KÖVÉR GYÖRGY

Biográfia és társadalomtörténet

OSIRIS

KÖVÉR GYÖRGY

Biográfia és társadalomtörténet

KÖVÉR GYÖRGY

Biográfia és társadalomtörténet

Budapest, 2014, Osiris

A kötet megjelenését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap

© Kövér György, 2014
© Osiris Kiadó, 2014

Minden jog fenntartva. Bármilyen másoláshoz, sokszorosításhoz,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tároláshoz
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulása szükséges.

Osiris Kiadó, Budapest
www.osiriskiado.hu

A kiadásért felel Gyurgyák János
Felelős szerkesztő Nagy Zsejke
Mutató Paksa Rudolf
Műszaki szerkesztő, tördelő Kurucz Dóra
Nyomta és kötötte a Dürer Nyomda Kft., Gyulán
Felelős vezető Kovács János ügyvezető igazgató

ISBN 978 963 276 246 3

Nórinak, Fanninak és Blankának

TARTALOM

Biográfia és társadalomtörténet 9

15 / Életrajzi módszer és historiográfia

A biográfia nehézségei 17
19. századi történetírók és a történettudomány énképe 40
A történetíró személyes forrásai 54
A társadalomtörténet „refigurációja", avagy eltűnt főszereplők nyomában 65

97 / Személyes emlék – privát történelem

Énazonosság az ego-dokumentumokban. Napló, önéletírás, levelezés 99
A magánélet titkai és a napló. Nők, szerelem, házasság Kállay Béni életében 124
„Életpálya veszítés". Bencze Mihály önéletírásai 146
Önéletrajzi hamisítvány, avagy csalóka emlékezet. Scharf Móric önéletírása 157
A matúra éve: 1914. Napló és önéletírás metszéspontjai 176

193 / Tanárportrék – emlékezetből

A diri. Szubjektív arcképvázlat Mihály Jánosról 195
Emléksorok Kertész Lászlóról 199
Poór tanár úr. Szerény emléktábla egy formátumos tanáregyéniségnek a digitális táblák korából 202
Keddi professzorok Debrecenben: Niederhauser és Ránki. Ahogy én láttam őket 205

215 / Pszichobiográfiai kísérletek

Hős – zavarban. Lovassy László megőrülése és szabadulása 217
Egy sorsüldözött rögeszméi. Sasku Károly (1807–1869) 233
Reformált kommunizmus és bűntudat. Losonczy Géza 1951–1956 252
Hysteriától a tébolyodottságig. Klára és Emma párhuzamos esettörténete 269

301 / Az orális história dilemmái

Az orális történelem három paradoxona 303
Írott orális történelem 306
Kisemberek nagy (élet)történetei 327

337 / Családtörténeti mintázatok

Bekeresztelkedők. Társadalomtörténeti adalékok arról, hányféle asszimiláció lehetséges egy famíliában 339
„Minden tekintetben megfelelő combinatio…" Egy keresztény középosztályi fiatalember párválasztási dilemmái a 19–20. század fordulóján 351
A kollektív biográfia lehetőségei és korlátai 373

FORRÁSOK ÉS IRODALOM 389
AZ ÍRÁSOK EREDETI MEGJELENÉSI HELYE 415
KÉPJEGYZÉK 417
TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE 419
NÉVMUTATÓ 421

BIOGRÁFIA ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNET

Egy történet elmesélésével kezdem, amely nem közvetlenül saját élményem. Mások elbeszéléséből szereztem tudomást a dologról. Ebben azonban nincs semmi rendkívüli. Hiszen így vagyunk a történelmi források diskurzusaival, s – végső soron – magával az egész történelemmel.

A kilencvenes években, amikor Losonczy Géza életrajzával foglalkoztam, pályázatot adtam be valamelyik kuratóriumhoz. A kuratóriumi ülésen az egyik tag a mellette ülő másiktól egyszer csak halkan megkérdezte: „Két Kövér György van? Egy 19. százados gazdaságtörténész és egy 1956-os biográfus?" A válasz megnyugtató volt az identitásomat illetően: „Nem, a kettő egy és ugyanazon személy." Miután a történetet mindkét beszélgető féltől hallottam külön-külön (jókora időeltéréssel), teljesen hihető, mégis elgondolkodtató volt. Egyértelműnek tűnt, hogy a szakma, a történészet számára nehezen egyeztethető össze a 19. századi gazdaságtörténet és a 20. századi politikusi életrajz írása. Adódik tehát a kérdés: valóban van ebben a kettősségben valamifajta inkompatibilitás, netán deviancia, vagy éppen kalandorság? Vajon énbennem hogyan egyeztethető össze ez a kétféle érdeklődés? Vajon az egyik elől menekülve, vagy épp kikapcsolódásként űzöm időnként a másikat, netán ezáltal valami olyasmit keresek, amit az elsőben is szeretnék megtalálni, csak valamilyen ok miatt nem lehet, vagy nem tudok?

Válasszuk külön az időhorizont és a szakdiszciplína problémáit. Nyilvánvalóan az nem okozhat gondot, hogy valaki átrándul a 19. századból a 20. századba, az újkorból a jelenkorba. Bár a szakmai specializálódás elég erős nálunk, a modernitáson belül ilyen kutatói ingázás egyáltalán nem kivételes. Ma már tudom, hogy Németországban a habilitációnak egész más korszakról és témáról kell szólnia, mint a PhD-disszertációnak. S talán nálunk sem a századváltásból fakad a kételkedés. Tehát inkább a gazdaság- és társadalomtörténész énem és a biográfus énem között lehet valami ellentmondás? Ezen bizony érdemes elgondolkodni.

Rögtön szeretném leszögezni, hogy Losonczy Gézáról nem a nálunk divatos „politikai életrajzot" próbáltam írni, hanem ún. „totális biográfiát". S nemcsak annak jegyében, hogy végső soron a politikus is ember, hanem elsősorban azért, mert úgy gondoltam, hogy a politikusi lét nem értelmezhető a politikatörténeti redukcionizmus szellemében. Egy politikus cselekedetei a társadalmi eredet és az egész mozgástér ismerete nélkül ugyanúgy megmagyarázhatatlanok, mint

ahogy a karriermotívumok és karaktervonások feltérképezése híján sem fejthető meg, hogy miért éppen úgy döntött az illető egy adott szituációban, ahogy. S miközben igyekeztem tágítani és feszegetni a politikai életrajz határait (a Bourdieu által megfogalmazott „életrajzi illúzió" problémájára itt most nem térek ki), rá kellett jönnöm, hogy az alapjában struktúrakutató társadalom- és gazdaságtörténeti vizsgálódásaim során mindig is zavart, hogy ne mondjam, nyomasztott, hogy be tudom-e népesíteni eleven emberi szereplőkkel mondjuk a piaci intézmények világát. Ezért is egészült ki a bankok történetének kutatása a bankárok történetével, a vállalattörténet a vállalkozó családok bemutatásával. Így fogtam neki, a kétféle törekvést egyesítendő vagy harmonizálandó, a pesti kereskedőbankárok kutatásához, ahol az üzleti funkció és a személyek felekezeti-etnikai származása láthatóan összefüggött egymással. Az életrajz tehát egyáltalán nem csak a 20. századra vonatkozóan érdekelt. Hozzá kell azonban tennem, hogy az egyik dolog hozta magával a másikat, így a pszichobiográfia iránti érdeklődésem kifejezetten a Losonczy-élettörténet kutatása során támadt fel (amelyen keresztül azóta visszataláltam ezen a téren is a 19. századhoz). Előbb írtam Losonczy Géza börtönpszichózisáról, s csak azután Lovassy László megőrüléséről és szabadulásáról. Az oral history is a Losonczy-biográfia kapcsán jött a képbe, és mi tagadás, ezt már nehezebb lenne száz évvel korábban élt szereplőkkel közvetlenül művelni.

Megfogalmazható azonban mindezzel kapcsolatban egy komoly metodológiai probléma: talán legegyszerűbben a módszertani individualizmus és a módszertani kollektivizmus kérdéseként. Amikor az ún. „nagy történelmi személyiségek" életével foglalkozunk, akkor ezt kevéssé vesszük észre. A kiemelkedő személyiség úgymond magába sűríti a kor nagy és releváns kérdéseit, és magában hordozza a válaszlehetőségeket is, hiszen éppen ettől tekintjük nagynak és történelminek. Mint ahogy a tények közül is a történész igyekszik szétválogatni a történelmieket a hétköznapiaktól. Ugyanezt csinálja általában a pszichobiográfia modern irányzata is, jóllehet alig vesz tudomást arról, hogy a személyiség vizsgálatában nemcsak a pszichológia, hanem a történetírás is bontogatja a közbül levő válaszfalakat. Sokkal bonyolultabb a helyzet, ha nem egyéni, hanem kollektív biográfiát akarunk írni. Ha mondjuk egy mikrotörténelmi megközelítésben a téma megvilágításához le kell szállnunk az elitista magas lóról. A társadalomtörténet, s a társadalomtörténészek egyébként is programszerűen hirdették a történelem „demokratizálását", hogy a korábban elhanyagolt névtelen szereplők is nyerjék el méltó helyüket a nagybetűs Történelem színpadán. De hogyan tud a társadalomtörténész individualizálni, hogyan lehet a csoportoknak arcot adni? Hogyan lesz a tömegből identitással bíró cselekvő csoport, s nem pusztán csak csorda? Hiszen számos területen kialakult módszerei vannak a nominális vizsgálatoknak, a társadalom nagy csoportjai távolról sem névtelenek (még ha

társadalomtörténészként nem is osztjuk Bourdieu véleményét arról, hogy a név olyan feltétlen konstans azonosító, mint ahogy azt a modern szociológus elképzeli, gondoljunk csak az azonos nevűek alig azonosítható csoportjaira).[1] Ebből a szempontból meghatározó élmény volt számomra Alain Corbin könyve egy analfabéta normandiai fapapucskészítőről.[2] De mások is inspiráltak (Benda Gyula Parraghy Lászlója, Tóth Zoltán Schiszler Károlya)[3] arra, hogy megpróbálkozzam a jóformán ismeretlen figurák individualizálásával. Azt gondoltam, hogy egy 14 éves korában eltűnt kamaszlány, Solymosi Eszter élete talán elég nagy kihívás lehet a társadalomtörténész-biográfus számára. Ugyan miért csak az eltűnése és a halála volna érdekes? Aztán következett az előbbi „ikerpárjaként" a kamasz Scharf Móric biográfiája, aki ugyan hagyott hátra egy vitatott szerzőségű önéletírást, de az épp ott szakad félbe, amikor elviszik Nagyfaluba, hogy megtegye hírhedt vallomását. Ezen az úton továbbhaladva alakult ki a módszertani kísérlet arra, hogy a tiszaeszlári drámában egymásra épüljön a falusi társadalom struktúrájának és a csoportok mobilitásának elemzése, a lokális konfliktusok során begyakorolt rituálék vizsgálata, a szomszédos és rokoni háztartások asszonyainak pletykahálózata, a konfliktuskezelésben meghatározó eszlári családok topográfiája és genealógiája. A társadalomtörténeti alapozású családtörténetektől, mint csoportbiográfiáktól elkülönülve, rövid portrékban megörökítve léptek színre azok a szereplők, akik a Solymosi Eszter eltűnéséből kriminalizált eszlári ügy szervezésében, kezelésében kulcsszerepet játszottak. Őket némi szójátékkal „performereknek" neveztem (a vizsgálóbíró, a törvényszéki bíró, a védőügyvédek, az alispán, a falusi lelkészek, a községi bíró és a jegyző stb.), miközben komolyan gondoltam, hogy ezáltal az egész ügy performatív jellegét sikerül megragadnom és bemutatnom. A két szint közötti nyelvi összeköttetést részben a mindkét csoportban előforduló figurák, részben a szereplők lejegyzett beszéde teremtették meg (határtalan szerencsének tekinthető, hogy ez volt az első per a magyar történelemben, amelyet gyorsírással jegyeztek, persze a gyorsírókat, akik rögzítették, fordították és transzponálták a hallottakat, szintén performereknek tekintettem). A hétköznapi élet szintjéről szólva a társadalmi különbségeket meglepően jól áthidalta a perbeli diskurzus. Különben honnan tudnánk, hogy mit csinált egy idős parasztgazda az udvaron virágszombatja napján, amikor menye meszelgette a házat.[4] A per nyelvét egyébként a

[1] Bourdieu, 2002. 71–73.

[2] Corbin, 1998.

[3] Benda, 1984; Tóth Zoltán, 1977.

[4] A törvényszék elnökének kérdésére: „mit cselekedett azon a napon", az akkor 65 éves, özvegy Lánczi Józsefné így válaszolt: „Nem cselekedtem semmit, mert nyilalt az oldalam, csak ácsorogtam az udvaron." *Tisza-Eszlár (Napi Értesítő)*, 1883. júl. 4. A pesti védőügyvéd (Friedmann Bernát) és az eszlári gazda (Lánczi Józsefné veje, Debreczeni Mihály) úgy beszélgettek egymással a

kortársak közül Zolnai Béla apja, akkor még Tömlő Gyula (1862–1949) néven megpróbálta a *Magyar Nyelvőr*ben hithű ifjú ortográfusként elemezni.[5] Ráadásul Ábrányi Emil fia, Ábrányi Lajos (1849–1901) jóvoltából a legtöbb szereplőről grafikai portré is rendelkezésünkre áll, amelyek segítségével mondjuk a galiciánert markánsan meg lehet különböztetni az alföldi kaputos zsidótól, vagy a 14 éves korában letartóztatott, megfélemlített Scharf Móricot a tárgyalás 15 éves harcias konvertitájától. Nem feledkezhetünk meg Mikszáth és a többiek eleven és érzékletes sajtótudósításairól sem.

Az Eszlár-monográfia elkészülte után úgy éreztem, hogy most nyugodtan hátradőlhetek a karosszékben, hiszen legalább erre az esetre alkalmazható megoldást találtam a biográfia és társadalomtörténet összefüggéseinek problémájára, s legalább nyelvileg sikerült átlépnem a társadalmi rétegződés határvonalain, s mikroszinten sikerült átfogni a totalitást. Az alkalmi harmónia azonban nem tartott sokáig. E-mailben jelentkezett egyik doktoranduszunk, Nagy Sándor, a Budapest Főváros Levéltára munkatársa (nemrég védte meg summa cum laude a disszertációját), s megkérdezte, érdekel-e engem még Tiszaeszlár? Ugyanis jelenleg folyik a Társadalomtörténeti Adattár fejlesztése, amelynek során a pesti törvényszék vizsgálati fogolytörzskönyveit is rögzítik.[6] S 1883 augusztusában feltűnt sok figura, akiket a per lezárulta után kirobbant pesti zavargások alkalmával tartóztattak le. Könyvemben a sajtó, illetve Thaisz Elek fővárosi rendőrkapitány Tisza Kálmánnak küldött (a Belügyminisztérium levéltárában őrzött) jelentései alapján próbáltam összegezni, hogy kik is voltak a zavargások résztvevői. Néhány napra vonatkozóan rendelkezésre állt a letartóztatottak névsora, életkora, születési helye (ez utóbbi főleg azért volt fontos a hatóság számára, hogy tudni lehessen, hová toloncolják ki az illetőket). A lázongó csoport tagjainak (már tudniillik akik nem futottak elég gyorsan, vagy akiknek a zsebében köveket találtak) tablójaként lehetett tekinteni ezeket a listákat. Arra is erős

szántás kérdéseiről, mintha csak egy etnográfus kérdezné adatközlőjét: „Friedmann: Milyen nagy azon árpaföld? Tanú: Két köblös. F. Egy igával szántott? T. Egy igával. F. Ökör vagy lóigával? T. Lóigával. F. Ki hajtotta? T. Nyeregből hajtottuk." *Tisza-Eszlár (Napi Értesítő)*, 1883. júl. 4. Persze a nyeregből hajtásnak is megvoltak a maga fortélyai, ahogy azt a nyíregyházi védő, Heumann Ignác kérdésére Papp József eszlári törvénybíró, a falu legvagyonosabb gazdája előadta: „az a kocsis, Tapasztó Miklós azt mondta, véges-végig hátra nézett és folyton a szemével kísérte Esztert, hát nem a ló elébe nézett, hogy mondhatja mégis Papp József uram, hogy ilyet tehet egy kocsis szántás közben? Papp József: Ha az ekéje jó, nemcsak a kocsis, de a szántó, aki az ekét tartja, az is nézegethet széjjel, mert foghatja félkézzel és van eke, amely egy hajtásnyira is elmegy magától." *Tisza-Eszlár (Napi Értesítő)*, 1883. júl. 21.

[5] Tömlő, 1883. nov. 505–509. „Az eredeti, hamisítatlan népnyelv pedig, mialatt annyi átírás retortáján ment keresztül, elvesztette tősgyökeres népies zamatát; színtelen, közönséges, itt-ott egészen irodalmi alakot öltöttek reá, melyben a nép fiát sokszor bizony már fel sem ismerhetni."

[6] BFL VII. 106. Vizsgálati fogolytörzskönyvek, 1883.

kísértést érzett az ember, hogy összesítve a napi névsorokat, a megadott paraméterek szerint próbálja megrajzolni a lázongók kollektív portréját. A nevek hangzása és a születési helyek alapján erre egyébként már a korabeli sajtó is célozgatott. Aztán a törvényszéki tárgyalások sajtótudósításai visszatartottak a tömeg kollektív biográfiájától. Ide már csak azok az esetek jutottak el, amelyek vádemeléssel végződtek, ám az egyéni esetek sokszínűsége még inkább zavarba ejtő volt. Meg lehetett valamilyen részletet rajzolni az egyéni vonásokból, de sem az individuális portré, sem a lázadó csoport (ha önálló és cselekvő entitás volt egyáltalán) totálképe nem volt kisilabizálható már. Maradtak tehát, amik voltak, egyes esetek, egyéni sziluettek. Most azonban, a vizsgálati fogolytörzskönyvek alapján a letartóztatottak mintegy harmadának teljes személyi adatlapja rendelkezésre áll: nemcsak, hogy hol és mikor született, hanem legutóbbi lakáscíme, aztán: személyleírása, anyanyelve s nyelvismeretei, írni-olvasni-számolni tudása, felekezete, családi állapota, foglalkozása, vagyona, büntetett előélete stb. Szóval szinte minden együtt van, hogy az individuális paraméterekből kollektív biográfia szülessék. Megint erős a prozopográfia kísértése, még ha az ember tisztában van is azzal, hogy a megrögzött biográfusok a prozopográfiára erős gyanakvással tekintenek, hogy az valójában nem igazi életrajzi műfaj.[7] S valóban, ha az összes letartóztatottat egy dobozba keverjük, akkor aligha juthatunk el a kollektív cselekvés szubjektumaihoz. A kollektív erőszakoskodók kollektív portréja azonban talán mégis megragadható, ha egy színhely köré, az egymás utáni napok résztvevőire szűkítjük le a vizsgálatot. Ha ezeknek a szereplőknek a kapcsolatát, hálózatát vizsgáljuk, egyfajta csoportbiográfia gyanánt. Vajon milyen tényezők tartják össze ezeket az embereket a cselekvés pillanatában? Vagy csak a rendőrök terelik össze őket a letartóztatás alkalmával?

Úgyhogy azt válaszoltam levéltáros kollégámnak: azt hittem, hogy már túl vagyok Eszláron. Ezek szerint tévedtem. Ezen a biográfia és társadalomtörténet viszonyát újragondoltató témán tovább kell még dolgoznom. Ha korábban a társadalmi csoportok tagjainak individualizálása foglalkoztatott, most fordult a kocka: az egyéni életrajzok paramétereiből próbálom összerakni a lázadó tömeg tablóját.[8] Napról napra. Ahogy lehet.

Ezen az úton haladva alakult ki ennek a tanulmánykötetnek a szinopszisa. A biográfia módszertani és historiográfiai kérdéseit több alkalommal, sokféle látószögből vizsgáltam. Régi szenvedélyem a naplók és visszaemlékezések gyűj-

[7] Caine, 2010. 56–58. Érdekes párhuzam lenne megvizsgálni, hogy miként lett az életrajz a nem professzionális történeti publicisztika sikerműfaja, illetve miért és hogyan „szorult ki" jó időre a képzőművészeti portré az individualizálás és idealizálás mentén a „magas művészetből". Vö. Horváth Zsolt, K. 2011. 155.; Bacsó, 2012. 127. skk.

[8] Halász, 1981. 1044–1048.

tése, a Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program tagjaival még egy annotált bibliográfia összeállítására is kísérletet tettünk. Egyik kollégám egyszer azt találta mondani: „Biztos azért foglalkozol ennyit a biográfia módszertani kérdéseivel, mert titokban készülsz megírni a saját önéletrajzodat." Elgondolkodtatott. Már csak azért is, mert tudtam, hogy például Philippe Lejeune azért választotta „egyetemi oktatóként az önéletírás kutatását, mert párhuzamosan a saját" önéletírásán szeretett volna dolgozni.[9] No de hol vagyok én ettől a céltudatosságtól. Az azonban tény, hogy a „portréfestés" az emlékezet tükrében régóta erősen vonzhatott, különben aligha próbálkoztam volna ennyiszer ezzel a legszubjektívebb műfajjal. A pszichobiográfia és az oral history iránti érdeklődés keletkezéséről már fentebb szóltam. Szó, mi szó, azon kaptam magam, hogy összeállítottam egy kötet vázát, amelyben azonban voltak még üres helyek, mint a Mengyelejev-rendszerben. Azt is mondhatnám, innentől már nem kellett mást tennem, mint azokra a helyekre új tanulmányokat írni, ahogy kedves literátor kollégám és barátom, Szilágyi Márton ezt már rég kitalálta. A szerkezet persze közben többször módosult, egyes elemek is kihullottak a rostán, de amit a következő oldalakon átnyújtok a tisztelt olvasónak, az a fent vázolt alkotói és szerkesztői munka eredménye. Itt tartok most. Remélem, másoknak is tanulságos.

2012. november

[9] Lejeune, Még egyszer az önéletírói paktumról. In Önéletírás, élettörténet, napló, 2003. 240.

Életrajzi módszer és historiográfia

ANGYAL DÁVID ÉS MARCZALI HENRIK *A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE* SZERZŐINEK TABLÓJÁN
Vasárnapi Ujság, 1895. szept. 8. 585.

A BIOGRÁFIA NEHÉZSÉGEI

„Meg lehet-e írni egy ember életét? Ezt a történetírás számára fontos pontokat érintő kérdést gyakran kikerülik a források hiányával igazolt bizonyos egyszerűsítésekkel. Az a célom, hogy kimutassam, a források hiánya nem az egyetlen és még csak nem is a legfőbb nehézség. A legégbekiáltóbb torzítások számos esetben onnan erednek, hogy történészként egyfajta korlátozott és anakronisztikus racionalitásnak engedelmeskedő történelmi szereplőket képzelünk el. Mindezzel a megszokott életrajzírói hagyományt, valamint saját tudományunk retorikáját követve olyan modellekre vetettük rá magunkat, amelyek rendezett kronológiát, nem változó és koherens személyiséget, tehetetlenkedéstől mentes cselekedeteket és bizonytalankodás nélküli döntéseket kapcsolnak össze."[1] Immár több mint két évtizede, az *Annales* hasábjain Giovanni Levi szinte az összes alapvető biográfiai kérdést megfogalmazta. Kezdve a forráshiányra való szemérmes hivatkozástól, egészen a történészek szemléletében megbúvó sztereotípiákig. Mégis újra és újra nekirugaszkodunk biográfiákat írni, s mivel egy konkrét életrajz ritkán teszi lehetővé, hogy módszertani megfontolásaink abban helyet kapjanak (a konkrét megoldásokon túl legfeljebb elejtett megjegyzésekbe rejtjük a tanulságokat), utólag, vagy épp két életrajz között önálló módszertani írásokban foglaljuk össze azokat a gondolatainkat, amelyek nem hagynak nyugodni bennünket. Ez az írás ennek a „nyughatatlanságnak" a terméke. E sorok szerzője részben egy 20. századi politikus kifejezetten nem politikai életrajzával, részben 19. századi vállalkozói biográfiák sorával kísérletezett.[2] Ezek alapján szeretné néhány nehézség terhét megosztani az olvasóval. Aki valaha próbálkozott életrajz írásával, érteni fogja, milyen nehézségekre gondolok. Aki még nem, de szándékozik, hamarosan rájön.

[1] Levi, 2000. 82.

[2] Kövér, 1998; uő, A felhalmozás, 2002. A módszertani megfontolásokról első kísérletként lásd uő, 2000. 150–157.

REDUKCIONIZMUS VAGY REDUKCIONIZMUSOK?

A magyarországi életrajzok döntő többsége „politikai életrajzként" definiálja önmagát. Ez többnyire már az alcímben is megjelenik.[3]

Vajon miért alakult ez így?

1. Már önmagában a *tematizálás* tanulságos. Az író- vagy művészéletrajzoktól eltekintve elsősorban az ún. „nagy történelmi személyiségeket" méltatja figyelemre az utókor. Ezeket pedig – valamilyen ritkán megmagyarázott okból, szinte automatikusan – az államhatalom szereplői (politikusok, hadvezérek) köréből válogatják. Nem kívánok annak latolgatásába belemenni, hogy mivel is emelkednek a politikusok a többiek fölé, csak megállapítom, hogy véleményem szerint a témaválasztás már következmény, a szakma döntően politikatörténeti orientáltságából fakad. A politikai életrajzok íróit a politikatörténeti folyamatok kulcsfigurái érdeklik. Persze a politika történetét épeszű ember nem akarhatja száműzni egyetlen biográfiából sem. Ám nem ártana, ha a dolgok a helyükre kerülnének. Akár a politikum redukciója révén. Hiszen ki meri állítani, hogy az egyén számára egy politikai aktus jelentősebb, mint akármely másik?

Az eredetileg is normatív tematizálás indokait Droysen, már a 19. század közepén, pontosan megfogalmazta: „Természetesen mindenkinek meg lehet írni az életrajzát, ám azokból a pontos adatokból [Richtigkeiten], melyeket egyházi anyakönyvekből és üzleti könyvekből állítunk össze, nem rajzolódik ki szemernyi történeti igazság sem; ez csak akkor kerekednék ki, ha bizonyítanánk, hogy a szóban forgó egyén hogyan tevékenykedett saját közösségében, hazájában, a művészetben vagy a tudományban; az egyes ember csakis e nagyobb erkölcsi összefüggésekben leli meg saját erkölcsi jelentőségét, s puszta megléte csak ily módon tesz szert valódi életre (és igazságra); *történeti* feladat csakis élete ezen igazságának felmutatása lenne, s a helyzet minden más esetben is ehhez hasonló."[4]

2. A témaválasztás alátámasztásául szolgál az a feltételezés, hogy az állam – mint első számú forrástermelő – aktorai után bizonyára nagyobb mennyiségben maradnak fenn dokumentumok. Ehhez képest meglepetésként is érhetne bennünket, hogy annak indokaként, hogy a biográfusok miért korlátozzák elemzésüket elsősorban a politikai mezőre, mindenekelőtt a *forráshiányt* szokás emlegetni: „az egész 17. század második feléig szinte kizárólag politikai és hadvezéri arcképeket bírunk; az emberek politikát űztek, hadat vezettek, ezt tudjuk róluk, s ezt írjuk meg róluk, személyes, egyéni színezésre igen kevés anyaggal rendelkezünk."[5] Megjegyezhetnénk legott, hogy ugyan már, az „emberek" azelőtt

[3] Lásd például: Hajdu, 1978; Borsányi, 1979; Romsics, 1991; Rainer, I. 1996, II. 1999; Huszár Tibor művében az alcím – igaz, kisebb betűkkel – már egyenesen a főcímbe tolatott bele: Huszár, 2001, 2003.

[4] Droysen, 1994. 105. A fordítást Erdélyi Ágnes segítségével korrigáltam. Vö. Droysen, 1977. 60.

[5] Szekfű, 1929. 27.

sem csak... – de nem ez itt a kérdés. Mégis mi lehet az ok, hogy a politikatörténet imént idézett klasszikusa, Szekfű Gyula fenti kijelentése ellenére, amikor élete vége felé, egy 19. századi, immár a politikai cselekvés lehetőségeitől megfosztott személyiségről, az öreg Kossuthról rajzolt portrét (valószínűleg egyik legjobb művét), ismét csak politikai életrajzot írt, igaz, minden korábbinál tágabban értelmezve a személyiség bemutatásának követelményét. A forráshiány itt már aligha lehet elégséges magyarázat. Az öregkor iránti empátia sem eshetett nehezére, sőt a politikai távolságtartás is megvolt benne a nemzet bálványával szemben.

Gondolhatunk persze arra is, hogy a közszereplők valószínűleg nem szívesen hagyják az utókorra magántermészetű irataikat. Tudjuk azonban, hogy ennek az ellenkezője is lehet igaz. Az ifjú Kossuth még maga is másfajta históriát óhajtott, mint a szokásos. Édesanyjának írta – magánleveleinek megmentését kérve – 1839-ben: *„ahányszor historiát, kivált magyar honit olvastam, mindig igen keservesen bántott, hogy a különféle századokban élt historicusok olly kevéssé használták azt a gazdag kútfőt, mellyet az illy magánosok birtokábani magános levélkék nyújtanak. Innen van, hogy ütközetleírás elég van historiánkban, mintha bizony a systhematisált emberöldöklés volna az emberi lélek fényoldala, de olly historia, melly a kornak, mellyről ír, sajátságait, a nép belső életét tükörbe állítaná előttünk, nincs.* [...] *És mégis mondhatom, néhány illy levél sokkal helyesebb ismeretet ad nemzetünk akkori belső életéről, pallérozódása, civilisatiója, szokások, s a társasági lét alapzatát képező családi élet sajátságairól, mint egy egész chronica, mellyben a legnagyobb szabatossággal le van írva, hány ember esett el Nagyvárad alatt."*[6] S azt is nehéz megmondani, hogy egy közszereplőnél mi magánügy. Lónyay Menyhért, a kiegyezés egyik tető alá hozója például szinte grafomán részletességgel vetette papírra a tárgyalások idején naplójegyzeteit. A napló egyes részei ugyan Londonba kerültek, de immár bő harminc esztendeje mikrofilmen az Országos Levéltárban pihennek. Igaz, Lónyay időnként napokat hagy ki *(„Egy hete, hogy jegyzeteimet nem fojtathattam* [sic!], *amennyire még emlékszem reassumálom a hétnek nevezetesb mozzanatait.")*,[7] máskor viszont dokumentumokat másol be oldalakon át. A bejegyzések zöme természetesen politikai természetű, de vajon ki a megmondhatója annak, hogy egy olyan privát megjegyzés mögötti élmény, mint *„kedves nőm megérkezvén..."*,[8] vajon volt-e befolyással a vöslaui megállapodás megkötésére?[9]

[6] Kossuth Lajos iratai, 1989. 608. (1839. febr. 24.) A kötetben a személyes forrásokat idézve a szövegeket kurziváltan közöljük, hogy ezáltal is elkülönüljenek más hivatkozott forrásoktól és a történészi diskurzustól.

[7] MNL OL Lónyay-napló 37 154 doboz. (Pest, 1867. márc. 26.)

[8] Uo. (Bécs, 1867. szept. 14.)

[9] A műfaj megújulása szempontjából örömteli fejleménynek tekinthetjük Cieger András Lónyayról írt életrajzát, amely szelíden feszegeti a politikai biográfia határait. Cieger, 2008.

A politikai cselekvőnek teendői és tettei közepette általában aligha van ideje, alkalma arra, hogy feltárja mozgatórugóit. A cselekvés és annak következménye lesz tehát általában a nyom, amely a történész rendelkezésére áll, s abból kell visszakövetkeztetnie arra, ami annak létrejöttét megelőzte. Egy definitív állapotból kell rekonstruálni az alternatív helyzetet. Sokszor arról is szó van, hogy a politikusnak nem is lenne igazán célszerű vagy taktikus, ha motívumait feltárná a többi szereplő előtt (persze ettől még önmaga számára rögzítheti). Ráadásul az sem biztos, hogy leírt vagy kimondott megjegyzései valóban azokat a gondolatait tükrözik, amelyek előzetesen jártak az agyában. Mindig fennáll a figyelemelterelés gyanúja. Az aktív politikusoknál nem szokás hazugságvizsgáló gépet alkalmazni. S végül, gondoljunk Levi megjegyzésére, honnan tudjuk, hogy egyáltalán racionálisan cselekszik?

3. Ami a cselekvők motívumairól alkotott képet illeti, a historikusok – többnyire öntudatlanul – egy alapjában 19. századi eredetű (nevezzük így: naivan pszichologizáló) *személyiségképet* tételeznek fel, amely a kontinuitás és a koherencia elvén nyugszik. Ebből pedig egy időbeli és „alkati" homogenizálási törekvés adódik, ami szinte a gravitáció erejével húz oda, hogy amelyik szereplőnél az élet folyamatában a politikai cselekvés kerül előtérbe, oda rendeződik a tételezett személyiség egésze is.

4. Sem a determinista *történetszemlélet*, sem a társadalomtudományos történetírás nem kedvezett a 20. században a biográfia (s azon belül a politikai életrajz) szemléleti tágításának. Meg kell jegyeznünk, hogy a politikatörténet politikatudományos alapozottságú megújulása sem biztos, hogy tágítani fog a szemléletmódon.[10]

A politikai életrajz redukcionizmusától való szabadulás igénye azonban egy másfajta redukcionizmus veszélyét is felkelti.[11] A 20. századi életrajzok egy másik lehetősége ugyanis a pszichohistóriai alapozottságú biográfiák sora.[12] Még akkor is érdemes erről töprengenünk, ha a pszichohistória recepciója meglehetősen megkésetten történik Magyarországon.[13]

[10] Vö. Gueniffey, 2000.

[11] A redukcionizmusnak természetesen nemcsak veszélyei, hanem „erényei" is vannak az analízis során. Lepetit, 1995. 150.

[12] Runyan, 1998. A redukcionizmusról lásd különösen 316–317.; Röckelein, 2002.

[13] Salvendy, 1988; Botond, 1991; Erikson, 1991; Lackó, 2001. A századelőn némiképp felgyorsulni látszottak az események. Lásd „A narratív identitás problémája a társadalomtudományokban" (Szeged, 2001. okt. 19–20.), „A történelemformáló személyiség" (Kecskemét, 2001. nov. 5.), valamint a „Történelem és pszichológia" című konferenciák (MTA, 2001. nov. 8.) előadásait. A tudományos recepció útjait egyengette a *Korall* Keller Márkus által szerkesztett „Clio & Psyche" tematikus száma. *Korall*, 21–22. sz. 2005. november. A pszichobiográfia legfrissebb módszertani áttekintése nemigen vesz tudomást a történettudomány felől jövő hídépítési törekvésekről. Kőváry, 2011.

A redukció első veszélye akkor merül fel, amikor el kell döntenünk, milyen pszichológiai irányzat mentén választunk személyiségképet magunknak.[14] A pszichohistória indulásakor szinte kizárólag a pszichoanalízis kínált dinamikus megközelítési lehetőséget. A pszichohistorikus bibliája – az analitikus kiképzés közben – általában Freud *Mózese* és *Leonardója* volt.[15] Ebből kiindulva születtek a pszichohistória ma már klasszikus alkotásai, amelyek kapcsán számos kérdés, kritikai észrevétel felvetődött.

1. Belátható, hogy a történészek – hagyományos eszköztárukkal és személyiségképükkel – a források pszichológiai megszólaltatására nem képesek. Ez nemcsak pszichológiaellenes ösztönöket hív elő jelentős részükből (amit én nem tudok az általam feltárt forrásokból kiszűrni, azt honnan tudná más), hanem érdemi bírálatokat is. A történésznek persze alapjában véve örülnie kellene, hogy a szélesebb látókörű elemzéshez amúgy szűkösnek ítélt forrásait valamilyen eszköztár segítségével meg lehet szólaltatni. A rendelkezésére álló források értelmezésében a pszichohistorikus általában analitikus tapasztalatait hívja segítségül. Eközben kimondva-kimondatlanul azt képviseli, hogy ez és ez a motívum a jelenkori klinikai praxis alapján így és így fejthető meg. A kérdés azonban éppen az, hogy egyáltalán lehet-e a mai (s többnyire nem egészséges) ember pszichéje alapján a múltbeliekre nézve következtetéseket levonni. Ráadásul a pszichohistória többnyire szekundér, már a történészek által feltárt és közzétett források alapján dolgozik. S az aktuális elemzésben számos történeti-filológiai melléfogás tetten érhető. Lackó Mihály Erikson-kritikája mindnyájunkat el kell, hogy gondolkodtasson, de nem szabad következtetéséről sem megfeledkeznünk: ő természetesen nem a források pszichológiai megszólaltatásáról akart lemondani, hanem a pontos filologizálást kérte számon.[16]

2. Felvetődik az a probléma is, hogy az analitikus szituációban a páciens interaktív jelenvalósága mennyiben vonatkoztatható a régmúlt történeti személyisége által hátrahagyott holt nyomokra. Nem feledkezhetünk meg közben arról sem, hogy ez a kiterjesztés vajon mennyiben más, mint a következményből okokat kiolvasás gyakorlata. A pszichohistória szempontjából az áttétel–viszontáttétel (Übertragung–Gegenübertragung) kérdése érdemel különös figyelmet. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a Berggasse kék díványán felidézett múltbeli események újraátélését sem valóságos ismétlésként kell felfognunk.[17] Az aligha kérdéses, hogy bár kizárt, hogy mi hatást gyakoroljunk a múlt szereplő-

[14] Runyan a pszichoanalízis mellett a személyiség-, a szociál- és a kognitív pszichológiai, valamint a fejlődés-lélektani megközelítésekről ír mint lehetőségekről. Runyan, 1998. 326.

[15] Gay, 1985.

[16] Lackó Mihály: *Széchenyi-értelmezések: lélektan és szövegtan.* In Lackó, 2001. 43–50.

[17] Laplanche–Pontalis, 1994. 46–54.

jére (illetve csakis az interpretáció által tesszük ezt a múltról alkotott képalkotásban), viszont annak kezünkbe vett dokumentumai óhatatlanul reakciókat váltanak ki belőlünk. S ezt tudni kell(ene) kezelnünk, azonban ahogy végigtekintek a történészképzés rendszerén, nem látok olyan stúdiumot, ahol ez felszínre bukkanna. Ott van persze a „sine ira et studio" klasszikus elve, no meg a mindenhatónak hitt forráskritika, de hogy mit kezdjen a biográfus a szereplője iránt feltámadt szimpátiával és antipátiával? Ebben bizony jócskán lenne tanulnivalónk akár a pszichoanalitikusoktól is.

A pszichobiográfia iránt érdeklődőket újabban vaskos kézikönyv is segíti az eligazodásban.[18]

Az énpszichológia újabb fejleményeiről beszámoló irodalom tanúsága szerint ma már nem is annyira a pszichoanalízis redukcionizmusa fenyegeti a biográfiával kísérletező történészt, hanem egyáltalán az 'én' ontológiai létezése, koherenciája és kontinuitása vált kérdésessé.[19] Megfogalmazódtak olyan koncepciók is, amelyek szerint az 'én' pusztán a dialogicitásban jön létre, sőt maga is (utólagos és többször is újraírható) narratív konstrukció. De mit kezdhet ezekkel az álláspontokkal a történész, ha biográfiára adta a fejét, hiszen ezáltal szinte már műve tárgyának létezése is megkérdőjeleződött. Ez ellen az sem nyújt igazán védelmet, ha egyfajta „totális életrajzban" az egyéni létezés teljes terrénumát megpróbálja átfogni, anélkül, hogy kontinuus és koherens 'én'-t tételezne fel közben. Ha karrier és karakter egyensúlyban tartására törekszik, elmoshatja a képbe nem illeszkedő mozzanatokat, ha meg a szétesettség állapotát sikerül analizálnia, ember legyen a talpán, ha utána újra össze tudja rakni a szétszedett személyiséget.

HOMÁLYOS PONTOK

Mivel a biográfiáról alkotott közkeletű vélekedés szerint az életpálya ívét a kronológiai síkba rendezett életrajzi pontokat összekötő görbe rajzolja ki,[20] a hiányzó mozzanatok – már ha egyáltalán tudunk hiányukról – komoly akadályai az életút (re)konstrukciójának. Most elsősorban mégsem olyan aktuális mozzanatokra gondolunk, mint hogy a legitim magyar miniszterelnökről kiderül, hogy szigorúan titkos kémelhárító tisztként szolgált, vagy hogy a neves íróról megírják és ő megvallja, hogy ún. hálózati személy (népszerű néven ügynök) volt. Nem kisebbíteni kívánom ezen tények biográfiai jelentőségét, mert komoly ma-

[18] Handbook of Psychobiography, 2005.

[19] Pataki, I–II. 1995–1996; László, 1999.

[20] Az életpályának s elbeszélhetőségének ezt a közkeletű felfogását nevezte Pierre Bourdieu „életrajzi illúziónak". Bourdieu, 2002. 68.

gyarázó értékkel bírnak egy karrier történetében. Forrástani szempontból azonban ezek többségében mégis arról van szó, hogy létezett vagy létezik valamilyen nyom (maradva a fenti példáknál: kinevezési, beszervezési okmány, ügynöklista stb.), amely dokumentálja az egyébként számunkra hiányzó eseményt, csak a kutatók nem tudnak hozzáférni a forráshoz, vagy nem könnyű desifrírozni az álneveket. Ez az életrajzi tény ugyan homályban van, de tükör által előhívható. Fennáll mindeközben a dokumentum megsemmisítésének vagy akár hamis dokumentum készítésének a veszélye is. Tekintettel azonban a működtető szervek mechanizmusára, valószínűsíthető, hogy erről is keletkezett valamikor írásos nyom. Létezett, ami persze el is tűnhetett, s eközben a hajdani létezés bizonyítéka csupán egy levéltári selejtezési naplóban rejtezkedhet. Vagy ott se. De ha nincs dokumentálva, akkor elvileg nem is tudunk róla.

Az alábbiakban olyan életrajzi pontokról szeretnék elmélkedni, amelyek megtörténtekor sem keletkezett látható nyom (vagy legalábbis a keletkezés és a fennmaradás is valamilyen okból bizonytalan). Ettől még az események valóságosan megtörténtek, de legfeljebb jól titkolt emlékképük (vagy tudatalattink) árulkodhat róluk. Lett légyen az akár politikai, akár magánéleti esemény, nagy jelentőségű titkos összejövetel vagy futó szerelmi kaland. A „homályos életrajzi pontok" terminusának ötletét Hegedüs András önéletrajzi interjújából kölcsönöztem, bár az eredetinél szűkebb értelemben definiálom és használom a kifejezést. Ő írta ugyanis a Rajk-per kapcsán: *„Úgy válogatták ki ezt a Rajk-csoportot, hogy a letartóztatottak életrajzában legyen valamilyen homályos pont. Erre építették fel a koncepciót, amit változtatni is lehetett."* Majd később így folytatta: *„Akkor gondoltam végig – és azt hiszem, ezt sok más funkcionárius is megtette –, hogy az én életemre is fel lehetne építeni egy koncepciós pert. Meg lehetne szerkeszteni az én vádiratomat is anélkül, hogy annak egyes pontjai önmagukban hazugok lennének."*[21] Hegedüs, aki nem volt az ötvenes években letartóztatva, olyan példákat idéz fel a maga életéből, amelyekről többnyire semmilyen dokumentum sem született, csakis az emlékezet tanúskodhat, ha megszólal. Sokszor hiába kutatnak az illetékes szervek emberei, a vádirat megszerkesztéséhez nemcsak a tanúk, hanem a vádlott közreműködésére is elengedhetetlenül szükség van. A többször is letartóztatott Erdős Péter egyenesen így fogalmazott: *„A letartóztatottnak már a letartóztatás előtt együtt kell működnie saját későbbi sorsával."*[22] A koncepciós perek kihallgatási gyakorlatában a későbbi elítélt valóban már letartóztatása előtt életrajzokat, je-

[21] Hegedüs, 1989. 135–137. Ugyanerről a kérdésről másik önéletrajzi munkájában is ír, szintén a Rajk-per kapcsán: *„A politikai rendészeti osztály, a Központi Ellenőrző Bizottság és a káderosztályok az életrajzok homályos pontjait kutatják, hogy nyomára jussanak azoknak, akiket az »ellenség« beküldhetett a magyar kommunisták soraiba. Mindegyikünknél sok homály akad még az én generációmében is, de az idősebb, aktívabb generációnál több, mint a fiataloknál, és Rajknál több, mint Kádárnál."* Hegedüs, 1988. 148.

[22] Hogyan készül, 1990. 81.

lentéseket írt a káderosztály, a Központi Ellenőrző Bizottság stb. számára (amelyekben elhallgatott vagy időről időre átírt tényeket), s letartóztatása után is az volt az első feltett kérdés: „Miért hozták Önt ide?", vagy „Mit tagadott el az önéletrajzából?" Végső soron azt mondhatnám, hogy egy vizsgálat vezetője és a biográfus (vagy akár az interjúkészítő) lehetőségei között van némi hasonlóság – már ami a homályban tapogatózást és a hiányzó pontok összeköthetőségét illeti –, még ha eszközeik erősen különböznek is.

Egy olyan forrásból kiindulva szeretném ezt bemutatni, amely a Losonczy Gézáról szóló életrajz megírásakor még nem állt rendelkezésemre. Módszertani fejtegetéseim konkrét történelmi anyagát is Losonczy Géza életéből merítem.

Az, hogy 1950. november 28-án hajnalban Losonczy Géza apósát, Haraszti Sándort letartóztatták, Losonczyt teljesen készületlenül érte. Több volt ez, mint eposzi baljós előjel. Mint két nappal később kelt beadványában írta: *„az a szerdán korán reggel kapott értesítés, hogy az Államvédelmi Hatóság letartóztatta, jobban megdöbbentett, mintha azt hallottam volna, hogy szívszélhűdés következtében váratlanul meghalt."*[23] Mint a dokumentumból kiderül, előző nap beszélt miniszterével, Révai Józseffel (Losonczy politikai államtitkári tisztet töltött be ekkor a Népművelési Minisztériumban), s nyilván az ő tanácsára fordult a MDP vezetőihez (Révai mellesleg az MDP egyik főtitkárhelyettese, így a beadvány egyik alcímzettje volt), hogy amennyiben bebizonyosodik apósa bűnössége, felkínálja visszahívása lehetőségét posztjáról és kinyilatkoztassa együttműködési szándékát az ügy tisztázásában: *„Igyekeztem minden lényegeset megírni a legjobb lelkiismeretem szerint. Bármely kérdésre a továbbiakban szóban vagy írásban készségesen válaszolok."*[24] Losonczy áttekintette az 1938-as megismerkedésük óta eltelt időszakot, derekasan védte apósát (eközben természetesen önmagát is, hiszen felfogta, hogy mily közeli a veszély), másfelől azonban óhatatlanul adatokat is szolgáltatott a vizsgálat számára apósa (és közvetve önmaga) ellen is. A beadvány – a helyzet abszurditása közepette – kitűnően szerkesztett munka. *„Én mindeddig Haraszti Sándorról úgy írtam, mint tisztességes, a párthoz hűséges emberről, aki sok hibát követett el, de aki nem ellenséges ügynök, nem áruló. Nemcsak azért tettem ezt, mert sok esztendős ismeretségünk folyamán ez a kép alakult ki bennem, hanem azért is, mert Harasztit úgy ismertem, mint aki képtelen a színlelésre, a kettős életre. Ugyanakkor tudomásul kell vennem, hogy az ÁVH letartóztatta. Kádár elvtárs tavaly egy alkalommal*

[23] A Magyar Dolgozók Pártja főtitkárának és főtitkárhelyetteseinek (1950. nov. 30.) MNL OL M – KS 276. f. 62. cs. 7. ő. e. 45. Ezt a dokumentumot a Losonczy Géza-életrajz megírásakor még nem sikerült megtalálnom. A Kádár-pert feldolgozó Varga László bukkant rá és bocsátotta rendelkezésemre, szívességéért ezúton is köszönetet mondok.

[24] Uo. 62.

azt mondotta nekem: az ÁVH van már olyan fejlettségi fokon, hogy komoly ok nélkül nem visznek be senkit sem. Számolnom kell tehát azzal, hogy Haraszti Sándor renegát, az ellenség beszervezett ügynöke, akit én nem ismertem fel. Ez pedig súlyos vád velem szemben. Tegnap Révai elvtársnak azt mondtam: ha láttam volna jeleket, amelyekből arra lehetett volna következtetni, hogy Haraszti ellenség, magam hívtam volna föl rá a párt figyelmét. Ebben sem barátság, sem rokonság, sem hála nem akadályozott volna meg."[25]

A dokumentum pontosan rávilágít arra a lelki mechanizmusra, amelyre a koncepciós perek során a pártfunkcionáriusok esetében sikeresen építettek. (Egyelőre nyitva hagyhatjuk a kérdést, vajon milyen alkalomból nyilatkozott Kádár Losonczynak az ÁVH „fejlettségéről".) Talán még az emlékezés gondolatilag irányított, erősen normatív működésébe is bepillantást nyerhetünk egy ilyen helyzetben: *„A felszabadulás óta eltelt 5 esztendő alatt egyetlen olyan esetre sem tudok érintkezésünk során visszaemlékezni, amelyből arra lehetett volna következtetni, hogy Haraszti pártunk politikájával bármely vonatkozásban ne értett volna egyet. Letartóztatása óta újra és újra átgondolom az elmúlt időszakot, mégsem tudok más meggyőződésre jutni. Egyetlen olyan esetre sem tudok gondolkodás közben visszaemlékezni, amiből arra lehetne következtetni, hogy bármely külpolitikai, gazdasági, belpolitikai, kulturális stb. kérdésben elvi ellentétbe került volna pártunkkal, vagy olyan tudatos és következetes gyakorlati tevékenységet folytatott volna, amely ellentétben állott vonalával vagy éppen elszabotálására, aláaknázására irányult volna."*[26] Mivel azonban nem a gépezet, hanem a „homályos életrajzi pontok" érdekelnek bennünket, inkább az a szembeötlő, hogy a személyes életesemények és a politikum milyen szorosan összeszövődve vannak jelen egy ilyen visszatekintő narrációban. Úgy is fogalmazhatnék, hogy nem is lehetséges tisztán politikatörténeti megközelítéssel élni, hiszen az én szinte foglya közösségeinek (miközben „hajlandó" megtagadni rokonságot és barátságot). Vegyük sorra, hogy az 1938–1950 közötti időhorizontra visszatekintve milyen saját életútesemények tárulnak elénk a beadványból? Mivel a beadvány elsősorban Harasztiról szól, a Losonczy személyére vonatkozó utalások – kapcsolatuk tükrében – természetesen inkább közvetettek lehetnek.

Szorosan véve Losonczy négy olyan fontos eseményre utal, amelyekről nem keletkezett (vagy nem lehet tudni, hogy fennmaradt-e) forrás.

1. Ebben az iratban hívja fel Losonczy a figyelmet arra, hogy *„Tőle* [Harasztitól] *kaptam az első pártszerű és kemény kritikát, amikor 1940 áprilisában történt lebukásunk után szabadlábra helyeztek, és beszámoltunk neki arról, hogy mi történt Alagon".* Hogy mi volt a bírálat oka, azt nem fejti ki, de mindenesetre egy fontos jelzés bukkan elő, aminek lehet ugyan írásos nyoma is, de egyelőre nem tudjuk meg, hogy mi is történt. Lehet viszont források után kutakodni a vizsgálat vezetőinek.

[25] Uo. 57–58.

[26] Uo. 44–45.

2. Az 1950–1951-es vizsgálat egyik kiemelt pontja volt az 1943-as pártfeloszlatás kérdése. Losonczy beadványa nem magát a pártfeloszlatást, hanem épp az újjászervezést helyezi érvelése középpontjába: *„1944 őszén, amikor fölmerült a Békepárt feloszlatásának és a Kommunista Párt újraalakításának szükségessége, Haraszti a Békepárt fenntartása mellett foglalt állást. Befolyása alá kerültem én is, Donáth elvtárs is. Mikor a párt tudomására jutott, megbízta Donáth elvtársat, miután őt álláspontunk helytelenségéről meggyőzte, hogy ő viszont bennünket győzzön meg. Ez meg is történt."*[27] A politikai életrajz részeként elejtett utalás nem mutat rá az álláspontok indokára, de kétségtelenül itt is kijelöli a további vizsgálat helyét.

3. Aztán egy pillantás a legszemélyesebb döntés, a házasodás motivációjára: *„Budapest felszabadulását követő első napokban feleségül vettem Haraszti Máriát, Haraszti Sándor lányát. Ebben a lépésben a feleségem iránt érzett szerelmemen kívül az a tudatos törekvés is vezetett, hogy kommunista nevelésű lányt vegyek feleségül. Nekem a családom, a rokonságom serdülő korom óta sok keserűséget és szenvedést okozott, s minél inkább fejlődtem politikailag, annál inkább nőtt gyűlöletem politikai-emberi magatartásuk iránt. Ezt a családot, amelybe születtem, nem én választottam magamnak. De azt a családot, amelyet én alapítok, én választom. Ezért választottam Haraszti Máriát, mint kommunista nevelésű fiatal lányt (ebből a fajtából akkoriban nem volt sok), aki már az illegalitás alatt segített a pártnak különböző technikai természetű mozgalmi munkákban, s akiből megbízható, elvileg, jellemben szilárd feleség válhat. Választásomat az azóta eltelt 5 év alatt nem volt okom megbánni."*[28]

4. S végül, de nem utolsósorban még egy mozzanat, a fentebb idézett, Révaival való beszélgetés folytatásaként, amikor – barátsággal, rokonsággal szemben – feltétlen párthűségéről tett bizonyságot: *„Hivatkoztam arra, hogy tavaly, amikor egy Pataki Ernő nevű ezredesnél, akit szintén a Márciusi Front időkből ismerek, s akivel többször voltam együtt a fölszabadulás után, veszélyes tüneteket lehetett észlelni, felhívtam rá Révész Géza elvtárs figyelmét. Talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy Patakit, aki az elhárítás fontos posztján állott, letartóztatták és elítélték."*[29]

Losonczy ellen közben egy másik szálon külön vizsgálat indult, mégpedig az ún. selejtlista-ügy miatt.[30] A listázott antikvár könyvek bezúzásának ügye nemzetközi botrányt kavart, most mégsem taglaljuk, legfeljebb annyit említünk, hogy Losonczy egész életében tagadta a számlájára írt könyvmegsemmisítési akciót. Annyiban azonban utalnunk kell az ügyre, hogy emiatt váltották le államtitkári posztjáról, s amikor a kommunista önkritika rituáléja szerint visszatekintett kultúrpolitikusi hibáira és vétkeire – ezúttal 1948-ig visszanyúló perspektívá-

[27] Uo. 39–40.
[28] Uo. 41–42.
[29] Uo. 59–60.
[30] Kövér, 1998. 201–209.

ban –, újabb életrajzilag releváns mozzanatokat hozott a felszínre. Az önkritika drámaiságát, a személyes és politikai mozzanatok szétszakíthatatlanságát elegendő egyetlen idézettel szemléltetni: *„A párthoz való viszonyom, a hivatali munkám, a magánéletem szinte egyszerre jutott a tönk szélére. Csak magamat okolhatom."*[31]

A vizsgálat szálai valójában Losonczy 1951. március 17-i letartóztatása után fonódtak össze. Bár Rákosi a Politikai Bizottság 1951. április 21-i ülésén azt állította, hogy Losonczyra (és Donáthra) „csak közvetlenül a kongresszus előtt kezdtek gyanakodni", s legnagyobb provokációjának épp a „könyvelégetést" tartotta, nem kétséges, hogy ez részéről csak figyelemelterelő hadmozdulat volt.[32]

A letartóztatás utáni jegyzőkönyvek nem maradtak fenn, így csak a rehabilitációs eljárás kihallgatásaiból – ismét csak utólag – rekonstruálható, mi játszódott le közben az emlékezetben. Az első önvallomást március 17-éről 18-ára virradó éjjel Károlyi Márton, a Vizsgálati Osztály vezetője a bevett formula szerint ösztönözte: *„írjam le azokat a bűnöket, amelyeket a magyar nép ellen elkövettem. Reggel átviszik a Pártba, ha ott elfogadják, akkor utána visszamehetek a funkciómba.* [...] *igyekeztem mindent belevenni, amit hibának, bűnnek tartottam, minél erőteljesebb, minél túlzóbb formában, s azon gondolkodtam, hogy mit lehetne még hozzávenni..."*[33] A párt természetesen nem fogadta el a „gyónást", sor került a „tényleges" letartóztatásra, s megkezdődtek a kihallgatások Rajnai Sándor vezetésével. S itt kanyarodhatunk vissza a novemberi beadványból kiemelt négy biográfiai problémára.

Ad 1. Rajnai 1954. november 27-i feljegyzése szerint a Losonczy által leírt anyagban az szerepelt, hogy „az 1940. évi alagi lebukások során a kihallgatásokon helytelen magatartást tanúsított, és illegális munkájáról, valamint kapcsolatairól részletes vallomást tett". Szerinte erről „Losonczy önmagától tett vallomást. Erre vonatkozóan semmiféle bizonyító anyag nem állt rendelkezésemre."[34] A Kádár-korszak iratmegsemmisítése ellenére foszlányok mégis maradtak az első jegyzőkönyvekből. A PB által kiküldött háromtagú vizsgálóbizottság szó szerint is idézett Losonczy korabeli vallomásából: „[...] *Alagon lettem áruló, árulásomat két körülmény tette súlyosabbá. Egyrészt az, hogy kényszer, testi kínzás nélkül vallottam, másrészt az, hogy a felvettnél jóval bővebben és részletesebben árultam el a nyomozó hatóságoknak mozgalmi tevékenységemet és kapcsolatomat."*[35] Az, hogy a csendőri kihallgatások során nem mindenki tudott megfelelni a párt által felállított követelményeknek, közismert. Sőt azt is sejthetjük, hogy a párt nem is készítette fel ifjú tagjait erre a lehetőségre. Ezt próbálta pótolni az utólagos Ha-

[31] PIL Révai iratok. 793. f. 2. ő. e. 466–471. (1951. jan. 9.)

[32] MNL OL MDP PB 276. f. 53. cs. 73. ő. e. (1951. ápr. 21.)

[33] Eredetileg BMTI, jelenleg ÁBTL V 150 326.

[34] Uo.

[35] MNL OL MDP KV 276. f. 52. cs. 17. ő. e. (Farkas Mihály, Kovács István, Kiss Károly „ideiglenes" jelentése 1951. máj. 19-én kelt, és a máj. 22-i KV-ülésen hangzott el.)

raszti-bírálat. Losonczy alagi magatartása azonban valószínűleg sohasem került volna a figyelem középpontjába, még ha beszámolt is róla annak idején szűkebb baráti körének, ha ő maga nem ássa elő vétkei közül. Az emlék rögzítése a prizonizáció körülményei közepette azonban olyan összefüggésben történt, hogy még rehabilitálása során is a kihallgatások (ön)vádló légkörére emlékeztető módon idézte fel: *„Azt, hogy* [Alagon] *számos kérdésben vallomást tettem, ma is mélységesen szégyellem és sajnálom, és azóta is nagyon sokszor megbántam."*[36] Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy Losonczy fogva tartása alatt súlyos börtönpszichózisban szenvedett, és „szabadon bocsátásakor" is először Lipótmezőre vitték, s csak gyors feltisztulása után engedték haza, illetve utalták be a mátraházai tüdőszanatóriumba. A bűntudat tehát letartóztatás és pszichózis prizmáján áttörve rögzült.

Ad 2. A KEB keretében az 1943-as pártfeloszlatásról már a letartóztatások előtt is folyt a vizsgálat. Kádárt, Donáthot, Losonczyt – még szabadlábon – erről faggatták.[37] Losonczy 1951. február 10-én feljegyzést készített a KEB vezetője, Kiss Károly számára.[38] Saját emlékezetéből már nem tudott elég adatot előbányászni, ezért a feljegyzéshez anyósa, felesége, barátai (Ujhelyi Szilárd, Tariska István) memóriáját is segítségül hívta. Az előző napi személyes meghallgatáskor feltett kérdésekre válaszolt. Mivel a pártvizsgálat az illegalitás körülményeire irányult, nyilvánvaló, hogy az érintettekre az már annak idején életveszélyes lett volna, ha bármiféle saját kezű és egyidejű írásos nyom maradt volna fenn a történtekről. Azaz a történet eleve az emlékezésre volt utalva.

Losonczy vázolta az illegalitás idejének pártbeli kapcsolatrendszerét. Eszerint 1943 elejéig Orbán László, ezután Donáth Ferenc volt a felső kapcsolata. Alsó kapcsolatának pedig a *Népszava* munkaszolgálatban elpusztult munkatársát, Gosztonyi Lajost, illetve 1943 kora nyarától 1943 végéig Antal Jánosnét vallotta. A pártfeloszlatásra vonatkozó kérdésre az emlékezés most így hangzott: *„A pártfeloszlatást Donáth Ferenc közölte velem egy nyári – ha jól emlékszem – vasárnap délelőttön, a Fillér és a Garas utca sarkán történt randevún. Ezelőtt nem beszéltem, nem is beszélhettem senkivel; később közöltem pártkapcsolataimmal. Donáth kifejtette nekem a pártfeloszlatás indokait – főként azt húzta alá, hogy a párt feloszlatása megkönnyíti a népfrontpolitika megvalósítását."* Emlékszik arra is, hogy valamilyen találkozón Donáth és Haraszti között is szó esett erről a kérdésről, *„s mintha Haraszti nem helyeselte volna. Ez azonban csak halvány emlék."* Innen már érthetőbbé válik az 1950. november végi visszatekintés a párt újjászervezésére is. Ezen a beszélgetésen Donáth, Haraszti és Losonczy voltak jelen. *„A párt újjáalakítását Haraszti ellenezte, emlékezetem sze-*

[36] Eredetileg BMTI, jelenleg ÁBTL V 150 326.

[37] MNL OL MDP Rákosi titkárság iratai. 276. f. 65. cs. 40. ő. e. Az iratokat közli újabban: Kádár János bírái előtt, 2001. 173–188., 193–196.

[38] MNL OL 276. f. 65. cs. 40. ő. e. 44–47.

rint azzal az érveléssel, ha tavaly föloszlattátok a Pártot, azért, hogy megkönnyítse a népfrontpolitikát, akkor most miért alakítjátok újra, amikor a háborúból való kiugráskor a népfrontra még nagyobb szükség van, mint tavaly. Hosszabb beszélgetés után mindketten úgy láttuk, hogy neki van igaza. Donáth ezután néhány nap múlva visszajött. Elmondotta, hogy a párt nem helyesli ezt az álláspontot, sőt megbízták, hogy győzzön meg bennünket – különösen Haraszti – arról, hogy a Párt újjáalakítása éppen a háborúból való kiugrás s a háború közeli befejezése miatt szükséges. Emlékezetem szerint Haraszti elfogadta ezt az álláspontot."[39]

A pártfeloszlatás végül a perben még a döntést kezdeményező Kádárnál is háttérbe szorult a vizsgálatban eredetileg intencionált szerephez képest.[40] Ebben lehetett némi szerepe Péter Gábor érintettségének is, hiszen a feloszlatást KB-tagként végül megszavazta.[41] Végső soron a koncepciós perek ítéletei köszönő viszonyban sem voltak a tényekkel. Az előállított tények már csak ezért sem függetleníthetők az interpretációtól. Kezdetben volt az értelmezés... A vizsgálóbíró kérdései tehát nem helyettesítik a biográfiai problémák megfogalmazását.

Ha a Haraszti letartóztatása utáni beadvány homályból előhívott életrajzi tényeit további történeti vizsgálatnak kívánjuk alávetni, akkor az emlékezet szárnyán egy másik forráscsoporthoz, az oral history interjúkhoz fordulhatunk. Losonczy Gézát már nem szólaltathattuk meg, de a róla készült életrajz mellett részt vettem egy Losonczy-portréfilm elkészítésében is (rendező: Hanák Gábor), és ennek következtében számos rokoni, baráti visszaemlékezést többször is rögzítettem, egyszer magnetofonnal a könyv számára, másodszor videointerjú formájában.[42] Természetesen a nevezett személyekkel még más felvételek is készültek. Az alábbiakban azt a kérdést járom körül, hogy az említett interjúk milyen világot vetnek az „életrajzi pontok homályára".

Ad 3. Losonczy Géza házassága a családtagokkal készült interjúkban természetesen szintén szóba került. Sokkal nagyobb hangsúllyal szerepelt azonban a visszaemlékezésekben a leánykérés története. A leánykérést előkészítő találkozót pedig 1943-ban, Haraszti Mária érettségijének évében Donáth Ferenc szervezte meg („felső kapcsolata tudtával"): *„akkor egyszerre hirtelen, számomra hirtelen az történt, hogy '43-ban, az érettségim előtt egyszer megjelent Donáth Feri ezen a bizonyos Németvölgyi úti helyen, ahol ő jött fölfelé, én jöttem lefelé a gimnáziumból, és proponálta, hogy találkozzunk pár nap múlva ekkor-ekkor, ott az Orbánhegyi út és a Németvölgyi út sarkán, Géza is szeretne velem találkozni. Hárman. Hát én nagyon örültem természetesen. És ez a randevú létrejött, megjelent a két fiatalember, kaptam*

[39] Uo. 47.

[40] Kádár János bírái előtt, 2001. 109.

[41] Gyarmati, 2002. 63–65.

[42] Felsorolásukat lásd a biográfia forrásjegyzékében. Kövér, 1998.

valami minimális virágot is, s elkezdtünk menni, sétálni fölfelé az Orbánhegyi úton, én természetesen nem tudtam még, hogy ők hol laknak, semmit se tudtam, és hát nem nagyon lehetett ott olyan helyre menni, én nem is javasolhattam, hogy hova üljünk be, mert azt csak ők tudták, hogy hova mernek egyáltalán beülni. Föltünő a dolog akkor lett, amikor a Donáth Feri húsz perc után közölte, hogy most elmegy, mert neki dolga van. És ezt nem értettem én, de hát megbeszéltük, hogy együtt leszünk, és akkor miért megy el? És akkor kettesben maradtunk Gézával, és semmi nem történt, semmi sem hangzott el, csak tovább beszélgettünk. Kérdezte, hogy nagyon izgulok-e, hogy lesz, mint lesz az érettségi, azért ne dolgozzam magam agyon – mert ismertek, hogy milyen szorongós vagyok, meg perfekciós, stb. –, majd elváltunk. És énbennem olyan furcsa érzés támadt, hogy ez azért nem, valami itt elkezdődött, de miért hagyott a Feri minket kettesben? Hát azért valamiért hagyott, de nem történt mégsem semmi se. Szóval valami csöndes reménykedés azért bennem felébredt, hogy hátha. Na, de hát annyi dolgom volt valóban, hogy ezzel nem tudtam nagyon foglalkozni, jöttek a vizsgák, leérettségiztem, és az érettségi bankettünk, ami akkor egész közvetlenül az érettségi után volt négy nappal, arról hazajövet ott talált egy hatalmas vörös rózsacsokor Gézának egy levelével, ami sajnos elveszett a mindenféle illegalitás és egyebek között. Nagyon-nagyon sajnos! Amiben csak a megszólításra emlékszem határozottan, mert az ütött szíven, hogy az gyanús volt nekem, hogy »Marikám, drágám!«, hát a mi viszonyunk nem ilyen volt. És akkor nagyon, akkor már nagyon-nagyon kezdtem reménykedni, de még mindig nem mertem semmit se gondolni komolyan. A levélben az volt tulajdonképpen, hogy gratulál a születésnapomhoz és az érettségihez is, és hogy proponálja, hogy a közeli napokban, már ehhez képest közeli napokban találkozhassunk. Már arra nem emlékszem, hogy leírta-e, hogy hol, vagy ez egy következő telefon volt. És ez a találkozás létrejött, mégpedig itt a Lórántffy Zsuzsánna lépcsőn, ami azóta is egy szent hely a számomra – nem úgy nézett ki, mint ahogy most, hát mert nem volt ott a Budapest Szálló, ott egy szabad terület volt –, szóval ott randevúztunk, és elindultunk a Szabadság-hegyre, és beszélgettünk és beszélgettünk és beszélgettünk, és akkor másfél óra múlva valahol leültünk egy padra, akkor ő egy ilyen hosszas előkészület után közölte, hogy szeretne nekem valamit mondani, de előre kér arra, hogy amennyiben nemet mondok, akkor azt senkinek se meséljem. Mondtam, hogy jó. S akkor közölte, hogy az a terve, azt szeretné, hogy elvesz engem feleségül, és én mit szólok hozzá. Én elkezdtem nevetni, és azt mondtam, hogy miért mondta nekem azt, hogy ne meséljem el senkinek, »hát nem vetted észre, hogy én úgyis csak egyfélét felelhetek erre?« És ezzel megtörtént.'[43]

Az édesanya utólag is úgy értelmezte a történteket, hogy „a Géza" a kommunista „atyai barát" leányát, a „decens, finom úrilányt" szemelte ki magának.[44] Nincs még szó ebben a verzióban az „ócsalád" teljes megtagadásáról, sőt épp a kettő harmonizálására irányuló törekvés az illegalitás magányában a leánykérés

[43] Interjú Ujhelyi Szilárdné dr. Haraszti Máriával (1989. május).

[44] Interjú Haraszti Sándorné Gróf Irénnel (1991).

fő motívuma. A formákat illetően is a polgári normák teljes betartására irányul Losonczy minden törekvése (randevú, vörös rózsa, levélke, diszkréció stb.). Irénke néni emlékezése – amely visszanyúlik egészen a megismerkedésig – a szövődött kapcsolatot szorosabb összefüggésekbe helyezte: *„Arra gondoltam, hogy itt van az én lányom, ezek olyan összeillők lennének. Hát gondoltam én. Hát egy szót sem szóltam persze erről, de másnap följött a Géza, és a Marika éppen franciaórára ment a Schőnsteinnéhez, az volt a franciatanárnője, és körösztülment úgy a hallon, hogy a Géza is látta, meg én is, olyan édes volt, és olyan finom külsejű, kénytelen vagyok megállapítani, hát vékony kukac volt, nagyon jó külsejű kislány, és hirtelen úgy belém ütött, atya úristen, hát mi lenne, ha ezek valahogy összekerülnének. Aztán lekerült a napirendről az egész, többet szóba se jött... Aztán a Géza nagyon őszinte volt hozzám, mindent elmesélt, összes disznóságait, amiket a nőkkel csinált, és egyszer kijött a számon, hogy atya úristen, nem adnám magához a lányomat. Ekkor jött 42. augusztus 18-a, amikor a Gézának a Ferivel együtt illegalitásba kőllött mennie. Tehát nem járhatott a házhoz, de egy indifferens helyen találkoztunk. Miután Marika leérettségizett, küldött a Géza egy nagy virágcsokrot, 8 rózsával, a 8 osztály végeztével, ugye ezzel szimbolizálta, és egy levelet, hogy találkozzanak másnap a Lórántffy Zsuzsanna lépcsőnél. Jól mondom?* (Haraszti Mária: *Nem egészen, de nem baj.) De ott a Lórántffy Zsuzsanna...* (H. M. *Ott, az biztos.) Hát a Marika elment, és amikor hazajött, azt mondta: »A Géza megkérte a kezemet.« Erre a Sanyi azt mondta: »Megőrült?« Már hogy a Géza. Olyan hihetetlen volt neki. De hát megkérte valóban. Ezután az eset után, az érettségi után a Marika mindjárt lement Kiskőrösre, mert az a szerelme volt, az én régi otthonom, nagyon szerette. És elmentünk egy – mondom – indifferens helyre, ahol ezekkel a fiúkkal találkoztunk, és amikor az ottlétünk, az ottani tartózkodásunk lejárt, akkor ezek a fiúk elkísértek bennünket a Margit hídig, ami még nem volt számukra veszélyes terület. Én mentem elöl a Gézával, Sanyi meg a Ferivel, s a Géza elmesélte, hogy megmondom őszintén, azért siettem a Marikát lekapcsolni, mert ezek a többiek is utaztak rá, hogy elvegyék. Hát én tulajdonképpen törtem a fejemet, most már az illegalitás ideje alatt, hogy ki lehet, kerestem a régi ismerőseim között, hogy ki lenne alkalmas feleségnek, egyiknél ez volt a hiba, másiknál az, hogy nem tudom az ideológiája nem passzolt az enyémhöz, stb. És a Marika az érettségi előtt felhozott a Gergő Zoltánékhoz, az is egyik barátunk volt, mozgalmi ember, de folttalan, tehát oda lehetett járni, felhozott egy csomagot, amit az anyám küldött, és ahogy a Zoltika ott ült azzal a terebélyes, na hogy mondják, kapitalista külsejével egy fotelben, és hozzá közel a Marika olyan karcsún és finoman, egyszerre rájöttem, hát ez nem kislány, hát itt van, és megmondjam őszintén, maga azt mondta nekem, egyszer, hogy nem adná hozzám a lányát, hát én akkor elhatároztam, hogy megmutatom. Na. Így történt. Nem így volt?"*[45]

Még a klasszikus történetírói szabályok szerint is minden okunk megvan arra, hogy egy ilyen magánéleti eseménynél a későbbi személyes visszaemlékezésekből

[45] OSZK TIT Interjú Haraszti Sándornéval (készítette: Hanák Gábor, 1986).

rekonstruáljuk a történések gazdagabb szövedékét, s az időben korábbi politikai visszatekintés egyoldalúságaival (redukcionizmusával) tűnjön fel előttünk.

Ad 4. A Pataki (Bachner) Ernővel való barátság a márciusi frontos időkre nyúlt vissza, ám ebben a történetben a szálak sokfelől összefutnak. Pataki és felesége (első) letartóztatására ugyanis Donáth alagi lebukása után került sor, és az 1951-es perben Donáthból hajdani alagi vallomása miatt sikerült ugyanolyan bűntudatot előcsiholniuk a kihallgatóknak, mint Losonczynál.[46] Losonczy 1950. november végi beadványában Pataki Ernő (második) letartóztatása a Rajk-perhez kapcsolódott. Ismét az oral history forrásaihoz fordulva interjúkból tudjuk, hogy Pataki Pálffy György őrizetbe vétele után (1949 nyarán) baráti társaságban többször is hangot adott elégedetlenségének. Radó György barátjuk így idézte fel az általa átélteket: *„különben az Ernővel kapcsolatban nekem még egy emlékem van. Akkor én már a hadseregben voltam, és részt vettünk azon az aktíván, amit Farkas Mihály tartott, hát én is ezredes, azt hiszem, ezredes voltam már akkor, vagy alezredes legalábbis, s az Ernő ezredes volt, azt tudom, a katonapolitikán volt. És a Farkas Mihállyal tartottak ott egy nagy aktívát, és ott jelentették be a Pálffyék lebukását és a letartóztatását. És tudom, a szünetben azt mondta nekem az Ernő: »Te – azt mondja –, ezek semmi konkrétumot nem mondtak, semmivel a világon nem bizonyították a Pálffyék bűnösségét.« Abban az időben! És tudom, hogy a Gézának én mondtam, és Géza azt mondta nekem: »Tudod, az Ernő nem képezte magát eléggé.«"*[47]

Pataki Haraszti Sándorral is próbált beszélni később, amint ez egy vele készült interjúból kiderül: *„egy nagyon jelentős káder, a magyar katonai kémelhárítás egyik vezetője – aki egy Márciusi Frontos fiatalember volt – az ítélet után a Rajk-pörről velem akart beszélni, de nem itt Budapesten, hanem kihívott Gödre, a Duna-partra. Ugyanis a Rajk-pörről csak úgy volt hajlandó beszélni velem, hogy arról senki sem tud, hogy azt senki sem hallja és látja. Ott a Duna-parton kölcsönösen megállapítottuk, hogy ez nem lehet igaz, de akkor már benne voltunk, hiába. Őt magát is később letartóztatták, és belevonták egy ilyen pörbe. Ő sem akarta elhinni, hogy Rajk a jugoszlávoknak kémkedett, de nem emeltünk nyilvánosan szót ez ellen."*[48] Nemhogy nyilvánosan nem emeltek szót, hanem az idézett emléknyomokból valószínűsíthető, hogy Haraszti a gödi beszélgetést sem mondta el senkinek annak idején. Ugyanis abban az esetben ő is bajba került volna Pataki lecsukása után, amiért nem tett jelentést. Pataki talán beszélt Losonczyval is (ez kevéssé tűnik valószínűnek), sokkal inkább lehetséges, hogy Losonczy Radó jóhiszemű tanácstalansága nyomán hívta fel a „szervek" figyelmét Patakira. Ebből azonban egyáltalán nem következik, hogy Patakit

[46] Kádár János bírái előtt, 2001. 296–297.

[47] Interjú dr. Radó Györggyel (1990).

[48] Interjú Haraszti Sándorral (készítette: Tóth Pál Péter, 1981. jún. 30.). In Haraszti, 1986. 224–225. A nevesítést az interjú készítője végezte el. Uo. 253.

ezért ítélték volna el. Pataki négy és fél évet kapott. Letartóztatására közvetlenül azért került sor, mert a vele egy házban élő első feleségének híreket vitt annak második férjéről, Oszkó Gyuláról, akit akkor már szintén lecsuktak.[49]

Ha mindehhez hozzávesszük, hogy Losonczy – másokkal együtt – milyen aktív szerepet töltött be a Rajk-per propagandagépezetében (*Szabad Nép*-vezércikk, diplomáciai misszió Párizsban), máris készen áll a politikatörténeti konklúzió. Arról azonban semmit sem tudunk, ami a szereplőkben valójában lejátszódott. Mintha az érzelmek, félelmek nem létező tények lennének.

A politikatörténeti források megszólaltatásához hívtuk segítségül az oral history interjúit. S ha ezek segítségével már tudjuk, mit keressünk, meglepődve ismerjük fel, hogy nagy ritkán az átélt izgalmak és érzelmek nyomot hagynak még az amúgy szűkszavú jegyzőkönyvekben is. Legalábbis gyakran ott is jelzésekre bukkanunk, legfeljebb némán siklunk el felettük.

Aczél György visszaemlékezéséből tudható, hogy arról a Központi Vezetőségértekezletről, amelyen – még név nélkül – az ellenség pártbeli befurakodását állapították meg, s amelyet Rajk letartóztatásának éjszakája előzött meg, Losonczyval együtt távoztak. (Aczél ekkor Baranya megyei első titkárként a jugoszláv „frontövezetben" szolgált, a feleségek pedig barátnők voltak.) Mire emlékezett Aczél a történtekből? Nem közvetlenül a Darányi utcába hajtattak Losonczyékhoz, ahol vacsora (uzsonna?) várta őket, hanem először a Normafához mentek friss levegőt szívni. Aztán váratlanul mindketten hányni kezdtek: *„olyan volt a helyzet, hogy lementem a büféhez a Központi Bizottság ülésén, jobbra-balra mindenütt tolongtak, mellettem senki sem állt. Most az, hogy pl. Losonczy Géza akkor fönntartotta, mert meghívott vacsorára, mert előzőleg szólt, nem hiszem, hogy sok ember lett volna, aki akkor nem mondta volna le a vacsorát. És hát az akkori – épp nem könyvbe való – feszültségre és az egész légkörre az jellemző, hogy »Menjünk sétálni!« – javasoltam, és a Normafánál sétáltunk. Nyilván én már az idegességtől elkezdtem hányni, majd ő is csatlakozott hozzá, és nem mertünk erről beszélni, hogy miért, hanem megállapítottuk, hogy biztos rossz volt a kakaó, amit uzsonnára kaptunk. Szóval olyan dermesztő volt a Rajk-ügy, tetejében ez a légkör, egyszerűen elképzelhetetlen volt, hogy őszintén megbeszéljük, hogy nem a kakaó volt rossz, hanem a félelem mart a gyomrunkba bele."*[50] Természetesen Losonczyékhoz érve sem beszéltek az aznap történtekről. A jegyzőkönyvekből

[49] Kádár János bírái előtt, 2001. 104*. „Vásárhelyi elvtárs", 2001. 39. Az eredeti interjú az 56-os Intézet Oral History Archívumában található. Pataki Ernőt 1950. január 5-én vették előzetes letartóztatásba, első fokon 1950. április 27-én, másodfokon 1950. szeptember 6-án ítélték el. Az ítéletet a Legfelsőbb Bíróság 1956. szeptember 13-án helyezte hatályon kívül. ÁBTL V – 148 032. Az ügy tisztázásában nyújtott segítségéért Okváth Imrének tartozom köszönettel.

[50] Interjú Aczél Györggyel (1991). Ez az 1949. május 31-i KV-ülés után lehetett, ezen vett részt Aczél utoljára, majd hamarosan letartóztatták és elítélték.

azonban Losonczy szorongásának a motívumai is a felszínre bukkannak. A KV-jegyzőkönyv szerint ugyanezen az ülésen Losonczy Gerő Ernővel és Farkas Mihállyal is szóváltásba keveredett (jóllehet nem a Rajk-ügy kapcsán), ami megint csak baljós előjel lehetett, bár ezt Aczél emlékezete (akit hamarosan letartóztattak, és maga is súlyos börtönpszichózison ment keresztül) nem rögzítette.

A szorongás és félelem jeleinek előbukkanása más megvilágításba helyezi Losonczy magatartását a következő hónapokban. Azt a küldetést, hogy utazzon Párizsba, és győzze meg Károlyi Mihályt a Rajk-per helyességéről, már csak azért sem utasíthatta vissza, mert hiszen a kétkedő Károlyi jó véleménnyel volt felőle, többször is őt javasolta francia követnek.[51] Ha egy jegyzőkönyvi szövegrész érzelmi effektust rögzít, a politikatörténész nem tud mit kezdeni vele, nem így a biográfus. Az 1949. szeptemberi KV-ülésen Losonczy a Rajk-üggyel kapcsolatban Kádár referátumához szólt hozzá. A KV-tagok egymásra licitáltak a „bűnbanda" elítélésében. Ekkor egy Rákosival folytatott beszélgetést idézett fel (nyilván amikor a párizsi útra instruálta): „Beszélgetés közben Rákosi elvtárs már említette, hogy Pártunk vezetőit el akarták tenni láb alól. Teljes összefüggésben először volt módom hallani, hogyan illesztették be ezt Rajkék tervükbe és az imperialisták tervébe. Ez a kérdés engem akkor is, most is *érzelmileg érint.*"[52] (Kiemelés – K. Gy.) Az interjúk és a jegyzőkönyvek párhuzamos lapozgatása alapján tehát olyan mozzanatokat rekonstruálhatunk, amelyek révén a bolsevik önkritika ismeretében érdemi mozgatórúgók, ha úgy tetszik, érzelmi tények bukkannak fel a személyiség megismerése során. Az, hogy valaki önmagában ismerte fel a hibákat (ezt tette egyébként Losonczy a selejtlista-ügy kapcsán gyakorolt önkritikájában), nem volt elegendő. Azt is önmaga rovására kellett írnia, ha mások hibáival szemben elnéző volt, legyen az akár barát, akár rokon. Ez ugyanis az éberség hiányára vallott. Azt, hogy Losonczy és Kádár között milyen alkalomból került szóba az ÁVH „fejlettsége" 1949 folyamán („tavaly"), nem tudhatjuk. Hiányzik a tény, pontosabban csak a helye van meg. A lehetséges szituáció azonban valószínűsíthető. Ilyen válasz előzménye csakis valamilyen kételkedő kérdés lehetett, mondjuk valamilyen letartóztatás indokoltságáról. Innen vezet az út addig, még szintén 1949-ben, hogy felhívja a katonai elhárítás figyelmét egy régi márciusi frontos barátjára. A hajdani márciusi frontos identitást felülírta az aktuális MDP-s azonosulási kényszer. A személyiség az állandó önvizsgálattal és önkritikával naponta felszámolta önmagát, szétzilálta kapcsolatrendszerét, ugyanakkor a repedések betömködésével szinte egyidejűleg igyekezett újjáalkotni énazonosságát. Losonczy például a Népművelési Minisztérium pártszervezetében tartott taggyűlés másnapján újabb önkritikus levele végén

[51] Kövér, 1998. 176.

[52] MNL OL MDP KV 276. f. 52. cs. 9. ő. e. 48. (1949. szept. 3.).

bizakodva jelentette ki: *„a tegnapi taggyűlés, Révai elvtárs zárszava, s ennek kapcsán hibáim világosabb felismerése nyomán, nyugodt lélekkel állíthatom: hibáimat ki tudom és ki fogom javítani. Mégpedig nem hosszú idő alatt. Nehezül az idők járása felettünk. Kell, hogy a Párt minden katonája szilárdan és teljes erővel álljon harci posztján. Az illegalitásban, a felszabadulás után a Párt által számomra kijelölt területeken mindig ott voltam, ahol zajlott a harc, s nem az utolsó sorokban. Érzek megfelelő erőt magamban, hogy e kemény és igazságos lecke után levonjam és érvényesítsem a tanulságokat és magasabb színvonalon tudjam majd munkámat folytatni – elválaszthatatlanul, minden idegszállal egybeforrva a Párttal."*[53] A csőd beismerése és a önbizalom generált helyreállítása egyik napról a másikra csaphatott át egymásba.

A SZEMÉLYISÉG INDIVIDUALITÁSA ÉS CSOPORTPARAMÉTEREI

Ahogy Losonczy önmagát mint pártkatonát a fenti önkritikában azonosítani próbálta, természetesen további kérdésként veti fel: ki is hát a biográfia szubjektuma? Losonczy élete kizárólag önmagát jeleníti-e meg, avagy reprezentánsa valamiféle kollektívumnak? Identitása csakis befelé, avagy kifelé is fordul?[54] S ha a csoportkohéziót keressük, akkor merre orientálódjunk? A református papfiúk (ahogy a debreceni egyetemen a statisztikai kategóriát gyakorta szociológiailag tágabban azonosították: a „pap, tanár, tanító" szülők gyermekei) közegében ássuk elő az életre szólóan meghatározó gyökereket? Ellene szól ennek, hogy ebből a kollektívumból valószínűleg többen gravitáltak a szélsőjobb, mint a szélbal felé a harmincas években. A balratartás révén a pálya máris atipikussá válna. Ráadásul Losonczy nem egy barátja eredetileg jobbfelé indult el a bajtársi társaságokban, hogy aztán a Márciusi Front balfelén kössön ki. S nem hagyható figyelmen kívül, hogy maga Losonczy milyen hévvel küzdött, hogy elhatárolódjon saját középosztályi indító közegétől. A származás mint identitást befolyásoló tényező természetesen sohasem negligálható, akkor sem, ha az ember szabadulni igyekszik tőle. Losonczyt 1951-es letartóztatásakor már márciusi frontos társaságával is szembefordították. Pontosabban aktuálisan épp választott MDP-pártharcos identitásából forgatták ki saját elvtársai, s közben folyton arra hivatkoztak, hogy egy igazi kommunistának ilyen helyzetben miként kell(ene) viselkednie. Régi közösségeibe nem tudott s nem is akart visszahátrálni. Bár a „magyarkodó

[53] MNL OL M-KS 276. f. 62. cs. 7. ő. e. (1951. jan. 10.).

[54] László János – Ricoeurre hivatkozva – megkülönbözteti „az elbeszélő funkciónak a személyes (azonos vagyok önmagammal) és szociális (azonos vagyok valamivel, általában egy kategóriával, egy csoporttal, annak értékeivel, reprezentációival) identitás konstrukciójában és fenntartásában" betöltött szerepét. In László, 2001. 11.

csoport" kreálásával a letartóztatás során a hazai illegálisokkal egy kasztniba zárták, ez is legfeljebb fiktív közösség lehetett.

Mi is a biográfiai probléma? Kiről szól az életrajz? A típusról (típusokról), s az az(oka)t megjelenítő személyről, avagy a csoport (osztály) hálójába vetett (bele- vagy kifelé kapaszkodó) egyénről? Valóban pontszerű életeseményeket köt-e össze a biográfus az életút vonalával? A szociálpszichológiában az élettörténeti elbeszélés alapvető fordulópontjait „nukleáris epizódnak" nevezik, és fölérendelt tematikus szálak mentén kötik össze.[55] Vajon nem lenne vizuálisan is pontosabb, ha a vonallal összekötendő pontok helyett a fordulatokat „életörvényekként" vagy „életcsóvákként" képzelnénk el, attól függően, hogy épp örvény sodrában, avagy üstökös csóvájában látjuk pörögni az egyént? Mindazonáltal egyetlen szálnál szélesebb sávban, a paraméterek halmazán keresztül követhetnénk nyomon a tematizálásnak azokat a szempontjait, amelyek révén az életpálya mozgását a különböző redukcionizmusok látószögéből értelmezni szoktuk. Egyiket a másik után és egyiket a másikba öltve.

Az individualitás és a kollektívum viszonya természetesen nem csak a 20. századi életrajz problémája. A 19–20. századi vállalkozók, bankárok biográfiái hasonló nehézségekkel járnak. Ha az életutak a típusok nyomvonalát követik, beszűkül és rugalmatlanná válik a mozgástér.[56] Mihelyt a vállalkozók szerteágazó pályáját próbálja valaki analitikus leíró módon összefoglalni, rögtön szembesülnie kell azzal, hogy az egyénített életpályák szinte azonnal szét is szedik a tipológiát, ami által az magyarázó erejét veszíti.[57] A makroszociológiai általánosítás igényével fellépő kutató számára az elsőrendű nehézség, hogy a célszemélyek azonosítása csakis az intézményi struktúra alapján lehetséges.[58] Ha a részvénytársaságokban vagy az állami szervekben tölt be az illető pozíciót, akkor a publikált források rendelkezésre állnak (compassok, címtárak). Ám ha egyéni cégek tulajdonosa, tehát nem nyilvános számadásra kötelezett vállalkozást vezet, már nehezebben ragadható meg, de a cégbíróság levéltári nyilvántartása alapján megkereshető. A kutatások fő gondja ilyenkor az, hogy miként hidalják át az egyéni életrajzok és az intézményrendszeri struktúra alapkategóriái közötti mezőt. Ahol az előbbi a domináns, a személyekről felvett paraméterek csak adattárként rendezhetők. Ahol az utóbbi megközelítés a meghatározó, ott az egyénítés csak példatárszerű válogatással, illusztrációkkal oldható meg.

Sajátos feldolgozási keretként alakult ki a vállalkozói biográfiák terén – a plu-

[55] McAdams, 2001. 168–169.

[56] Hanák, 1982; Varga László, 1983. 75–89.

[57] Koroknai, 1979.

[58] Lengyel György, 1989; uő, 1993. Az „ágazati prozopográfia" típusalkotási problémáiról újabban a malomipar kapcsán lásd Klement, 2012. 191–193.

tarkhoszi párhuzamos életrajzok mintájára – a kétpólusú megközelítések sora.[59] Ilyenkor többnyire az elméletileg is relevánsnak tekintett etnokulturális leszármazási csoportok (némi leegyszerűsítéssel szólva: egy zsidó – egy keresztény) mentén haladt az összehasonlítás, s az életút sajátos kiterjesztéseként a vizsgálati egység nem egyetlen egyén, hanem a család két vagy három generációja lett. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy az eredmények nem mindig igazolták vissza az etnokulturális megközelítés vélelmezett „eredeti jellegzetességeit". S bár történtek kísérletek a bináris megközelítés négyszögesítésére,[60] azt mondhatjuk, mindmáig a vállalkozói életrajzok legeredetibb, bevált operacionális egységének a páros családbiográfia bizonyult. Ez a keret az, amely még magában foglalja az egyéni pályák individualitását, s anélkül, hogy túldimenzionált csoportteret konstruálna, képes vázolni a dinamika mikroközegét is.

Tulajdonképpen ritkának mondhatók azok a kísérletek, amelyek során a makroszociológiai elemzésből és a mikrotörténeti megközelítésből nyert információk egymást gazdagítják. A gazdasági elit egyik legfontosabb szocializációs intézménye a felső-kereskedelmi iskolák (kereskedelmi akadémia) érettségit nyújtó középiskolái voltak. Szerencsés forrásadottságok jóvoltából (a levéltárban őrzött budapesti matrikulákból és a publikált jubileumi évkönyvekből) nemcsak egy-egy személy származása vezethető le, hanem összevethető azzal is, hogy évekkel, évtizedekkel később a gazdaság mely posztjára került az illető. A budapesti akadémia hallgatóinak adatait számítógépes adatbázisban rögzítve és elemezve empirikusan bizonyíthatóvá vált az az állítás, hogy a kapitalizálódás folyamatának előrehaladásával, amidőn egyre jelentősebb lett az elitek rekrutációjában az oktatási intézményeken keresztüli kiválasztódás, az akadémia diákjai közül a cégtulajdonos szülőktől származók mind nagyobb arányban váltak alkalmazottakká, elsősorban a gazdaság nagy szervezeteiben.[61] Ez volt a mobilitás fő iránya. Ezekből a makroadatokból azonban csak ex post próbálhatunk a pályaorientációra következtetni, ha lehet egyáltalán. A motivációról pedig mindössze annyit mondhatunk, hogy mivel itt csoportos magatartásformára utaló jelek vannak, feltételezzük, hogy ez a közös valami az azonosított csoport mentalitása. Egy évfolyam mikro-keresztmetszetű elemzése, kettőnél több életrajzi pont felvételével (születési anyakönyv, iskolai matrikula, iskola elhagyása utáni poszt 8, illetve 16 évvel az érettségi után) nemcsak finomabb elemzést tett lehetővé, hanem árnyalta az ellenirányú, sőt a cirkulációs mozgásokat is. Ráadásul két volt kereskedelmi akadémista önéletrajzának tükrében a makro- és mikrofolyamatokat szembesíteni lehetett a pályaválasztásra, pálya-

[59] Halmos, 1986 (magyarul: uő, 1992); Koncz, 1986; Kövér, Liedemann, 2001 (magyarul: uő, A felhalmozás, 2002. 31–47.).

[60] Halmos, 2000.

[61] Bódy–Szabó, 1997.

orientációra vonatkozó utólagos narratív konstrukciókkal.[62] Ex ante adatokhoz természetesen így sem jutottunk, de az ex post magyarázatok természetéhez lényegesen közelebb kerültünk.

Az egyik önéletrajz oktatást és pályaívet összekapcsoló kulcsmondata minden idevágó kutatás kedvenc (illusztratív) idézete volt: *„Már az iskolában kibontakoztak osztálytársaim jövő fejlődésének kontúrjai. A nagy átlag maradt a középen, mint ahogy az iskolában is ott volt. Pályafutásuk: gyakornok, tisztviselő, évtizedek után cégvezető, némelyik aligazgató, egy páran most már nyugalmazott igazgatók. Mások ugyanúgy: gyakornok, tisztviselő, majd önálló cégfőnök."*[63] Alig észrevehetően két útra vonatkozik az állítás: „a nagy átlag" a részvénytársasági nagyszervezetekben haladt felfelé a szamárlétrán. A „mások" által bejárt utat az egyéni cégek tulajdonosi karrierje jelentette. Csak hozzátehetjük: Krausz Simon ráadásul kombinálta a két utat, amikor a Schosbergercég praktikánssága után egyéni tőzsdebizományos lett (egy csendestárs tőkéjével), majd egy nagy részvénytársaság alelnökévé avanzsált. A másik önéletrajz viszont hallgatott a kereskedelmi akadémista tanulmányokról, miközben kárhoztatta a történelmi középosztályt, hogy gyermekeit nem adta gazdasági pályára: *„A helyzet elfajulásában súlyos felelősség terheli a magyar társadalmat is, hogy részint kényelemszeretetből, részint előítéletből távoltartotta magát a szabad pályáktól. A magyarok eszményképe a diploma volt, nyugdíjas közhivatali állás, katonáskodás, legfeljebb ügyvédi és orvosi pálya. Így került a múlt század utolsó évtizedeiben lassanként idegen kézre az ipar, kereskedelem és a gazdasági erőforrások nagy része, valamint a sajtó."*[64] Ő maga azonban egy közepes nagyságú pesti takarékpénztári, illetve külföldi exkluzív magán- és részvénytársasági banki gyakorlati tanulmányok után az alakuló Hangya Szövetkezet ügyvezetői posztján kötött ki. Az egyéni élettörténetek és az élettörténeti látószögből vázolt életpálya-típusok tehát sehogy sem fedik egymást. A bináris élettörténeti megközelítés révén nemcsak az egyéni pályák individualitását sikerülhet rekonstruálni, hanem eközben a mikrotörténet szociális terét („a választható világokat") is pontosabban megrajzolhatónak érezzük. S végső soron ez a köztes mező az, amely védelmet nyújthat mind a biográfiai redukcionizmus egyoldalúságai, mind a léptékváltás nélküli általánosítás makrokonstrukciói ellen.[65] S arról sem feledkezhetünk meg többé, hogy melyik lehetett az a primér (szekundér stb.) közösség, amely a számára fontossá vált egyén életútját biográfiában is megörökítésre érdemessé tette.

*

[62] Kövér, Keresztutak, 2001 (uez: uő, A felhalmozás, 2002. 80–93.).

[63] Krausz Simon, 1937. 20.

[64] Balogh Elemér, 1938. 44.

[65] Életrajz és léptékváltás összefüggéséről lásd Revel, 2000. 69. „Az életrajzot immár nem gondolhatjuk el pusztán a szükségszerűség jegyében – az illető leélte az életét, melyet a halál sorssá alakított –, hanem mint lehetőségek mezőjét kell felfognunk, melyek közül a szóban forgó személynek választania kellett."

A magyar történetírás (a magyar társadalomtörténetet is beleértve) ma még távol áll attól, hogy olyan típusú munkák kerüljenek ki műhelyeiből, mint Alain Corbin akadémiai nagydíjas monográfiája.[66] A 19. századi ismeretlen fapapucskészítő életrajza, a forrásokban fennmaradt nyomokból összerakva, szinte hihetetlen vállalkozásnak tűnik. Pedig a társadalomtörténet általánosan használt nominális (és nem nominális) forrásai tulajdonképpen magától értetődő természetességgel teszik lehetővé, hogy rekonstruáljuk egy egyén (és közössége) életterét, családi és rokonsági viszonyait, iskolázottságát, az írástudatlanok nyelvét, foglalkozási és jövedelmi viszonyait, mindennapi életét, vándorlásait, hitközségi életét és választói magatartását. Mindezt inkább a lehetséges világok teremtése révén, lemondva közben mindarról, amit eleve lehetetlen az egyén szintjén megismerni. Ebben a történetírásban az „átlagember" története nem a névtelenek históriája, hiszen épp a név követése az, ami orientálja a történészt a levéltári útvesztőben, „és így az egyént vagy az egyének egy csoportját »különböző társadalmi kontextusokban« fogja viszontlátni, amiből kirajzolódik az egyén társadalmi kapcsolatainak hálózata."[67] Az, hogy az eddig figyelemre sem méltatott, hatalomnak kiszolgáltatott egyén a történetírásban visszanyeri nevét, nem pusztán módszertani kérdés. Több annál, szimbolikus jelentőséggel bír. A biográfiai szubjektum felbukkanása az anonimitásból más látószögbe emeli magát a mikrotörténelmet is. A mikroszint így individualizált alkotóelemeiből épülhet fel. Arra azonban itt sem árt emlékeztetni, hogy „az egyént jelölő azonos név használata – születéstől halálig" nem jelentheti a személyiséget alkotó változatlan mag létezését.[68] A kontinuitás és koherencia nem adottság és nem norma, hanem a mikroszint alá bújtatva is a biográfia kérdése marad.

Ha visszagondolunk, vannak ennek előzményei a magyar történetírásban, még ha ritkán emlegetjük is őket: Tóth Zoltán „arcnélküli fotográfiái" közül mondjuk Agnes Bartsch, a bécsi trafikosnő, vagy Schiszler Károly, a szekszárdi kádármester nem kellene, hogy a történetírás peremén várják sorsuk beteljesedését, mint az hajdan volt világukban történt vala velük.[69]

[66] Corbin, 1998. Erre a tanulságos kísérletre Benda Gyula hívta fel a figyelmemet, amiért ezúton is kifejezem hálámat.

[67] Szijártó, 2000. 153. Hasonló törekvések fogalmazódnak meg Jürgen Schlumbohm monográfiájában is. Idézi Szijártó, 2000. 154–155.

[68] A személynév vélelmezett „diakronikus állandóságának" (Bourdieu, 2002. 71–73.) illúziójával vö. Ricoeur, 2001. 16.

[69] Tóth Zoltán, 1982; uő, 1977.

19. SZÁZADI TÖRTÉNETÍRÓK ÉS A TÖRTÉNETTUDOMÁNY ÉNKÉPE*

Ennek az írásnak a gyökerei néhány éven át tartott PhD-kurzusomból eredeztethetők. Történész-önéletrajzok alapján tanulmányoztuk a történetírók szocializációját, a történészpályák jellegzetességeit (hasznos tapasztalatokkal előre felvértezve ezáltal a pályakezdőket), miközben szemléletesen megfigyelhető volt a historikusi és biográfusi beszédmód hasonlósága, illetve különbözősége.[1] Tárgya alapján a kurzus a történetírás társadalomtörténeteként, avagy historiográfiai stílusgyakorlatként egyaránt felfogható. Ebben az értelemben az alább kifejtett gondolatok bizonyos mértékig társas alkotások, hiszen nehéz utólag rekonstruálni, hogy egy szemináriumi beszélgetéssorozatban ki inspirálta a másikat arra, hogy különböző kijelentésekre ragadtassa magát. Amikor a konferencia szervezői címet adtak előadásomnak, öntudatlanul is ennek a műhelygyakorlatnak a tárgyát tematizálták. Mi tagadás, mostanra már magam is megbarátkoztam a címmel.

Mottómat leegyszerűsítve így fogalmazhatnám meg: „Írd meg az önéletrajzodat, megmondom, milyen történész vagy!" No nem abban az értelemben, hogy az autobiográfia alapján magáról a történész szakmai teljesítményéről kívánnék ítéletet formálni, hanem úgy, hogy megvizsgálom: az illető – utólag visszatekintve – milyen historikusi énképet alkotott magáról. S bár a történészeket aligha e mottó fenyegetése tartotta vissza önéletrajzok tömeges írásától, azt kell mondanom, hogy viszonylag kevés opusz állt rendelkezésemre, amelyet kitehettem a fenti próbának. S ezzel máris a téma egy jelentős korlátozásához jutottunk. A kiinduló feltevésnek megfelelően ugyanis csakis olyan történészeket veszek tekintetbe az alábbiakban, akik hagytak maguk után önéletrajzot, ami természetesen nem jelentheti azt, hogy aki nem írt ilyet, az ne lenne történész. Ez az egyes számú szűkítés: „19. századi történetírókról", és nem *„a* 19. századi

* Eredeti változata előadásként hangzott el Szegeden „A narratív identitás problémája a társadalomtudományokban" című konferencián 2001. október 19-én.

[1] „[A] magunk életrajzát nem írhatjuk meg úgy, mint a másét. Amit magunkról mondunk, az mindig költészet. Aki azt hiszi, hogy életének apró eseményei érdemesek a följegyzésre, az kicsinyes hiúság hibájába esik. Ha mégis leírjuk őket, azért tesszük, hogy a magunkban hordott világról képet adjunk másoknak. Az emlékezések formáját azért választottam, hogy alkalmat találjak bizonyos gondolatbeli árnyalatok kifejezésére, melyeket egyéb írásaim nem adnak vissza megfelelő módon." Renan, é. n. 1–2.

történetírásról" lesz szó. A másik korlátozás az, hogy ezt is csak bizonyos toposzokra nézve elemzem. Ismét leegyszerűsítéssel élve: a „történésszé lenni" kérdését, illetve (ami egyébként a fentivel szorosan összefügg) a „történettudomány módszertani reflektáltságát" igyekszem vizsgálni (már amennyiben egyáltalán felvetődtek ezek a kérdések a 19. századi történetíróknál). Az önéletrajzokat egyfajta „ego-histoire" gyanánt fogtam fel (most ne döntsük el, hogy öntörténelemnek, vagy éntörténetnek célszerűbb-e fordítani), nagyjából úgy, ahogy azt Pierre Nora a nyolcvanas években mértékadó francia történészekkel megíratta.[2]

Mondanivalóm négy publikált önéletrajzra épül. Nagy Iván (1824–1898), Szeremlei Sámuel (1837–1924), Marczali Henrik (1856–1940) és Angyal Dávid (1857–1943) nyújtottak lehetőséget az alábbi elemzés számára (s a szövegek kiadóit és gondozóit szintén köszönet illeti).[3] A szerzők mindnyájan a 19. század gyermekei, nemcsak születésük dátuma révén, hanem olyanféleképpen is, ahogy ez a század – a maga változó pedagógiai gyakorlatával – szocializálta őket. Két (két és fél), jól kirajzolódó generációhoz tartoznak: a szoros évjáratoktól eltekintő nagyvonalúsággal a magyar történetírás kategóriarendszerében úgy is fogalmazhatnánk, ketten a reformkor, ketten az önkényuralom szülöttei. Ketten autodidakták, és a fiatalabb kettő professzionális. Kulturális hátterüket tekintve találhatunk közöttük katolikust (Nagy), reformátust (Szeremlei), izraelitát (Marczali), sőt katolizált zsidót is (Angyal), s bár nem teljes a spektrum, azért meglehetősen széles.

Ahogy az lenni szokott, önéletrajzuk megírására pályájuk egy visszatekintésre kiváltképpen alkalmas, visszahajló szakaszában került sor. Meglehetősen nagyok közöttük a műfajról alkotott felfogásbeli különbségek. Nagy Iván írása egész biztosan a Pestről Horpácsra költözés (1878) után keletkezett. „Napló" nevezet alá rejti visszaemlékezését, de tulajdonképpen a korszakokra tagolt fiatalkori fejezetek alatt is krónikát ad, évről évre haladva. A bejegyzések az ötvenes évektől egyre inkább naptárszerűvé (hónap, nap) és lakonikussá válnak. Egy megjegyzés utal is arra, hogy a be nem írt részekre *(„lásd erre nézve kalendáriomi jegyzetemet")* kellett lennie valamiféle naptári előzménynek.[4] Szeremleiről tudjuk, hogy egy lendületben fogant és átfogó keretbe foglalt önéletrajzának végére 1912. szeptember 14-én tett pontot, amikor már következő évi nyugalomba vonulásának körülményeit sikerült elrendeznie.[5] Marczali kényszernyugdíjazása (1924) után, a *Nyugat* felkéré-

[2] Essais d'ego-histoire, 1987.

[3] Nagy Iván naplója, 1998; Szeremlei, 1994. 27–79.; Marczali Henrik, 1929 [Kötetben: 2000. A hivatkozások a *Nyugat*-beli eredeti kiadás alapján]; Angyal, 1971. A visszaemlékező szövegek mellett természetesen sokat merítettem a kötetekhez kapcsolódó bevezető tanulmányokból, utószavakból, amelyeket Szeremlei esetében R. Várkonyi Ágnes, Marczalinál Gunst Péter, Angyalnál pedig Péter László írt.

[4] Nagy Iván naplója, 1998. 211. (1868. jan.)

[5] Szeremlei, 1994. 72.

sére írta meg „Emlékei"-t, bizonyos értelemben pénzgondjai enyhítésére. Ez az egyetlen a négy memoár közül, amelyet még a szerző életében folytatásokban közzétettek, valószínűleg ez az oka az epizódcímenkénti (eredetileg számozott) fejezetbeosztásnak. Angyal Dávid viszont többszöri visszavonulás után, a kirekesztettség mélypontján, a hozzá közelállók biztatására, 86 évesen, halála közeledtét érezve, 1943-ban vetette papírra emlékeit. A kézirat római számokkal (I–XXI) tagolt szerkezetéhez csak a kiadók rendeltek fejezetcímeket.[6] A visszatekintés apropója tehát mindenütt egyfajta életrajzi cezúra, áthidalás keresése az aktív létezésből az inaktív szakaszba, vagy épp a nemlétbe. Ez azonban az általunk vizsgált nézőpontból egyáltalán nem okoz gondot, hiszen a kérdés éppen az, hogy a szerző megkonstruálja-e – utólag –, és ha igen, miként historikusi identitását.

TÖRTÉNÉSSZÉ LENNI?

A 20. századi történészi életutakkal szemben a 19. századi történetírói életműhöz illő pályakezdés feltételezése már nem olyan egyértelmű. A korszak képzési rendszereinek (és álláslehetőségeinek) ismeretében nem szolgál meglepetésül, mégis fontos előrebocsátanunk, hogy a négy szerző közül három nem készült történésznek.

*Nagy Iván*ra természetesen azt is mondhatnák, hogy atyja levéltárnoki állása folytán szinte predesztinálva volt erre a pályára. Maga így vall erről, II. osztályos latinista korára emlékezve: *„Későbbi tanulmányaimhoz és előmenetelemhez nagyon előnyös körülmény volt az, hogy atyámhoz, mint megyei levéltárnokhoz temérdek mindenféle modorú levél és írás jővén, kíváncsiságból is a különféle modorú és gyakorta igen rossz írású leveleket is olvasgattam, mi által a különféle írásokban koromat meghaladó jártasságot nyertem, mely évről évre mindinkább bővült."*[7] A történelem iránti komolyabb érdeklődést azonban a VI. poétai osztály környékére vezeti vissza, bár nem kimondottan magához a váci deák iskolához: *„Iskolán kívül már ekkor komolyabb vonzódásom a történelem iránt mutatkozott. Ami körülményeimhez aránylag és koromhoz mérve megkapott, azt lemásoltam, ki írtam magamnak. Megtörtént gyakran, hogy egy vagy más könyvből, mert azt soha reményem sem volt bírhatni, leírtam egész értekezéseket, leírtam egész beszélyeket is. Utóbb természetesen tágulván látóköröm, szaporodván módom gyűjtésekre, efféle irataimat elpusztítottam, de volt azért képzé-*

[6] Angyal, 1971. 6., 155. Marczali önéletrajzának retorikai elemzésére lásd Baráth, 2008. Angyal és Marczali visszaemlékezését a „zsidókérdés" szempontjából összehasonlította Schweitzer, 2009. Angyal egyébként a háborús időszakban naplót is írt, erről majd a következő fejezetben szólunk.

[7] Nagy Iván naplója, 1998. 17.

semre az efféle foglalkozásnak is jó oldala s eredménye."[8] Az első bölcsészeti évfolyam utáni nyáron már hírlapokból és jegyzőkönyvekből különféle névsorokat és családfákat állított össze, mint maga minősíti utólag: *„szóval oklevéltani és genealógiai-heraldicai gyűjtő és búvár lettem".*[9] Ezeket a foglalatosságait azonban következetesen „magántanulmányai" sorába utalja.[10] Apja kívánságára először a papi pálya felé tájékozódott, nem nagy meggyőződéssel. Tanácstalansága visszatekintve is nyomasztó élménye maradt: *„Az írói pálya már nemcsak ekkor, de sokkal előbb egyik törekvésem volt, de nem volt útmutatóm."*[11] Végül a váci papnövelde IV. teológiai osztályát otthagyta, hogy jogászkodásra adja a fejét. A történelem azonban nem hagyta nyugodni: először 1849–1850-es bujdosása után – egy váltólázból lábadozva – kapta el az immár fejezetcímben is megörökített „irodalmi foglalkozás" heve. *„Foglalkozásom olvasás volt. Rendbe szedtem édesatyámtól maradt könyveimet és családi írásainkat. Megszűnvén nyavalyám és megerősödvén, hozzákezdtem kedvenc tanulmányomhoz: a történelemhez. Átkutattam saját könyvtáramban található minden ily munkát és a magyar nők életére vonatkozó adatokat, kezdtem egy nagy könyvbe jegyezgetni, úgy a régi várakról is. Így múlt az idő."*[12] Ma azt mondhatnánk, szabadidejében a biografizálásnak hódolt, ami a „női életírásokkal" újabb és újabb publikációkban öltött testet. (Ő „életírást" ír, biográfiát nem!) 1853-nál „irodalmi munkásságát" már az év leírásának végén „sorolandja elő".[13] Közben nevelőként külföldön járva, Velencében levéltári kutatásokat is végzett, és ez évi irodalomjegyzékének első darabja az *Akadémiai Értesítő*ben megjelent „Velencében történelmi kutatásaimról jelentés". Ekkor már nem pusztán passzió, hanem – minő fordított világ – kezdő ügyvédi jövedelmét kiegészítendő pénzkereseti forrás az irodalom. *„Az újévtől kezdve nagyobb erélyel kívántam az irodalmi munkásságnak feküdni és ezáltal is jövedelmet nyitni, mert ekkor már egészen, sőt november óta (1854) megszűntem Bodnár segéde lenni, magam kezére igyekezvén megélni az ügyvédségből."*[14] Az áhított irodalmi pályát az ötvenes évek közepén – a Toldy Ferenc segítségével elnyert – tiszti állása hozza meg számára az Egyetemi Könyvtárban.[15] Tudomásunk van még – 1866-ból – egy epizódról, amikor Nagy

[8] Uo. 26.

[9] Uo. 30.

[10] Uo. 33.

[11] Uo. 42. Az apa az öt testvérből legalább kettőt papi pályára szánt, s mivel a nagyobbik háromnál nem járt sikerrel, a két kisebb maradt hátra. De az atyai stipulációk azért náluk is rugalmasabbnak bizonyultak: *„igen jól emlékszem, midőn engem alkalmilag a pályaválasztásra figyelmeztetvén, tanácsa ide mindég oda ment ki, hogy a papi pályára nem lépendek, csak legalább diplomaticus ember (értsd vagy okleveles ügyvéd vagy orvos doctor) legyek."* Uo. 25.

[12] Uo. 130.

[13] Uo. 157., 159.

[14] Uo. 160.

[15] Uo. 166. Toldyhoz írott levelében 1854 nyarán helyzetét ecsetelve azt magyarázta, hogy

pályája valóban a hivatásos historikussá válás felé fordulhatott volna, a pesti egyetem történeti tanszékének betöltésekor került a neve szóba, végül azonban a bölcsészkar belső jelöltje, Kerékgyártó Árpád kapta meg a katedrát.[16] Kell-e mondanunk, hogy ez a mozzanat, amelytől valószínűleg a pályarekonstrukció első szakasza is más útvonalon kacskaringózhatott volna, teljesen hiányzik a visszaemlékezésből.[17] Az igazi professzionalizálódás helyett Nagy Ivánnak „be kellett érnie" 1859-ben az akadémiai levelező tagsággal.

Az ároni családból származó *Szeremlei Sámuel* ugyan a papi tanulmányok után az orvosi pálya felé is kacsingatott, de *„csakhamar belátta, hogy egy ember erejének elég egy életpálya tanulmánya és fáradalma* [...]", ezért minden erejét *„a teológia és nevelési pálya tanulmányozására"* fordította.[18] A IV. teológiai tanfolyam végeztével a böszörményi partikula rectoraként nemcsak az ottani algimnázium történetéről kezdett kutatásokba, hanem a reáliskolák keletkezéséről, feladatáról és magyarországi hiányáról is terjedelmes értekezést jelentetett meg.[19] A meghatározó történelmi élményt azonban *„az 1848/49-iki történet írása"* adta. *„Régi vágyam volt tehát tüzetesebben ismerni a villongós idők és véres harcok eseményeit és főbb embereit, kikről egyébként társas életben környezetem szólni se igen mert többé. Így készítettem Szilágyi Sándor akkor megjelent forradalmi tárgyú művei után, csupán magam számára, egy rövid áttekintést a kérdéses időszakról, mely napról napra sorolja elő annak eseményeit."*[20] Ebből készült – forrásokkal kiegészítve – a forradalom krónikája, amely azonban csak 1867-ben jelenhetett meg. A történelem állás híján sem hagyta nyugodni: Miskolcon a család történetének kutatásához fogott, amelyet mellesleg Nagy Ivánnak küldött el, aki *„azonban – mivel régi hiteles forrá-*

valószínűleg most küldött történelmi cikke az utolsó, mert *„nekem kenyérkereset után kell látnom, és vidéken – könyvek hiányában – úgyis elmaradnék a tudományos haladás színvonalától. Hacsak tehát – föltéve hogy bennem eddigi működésem után hasznos irodalmi taggá fejlődhető erőt lát – Pesten a központban valami csekélyebb, de elfogadható állomást nem ajánlhat, el kell maradnom a szívesen gyakorolt irodalmi térről."* Uo. Aligha véletlen, hogy a pesti könyvtárnokság és családi élet elkezdése kapcsán visszatér a pályaválasztás hányattatásaira: *„Azon nemzedékhez tartoztam, melyet éppen pályaválasztás küszöbén sújtott az 1848. évi forradalom. Hatodik éve folyt, hogy biztos iránytű nélkül hányódott életcsolnakom, nem tudva, hol lelem a kikötőt? Valóban az Isteni Gondviselés kell, hogy őrködjék a gyarló ember sorsán. Lehet, hogy feladva meggyőződésemet, vagy több eréllyel és továbbküzdve másként is, fényesebb és bizonyára jutalmasabb térre jutandok, de körülményeim közt ekkor én így is meg voltam elégedve. Balassagyarmaton a házaséletre lépésből eredő életmesterség választáson fárasztottam elmém tervelő erejét, midőn..."* – megjött a könyvtári hivatalti szti kinevezés híre. Uo. 181.

[16] R. Várkonyi, 2000. 24.

[17] Nagy Iván naplója, 1998. 207.

[18] Szeremlei, 1994. 28–29. Mihály bátyja viszont orvos lett, Túrkevén.

[19] Uo. 32.

[20] Uo. 33., 35.

sokra nem támaszkodhattam – csak igen kevés részét használta fel akkortájon megjelent nagy művében, a Magyarország családaiban."[21] A pálya ellentétes irányba mutató fordulópontjaiként villant még fel a láthatáron a bécsi protestáns teológián a dogmatika és szimbolika, illetve a debreceni főiskolán az egyháztörténet tanszéke, ám ezekből végül semmi sem lett, és Szeremlei Hódmezővásárhely lelkészeként vált a magyarországi helytörténet egyik mesterévé. E területen nyerte el munkálkodása jutalmaként az akadémiai levelező tagságot 1908-ban.[22]

Angyal Dávidot iskolai tanulmányai során, a szentesi gimnáziumban sok minden érdekelte, de a történelem csak annyiban, amennyiben a jelen (és a politikai légkör) változásaihoz igazodott. *„A magyar történetet a negyedik osztályban Csukási tanította. Nagyon lekötötte figyelmemet. Nem csupán a tankönyvből tanított, hanem elmagyarázta nekünk a legújabb történetet egészen a Kiegyezésig és pedig Deák politikáját védve. Olvasta a Pesti Naplót, Szentesen tehát rara avis volt. Az ő hatása alatt politikai érzelmeim a szélső baltól jobb felé fordultak, de az ellenzékiség körét túllépni nem akartam."*[23] Hosszas keresgélés után bölcsészkedése tárgyául a lingvisztikát és a literatúrát választotta: *„Első egyetemi félévem kezdetén sokfélét akartam hallgatni, úgymint Faustban a jámbor tanuló. Eljártam az orvosi fakultásnak előadásaira, hallgattam néha anatómiát, néha sebészetet, vegytant, nemzetgazdaságot, politikát, művészettörténetet, de végre megállapodtam abban, hogy a magyar és német nyelvnek és irodalomnak hallgatója leszek."*[24] S csak az egyetem elvégzése után, a nyolcvanas évek elején, Gyulai ösztönzésére következett be, hogy *„a tisztán irodalmi tudományok köréből átrándult a történelmi tudomány mezejére is".*[25] S e kijelentés két részletére is érdemes figyelnünk: az „átrándulás" – ha nem is ficam erősségével – mégiscsak valamifajta útvonalbeli kitérőre utal. Az „is"-sel együtt azonban jelzi, hogy ez nem elágazást, hanem inkább látószögtágítást jelent. A hezitálás tovább tartott, amikor Angyal – magántanítványai kísérőjeként – az 1882/83-as tanévet Berlinben tölthette. Nem úgy, mint pár évvel előtte Marczalit, de az egyetem színvonala őt is ámulatba ejtette. *„A berlini egyetem az 1882/83-i iskolai évben talán a világ legkiválóbb egyeteme volt. A bölcsészeti karban Mommsen, Curtius Ernő, Droysen Gusztáv, Treitschke, Wattenbach, Bresslau és Geiger tanítottak történetet, hogy csak a rendes tanárokat említsem. De hallgattam néha Du Bois-Reymondnak népszerű természettudományi előadásait is. Eljártam Gneist, sőt Helmholtz előadásaira is. Rendes tanárok szemináriumába*

[21] Uo. 33.

[22] Uo. 71. Székfoglalóját is „Hódmezővásárhely lakosságának mostani eredetéről és szaporodásáról" címmel tartotta. Úgy érezte, *„ezzel hosszú irodalmi működésemnek legméltóbb jutalmát nyertem, s olyan kitüntetésben részesültem, melyre egyházam és városom is méltán büszke."*

[23] Angyal, 1971. 39.

[24] Uo. 55.

[25] Uo. 70.

nem sikerült beiratkoznom, mivel ezt többféle formalitás akadályozta. Beiratkoztam tehát Hans Delbrück magántanárhoz, ki élete vége felé egy nagy haszonnal olvasható világtörténetet írt. Amikor én hallgattam, [...] örült, hogy külföldi doctor philosophiae íratkozik hozzá."[26] A hatás tehát nem maradt el, bár semmiképpen nem lehetett meghatározó. A hazatérés után megunva a házitanítóskodást, Gyulai közbenjárására Szilágyi Sándor az Egyetemi Könyvtárban helyezte el, ideiglenes tisztviselőként. Itt az a veszély fenyegette, hogy Szilágyi bibliográfussá képezteti ki. Végül a bibliográfusból biográfus lett, bár az intenzív bécsi levéltári forráskutatáson alapuló Thököly-életrajz visszhangtalansága ismét felébresztette *„a hajlamot az irodalomtörténethez való visszatérésre"*.[27] A történésszé avatást azonban végül a Szilágyi-féle *Millenniumi magyar történet*ben való részvétel hozta meg számára. Ám innen is hosszú út vezetett az intézményes professzionalizálódásig: miközben főgimnáziumi tanárként működött a Barcsayban, 1896-tól a magyar történelem magántanára lett az egyetemen (1902-ben az MTA levelező tagja), s végül 1909-től a magyar történet nyilvános rendes tanárának nevezték ki.[28]

Négyőjük közül *Marczali Henrik* az egyetlen, aki önéletrajzában szisztematikusan fejti vissza magában a historikussá válás szálait. Nála is, minthogy minden őse *„atyai és anyai ágon pap volt, szinte magától értetődő"* lett volna a talmudtanulás. S ugyanabban a bekezdésben, ahol röviden elintézi „zsidótudománya" abbamaradását, meséli el, hogy az első világtörténetkönyv (a német *Welther*) és az első magyar történeti mű (a Peregrinyé) végigolvasása után *„telhetetlen mohósággal falta a történelmi könyveket"*. Boldog kor, amelyben egy iskolás gyermek ezt még megtehette! Marczalit elsősorban a csaták érdekelték, ám ebből a pályaválasztást tekintve egészen más irányú következtetést vont le, mint utólag várhatnók: *„Alig múltam nyolc éves, beállítok atyámhoz és ünnepélyesen kijelentem; most már tudom mi lesz belőlem. »Mi?« »Generális!« »Hogy akarsz generális lenni, hisz nem vagy gróf.« Ezen a válaszon nagyon elszomorodtam. Ha már nem vihetek véghez nagy tetteket, legalább megírom. Így lettem historikus."*[29] Ez lehetne akár retorikai stílusfordu-

[26] Uo. 72. Hallgatta egy Gizycki nevű filológus etikai előadásait, Scherer Vilmost, a német nyelv és irodalom tanárát, Wagner Adolfot, a nemzetgazdát és Karl Robertet, a klasszika-archeológia tanárát. *„Szóval a nagyszerű egyetemen ide-oda jártam, nem bírtam magam elhatározni egy szaknak a rendes hallgatására és művelésére. Ezt már azért sem bírtam megtenni, mert egészen elfoglalta lelkemet a magyar történet. I. Lipót magyarországi uralmának története foglalkoztatott. Megismertem azt nagy vonásokban 1703-ig, mert egy nagy Rákóczy életrajz alkatrészének terveztem."* Uo. 74. Még visszatekintve is különös ez a magyarázat.

[27] Uo. 97.

[28] Angyal tudományos és tanári pályájának szakaszairól legújabban lásd Ujváry, 2009.

[29] Marczali Henrik, 1929. I. 574. Marczaliról lásd még leánya visszaemlékezését. Marczali Póli, 1973. Pályáját lexikoncímszó-szerűen összefoglalja Romsics, 2011. 591–592.

lat is, ám Marczali pályája – csodagyerekként – valóban szédületes ívben emelkedett, úgyhogy visszaemlékezésében teljes joggal írhatta: *„Pályaválasztásom igen simán és természetesen ment végbe."*[30] Tizennégy évesen a pesti egyetemen a bölcsészeti karra iratkozott be. Maga az egyetem – a pápai kollégium után – inkább egyfajta szellemi hanyatlásnak tűnt számára.[31] Hihetetlen mohósággal olvasott mindenfélét: *„Bujtam is az egyetem, a Muzeum és az Akadémia könyvtárát, este pedig otthon olvastam. Igazi tanulási láz vett akkor rajtam erőt. Történeti kútfőkön kezdtem, aztán elolvastam minden statisztikai és nemzetgazdasági munkát, mely kezem ügyébe került. Az Akadémiában Hunfalvy Pál könyvtárnok nagyon méltányolta buzgalmamat, még haza is adott könyveket. Nem voltam olyan szerencsés az egyetemi könyvtárban, hol Dr. Márki István könyvtárőr, ha valami tudományos munkát kértem, tankönyvvel kínált, hogy az is jó lesz. Ez többször is megtörtént. Türelemvesztve panaszkodni mentem Toldy Ferenc könyvtári igazgatóhoz, ki azután személyesen utasította az őrt, hogy adja nekem, mit keresek, ha megvan."*[32] Ami Angyalnál még csak a bizonytalanság következménye volt, az Marczalinál tudatos programmá vált az analízis elmélyítéséhez. Ehhez azért az egyetemi stúdiumokban is talált kedvére valót,[33] különösen miután a tanítóképezdei leckékre is be kellett – ösztöndíjasként – iratkoznia. A történésszé válás igazi iskolája azonban a berlini ösztöndíjjal köszöntött be: *„Mommsen, Nitzsch és Dühring előadásait hallgattam, résztvettem Mommsen szemináriumában és a Nitzschtől vezetett kútfőgyakorlatokon. Igen szorgalmasan látogattam a királyi könyvtárt. Mommsen előadásaiban nagyon csalódtam. Akármelyik vidéki magyar professzor szebben beszél nála, az anyagot pedig a könyveiből már ismertem. Annál jobban vonzott szemináriuma, hol mindegyikünknek*

[30] Marczali Henrik, 1929. I. 810.

[31] Ezt egyébként a visszaemlékezésben nem az egyetemnél, hanem még Pápánál állapítja meg: *„Olyan tanáraim voltak abban a vidéki kisvárosban, hogy mikor Pestre jöttem az egyetemre, nem emelkedést, hanem alacsonyabb színvonalat éreztem néhány szakban."* Különösen történelemtanárukat, a hegeliánus Bocsor Istvánt becsülte sokra. Uo. I. 723.

[32] Uo. I. 812.

[33] Több helyütt is hivatkozik épp a Nagy Iván helyett katedrát kapott Kerékgyártó Árpádra: *„Kerékgyártónál főleg kútfői kérdések foglalkoztattak, azután az egyes problémák fölött vitatkozni kellett. Első dolgozatom, mi symbolikus lehetett jövőmre nézve, azt bizonyította, hogy Anonymus I. Bélának volt a jegyzője, a második, hogy a kúnok magyarok voltak".* Uo. I. 811. Később azt is megállapítja kedvelt tanáráról, hogy *„[k]ár, hogy kritikája nem állott olyan magas fokon, mint előadóképessége és buzgalma. Mikor a történelmi módszert tanította, rátért a stílusra is. Szerinte a történeti stílus lényege abban állott, hogy kellően és arányosan változtassuk a mult idő különböző alakjait, a jelent, az elbeszélőmódot, vagyis a félmultat, a multat és a régmultat. Hogy ezt illusztrálja, e szempontból statisztikát készített – ez volt mindenben a pálcalova – a történetírókról. Legrosszabbul szegény Bocsor járt, ki nem igen válogatott a formákban. Horváth Mihályról és Szalay Lászlóról kedvezőbb volt az ítélete. Magáról szerényen megjegyezte, hogy teljesen egyforma számban használta mind a négy alakot. Ez pedig nehéz mesterség, mert mint hozzátette, a német mondhatja: Ich ging ins Wald, de mi ezt nem tehetjük. Ezek az apróságok azonban nem csökkentették azt a tiszteletet és hálát, mellyel iránta viseltettem."* Uo. I. 814.

dolgoznia kellett és hol a dolgozatok megbeszélése és kritikája a tanárnak alkalmat adott, hogy bámulatos tudományát bemutassa és páratlan szellemét ragyogtassa."[34] Hozzátartozik a német egyetemi szocializáció történetéhez, hogy Marczali első dolgozata Mommsennél nem sikerült, pedig professzora gyűjteményét egy hétig használhatta Charlottenburgban, bécsi vakációján pedig a bécsi udvari éremgyűjteményben szorgoskodott. Mommsen ítélete lesújtó volt, s épp tárgyunk szempontjából az: *„So schreibt kein Historiker."* A legnagyobb bánatot a kor tanítási módszerétől elszakíthatatlanul az okozta mindkettejüknek, hogy Marczali a görög ékezettel nem volt tisztában. *„Ki is javította azt elejétől végig és csak tőle tanultam meg az ékezésnek igazi értelmét."*[35] Berlin után Párizs következett, majd ismét Berlin, s végül London és Oxford (Stubbs egyháztörténeti előadásai) – az önálló kutatás és az örökös tanulás elíziumi időszaka. S Berlinben a Rankéval való személyes találkozás, ám erre igazából a módszer kapcsán érdemes visszatérni. Pusztán lezárva a formális karrier lépcsőfokait: hazatérve gyakorló gimnáziumi tanári álláshoz jutott, az egyetemen magántanárrá habilitálták, 1893-ban az MTA levelező tagjává választották, két év múlva pedig az egyetemen a magyar történelem rendes tanárává nevezték ki.[36]

MÓDSZERTAN ÉS IDENTITÁS

Anélkül, hogy kisebbíteni kívánnám azt a távolságot, amely az önéletrajzi szövegekben a „történeti kutatás" és az „irodalmi munkálkodás" között a fentiekben megjelent, el kell ismerni, hogy maga a módszertani tudás, amellyel a „modernnek" nevezett történetírás meg szokta magát különböztetni elődeitől, távolról sem a professzionális történetírók fejéből pattant ki, Pallasz Athéné módjára.[37] Sőt, épp Marczali summázta így a normát Leopold von Rankéról szóló esszéjében: „[...] két, annyira különböző tulajdonság, melyet a történetírás egyaránt megkövetel: a pontos és hű analízisé és a művészeti alkotásé, csak Rankéban volt meg teljes harmóniában."[38] A 19. századi történetírás tehát már megtette az első, ám döntő lépéseket az „ismeretelméleti törés" felé, amely éket vert a történettudomány és a hagyományos elbeszélés közé, ugyanakkor még vallotta a szoros összetartozást – amelyet a klasszikus retorikából kiindulva újabban Ricoeur szorgalmaz – inventio, dispositio és elocutio (azaz tényfeltárás, magyarázat és írás) között.[39]

[34] Uo. II. 96.

[35] Uo.

[36] A legendás Marczali-szemináriumról, amelyben oly sok historikusunk nevelkedett, lásd Glatz, 1980. 108–112.

[37] A mesterség kialakulásáról legújabban Noiriel, 2001. 237–265.

[38] Marczali Henrik: Ranke Leopold (1895). In uő, 1982. 483.

[39] „Nem az volna egy kritikai történetfilozófia feladata, hogy küzdjön e szétdarabolás ellen, és

Nagy Iván visszaemlékezésében ugyan szinte semmilyen módszertani megjegyzésre nem bukkanhatunk, mégis – már csak Szeremlei utalásából is – láthattuk, hogy fő művét milyen filológiai műgonddal készítette elő. De elegendő, ha csak az első kötet bevezetőjére és az utolsó zárszavára utalunk: „A bíró csak az eléterjesztett okmányokból ítél; a történésznek szélesebb tere van, az maga szerzi be az igazoló okmányokat, és juthat olyanokhoz, melyet a peres-fél a bíróság előtt nem kívánt felmutatni. Így azután gyakran a törvényszerűleg hiteles nemzedékrend megdől a történész ítélőszéke előtt. Történelmi forrásainkból a legnagyobb fáradság mellett csak egyes ízeket, – de folytonos nemzék-kapcsolatot nem – meríthetünk. Oklevél-gyűjteményünk csak Mátyás koráig terjed; az sem teljes."[40] Vagy a zárszóban: „Én nem hiú eloguiumok, nem kétes mesék előadására, hanem hiteles történetírásra vállalkoztam. Nem a Góthai Almanach irányát követtem, hová minden beküldött közlemény változtatás, megrostálás nélkül utat találhat [...] A hitelesség tekintélye előtt, mellyet elvül tűztem ki, háttérbe kell szorulnia minden magánérdeknek."[41] Történelem és irodalom között a „hitelességre" történő hivatkozás hidalja át a kialakulófélben levő szaktudományos határokat. 1874-es rendes taggá választása után, az Egyetemi Könyvtár igazgatói székére összeállított (ki nem írt, ezért be sem adott) pályázatában is egyértelmű éntudattal vallja: „[...] hazai tört. [sic!] irodalmunk egyik ágát igyekeztem (:csakis szívós szervezetem kitartó erejére támaszkodva:) egy nagyobbszerű, 400 ívet meghaladó, XIII kötetnyi, családtörténeti (:hézagpótló és úttörő:) munkával tehetségem szerint gazdagítani..."[42]

A durván egy évtizeddel fiatalabb Szeremlei debreceni főiskolai teológiai tanulmányaira visszatekintve két stúdiumot említ: a vegytant és a héber nyelvtant, mint ami érdeklődését felkeltette.[43] Önéletrajza a módszertani reflektáltságot már közvetlenül és közvetve is demonstrálja. Az 1848–49-es krónika kapcsán így világítja meg eljárását: *„A Krónikában – minden párttól függetlenül – teljes tárgyilagossággal és önállósággal formáltam meg ítéletemet az eseményekről és emberekről. Senkinek sem kedveztem és senkit sem kárhoztattam el elfogultságból csak azért,*

hogy összeforrassza a tényfeltárást és az írásos rögzítést a történeti eljárás egységes koncepciójában [...]?" Ricoeur, 2000. 12.

[40] Nagy Iván, 1857. IV. A „jogászi modell" történészi relevanciájára az érvelésben lásd Fogel, 1986. 8–14. (a folyóirat-szerkesztőség kívánalmára erősen rövidített fordítás!).

[41] Nagy Iván, 1868. XII. 511.

[42] Az 1876-ban kelt dokumentumot közli Nagy Iván emlékezete, 2000. 18. A *Pesti Napló* szerkesztőségéhez intézett idevágó korábbi levelét idézi Szakály, 1987. 6.: *„épen nem igénylek dicsérő phrasisokat, hanem csak annyit óhajtanók elmondatni, hogy a munkának – ha az által csupán irodalmunk egy hézagának betöltését tekintjük is – költséges kiállítása miatt kellő pártolásra van szüksége, mert azzal – őszintén bevallva – (nálunk minden tudományos munkák közös sorsa szerint) éppen nem dicsekedhetni."* (1859. febr. 2.)

[43] Szeremlei, 1994. 30.

hogy a kortársak felfogásához alkalmazkodjam. Néha pedig tusakodtam magamban, mérlegelve a tényeket, körülményeket, a tanúk vallomásait, míg véleményemet megalkottam és csak azután írtam azt le. És többször kedvezőtlen volt a nemzet bálványára és kedvező az elítéltekre nézve."[44] Ugyanerről a módszerbeli előrehaladásról tanúskodik Révész Imre negatív véleménye Szeremlei készülő egyháztörténeti művével kapcsolatosan, aki *„e tárgyban közzétett nyílt felhívásomra (adatokat kértem a közönségtől és tájékoztatást a levéltárnokoktól) gúnyolódott és kijelenté, hogy a »modern« kutatást nem fogja bebocsátani a keze alatt levő egyházkerületi levéltárba, s azt semmilyen támogatásba nem részesíti. Ezzel azonban éppen az ellenkező hatást érte el."*[45] Úgy tűnik tehát, a 19. század korszerű módszertani tudásának leszármaztatását a teológiai és jogi képzés rendszerével nem szöges ellentétben, hanem ahhoz szorosan kapcsolva kell elképzelnünk. Az első (pozitivista) generáció nem professzionális történészei nem a módszertani ártatlanság éteri állapotában leledztek, hanem nagyon is praktikus ismeretekkel voltak felvértezve a forráshasználat és forráskritika terén. S a kor fogalmai szerint mi más, ha nem ez teszi a történészt.

Miközben a történetírás fokozatosan kidolgozta saját énképét, a historizmus eljárásai szintetizálták a korábban, különböző területeken – bibliai hermeneutikában, jogtörténetben, nyelvészetben és filológiában – felhalmozott tudást.[46] Szemlátomást ez utóbbi miatt nem okozott különösebb gondot Angyalnak a különböző ismeretzónák közötti ingázás. Milyen kedvvel és egyetértéssel idézte Mommsen kijelentését, aki Byronra hivatkozott: *„It is a bad artisan who quarrels with his utensils."* (Rossz mesterember az, aki eszközei ellen zúgolódik.) S szerinte Mommsen nem volt rossz mesterember.[47] Vagy milyen mély (historikusi?) meggyőződéssel válaszolja a *Millenniumi magyar történet* kapcsán Péterfy kételkedő kérdésére: *„Azt hiszem talán, hogy ki lehet kutatni pontosan a teljes történeti igazságot? Ezt én sem hittem, de azt hittem, hogy legalább közel kell férnünk az igazsághoz, ha már el nem érhetjük. Tudom, hogy messze estem a céltól, mely felé nem minden fáradság nélkül törekedtem, de azt is tudom, hogy nem végeztem egészen hiába való munkát."*[48] S mennyire erőtlen és közhelyes, amikor – egyetlen általam ismert, véletlen-e, hogy a Beöthy-emlékkönyvben – megjelent tisztán módszertani írásában a történeti módszer védelmére kel a „legmodernebb történetírás" híveivel szemben: „Törekedjünk a sokoldalúságra és ha nem szabad mellőznünk az oly tényezőket, melyek nem függnek az egyesek akaratától, egyaránt vétenénk a történe-

[44] Uo. 38.

[45] Uo. 47. Hasonló széles körű merítéssel és munkatársak segítségével fogott Hódmezővásárhely történetének megírásához. Uo. 53–54., 57–58.

[46] Iggers, 1988. 105. skk.

[47] Angyal, 1971. 73.

[48] Uo. 99–100.

ti igazság s a történet erkölcsi és művészi érdeke ellen, ha az egyénit és az akarat hatását bárminő elmélet kedvéért kihagynók a történeti előadás kapcsolatából." Idézi Rankét, aki egyik „munkájának előszavában azt mondta, hogy mintegy ki szeretné oltani énjét, midőn az elbeszéléshez fog. Nehéz munka, de meg kell próbálnunk s amily mértékben legyőzi lelkünkben a bíró tárgyilagossága a felekezeti, vagy politikai szenvedélyt, abban a mértékben emelkedik ítéletünk értéke."[49] Vajon véletlen-e a jogászi párhuzam szinte tudat alatti felemlegetése? S a történész énképe valóban önmaga tagadásán keresztül jutna érvényesülésre az elbeszélésben? Ennyire keveset haladt volna előre a történetírás a módszertani elvek rendszerbe foglalása által?[50]

Mi tagadás, önálló módszertani munkát Marczali sem hagyott hátra, ám historiográfiai esszéiben megerősíti azt az önéletrajza alapján kialakult képet, hogy briliáns felkészültségének már Berlinbe érve birtokában volt. Csak egyetlen példa párizsi kutatásai időszakából (ekkor körülbelül 20 éves): *„A Bibliotheque Nationale-ban sorban átnéztem a magyar vonatkozású kéziratokat. Ami kiadatlant találtam, később a Történeti Tárban jelent meg. Sokkal jelentékenyebb volt a másik feladatom, melyet magam választottam, minden külső ösztön nélkül, tisztán tudományos célból. Kútfői tanulmányom elsősorban a középkort vette tárgyul. Minden kútfőnél a hitelesség megállapítása a végső cél. El is tekintve a legendáktól, alig van középkori forrás, mely csodáról ne számolva be* [sic!]. *Milyen értéket tulajdonítson a historikus a csodának? Történeti időkben egyetlen csoda ment végbe: Jeanne d'Arc fellépése. Ezzel kellett megismerkednem, ennek forrásait kellett átkutatnom, hogy a csoda lényegéről számot adhassak".* A szakma szabályai szerint a kiadott periratokat az egykori krónikákkal és a kiadott levelekkel vetette össze, ám az elkészült „essay" nem nyerte meg Gyulai tetszését, és csak öt sor kihúzása árán járult hozzá a közléshez. *„Ezekben azt mondtam, hogy a tudomány nem fogadhat el ugyan semmit, mi a természet törvényeivel ellenkezik, de mi e törvényeket az emberi lélekre nem ismerjük eléggé. Csoda nincs és*

[49] Angyal, 1908. 197. Ranke eredeti előszava kissé más összefüggésben olvasható: „Ich wünsche mein Selbst gleichsam auszulöschen, und nur die Dinge reden, die mächtigen Kräfte erscheinen zu lassen, die im Laufe der Jahrhunderte mit und durch einander entsprungen und erstarkt, nunmehr gegen einander aufstanden und in einen Kampf geriethen, der, indem er sich in blutigen und schrecklichen Schlägen entlud, zugleich für die wichtigsten Fragen der europäischen Welt eine Entscheidung in sich trug." Ranke, 1877. 103. Az Angyal által idézett helyet Dávidházi Péter segítségével sikerült azonosítani.

[50] A módszertani instrumentáriumot – a történetfilozófiától a segédtudományig ívelően – a 19. század második felében Droysen *Historikája* fektette le, sok szempontból az ún. kritikai iskola túlzásainak bírálatával. Droysen, 1977. 1–393., 413–489. Magyarul a *Historika* bevezető fejezetét, illetve *A Historika alapvonala* törzsszövegét lásd in Ész, élet, egzisztencia IV., 1994. 51–109., 111–155. Hadd hivatkozzunk még a századelő egyik közkedvelt, ám manapság kevésbé emlegetett, hasonlóan tágas szemléletű német kézikönyvére: Bernheim, 1908.

nem is lehet, de a lélek képességeinek elhatárolásánál túl kell mennünk az eddigi megszokott mértéken."[51] Aligha véletlen, hogy a szerző a húszas évekből visszatekintve már-már fensőbbséggel tekint le akkori önmagára, mint aki nem akar tudni arról, hogy a módszer csínját-bínját ismerő historikus merész kérdésfeltevésével nem a lélek, hanem a történettudomány határához jutott el annak idején. A szakmai identitás lényegét érintette a Rankéval való (egyik) hajdani találkozás beszélgetésének felidézése: *„Szóba jött a kérdés: el kell-e olvasni a történésznek mindent, mit valaha arról a tárgyról írtak, melyet kitűzött magának?"* Ranke – Karl Gottfried Hermann-nal szemben, aki fejébe vette, hogy háromkötetes művéhez mindent elolvas, amit arról írtak, s végül abba halt bele, hogy *„miután nyomdába küldte a legutolsó ív korrektúráját, egy disszertációt kapott Hollandiából, melyet nem ismert"* – *„[...] elégnek tartotta, ha a források és a legfontosabb feldolgozások alapján önálló felfogáshoz juthat. A sok salabakter olvasásával nem lopja az idejét. Ezért voltak, akik nem is nézték igazi tudósnak, p. o. Gindely, ki ezt komolyan állította velem szemben."*[52] Marczali berlini fogadtatásából merítette a bátorságot, hogy az egész Árpád-kori kútfői kincset „kutatása és bírálata" tárgyává tegye, bár ő – Rankéval szemben – inkább Hermann álláspontjára helyezkedett, és mindent elolvasott.[53]

*

A visszaemlékező történetíró pályájának visszahajlása után bizonyos nyugvópontról tekint a megtett életút dinamikájára. Nem nevezném ezt a múlttól való elszakadásnak, bár kétségtelenül a látszat a diszkontinuitás mellett szól.[54] A mozgás és a megállás viszonyáról van szó. Marczali például ezzel indítja visszaemlékezéseit: *„Kényelmetlen dolog* [az embernek] *saját magáról írni, de gyermekéveim, ifjúkorom oly távol vannak, mintha más volna, nem én."*[55] Egyetlen tollvonással a múlt máris mozdulatlanná van kimerevítve. De önéletrajzíróként szintén Marczali az egyetlen, aki módszertanilag is reagál a memoárírásban rejlő visszatekintő helyzetre, s épp a mozgalmas, külföldi utazást lezáró passzusokban: *„Teljes tárgyilagossággal, évről évre készült és átnézett jegyzeteim alapján akarom megírni életem történetét.*

[51] Marczali Henrik, 1929. II. 99–100.

[52] Uo. 104. Ezek a gondolatok már korábban, Marczali Rankéról tartott historiográfiai előadásában is felbukkantak. „Teljességre éppen nem törekedett; megelégedett azzal, ha egy esemény vagy alkudozás menete felől fő vonásokban ítéletet alkothatott magának, a részletes, aprólékos utánajárást másokra bízta. Ellenfelei nem is késtek emiatt felületességgel, elhamarkodottsággal vádolni. Önmaga némi gúnnyal és sajnálkozással szólt azokról a vaskalaposokról, kik azt hiszik, a teljesség a történelem terén elérhető, és hogy az érdem." Marczali Henrik, 1982. 488.

[53] Uo. 105.

[54] Ilyenként interpretálja – elsősorban a szakma politikához való viszonya alapján – Marczali és Berend önéletrajzát Gyáni, 2001. (Újabb megjelenése: uő, 2002. 265–276.)

[55] Marczali Henrik, 1929. I. 569.

Nem akarok elbeszélésembe beleszőni olyan gondolatot vagy impressziót, mely nem akkor kapott meg. De azt megírhatom, hogy munkakedv és időfelhasználás dolgában sokra vittem, hogy ismereteimet és tapasztalataimat napról napra bővítettem. Amellett lélekben annyira gyermek maradtam, mint akár 10 éves koromban."[56] A történeti módszer hagyományos szabályai (külső és belső kritika, komparatisztika stb.) alapján most vajon melyik állításnak kellene hitelt adnunk? Nem pusztán narratív fordulatokról van szó? Marczali maga állítja, ha tetszik, önigazolásképpen, hogy mennyire azonos csodagyerekkori önmagával. S pont ő ne tudná historikusként, hogy nem lehet az írott jegyzetekre rakódott gondolatokat és impressziókat az eredeti forrásokról lehántani (bár próbálkozni mindig érdemes)?

A vizsgált négy 19. századi történetírónál általában is megfogalmazható – már ami a módszertani eszköztár és a metodológiai reflektáltság viszonyát illeti –, hogy egyértelműen a gyakorlatban nap mint nap kipróbált és tökéletesített arzenál kontinuus fejlődése tűnik meghatározónak. Gondoljunk arra, hogy a professzionális iskolázottságot (itthon és külföldön) nyert Marczali „kiképzésében" is a „kútfőkkel" való foglalkozásból indult ki minden, az olvasás, az írás és a vitatkozás. A tökéletes analízishez, a pozitív tudáshoz azonban éppúgy hozzátartozik nála a nemzetgazdaságtan és a statisztika, mint a görög ékezet. Ez a praktikus norma, ami a történettudomány énképének fokozatos kialakulásával és a történetírók professzionalizálódásával (önéletrajzaikban is) megjelenhetett, így együtt már többnek bizonyult, mint ami a módszertani tudáshalmaz egyes származtatott elemeiből egyenként levezethető volt. S akkor már „csak" egy (látszólag stiláris) kérdés maradt nyitva: a részletekbe hatoló forráskutatás, a szakszerű elemzés, illetve a választékos előadás, a művészi stílus egyensúlya fenntartható-e a történetírás szaktudománnyá válása után? Avagy „szépen" írni bárki, bármikor, bármiről megtanulhat?[57]

[56] Uo. II. 112.

[57] Vajon beérhetjük-e a kétségtelenül lényegi kérdésre adott 19. századi válasszal, miszerint: „A gondolkodó- vagy szónok-mivolthoz éppúgy sok tanulás és gyakorlás tartozik, ám mindkettő csak azt erősíti meg és fejleszti ki, amit nem kaphat meg bárki, vagyis a tevékenység épp ezen fajtája iránti *adottságot*. S a történész adottsága mindenekelőtt a valóság iránti érzékben rejlik, vagyis abban a kongenialitásban, hogy a megjelenő dolgokban meglássa az elevenen ható erőt, azt, aminek révén azok léteznek és létrejönnek, egyszóval meglássa azok igazságát." Droysen, 1994. 109. Vagy fogadjuk el Ricoeur feladatkijelölését: „Feladatunk tehát az, hogy a nagy retorika fázisainak útját ellenkező irányban tegyük meg: az *elocutiotól* a *dispositión* át az *inventióig*." Ricoeur, 2000. 24. (Kiemelések az eredetiben.) De mitől függ, hogy birtokában leszünk egyáltalán a retorikai kiindulópontnak?

A TÖRTÉNETÍRÓ SZEMÉLYES FORRÁSAI*

Amikor írásom témáját kigondoltam, eredetileg úgy képzeltem, hogy a történetíró személyes forrásai közül (napló, levelezés, visszaemlékezés) valószínűleg majd a naplókra helyeződik a hangsúly. Ebben az előfeltevésemben bizonyára Jean-Paul Sartre regénye, a *La Nausée* is megerősített (magyarul *Az undor* címen).[1] Azt hittem ugyanis, ha Antoine Roquentin vezethetett naplót Rollebon márki életére vonatkozó történeti kutatásai közben 1932 elején, akkor talán számomra sem lesz lehetetlen olyan történésznaplót találni, amelyben az engem elsősorban érdeklő történészi alkotófolyamatra vonatkozó anyagot megtalálom. Utólag persze azt mondhatnám, hogy nem kellő körültekintéssel választottam iránytűt, amikor az egzisztencialista regényíró nyomán indultam el, hiszen a regénybeli naplóíró történész, bár bizonyos fejezeteket elkészít, végül nem írja meg a művet. Ahogy a naplóíró megfogalmazta: *„Az én hibám: kimondtam az egyetlen szót, amit nem lett volna szabad kiejtenem: kijelentettem, hogy a múlt nem létezik. És Rollebon márki hirtelen, nesztelenül visszasüllyedt a semmibe... Nem létezett már egyéb, csak a megsárgult papírlapok, amiket kezemben tartottam."*[2] Ráadásul a végén a naplóíró újra kísértésbe esik, hogy írjon, de már nem történeti biográfiát, hanem fikciót. *„Az volt a tévedésem, hogy fel akartam támasztani Rollebon márkit. Másféle könyvet kellene írnom. Nem nagyon tudom, mit – olyat, hogy a kinyomtatott betűk, az oldalak mögött meg lehessen sejteni valamit, ami nem létezik, ami fölötte áll a létezésnek. Olyan történetet például, amilyen nem eshet meg senkivel; egy kalandot. És szép legyen és kemény, akár az acél, és aki elolvassa, az szégyenkezzék tulajdon létezésén."*[3] Lehet, hogy már így is túlzottan messzire mentem egy nemzetközi levéltáros konferencián, amikor az író Sartre által a harmincas években felállított már-már posztmodern csapdába besétáltam?[4]

* Eredetileg előadásként hangzott el Nyíregyházán, 2012. szeptember 27-én a XIX. Szabolcs-szatmár-beregi Nemzetközi Levéltári Napok konferenciáján.

[1] Sartre, 1981.

[2] Uo. 142.

[3] Uo. 256.

[4] Uo. 26–27. Ha nagyon akarom, valójában a regénybeli napló szerzője már korábban is kacérkodik ezzel a gondolattal: *„A tények lassúk, lusták, barátságtalanok; ha muszáj, alkalmazkodnak ahhoz a rendhez, amelybe be akarom sorolni őket – de ez a rend külsődleges számukra. Az az érzésem, hogy merőben képzeletemre támaszkodva dolgozom. Bizonyos vagyok benne, hogy még egy regény hősei is valószerűbbek volnának; legalább is kellemesebbek."*

Mégis, ha már erre az útra léptünk, adva volt a feladat: történetírói napló kerestetik. Lehet, hogy rossz helyen kutattam, tény, hogy nagyon vérszegény lett az eredmény. Nem akarom azt állítani, hogy a történészek nem írnak naplót, azt sem, hogy családtagjaik otthon eldugják vagy megsemmisítik azokat, mindenesetre alig találtam valamit. Hivatkozhatnék Angyal Dávid naplóira, amelyek meg is jelentek a *Századok* hasábjain,[5] ám aligha lenne jó példa. Egyrészt, mert a neves historikus 86 éves korában kezdett hozzá naplójegyzetek készítéséhez, ráadásul alig írt valamit a történészi munka kulisszatitkairól, pedig még akkoriban is alkotott kisebb dolgozatokat. Másrészt viszont e napló is szembesít bennünket a szövegpublikáció problémáival.[6] Miközben a hadi helyzet alakulásáról oldalakon keresztül tudósít a napló, pont a személyes forrás személyes vonatkozásai esnek a szövegközlő szelekció áldozatául.[7] Mit tegyünk, ha bennünket épp a személyes forrásokban megbúvó személyesség érdekel elsősorban?

Érdemes tehát visszatérnünk a személyes források előfeltevések nélküli teljes választékához. Annál is inkább, mert csak így kereshetünk magyarázatot arra, hogy vajon van-e jelentősége az imént észlelt forráshiánynak. A historiográfiában egyébként bevett dolog a személyes forrásokra (elsősorban a levelezésre) való hivatkozás, jóllehet e források használatának sajátszerűségei ritkán tematizálódnak.

Az alábbiakban két kérdésre keressük a választ:

1. A történetíró által hátrahagyott személyes források (naplók, levelek, visszaemlékezések stb.) segítségével megtudhatunk-e valami mást, valami lényegeset a történetírói alkotómunka természetéről, annak kulisszatitkairól?

2. A személyes források segítségével láthatóvá válik-e valami olyan a tudomány meghatározottságai közül, ami az ún. hivatalos források vagy a művek alapján nem lenne érzékelhető, bizonyítható?

Azt is mondhatnám, hogy a véletlen úgy hozta, hogy az utóbbi időben historiográfiával foglalkozom, elsősorban a gazdaság- és társadalomtörténet-írás történetével. Az alábbiakban a kutatásaim során elsősorban az Országos Széchényi

[5] Papp, 2000; Schweitzer, 2001. Az eredeti napló gépiratos másolata: MTA KIK Kézirattár Ms 810/48.

[6] A szövegközlés szempontjait a napló egyik publikálója így adja meg: „Terjedelmi korlátok miatt nem vállalhattuk a napló teljes szövegének közlését. Arra törekedtünk, hogy a köztörténeti vonatkozású részeket, amelyek számos értékes információt tartalmaznak a magyar politikai és szellemi elitre vonatkozóan, teljes terjedelmében közöljük. A kifejezetten Angyal Dávid magánéletére, egészségi állapotára, olvasmányélményeire vonatkozó feljegyzéseket, mivel azok a személyes vonatkozáson kívül más forrásértékkel nem bírnak, általában kihagytuk a szövegből." Papp, 2000. 1431.

[7] A Hóman Bálintra vonatkozó erősebb megjegyzéseket vajon miért hagyták ki? Például Hóman autóhasználati ügyét? S hová lett a hozzáfűzött kommentár: *„A nagy zsidóverők nem szoktak megfelejtkezni a maguk érdekéről."* (1942. aug. 1.) Angyal Hómanhoz fűződő viszonyának megváltozása kulcskérdése mind a naplónak, mind az élete végén írott önéletírásnak: *„akkor még szerettem Hómant, mint volt tanítványomat."* Angyal, 1971. 152.

Könyvtár és az MTA Kézirattárában gyűjtött anyagra támaszkodom. A professzionális történetírás két korszaka fog áttekintésünkben egymás mellé kerülni. Az egyik, a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* története a 19–20. század fordulójáról származik. A másik *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában* című kétkötetes vállalkozás, amelynek Szabó István volt a főszerkesztője, 1965-ben látott napvilágot, de fogantatása az ötvenes évek végére nyúlik vissza.[8] A két korszakot mintegy fél évszázad választja el egymástól, két tudományszervezési modell működését láthatjuk, megállapításainkat két közlési médium (folyóirat, könyv) példáján szemléltetjük.

I.

Az 1894-ben alapított *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* története viszonylag jobban kidolgozott része a magyar historiográfiának. Izsépy Edit tanulmánya sok terhet vett le a jövő történetírás-története kutatóinak válláról.[9] Az általa megrajzolt történet Tagányi Károly (1858–1924) meghatározó személye köré kerekedik. Tagányinak számottevő hagyatéka található a Széchényi Könyvtár kézirattárában, ami kiaknázásra is került. A *Szemle* megteremtésében kétségtelenül Tagányié volt a szellem, a koncepció. A folyóirat létrehozásához azonban kellett egy másik főszereplő is, ma úgy mondanánk, lapmenedzser, aki az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) titkáraként kijárta az agrártárcánál, hogy a minisztérium a periodika fő finanszírozója legyen.[10] Az alapító főszerkesztő, Paikert Alajos (1866–1948) természetesen többre vágyott, mi több, tudományos ambíciókat is dédelgetett. Ami viszont a mi szempontunkból most döntően esik a latba, több naplót is vezetett. Amelyekben legfontosabb életproblémái mellett a *Szemlé*vel is gyakran foglalkozik.[11] A karrier útját kereső Paikert teljesen őszintén fogalmazza meg egyik naplójában a személyes kérdést:

> *„Miért ne?*
> *Miért ne lehetnék én Magyarország miniszterelnöke?*
> *Miért ne vehetném el én gf. Széchenyi Béla leányát?*
> *Miért ne lehetnék én a Nemzeti Casino tagja?*

[8] A parasztság Magyarországon, I–II. 1965.

[9] Izsépy, 1969. Újabban Kövér, 2013.

[10] A *Szemle* kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy címében eredetileg a gazdaságtörténet tulajdonképpen mezőgazdaság-történetet kívánt jelenteni.

[11] Kár, hogy Izsépy nem bukkant rá a *Szemlé*vel foglalkozó szöveghelyekre. Állítása, miszerint „Paikert naplójában csak az OMGE-ről vannak elszórt megjegyzések, a Szemléről nincsenek", nem felel meg a tényeknek. Vö. Izsépy, 1969. 1080.

Miért ne lehetnék én milliomos?
Miért ne lehetnék én herosa az egész világnak?"[12]

Ekkorára dagadt ambícióknak szűk a tudományos pálya. Hamarosan le is köszönt a *Szemle* éléről, bár igyekezett a pénzkijárásban továbbra is segédkezni Tagányinak.

Közben a *Szemle* sorsáról kifejezetten kiházasítandó leány szülőjeként elmélkedik: *„Gazdaságtörténelmi Szemle. Sokat szenvedtem miattad mi haszna és most, hogy bevezettelek a nagyvilágba, most hogy megerősödtél, át kell majd adnom téged is az undok stréberségnek: A kiadó követelte rendet kell hoznom..."*[13]

A napló azonban a folyóirat szerkesztése közben feltörő konfliktusokról is beszámol. Paikert például azt jegyzi fel váratlanul: *„Tagányit sakkban tartani. – Ki akar használni a barátság leple alatt, nem hittem volna."*[14] Másutt a törésvonalak újabb hasadékai is láthatóvá válnak: *„Mandelló Gyulával és Tagányi Károllyal voltam együtt a pilzeniben. Az előbbi egy svindler, typusa a protz zsidóknak. A szemtelen per tu-t kinált és el kellett fogadnom, hogy skandalumot ne csináljak. Az a gyámoltalan Tagányi egészen benne van a zsidókban."*[15] Az agrárérdekek nyílt szószólója, aki nemrég tért vissza angloamerikai útjáról, láthatóan élesen antimerkantil húrokat penget: *„Manchester, Manchester mily átka vagy te az emberiségnek!"*[16] A tágabb értelemben vett gazdaságtörténet-írás mögötti eszmei-politikai egység felbomlóban van, ilyen körülmények között nem véletlenül bizonytalanodik el a lapfinanszírozás. Paikert egyébként hamarosan az általa alapított Mezőgazdasági Múzeum munkatársa lett, majd 1900-tól az agrártárca első gazdasági szaktudósítójaként négy évet Washingtonban töltött. Ekkor teljesen átadta a lapot Tagányi Károlynak, aki az első számtól főmunkatársként, 1897-től pedig társszerkesztőként működött a folyóiratnál. Tagányi azonban nem sokáig győzte a folyóirat kiadásával járó állandó küzdelmeket. 1901 elején vette át a szerkesztést az akkor Pozsonyban, jogakadémiai könyvtárosként működő Kováts Ferenc (1873–1956), akinek hagyatékában fellelhető az a levél, amelyben Tagányi átadja a stafétabotot: *„Nekem, szellemi kimerültségből származó ideggyöngeségem miatt, egy évig sem olvasni (még újságot sem) sem írni (még levelet sem) nem szabad, de azután sem gondolhatok többé ilyen munkára, pedig jóformán a Szemlének éltem és például a levéltárban közzéteendő válogatott gazdaságtörténeti anyagot vagy 50 évfolyamra valót gyűj-*

[12] Paikert Alajos naplói. OSZK Kt. Quart. Hung. 3605/4. 6v. (1894. dec.) Paikert magánéleti dilemmáiról, házassági terveiről lásd a *„Minden tekintetben megfelelő combinatio..."* című tanulmányunkat kötetünk 351–372. oldalán.

[13] Paikert Alajos naplói. OSZK Kt. Quart. Hung. 3264/ 4. Kis napló. 45. (1895. okt. 16.)

[14] Uo. 7. (1895. febr. 12.)

[15] Uo. 45v. (1895. okt. 18. Péntek)

[16] Uo. 38v. (1895. szept. 25. Szerda)

töttem össze! Reméllem is, hogy tisztelt utódom majd a legközelebbi számban illő módon el fog majd parentálni, legalább is olyan méltányosan mint ahogy én búcsúztattam el volt szerkesztő társamat, Paikertet, no ha mindenki [előtt] *tudva volt, hogy a szerkesztésben egy tollvonással sem volt segítségemre."*[17]

Ezúttal Tagányi tolla jellemzi – nem túl hízelgően – Paikert hajdani szerepét, de ennek már nincs a továbbiakra behatása. Annál fontosabb, hogy Tagányi valójában Takáts Sándort (1860–1932) szerette volna utódjául, aki azonban akkor még Bécsben levéltárnokoskodott. Ezt az eredeti szándékát az új szerkesztőnek is megírta: *„az én legelső tanácsom, hogy mihelyt a szerkesztésre való megbízást megkapta, menjen fel Bécsbe és személyesen kérje ki dr. Takáts Sándor úrnak nélkülözhetetlen nagybecsű támogatását (Takáts vagy a levéltárban Johannesgasse 6. vagy lakásán III. Salesianer gasse 10. I. St. Thür 9. található). Olyan gazdag, változatos és érdekes gazdaságtörténeti anyagkészlete senkinek sincs mint neki, másrészt titokban megírhatom hogy legelőször is róla volt szó mint szerkesztőről és hogy csakis a nagy távolság miatt ejtették el, s ő ezeket jól tudja."*[18] Takáts annak rendje-módja szerint meg is sértődött, s egy darabig nem írt a lapba. Kováts pedig, úgy látszik, egy ideig szintén nem erőltette a kapcsolatot, de aztán hamar rászorult a jó honoráriumért folyóméterszámra publikáló tudós szerzőre.[19] Aztán amikor 1903 tavaszán Takáts hazaköltözött az országgyűlési levéltárosi állás miatt, némi neheztelést is előadva újra jelentkezett a folyóirat szerkesztőjénél: *„tudatom, hogy én a Gazdaságtörténelmi Szemlét igen nagyra becsülöm s mindég kész vagyok a munkára, ha kell. Ha tehát nincs elég használható értekezése, csak tessék írni, nekem a bécsi levéltárak essentiája szobámban van. Igy pl. gyönyörű és ismeretlen anyagom van együtt a »18. sz. keleti kereskedelmi politikájáról«. Külön értekezés anyagom van a hajóépítők telepítéséről Magyarországba, aztán a hidak és folyók 16–17. században, folyamszabályozások a 18. században stb. Végül mintegy ezer ívem van a magyar marhakereskedésről, s ebből is közölhetek részleteket. Szeretném, ha többször adna életjelt magáról, eddig ugyanis alig írt, s még a leveleimre se igen válaszol..."*[20] Ha akarnám, sem tudnám megállni, hogy ne hívjam fel a figyelmet a pozitivista levéltáros-terminológia fent idézett gyöngyszemeire: már a szinte minden forrást és irodalmat ismerő nagy tudású

[17] Tagányi Károly – Kováts Ferenc (Budapest, 1901. jan. 9.). MTA KIK Kézirattár Ms 2357/237.

[18] Uo.

[19] 1900-ban – még Tagányi korszakában – megjelent ötrészes dolgozatáért *(A dunai hajózás a XVI–XVII. században)* 684 korona honoráriumot tett zsebre. 1902-ben viszont csak 281 koronát kapott. MTA Kt Ms 2355/ 37–46.; 63–69. Ezt is csak erőteljes reklamálás után: *„A Szemle azon számát miben a halászatról írtam cikket, máig nem kaptam meg. A legutóbb megjelent számban közölt vegyesekért meg honoráriumot nem küldtek. Tagányi idején a vegyeseket épp úgy honorálták mint az értekezéseket. Arra kérem tehát, hogy ha az ilyen kisebb dolgokért nem adnak honoráriumot, úgy a most küldötteket ne is tessék közölni."* Takáts Sándor – Kováts Ferenc (1903. ápr. 29.). MTA KIK Kézirattár Ms 2355/123.

[20] Takáts Sándor – Kováts Ferenc (d. n. [1903]). MTA KIK Kézirattár Ms 2355/139.

Tagányinál is magával ragadó a *„gazdag, változatos és érdekes gazdaságtörténeti anyagkészlet"* szóhasználat, s az érzékletességet szinte a delíriumig fokozza Takáts öntudatos kifejezése, a *„bécsi levéltárak"* szobájában őrzött *„essentiájáról"*.

Közben Kováts mindent megtett, hogy a *Szemlét* nemzetközi rangra emelje, és a szakma első számú folyóiratában, a *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* második számában (ekkor már a pozsonyi jogakadémia professzoraként) részletes bibliográfiai áttekintést közölt a magyar gazdaságtörténeti irodalomról.[21] Azonban addigra elfogyott az agrártárca türelme a nagymértékű deficit felhalmozódása láttán, s az előfizetők számával sem volt megelégedve. 1903 elején először kondult meg a vészharang a folyóirat feje felett, ám ekkor még sikerült haladékot nyerni. Végül azonban 1906 folyamán külön bejelentés nélkül múlt ki Magyarország első és mindmáig egyedüli gazdaságtörténeti folyóirata.

Ha össze kívánjuk foglalni mindazt, amit a lapszerkesztés kulisszatitkairól elsősorban a napló és levelezés segítségével megtudhattunk, a századforduló tudományszervezési modelljét nemcsak az erőteljes állami és érdekvédelmi befolyás jellemezte, hanem az állandó törekvés is a finanszírozás racionalizálására. Az induláskor még eltűrt hiány egyre terhesebb lett, különösen azok után, hogy az agrárérdekek egyre erőteljesebb önérvényesítésre törekedtek. Mindenekelőtt a naplónak köszönhetően az érdek-képviseleti és politikai konfliktusmező hátterében a személyes, felekezeti és világnézeti ellentétek is napvilágra kerültek. Miközben az egyetemen még nem folyt szisztematikus gazdaságtörténeti oktatás, maga a folyóirat próbált a szűkebb szakma professzionalizációjának műhelyévé válni. Mint a magyar gazdaságtörténet születésének historiográfusa, Berlász Jenő megállapította: „bármily nagy szerepet játszott is ez a Szemle körül kijegecesedett csoport a magyar gazdaság- és társadalomtörténet életre hívásában, a fiatal tudományszak írói utánpótlásáról nem tudott gondoskodni."[22] Megszűnése után meg végképp nem – tehetjük hozzá.

II.

Egészen más miliőben került sor az 1950-es évek végén, Szabó István (1898–1969) irányítása alatt *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában* című – ma úgy mondanánk – projekt beindítására. A helyzet már azért is sajátos volt, mert Szabó István minden méltatlan szakmai, ideológiai és politikai támadás ellenére végső soron az ötvenes években nevelte ki a debreceni egyetemen tanítványi gárdáját, s Szabó István-iskoláról igazából a debreceni egyetemről 1959-

[21] Kováts, 1903. Az egyes munkák címét németre fordítva közölte.

[22] Berlász, 2010. 246.

ben történt nyugdíjba menetele után kezdtek beszélni. Vagyis akkorra lett iskolája, mikor már nem volt katedrája. De ezt csak úgy érhette el, hogy az ötvenes évek legvadabb időszakában is működhetett – Szabó István beszámolója szerint – akadémiai támogatással egy parasztságtörténeti kutatócsoport Debrecenben.[23] Ez a még csak formálódóban levő gárda azonban igazából 1960-ban az *Agrártörténeti tanulmányok* megjelentetésével tette le névjegyét a tudomány asztalára. S még nyomdába sem ment a kötet kézirata, amikor már körvonalazódtak a következő, a legnagyobb s egyben utolsó nagy vállalkozás kontúrjai a parasztság kapitalizmus kori történetéről.

Nem lehet röviden e nagyszabású munkálat teljes keletkezéstörténetét bemutatni, de erre talán nincs is szükség, hiszen mind a baráti kör, a tanítványi gárda, mind a historiográfia sokat tett a téma megismertetéséért.[24] Ez teremti meg annak lehetőségét, hogy a személyes források szélesebb körét megszólaltatva bepillantást nyerjünk az alkotómunka műhelyébe. Balogh István (1912–2007) visszaemlékezéséből tudjuk, hogy a kapitalizmus kori parasztságról szóló kötet terve a debreceni professzori lakáson tartott vasárnapi beszélgetéseken merült fel. A probléma lényegét legkerekebben a Balogh Istvánnal 1987-ben készült interjú exponálja: *„Olvasmányaink, beszélgetéseink és persze személyes tapasztalataink alapján egyre nyilvánvalóbb lett előttünk, hogy a parasztság története a polgárosodással válságba jutott. Írásaikban sokféleképpen utaltak már erre Veres Péter, Erdei Ferenc, Kovács Imre, Szabó Zoltán, Féja Géza, egyszóval a népi írók nagyhatású szociográfiái, de a történettudomány sajátos kutatási módszereivel ennek feltárására még senki sem vállalkozott. Azt akartuk volna tudományos módszerekkel megvizsgálni, hogy miként jutott válságba a parasztság társadalma, mi lett vele a jobbágyfelszabadítás után."*[25] Újabb lökést kapott az ügy, amikor Für Lajos és Kiss Ferenc közvetítésével Veres Péter és Erdei Ferenc támogatását is sikerült megszerezni.[26] Mindez oda vezetett, hogy a közben, 1959 őszén Budára, a Badacsony utcába költözött Szabó István 1960-ban már az ELTE-re telepítve kapta erre a célra az 5000 forintos

[23] MTA AL II. o. 222. d. 3. Szabó István (1952. márc. 18.). Némi ízelítő a nevek és témák lajstromából: Balogh János: Az 1929–30-as gazdasági válság hatása a tiszántúli szegényparasztságra; Irinyi Károly: A debreceni tanyai cselédség a 19. sz. második felében; Für Lajos: A „kishajdú" városok pöre az Eszterházyakkal; Varga Gyula: Kismarja társadalomrajza a 18. sz. második és a 19. sz. első felében; Hársfalvi Péter: Az Áchim-féle parasztmozgalom; Rácz István: Az úriszék kérdése a reformkorban – hogy csak a később nevet szerzett fiatal kutatókat említsük.

[24] Balogh István, 1998; A harmadik út felé, 2003.

[25] Politika, tudomány, debreceniség, 1987. 51.

[26] Balogh István, 1998. 45–47. A visszaemlékezés – nyilván korabeli iratok alapján – felsorolja az eredetileg tervezett „témacsoportokat" és a számításba vett szerzőket.

kutatási támogatást az Akadémia II. osztályától.[27] S itt érdemes a rendelkezésre álló személyes források körét kiszélesítenünk.

Balogh István először 1960 májusában még főként saját ügyében akarta Veres Pétert felkeresni, ám a találkozó akkor nem jött létre. Már ekkor körvonalazódott azonban a tágabb kontextus: *„Tavaly nyáron egy beszélgetés eredményeként Péter Bácsi elindított egy követ, t. i. Szabó István egy. tanár szerkesztésében akkor még csak tervezés alatt álló tanulmánykötetet, amely a parasztság 1850–1914 közötti történetére vonatkozó kutatásokat foglalná össze. A kis kőből azóta egy kisebb szabású lavina lett, a M. Tud. Akadémia megfelelő osztálya, nem minden vonakodás nélkül, de erre az esztendőre a levéltári kutatásokra megfelelő fedezetet is biztosított."*[28]

1960. augusztus 29-én azután összejött Szabó Istvánnal közösen Veres Péter meglátogatása. Ennek lefolyását utólag Balogh István saját korabeli feljegyzése alapján rekonstruálta. Ha úgy vesszük, nem más ez, mint egy naplószerű feljegyzés emlékezés révén történő cselekményesítése.[29] Ugyan honnan tudnánk máshonnan, hogy Balogh István úgy mutatta be őket egymásnak, mint *„a parasztság politikusát a parasztság történetírójának"*. S erre válaszul Veres Péter azzal járt vendége kedvében, hogy az egész „magyarság történetírójának" titulálta.[30] Aki valaha hallotta „Péter bácsit", annak nem kell túl élénk fantázia, hogy kitalálja, ez alkalommal is főként Veres Péter beszélt. De a személyes támogatás elnyerésén túl vajon miért volt olyan fontos a történeti néprajz és a történettudomány jeles képviselőinek Veres Péter véleménye? A visszaemlékezések ezt nem tárják fel, ám világosan kiderül Balogh István Veres Péterhez írott egykorú leveleiből. Balogh István így köszönte meg – Szabó István nevében is – a tervezethez fűzött észrevételeket: *„Sokat, nagyon sokat lehet hasznosítani belőle, és az egész szemléletén majd ez meg is érzik, csak a Péter bácsi által támasztott követelménynek nem mindenik munkatárs tud majd megfelelni. Sok lesz azok közt olyan, akik pedáns*

[27] MTA AL II. o. 223. d. 6. dosszié, 7. A támogatás Budapest és Debrecen között oszlott meg, személy szerint Szabó István és Szabó Dezső között, illetve Dercsényi Móric neve szerepelt még az adatlapon. Balogh István idézett tanulmányában nyilván sajtóhiba, hogy mindössze 500 Ft támogatást kaptak volna a II. osztálytól. Vö. Balogh István, 1998. 47. Az összegből elsősorban a kutatók útiszámláit fedezték: Balogh István 456 + 403,90 + 401,20, továbbá Gyimesi Sándor 477,60 + 380, Hársfalvi Péter 294,20 és Simonffy Emil 861,50 forintot számolhatott el. Beszámoló jelentés „A parasztság története Magyarországon a kapitálizmus [sic!] korában 1848–1914" c. munkához az 1960. évre nyújtott kutatási célhitel felhasználásáról. Szabó István (1960. nov. 29). 1960. nov. 9-én azonban az 1725,80 Ft maradványt az MTA zárolta, s abból már nem volt mód további kifizetésekre. Erre az évre a IV. osztály további 5000 Ft célhiteles támogatást nyújtott a kutatáshoz.

[28] Balogh István – Veres Péter (1960. ápr. 26). MTA KIK Kézirattár Ms 5491/286.

[29] A becses dokumentumot Erős Vilmos tette közzé Veres Péternek a parasztságtörténeti tervezetről írott észrevételeihez fűzött utolsó lábjegyzetként. A harmadik út felé, 2003. 374–376.

[30] Uo. 375. A Für Lajos által készített interjúban ez tágabban hangzott: *„a parasztok politikusának és írójának hadd mutassam be a parasztok történetíróját"*. Politika, tudomány, debreceniség, 1987. 51.

szárazsággal a tényeket fogják felsorolni, és még az is félő, hogy a tényeket sem mindet, vagy azok közül sem a legfontosabbakat. Bizonyos írói kvalitás nélkül még egy szakcikket is nehéz megírni, viszont ezt nehéz mindenkitől megkívánni. Carlyle és Macaulay, de hogy közelebbi példát hozzak, Szekfű Gyula sem mindig születik. A példa azért is jó, mert éppen ő, aki kétségtelenül igen jó tollú ember volt, a tényeket alapvető szemlélete szerint alaposan kiválogatta, vagy néha alaposan oldalba is rugdosta. Mi örülnénk neki, ha jó pozitivista tanulmányok születnének meg a parasztság e korszaki történetéből, ez a maximális követelmény, egyeseké talán több is lesz ennél." Majd a levél végén újra visszatér a módszertani probléma lényegéhez: *„Ezekben a tanulmányokban a szokványos históriai módszer a források természete miatt aligha elegendő, s ez elég sok veszélyt rejt magába. De hát majd csak kijön belőle valami..."*[31] Nehéz eldönteni, mi is a nagyobb veszély, a földhözragadtság vagy az elrugaszkodás.

Ez a gondolatmenet sokkal mélyebbre visz, mint első látásra gondolnánk. Természetesen az ideológiai abroncsok szorításában lehetett az egyik megvalósítandó cél, a „békebeli" pozitivizmus feltámasztása. Ez még egy Szekfű Gyulán elhelyezett oldalvágást is megér. Másfelől azonban a forráskutató történészek tudták legjobban, hogy a levéltárban fellelhető irategyüttesek épp azt nem világítják meg, amiről eredendően szólni akartak a parasztság válságát illetően.[32] Lehet, hogy az író és a történész személyesen csak 1960-ban ismerkedett meg egymással, de Szabó István recenziója Veres Péter *Falusi krónikájáról* már pár évvel előbb megfogalmazta a kölcsönös kíváncsiság alapjait, gondolataik már korábban találkoztak: „Veres Péter munkájának, melyet ő maga más helyen »történeti beszámoló«-nak nevezett, a történeti megismerés szempontjából a szemtanú tanúsága, a földnélküli parasztok életmódjának és szociálista [sic!] mozgalmainak memoárszerű leírása biztosít sajátos forrásértéket. Nem csupán azért, mert a közvetlen, a »belülről« való megfigyelés vet neki alapot, nem is csupán Veres Péter szókimondó, de egyben felelősséghordó igazságérzete miatt, hanem azért is, mivel a munka a szegényparasztok életmódjának és tapogatózó botorkáló szocializmuskeresésének történetét, e történelem olyan részleteit és egyúttal egységét tárja fel, melyet a céhbeli történetkutatás a maga eszközeivel aligha tudna felderíteni. A történetkutató közigazgatási rendeletekből, jelentésekből, napszámbér- és árlistákból, egykorú újságtudósításokból és más forrásokból ugyan tudna a mezőgazdasági cselédek és napszámosok kérdéseire vá-

[31] Balogh István – Veres Péter (1960. szept. 13). MTA KIK Kézirattár Ms. 5491/290. A szöveg gépelési hibáit javítottuk.

[32] Balogh István már májusban így magyarázta Veres Péternek, hogy miért szeretne személyesen konzultálni vele: *„nekem nem a kiadott, hanem az élő emlékezetre lenne szükségem, mert amint tudom és látom, ami a hivatalos hatóságokat érdekelte, az le is van rögzítve, sajnos nagyon kevés érdekelte őket. Csak a rendészeti rész és más nem."* Balogh István – Veres Péter (1960. máj. 2). MTA KIK Kézirattár Ms 5491/287.

laszt adni, de még ezek után is igen keveset tudna megsejtetni magának az életnek a módjáról, a falusi szegény otthon bajairól, magáról az elfolyó eleven életről [...] Nyilvánvaló, hogy az ilyen sajátos krónikázó munka sem léphet ki a szubjektív értékelés köréből, viszont egyedül kárpótol az átélés elevenítő erejével."[33]

A találkozás utólag cselekményesített naplószerű leírásából, a körötte zajló egykorú levelezésből a parasztság történetíróinak portréja markánsan rajzolódik ki. A minden magamutogatástól távol álló kálomista puritánság, a militáns ideológiákkal szemben védekező pozitivista alapállás egyáltalán nem gátolta a historikusok mély érdeklődését a személyes történelmi tudás intenzív átélése iránt. Akár szűnőben érezhetném bánkódásomat a történésznaplók hiánya miatt, hiszen a másokhoz szóló korabeli levelek, a szemtanúk utólagos interpretációinak látószögéből sajátos időbeli dinamikát és feszültséget visznek a historikus személyes forrásaiba. Azt egyébként a tanítványok is csak a legjobb gyerekkori baráttól tudták meg, hogy Szabó István eredetileg írónak, kiváltképpen drámaírónak készült.[34]

Lezárva a történetet: az akadémiai támogatás ellenére a projekt megvalósítása nem ment zökkenők nélkül. Többször előfordult, hogy Szabó Istvánnak elment a kedve az egésztől.[35]

A felkért szerzők közül többen visszaléptek, sőt a Történettudományi Intézet munkatársainál (Kolossa Tibor, Puskás Júlia, Vörös Antal) 1962-től az ELTE-vel együttműködésben az Akadémia előbb 1966-os, majd 1968-as határidővel prolongálta a dualizmus kori agrártársadalom kutatását.[36] Pedig közben, 1963-ban az Akadémiai Kiadó elfogadta a kétkötetes munkát publikálásra, s a nagy mű 1965-ben elhagyhatta a nyomdát. Szabó István iskolája célegyenesbe érkezett. A mester elnyerte érte az akadémiai nagydíjat is. Ő maga azonban úgy érezte, nagyon elhúzódott a vállain hordott teher lerázása: *„Hál' Istennek, hogy a végén tartunk, bizony már régóta csak azért vittem tovább ezt a munkát, mert nem lehetett mást tennem. De már régóta érzem azt is, hogy az én igazi jobbágyfelszabadításom lesz, ha pontot tehetünk a végére."*[37]

[33] A harmadik út felé, 2003. 353–354. Erős Vilmos érdeme, hogy feltárta és újraközölte ezt az eredetileg az *Alföld* 1957-es évfolyamában megjelent ismertetést. Gépirata: MTA KIK Kézirattár Ms 5440/16.

[34] Fay, 1998. 24–37. Az irodalmi ambíciókról 27–29.

[35] Szabó István Balogh Istvánhoz írott „válságleveleire" hivatkozások: Balogh István, 1998. 48. (1960. márc. 5.; 1960. okt. 28.); 49. (1962. febr. 10.; 1963. ápr. 18.); 50. (1962. jan. 3.; 1963. febr. 8.). Tudomásunk szerint a levelek Balogh István halála után a Debreceni Egyetem Könyvtárának kézirattárába kerültek.

[36] MTA AL II. o. 228. d. 7.

[37] Szabó István 1967. ápr. 18-i levelét idézi Balogh István, 1998. 52.

*

A professzionális történetírás általunk vizsgált két korszakát mintegy fél évszázad választotta el egymástól. Két erősen eltérő tudományszervezési modell működését láthattuk, még akkor is, ha mindkettőben meghatározó volt az állami részvétel. Az elsőben az agrártárca pénzügyi dominanciáját egy többszereplős rendszerben eredményesen egészítette ki a korporatív érdekképviselet (OMGE) és próbálta ellensúlyozni a szakmai önszerveződés (Magyar Tudományos Akadémia, Közgazdasági Társaság).[38] A második esetben az egyetemek és az Akadémia transzmissziós csatornáin keresztül zajlott a hatalmi és szakmai egyezkedés és rivalizálás. Két különböző közlési médiumot (folyóirat, könyv) hasonlíthattunk össze, s a különböző mentális terekben más és más a középpontban álló szerkesztő funkciója. A *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle,* bár lapjain óriási „forráskészlet" halmozódott fel, végül kénytelen volt beszüntetni működését, sorsa jellegzetes kudarctörténet, s iskola sem sarjadhatott ki körülötte. *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában* projekt sikeresen befejeződött, a könyv elkészült, akadémiai elismerésben részesült, sőt második kiadást is megért (ami ritka ebben a nagyságrendben és műfajban). Egy immár intézményes háttér nélkül mesterművet produkáló történetírói iskola emblematikus darabja mindmáig, még ha számtalan irányban ágaztak is szét azóta az egyéni életutak.[39] A történetíró személyes forrásainak szerepe mégsem csak a tekintélyes patrónusok befolyásának mindkét rendszerben jól kitapintható jelenléte miatt bizonyult fontosnak, hanem a történetíró személyiségének, módszertani hitvallásának, személyes kapcsolatrendszerének feltérképezésében is, ami – úgy tűnik – végső soron lényegesebb a történészi munka historikumának megértésében, mint a műhelymunka apró kulisszatitkai.

[38] Kövér, 2013.

[39] Érdemes felidézni, miben látják a tanítványok a mester befolyásának a titkát: *„sohasem akart István uniformizálni bennünket. Tehát ő sosem mondta azt, hogy így csináljátok, vagy úgy csináljátok. Mindenki úgy csinálta, ahogy akarta. Ebben következetes volt, neked, fiam ehhez van érzéked, neked ehhez. Ezt elmondta... Persze azt is megmondta, hogy hát fiam, hol van az a vörös fonál, amit egy tanulmányban [meg akarsz írni]. Mi a probléma? Mit akarsz megoldani? Sokunknak feltette ezt a kérdést, és rászoktatott arra, hogy kérem szépen, egy tanulmányt nem azért kell megírni, mert van egy csomó cédulám, és ebből valamit ki kell hozni. Hanem van egy történelmi probléma, amit meg akarok oldani."* OSZK TIT. Interjú Orosz Istvánnal (2003. máj. 20.). Az interjú fotódokumentációját lásd kötetünk 302. oldalán.

A TÁRSADALOMTÖRTÉNET „REFIGURÁCIÓJA", AVAGY ELTŰNT FŐSZEREPLŐK NYOMÁBAN*

Bizonyára nem én vagyok az egyetlen szűkebb (Hajnal István Kör) és tágabb köreinkben, aki a tudomány „dezantropomorfizálásának" jelszava jegyében szocializálódott. Hadd idézzek emlékeztetőül egy igazán bölcs „elmészt", Lukács György személyében: „az objektív valóság igazán tudományos megragadása csak akkor lehetséges, ha szakítunk a megszemélyesítő, antropomorfizáló szemléletmóddal. A valóság visszatükröződésének tudományos módja a megismerésnek mind tárgyát, mind alanyát dezantropomorfizálja. A tárgyat úgy, hogy magánvalóságát lehetőség szerint megtisztítja az antropomorfizmus minden hozzáadásától; az alanyt pedig úgy, hogy valósággal kapcsolatos magatartásával szakadatlanul ellenőrzi saját szemléletét, képzeteit és fogalomalkotását abból a szempontból, hogy az objektivitás antropomorfizáló torzításai hol és miként hatolhatnak be a valóság elsajátításába."[1]

PROLÓGUS

Ezen írás alapötlete azonban mégsem ebből a szellemi forrásból merít. Mondandóm – saját prefigurációmon túl – legfeljebb annyiban köthető a fenti előtörténethez, hogy Patrick Joyce *A társadalomtörténet vége?* című, marxizmus utánra utakat kereső írásában többször előfordul a „társadalomtörténet rekonfigurációja" mint „új agenda".[2] Döntően ez inspirált. Ebben az elképzelésben az új „társadalmi" szubjektum megteremtése, és „a mód, ahogy ez a szubjektivitás teremtődik", centrális kérdésként fogalmazódott meg.[3] Ehhez képest csupán ráadásnak tekinthető, hogy a brit *Reader*t szerkesztő posztmodern pionír, Keith Jenkins

* Eredeti változata előadásként hangzott el 2006. június 29-én, a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület Balatonfüreden tartott jubileumi konferenciáján, majd egy bővített változatot mutattam be Trondheimben, 2009. augusztus 28-án.

[1] Lukács György, I. 1969. 133. Az idézet a görög materialisták „módszertani alapjai" megelőlegezéseként általánosítás formájában kerül kifejtésre. Később Lukács megszorításokkal él mind a társadalomtudományokkal (uo. 166.), mind az ún. embertudományokkal kapcsolatban (uo. 181.).

[2] Az 1995-ös írás a vitacikkekkel együtt újraközölve: The Postmodern History Reader, 1997. 341–366.

[3] Uo. 355. (Lásd még uo. 342., 361. stb.)

nemrég – más értelemben – az egész „Történelem refigurációjának" szentelt nagy ívű elméleti esszét. Őt nem a társadalomtörténet vége érdekli, hanem épp a történelmi szövegek „végtelen nyitottsága" (interminable openness) adja számára a logikai kiindulópontot. Ez a történelmileg lezárhatatlan „elkerülhetetlen nyitottság" teszi lehetővé a múlt „új, tiszteletlen, vitázó, radikális olvasatait és újraolvasásait, megírásait és átiratait". Ezeket az „ad infinitum refigurációkat" kívánatos és kitűnő dolgoknak tartja.[4] A gondolatmenet azonban nála is kapcsolatban áll a szubjektivitással: „ami egy adott térbeli és időbeli pillanatban az emberi szubjektum, az így nem valamiféle belső mag vagy emberi »esszencia« kifejeződése, hanem sokkal inkább az *iterabilitás* dinamikus folyamatának (az ismétlődés és különbözés folyamatának; a sohasem teljesen ugyanazon ismétlődésének) az eredménye, ami biztosítja, hogy senki sem befejezett, stabil vagy fix egyszer s mindenkorra." (Kiemelés az eredetiben.) S mivel a „társadalmi individuumok" állandó formálódásnak vannak kitéve, ez az instabilitás mindenféle társadalmi antagonizmusokat és ambivalenciákat enged meg. Amennyiben a szubjektumok identitások – s itt többes szám első személyre vált mondat közben: „aminek gondoljuk magunkat" –, ezek „mindig átmeneti egyensúlyok sikereink és kudarcaink között, hogy megoldjuk azokat a törekvéseket, amelyeket megtestesítünk." Ezért szerinte mindig fennáll a kockázata a „transz-formálódásnak; re-figurációnak".[5]

A „hagyományos" kontra „szociális történetírás", illetve az objektivitás/szubjektivitás dichotómia meghaladásának igénye arra a radikális következtetésre csábította Miguel Cabrera spanyol teoretikust, miszerint „először a társadalmi realitás elveszítette korábbi státusát, mint objektív tartomány, és pusztán tényszerű referenssé vált, saját jelentéssel nem bíró tények konglomerátumává. Másodszor a szubjektumok már nem természet adta racionális entitások, nem is a társadalmi pozíció következményei, hanem magának a nyelvi medialitásnak a termékei. Az individuumok cselekedeteinek alapját képező szándékok, érzések, szenvedélyek, csalódások, várakozások és remények nem a valóságban találhatók, hanem a realitás és az azt uraló nyelvi kategóriák közötti interakcióban [...] így a valóság és a tudat közötti viszony nem oksági vagy elméleti, hanem retorikai." Ebben a felfogásban már „a társadalom sem racionális entitás (tradicionális történelem), sem objektív (társadalomtörténet) vagy szimbolikus (új kultúrtörténet), hanem inkább szemiotikai vagy virtuális entitás."[6]

[4] Jenkins, 2003. 3.

[5] Uo. 4. Az iteráció a matematikában: ugyanazon eljárás ismétlésével egyre pontosabb értéket adó megközelítés.

[6] Cabrera, 1999. 80–81. A szerző – Patrick Joyce előszavával beharangozott – újabb könyvében a nyelvi fordulat utáni történetírásról nézeteit bővebben is kifejti. A hagyományos história és a társadalomtörténet ellentétét meghaladni kívánó, általa „posztszociális történelemnek" neve-

William Sewell „interpretatív kiáltványa" a társadalomtudományok refigurálására attól lesz igazán hiteles, hogy intellektuális önéletrajzban is bemutatja az utat, amelyet bejárt, amíg lejátszódott benne a társadalomtörténészből kulturalistává válás konverziója.[7] Önkritikusan vet számot azzal, hogy a tervezett Marseille-könyv második kötete, amelyben kombinálni szándékozott a kulturális és statisztikai módszert, sohasem íródott meg. Egyetlen cikket említ lábjegyzetben (1988), amelyben a kvantitatív szociológiai és az interpretatív antropológiai perspektíva összeházasítására tett kísérletet.[8]

Sewell, részben a kritikai fordulat utáni *Annales* és a mikrotörténet jegyében olyan struktúrafogalomért szállt síkra, amelyben az „ágens nem a struktúra ellenében, hanem annak alkotóelemeként" létezik, s amelyben miközben az agentúra képességével – jóllehet nem egyenlő mértékben – minden emberi lény fel van vértezve, s az ágensség kollektív és egyéni is lehet, a struktúra és a kollektív szervezetekben elfoglalt pozíció különböző mértékben hatalmazza fel a személyeket az agentúra gyakorlására.[9]

A magam részéről továbbra sem látok okot a társadalomtörténet és a posztszociális história közötti választóvonal átlépésére. Engem – mint említettem – Joyce épp azzal inspirált, hogy tartalmilag és formailag egyszerre éreztem meg gondolataiban a „figura" eredeti és leszármaztatott jelentését: az alakét és az alakzatét.[10] Az foglalkoztat, hogy vajon szcenikailag tényleg szükséges-e az „alak"

---

zett felfogásban „a szubjektivitás (beleértve az identitást) inkább a jelentések tárháza, amellyel az individuumok – egy meghatározott diszkurzív keret és a szociális képzelet használata segítségével – felruházzák a társadalmi világot és benne elfoglalt helyüket." Cabrera, 2004. 29. A posztszociális történelem agendája szerint „az individuumok nem természeti entitások, hanem a szubjektumok történelmi konstrukciók, és az utóbbiak s nem az előbbiek az egyedüliek, akik értelmes cselekedeteket visznek végbe." Így „a történeti folyamat az, amely az individuumokat szubjektumokká alakítja, s megformálja és felhatalmazza őket, hogy akciók ágensei vagy szubjektumai legyenek." Ennek következtében szerinte „minden erőfeszítés, hogy a történelmi szereplők praxisát indítékaik rekonstrukciójával/újrajátszásával [reenacting], avagy társadalmi feltételeik feltárásával magyarázzák, többé már nem kielégítő, hanem kívánatos azon jelentés-kontextusok gondos vizsgálata *is*, amelyekben ez a gyakorlat gyökerezik." (Kiemelés – K. Gy.) Uo. 98. A történetírói pragmatika szempontjából az „is" egyszerre árulkodó és megnyugtató.

[7] Sewell, 2005.

[8] Uo.

[9] Uo. 143–145.

[10] Auerbach, 1987. 17–71.; Cohen, 1996. 171–215.; Füzi, 2004. 11–14. Nem kívánok most naiv etimologizálással foglalkozni, csak felhívom a figyelmet az Auerbach által genetikusan levezetett fogalmi változásra a „plasztikus képződménytől" a „grammatikai alakig". A 20. század befejezett jövő idői felől nézve különösen tanulságos az egyházatyák eszkatologikus Ótestamentum-értelmezése: „A figurális felfogásban a történés ideiglenessége alapjában más, mint a történelmi fejlődés modern értelmezése: míg ez utóbbiban a történés ideiglenessége a további történés soha meg nem szakadó vonalában folyamatos-fokozatos értelmezést nyer, addig az előbbiben az értel-

tényleges jelenléte, vagy helyét pótolhatja a retorikai alakzat felbukkanása (hang az égből, vagy a színfalak mögül, vagy még az sem, elegendő az illető említése a diskurzusokban). Retorikailag ez a kérdés ugyan pont fordítva lenne indokolt, de mit tegyünk, ha megátalkodottan máshonnan nézzük a dolgokat. A továbbiakban tehát fent kívánom tartani a jelentéstulajdonításnak (hermeneutika!) ezt a kettősségét, amely egyszerre vonatkozik a társadalomtörténet figuráira, „szereplőire" és azok megnyilvánulásait, „tetteit" megjelenítő retorikai alakzatokra. Marxnál a *Louis Bonaparte brumaire 18-ájá*ban még bőszen harcoltak és együttműködtek a cselekvő osztályok („aktorok"), s csak az Engels által sajtó alá rendezett *A tőke* III. kötetében önállósították magukat a struktúraképző tényezők („faktorok").[11] Az 1968 utáni E. P. Thompsonnál már az osztálytudat kulturalista értelmezése révén generálódnak az osztályok.[12] Joyce pedig a 20. század végén épp arra a kérdésre kereste a választ, hogy ha a marxista strukturális társadalomtörténetben az osztály kötötte össze a struktúraalkotó és ezáltal történelemformáló csoportokat, a posztmodern történetírás kihívása után, amikor a társadalom mint külső referencialitás elveszíti értelmező erejét, milyen kiútlehetőségek maradnak a demokratikus társadalomtörténet számára.[13] Hogy az osztályok érezhetően elpárologson az értelmezésekből, az Angliában sem pusztán a poszt-

mezés bármikor hozzáférhető függőleges irányból, és az eseményeket nem folyamatos egymáshoz kapcsoltságukban tekintjük, hanem egymástól elszakítva, egyenként, tekintettel egy még meg nem lévő harmadik ígéretére. És míg a modern fejlődésképzetben a tény mindenkor önkényesen biztosított, az értelmezés azonban eleve befejezetlen, a figurális értelmezésben a tény alá van vetve egy egészében már biztosított értelmezésnek: a történés egy ősképre irányul, mely jövőbeli, és eddig csak mint ígéret létezett." Auerbach, 1987. 50.

[11] Nem árt ma már némi illusztráció a klasszikusokból: „A polgári köztársaság győzött. Az ő oldalán állt a pénzarisztokrácia, az ipari burzsoázia, a középosztály, a kispolgárság, a hadsereg, a garde mobile-ban megszervezett lumpenproletariátus, a szellemi tekintélyek, a papok és a falusi népesség. A párizsi proletariátus oldalán senki sem állt, csak ő maga. A győzelem után több mint 3000 felkelőt lemészároltak, 15 000-et ítélet nélkül deportáltak. Ezzel a vereséggel a proletariátus a forradalmi színpad hátterébe lép. Mindig megkísérli az előrenyomulást, mihelyt a mozgalom látszólag új lendületet vesz, de mind gyengébb erőkifejtéssel és egyre csekélyebb eredménnyel. Mihelyt valamelyik felette álló társadalmi réteg forradalmi erjedésbe kerül, ő szövetkezik velük, és így osztozik mindazon vereségekben, amelyeket a különböző pártok egymás után elszenvednek. De ezek az utólagos csapások annál gyengébbekké válnak, minél inkább a társadalom egész felületén oszlanak el [...] Úgy látszik, sem önmagában nem leli meg újra a forradalmi nagyságot, sem pedig újonnan kötött szövetségeiből nem tud új energiát nyerni addig, amíg mindazon osztályok, amelyekkel júniusban harcolt, nem hevernek mellette a porban [...]" Marx, MEM 8. 1962. 111–112. A munkabér, a profit és a földjáradék alapján a bérmunkásokat, tőkéseket és földtulajdonosokat, a „modern társadalom három nagy osztályát" meghatározó tényezőket tárgyaló 52. fejezet közismerten befejezetlen, s ott szakad meg, ahol a bennünket érdeklő kérdések felvetése épp csak elkezdődhetne. Marx, III. MEM 25. 1974. 833–834.

[12] Thompson, 1978.

[13] The Postmodern History Reader, 1997. 351.

modern fordulat következménye (nevezhetjük ezt egyfajta inkább kémiai, mint freudi értelemben vett szublimálódásnak, tehát a szilárdból légnemű halmazállapotúvá válásnak), erőteljesen belejátszottak ebbe a politikai bal és jobb rugaszkodásai.[14] A kor szellemének megfelelően többféle válasz adható: vannak, akik más történelmi szubjektumokat igyekeznek előtérbe állítani: a szereplők kiválasztásában fontos szerepet játszott a „társadalmi nemek" („gender") megkonstruálásáért indított mozgalom, de nem kevésbé jelentős átértelmezési lehetőséget nyitott a társadalom helyett a „társadalmiság" („szociabilitás") előtérbe állítása, vagy akár a „civil society" nyilvánosságának újraértelmezése. Az osztályok (vagy az azokat helyettesítő rétegek, csoportok) áttehették színhelyeiket a diskurzusokba, a reprezentációkba vagy épp a kultúrába is. Az ún. „nyelvi", „kulturális" vagy éppen „episztemológiai fordulat" ezeket a menekülési kísérleteket épp azzal hozta abszurd helyzetbe, hogy a csoportképződés „objektivitását", külsődleges referencialitását nyíltan megkérdőjelezte.[15] Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy a társadalomtudományos történetírás, a Nouvelle Histoire zászlóshajójáról, az Annales második és harmadik nemzedékéről lépten-nyomon bebizonyosodott, hogy műveik nem felelnek meg maradéktalanul a társadalomtudomány szcientista normáinak, retorikai szempontból pedig folyton leleplezték magukat, amikor a hagyományosan elbeszélő történetírás elítélése ellenére a kritikusok tetten érték, hogy visszacsempészik szövegeikbe a figuratív (értsd metaforikus) nyelvet. Ebből a szempontból Fernand Braudel textusai töltötték be a szerző pozíciójánál és nyelvezete poétikusságánál fogva a retorikai orvosi demonstrációs matéria szerepét.[16]

Ne hagyjuk az egész gondot a politikatörténészekre s országszintéziseikre? Hiszen az osztályokra mint kollektív érdekkifejeződésekre és akaratképződményekre, mint politikai aktorokra elsősorban nekik van szükségük, különben még minden politikusnak nemcsak önálló arcélt, de elkülöníthető társadalmi hátteret kellene rajzolniuk. Nem lenne a legegyszerűbb, ha azt mondanánk: legyen ez az ő gondjuk. Ha a magyar társadalomtörténet valóban ilyen „ártatlan" lenne, s szigorúan a szűk értelemben vett struktúratörténetre korlátozta volna magát, bizonyosan ez lenne a könnyebb megoldás. De – ha mással nem – a társadalomra súlypontozott szintéziskísérleteivel, módszertani kompendiumával maga is ambiciózusabbnak mutatkozott saját eredetileg vállalt, defenzív önmegtartóztatásánál, ugyanakkor elitistább maradt demokratikus szándékbeje-

[14] A brit történetírás vitáit – többek között – az osztályokról lásd Tímár, 2003. 128–137.

[15] A „nyelvi fordulatra" rövid összefoglalás magyarul: Kisantal–Szeberényi, 2003. 413–443.

[16] Lai, 1995. 177–193.; Carrard, 1992. Magyarul ez utóbbiból részlet: uő, 2000. 81–93.

lentéseinél. Az önreferencialitás viszont mértéktartást indokol, ezért sepregetünk most elsősorban a saját portánkon (is).

A társadalmi szereplők nyomában járva igyekeztem a legkézenfekvőbb eljárást alkalmazni: mivel az egyének létezése olyan evidens, hogy hajlamosak vagyunk teljesen megfeledkezni róluk, a legkisebb közös többszöröst, mint a még kollektíve mozgatható legnagyobb csoportok felbukkanását (a családfőktől az osztályokig) próbáltam nyelvileg azonosítani. Nemcsak mint néven nevezett szubjektumokat, hanem akkor is, ha „csak" igei metaforák által szerepeltetjük őket. Mint látni fogjuk, a kettő nincs okvetlenül szinkronban: ha az egyik szintet megnevezzük, még nem biztos, hogy mint ilyet szerepeltetjük is (s lehet fordítva is). Természetesen az sem mindegy, hogy passzív igealakkal vagy épp határozóvá, névszóvá transzformálva bukkannak-e elő az aktorok a történészi szövegben. S az iránt sem lehetünk közömbösek, hogy vajon aktív alakban mit művelnek „hőseink": pusztán szoros társadalomtörténeti dolgukat végzik (például vándorolnak vagy mobilizálódnak), avagy éppenséggel a szó poétikai értelmében is „figurálnak".

I. FELVONÁS

Ha nem kezdjük túl régről, hamarabb érünk a végére. Legfeljebb egy utalás erejéig érdemes most a legkorábbi társadalomtudományos szövegekhez visszamenni.[17]

Röviden emlékeztetnünk kell azonban a 20. századi magyar történetírás társadalomtörténeti toposzaira. Különben még magát a klasszifikációt, az osztályozást mint alapvető tudományos tevékenységet is – előzmények nélkül – a szovjet típusú marxizmus nyakába varrnánk. „A 48-as törvényhozás papirosszabványai nem voltak elég erősek a régi társadalmi tagozat lerombolására és újnak a kialakítására: a jogegyenlőség főúri, köznemesi, jobbágyi osztályok közt társadalmi téren csak névleg valósult meg, rendek nincsenek többé, de *mágnás, gentry és pór, azaz kisgazda és zsellér* továbbra is külön egyéniségek, melyek az általános magyarság többé-kevésbé tudatos érzésén kívül alig köt [az eredetiben sajtóhibaként: tört] össze valami. Átmeneti formák vannak ugyan, de egészben véve e három típus éles határoltságban vehető szemügyre."[18] (Kiemelés – K. Gy.) S a már-már szent triász, „mágnás, gentry és pór" mind külön egyéniségként (!) akkor is lenyűgözően impresszív építmény, ha tudjuk, hogy még ugyanebben az

[17] Talán elég az „ősidőkből" csak a Wilhelm Heinrich Riehlt magyar talajba átültető Trefort Ágostont felemlítenünk. Trefort, 1881. 209–235.

[18] Szekfű, 1920. 270. (A harmadik nemzedékről szóló *Társadalmi osztályok és mulasztások* című fejezet élén.)

évtizedben, az amúgy társadalomfelfogását illetően hegeliánus Concha Győző ennél sokkal mélyebb átmenetelemzést alkotott rendek és osztályok szembesítéséről.[19]

A 20. század második felének meg-megújuló társadalomtörténeti felfogását elég *Hanák Péterhez* visszavezetnünk. Részben azért is, mert a róla készült retorikai átvilágítás már meggyőzően bizonyította, hogy figuratív elemzésre ideális szövegszerző.[20] S ha most nem *A Kert és a Műhely* második kiadását vesszük kiindulópontnak, az annak példázására is jó, hogy a burjánzó figurativitásban nem a kései Hanák „nyelvi fordulatáról" van szó. Alapszövegként az eredetileg 1962-ben megjelent *Vázlatok a századelő magyar társadalmáról* című dolgozatot tekintettük. Már az írás hármas felépítése is beszédes. Hogy miért választódik ketté az első és második strukturális fejezet, az nem evidens: az első, a népesedésről és a lakosság összetételéről tartalmazza mindenesetre a nemzetiségi és a foglalkozási megoszlást, a második, a társadalmi szerkezetről szóló a válaszfalakat és az osztályokat. A harmadik fejezet *(Erővonalak és frontok)* bevezetése aztán megadja a kapcsolódó magyarázatot: „Az osztálystruktúra a társadalom szilárd, tartós váza, de ellentmondásoktól hajtott mozgásának, eleven életének még nem teljes valósága. Amit eddig áttekintettünk, az egy bonyolult organizmus legátfogóbb és maradandóbb ismérveiből elvont – erősen vázlatos – tagolás és tipizálás; inkább szociológiai látású keresztmetszet volt, és nem az érdekek harcának fő- és mellékszínterein szakadatlanul összeütköző, átcsoportosuló *politikai frontok* bemutatása."[21] (Kiemelés az eredetiben.) A tetteket harcként láttató frontok aztán „a magyar nacionalizmus két tábora" képében öltenek testet.

[19] Concha, 1935. II. 643–661.

[20] Baráth, 2002. 156–168.

[21] Hanák, 1975. 392. [Eredetileg: 1962] S itt a korabeli marxizmuson belül árnyaltnak tekinthető, természettudományos és hadászati metaforákba ágyazott (a kor hivatalos nézőpontjából nézve már-már revizionista) elméleti fejtegetés következett: „A társadalom politikai megoszlása végső soron az anyagi érdekektől meghatározott osztályérdekeken és az ezeket tükröző eszméken alapul. A társadalmi atomrendszer milliónyi egyéne azonban a maga egyedi pályafutása során többféle csoporthoz, az elsődlegesen: az osztályon kívül nemzethez, valláshoz, települési, szakmai és egyéb közösséghez is tartozik. Érdekei gyakran ellentmondóak, döntését sokféle komponens alakítja, tudata befolyásolható, sokszor hamisan tükrözi objektív érdekeit. A politikai táborok, bár végső soron – legtisztábban az uralkodó és az elnyomott osztályoknál – az alapvető osztályérdekektől megszabott hadrendben képződnek, a felszín hullámzásában, fodrozódásában azonban – különösen a középrétegeknél – a személyes motívumokból, hagyományokból, tapasztalatokból leszűrt politikai és életszemlélet szerint, amit már nem kizárólagosan az osztályhelyzet formál. Ilyenformán egyazon osztályok, rétegek tagjai különböző pártokhoz, szervezetekhez, irányzatokhoz csatlakozhatnak, amint a különböző irányzatok is több társadalmi rétegből, sokféle elemből tevődnek össze." Uo. 392.

Hanák a – mindig idézőjel között használt „középosztályt" – előbb nagyjából megszámlálta, majd figurálisan is megjelenítette: „Magyarországon a néhány ezer nemesi földbirtokost, úri kisbirtokost, a nagyon hozzávetőlegesen 25-30 ezerre becsülhető iparos és kereskedő középburzsoát, vállalkozót, járadékost, földbérlőt és a mintegy negyedmillió – háromnegyedében magyar – értelmiségit a származás, rang, hagyomány, életforma és nemzetiség öles szakadékai választották el egymástól. A szabad áramlás és kiválasztódás, szerves összekapcsoltság nélkül együttélő rétegekből a »középosztály« valahogy úgy formálódott, ahogy a csillagászok a tejútrendszert elképzelik: alaktalan, lebegő ködgomolyok, amelyek egy-egy szilárdabb mag körül forogva lassan sűrűsödnek. A magyartól távol- és különálló testként haladtak pályájukon a nemzetiségi középburzsoáziák. Saját földbirtokos osztály és finánccburzsoázia híján ők alkották – a horvát kivételével – a nemzetiségek polgári vezető osztályát, maguk köré tömörítve a szórványos földbirtokos elemeket. A magyar »középosztály« tömörítő magva, baljós csillaga a lesüllyedt dzsentri volt."[22] Hagyjuk most figyelmen kívül, hogy milyen efemer számszerűsítéshez („figures") kapcsolódnak a geográfiai („öles szakadékok"), fizikai és biológiai („áramlás és kiválasztódás"), csillagászati („tejút", „ködgomoly") metaforák. A lényeg úgyis az, hogy a bevetett retorikai nehéztüzérség a múltbeli jövőt vizionálva („baljós csillag") az egész szövegrészt egy múlt idejű, már akkoriban is kiürült közhelyhez, a „lesüllyedt dzsentrihez" röpíti.[23] Ezzel azonban Hanák ábrázolásában még nem ért véget a dzsentri kálváriája. Hiszen a folyamatok nem maradhattak történelmi magyarázat nélkül: „A »középosztály«-fejlődés e súlyos »társadalmi deficitje« [betoldott rejtett utalás Láng Lajos füzetére] nem a századvég dzsentrijének léha értetlenségében, hanem történelmünk – mondhatni – »ősrétegeiben« gyökerezett. Mint lappangó probléma már a reformkori középnemesség magatartásában is elő-előbukkant. Csakhogy akkor a polgárosodás üdvében bizakodó, dinamikus vezető réteg üde fiatalsága elfedte a ráncokat, amelyek a kiábrándult-kiélt öregkorban a dzsentri testét-lelkét elborították. Mert a dzsentri voltaképpen a fiatal ősök elaggott fia [?], a reformkori középnemesség eltorzult negatív lenyomata volt, az apák erényei nélkül, de nagyra növelt, megsokszorozott hibáival, eltékozolt örökségével, de még őrzött presztízsével – s az elévült örökség iránti szüntelen sirámos-haragos jussigényével."[24] A reformkor és a századvég közé kifeszített

[22] Uo. 360. Hanák „középosztály"-felfogását külön is megírta: Hanák, 1962. 23–39. A középosztályról szóló diskurzusokra újabban lásd Gyáni, Polgárság, 1997. 30–45.; Tóth Zoltán, 1997. 46–72.; Kövér, A közeledő és távolodó középosztály, 2003 (gépirat).

[23] A dzsentri „tornagyakorlatait" képileg – igen szellemesen – először tudtommal Benedek Gábor elemezte: „beáramlás", „hanyatlás" stb. Benedek, 1987. 391–392.

[24] Hanák, 1975. 365. Ha a képzavarokat vizualiter helyreigazítandó illő lenne „plasztikus" (figura!) értelmező átiratokat készíteni, az valahogy így hangzanék: a reformkor ifjú nemzedé-

időperspektíva (akárcsak Szekfűnél, circa 60 év) nem egészen két emberöltőt fog át. S ultima ratióként, a pillanatot (eseményt) és a hosszú távú változást egybefonó végső okként „a törtszárnyú polgári forradalom és a félcsípejű polgárosodás" ellentmondásossága került a gyújtópontba.[25]

Hanák későbbi történetírói pályája során nem a dzsentri, hanem a hatvanas években még halványabban felidézett polgárság alakjait igyekezett megjeleníteni. A hetvenes évektől nagyszabású projektet kezdeményezett fiatal kutatók bevonásával a vállalkozói karrierek feltérképezésére, sőt eredeti hipotéziseit nemzetközi standardokhoz igazítva maga is megpróbálta rendszerbe foglalni a feltárt eredményeket.[26] Közben az értelmezés egyre szorosabban az etnoszociális (lásd később függőlegesen ábrázolt) tengely köré tekeredett.[27]

Végül élete egyik utolsó előadásában még egyszer visszatért – immár középeurópai kontextusban – a 19. századi társadalomtörténet nagy kérdéseihez.[28] Az írás követni látszik a századvég újabb tendenciáit, amennyiben a két nagy fejezet címében egyenlő súllyal helyezi egymás mellé a „középosztály-struktúrák antinómiáit" és „a többes identitás dinamikáját". Többes struktúrák tehát – s ráadásul többes identitás! – a relativizálás legfontosabb lépései. A „mai, korszerű történetírás" nevében kritizálta az egydimenziós marxista struktúrafelfogást. Elhatárolódott az „organikus" vagy „architektonikus" struktúrafogalomtól is. Szerinte „a történettudománynak nem a geológiában, az építészetben, az etnológiában érvényes struktúra, illetve a »szerkezetiség« az ontológiai alapeleme, még csak nem is egyszerűen a mozgás az időben, hanem az állandó változás, a *metamorfózis*. Pontosabban fogalmazva: *a nem programozott és nem programozható, tehát nem metahistorikus változás – térben és időben.*"[29] (Kiemelések az eredetiben.) Hanák struktúraképében az egyik legfontosabb prozódiai változás azonban valójában az, hogy közben a középosztályról lekopott az idézőjel. Ne legyünk igazságtalanok: ez csak következménye a belső kétdimenziósításnak, aminek jegyében, Erdei ihletésére ezúttal „grafikusan" is „ábrázolta" a „piramidikus struktúrákat": „régiónkban a középosztály gerincét hosszú időn át a közép- és kisnemesség al-

kének lappangó ráncait még eltakarta a polgárosodás üdvtörténeti reménye, az apák helyett azután testben és lélekben a fiú (egyes szám!) öregedett meg. Alakja azonban nem összetöpörödött, ahogy annak a természet rendje szerint a korral járnia kellett volna, hanem ami rossz rajta, az felnagyítódott, s ráadásul a hibák mintegy már életében maszkként rákövültek, s a deformált negatívon a ráncokat feszítő kitüremkedések roppant szenvedést okoztak az egyedül büszkeségét megőrző dzsentrinek.

[25] Uo. 367.

[26] Hanák, 1974. 513–536.; uő, 1982. 577–583. Ezek az írások nem kerültek be *A Kert és a Műhely* című tanulmánykötet egyik verziójába sem.

[27] Hanák, 1974.

[28] Uo. 159–179.

[29] Uo. 159–160.

kotta. Hozzá zárkózott fel a hagyományos és az új, tőkés polgárság, amely kisebb-nagyobb mértékben asszimilált elemekből került ki, és nem olvadt össze a régi vezető réteggel."[30]

Hanák, aki ebben az írásában – a Bildungsbürgertum mintájára – feltalálta a magyar „Bildungsadelt", az egyén identitáspluralizmusára térve visszarakta az osztály mellé az idézőjelet. Az egyén „eleve több közösséghez tartozása" tekintetében nem sokat módosult régi elgondolása, új viszont a szociálpszichológiából átemelt „identitásharmonizáció", s szerinte az „identitások hierarchiájában" a „szituációk" kihívásai vezérelnek el bennünket. Konkrét példákból a zsidóság többes identitásának dinamikájára illusztrációként már csak a Goldberger családra futja. Végül – Kocka nyomán – eljut „a Bildungsbürgertum valóságos létezésének, vagy utólagos konstrukciójának" kérdéséhez is. A kérdésre tulajdonképpen kérdésekkel válaszol: „Nem lenne-e reálisabb, nagyobb valóságérvényű, ha a *polgári értelmiség* politikai-világnézeti sokarcúságát a többes identitás dinamikájával magyaráznánk?" Majd ismét, szinte hitetlenkedve: „a különböző csoportérdekek és identitáspreferenciák valóban kétségessé teszik a *polgárság* létezését? (Nem az egységét!)"[31] (Kiemelések – K. Gy.) Ha jól értem a végkövetkeztetést: a létezés nem kétséges, de a létezésen belül széthasadt az egység.

II. FELVONÁS

Látszólag könnyebb dolga volt annak, aki szűkebb szakdiszciplinája révén egy konkrét intézmény: a város falai közé húzódhat, s nem kellett metanarratívák előállításával bajlódnia. Bár az Annalisták poétikája alapján tudhatjuk, hogy egy városnév is hordozhat metonimikus üzeneteket.[32] Körünk (a Hajnal István Kör) első elnöke, *Bácskai Vera* magát – itthon és külföldön egyaránt – mindig elsősorban várostörténésznek tartotta. Nála az intézményesült főszereplő maga a település. Akkor is, amikor a 15. századi mezővárosokat vizsgálta, s nemkülönben, ha – Nagy Lajossal – a 19. század eleji piackörzeteket. Hogy egy konkrét városnak van társadalma, az alig vitatható, legfeljebb az okoz gondot, hogy kiket soroljunk bele. A várost megjelenítő polgárjoggal rendelkezőket, vagy az összes

[30] Uo. 164. Közben kísért a „biologikumba" oltott „architektonika": „az egyes emeleteket elválasztó horizontális korridorokat mindenütt vertikális tengelyek keresztezik, amelyek két részre különítik el az egy emeleten lakókat is. A magyar társadalom a tradicionális nemzeti és az új polgári felső- és középosztályra bomlott, ahol a nemzeti lényegében nemesit, gentry szellemiségűt, a polgári pedig nem magyart, kimondottan vagy kimondatlanul zsidót jelentett." Uo. 168.

[31] Uo. 175.

[32] Carrard hoz ilyen példákat a megszemélyesítésre Braudeltől: „Languedoc »pánikba esik«, Marseille pedig »panaszkodik«". Carrard, 1992. 212. Magyarul: uő, 2000. 81.

városlakót. S ez utóbbiba vajon beletartoznak-e a falakon kívülről naponta a településre bejáró napszámosok vagy éppen a házaló zsidók? De hogy makroszinten, mintegy a piackörzeti rendszer társadalomtörténeti következményeként mit jelent a „városi társadalom" fogalma, az több kérdést is fölvet.[33] Nem kell ahhoz „posztistának" lenni (a posztmarxisták, posztmodernek, posztszociálisok stb. gyűjtőneve), hogy belássuk, a makrofogalom ugyanúgy absztrakció, mint bármely országos struktúraképző tényező. Hogy a szerkezetalkotó pillére-ket a korabeli rendi kategóriák adják-e, vagy a háztartások foglalkozásszerkezeti paraméterei, az további probléma, de érdemben csakis városonként vizsgálható. Már csak azért is, mivel „a városban élő nemesek és honoratiorok kiemelt jogállása, magasabb társadalmi rangja nem kötődött a városhoz: kiváltságaik, bárhol is éltek, érvényben voltak. A polgárság, azaz a polgárjoggal rendelkező városlakók előjogai korlátozottak voltak, és csupán abban a városban érvényesültek, amelyben a jogot elnyerték."[34] Mégis éppen ezzel a bevezetéssel induló s a rendi jogállást a piacközponti clusterrel és a tényleges társadalmi státussal szembesítő részben előbújik rejtekéből a megszemélyesítés: „A polgárság tudatában azonban saját fontossága, előkelő városi rangja töretlennek tűnt: bár *érzékelte* helyzete romlását, pozíciója meggyengülését, ezt a régi kiváltságok és szabályok szigorúbb érvényesítésével orvosolható átmeneti bajnak *tekintette*. Valóságos és vélt szerepe, társadalmi rangja között a különbség mind nagyobbá vált."[35] (Kiemelések – K. Gy.) A polgárságnak tehát nemcsak „tudata" van, hanem láthatóan „érzékel", sőt „tekint" is.

A nyolcvanas években a társadalmi makrocsoportok keresése, újrastrukturálása átalakuló kategóriarendszerben folyt. Különösen vonatkozik ez a változó társadalmakra, olyanokra, mint amilyen a 18–19. századi volt. „Az átalakulás valójában, eltérő mértékben s eltérő előjellel, a társadalom minden rétegét, a kiváltságos rendi csoportjait csakúgy, mint a kiemelt jogállást nélkülözőket, érintette. Az úgynevezett polgári foglalkozást űzők – kézművesek, kereskedők – már a 18. században sem képeztek gazdasági szerepüket, anyagi helyzetüket, életmódjukat, társadalmi presztízsüket, a városigazgatásra gyakorolt befolyásu-

[33] Bácskai, 1988.

[34] Uo. 176. Az itt idézett gondolatmenet visszatér a legújabb várostörténeti áttekintésben is: Bácskai, 2002. 125. Itt azonban az átalakulás legnagyobb vesztese már a „régi, rendi polgárság".

[35] Bácskai, 1988. 176. A két szöveget a polgárság helyzetének átalakulását leíró, láthatóan szakirodalmi utalásokra épülő fejtegetés köti össze: „A polgárság helyzetét az országban végbemenő gazdasági-társadalmi átalakulás folyamata, a városok szerepének és hierarchiájának megváltozása alapvetően megingatta, a városi életben egykor betöltött vezető szerepének, a városi funkciók érvényesítésében korábban élvezett monopolhelyzetének megrendülését okozta." Uo. A „monopolhelyzet megingásával" kapcsolatos távolságtartó szakirodalmi utalást az úgynevezett „tízkötetes" *Magyarország történetére* lásd korábban: uo. 161–163.

kat tekintve egységes társadalmi csoportot. A 19. századi gazdasági fejlődés nemcsak elmélyítette a különböző rétegek, csoportok közötti különbséget, de jelentős mértékben megváltoztatta a különböző társadalmi és foglalkozási csoportok, illetve szakmák presztízsét, hierarchiáját."[36]

Egy konkrét város konkrét foglalkozási csoportjának azonosítására pedig végképp csak ilyen megújult szellemben kerülhetett sor. A nyolcvanas évek a rétegmonográfiák születésének első nagy korszaka. A vállalkozó szellemű pesti nagykereskedők monográfiája – aligha véletlenül – az első mikrotörténelmi, Klaniczay Gábor által szerkesztett sorozatban, a Magvetőnél jelent meg.[37] Miközben a várostörténet a kvantitatív elemzésben a cluster-analízis felé nyitott, ebben a munkában a prozopográfia mint vizsgálati módszer számított újszerűnek. „A nagykereskedők életpályájának vizsgálatánál egyenlő súllyal szerepeltek az üzleti tevékenységre és a magánszférára – a családi kapcsolatokra, lakásviszonyokra, mentalitásra – vonatkozó adatok. Célom nem elsősorban a gazdasági életben játszott szerepük megvilágítása volt, hiszen az többé-kevésbé körvonalazott, hanem a korabeli társadalomban s ezen belül a pesti városi társadalomban elfoglalt, kivívott helyük kijelölése. Módszerül a prozopográfia – az azonos körbe/foglalkozáscsoportba tartozók tömeges kollektív életpályáinak a vizsgálata – szolgált. A látszólag teljesen egyedi életpályák analóg, illetve eltérő vonásai alapján határoztam meg az egy csoportra, típusra jellemző általános karriermintákat. A nagykereskedők különböző csoportjainak rövid jellemzését egy-egy jellegzetes képviselőjük életrajzával igyekeztem érzékletessé tenni: a vállalkozói típusú kereskedők pályarajzainál – amennyire ezt a források lehetővé tették – teljességre törekedtem."[38] A módszer tehát, a kollektív biográfia, egyáltalán nem nélkülözi a deduktív elemeket: az életpályák „látszólag teljesen egyediek", s az egyes életrajzok egy-egy típus, csoport „jellegzetes képviselőjének" „érzékletes" megjelenítését szolgálják. A számbavétel alapja viszont egyszerre tömeges és individuális: a nagykereskedői jogosítványért folyamodók kérvénysorozata, illetve a címtárakban ilyen kategóriánál bejegyzettek névsorai.

[36] Az 1987-es gyulai konferencia-előadás szerzője a „legfőbb feladatnak" a „szemléleti megújulást" tartotta: „Az eddiginél sokkal következetesebb szakítást azzal a szemlélettel, amely a korszak városában csak a középkori város egyenes folytatását, lassú hanyatlását, a rendi társadalom továbbélését látja, és e másfél évszázadot egységes korszaknak tekinti." [18. század – 19. század első fele] Bácskai, Az 1848 előtti, 1989. 10–11. Az új törekvéseket tágabban is megalapozta az a kétkötetes összehasonlító tanulmánygyűjtemény, amely a Közgazdasági Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszéke mellett működő akadémiai Közép- és Kelet-Európai Kutatási Központ egyik munkacsoportjának kollektív terméke volt. Bürgertum, I–II. 1986.

[37] Bácskai, A vállalkozók, 1989.

[38] Uo. 12.

A nyolcvanas évek másik kiútkereső, ma már klasszikusnak számító társadalomtörténeti munkája *Tóth Zoltán Szekszárd*ja.[39] A bevezetőben a módszertani felfogás teljesen kiérlelt: „a statikus társadalmi kép elmozdítására törekszem avval, hogy a történeti struktúrákat a mobilitáshoz való viszonyukban szemlélem. A történetileg rétegzett jelenségeket hipotetikus modellekben képzelem el. A modellek társadalmi csoportok viselkedését írják le. Modellen azt értem, hogy a csoportok viselkedésében megfigyelt tényezők egymást kölcsönösen feltételező rendszert alkotnak. A vizsgált összefüggésben egyik kiemelt jellemzővel sem írható le viselkedésük." Ezt követi „a három nagyobb csoport" kijelölése: a „középréteg" (hivatalnokok, értelmiség, vállalkozó tőkés), az igazi „trouvaille": a „kistulajdonos-kistermelő parasztság és iparosság" („a kistermelői együttesben hozzájuk kapcsolódó szegényparasztokkal és iparossegédekkel" „kiegészülve"), amelyet „mezővárosi blokknak" nevez, valamint „a városi proletariátus" (vagy „peremréteg"). Ez utóbbiak „helyi kapcsolódása esetleges, s a középréteg nagy részével együtt nem a helyi, hanem az országos mértékben kialakuló rétegződés képviselői".[40] Nem könnyű ennyi év távlatából szövegelemzésbe bocsátkozni, hiszen még kiderülhet, hogy többszöri nekirugaszkodás után sem fejtettem meg a magyar társadalomtörténet alapműveit. Ha mégis jól értem: a „mezővárosi blokkot" a szerző arra találta ki, hogy helyi szinten leváltsa az osztálykategóriákat, anélkül azonban, hogy kivetíthetőnek tételezte volna a makrotársadalomra. Igazi megaszentenciát parafrazeálva: nem az igazság, nem az élet, csak az út. Hipotetikus modell, lokális öntőforma. A „közép- és a peremréteg", felfelé és lefelé fűződve (Tóth Zoltán kedvenc szavajárása), ezek az országos társadalomkép helyi ágensei. Még nem az azóta már divatossá lett „léptéket" használja, hanem mértékről beszél, de „zoomol": „a rétegződés országosan kialakulóban van".[41] A kistermelői blokk viszont csakis helyi mozgásformaként tételeződik, országos rétegként elképzelni sincs értelme, makroszinten „rétegvalóságáról" szó sem eshetnék. A „három mezővárosi mobilitási alapmodell" ráadásul rendi határokkal tagolt: a „mezővárosi blokk" és a tulajdonképpeni „úri középosztály" (valójában ez sem „osztály", hanem a másik rendi jellegű csoport!) rendi határvonala alá szorultak „a városi proletariátus, a cselédek, altisztek, ipari és alkalmi munkások".[42] Ha ezek a csoportok hipotetikusan vázolt keretek, megszemélyesítésüket, „cselekedeteiket" is hiába keressük. Teszik, amit nap mint nap „tenniük kell": „esznek, isznak,

[39] Tóth Zoltán, 1989.

[40] Uo. 26. Ezt követi a felhalmozás, örökös szám és felekezetiség „hármas összefüggéséből" vázolt három mobilitási modell a mezővárosi blokknál, ami aztán az etnicitás, a migráció és az életkörülmények elemzésén át vezet el „a történelmi rétegződéshez".

[41] Annak, ahogy a struktúrakép készül, alakul, külön tanulmányt is szentel ekkoriban: Tóth Zoltán, 1987. 62–86.

[42] Tóth Zoltán, 1989. 53.

ölelnek" s „halnak", közben persze mobilizálódnak, migrálnak, esetleg „normákat cserélnek" stb.[43] Tulajdonképpen a mellékletbe zárt „típusok" elevenednek meg, típuslétük dacára mindegyiküknek egyéni arca van (no meg a főszöveg és a függelék között önmagáért helyt áll az ezáltal halhatatlanná tett Schiszler Károly kádármester „esettanulmánya"). A társadalomtörténész ilyen megoldást talált a modellezés, tipizálás és individualizálás nagy dilemmájára.

Némileg más lesz azonban a helyzete, ha a társadalomtörténész szerző szintetizálásra vállalkozik. (Vö. Romsics Ignác párhuzamosan elhangzott előadását.)[44] Választott szakmai normái mellett természetesen akkor is kitart, preferenciáit sem tudja egyik pillanatról a másikra megváltoztatni, de valamit „tennie" kell. Kevésbé ismert, vagy csak kevésbé emlegetjük, de Tóth Zoltán az idézett munkával szinte egy időben írt egy dualizmus kori fejezetet az átfogó Szekszárd-monográfia első kötetébe.[45] S bár a politikatörténeti keretdátumok jelzésértékűek, csalódik, aki úgy veszi kézbe a munkát, hogy arra kíváncsi: mit tesz a társadalomtörténész, ha a köztörténetbe kényszerül. Az 1869-es századosi gyűlések főbb témáinak felsorolása után (ezek az ügyek foglalkoztatták a helyieket) ugyanis hamisítatlan társadalomtörténeti összefoglalást találunk. Szóval lehetséges. Mivel azonban egy ilyen áttekintésben az egyénítésnek még függelékben sincs tere (nominalizálásként azért a jegyzetek végén becsempész két virilislistát!), történelem meg még sincs tettek nélkül, éltem a gyanúval, hogy legalább néhány „figurálásra" mégiscsak rábukkanok. A rétegződésmodell azonban nem könnyen adta meg magát. Aztán nem a „mezővárosi blokk", hanem annak egyes elemei mégiscsak önálló életre keltek, s olyan szöveghelyek jöttek elő, amelyek olvastán a leggonoszabb retorikus is megnyalná (lapozgató) ujjait. Pontosabban nem is annyira a réteg került helyzetbe, hanem „mentalitása", „hagyományos taktikája": „a hagyományos paraszti mentalitás hátrányt jelentett az újrakezdéshez szükséges tőke *előteremtésénél*, másfelől szívósságot kölcsönzött igénytelenségével a csőd szélén *megkapaszkodáshoz*. Evvel magyarázható csupán az, hogy nem következett be a válság mélypontján kétségbeejtő helyzetben lévő városban a gazdatársadalom földcsuszamlásszerű tönkremenetele. 1897-ig 110 véglegesen tönkrement családot tartottak számon. Ezt követően az agrárkölcsönök visszafizetési határidejekor volt még egy csődhullám. Az első csődhullám a szőlőmunkásság és a törpebirtokosok kivándorlásával a város lélekszámának csökkenésében hagyott nyomot. Ők még az 1890-es évek kedvező konjunkturális feltételei között *vándoroltak el*. A gazdák többsége csőd esetén sem vált földönfutóvá. Az árvaszéki iratokban dokumentált csődesetek világosan tükrözik a hagyo-

[43] Uo. 66.

[44] Romsics, 2006.

[45] Tóth Zoltán, é. n. [1989] 253–349.

mányos paraszti értékrendet, s egyben a válságban követett hagyományos taktikát. Míg a kispolgár számára a lakóház, s vele az üzlet vagy műhely elvesztése jelentette az egzisztencia megsemmisülését, a kamatok törlesztésére képtelen szőlősgazda városi házát *bocsátotta* elsőnek *árverezésre*, ezt követték birtokának kisebb értékű darabjai, legelők, kaszálók, szántók és kipusztult szőlők. A család a présházba és szőlőbeli, immár egész évben lakottá váló tanyába *költözött*. A telepítések termőre fordulását – ami nem jelentette a hatalmas adósságok mellett sorsuk automatikus jobbra fordulását – polgári szemmel elviselhetetlen feltételek közt *koplalták ki* a kisgazdák."[46] (Kiemelések – K. Gy.) S most természetesen nem az az érdekes, hogy akkor volt-e a konjunktúra, vagy így történt-e a folyamat a „valóságban", vagy csak szuggesztív vízióval állunk szemben, hanem az, ahogy a mentalitással, értékrenddel, taktikával, számítással felruházott aktor (menet közben ez is változik: gazdatársadalom vagy kisgazdák?!) nemcsak elszenvedője a vele történteknek („tönkremenetel", „elvesztés"), hanem maga is cselekszik, figurál (először itt is csak névszói alakban: „előteremtés", „megkapaszkodás", majd ténylegesen „árverezésre bocsát", „kivándorol", „költözik" és „koplal" is).

A később Hajnal István nevét felvevő kör első salgótarjáni konferenciáján, 1986-ban hirdette meg *Benda Gyula* (1943–2005) a Keszthely-monográfia tervezetét.[47] Aztán több mint húsz év telt el, mire – posztumusz – kijöhetett a nyomdából a könyv.[48] A projekt eredetileg még a történeti szociológia jegyében fogant, aztán közeledett a történeti antropológia szemléletéhez; meghatározó maradt benne a társadalomtudományos (elsősorban történeti demográfiai) megközelítés, de a francia történetírásban meghirdetett tournant critique után komoly befolyással

[46] Uo. 278. A fenti idézet „párja" a másik komponensről: „A kispolgár tőkefelhalmozói mentalitása azonban azokat a hasznokat sem engedi kicsurogni pénztárcájából, amelyeket a hagyományos viszonyok még mindig kínáltak. A pénz és a pénzért beszerezhető javak ugyanis még mindig drágábbak voltak, mint a közvetlen áru- és tevékenységcserék. A kispolgár nem – vagy nem csak – maradiságból igyekszik bonyolult pénzügyei mellett is minden lehető alkalmat megragadni, hogy a pénzviszonyokat kikerülje. Ennek a kézművesekre legjellemzőbb, szervezett formája a szakmák termelési kooperációja volt. Az iparosok egymás specializált megrendelői, ami legalábbis a kereskedő hasznát képes kiiktatni az árucseréből addig, ameddig egymás igényeit képesek kielégíteni. A kádármester abroncsait, vándlifüleit, szerszámait kováccsal csináltatja, s hordóval, azok javításával, borászati eszközökkel fizet, esetleg nem is személyesen neki, hanem a faesztergályosnak, akinek szerszámnyélért adósa volt a kovács. Ők képezik egymás szolgáltatóiparosait is. Összehangolják szállításaikat, mint a homokszállító rézöntő, aki iparostársai építkezéseire is szállít homokot saját öntödei szükségletein felül. A kooperáció azok körére terjed ki, akik ellenszolgáltatásért képesek, akár többoldalú formában is, közvetett törlesztésre. [...] A hagyományos együttműködési forma mögötti számítás akkor derül ki, mikor a láncolat valahol megszakad, egy ember meghal, csődbe megy, elköltözik." Uo. 302.

[47] Benda, 1987. 145–151.

[48] Benda, 2008.

volt rá a mikrotörténelem látásmódja is. Mindvégig ragaszkodott a strukturális elemzés elsődlegességéhez (a rétegződést egyszerre struktúraként és relációként fogta fel), ugyanakkor tisztában volt azzal, hogy miközben „egy makroszintű szerkezetben Keszthely lakói jobbágyok, parasztok, ám helyi szinten számtalan besorolhatatlan élethelyzettel találkozunk".[49] Státusok és identitások szembesítése kapcsán világosan megfogalmazta, hogy a történésznek kell a források fogalomhasználata alapján társadalomképet konstruálnia. S ekkor „egyrészt leválik egy előkelő nemesi birtokos, tisztviselő rész, amelynek tagjai mintegy a mezőváros társadalma felett állnak. Másrészt megkülönböztethető egy alsó, elkülönülő társadalom, amelyik szolgákból, idegenekből és – egyre inkább – uradalmi cselédekből áll. A kettő között a mezőváros társadalmát nem bontja meg rendies szemlélet (csak a nemeseket jelöli [az anyakönyv] az 1820-as évektől)." Így jut arra a következtetésre, hogy bár az 1773-as összeírástól „az úrbérrendezéssel a keszthelyieket besorolták az úrbéres adózási kategóriákba, de ezek nem fedték le a megélt helyzeteket: mesterségesek maradtak. Számos jel értelmezhető úgy, hogy továbbra is fennmaradt az egységes mezővárosi társadalom jogállása, amelyet egyre inkább foglalkozási csoportok osztottak meg."[50]

A háztartások demográfiai elemzésénél „néhány konkrét példát", vagy a vagyoni rétegződés vizsgálatánál „néhány esetet" vesz szemügyre az individualizálás jegyében.[51] A keresztkomák hálózatát tanulmányozva a könyv eredeti intencióinak megfelelően talán leginkább sikerült harmonizálnia a kvantitatív struktúraelemzést és a mikrotörténelmi megközelítést. „A megközelítés két oldalról történik. Először valamennyi Keszthelyen megkötött házasságot számba véve kvantitatív módszerrel elemzünk néhány tendenciát, zártságot és nyitottságot, majd pedig az életrajzok, a nemzedékek sorsának követésével, azaz a mikrotörténeti módszerrel finomítjuk a korábban kialakított képet."[52] Ezt a kettős megközelítést igyekszik továbbvinni a csak vázlatosan elkészült utolsó, társadalmi csoportokról szóló fejezetben is. *A vesztesek – a mezővárosi gazdák* című alfejezetben például először felteszi a dekonstruktív kérdést: „Vajon állíthatjuk-e, hogy valós társadalmi csoportként is leírható ez a réteg?" Majd ismét családtörténettel is alátámasztott, nyelvileg is megszemélyesített társadalomtörténeti aktorként jeleníti meg a csoportot: „A keszthelyi gazdákat törzsökös, helyben maradó csoportként írhatjuk le, amelyik nemigen követi a változásokat, hanem *megreked* korábbi állapotában."[53] (Kiemelés – K. Gy.)

[49] Uo. 49.
[50] Uo. 52–53.
[51] Uo. 189., 250.
[52] Uo. 274–275.
[53] Uo. 315., 318.

S bár a szerző ódzkodott attól, hogy „monumentumot építsen", könyve nagyszabású monumentum. Több monográfia is kitelne belőle.[54] Jól tükrözi azt a helyzetet, amellyel az ezredforduló társadalomtudományos történetírása szembesült: mennyiben lehet a „hagyományos" professzionális történetírás, a társadalomtudományos történelem és a mikrohistória szemléletét ötvözni? A pozitív kísérlet ellenére továbbra is kérdés marad mindnyájunk számára, hogy egy kötetben lehetséges-e.

A „rétegmonográfiák" számbavételéből természetesen nem hiányozhat a legkorábbi: *Gyáni Gábor*nak a budapesti házicselédségről szóló munkája.[55] Nemzedékek szerint haladva gondolatmenetemben mégis csak most kerül sorra. Osztály és réteg jellegzetesen korabeli dilemmájában itt ráadásul egy további módszertani probléma is adódott. Komoly kritikai megfontolásként merült fel ugyanis (a dolgozat elsősorban a hatalmas, 1927-es statisztikai forrásbázison alapult), hogy „az elemi foglalkozási megnevezések birtokában, amely pedig igen kedvező forráslehetőségnek számít, aligha tűzhető ki reális célként egy finomabb társadalmi rétegmodell felállítása. Mert bár igaz, hogy a foglalkozás maga a rétegbe sorolás mindenkor legalapvetőbb ismérve, a társadalmi helyzet ezen kívüli jegyei hiányában teljesen mégsem lehet elegendő a réteghatárok pontos és kielégítő megvonásához."[56] Valójában a helyzetet a házicselédség esetében az is bonyolította, hogy „a személyi összetételében olyannyira változékony és instabilitásra hajlamos cselédség átmeneti léthelyzete, a cselédi státusnak az egyéni életpályán belüli ideiglenes érvényessége nem is adott alapot az azonos foglalkozást folytató, de a foglalkoztatás helyei szerint mérhetetlenül széttagolt munkavállalói csoport társadalmi réteggé szilárdulásához."[57] A cselédség helyzetének megítélését az életcikluson túl természetesen a családfői hatalom alá vetett munkaviszony ellentmondásossága teszi izgalmassá. A „hagyományosan értelmezett feleség-anya-háziasszony szerepeire szocializálás"[58] során ugyanis a cseléd kiszakadt

[54] Benda halálának évében jelent meg az egész projekttel szorosan összefüggő forráskiadvány harmadik kötete. Benda, I. 1988; II. 1995; III. 2005.

[55] Gyáni, 1983.

[56] Uo. 60.

[57] Uo. 233. Ez a helyzet az osztálystruktúrához való viszonyt is meghatározta: „A mondottaknál fogva a házicselédeket mint foglalkozási csoportot nem is tekinthetjük társadalmi rétegnek vagy azt alkotó rétegcsoportnak a szó teljes, elméletileg tiszta értelmében. Ennélfogva a társadalom struktúrájában elfoglalt helye szerint is csupán annyiban utalhatjuk a proletariátus fogalma alá, és tarthatjuk számon annak integráns részeként, amennyiben a munkamegosztás rendszerében betöltött pozíciójánál, gazdasági osztályviszonyainál fogva értelemszerűen proletársors jutott ki számára". Uo. 244.

[58] Uo. 97.

ugyan eredeti közösségéből, mégis családfői felügyelet alá került, ami viszont nem családtagként, hanem alkalmazottként fogadta keretei közé.

Valójában azonban a fenti megszorítások ellenére a szöveg döntő részében a cselédség nemcsak „intézményként", hanem rétegként is megnyilvánul. Még akkor is, ha a „főszereplő" tevékenységének „tulajdonképpen társadalmi értelme [...] főleg abból fakadt, ami *előtte* volt, vagy ami *utána* következett".[59] (Kiemelés az eredetiben.) Vagyis társadalomtörténetileg nézve: migrált és mobilizálódott. A nyelvi megjelenítés is tanúskodik erről: „a cselédség nyelvi és sejthetően etnikai téren is nagyfokú egyöntetűségről tanúskodik".[60] Később: „a réteg nagyjából felerésze kétségkívül a mezőgazdaság széles tömegeiből *szakadt ki*."[61] (Kiemelés – K. Gy.) S bár 1240 anyakönyvi bejegyzés elemzésével az északnyugat-magyarországi régióból a századfordulón rekrutálódottak kiértékelésére is sor került,[62] számomra, ennyi év távlatából visszalapozva, mégis az a legmeglepőbb, hogy a cselédi egyéni életpályák bemutatása mennyire hiányzik a vizsgálatból. Sem típusonként illusztrálva, sem esettanulmányként, sem függelékben individualizálva. A bőségesen használt visszaemlékezés-irodalom sem tolta előtérbe ezt a megközelítést. Pedig Gyániná a cselédsor(s) választása mögött határozott „családi stratégia" munkált. Mint fogalmaz: „a városi cselédszolgálat révén alkalmasint a szociológiai alapjait mindinkább elvesztő familiáris értékrend befolyása jut folytatólagosan szóhoz."[63] De inkább vállalta „annak ódiumát is, hogy a kérdések tárgyalásmódja helyenként elvontabb jelleget ölt".[64] A társadalmi gyakorlat megnyilvánulásává – a visszaemlékezésekből vett bőséges idézetekkel illusztrálva – a „cselédkedés" (sic!) vált.[65]

Talán érdekesnek tűnhet, vajon miként nyúl a szerző saját régebbi témájához

[59] Uo. 59.

[60] Uo. 51.

[61] Uo. 64.

[62] Uo. 69–70.

[63] Uo. 95.

[64] Uo. 76. A következtetés felvezetéséhez tartozik: „Persze az ilyen, hatásukat inkább a szociálpszichológia síkján kifejtő erőknek a felfejtése ritkán valósulhat meg történetileg konkrét és közvetlen formában; ellenben csak többszörös közvetítés útján, áttételesen kísérelhető meg már pusztán azért is, mert e tudati motívumok léte és tartalma gyakorta hordozóik számára is rejtve marad és nem jut el a tudatosulásig. Felismerését, meghatározását, de főleg szerepének a mérlegelését tovább nehezíti, hogy ráadásul történész számára elérhető objektivációs formát szinte sohasem ölt, még ha ritkán sor kerül is azok mindennapi racionalizálására." Uo. S itt használható forrásként a néprajzi irodalomra utal, „amelynek módjában állott vagy közvetlen megfigyelés útján, vagy az érintettektől maguktól származó írásos dokumentumok közzététele révén elemeire bontva rekonstruálni főleg a parasztság történeti életformáját." Uo.

[65] „A cselédkedés egyszerre és gyakorta egyidejűleg járult hozzá a család anyagi tehermentesítéséhez, támogatásához, valamint az illető cseléd jövőjének a megfelelő anyagi előkészítéséhez." (Pénzküldés, stafírung.) Uo. 90–91.

mint „múltbeli reprezentációhoz", immár a narratív fordulat után?[66] „Éppen ez a szándék vezetett, midőn az 1867 és 1945 között leggyakoribb városi női foglalkozási szerep, a házicseléd státus korabeli reprezentációját, az intézményre vonatkozó beszédmódot külön is vizsgálni kezdtem. Szükség volt erre, mert bár hosszadalmas kutatások során *látszólag tisztába jöttem* a foglalkozási csoport társadalomtörténetének *általam döntőnek gondolt* összefüggéseivel, azokat a kortárs (s továbbélő) tapasztalatokkal szembesítve *irritáló különbségekre figyeltem fel.*" (Kiemelés – K. Gy.) A tárgyi témaindoklás során nyelvileg jól érzékelhetően előtérbe került a történetírói szubjektum szerepe, s ezt elméleti magyarázat is kiegészíti: „A nagy elméletek adta szellemi biztonság eltűntével helyet kell szorítani a történeti képben mindannak, amit maguk az érintettek világukról és benne saját magukról érvényesnek gondoltak. Ez a megfontolás áll a témaválasztás mögött, amely azt tűzi ki célul maga elé, hogy bemutassa és rendszerezze a cselédekről folyó 20. század eleji diskurzust. A cselédek *így rekonstruált identitása a munkaadói csoportok, a cseléd-tartók alkotása* ugyan, de különösebb tárgyi bizonyítékok kötelező (persze elvárható) felsorakoztatása nélkül is kijelenthető: *rokon, sőt gyakorta egybe is esik az érintettek, a cselédek önmagukról kialakított lehetséges imázsával.*"[67] (Kiemelések – K. Gy.) Tehát Erfahrungsgeschichte – Erfahrer(in)ek nélkül. Így aztán végképp nem meglepő, ha a rétegre vonatkozó megszemélyesítő igealakok sem bukkannak elő. Helyettük a közbeszéd alapján a cseléd-imázsok három „típusa" (patriarchális autokratikus konzervatív, neopatriarchális pedagogikus, szociális felfogású reformer), vagy a szépirodalom által teremtett két „modell" (tragikus sorsú, sikeres mobilitású) tűnik elő. Végső soron azonban ez a súlypontáthelyezés nem vezet sem az eredetileg is elmosódottan körülhatárolt csoport kontúrjainak újrarajzolásához, sem a csoport tagjainak elmélyültebb individualizálásához. A róluk szóló beszédmódok viszont kétségtelenül differenciáltabbak lettek.

Hogy a megoldási kísérletek dilemmái nem generációs különbségek keretei között értelmezhetők legjobban, azt érzékletesen jelzi a társadalomtörténész középgeneráció egyik képviselőjének újabb monográfiája.

Halmos Károly Családi kapitalizmus című könyve sajátos kérdésfelvetésekkel és módszertanilag is tanulságos válaszokkal rukkol elő.[68] Persze Halmos nem

[66] Hasonló nézőpontból figyelemre méltó még Gyáni első nagy témájának, a virilizmusnak különböző korszakokban írott megközelítése: a megjelentek közül csak az elsőre és az utolsóra utalunk: Gyáni, 1977. 626–641. (megjegyzendő, hogy az eredeti dolgozatban a szerző „nominális elemzési módszereket is hasznosítva családmodellek rekonstruálásával" vizsgálta „a város virilistáinak személyi összefonódottságát és karrierútját", ami azonban a cikkben nem került közlésre, uo. 639*); uő, Vagyon és polgár, 2005. 277–293.

[67] Gyáni, A cselédkép, 1997. 227–228.

[68] Halmos, 2008.

pályakezdő, s már számos (kollektív) biográfiai előtanulmány és tipológiaalkotó kísérlet áll mögötte.[69] Ebbe a könyvébe ez az előélet, mintegy az addigi munkásság párlata, vagy ha tetszik, szurrogátuma mélyen beleivódott. Igazán eredeti megoldás már az indítás is, dupla (Halmos-)csavarral. Egyrészt, a Max Weber-i értelemben vett ideáltípust szépirodalmi mű, azaz fikció, konkrétan Thomas Mann *A Buddenbrook háza* alapján alkotja meg, de ami az igazi trouvaille, hogy nem az agyonkoptatott Buddenbrook-effektusból indul ki (azt önmagában terméketlennek tartja), hanem egy másik, a regényben szereplő család, a Hagenströmök alapján konstruálja meg ideáltípusát (ennek persze aszimmetrikusságában is egyik kulcsa magának a Buddenbrook családnak a története). Ez nyújtja a keretet, amellyel a könyv törzsét kitevő Baumgarten dinasztia nemzedékeinek genealógiáját, családtörténetét értelmezni lehet. A Würtenbergből a 18. században bevándorolt zsidó kereskedőcsaládnak a második magyarhoni nemzedékben szétágazó három ótestamentumi nevű ága, Izraelé, Ároné és Ábrahámé „három sorsot képvisel".[70] Különlegesen kedvező forrásadottságot jelentett (leginkább Izrael ága esetében), hogy a család egyik tagja (Baumgarten Artur jun., 1919–1998) részletes családtörténeti dokumentációt gyűjtött és hagyott az utókorra. Azonban csak látszólag van egyetlen családról szó, a Baumgartenek históriáját rendre át- meg átszövi a már korábban feldolgozott más családok történeti tapasztalata. Sőt, a családi esettörténet összegzéseként, megelégelve a leíró individualizálást Halmos „nemzedéki átlagegyedek" konstruálásba fog: eszerint a második nemzedékben például „az átlagegyed 1782-ben született, átlagosan négy gyermekből álló átlaggyermeke születésekor, 1819-ben harminchét éves volt, ekkor a francia forradalom évében született átlagneje még csak harmincéves. A második nemzedék átlagegyede közel hetvennégy évesen, 1856-ban halt meg, ekkor már átlagosan hat éve özvegy volt [...]."[71] A zárszónak címzett értelmezésben már „csak" érvényesíteni kellett az ideáltipikusan kiválogatott szempontokat. Ilyeneket, mint a pária-létben is mérsékelt induló vagyon, a gyermekeket illető pályaválasztási stratégia, a női szerepek, az integráció és asszimiláció lépcsőfokai, a népesedési siker és a „demográfiai kontrakció" – s máris sajátosságainak tükrében áll előttünk a 19. századi magyar vállalkozócsaládok karriertörténetének egyik esete.[72] Nem több és nem kevesebb. A fikcióból desztillált ideáltípus keretei között nem kell az általánosíthatóság határain rágódni (a kérdés sem vetődik fel),

[69] Halmos, 1986. I. 285–335. A Halmos által írt újabb biográfiasorozat *(Gregersen Gudbrand, Haggenmacher Henrik és Károly, A Hatvany-Deutsch dinasztia, Kornfeld Zsigmond, Lánczy Leó, A Neuschlosz család)* mintegy felét teszi ki az egész gyűjteményes kötetnek. In Sokszínű kapitalizmus, 2004. 58–98., 154–166., 180–212.

[70] Halmos, 2008. 47.

[71] Uo. 123–124.

[72] Uo. 40., 163–174.

miközben a modellszerűen megalkotott családtörténetről sorra pattannak vissza a korábbi általános tipológiák darabokra tört szilánkjai. A probléma azonban a dinasztián belül, egy lentebbi szinten újratermelődni látszik: a dinasztia egyes főágainak „sorsszerűsége" valamiképpen homályba vész. A nemzedékek és ágak „agentúra-harcában" mintha az előbbi kerekedett volna felül.

Nem lenne illendő, ha az előadó saját magát egy ilyen, a társadalomtörténet-írás önkritikus vizsgálatával kísérletező számvetésből teljesen kiszorítaná. Még akkor sem, ha nem közreadott rétegmonográfiával csatlakozhat az előkelő (prezidenciális) listához. Legfeljebb egy félbehagyott kézirattal, amelynek alapanyagából azóta több írás napvilágot látott.[73] Ez itt most nem ego-histoire, de talán a torzóknak is lehet tanulsága. Csak utólag soroltam kéziratomat a fenti művekkel egy vonulatba, pedig már akkor is világos lehetett volna, hogy a tervezett munka része egy kísérletsorozatnak, amely a társadalomtörténet főszereplőit próbálta meg azonosítani. Annyiban is kilóg a sorból, hogy „hősömet" nem „készen találtam", hanem egyenesen magam konstruáltam, méghozzá az angol „merchant banker" mintájára. Nem a korabeli elnevezésekkel operáltam, hanem a címtárak alapján a hitel- és értéküzlettel foglalkozó nagykereskedőkből, kereskedőkből és pénzváltókból cégenként magam raktam össze a kereskedő-bankár csoportot (csoportokat). A cél az volt, hogy a Bácskai Vera által az 1848 előtti időszakra megrajzolt nagykereskedők és a Lengyel György által elemzett vállalkozók és bankárok között az átmeneti korszak „ezüstkori" figuráját meg(/fel?) találjam. A Budapest Főváros Levéltára anyagán alapuló eljárás ma már rutinszerűnek látszik: tanácsi iratok, cégbíróság, végrendeletek, árvaszék stb. alapján a területi-regionális háttér és az etnokulturális indulás ismérvei, azokban mért mobilitás vagy stabilitás révén kétdimenziós tipológiát alkottam, majd az egyes típusokhoz tartozó feltérképezhető családok és cégfőnökök révén bemutattam a csoport különböző ágait. Minden egyénítés ellenére a típusokon belül a családok elkezdtek redundáns módon hasonlítani egymáshoz, s az igazán egyéni színezésre csak kevés esetben nyílott mód. Más oka is volt, de most legyen elég annyi, hogy unalmassá kezdett válni. Botrány nélkül, de félbehagytam. Volt már ilyen. De a felhalmozott anyagból jó néhány családtörténetet kidolgoztam azóta, sőt olyanok is megjelentek, amelyekhez legfeljebb az eredetileg tervezett monográfia melléktermékeként gyűjtöttem adatokat. Erősebben fogalmazva, a

[73] Kövér, A pesti kereskedő-bankár, 1989 (gépirat, 65.). A kéziratot – emlékeim szerint – egyedül Bácskai Verának mutattam meg, de legfontosabb táblázatait megjelentettem: Kövér, 1995. 23–31. A balatonfüredi és trondheimi előadások után – baráti biztatásra – az egykor félbehagyott kézirathoz egy zárófejezetet írtam, és megjelentettem banktörténeti tanulmányaim összegyűjtött kötetében. In Kövér, A pesti City, 2012. 111–172.

csoportmonográfia darabjaira hullt (monographie „en miette"), vagy – ha tetszik – emelkedettebben: a keresett legkisebb közös többszörösök közül a család és az individuum szétfeszítette a tágabb csoportkereteket. Akkor is, ha Plutarkhosz (no meg Halmos Károly és Koncz Katalin, akikkel ekkoriban többször ténykedtünk együtt) után szabadon „párhuzamos életrajzok" alakjában öltöttek testet a családi cégbiográfiák.[74] Ebből persze nem a rétegmonográfiák lehetetlenségére érdemes következtetni, talán inkább arra a valódi dilemmára, amely a csoportok kollektív biográfiája (a típusokat illusztráló egyénítés), illetve a családtörténetek (esettanulmányok) vagy épp az egyéni biográfiák között feszül. A mikrotörténet-írás léptékváltása, a nagy látószögű lencse lecserélése, szűkítése számos kérdést önmagában nem old meg, a mikroszinten is többféle entitás képezhető és elemezhető, most nem is beszélve a mikroszint „alá" kukkantás lehetőségéről, hiszen a dolog lényege, hogy minden egész (tehát a mikro is) részekből, komponensekből áll. Csak abban reménykedem, hogy Tiszaeszlár esetében jobb megoldást sikerült találnom a fent vázolt problémákra, mint a kereskedő-bankároknál.[75]

Valami közvetett makrotörténeti „haszna" mégis lett ennek a félbemaradt munkának is: kimondva-kimondatlanul beszüremkedett tapasztalata a *Magyarország társadalomtörténete* struktúratörténeti fejezeteibe, amennyiben ott igyekeztem elkerülni a makrocsoportok zárt konstrukcióit.[76]

III. FELVONÁS

Természetesen ma már van a társadalomtörténészeknek egy olyan markáns fiatal nemzedéke, amelyiknek nem kell ante post igényekhez szabni terveit, s a hosszabb külföldi ösztöndíjak jóvoltából eleve tájékozott a legfrissebb széljárások között.

Azt is vélelmezhetnénk, hogy az ifjabb generáció csak azért nem szánta rá magát korábban radikálisabb módszertani lépésekre, mert tutoraik, opponenseik, zsűritagjaik a társadalomtudományos iskola képviselőiből kerülvén ki nem nyújtottak ehhez elegendő ösztönzést. Hogy mégsem csak erről lehet szó, jelzi *Mátay Mónika* figyelemre méltó kísérlete, aki maga is a társadalomtudományos elemzés és a mikrotörténelem harmonizálásával kezdte a debreceni végrendeletekről és hagyatéki perekről szóló PhD-disszertációjában, azonban első könyvét nem ebből, hanem a debreceni válóperekről publikálta.[77] Természetesen a testá-

[74] Nem sorolnám itt fel mindegyiket. A legjava megtalálható *A felhalmozás íve* című kötetemben. Kövér, 2002 (Liedemann, Wahrmann, Schosberger, Kohen, Herzog, Baron, Krausz Simon).

[75] Kövér, 2011. Az egyénítés megoldási módjára lásd e kötet előszavát.

[76] Kövér, Magyarország társadalomtörténete, 2001.

[77] Mátay, 2002; uő, 2006.

ló debreceniek életútjára vonatkozó tudás nemcsak látens ismeretként húzódik a megjelent könyv mögött, hanem konkrétan is fel-felbukkan.[78] Helyenként a negatív tapasztalat értelmében is. „A rendelkezésre álló források többsége vagy nagymértékben hiányos, vagy annyira megbízhatatlan, hogy az adatok gyakorlatilag értékelhetetlenek." Ami azért nem akadályozza meg a három foglalkozási kategória (iparosok, gazdálkodók, kereskedők) százalékos arányának bemutatását.[79] Nyilván ez is meghatározó módon belejátszott abba, hogy a mű, így ebben a sorrendben felépítve előbb három, mélységében elemzett „kiterjesztett esettanulmányra", majd a polgári peres iratok között talált 201 válóper anyagára együttesen támaszkodik. S nem csak arra. Mint a szerző módszertani döntését indokolja: „Ha az egyént állítjuk vizsgálódásunk fókuszába, sajátos módszert kell választanunk. Minden lehetséges információt elő kell hívni, minden adatot ki kell bányászni a levéltárakból, ami a »keresett személyre« vonatkozik. S amint Sherlock Holmes felismerte: nincs értéktelen nyom, csak rosszul látó szem, bármely apróság döntő lehet a megismerésben, a történésznek a látszólag jelentéktelen részletekre is figyelni kell. A törvényszéki anyagok mellett anyakönyveken, adóíveken, adásvételi szerződéseken, vagyonösszeírásokon, céhes iratokon, magisztrátusi jelentéseken, testamentumokon kell átrágnia magát ahhoz, hogy minél közelebb férkőzhessen a hőseihez."[80] S még akkor is ott a forráshiányok kipótlásának, illetve a „ki beszél" kérdésének sokszor megoldhatatlan dilemmája. Minden esetet azonban nem lehet külön tanulmányban feldolgozni, így nem marad más, mint a kiterjesztett esettanulmányokon túl a tipikusnak és szélsőségesnek tartott példák meghatározott reprezentációk (gender, erkölcs, szexualitás, erőszak), tulajdonképpen a fő válóokok szerinti válogatása. Debrecenben a 19. század első felében az évente kötött 300-400 házasságra 3-4 bontóper indítása esett, ami az jelenti, hogy a válóperes esetekben elhangzott tanúvallomásokon keresztül nemcsak a „jellemekhez", de „az emberek hétköznapi viselkedéséhez" is rendkívül nehéz közelebb férkőzni, s így bármiféle kollektív arcélet, vagy akár mentalitást, stratégiát megrajzolni.[81] Természetesen nincs más választásunk, neki kell rugaszkodni, de közben egy percre sem lehet szem elől téveszteni a társadalmi kontextualizáció választott módszerünkből fakadó korlátait.

[78] Mátay, 2006. 37–46., 174–187.

[79] A foglalkozási kategorizálásra vonatkozó tervezett táblázat azonban végül nem került be a könyvbe. Uo. 41–42. Találunk százalékos statisztikai adatokat a „válások szociológiájáról" is, ám a felpereseknek csak 51%-áról sikerült a foglalkozást megállapítani. Uo. 164.

[80] Uo. 63. Az egyik esettanulmányt lásd újabban: Mátay, 2009. 143–163.

[81] Vö. Mátay, 2006. 162., 207. Erre a módszertani dilemmára a könyv egyik éles szemű recenzense is felhívta a figyelmet: Nagy Sándor, 2008. 287–288.

Indokolt ezt a teljességre korántsem igényt tartó szemlét *Bódy Zsombor*ral folytatnunk, már csak azért is, mert tudtommal mindmáig az övé az egyetlen elkészült darab a Hajnal István Kör – az Osiris Kiadó felkérésére tervezett és hamvába holt – rétegmonográfia-sorozatából.[82] Bódy tudatosan elvetette a társadalmi csoportok ún. „szubsztancionalista felfogását", ahol „a csoportról szóló szövegeket, adatokat közvetlenül a szubsztanciaként létező csoportról tudósítónak, közvetlenül ahhoz kapcsolódónak tekintik. E szemlélet vezet gyakran a társadalmi csoportok megszemélyesítéséhez, amelynek során azok mint akarni, cselekedni képes kollektív lények jelennek meg (s így elmosódik a csoport minden belső heterogenitása)."[83] Nála ennek kritikájaként a diszkurzív szintekre (és ami ezzel nem teljesen ugyanaz), a reprezentációk vizsgálatára helyeződik a hangsúly.[84] Csoportdefiníciót nem ad, a magántisztviselő-reprezentációt adottnak veszi, s „történeti reflexióinak" célja „éppen a reprezentáció keletkezésének és intézményesülésének leírása".[85]

Még mielőtt túlzott aggodalom uralkodna el rajtunk, hogy mivé lesz ezáltal, ha nem is a rétegmonográfia-sorozat (annak úgy tűnik, befellegzett), de a rétegstruktúra maga (szövegelemzési módszerünk esetleges kudarcáról most nem is beszélve), mindenkit megnyugtathatok: réteg nem vész el, legfeljebb reprezentációvá alakul. Annak minden nyelvi következményével együtt. Még amikor a csoport nem is létezett, tehát az 1890-es évekig „az emlegetett magántisztviselő fogalom mögött még nem állt semmiféle intézményes reprezentáció" (bár az kérdés, hogy miért „mögötte" kellett volna állnia), máris elindult valamifajta teremtődés: „a magántisztviselő-reprezentáció kiépülése", „megteremtése", aztán óvatlanabbul: a magántisztviselők „osztállyá formálódása", „öntudatra ébresztése".[86] S a folyamat itt nem állt meg: „Diskurzusaik nyilvánvalóan a magántisztviselő-lét

[82] A sorozatot Gyurgyák János felkérésére kezdtük el tervezni és szervezni (Bácskai Vera, Benda Gyula, Gyáni Gábor, Kövér György, Sasfi Csaba), de miután a kiadóval kötött szerződések határideje lejárt, s csak egyetlen kézirat készült el, a kiadó tulajdonos-főszerkesztője meggondolta magát, és kifarolt a tervezett vállalkozás mögül. Így került az elkészült egyetlen kötet Gyáni Gábor révén a L'Harmattan A múlt ösvényén sorozatába.

[83] Bódy, 2003. 12.

[84] „A két elemzés közös tanulsága, hogy az egyének rendkívül sokrétű viszonyait, életútját nem lehet, illetve nem érdemes olyan makrotársadalmi csoportok fogalmaival megragadni, mint például a munkásság, polgárság, mert e fogalmak nem képesek leírni a társadalom szegmenseinek rendkívüli heterogenitását. E fogalmak történetét sokkal inkább a jelenségeknek abban a mezőjében érdemes keresni, ahová tartoznak, vagyis a diskurzusok között. Társadalomtörténeti vizsgálat tárgyává e makroszintű fogalmak esetleges intézményi rögzítését (törvények, szervezetek, egyesületek stb.), illetve az egyének hozzájuk fűződő – döntésekben, magatartásokban megnyilvánuló viszonyát – érdemes tenni. Uo. 15.

[85] Uo. 15.

[86] Uo. 85–86.

valamelyest koherens reprezentációját hordozták magukban, melyet ha széles rétegek is elfogadnak társadalmi önazonosságuk meghatározó elemeként, illetve ha ez az identitás az intézményekben is kikristályosodik (a két folyamat egymással kölcsönhatásban áll), akkor új társadalmi csoport születik."[87]

Végkövetkeztetése az, hogy „a magántisztviselők csoportja, amelynek reprezentációja az 1920-as évek végére kiépült, *kirajzolódik* a statisztikailag mérhető jellemzők szerint is a korabeli társadalomban. Ez azonban nem jelenti azt, hogy külön tömbként foglalt volna helyet más társadalmi csoportok között. Különféle jellemzők *elválasztják* a magántisztviselőket az egyes más társadalmi csoportoktól, azonban e jellemzők nem integrálódnak oly módon, hogy a réteget strukturális vonásaiban is koherens társadalmi csoporttá tennék és ekként elhatárolnák más strukturális jellemzők által meghatározott más rétegektől. [...] Mindezen szempontok átfedései, a magántisztviselők ezekből fakadó belső megosztottsága nem teszi lehetővé, hogy egyszerűen a »magántisztviselőkről« beszéljünk – mint a magyar társadalom objektíve megragadható strukturális csoportjainak egyikéről. A magántisztviselő társadalmi csoportnak nem strukturális jellemzői voltak koherensek, hanem reprezentációja, azaz törvényekben is intézményesült képe. Ez a két szint azonban nem vezethető közvetlenül vissza egymásra."[88] (Kiemelések – K. Gy.)

Megértőbb vagyok Bódy Zsombor vívódásaival, mint Nagy Ágnes recenziója.[89] Talán azért, mert régebb óta olvasgatom (disszertációjának opponense voltam), és talán mert magam is szembesültem már a dilemmával: a kategóriák dekonstrukciójának szükségessége és a totális dekonstrukció lehetetlensége elválaszthatatlan egymástól. Hiába öltjük magunkra a diszkurzív megközelítés mezét mint prezervatívot, nehogy teherbe ejtsük a referencialitással a társadalmi kategóriákat. Ha a külső referencia léte amúgy is kétséges, miért e nagy félelem, ha meg bekövetkezik a nem kívánt verifikáció (a társadalomtudományos logikába igazából a falszifikáció illeszkedne), akkor meg azt kellene megmagyarázni – minden elővigyázatosság ellenére –, egyáltalán hogyan lehetséges ez.

[87] Uo. 143.

[88] Uo. 249–250.

[89] Nagy Ágnes, Társadalmi, 2006. 229–236. „Saját, kiindulásként választott eljárásának koherenciáján belül nem legitim műveleteket végez azzal, hogy a kortárs statisztika kategóriáit átlátszóként kezeli, és átlagban leírható, lehatárolt társadalmi csoportokban gondolkodik, legyen az a magántisztviselők vagy a köztisztviselők csoportja, a »munkásság«, vagy az »önállók«. Ezzel nemcsak hogy kilép a dekonstrukció logikájából, hanem saját maga által diszkurzív kategóriáknak minősített fogalmakat kever az analitikus fogalmak közé [...]." Uo. 232. Bódy egyébként a statisztikai nómenklatúra-rendszer kapcsán megpróbálja idézőjellel távol tartani magától a „magántisztviselő" kategóriáját („az idézőjel itt és a következőkben arra utal, hogy a magántisztviselő terminus a későbbi fogalom visszavetítése" – Bódy, 2003. 78.), bár ebben a törekvésében kétségtelenül nem következetes.

Retorikai szempontból legalábbis közömbös, hogy a reprezentációk „épülnek", „formálódnak", „születnek" vagy „ébrednek", vagy maguk a rétegek, csoportok „rajzolódnak ki" vagy „választódnak el". S mivel a könyv egyik legnagyobb újdonsága (a könyörtelen recenzens szerint is) a jogi és a politikai reprezentáció újraintegrálása a társadalomtörténetbe, a megszemélyesítés – úgy tűnik – nem látszik kikerülhetőnek. A politika és a jog síkján csoport(reprezentációt) teremtő aktoroknak a cselekvés mezejére kell lépniük. A gond inkább az, hogy az alacsonyabb szintű integrációk, például a szakmai szerveződések alárendelődnek az egyetlen nagy, intézményes munkavállalói csoport formálódásának.[90] Az sem lehet véletlen, hogy épp a „mozgalmárok" jelennek meg élettörténeti narratíváik szintjén egyénként a szövegben, de „akcióikra" a „nagy történet" árnyéka vetül. S bár kétségtelenül jelezve van a léptékváltás lehetősége vagy legalábbis annak iránya a mikro-, illetve egyéni szint felé, a döntő lép(t)és megtételére nem kerül sor.[91]

Szintén egy réteg, az „új értelmiség" és az általa végrehajtott „társadalmi mobilitás" a főhőse *Majtényi György* monográfiájának, amely a felvetődő kérdésekre részben hasonló irányban keresi a válaszokat.[92] A jelzett csoportok és társadalmi mozgásuk elnevezése itt már eleve idézőjelben szerepel, bár csak a könyv közepe táján tudjuk meg, hogy ezzel a szerző „következetesen" „fenntartásait" kívánja „érzékeltetni" e sematikus kategóriákkal szemben.[93] A szerző azonban valóban következetes, amennyiben – az Alltagsgeschichte jegyében – nem tételez fel hierarchiát a diszkurzív vizsgálati szintek, a különböző kontextusok kö-

[90] Aligha véletlenül a fenti idézeteket tartalmazó fejezetből való az alábbi passzus: „A magántisztviselői társadalmi identifikációs kategória elfogadtatásának legnehezebb problémája a szakmánként természetesen adódó összetartozás – hétköznapi tudásba mélyen beépült – érzésének leküzdése volt. [...] Szakmánként számtalan apró, klubszerű egyesület létezett, s természetesnek számított, hogy a papíripari tisztviselők szervezetének a tagjai mit sem tudtak a textilkereskedelmi alkalmazottakról. A klubokat, egyesületeket országos szövetségbe integrálni szinte reménytelen kísérlet volt, éppúgy, mint rávenni egy kereskedelmi utazót vagy egy comptoiristát arra, hogy magántisztviselőnek nevezze magát. A legnehezebb falatnak a bankhivatalnokok bizonyultak, akiket sohasem sikerült elnyelni a magas presztízsű csoportok felé szívesen terjeszkedő magántisztviselő-osztálynak; mindvégig megőrizték szervezeti különállásukat s különállásuk – pontosabban felsőbbségük – tudatát is, noha az 1928-as XL. tc-ben már együtt szerepeltek a magántisztviselőkkel." Bódy, 2003. 88.

[91] „A kutatás ezzel egyúttal »léptéket vált«, a figyelem itt a mikroszintre irányul majd, de természetesen [?!] a visszaemlékezések elemzése nem mikrotörténeti tanulmány". Uo. 144. Ám később: „Az életutak egymás mellé helyezve önmagukban is érdekesek." Uo. 146. Az egyénítés háttérbe szorulása érvényes az utolsó fejezetre is: *Magántisztviselők a munkahelyeken*. Uo. 253–267.

[92] Majtényi, 2005.

[93] Uo. 136. Apró adalék, hogy a kötet hátsó borítóján ezek az idézőjelek „következetesen" hiányoznak. De mint tudjuk, a fülszövegeket a kiadók gyártják.

zött: „előbb egy átfogóbb »szövegkörnyezetben«, tehát a népszámlálási és statisztikai adatsorok s ezek vizsgálata kapcsán a megfogalmazott állítások" révén jellemzi a társadalmi változást, „az egységes társadalmi csoportnak tekintett értelmiség létszámnövekedését, társadalmi összetételének megváltozását". „Majd újabb, a vizsgálat tárgyához közelítő körökben vizsgálom meg ugyanezt a jelenséget, érzékeltetve, hogy más megvilágításban az egyöntetűnek látszó kép mozaikjaira, nehezen rendszerezhető eseményekre, egységes keretbe nem foglalható adatokra bomlik, és benne – mikroszkopikus vizsgálat révén – más tartalmak, különböző érdekcsoportok harcai, családi stratégiák, egyéni életsorsok is megmutathatók."[94] Így jut el „az új értelmiség csoportjának virtuális megalkotásától", a „szociológusok és a történészek által megfigyelt és elemzett »valóságtól« a kortárs élmények értelmezése felé", egyetlen volt kollégista visszaemlékezésének narratív elemzéséig.[95] Tehát ő is dekonstruálja a mobilitásvizsgálatok statisztikai eredményeit (kíváncsi lennék, hogy Bódy recenzense szerint ez „legitimnek" minősülne-e?), majd „az értelmiségfogalom »intézményi rögzítését«" teszi társadalomtörténeti vizsgálat tárgyává,[96] elemzi az ezzel kapcsolatos „identitáspolitikát". Az általánostól az egyedi felé haladva lépésről lépésre bontja le a sematikusnak tartott hivatalos kategóriákat: előbb funkcionálisan „szellemiekre", „értelmiségiekre", „káderekre", majd genetikusan „népi kollégistákra", illetve „szakérettségisekre". A szakérettségisek rekrutációja kapcsán jut el „az időszaki ipari munkavállalók csoportjához", amely „a falusi társadalom egy sajátos rétegeként" „feltételezhetően" többségi szerepet játszott a kibocsátásban. Ez a csoport „már-már *elmozdult* az ipari munkás státusa és életformája felé, de még sok szállal *kötődött* a falu világához".[97] (Kiemelés – K. Gy.) Attól azonban következetesen óvakodik, hogy ezeket az igéket akár a szakérettségisek kapcsán is megismételje.

Maga is tisztában van azzal, hogy a döntő mozzanatot, ahol letérhet „a kutatók által korábban kitaposott ösvényről", az jelenti, „ha az egyéni életutakat nem a társadalmi jelenségek, változások illusztrációjára alkalmas forrásanyagnak és nem is elméleti okfejtéseink bizonyítékának tekintjük, hanem annak, amik: egyedi történeteknek".[98] Továbbmenve: „Az életút dekonstrukciójának posztmodern fogalma azt is jelenti, hogy nem létezik tipikus életrajz, általános következtetések reményében viszont meg lehet vizsgálni azt, hogy egyes átfogó kategóriák miképp valósulnak meg egyedi, konkrét esetekben. Minden önélet-

[94] Uo. 14.
[95] Uo. 15–17.
[96] Uo. 51.
[97] Uo. 137.
[98] Uo. 171.

rajzi elbeszélés szubjektív reprezentáció". Mindez a történész státusát illetően is radikális következményekhez vezet: „törekedtem rá, hogy kilépve a hagyományos történetírói pozícióból, a mindentudó narrátor szerepéből, az élettörténet figyelmes olvasójaként ne a saját magam, hanem – lehetőség szerint – egy kortárs értelmezését bontsam ki a rendelkezésemre álló források textusából."[99] Így lesz *Egyetlen történet, Egy ember élete* fejezetcímeken a visszaemlékezést író és többszörös interjúalany Ősz Gabriella a „lakásút" rekonstrukciója révén az Erfahrungsgeschichte alanya és tárgya egy személyben. S „egy világítóan fehér hokedli a konyhában, rajta egy ember, piszkos, dísz nélküli katonaruhában, portól és bánattól szürkén üres szemekkel" – 1956. november 4-ének metaforikus női emlékképe.[100]

A radikálisan dekonstruktív történész azonban saját nézetei háttérbe tolásában mégsem lehet eléggé következetes: az „értelmezés hatalma" alól ő maga sem bújhat ki, a dolgok végső soron akként (de)kódolhatók, ahogy megnevezzük őket. A szerző a letűnt és vizsgált társadalmi rendszert konzekvensen „államszocializmusnak" minősíti, idézőjel nélkül, és nem csak a hátsó fedőlapon.

A legradikálisabb szakítást a bevett historikus konvenciókkal a társadalomtörténet ifjabb nemzedékében alighanem *Horváth Sándor* hirdette meg. Nem elsősorban azzal, hogy munkájának „főszereplői" „nem politikusok, politikai elitek és intézmények, hanem az átlagemberek, ami a történeti megértés új módját feltételezi".[101] Ebben a társadalomtörténészek régebbi nemzedékei és közte aligha lenne nézetkülönbség. Miközben azonban a politikatörténészeket elmarasztalja, hogy a korszak társadalmát „többnyire homogén, arc nélküli tömegként ábrázolják, vagy megelégszenek a korabeli statisztikák által generált »osztálykategóriákkal«", s jogos kételyét fejezi ki, hogy „ez az egynemű felosztás egyáltalán alkalmas-e arra, hogy kizárólagos használatával a mélyreható társadalmi folyamatok érthetőbbek legyenek",[102] ő maga az „átlagember" absztrakciója és a társadalom képlékenysége jegyében igyekszik mellőzni mindenfajta szisztematikus társadalmi réteg- vagy csoportszerkezetet.[103] Az Alltagsgeschichte és a mikrotör-

[99] Uo. 178–179.

[100] Uo. 207. Mindennek párhuzamos férfi története a politikai história szempontjából cselekményesítve így hangzik: „a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia politikai tisztje, aki a forradalom napjaiban saját kérésére a Rákóczi téri pártháznál vállalt szolgálatot, november 4-én elhagyta a pártépületet, és hazatért." Uo. 205. Vö. Eörsi, 2001.

[101] Horváth Sándor, 2004. 7.

[102] Uo. 10.

[103] „A magas fluktuáció és a mobilitás miatt az 1950-es években olyan gyorsan cserélődtek az egyes életpályákon belül is a különböző státuszok, hogy ezek »mérhetősége« ebben az időszakban különösen megkérdőjelezhető." Uo. 225. (Mellesleg ez a könyv zárómondata!)

ténet módszerének tudatosan vállalt elbeszélésbeli következménye, hogy nem ír „lineáris időszemléletű történetet", úgy véli, hogy „a múlt lineáris vagy mozaikszerű elbeszélése elsősorban történetírói választás eredménye".[104] A mozaikszerű elbeszélésből persze nem következtethetünk vissza a módszerben rejlő hiányosságra. Mint kritikusa éles szemmel megjegyezte: „A hétköznapi emberek nem azért maradnak arctalanok, mert nem sikerül megszólaltatni őket – a forrásoknak köszönhetően nagyon is beszélnek –, hanem azért, mert nem rajzolódik fel előttünk társadalmi helyzetük. A szerzői hallgatás nagyon is beszédes esete, hogy éppen két saját interjúalanyának nem ad arcot: nem mutatja be őket."[105] Munkánk témája szempontjából tehát úgy is fogalmazhatnánk, hogy Horváth az osztályokat mind a csoportok, mind az individuumok zárójelbe tételével küszöböli ki, ami azért huszáros vágás lenne, ha megvalósíthatónak bizonyulna. A valóságban (a mű valóságában) azonban, amikor a házassági anyakönyvek alapján két mintavételes metszetben a házasodást vizsgálja – nyilván az országos összehasonlíthatóság kedvéért is –, a vőlegényeket és menyasszonyokat nagyon is korhoz kötött „foglalkozási státuszcsoportokba" kénytelen besorolni, ilyenekbe, mint vezető beosztású, értelmiségi, szakmunkás, adminisztratív-irodai munkakörben dolgozó, segédmunkás, valamint az egészen „speciális csoportot képző" (!) hivatásos katonák, rendőrök, belügyi dolgozók. Sőt, mi több, ezen adatok alapján egészen meglepő (tőle szokatlan) kijelentésre ragadtatja magát: „A sztálinvárosi házasságok tehát jóval homogénebbek voltak az országos átlagnál, és az 1950-es években még inkább azzá váltak. Így a házasságkötések terén Sztálinváros társadalma »zártabbnak« tekinthető, mint az ország nagy része."[106] Fogalmazásbeli sutaságnak véve „az ország nagy része" jelölést mint összehasonlítható társadalmi entitást (hová is vezet az „országos átlag" mint absztrakció), maradnék most a társadalmi klasszifikációnál. Természetesen ugyanis nemcsak a házasságok, de a barátságok is „társadalmi státuszok" szerint köttetnek.[107] Sőt a hagyatékok összetétele is a „családfő foglalkozási státuszától és jövedelmétől" függ legerősebben.[108] Ráadásul ezen adatok kapcsán a

[104] Uo. 11. Korábban azt is megfogalmazta, hogy „ezeknek a történeteknek egymás *mellett*, nem pedig egymás fölött elhelyezkedő hasábokban vagy téglákban van helye és értéke." Uo. 8. (Kiemelés az eredetiben.)

[105] Nagy Ágnes recenziója: URBS, 2006. 353–358.

[106] Horváth Sándor, 2004. 91. Vö.: „Az értelmiségi kategóriába soroltam az olyan foglalkozásokat, amelyekhez érettséginél magasabb végzettségre volt szükség: tanár, mérnök, orvos, technikus stb. Ezzel az értelmiségi státuszt »szűk« kategóriaként értelmeztem." S itt a Bácskai Vera-emlékkönyvbe írott Majtényi György-tanulmányra hivatkozás legitimálja a kényszerű eljárást. Uo. 86*.

[107] Uo. 59.

[108] Uo. 67.

figyelmes olvasó közelebb juthat a szerző interjúalanyainak társadalmi hovatartozásához is: az egyikről (V. Tibor) megtudhatja, hogy „értelmiségi férfi", illetve másutt, hogy „a Vasmű Erőmű beruházásának helyettes vezetője", a másikról (B. János) pedig kiderül, hogy apja kápolnásnyéki módosabb csizmadia-famíliából vetődött Sztálinvárosba.[109] Ez persze messze van az egyénítéstől, de a társadalmi klasszifikáció kikerülhetetlenségét még egy ilyen diszkurzív elemzés szintjén is pontosan illusztrálja.

Az utóbb említett két szerzőnél – az Alltagsgeschichte nyomán – kulcsszerepet tölt be az Eigen-sinn fogalma. Horváth a terminust egyenesen a könyv címadó metaforái közé építi be: a „határ" a diktatúra határait jelzi a hétköznapi ember autonómiájával szemben, Majtényi pedig külön bibliográfiai esszét szán a fogalom történetének a Grimm testvérektől Hegelen át Alf Lüdtkéig.[110] (A magam részéről a nyugat-európai gyakorlatnak megfelelően a szót legszívesebben lefordítatlanul hagynám, de ha mindenképpen választanom kell, a „makacsság", az „öntörvényűség" és az „önfejűség" közül leginkább az „autonómiára" voksolnék.) A fogalom azonban valójában inkább általános rendszermagyarázó séma, mint tényleges kulcs a narratívumok értelmezésében. Majtényinél például a fegyelmi ügyekkel foglalkozó fejezet végén a tanulság levonásául szolgál: „A mindennapok történetírásában az egyéni érdekek, cselekedetek, az önfejűség formáinak ábrázolása tette kézzelfoghatóvá azt, hogy a politika olykor nem a saját valóságában, hanem a hétköznapok világában mutatkozott meg a kortársak számára, s hogy az egyének tetteit elsősorban saját céljaik vezérelték. [...] A diktatúrában látszólag az élet minden színterén jelen volt a politika; de jelenléte a hétköznapokban sajátos jelentésekkel bírt. Az egyének számára cselekedeteik többnyire nem a hatalom céljaival, ideológiájával való teljes azonosulást vagy annak totális elutasítását jelentették; saját válaszaikat ők saját szempontjaikból következően fogalmazták meg. És e célok sokféleségéből az következett, hogy még az alkalmazkodásnak, a hatalommal történő együttműködésnek is sok szintje és számos formája volt."[111]

Tanulságos ebből a szempontból egy pillantást vetni Horváth Sándor újabb könyvére.[112] Ennek már a bevezetőjében, mintegy kiindulópontként leszögezi, hogy „a generációs vagy társadalmi csoporthoz kötött identitás nem adottság,

[109] Uo. 60., 65.

[110] Majtényi, 2005. 222–234.

[111] Uo. 160–161.

[112] Horváth Sándor, Kádár gyermekei, 2009. A könyv legfontosabb gondolatait összefoglalja: Horváth Sándor, Patchwork, 2009. 163–183.

hanem egyes szituációkban magatartási mintát meghatározó, tanulható, más identitásokkal keverhető, elrejthető, reprezentálható és akár el is vethető".[113] Sőt, az identitások nemcsak áthatják, de az intézményes hatalmi ellenőrzés és a mindennapi fogyasztás rutinszerű aktusaiban át is alakítják egymást.[114] Az identitásképződés mélyebb elemzéséhez két a rendőrség által lefoglalt versesfüzet szolgáltat „irodalmi" muníciót.[115] Olyan megközelítésben, amelyben mind a csoportszerkezet, mind a személyes identitás konstrukció, érthetően könnyebb összhangot teremteni a különböző koncepcióalkotó elemek között. Tény azonban, hogy ezúttal Horváth oral history interjúk révén megpróbálja nyomon követni galeri-hősei életútját egészen napjainkig. Már felkutatásuk sem bizonyult könnyű feladatnak. Persze ezek is csak elbeszélés-reprezentációk, mégis az bizakodásra ad okot, hogy a történésznek a konstruált dekonstrukciókon, valamint a szétágazó történetértelmezéseknek a „morális pánik"-elmélet Prokrusztész-ágyába szorításán túl más, hogy ne mondjam, jobb dolga is akadhat.

Természetesen folytathatnánk a sort további, nemrégiben megjelent társadalomtörténeti monográfiák elemzésével, amelyek valamely korszakban különböző rendek, osztályok, rétegek, hivatások (professziók), nyomócsoportok bemutatását tűzték ki célul, ám egy ilyen problémacentrikus szemlecikknek nem lehet célja valamifajta „extenzív totalitás" elérése.[116] Egyébként is Gyáni Gábor 2009-ben, a *Social History* magyar számában összefoglaló áttekintést adott a magyar történetírás rendszerváltás utáni időszakáról, s abban a társadalomtörténet mai helyzetéről.[117]

[113] Horváth Sándor, Kádár gyermekei, 2009. 11.

[114] „Az egyes szereplők a rendőrségi szövegekben csak elvétve tettek tanúbizonyságot arról, hogy ők szüleik vagy a társadalom ellen lázadtak volna. A generációs lázadásról szóló sztereotípiák azonban olyan mértékben befolyásolták a rendőröket, ügyészeket, bírókat, a perről szóló tudósítások szerzőit, valamint az újságolvasókat, hogy elsősorban úgy szerkesztették meg az egyes szereplők és a laza baráti társaság történetét, mintha egyetlen céljuk a lázadás lett volna. Úgy tűnik, hogy a szövegekben a lázadó szerepére predesztinált fiatalok lassú identifikációs folyamaton mentek keresztül, míg kénytelenek voltak elfogadni a rájuk osztott szerepeket. A rendőrségi történetet csak lassan fogadták el részben sajátjukénak. Önazonosságuk, a róluk szóló történetek megjelenítése része volt azoknak a mindennapos gyakorlatoknak, amellyel a Kádár-kor uralmi rendje működött." Uo. 244.

[115] Uo. 170. skk.

[116] Czoch, 2009; Szívós, 2009; Tóth Árpád, 2005; Vári András, 2008.

[117] Gyáni, 2009. 250–261. A historiográfiai fejlemények átfogó elemzésére kelet-európai kontextusban lásd még: Trencsényi–Apor, 2007. 1–101.

ZÁRÓKÉP

Az elveszett főszereplő nyomába eredve két súlyos módszertani kérdésre kerestük a választ:

1. Hogyan történhet nagyszámú szereplő, a csakis név alapján, de végül anonim módon aggregálható tömeg mozgatása a társadalomtörténet színpadán? Ha már hasonlítunk, akkor én leginkább – a modernizációs program előtti – Operához keresnék párhuzamokat: amennyiben stratégiailag – mondjuk – a kórus és a zenekar színpadra állítása érdekel, nem feledkezhetünk meg arról, bármily deviánsnak tűnjék is, hogy ebből a látószögből a súgóval, a díszletező munkásokkal és a világosítókkal stb. is foglalkoznunk kell. (A hadtörténészek biztosan könnyebben értelmezhetőnek tartanák hasonlatként a katonák csatarendbe állítását, a csapatok felvonultatását, a logisztikát, s a frontvonalon állók mellett bizonyára nem feledkeznének meg a hadtápról és az utászokról sem. De a közkatonák frontnaplóit valószínűleg örömmel bocsátanák a társadalomtörténészek rendelkezésére.)

2. Hogyan individualizáljuk szereplőinket, ha azt látjuk, hogy még a legvadabb diktatúrák, a „civil társadalom" elsorvasztása idején is makacsul „dolgozik" az egyénekben az Eigen-sinn. S kiket válasszunk reprezentánsként:

– A fontosakat? Mi alapján döntjük el, hogy ki, miért fontos?

– A tipikusokat? Az összes paraméter ismeretének hiányában milyen mintavétellel dől el a típusalkotás?

– Vagy egyszerűen azokat, akik kellő mennyiségű és minőségű forrást hagytak maguk után az egyénítéshez? A mentől érdektelenebb, annál jobb, a „kivételes normális" jegyében?

S ami e kettőből adódik: hogyan jelenítsük meg e kétféle, szétszakadni látszó kutatási irányultságot együtt a történeti elbeszélésben?

Nem tudom, ki hogy van vele, engem nem nyugtat meg teljesen, hogy láthatóan a már nemzetközi szocializációs mintákon átment, professzionálisan képzett új nemzedék képviselői sem tudják a megoldást, hogy a mindkét irányba húzó kihívásnak miként lehetne megfelelni. A megoldási kísérletek vagy az egyik, vagy a másik oldalra billentik a mérleget. S fennáll a veszélye a kompozíció széthullásának is. Valószínűleg azonban a dilemma exponálása nélkülük nem lehetne ilyen nyílt. S vajon értenénk-e – saját útkereséseink tapasztalatai nélkül – az új idők szirénhangjait? Lehet, hogy valóság nincs, de az tény, hogy ezekbe a tükrökbe pillantva, így együttesen a társadalomtörténet egészének akad okulnivalója. S talán még másoknak is.

Személyes emlék – privát történelem

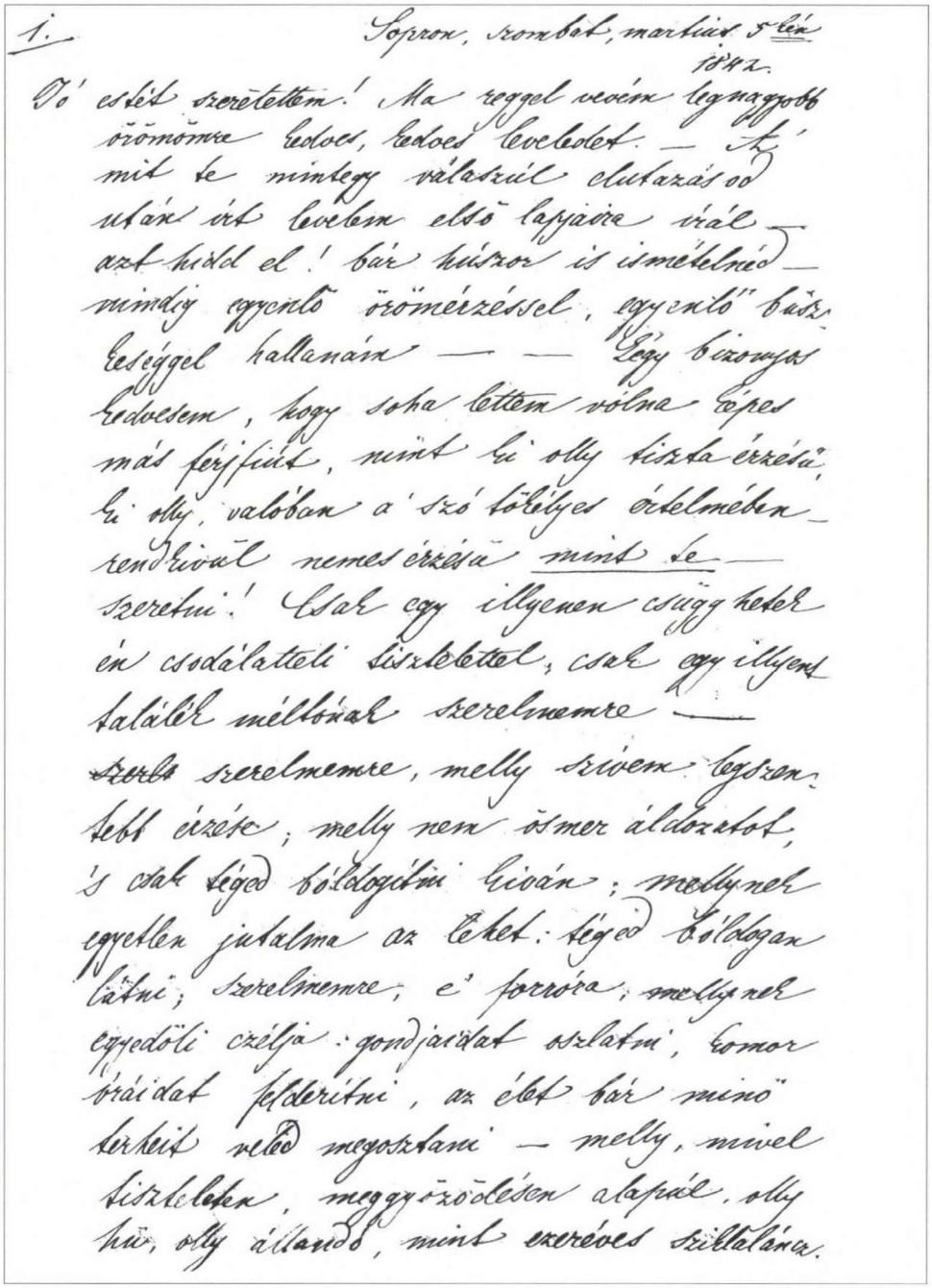

1.

Sopron, szombat, martius 5 kén
1842.

Jó estét szerettem! Ma reggel vevém legnagyobb örömömre kedves, kedves leveledet. — Á mit te mintegy válaszúl elutazásod után írt levelem első lapjaira írál — azt hidd el! bár húszor is ismételnéd — mindig egyenlő örömérzéssel, egyenlő büszkeséggel hallanám — — Légy bizonyos kedvesem, hogy soha lettem volna képes más férjfiút, mint ki olly tiszta érzésű, ki olly, valóban a szó tökélyes értelmében — rendkívül nemes érzésű mint te — szeretni! Csak egy illyenen csüggheteк én csodálatteli tisztelettel, csak egy illyent találék méltónak szerelmemre — ~~szerle~~ szerelmemre, melly szívem legszentebb érzése; melly nem ösmer áldozatot, 's csak téged bóldogítni kíván; mellynek egyetlen jutalma az lehet: téged bóldogan látni; szerelmemre, e' forróra, mellynek egyedöli czélja: gondjaidat oszlatni, komor óráidat felderítni, az élet bár minő terheit veled megosztani — melly, mivel tiszteleten, meggyőződésen alapúl, olly hű, olly állandó, mint ezeréves sziklalánca.

SLACHTA ETELKA VŐLEGÉNYÉHEZ ÍRT LEVELÉNEK RÉSZLETE (1842. MÁRC. 3.). MNL SL XIV. 27.

ÉNAZONOSSÁG AZ EGO-DOKUMENTUMOKBAN

Napló, önéletírás, levelezés

Népszerűek lettek a személyes források. Persze mindig is érdeklődéssel forgattuk családtagjaink és mások megsárgult feljegyzéseit, leveleit, de mintha manapság másért övezné figyelem az ilyenfajta írásokat. Akármerre nézünk, lépten-nyomon jelennek meg folyóiratszámok, amelyek ego-dokumentumokkal foglalkoznak.[1] A történetírás ún. narratív fordulata óta már nemcsak titokkal teli események megfejtését keressük bennük, hanem önmagukért váltak tanulságossá. Részben a korábban érdektelennek tartott információk halmaza értékelődött fel, részben az, ahogy a megélt történelem sokszínűsége bontakozik ki az egyéni ízű és zamatú személyes elbeszélések által. Szerencsére nem gyorsan múló divathullámról van szó. A megjelent publikációk zöme mögött ugyanis elméleti igénnyel megalapozott, többéves kutatások állnak. Elegendő utalnunk a Budapest Főváros Levéltárában Horváth J. András irányításával zajló gyűjtőmunkára, amely nemcsak a *Budapesti Negyed* különszámában öltött testet, hanem mutatós kiállításban is.[2] Vagy említhetnénk az ELTE Történettudományi Doktori Iskola Társadalom- és Gazdaságtörténeti Programjában indult projektet, amelynek részeredményei az *Aetas* Személyes történelem különszámában jelentek meg.[3]

Jelen írásunk bevezetőjében ez utóbbi kutatás alapján emelünk ki néhány összefüggést. Amikor elindítottuk a „Naplók, emlékiratok annotált bibliográfiája" című alapkutatást, s a levéltárakban, múzeumokban, könyvtárakban őrzött *kéziratos* naplók, emlékiratok regiszterének összeállítását tűztük ki célul, csak legoptimistább pillanatainkban remélhettük, hogy teljes körű összeállítást lehet a mi pozíciónkból, a mai világban készíteni. A kutatás első fázisában több mint 500 levélben fordultunk a kiválasztott hazai intézmények vezetőihez, munkatársaik közreműködését kérve a fent említett bibliográfia elkészítéséhez. A gyűj-

[1] *Múltunk*, 2005. 4. sz. Oral History; *Aetas*, 2007. 2. sz. Írott orális történelem; *Aetas*, 2008. 3. sz. Személyes történelem; *Replika* 58, 2007. szeptember. Mondvacsinált; *Budapesti Negyed* 68, 2010. nyár. Fővárosi magántörténelem; *Forrás*, 2011. 7–8. sz. Emlékezet/kultúra.

[2] Horváth András, 2010. 3–21.

[3] Az NKFP 5/077/2004 projektjének 'Identitás, csoportkohézió, társadalmi hálózatok a személyes források tükrében' részfeladat anyagai: *Aetas*, 2008. 3. sz. Nagyban megkönnyítette a dolgunkat, hogy a publikált naplók, visszaemlékezések bibliográfiáját a T 034 300 OTKA-kutatás gyűjtötte, amelynek tapasztalatait Cieger András jóvoltából módunk volt felhasználni.

tés alsó határaként az ötoldalas terjedelmet, időköreként pedig a 18–20. századot jelöltük meg. A megküldött anyag alapján az a benyomásunk alakult ki, hogy mentől kisebb egy gyűjtemény, láthatóan annál büszkébb „kincseire", s annál szívesebben adott róla tájékoztatást. Ezzel egyben az országosan legkevésbé ismert s legnehezebben hozzáférhető anyagokba nyerhettünk bepillantást. Meg kell még említenünk, hogy a gyűjtés hátterében, szinte láthatatlanul, mindvégig ott állt a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület kialakult személyes, informális kapcsolatrendszere, amely érzésünk szerint munkánkat sokban segítette. Ettől függetlenül minden közreműködő munkájáért, a szerény honoráriumon túl, ezúton is a legőszintébb köszönettel tartozunk. Legkevésbé a legnagyobb gyűjtőhelyek vállalkoztak az általuk őrzött tételek kért formátumban való közlésére, részben érthető okokból, hiszen túl nagy az anyaguk, részben viszont a méretből adódó inerciából. Többen arra hivatkoztak, hogy katalógusuk ma már elektronikus formában rendelkezésre áll, amelyből a kért anyag „kinyerhető" (OSZK Kézirattár). S ez így is van. Ám a nagy gyűjteményekben a belső munkatársak nélkül, kívülről szinte teljesen megoldhatatlan volt az annotáció. Kénytelen-kelletlen beletörődtünk tehát, hogy a mi gyűjtésünk sem lesz teljes, de egységes formátumra hozva bármikor, bárki által bővíthető, továbbfejleszthető. Az előbb papír alapú, majd elektronikus levelezés során 119 intézménnyel sikerült kapcsolatot létesítenünk, amelyek beszámoltak arról, hogy őriznek-e gyűjteményükben általunk keresett tételeket, vagy sem. Volt, aki pozitív választ adott a naplók létezéséről, ám végül nem küldött részletező jegyzéket. Összesen 52 intézménytől kaptunk tételes beszámolót a kívánt szempontok szerint (eredeti cím a borítón; szerző neve; születési hely, idő; halálozási hely, idő; társadalmi pozíció, foglalkozás; bekerülés időpontja; lelőhely, jelzet; átfogott évkör; terjedelem; használt nyelv; kapcsolódik-e levelezés/hagyaték; olvashatóság; megjelent feldolgozás belőle; egyéb információ). A beérkezett anyagokat azután egységes Excel-adatbázisba rendeztük (a munka dandárját Kiss Zsuzsanna és Lukács Anikó végezte). Adatbázisunk jelenleg 624 tételből áll. Az anyagban kiugró aránytalanságok is előfordulnak (Budapest Főváros Levéltára 101; Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 68; Salgótarjáni Múzeum 62; Nógrád Megyei Levéltár 62; MOL Múzeum 37; Herman Ottó Múzeum 36, Posta Múzeum 32; Szent István Király Múzeum 30). Ennek hátterében – az intézmény nagyságától és kollégáink alaposságától most eltekintve – legtöbbször az áll, hogy az adott gyűjteménybe bekerült valamilyen tudatos önéletrajzi gyűjtés végeredménye, sőt olyan is akadt, ahol az önéletrajz-író pályázat kiértékelése épp kutatásunk idején folyt. Más esetben viszont nem szűrték ki az öt oldalnál rövidebb önéletírásokat.

Ebből az adatbázisból emeltünk ki két tételt, az ország két szegletéből, Sopronból és Nyíregyházáról (ezúton külön köszönjük Dominkovits Péter és Ga-

lambos Sándor kollégánk példás hozzájárulását a kutatási projekthez). Már korábban is jelentek meg részletek mindkét anyagból, mára mindegyiküket szinte teljes egészében publikálták, így bárki könnyen nyomon kísérheti, ellenőrizheti, amit példájukon elmondani kívánunk.

Három nagyobb kérdéskört szeretnénk érinteni a nevezett dokumentumok kapcsán.

1. Mit, illetve kit is keresünk ezekben a forrástípusokban? Van-e egyáltalán az énnek valami olyan szilárd magva, amely egy egész életpályát összetart? Mint ismeretes, ezzel kapcsolatban talán Pierre Bourdieu fogalmazta meg a legradikálisabb kételyt a „biográfiai illúzióról" szóló nevezetes írásában.[4] Élet és történet egybecsúsztatásának problémáira a narratív identitás koncepciói próbáltak választ adni. A választól – mármint arra a kérdésre, hogy amit az ego-dokumentum szerzője írásban megörökít, az valami olyan-e, ami előzetesen is megvolt/megvan – függ az írás szerepe az én azonosságának megalkotásában. Ahogy Ricoeur különbséget tesz 'idem' (ugyanazonosság) és 'ipse' (önmagaság) között, úgy válik láthatóvá a személyes és narratív identitás megkülönböztetése és összekapcsolódása.[5] Egyfelől, hogy egész életünk során ugyanazok vagyunk-e, másfelől, hogy állandó változásaink közepette miként éljük meg önmagaságunkat. A pszichológia érthetően korán megpróbálkozott a naplókban, interjúkban „kidolgozott" én-elbeszélések etnoszociális szempontú elemzésével.[6] További kérdéseket vet fel az élettörténeti rekonstrukció szociokulturális kiterjesztése, akár a középosztályi és paraszti, akár az európai és Európán kívüli kultúrák mintáit hasonlítjuk össze.[7]

2. Mindezeknek a kérdéseknek döntő jelentősége van az ego-dokumentumok értelmezése szempontjából. Ha netalán azt a választ adjuk, hogy a személyiségnek nincs az egész életet átfogó „szilárd magva", legfeljebb a név és néhány külsődleges paraméter tart össze bennünket, akkor ebből magától adódóan következik, hogy a narratív identitásra fordítva figyelmünket, azt kell kutatnunk,

[4] „Amikor »élettörténetről« beszélünk, legalábbis azt feltételezzük [...], hogy az élet maga egy történet, és hogy az élet egyben az individuális létezéssel kapcsolatos események együttese, amely egyszersmind történetként és a történet elbeszéléseként fogható fel." Bourdieu, 2002. 68.

[5] „A latin idem és ipse kifejezésekből eredően az azonosság fogalmában két eltérő jelentés rétegződik egymásra: az első, idem értelmében az »azonos« a »tökéletesen hasonló«, az »analóg« szinonimája. Az ugyanaz, és persze az egyenletesség, az időbeli változhatatlanság valamilyen formáját implikálja. Ellentéte az »eltérő«, »változó«. A második, ipse értelmében vett jelentésben az »azonos« az őmagaság, az önmaga fogalmához kötődik. Egy individuum azonos önmagával." Ricoeur, A narratív azonosság. In Narratívák 5., 2001. 15. A magyar nyelvű fogalmi értelmezés irodalmából hadd hivatkozzunk csak két alapvető műre: Tengelyi, 1998. 16–49.; Kovács–Vajda, 2002. 17–33.

[6] Pataki, 1987. 50–78.; Erős, 1998. 143–152.

[7] Mohay, 2000. 760–791.

miként teremtődik meg az azonosság az írás által. S ennek természetesen világos műfaji összefüggései lesznek. A napló napról napra teremti az állandóan változó azonosságot, míg az önéletírás egy adott időpontból visszatekintve koherens élettörténet megkonstruálására tett kísérlet. Mégis úgy foghatjuk fel, hogy mindkettőben önmagamnak írom meg önmagamat. Napló, önéletírás, illetve levelezés között viszont éles határt húz, hogy az utóbbiban egyértelműen megjelenik a Másik perspektívája: „a levél a címzettre irányított tekintet (mintha a levélen keresztül valaki figyelne minket), de az írója is, amennyiben önmagáról vall, felkínálja magát a másik pillantása számára".[8] Persze a levélben, mint énreprezentációban szintén a „formált egyén" áll elibénk, „amelyben együtt vannak a létező, a szándékolt és az eszményi jegyek, ám épp a levél alkalmisága, aktualitása folytán észlelhetőek a közvetlenség változatos megnyilvánulásai".[9]

3. Akár tudatában vagyunk, akár nem, az azonosság kérdéseire adott válaszok közvetve befolyásolják a szövegek publikációjával kapcsolatos álláspontunkat is. Ha egy naplónak vagy önéletírásnak több szövegváltozata létezik, akkor melyiket érdemes kiadnunk? Az „utolsó kéz" koncepciója jegyében elfogadjuk a szerző végső nézőpontját életrajzi konstrukciója összeszerkesztéséhez, vagy a korábbi változatok vagy más ego-dokumentumok segítségével megpróbáljuk nyomon követni az önmagaság változásait? Mint ahogy a narratív identitás szempontjából az sem érdektelen, hogy az illető saját írott szövegét (nyelvi, helyesírási jellegzetességeit) vagy az általunk átírt mai olvasatot tartjuk-e közlésre méltónak. S akkor még nem is érintettük a szerző személyiségi jogait érintő szenzitív adatok problémáit.

MI ÉS ÉN: EGY NEMESI CSALÁD REPREZENTÁCIÓJA

Philippe Lejeune híres tanulmánya *(Hogyan végződnek a naplók?)* választott nézőpontjából szisztematikusan rendezi a naplók típusait.[10] Ha most ennek nyomán feltennénk a kérdést, hogyan végződnek az önéletírások, biztosan markáns típusként kerülne számbavételre az a változat, amelyet röviden úgy jellemezhetünk: az önéletírás naplóba torkollik. Ahogy a naplóval is előfordulhat, hogy az újraolvasással „elönéletrajzosodik",[11] úgy az önéletírással is gyakorta előfordul

[8] Foucault, Megírni, 2000. 339. A határ élességét relativizálja Lejeune meglátása, amit az oral history kapcsán elbeszélő és adatgyűjtő viszonyáról mond: „mikor leírjuk életünket, mi magunk játsszuk mindkét, az egyébként két emberre szabott szerepet." Lejeune, Emlékezet, dialógus, írás. In Önéletírás, élettörténet, napló, 2003. 136.

[9] Mezei, 1994. 19–20.

[10] Lejeune, Hogyan végződnek a naplók? In Önéletírás, élettörténet, napló, 2003. 210–225.

[11] Lejeune, A napló mint „antifikció". In Írott és olvasott identitás, 2008. 19–20.

ennek fordítottja. Élete valamelyik fordulópontjáról visszatekintve a szerző visszaemlékezést kezdett írni, majd a szövegben utolérve saját korát, a memoár a jelenben naplószerűen folytatódik.[12] Krasznay Péter (1830–1916) naplójegyzetei éppen ilyenek. Emiatt a címe körüli bizonytalanság is. Az első két füzet kiadói oda is biggyesztették a főcím alá alcímként: „Visszaemlékezések". S felül az szerepel, amit Krasznay az első füzet elejére („Naplójegyzetei Krasznay Péternek...") írt.[13] Valójában csak a 19–20. század fordulója táján csap át a Krasznay-önéletírás „naplászatba", hogy a grafomán Gyulay Lajos naplófolyamának napi 5 oldalas önsanyargató penzumát fogalmi kategóriává emeljük.[14]

Krasznay Péter önéletírása tökéletes megfelelőjét kínálja annak is, amit Lejeune „önéletírói paktumnak" nevez.[15] A szöveget ugyanis hosszú preambulum vezeti be, amely arról szól, hogy miért is látja a szerző szükségesnek tíz évvel a levert forradalom után, hogy a kor történelemhamisítása ellenében legalább szűkebb családi környezete ifjú generációját felvilágosítsa arról, mi is történt valójában. Ez a preambulum a 19. századi nemzeti közbeszéd retorikai alakzataiban íródott, egészen más nyelvezettel, mint a későbbi biografikus szövegrészek.[16] De

[12] Ritka az olyan klasszikus szétválasztás, mint Lévay Józsefnél, aki mind naplót, mind visszaemlékezést külön-külön írt. Vö. Lévay, é. n. [1935]; Szentpéteri üres fészek, I–II. 2001.

[13] „Naplójegyzetei Krasznay Péter kemecsei lakosnak...", 1998. A naplójegyzetek 1848/49-re vonatkozó részeit eredetileg Nyárády Mihály néprajzkutató akarta kiadni, majd Takács Péter hívta fel rá a szakma figyelmét: Takács, 1991. 57–69. Krasznay Péter családi fényképét lásd kötetünk 338. oldalán.

[14] Napjaink egyik legnagyobb szabású naplókiadási vállalkozása kétségtelenül a szegedi irodalomtörténész műhelyhez fűződik. Először az 1848–49-es részek jelentek meg: Gyulay Lajos, 2003. Ezt követi a jelenleg is folyó szegedi sorozat, amelynek hálózati kritikai kiadása (http://www.gyulaynaplok.hu) az eredetit és az átiratot is hozzáférhetővé teszi. Ehhez fogható internetes vállalkozásról csak Lowetinszky János naplójának Balogh János Mátyás általi közreadása esetében tudunk (http://magyarsvejk.blog.hu/).

[15] Lejeune, Az önéletírói paktum; Az önéletírói paktum 25 év múltán. In Önéletírás, élettörténet, napló, 2003. 17–47., 245–261.

[16] *„[...] lehet, hogy az első, kire ezen feljegyzések átszállanak túró takaróul használandja fel azokat, az is lehet, hogy az utódok, írójuk emléke iránti kegyeletből tiszteletben tartandják, és az abban foglalt és leírt régi viszonyokról leendő tudomás szerzés czéljából elolvasásra méltatják; és miért ne történhetne, hogy az az elolvasó a zsarnoki kormány befolyása alatt nyert iskoláztatása következtében már egy hazafitalan jellemű, félrevezetett gondolkodású hűtlen fia lesz a hazának, a ki ezen jegyzetek olvasása folytán nem az azokban telyeséggel felnem található logikai okoskódásokból, hanem az események, egyszerű, de igaz előadásából meggyőződést szerezend magának arról, hogy a haza és szabadság szeretet nemcsak legnemesebb érzeménye a honfiaknak, de egyszersmind szent és elmulaszthatatlan kötelessége is, melyel mind az anya földnek, mely őt szülte és fentartja, mind honszerető ősei emlékének áldozni köteles; de ebeli meggyőződéséből merített eszmékhez alkalmazkodván lehet, hogy a körülmények kedvezőbb állásában azokat hamvaiból feléleszthetí és ujabb virágzásba hozhatja, mely virágzást gyümölcsözés követvén, az a haza szabadsága és függetlensége szent elveinek megtestesülésévé válhat".* „Naplójegyzetei...", 1998. 28.

mint minden önéletírás, voltaképpen ez is arról szól, „ki vagyok én",[17] ami természetszerűen foglalja magában a kérdést: hogyan lettem önmagammá? A paktumot kínáló bevezető után, még mielőtt évről évre krónikaszerűen tárgyalná az eseményeket, a szerző szükségesnek látja, hogy *Naplójegyzetei* I. füzetében, kiragadva az időfolyamból, bemutassa saját családját mint identitásának egyik legfőbb hordozóját. Hogy mi mindent jelent a genealógia egy nemes nemzetség számára, azt aligha kell részleteznünk.[18] A szerző egyes szám első személyben így mutatkozik be: *„első feladatomnak tekintem családi származásomról, elődeimről beszerzett adatokat írásban foglalni, jelesül: Én Krasznay Péter születtem Ököritón, Szathmár megyében 1830-ik évi September hó 15-én délután 4 órakor. Keresztseltettem ugyan azon hó 19-én a fejérgyarmati Róm. Cath. Egyházban, kereszt szüleim vóltak Jékey Ferenc és neje Szerdahelyi Erzsébeth. Atyám vólt Krasznay Ferencz, anyám Marusi Olasz Erzsébet. Atyám szülei korán elhalván Debreczen város korabeli főbírája Meszena János gondnoksága alatt növekedet, ifjabb fivére Jóseffel együtt; 1803-ik évben iskoláit bevégezvén, 1804-ben, nálam levő ügyvédi oklevele bizonyítása szerint kitűnő calculus mellett, ügyvédségre felesküdött, mint kezdő ügyvéd Szathmár megye Ököritó községben telepedvén le, az ott szülei által elzálogosított birtokokat jó részben vissza szerezgette, 1809-ben Szathmár m. tiszti ügyészévé választatván, mint ilyen több évekig szolgált, ezen idő alatt megnősült, 1813. évi Május hó 27-én Kaplonyban esküdvén meg Marusi Olasz Erzsébettel, ki mint telyesen árva, nagynénjénél Bagossy Jósefnő Olasz Juliannánál nevekedett, kinek attya M. Olasz Jósef, annya Pigay Erzsébeth vólt és Abauj m. Miglécz községben született, annya után ott lévén honos. Ezen házasságból születtek számos gyermekek, u. m.: 1-ső Pál Károly, szül. 1814. Április. 5-én, meghalt 1814. Decz. Hó 30-án. 2-ik Juliánna Zsuzsánna, szül. 1816. Martius 15-én, meghalt 1834. Aug. 18-án, 18 éves korában. Atyám azt jegyezte fel rólla, hogy oly szelíd jó magaviseletű vólt, hogy szüleit sohasem szomorította meg, csak véletlen halálával. 3-ik Mihály Pál, szül. 1817. September 23-án, meghalt Január 4-én, 1819-ben. 4. Katalin, szül. 1819. Junius 24-én, nagy kort ért, utódjai vannak. 5-ik Gábor Imre, szül. 1821. Martius 14-én, nagykort ért, mint nyíregyházi polgármester halt meg 1890. Sept. 30-án, utódjai nem maradtak. 6-ik Ádám János, szül. 1823-ban, deczember 27-én, nagy kort ért, utódjai vannak. 7. Mária Jósefa, szül. 1826. Aprilis hó 9-én, nagy kort ért, utódjai vannak. 8-ik Therezia, szül. 1828. Martius 21-én, meghalt 1844-ben, Aprilis 10-én Kemecsén, 16. éves korában. 9. Ferencz Péter Pál, szül. 1830. Sept. 15-én, nagykort ért, utódjai vannak. 10-ik Valleria Erzsébeth, szül. 1833. October 21., meghalt 1833. Dez. 14-én. 11-ik Erzsébeth Juliánna, szül. 1834. Deczember 23-án, nagykort ért, utódjai vannak."*[19]

[17] Lejeune, Az önéletírói paktum. In Önéletírás, élettörténet, napló, 2003. 22.

[18] A lehetséges motívumokat szépen összegzi a Bárczay család esetében Viczián, 2006. 141–163.

[19] „Naplójegyzetei...", 1998. 29. Az I. füzet eredetije magánkézben, másolat: NM EA 22 820. Az 1998-as kötet az I–II. füzet anyagát tette közzé. A II–VI. füzet eredetije a MNL SZSZBML XIII. 9. 1. d.

Mivel a fenti családtörténeti adatsort egy olyan bekezdés előzi meg, amelyben a szerző rögzíti, hogy *„ezen jegyzetek megírásához csakis 1858-ik évben kezdettem"*, viszont bátyja, Gábor 1890-es halálát – nem betoldásként – említi, a szöveg keletkezésének időpontját illetően csak abban lehetünk bizonyosak, hogy olyan saját kezű másolattal van dolgunk, amely valamikor 1890 után keletkezett.[20] Ezt megerősíti, hogy tudjuk, Krasznay Péter nyugdíjba vonulása tájékán fogott hozzá újra korábbi naplójegyzeteinek szerkesztéséhez s naplószerű folytatásához.[21]

Létezik azonban Krasznay Péter tollából egy másik, általam a „hetedik füzetnek" elnevezett visszaemlékezés is, amelyet szintén a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár őriz, mindmáig kiadatlan, s mint az alábbiakban látni fogjuk, pontosan datálható, vagy legalábbis pontosabban, mint a kiadott későbbi másolat.

Ennek a lapokból összefűzött, tulajdonképpen két kötegnek az eleje hiányzik, de a folytatásból kiderül, hogy a szerző születési dátumától, az adott év szeptember 15-től a következő év szeptember 15-ig számított év szerinti kronológia mentén épül fel. Ezt a szerző saját „személyes idején" túl a korabeli, gazdasági év szerinti időszámítás is alátámaszthatta. Az első évre vonatkozó feljegyzéseknek csak a vége maradt fenn, így a feljegyzések csonkán kezdődnek.[22] Hogy mi volt előtte, azt csak találgathatjuk. Könnyen elképzelhető, hogy a tisztázott naplóba került preambulum valamelyik ősfogalmazványa állt a szöveg élén, s mivel itt semmiféle „önéletírói paktumnak" nincs nyoma, az is elképzelhető, hogy ez a feljegyzés az, amelyet eredetileg 1858-ban kezdett a szerző vezet-

[20] A másolás tényét jelzi, hogy a sort elvétve 3. Mihály Pál fivére születési adataként először (2. Julianna nővére születési dátumát) 1816. márc. 15-ét írta, majd azt kihúzta, illetve átjavította 1817. Sept. [sic!] 23-ára. NM EA 22 820. 7. A datált utólagos betoldások a keletkezés felső időhatárát jelölik ki. Lásd például 1835-nél: *„1908-ban megállapíttatott, hogy a gyufa nem 1835-ben, hanem 36-ban lett feltalálva, s így én tévesen írtam azt 1835-re..."* „Naplójegyzetei...", 1998. 34.

[21] A szövegrétegek keletkezésének bővebb magyarázatához: *„Mielőtt ezen napló jegyzeteim tisztázását tovább folytatnám szükségesnek vélem megjegyezni, a mint az I-ső füzet 1-ső lapon kiírva vólt, ezen jegyzetek leírásához még 1858-ban fogtam hozzá de terhes gazdálkodásommal rendkívül el lévén foglalva sokszor hetekig sem tudtam erre bármely csekély időt szakítani. Azon időkben t. i. könyebb megélhetés czéljából a saját birtokocskámon kívül bérelt birtokokban is gazdálkodtam. Később 1861-ben, majd 1867-ben a bekövetkezett alkotmányos időkben hivatalba lépvén az egész abban maradt és csakis nyugalomba lépésem után kezdettem meg ujjból jegyzeteket folytatni, még pedig oly módon, hogy az Arany lakodalmunktól kezdve a napi eseményeket egy külön füzetben, lehető leg terjedelmesebben írjam meg, míg az elmaradott évekről csakis emlékezet útján jegyezem be a körömben előfordult és a nemzet, az ország ügyeit is érdeklő nevezetesebb eseményeket, s így adom magyarázatát annak, hogy az ezen füzet 47-ik lapján leírtakat már e folyó 1905-ik évben jegyeztem fel."* „Naplójegyzetei...", 1998. 161. Az eredetileg a II. füzet 47. oldalán található feljegyzések 1851 végére vonatkoznak. 1901-ben kérte negyvenévi szolgálat után főszolgabírói állásából való nyugdíjaztatását. Krasznay, 2010. 150.

[22] MNL SZSZBML XIII. 9. 1. d. A levéltári őrzési egység címe: Krasznay Péter Naplójegyzet vázlat, 1831–1844 (a továbbiakban: Naplójegyzet vázlat). A feljegyzések a szerző 14-ik életévével (1843. szept. 15. – 1844. szept. 15.) érnek véget.

ni. A második év a „nagy Chorela" (sic!) leírásával indul, hogy aztán 1832 augusztusában született és pár hét múlva elhunyt Valéria testvére kapcsán felsorolja testvéreit: *„helyén látom elszámolni élő és megholt testvéreim neveit azoknak születési éveivel, s haláluk idejével edjütt. A holtakról úgysem igen lévén többé emlékezet ezen iratkában".*[23] A feljegyzéseket láthatóan valóban emlékezetből írta. Nem álltak rendelkezésére pontos anyakönyvi adatok, az évszámok sem mindig helytállók, s általában nem szerepel a szövegben hónap és nap sem. Említ másodikként olyan testvért (Albertet, 1816-ból, aki 5 napos korában halt meg), aki nem fordul elő a már idézett, anyakönyvi forrásokon alapuló publikált felsorolásban. Hiányzik viszont ebből a fogalmazványból az ott harmadikként említett Mihály Pál. A testvérek felsorolt gyermekeinek életkorából ugyanakkor következtethetünk a feljegyzések keltére. A tizenegyedikként lajstromozott Erzsébetnek *„két fiai vagynak u. m. Sándor 10. Endre 8 évesek".*[24] Mivel a végleges naplójegyzetek később idézendő részéből is tudjuk, hogy Sándor 1855-ben született, joggal vélhetjük, hogy ezeket a sorokat 1865-ben vetette papírra.[25]

A filológiailag kétségtelenül fontos datáláson túl azonban ennek a fogalmazványnak családtörténeti része más testvérekről olyan mozzanatokat is tartalmaz, amelyek nem szerepelnek a későbbi jegyzetekben. Szép és személyes képet kapunk a fiatalon elhunyt, már ismert nővérről, amelyben a memoriter műfajok jellemző példájaként finoman ötvöződik egymásba a családi szájhagyomány és a személyes emlékezet: *„Julianna szül. 1817. Meghalt 1834-ik évben legvirágzóbb korában, szüleimnek végtelen fájdalmat okozván halálával, akik ők késő öregségükben is, mint mind szelídsége, mind kelemes, és okos maga alkalmazása, mind kitűnő szépsége miatt kiválólag szeretett leányukat igen nagy érdekeltséggel emlegették, testvéri szeretete némely vélem közlött nyilatkozataira homályosan én is emlékezem, sőt emlékezem arra is, hogy igen fehér arcza volt, de csak igen elmosódottak felőlle még létező emlékezetem képzeményei, halála és temetése idejéről is bírok nemi kevés emlékezettel."*[26]

A végső tisztázat hiányai részben abból származhatnak, hogy a másolás során a szerző, más időhorizontról tekintve, már nem tartotta olyan fontosnak a korábban lejegyzett részleteket. Részben azonban onnan is erednek, hogy a nap-

[23] Uo. f. 2.

[24] Uo. f. 4r.

[25] Krasznay, 2010. 224. Az 10. évnél (1839–1840) napra pontosan megadja, hogy *„midőn e sorokat írom 1865-ik évi July hó 13-ka van".* Krasznay, Naplójegyzet vázlat. f. 22. MNL SZSZBML XIII. 9. 1. d.

[26] Krasznay, Naplójegyzet vázlat. f. 2. MNL SZSZBML XIII. 9. 1. d. A tisztázatban az 1834. évnél már atyja „Nagy József Diáriumába" írt feljegyzését idézi: *„1834. Augustus hó 10-én hirtelen halállal choleralis rothaztó hidegben halt meg kedves jól nevelt Julcsa leányom 18 esztendős majd öt hónapos korában, nagy bánatot okozott halála, legszebb korában, szép magass növésű, szelíd és jó erkölcsű vólt, valóban az ő magaviselete magzataim között tündöklő tükör gyanánt szolgált; nyugodjanak békében porai az ökörítói temetőben, ki szüleit soha meg nem szomorította, csak véletlen halálával."* „Naplójegyzetei…", 1998. 32–33.

lójegyzetek bizonyos oldalait még a levéltárba kerülés előtt valószínűleg a család tagjai kivágták a beadott példányból. Így például csonkán maradt a III. füzetben Krasznay Péter bátyjáról, a kétségtelenül legnagyobb karriert befutott Krasznay Gáborról, Nyíregyháza polgármesteréről 1890-es halála alkalmából készült pályakép.[27] Igaz, egészen más látószögből, ám a korábbi fogalmazvány bő áttekintést adott a család szeniorjáról: *„Gábor szül. 1821-be. Iskoláit részint Debrecenben, részint Kassán végezvén 1840-ben. Két év múlva 1842-ben az ügyvédi vizsgát letevén kitűnő Calculust nyert, azon időtől 1848 sept. 1-ig mint megyei tiszti ügyész működött, a nevezett napon azonban a 48-ik honvéd zász*[lóalj] *Nagykállóban alakulván ő felajánlotta magát a szabadság védelmére, és a nevezett zászlóaljba mint főhadnagy és százados a 48-ik szabadságharc majd minden nagyobbszerű csatáiban részt vett, jó sorsa őt megmenté minden nagyobb veszélytől, egyedül a 11-iki Júli 849 Ácsnál vívott nagymérvű ütközetben kapott mindkét vállán kartácsgolyó súrolást, mely őt pár hétre harcképtelenné tette. 1849 oct. hó elején épen s egészségesen jött haza Komáromból, a vár feladása után, s mint komáromi honvédtiszt további üldözéstől ment lévén mint magán ügyvéd kezdett működni és mint ilyen működik mai nap is igen jó sikerrel. 1861-ben a megye bizottmánya által egyhangúlag kikiáltatott megyei ügyésznek és azt folytonos betegeskedése dacára dicséretre méltó szorgalommal vitte az alkotmány (kurta 48) végéig. Az alkotmányt beszüntető kormány biztos kinevezte őt híre s tudtán kívül ugyanazon állomásra, mit a Pesti Napló hasábjain közzé tett meglehetős éles nyilatkozatával utasított vissza, miért a kormány biztos által kérdőre vonatván az előtt is cathegorice kijelentette, hogy az osztrák kormányt szolgálni politicai elveivel telyességgel öszve nem fér, mire a biztos elég helyesen azt felelte, hogy ő ismeri, és tisztelni tudja őt ellenkező gondolkozása mellett is, és éppen azért szerencsésnek tartaná magát, ha őt ezen állomásra megnyerhette volna, de éppen ezen ismeretsége meggyőzi őt arról, hogy hasztalanul kísértené őt meg ezen állomás elfogadására anyagi ígéretekkel reá bírni, és azért azt nem teszi, hanem mások ügyetlen tanácsára tett kinevezési hibáját elismervén azt egyszerűen visszavonja, ujjólag szerencsétlennek nyilatkoztatván ki magát a miatt, hogy egy illy elvi határozottsággal bíró, s közbecsületben illő egyént kormányának meg nem nyerhetett. Ezen időtől fogva ügyvédkedik előbbi módon, Nyíregyházán, saját még 1857-ben vásárolt csinos városi lakában lakván, hol mind testvérei, s rokonai, mind elvbarátjai minden kedvező alkalommal felkeresni szokták.*

Krasznay Gábor még most is nőtlen, s erőssen állítja, hogy házasodni nem is fog soha, hazafiúsága éppen úgy, mint becsületessége hajthatatlan, néhai jó atyánk jellemében csak a vallásosságbani túlbuzgóság, és az ős magyar nemesi büszkeség hiányzik nálla, míg atyám barátjai választásában a becsületesség mellett azoknak rangjára is te-

[27] MNL SZSZBML XIII. 9. 1. d. III. füzet. A kéziratból a 66–67. oldalak hiányoznak. A hiány lehetséges magyarázatára lásd Takács Péter és Kujbusné Mecsei Éva szerkesztői megjegyzését: Krasznay, 2010. 37–38.

kintettel volt, addig testvérem állásán aluliakkal is kész megosztani baráti jó indulatait. Ő bár vallásában nem tul buzgó, de azért annak a menyire a kor igényei engedig elég jó tisztelője, ügyködéseinek nagyobb részét nem annyira ad panem et circenses, mint barátjai iránti jó indulatának hozza áldozatul, ezen kívül mindenki iránt nyájas, lereszkedő lévén őt közkedvességű embernek lehet nevezni, irodalmat, művészetet, s minden hazafias jellemű intézetet, s intézményt pártolni, s előmozdítani tehetsége szerint igyekszik, állásához képest igen tisztességesen szeret élni, s különösen háza s annak belső csinos berendezésére nagy figyelmet fordít, nemcsak a legkitűnőbb vendég szeretettel fogadja látogatóit, s barátait, hanem a jelen szomorú üdőkben gyakran megtörténvén az, hogy a jelen pénztelen világban az adás vevés ezen szokatlan pangásában a legjobb módú föld birtokosok is adóssarcolás, vagy más nemű okok miatt pénzszükségben szenvednek, azonban a legnagyobb készséggel saját kárával is segíteni baráti kötelmeihez tartozónak véli, ügyvédi szobáját leginkább jó emberei, zsidók igen ritkán nyitják be, mely körülmények miatt ő sok mai kortársai példájára megnem gazdagodott ügyvédségéből, sőt abból bajosan is fogja azt tehetni. Testvéreit annyira szereti, hogy a szüleink halála után tett osztály alkalmával előre kinyilatkoztatta, miszerint ő a hat egyelő részre osztott vagyonból azzal 1/6. [résszel] *elégszik meg, amelyik senkinek sem kell, s mi többiek a fentmaradandó öt rész felett húzzunk nyilat, mi azonban jó testvérünk példa adását követve a fentmaradt öt részen nyílhúzás nélkül megosztoztunk; hogy azonban iránt am némi megkülönböztető előszeretetett tanúsít, az azon körülményből magyarázható, mert bennünket nem csak a testvéri szeretet, hanem egyszersmind bajtársi viszony is csatol egymáshoz, a mennyiben 1848-ban a 48-ik zászlóalj zászlója alatt együtt állottuk ki a háború veszélyeit, s nyomorait, együtt élveztük a győzelmek örömeitt, és együtt szenvedtük és siratjuk máig a haza szabadságának elvesztését."*[28]

Természetesen nem csak a magához közelinek érzett báty jellemét és a dicsőségtábla megörökítését érezte a szerző feladatának. Ádám bátyjáról szintén hiteles portrét rajzolt: *„Ádám szül. 1823-ban ő iskoláit csak a 7-ik oszta*[ly]*ig (logica) végezte a tanulásban is hanyag lévén még azon felyül holmi tanulói kicsapongásokba is többször bele-keveredett, miért is Consilium abeundit kapott 1840-ben. Ezen időtől őt Atyám nem látta érdemesnek az előtte nem igen kedves szép tudományokkal kínoztatni, sőt nehéz hallási organicus hibája miatt arra alkalmasnak sem ítélvén, hontartotta gazdasága vitelére, mire sokkal több hajlamot is mutatott, és mint ilyen folyvást hon maradt. A 48-ki szabadság harc folyama alatt is ő maradt hon özvegy Anyánkal, azonban a jó magyar vér nem engedé őt folyvást hon maradni, mihely 48-ban őszi gazdasági munkálkodását naggyából bevégezhette elment az akkor alakult Szabolcsi önkéntes nemzetőr csapattal, s jelen volt Marmarosban az Urban oláhjai elleni csatában Borsánál, később Sztrimbujnál* [Strîmbu-Bâiuţ = Kohóvölgy], *hol az egész sereg megszaladván könnyebbség kedvéért jónak látta azon ujj kámzsás szűrjét eldobni, melyet azonban egy*

[28] Krasznay, Naplójegyzet vázlat. f. 2–3. MNL SZSZBML XIII. 9. 1. d.

szinte a csapathoz tartozó turai zsidó legény felvett, és elhozott, testvérem azonban nehogy kitudassék, hogy övé volt szégyenlette vissza követelni tölle, s e körülmény miatt a szűr a zsidó fiúé maradt, mellyért sokat viczeltük a forradalom utáni időkben testvérünket, ezen vesztet csata után haza jött eltelve lévén azon eszmével, hogy a nagyrészben gyermekes apákból álló nemzeti őrség nem csatába való, s így ő nem is ment el többé. 1853-ban megnősült Szatmár megyéből Csenger Újfaluból Uray Ambrus leányát Johanát vévén el, vagyoni osztályrésze Kemecsén jutván ugyan itt lakott az azzal eggyütt neki jutott Olasz Mihály féle házban egész 1864-ik év elejéig, akkor azonban itteni birtokát eladta számításból, hogy annak árából Szathmár megyében, hol neje birtoka is fekszik többet vásároland, még edig birtokot nem vehetvén, Károlyban lakik folyó 1864 év Május havától kezdve. Ött gyermekei vannak u. m. Ferenz, Isabella, Etelka, Gábor, és Zsiga, Miklós, ki Gábor előtt volt meghalt."[29]

A családi tabló leírása mellett ebben a fogalmazványban Ferenc császár 1835-ös halála (a szerző 5. életéve) kapcsán igyekszik társadalmi körképet rajzolni saját osztályáról és nemzedékéről, amellyel mélyebben megalapozhatja csoportidentitását: *„Azonban a magyar nemesség e' minden nemzetek nemessei közt legszebb szabadalmakkal, legszembeötlőbb előjogokkal bíró aristochratia értelmesebb része megértvén a kor, a 19-ik század emberiebb eszméit, elvül tűzte ki azt, hogy őseinek a honért tett temérdek vér és vagyon áldozataival kiérdemelt, és törvényes joggal bírt előjogairól önként lemondjék, azokat természetükkel mérten vagy végképpen megszüntetvén, vagy a két haza minden népei és nemzeteire egyformán kiterjesztvén azok áldásait, s jótékonyságát.*

A magyar nemesség ezen humanus gondolkozású értelmes része, a szép, és életrevaló eszme megtestesüléséért buzogván, annak létrehozhatása tekintetéből rendezni kezdé magát, és a hon majd minden megyéjében rövid idő alatt rendezett ellenzéki pártok kezdék el a harczot a vívás szellemi terén az értelmetlenebb nagy tömeg, és a kormány fizetett egyéneiből alakult kormány, vagy maradó párt ellen, mely szellemi küzdelem eredménye az lett, hogy a sokkal kevesebb anyagi erőkkel rendelkező ellenzék legtöbbnyire diadalt aratott a nagyobb számú maradók pártja fölett, a természetétől fogva szabadság kedvelő magyar ifjúság hallani se akart a kormány párt leigázási törekvéseiről, azokat elvből, természetadta józan értelmükből származó szabad gondolkozásuk egész erejéből gyűlölte, s így az előbb csekély számú ellenzék az évenként serdülő ifjúság által számban is folytonosan gyarapodott."[30]

A család genealógiájának összeállítása egyébként öregkorában is foglalkoztatta. Ebben nagy segítségére volt, hogy unokaöccse, bátyjának, Ádámnak kisújszállási közjegyző fia, Gábor nagy szorgalommal gyűjtötte a családfára vonatkozó adatokat. A végső tisztázatban, a IV. füzetben két alkalommal is (először 1905-ben, majd 1906-ban) visszatér a család leszármazása kérdésére, s mindkét alkalommal kiemeli ifjú rokona buzgólkodását.[31] Eközben a családfa ágai mé-

[29] Uo. f. 4.

[30] Uo. f. 7r–8. Ez a gondolatmenet a tisztázott végső változatban már nem kerül elő.

[31] Krasznay, 2010. 221., 248.

lyebbre és szélesebbre gyökereznek: az előző genealógiai áttekintés egészen 1555-ig nyúlik vissza, kitér az oldalági leszármazottakra is, s ezúttal nemcsak felsorolja, de egyéni sorsukkal együtt bemutatja az utódok pályáját is. Ekkor már a név továbbvitelén túl az életívük révén kikövetkeztethető jövő is számít. Saját unokáinál így: *„Tehát mai napon, június 29/1905 15 élő unokám van. Éljenek! Szaporodásukhoz kilátás még van!"*[32]

1906-ban újra visszatér a részletes családfához. Ezúttal, mintegy saját naplója önreflexiójaként s fejtegetései lezárásaként, azt is számításba veszi, hogy saját feljegyzéseiben szüleiről és testvéreiről hányadik füzetben s melyik oldalon írt a naplójegyzetekben.[33] Még részletesebb alakot ölt a rokonsági fok megjelölése és az utódokban várható jövő reménysége. Ebben a harmadik verzióban már bátyja, Krasznay Gábor élettörténete is tovább szövődik: *„született 1821-ben Ökörítón. 56 éves korában nősült, s így gyermekei nem maradtak. Nője özv. Veszely Józsefné Nagy Gizella szintén gyermektelen vólt. Életviszonyairól e naplójegyzet III-ik füzetének 65-ik lapján megfelelő feljegyzés foglaltatik."*[34]

Nem kell elismételnünk végig a családfát, hogy lássuk az ifjúkori és öregkori családi identitás hangsúlyainak változását. A családi genealógia múltbeli és jövőbeli megnyújtása mintegy kompenzálta azt a fájó élményt, amelyet – nem messze a családfától – az 1905-ös választások kapcsán a nemesség sorsát illetően fogalmazott meg.[35] Nincs már időszerűsége a reformkori generáció apoteózisának. Egyúttal azt is beláthatjuk: miért érdemes minden fogalmazvány részleteit összevetni, különösen olyan ritka alkalmakkor, amikor az előzmény fennmaradása révén lehetőség nyílik erre.[36] Ezeken keresztül ragadhatók meg az önmagaság színváltozatai.

[32] Uo. 224.

[33] Illusztrációként egyetlen idézet: *„Krasznay Ferenc, néhai jó atyánk, aki született Eörben 1780-ik évben, neje* [a kéziratban: 85.] *Marusi Olasz Erzsébet, kiknek életviszonyai e naplójegyzetek I-só füzetének 78-ik lapján elég terjedelmesen tárgyaltatnak."* Uo. 249. Valójában az eredeti szöveg nehezen kisilabizálható javítással a kézirat I. füzetének 7–8. oldalaira utal, s ott tényleg a szülőkről esik szó. MNL SZSZBML XIII. 9. 1. d. IV. füzet. 86.

[34] Mint már említettük, a Krasznay Gáborra vonatkozó rész két oldala hiányzik a végső változatból. Látható, hogy bátyja időskorában végül elvette megözvegyült szeretőjét, de ebből a házasságban már nem volt kilátás gyermekre. Krasznay Péter nem szívlelte bátyja feleségét. Lásd Krasznay, 2010. 84., 155., 249.

[35] *„Csak úgy összehúzódva zsugorgunk még itt néhányan a régi, nemesi családok tagjai közül a magunk szerény, egy-egy párszáz holdnyi birtokainkkal, mintha idegenek volnánk ebben az ősi fészkünkben, előérezve azt a szomorú jövendőt, hogy utódjaink még azt sem fogják megtarthatni, ami keveset nekünk megmenteni sikerült. Hová fog ez vezetni, az Isten a megmondhatója."* Uo. 213.

[36] A naplójegyzetek kiadásai szövegközlési módszertani kérdéseket is felvetnek. Az I–II. füzet kiadói annak idején a minél szöveghívebb kiadás mellett döntöttek. „A helyesírás tehát számos ponton tükrözi a visszaemlékezés szerzőjének műveltségét (a latinos jellegzetességek, a helyi tájszólást tükröző hosszú ó-k és és az í-zés). Mindez indokolja, hogy minél többet megőrizzünk

TE MEG ÉN: EMBER ÉS NÉMBER

Ha Krasznay Péter a nemesi család fiainak mi-tudatát jelenítette meg *Naplójegyzeteivel*, akkor Slachta Etelka (1821–1876) naplója kétségtelenül egyfajta 19. századi női látószöget képvisel. Nem mintha ezekből az írásokból ne lehetne finom szociális tablót rajzolni, de kimondott genealógiára kétségtelenül nem bukkanunk. Már Csatkai Endre, aki az unokától annak idején levéltárba juttatta az iratokat, tervezte a szöveg publikálását, s a soproni naplóból készült is egy kivonatos bő kiadás.[37] Aztán előbb a balatonfüredi napló, majd nemrégiben a naplók egésze (sőt a levelezés egy része is) napvilágot látott.[38] Módszertani tanulságokat keresve most egy olyan mozzanatra koncentrálunk, amelyről mind a naplóban, mind a levelezőkönyvben szó esik.[39] Ez pedig a későbbi férjjel való megismerkedés, a találkozásuk és a búcsú egy balatonfüredi nyaralás alkalmával 1841-ben. A Másik tükrében, épp az írás által bomlik ki előttünk Etelka női mivoltának képződése.[40] Ahogy a Vörösmarty Mihály által divatba hozott régies, akkor még mellékzönge nélküli kifejezés az ember párjaként szépen megfogalmazta: a némber.

Amikor Slachta Etelka 1841 nyarán akkor már súlyosan beteg anyjával Balatonfüredre utazik, elsősorban az Anna-bálra mennek, valójában azonban az udvarlók között válogatnak. Az anyának is megvannak a maga szempontjai, s egyre inkább úgy tűnik, Etelkának is a sajátjai. Mi több, a naplóírás részben azt a célt szolgálja, hogy kialakítsa a maga válogatási stratégiáját. Erről unokatestvé-

a helyesírásból." „Naplójegyzetei...", 1998. 21–22. A III–VI. füzetek publikálásakor viszont a mai olvasó számára barátibb átirat szempontja kerekedett felül. „Ha Krasznay betűhű írásmódját követtük volna, azzal egy nehezen olvasható és még nehezebben értelmezhető szöveget adnánk az olvasók kezébe. Olyat, amelyikben öt-hat nyelvésznél több nemigen lelhetné örömét." Krasznay, 2010. 38. Mindkét változat mellett hozhatók fel érvek. Csak felvetjük az ego-dokumentumok szempontjából aligha mellőzhető vitakérdést: vajon melyik őrzi és mutatja meg inkább a szöveg szerzőjének énjét?

[37] Zadjeli Slachta Etelka soproni naplója, 1943. Eredetileg a *Soproni Szemle* 1943. 4. számának függelékeként (19–212.) a Soproni Városszépítő Egyesület kiadásában jelent meg.

[38] Katona, Egy soproni kisasszony, 2002. 126–146.; Katona, „Menj, menj leány...", 2. rész. 2002. 256–277.; Katona, „Menj, menj leány...", 3. rész. 2002. 333–347. A füredi napló külön kötetben is megjelent: „Füreden az idén először...", 2008. A közlés szempontjából érdemes megemlíteni, hogy a *Soproni Szemle* még az eredeti nyelvi formát adta vissza, míg az utóbbi kiadvány (s az ötkötetes alább idézett szöveg) már egy mai nyelvre konvertált szövegátiratot publikált.

[39] „...kacérkodni fogok vele." III. 2006. 170–181.; Katona, V. 2008. 49–54., 77–88. Az eredeti naplót lásd: Slachta Etelka naplói, MNL SL XIV. 27. 3. d. Katona Csaba jóvoltából először Slachta Etelka levelezőkönyvének fénymásolatát használhattam, amelyért ezúton mondok köszönetet, majd a levéltárban az eredeti iratokat is tanulmányoztam. MNL SL XIV. 27. 1. d.

[40] Etelka női identitása képződésének felvázolására az individualizáció jegyében tett kísérletet a napló első kötete alapján Gyáni, Női identitás, 2005. 33–40.

rének írt levelében kertelés nélkül számol be: *„Tudja Isten, volt elég szép leány itt, de egyiknek sem annyi udvarlója, mint nekem."* Ezután a lovagok név szerinti felsorolása következik (azoké is, akik nem álltak be a sorba!): *„Ezen 14 udvarló között volt két komoly kérő is – de ez egészen közöttünk marad. Ha már el nem fogadom kezüket, nem is akarok kínálatukkal kérkedni. Az egyik szép, mint Adónisz, jó, finom manírú, felséges neveléssel, igen noble, élegante külsővel. Atyja csak gabonakereskedő volt, de roppant gazdag. Négy lóval volt itt, s képzeld, én mégsem mondtam: igen! Én az ifjú első, valódi szerelme vagyok. Komáromi. Egy pillanatig gondolkodtam, de még igenis kevéssé ismerem e szellemdús, szép ifjút. A másik pesti, nem annyira szép, mint kellemes, észteli, vidor kedvű, szellemdús s oly rettentően szerelmes, miképp megvallá, csak most látja, mi a valódi szerelem. Oly gazdag, hogy városban equipage-t tart. Ezt is érdemesnek tartom fontolóra venni. Szerelmes egyikbe sem vagyok; csak raisonból mennék hozzá. S hol csak ész, nem szív határoz, ott mindig lassan választunk."*[41] Az udvarlók fontos funkciója az én-építés szempontjából, hogy nem mulasztják el Etelka jó tulajdonságait ecsetelni: az elsőként említett Csetke Mihály például a honleányi érzületre apellál: *„Ugyan nem győzöm nagysádat eléggé csudálni! De csak mondja, hol tanult így magyarul beszélni? Ily tiszta dialektusban, ily ékes keresetlen szép nyelvben – nincsen párja."*[42]

A bárónő mama elsősorban egy harmadikat, gróf Hugonnay Gusztávot támogatta volna. Etelkának ő is tetszett, mégis egy 20 éves lánytól meglepő racionálisan fogalmazza meg naplója számára ellenvetéseit: *„Ő oly nyugodt, ment minden túlzástól, eszes, jószívű; mindenütt kisugárzik kedélyessége, nemes érzése. Jó hazafi mellette, és szép, nagyon szép ember. De mindez nem ámít engem el; még se mennék hozzá. Két nő után, kiégettnek kell lennie szívének, s nékem, éppen mivel hidegebb vagyok, annál forróbb szenvedélyű férjemnek kell lennem. Emellett két gyermeke van már. Mit vesződjem én oly gyermekekkel, kikben tán anyjuk minden hibája, minden üressége van? Nem én itt nem csinálok magamnak illúziót. Én nem boldogíttatnám, s nem boldogíthatnék. Én tetszem neki – majd elmúlik! Érdekes egy ember, de nem nekem való. Nemes érzésű – szép is, tán belé is lehetne szeretni még –, mégis csak azt mondanák: csak azért mentem hozzá, hogy grófnő legyek! Meg nem foghatnák tán, hogy valódi szimpátiára lelt. Azért is minden gondolatot reá elűzök."*[43] Most láthatjuk, hogy egy fiatal nemes kisasszonynak mi minden számít a másikban, s ráadásul nemcsak az anyjára, de még sokkal inkább a közvéleményre is tekintettel kell lennie.

Szekrényessy József, aki a régebbi pesti ismerősségre is támaszkodhatott, udvarlásában az „írónőt" igyekezett megszólítani. Etelkának ugyanis fordításai,

[41] Baumgarten Mária bárónőhöz, 1841. aug. 3. Katona, V. 2008. 41–43. Az első jelölt Csetke Mihály, a második Szekrényessy József, a későbbi férj.

[42] „...kacérkodni fogok vele." III. 2006. 135. (1841. júl. 20.) Csetkének azonban még az Anna-bál előtt el kell utaznia. A naplóban Etelka azt is megvallja, hogy Csetke mennyire mély benyomást tett rá: *„Érzékiségem fel van ingerülve – jó, hogy távozik, különben bolondságot követhetnék el."* Uo. 136.

[43] Uo. 137. (1841. júl. 21.)

sőt „novellája" jelent meg a *Regélő*ben. *„»Hisz ön novellát is írt! Bezzeg lelkes magyar kisasszony!« S egy galantria követé a másikat. Mondá, mindig hitte, nagyon vidor vagyok, azóta, hogy novellámat olvasá, meggyőződött felette. Casinó-bálról, akkori famosus fürtömről, Mátrayról satöbbi volt még szó. Végre hazamentünk s ő kísért. Zászlómhoz esküdött."*[44] Mind közül tán épp Szekrényessy túlzásait volt számára a legnehezebb távolságtartással kezelni: *„Sokat, igen sokat mondott ez. Miért nem maradtam Pesten? Egész reformot hoztam volna be! Énnékem hódolván az ifjúság, a többi lányok is iparkodtak volna engem tökélyben elérni! »Persze!« – mondám mosolyogva. »De, sőt, igen!« s most jöttek a hasonlítgatások. »Egyáltalán!« – mondá. »Minden tekintetben nincs Pesten csak egy lány sem, azaz a société-hez, sem a haute volée, sem az alsóbb rendűekhez tartozó, mely Önnel mérkőzhetne!« De most én kezdém: »Önnek galantriája sértő minden többiekre...«"*[45] S ez az „haute volée-hoz", a felsőbb arisztokrata körökhöz való viszony (hiszen anyja bárónő volt) végig szenzitív kérdésnek számít Etelka számára a füredi naplóban.

Aztán egy szép nap után nem jön álom a szemére, s kiderül, amit eddig is tudtunk, de mégis másképp, hogy bizony ő is „hasonlítgat": *„Péntek, 23-án. Már rég ágyamban fekvém tegnap – s nem jött álom a szemeimre. Hogyan is? Oly eseményteli nap vala a tegnapi nap! Mennyi hasonlítás, mennyi eszme, mennyi udvarló – mennyi forró, mély érzés ama Szekrényessyben – ez valódian szeret. Mennyi eszme jövőm felett! Válasszak-e? Előbb jól ki akarom azt választani, ki engem övének mondjon – ésszel, tapintattal; s csak azután magam átengedni azon érzésnek, mely őt boldogítja. Egy kis láng fellobban bennünk, egy meleg érzés elterjed bennünk, ha magunkat szeretve látjuk – magunkon állt, ezt azután hízelgett hiúság eredte örömnek elnevezni s kihűteni, vagy ésszel támogatni, annak határt nem szabni, magunkat egészen – ha az ész már jónak látja – ezen érzésnek átengedni, s azt aztán szerelemnek kanonizálni. Mi csak egyszer éltünkben szeretünk égőn, forrón, valódian – minden körülmény; minden kötöttség tekintete nélkül. Ha az érzés, melyet csak pillanat, nem meggyőződés szülhet, elhamvadt, oda keblünk legszentebb, legtisztább, legégiebb érzelme. Mit ezentúl szerelemnek nevezünk, többé nem az! Szeretünk, igen, mint barátot; s tán felforr bennünk egy kis indulat, azt csak hiúság szüli – körülmények határoznak ilyenkor. Mások persze a könnyelműek, kik elhitetik magokkal, hogy szeretni nekik szükség – s az egyik tárgynál nehézségekre bukkanván gyorsan más tárgyat választanak."* Aztán az eddigi szerelmek számbavétele révén megtaláljuk e koravén bölcsesség eredetét is: *„Szerelem nem hasonlítgat, nem hágy időt másokat észrevenni – ezt tapasztalám, midőn még Gindlyt szerettem!! Azonban Augusszal semmi – úgy hiszem, két év óta már szokhattam volna ezen ideához. Tehát mást kell választani. De kit? Kit az ész leginkább javasol; kiben leginkább egyesül szív; ész, elvek hasonlatossága, nemes, finom s gyengéd érzés, műveltség,*

[44] Uo. 134. (1841. júl. 20.)
[45] Uo. 139. (1841. júl. 21.)

helyes tapintat, túlzástól mentség vagyon, s mindezek felett, forró szerelem hozzám. S ez legyen ezentúl is kitűzött célom. Nemtelen volna tőlem, ábrándokon csüggve, csak magamnak élni. Isten mentsen meg exaltatio-tól! Fáj nekem még azon gondolat, férjhez menni, de hozzá kell szoknom. Tehát azt kívánom, hogy másik [sic!] *is azt szenvedjék, mint én magam? De jól vigyázva! Hogy valódi, mély érzést udvarlástól, múló fantáziától megkülönböztethessek. Ezen s ily eszméletek soká nem hagyának elaludni."*[46]

Aztán hamarosan előbukkan minden „hasonlítgatás" alfája és ómegája: *„Szekrényessy gyengéd, finom ember, de mégsem oly magas fokon még, mint édesatyám! Ma, midőn Inkeyék távoztak, fájdalmas észrevételeket tőn ezek durvasága felett; s milly különbség van mégis e falusi s a pesti urak között. Ez tetszett nékem. Szekrényessynél mindent a műveltség tőn, de látni, hogy tán szülei házánál nem honolt finom tón, az még nem tökélyes sajátja, mivel nem született vele."*[47]

A várva várt Anna-bál után még mindig nem jutott dűlőre a dolog. Pedig Szekrényessy mindent bevetett, s Etelka is pontosan értette, hogy mire megy ki a játék: *„»Lelke bája mellett Ön személye is bájoló!« Úgy hiszem, Szekrényessy nem hiába említé, szeretne velem egyedül beszélni; nyilván körülményeiről akar velem szólani, mutatni, hogy nem ouventurir, s financziról szólani, hogy mutassa, képes egy nőt eltartani. Azonban azt persze mások előtt nemigen kívánja tenni; de én még ennyire nem akarom vinni a dolgot, mert úgy hiszem, anyám soha sem egyezne meg, nem csak, mert kálvinista, hanem mivel csak ügyvéd. Magam is csak hízelgett hiúság szülte kedvet s valódi barátságot érzek iránta; megcsalnám őt, meg önmagam, ha többet mondanék."*[48]

Szekrényessy mindent megpróbált, még Etelka szobalánya révén egy titkos találkát is kicsikart, de a remélt igent mégsem sikerült kimondatnia. Nem maradt más hátra, mint ébren tartani a reményt, s Etelkát arra kérni, hogy legalább édesanyja állapotáról írjon tájékoztatást. S megszületik a normákat átlépő, egyelőre bizonytalankodó elhatározás, még akkor is, ha ezzel elárulja saját tökéletlenségét: *„Írni fogok neki! Igen, igen! Ő annyira esdekelt csak pár sorért! De ő nagyon átengedi magát szenvedélyeinek tán, örömében kérkedhetne vele barátjánál s így szájról szájra – de tán még sem tenné! S ha is! Hisz kis írói correspondencia – s leveleim bárkinek olvashatja fel! S ki tudja, ha levelezés következtében kiismerjük egymás elveit, gondolkodásmódját – mit eddig idő rövidsége meg nem engede –, nem fog-e ő meg érdeket ébreszteni bennem? De elsőben férfiúnak írni?! Ej mit! Hisz esdeklett érte – s hisz nem írok neki szerelmi vallomást! Csak nézeteimet; csak vagy kigyógyítani akarom őt, vagy belészeretni. Mindenik cél jó; s elérésére ez az egyetlen eszköz. Tehát írni, s minden gondolatomat előtte kifejteni."*[49] Az írás, mint saját nézeteink tisztázásának eszköze,

[46] Uo. 148–150. (1841. júl. 23.)
[47] Uo. 155. (1841. júl. 23.)
[48] Uo. 172. (1841. júl. 26.)
[49] Uo. 177. (1841. júl. 28.)

bizonytalanságunk legyűrése. S önmagunk megmutatása. Persze rögtön ott rezdül egy újabb kétkedő mozzanat: *„Postasípot csak nem hallottam; csodálom! Hisz Szekrényessy 10 órakor akart utazni?"*[50] S mindezt tetézi, hogy Vojnits Terézzel még üzenetet is küld a férfi, hogy elutazás előtt még táncolt is egy sort a társaság összejövetelén. *„Könnyűn mennék át e tárgyon – azonban midőn Tercsi távozott, kissé átjárá eszem. Szekrényessy könnyűkkel szemében búcsúzott tőlem, hívém, mindjárt elutazik, s íme, ő mulat, táncol, holott én honn egész szentimentálisan töröm eszem rajta, s egyre várom a posta síp hangzását – tehát azért nem hallottam! Nem valóban, ez könnyelmű volt tőle, s nemigen bízhatom hűségében. Kissé megsértett – s bár tán finomságból táncolt, hogy engem több beszélgetés tárgyául ne tűzzön ki, hát: kellett-e neki réunion-ba menni? Nem, nem, ne csaljam önmagam, ez mély érzést nem mutat. Csak fő neki levelemben nem mutatni, hogy megsértve érzem magam."*[51]

S ezzel máris mondandónk módszertani velejéhez érkeztünk. Napló és levelezés határmezsgyéjéhez. A füredi naplónak ugyanis utolsó szakasza augusztus 3-ával ér véget (ezen a napon kelt Baumgarten Marie-hoz írott, fent idézett levele a férfiválasztékról), s augusztus 6-án zárta Szekrényessyhez írott, július 28-án kezdett sorait. A csekély időtartamú átfedés is érdekes megfigyelésekre ösztönözhet bennünket. Egyrészt arra, hogy a napló egyfajta laboratórium. Kiváló terep arra, hogy kimunkáljuk másoknak szánt gondolatainkat. Gyakorta előfordul ugyanis, hogy a naplóba jegyzett mondatok szinte szó szerint felbukkannak a levelekben is. De ez szinte természetes. Sokkal izgalmasabb, amikor más kerül a levelezésbe, mint a naplóba ugyanarról a témáról. S a fenti „utolsó tánc" ilyen mozzanat: *„Tercsi délelőtt itt volt búcsúzni, s mondá, miképp ön köszöntött s üzeni, hogy kellett táncolnia, mert különben igen feltűnt volna! Hogy ne venném rossz néven. Én az egészet tréfának tartom, de ha nem az volna, ugyan állítanám, hogy ön szörnyen gyermekes! Mi parancsolni valóm van önnek? Mit ígértem én önnek, hogy ön úrnőjévé tesz? Mi által érdemeltem, hogy ön utánam alkalmazza magát? Mily kötelezvények kötik önt hozzám? Igen, ha én e nyomorult szócskát: igen, csak azt mondottam volna önnek, akkor jogom volna mindent öntől kívánni – de most! Ugyan nevetséges kívánat volna tőlem: hogy nekem mindent feláldozzon, táncot s mindennemű mulatságot, nékem, kitől ön még eddig semmit sem nyert!"*[52] Etelka tehát tudatosan nem mutatja sértettségét, már csak azért sem, mert józanul belátja, hogy anélkül, hogy igent mondott volna, aligha várhat el bármit is a férfitől. A bizalmatlanság szelleme

[50] Uo. 177. (1841. júl. 28.)

[51] Uo. 178–179. (1841. júl. 30.)

[52] Katona, V. 2008. 52. (1841. júl. 29.) Olvasói szempontból megjegyezni kívánom, hogy a „Privát történelem" című ELTE-szeminárium diákjai sajátos gender-megoszlást mutattak a napló és levél fenti különbsége megítélésénél: a leányok jobbára megértőek voltak Etelkával kapcsolatban, a fiúk pedig inkább képmutatást gyanítottak a dolog mögött. A szemináriumi beszélgetések inspirálóan hatottak erre az írásra is. Köszönet érte.

azonban mégis átüt ezen az első levélen, amikor más dolgokért „lehordja" Szekrényessyt. A férfi ezeket egyenesen „vádpontokként" kezeli, s ekként is védekezik ellenük. A legkomolytalanabb az elmaradt postakürt, amely szorosan összefügg az elutazással, s mint a naplóból láttuk, még a tánccal is. Pedig a magyarázat roppant egyszerű: Szekrényessy nem postakocsival, hanem gyorsparaszttal utazott, s azon nem volt postakürt.[53] Etelka már csak azért sem tudta teljesen leplezni sértettségét, mivel ebben a levélben tudatja Szekrényessyvel, hogy unokatestvére, Mari hogy járt: szétment a parti. A fiú lengyel anyja kívánságára hivatkozva visszalépett a házasságtól. Etelka nem hisz ebben az indoklásban. Benne több az elszántság, akár az anyjával szemben is: *„Lárifári. – ! Szilárd akarat, valódi szerelem mindent tehet! Én legalább úgy hiszem, nem ismernék akadályt, s pedig csak ném ber vagyok!"*[54] A naplóban azonban ennél is tovább megy: *„Én Marinak tüstént válaszoltam, a lehetőségig vigasztalólag – valóban desperátus vagyok! Soha sem hittem volna, hogy Skolimowszkyban csalatkozzam! Csak ilyenek a férfiak – s éppen most kelle alkalmat lelnem minden hitemet férfihűségben veszíteni!"*[55] Az elmaradt postakürt ezért is került fel oly súllyal a véteklistára.

A kibontakozó levelezés műfaji sajátosságai is terítékre kerülnek: *„Mily kellemes órákat tölthetnénk most együtt! Szóval könnyebben közölhetni gondolatinkat, véleményünket, mint írásban. Ön látja, levelem törött mondalmakból áll, nincs itt semmi keresett írásmód semmi felett, kombinált frázisok – amint a gondolat felvillan agyamban, úgy írom azt le. Ígérje nekem, kedves barátom, hogy önnek levelei is ilyenek lesznek. Küldje el leveleit, amint azokat írja, soha se tartsa azokat vissza. Én önt ismerni akarom, éspedig hirtelen támadt gondolataiból; ha ön pedig kis hiúságból megváltoztatja az első gondolatot, nem vezet az valódi ismerethez s csak rossz következménye lehet."*[56] Meglehet, a feltárulkozó őszinteség jegyében Etelka azt is beleírja a levélbe, amit talán inkább a naplóba szánt volna: *„Tegnap este Vojnits Tercsitől levélkét kaptam, ma válaszoltam. 1. Mennyire ösmered Szekrényessyt? 2. ist er ein Windbeutel* [szeltoló], *oder nicht? 3. Van equipage-a vagy nem? 4. tehetős-e? s ohngefähr* [!] *mennyi rendes jövedelme? 5. Nagyon változékony-e szerelmében? 6. Rengirozva* [?] *van-e? 7. Jó ember-e? 8. Solide ember ő? 9. Nemes ember ő?"*[57]

[53] A „lehordás": Katona, V. 2008. 51. (1841. júl. 28.) A vádak elleni védekezés: Uo. 82–83. (1841. aug. 10.)

[54] Uo. 53.

[55] „...kacérkodni fogok vele." III. 2006. 181. (1841. aug. 3.) Hogy a 14 udvarlóról szóló, Marihoz írott, általunk is idézett levél mennyire vigasztalta a címzettet, azt nehéz elképzelni. Vö. Katona, V. 2008. 41–45. (1841. aug. 3.)

[56] Uo. 52. (1841. aug. 1.)

[57] Uo. 54. (1841. aug. 5.) A szövegközlést az eredeti alapján néhány helyen kiegészítettük, illetve korrigáltuk. Slachta Etelka fogalmazásaiból. MNL SL XIV. 27. 1. d. Mivel az Etelka által elküldött levelek fogalmazványai maradtak fenn, nem lehetünk biztosak abban, hogy a Vojnits Teréznek

A levelezés során aztán szinte mindent megvitatnak, vagyoni helyzetet, nemesi pecsétet és predikátumot, de végső soron a félreértések tisztázása, a kölcsönös megértés keresése felé vezet az út. Ebben fontos szerepet játszott Szekrényessy nőfelfogása: *„Nálunk ezen szócskát, 'nő', igen kevesen látszanak ismerni és felfogni, holott egy jellemdús, okos nő lelke az egész háznak, a mondott szócskában, ki azt felfogni képes, oly sok fenséges rejtezik, hogy nélküle semmi sem tökéletes és csak kihágásokat hoz elé. Női büszkeségét oly nagyra becsülöm, hogy óhajtva várom annak hovahamarabbi életbe léptetését, kivált, midőn meg vagyok győződve más oldalról, hogy mily kevesek vannak dámáink közt, kik önnel e részben, bár csak in theoria, azaz a papíron is, megmérközhetnének! Azonban mégis egy okos férjnek tanácsai, vezetései nem megvetendők, sőt ha társas életet nem külérdek, hanem őszinte szeretet hozá létre, ott nem is lehet nyoma egyetlen egy kellemetlen pillanatnak is, mivel még külcsapást is mérsékli az ész, szív szerelem és viszonyos köztisztelet."*[58]

Aztán augusztus 20-án meghal a mama. Etelka visszautazik Sopronba, de azt is elhatározza, hogy tavasszal Pestre költözik. December 10-én pedig kimondja a boldogító igent, s ettől fogva – bár csak titokban – jegyeseknek tekintik magukat. A levelezés azonban tovább folyik, még ha ennek csak Szekrényessy által írt darabjaiból tudtuk eddig, hogy Etelka 1841. december 11–17-én, december 18–30-án és december 31-étől január 12-ig írott levelei is eljutottak vőlegényéhez.[59] A Soproni Levéltár fondjában azonban ezeknek a leveleknek is ott rejtezkednek napról napra írt fogalmazványai.[60] Ha eddig a napló 1841. augusztus 3-i megszakadását az irodalom elsősorban az anya halálával magyarázta, akkor a fogalmazványok fényében ezt azzal egészíthetjük ki, hogy valójában a naplóírás a levelezés alakjában tovább folytatódott, de az őszinte feltárulkozás igénye szinte elmosta a két műfaj közötti határvonalakat.

„»Az ön által tenni szokott paralelleizálgatás nem külérdeken alapszik, hanem belső becsen« igen, de nem lehet ez éppen oly veszedelmes s káros arra, ki kitűzetik illy hasonlítgatásoknak, mint amaz? Megvallom, én is szoktam hasonlítgatni. Atyám ideálom, s ehhez hasonlítok mindenkit, azaz nem éppen mindenkit, hanem azokat, kik

írott kérdések valóban belekerültek a Szekrényessynek küldött levélbe. Miután a férjválasztás kilenc kérdőpontját a fogalmazványban egy kapcsos zárójel fogja össze és különíti el, nem kizárt, hogy ez a három sor csak a Teréznek írott levélben kapott helyet. Ne feledjük, ez éppen azon első napok egyike, amelyekről nem maradtak fenn naplóbejegyzések! Tény az is, hogy Szekrényessy, akinek viszont eredeti leveleit találjuk a hagyatékban, nem reagált erre a mozzanatra.

[58] Katona, V. 2008. 81. (1841. aug. 10.)

[59] Uo. 97., 119.

[60] Ismert, hogy milyen veszélyeket rejt magában, ha a levelezésből sokszor csak az egyik fél írásait ismerjük, s azokból kell rekonstruálnunk a másik fél álláspontját. Lásd Horváth András, 2010. 13–14. Szerencsére Slachta Etelka esetében nemcsak a kapott levelek, hanem legalább a küldött levelek fogalmazványai is fennmaradtak.

nemüleg a hasonlítgatást ki állhatják. Azután hasonlítom az ifjú jellemét az enyimmel, mennyire illenek öszve, milly hasonszenv bizonyos elvek, bizonyos tárgyak, bizonyos események sat. iránt – uralkodik köztünk; mennyire harmonizálnak jellemeink, hangulataink; mennyire vonz egymáshoz rokonszenv, mennyire taszít egymástól ellenszenv. S illyes hasonlítgatásokat, mellyek a legszükségesbek az életben, mindig igen komoly számolás enmagammal követi, melly a hiúságot mind inkább kiküszöböli."[61]

A házasságról mindkettejüknek megvannak a saját elvei, s ezek nem állnak élesen szemben, sőt, akár ki is egészíthetik egymást. Etelka *„fő kincsei": „bizalom, őszinteség, gyengéd érzés és elnézés"*, József *„alapkövei": „jellem, tisztelet, szeretet és hívság".*[62]

A fő az, hogy legalább írásban megbeszélhetik kettejük másfajta felfogásait: mindjárt Etelka vallomásakor felszínre bukik az egyik különbség, bár csak utólag jut idő és alkalom ennek tematizálására. József így reagál erre: *„A tiszta érzés körül kifejtett elveiben egészen osztozom, csakhogy az érzések kimutatásánál gyakran félreérteni szokták a magukat kevésbé kimagyarázni tudók. Becses soraiban ezen kitétel: »Önnek áldozok mindent és önnek neje leszek.«, bár legbecsesebb és reám nézve legüdvösebb, de azon 'áldozok' szócskával nem tudok megbarátkozni. Nem mintha ön ellenében gyanúsítgatnék, de mivel legközelebbi önnel létemben ön nekem mondá: »Lássa, kedves Szekrényessy, én Önnek feláldozom szabadságomat.« Akkor is ezt furán hallottam, de becses vallomása oly későre esett, hogy az idő rövidsége, lelkemben fellobant érzelmek hullámzásai, örömöm, habozásom, búcsúm vétele satöbbi, satöbbi nem engedének erről egy kicsit értekezni."* Most viszont személyes együttlétükből meríti a példát: *„Ön kissé csalódásban van, ha azt hiszi és úgy van meggyőződve, hogy egy leány férjhez menetelekor szabadságát áldozza fel. Én megköszönöm minden leánynak képzelt szabadságát"*, majd arra utal, hogy a szigorú etikett miatt garde de dame nélkül még a lakást sem volt illő Etelkának elhagynia. *„Oh, képzelt szabadság! Holott ha egy okos leánynak okos férje akad, az illedelem határai között minő szabadon teljesíthetik az illő kívánság."* S szerinte az okos nő a férfi szabadságát sem korlátozza. Ám ennek kijelentése után maga is érzi, milyen meglehetősen kényes terepre merészkedik, mégis továbbfűzi a gondolatmenetet: *„Ígérje meg, tisztelve szeretett Etelkám, hogy engem félre sohasem ért szánt szándékkal! Úgy az én szabadságom áldozatát en detail önnek leírom, és hiszem, hogy önt, ki argumentumra hallgatni szokott, meggyőződött afelett, miszerint én feláldoztam szabadságomat, de más tekintetből, mint túlnan felhozám. Tudniillik honi törvényeink* [...] *vegyes házasságokat a katolikus vallás rend szabályai szerint traktálják, melyek szerint, mint ön is tudja, a házasságok szent sacramentumok lévén felbonthatatlanok. Ellenben a protestánsok valláselvei szerint a házasságok szent sacramentumok nem lévén, törvényes ok előadta esetében felbonthatók és szabadságukban áll a feleknek más házasságra lépniük. Ezt én önnek,*

[61] Slachta Etelka fogalmazásaiból. MNL SL XIV. 27. 1. d. (1841. dec. 13.)

[62] Katona, V. 2008. 107–108. (1841. dec. 25.)

kedves Etelkám minden célzás nélkül hoztam fel, önt meggyőzendő afelett, hogy fentebbi előadásom úgy áll: én azt hiszem magamról, hogy alig volnék én képes többször érzést nyilvánítani valamely lény iránt, ha első választásomban szerencsés nem lehetnék. A mondottak csupán az 'áldozat' szócskáért kénytelenített felhozni, melynek, én úgy hiszem, ön is nem valamely titkos félreérthető jelentést akará adni, csupán inkább façon de parler szerint mondta vagy írta."[63]

Etelkát azonban nem olyan fából faragták, hogy válasz nélkül hagyja a vegyes házasság kapcsán a felekezeti identitás őt is komolyan érintő problémáját: *„Hogy mi leányok férjhez menetelünkkor szabadságunkat áldozzuk fel, az egyáltalán úgy szokott lenni; s nem façon de parler. Ritka leány talál olly férjre, minő ön. Hisz még mind eddig fájdalom házasságra lépésnél többnyire csak külsőségekre tekintetik. A szerelem úgy is múlandó, s ekkor csak a külső helyzet kelleme marad fen! Ez közönségesen felvett elv. Azonban önnek olly szép, olly meghatározott fogalma van az illő szabadságról; ön jól érzi, hogy szabadságunkkal soha túl ne lépjünk; de ön nejével soha mint rabszolgájával, mint kényei játszó lapdájával fog bánni. Én jelen helyzetemben persze még függő valék, ha azonban Stiftsdame lettem volna, egészen független, s önálló, szabad lettem volna, mint madár a légben. Azonban e szabadságomat önnek, vagy inkább boldogsága szent templomának oltárára áldozom, mivel önt szeretem, s így szívesen zsarnokoskodása? S akaratja alá hajtom béketűrő fejem; szívesen ön akaratjára bízom létem, ön kívánságára hajolok. Így tehát nem vala csak façon de parler, hogy én önnek szabadságom áldozom fel, de én ezt szívesen teszem. Soraimban e kitétel: »önnek áldozok mindent, s önnek neje leszek« előtt még egyebet mondék – ön engem nem értett – talán mert férjfiú. Én nem is akarom önt most felvilágosítni; mert akkor is csak szenvedélyes hangulatomban írám önnek azt, mit csak jövendő férjemnek mondhaték; – s mi, mind e mellett, midőn átolvasám, nem kis zavarba ejtett – azonban megegyezésünk ellen véteni nem akarván, önnek küldém a sorokat, mint azokat írám. Kérem önt, ne is írjon többé e felett – mert csak zavarba ejt. Ön úgy tetszik, ezt külsőségekre czélzásnak vevé, pedig nem vala az, ön tudja, hogy a legnevetségesbnek tartanám, önnek mondani: »én önnek e helyzet kellemét, vagy ezt, vagy amazt áldozám« – »ha két lélek egybeólvad, nincs fokozat, s nincs jogelsőség«. Én önnek boldogsága szent templomához egy téglával többet viszek, de az se nem szabadságom, se nem külsőség, hanem mindenem, s ezért áldozat, mert visszatéríthetlen, ön engem nem érthet, éppen mivel férjfiú. Kérem, igen kérem önt, ne említse többé e tárgyat. Hogy én önt sz*[eretett] *b*[arátom] *félre érteném, attól ne tartson. Én jól érzem, hogy ön nékem áldozza szabadságát, s meg nem fogok szűnni, ezt szem előtt tartani, hogy ne adjak önnek okot arra, ezt valaha megbánni. S ez is talán éppen csak azért van így, hogy ismét sympathia legyen köztünk, ismét rokonkörülmény tűnjön elő. A lányok egyáltalán keine Regel ohne Ausnahme hazánkban szabadságokat*

[63] Uo. 105–107. (1841. dec. 25.) Az Etelka által írott levél fogalmazványának az „áldozatra" vonatkozó részei nem maradtak fenn.

áldozzák fel, ha férjhez mennek, férjeik pra[e]tendálják, hogy vakon engedelmeskedjenek nekik, vakon teljesítsék parancsaikat; s így honunkban egy leánynak – einer im Allgemeinen gesprochen – mindig több szabadsága, több saját akarata van mint a nőnek. Higye ezt nékem el, ez nem túlzás. Azonban azon leány, ki önnek neje leendene, mindig több illő szabadságot éldelne ön oldala mellett, mint az atyai házban. S mivel azon kis szabadsága, melyben mint leány részesült, nemhogy megszorítást szenvedne ön mellett, hanem sőt inkább tágulna, igen helytelen volna azon kifejezés, hogy ő önnek, azaz egy Sz. J. nek áldozá szabadságát. Azonban ön mint Calvinista, a szó teljes értelmében, minden félre értés, minden hamis célzás nélkül áldozza nékem szabadságát. Én mint már túlnan megmutatám, nem hasonlólag többi leány társaimhoz – egészen szabad vagyok – e szabadságom ön mellett egy kis megszorítás alá fog esni. Önnek felséges fogalmai vannak e kis szóról 'nő' – ön ezt bőven fejtegeté legelső levelében – s én ez olta kifejezhetlenül tisztelem önt. S éppen mivel önnek olly helyes fogalma van a szócska 'nő' tágas értelméről, éppen azért mondám, hogy csak ki megszorítást szenvedend szabadságom; de hogy szenvedend, azt önnek is meg kell vallania, mert hisz már az esketésnél is mondják: »s engedelmeskedni fogsz férjednek!« Én szívesen, teljes meggyőződéssel fogok ön tanácsira, kívánságira hajolni, én iparkodni fogok ön kívánatit lesvén, azokat megelőzni – azonban még sem leszek tökélyesen független. Én ezt sohasem fogom megbánni, mivel önt szeretem, s mivel ösmerem a némber valódi rendeltetését. Azonban én csak csodálom a történetet, melly itt ismét egyensúlyt állít köztünk fel. Mivel ön, mint Calvinista, szabadságát áldozza nékem, a történet úgy hozza magával, hogy éppen nékem is több szabadságom van, mint bárminő leánynak."[64]

S a némber valódi rendeltetését kereső fogalmazás felszínre hozza visszamenőleg a sorsdöntő 'igen' elhangzásának körülményeit: *„Én nem ösmerek annál nevetségesbet, mint midőn a némberfeledi, hogy némber, s minden tettében férjfias kíván lenni. Azonban van itt egy közép út. A leány sohase vetkőzzék asszonyiságából ki – mert ez legszebb, legbájlóbb dísze – mindig szelíd, szende, szemérmes legyen, s iparkodjék mind azon erényekkel díszelegni, mellyek, amint őt ékítik, olly helytelenek férjfiún. Azonban ő bár mindenek felett iparkodjék mindig asszonyias lenni, még is némelly erényeket elsajátíthat, mellyek a férjfiak sajátai szoktak lenni; erényeket, mellyek ahelyett, hogy asszonyiságának ártanának, azt sőt inkább emelik, mivel erősödvén általok gyengeségét támogatják. Bár a lágyságot a maga helyén a némber egyik legszebb erényének elösmerem, azért az örökké való érzelgés még sem tetszik nékem. S higye ön nékem, hogy éppen azt tetszett nékem öntől, hogy ön leveleiben a '4 szócskát' nem ismétlé; s távol levén azon hiedelemtől, hogy ön megszűnt volna engem szeretni, magasra becsültem inkább büszkeségét, mikép azokat addig ismételni nem akará, míg én azokat viszhangoztatom. Sőt még találkozásunk első két napján is, ön inkább barát volt csak; a 'szerető' csak*

[64] MNL SL XIV. 27. 1. d. (1842. jan. 3.) Etelka vegyes házasságról vallott nézeteiről lásd még Kövér, A szív hangja, 2012. 127–139.

némellykor csillogott ki; csak a harmadik napon, midőn állítám: »ön még soha se lehetett szerencsétlen«, csak midőn a válás órája közelgett, s én egyre visszatartám önt – hogy önnek vallomásomat tegyem, mellyre mindegyre nem vala elég bátorságom – csak akkor törött ki önnek szenvedélye; csak akkor volt ön ismét egészen 'szerető'. S higye el! Ez is isten sugallata vala; mert csak önnek meleg közeledése feledteté velem bátortalanságom, csak az ragadott engem el, s erőt adott, önnek azt mondani, mit tegnap olta érezék. [...] *Hidje ön, hogy reménylem én is, hogy ön nem talál a földkerekségen egy lényt is, kinek a négy szócskát csak valaha is csak mondottam vólna. S éppen mivel én sem szoktam a szív valódi érzésével játszani; éppen azért esett vallomásom is majdnem az utolsó percekre. Hacsak néhány hétig akartam vólna önt szeretni; ha hiú, változékony lény volnék, hidje el, én már kezdetén, könnyen vallottam vólna önnek érzésem meg; de éppen, mivel igenis jellemes vagyok, mintsem szívérzéssel játszanék, azt ruhaként változtatnám, mivel érzém: ha szerelmet vallok, az örökké fog tartani – azért vallám azt oly későn meg. Tudtam, hogy egész éltemre fogok határozni; hogy egész jövőm boldogságát függesztem a négy szócskához – s mivel ezek kiejtése egész éltemre határozand – mindez éltem legfontosb lépése, azért nem mondám én azokat délutáni öt órakor, azaz jöttekor, hanem csak esti nyolckor, azaz távozta előtt. S valamint ön hivé, hogy nőtelen maradand; úgy hivém én is, hogy férjhez nem menendek; s pedig ugyan azon okból, mint ön. S azért ön is k*[edves] *b*[arátom] *elbízhatja magát kissé, hogy engem egyedöl ön hódíthata meg; hollott mint ön tudja, legkevésbé sem vala okom panaszkodni a fellett, hogy nem ösmertem elég férjfiút, ki bizalmával megtisztelvén, nőül akart venni. É*[des] *b*[arátom]*! Én Atyámat, Önnel s Istenemmel egyiránti forró hévvel szeretem; nem szűnök iparkodni a hasonlíthatlan jelességű Atya erényeit utol érhetni; méltóvá magam tenni arra, hogy leánya vagyok. S hiszi ön, hogy én erősen hiszem, hogy Atyám szelleme körüllebeg engem, hogy ő, ki támaszom, vezetőm vala éltében, őrangyalom most is, hogy ő serkent minden jóra, ő buzdít erőre; ő segít kivetkőznöm a roszból. S hiszi ön, hogy én meggyőződve vagyok a fellett, hogy Atyám, ki éltében annyira iparkoda engem úgy nevelni, belém olly elveket csepegtetni, mellyek alapjai legyenek jövőm boldogságának – hogy ő most is megintett volna, visszatartott volna, tudja ég, mikép! de nem hátráltatta vólna, hogy én önnek viszontérzésem meg valljam, ha nem látta vólna már előre, hogy ön azon férjfiú, ki méltó arra: az ő fia lenni; ki egyedöl képes engem boldogítni. S előbb, hogy sem ön ama négy szócskát tőlem hallá, feltekintettem Atyám komoly, nemes vonásira – őt mintegy megegyezésre felhíván – de ő nyugottan mosolygott reám – s én jövőm boldogságát önnek kezeibe fektetém. Ne csodálja ön, hogy én mindig nagyobb lelkesedéssel szóllok Atyámról, mint Anyámról. Az már közönséges szokott lenni, hogy a leányok atyokat, a fiúk anyokat jobban szeretik."*[65]

Atya, férj, Isten – furcsa szentháromság, de mégis ennek jegyében nyerhetünk bepillantást a katolikus szűziesség belvilágába, amelynek igazi mélységei

[65] MNL SL XIV. 27. 1. d. (1842. jan. 2.)

(és korlátai) csak a testiséghez való viszonyban (az első csók), a nőiség igazi megvallása csak a tegezésre való áttérés után bontakozik ki. Bizonyára meg is riadt ettől a feltárulkozástól Szekrényessy, bár válaszlevelei ebből a korszakból már nem maradtak fenn.

Etelka: *„S mégis mennyit érezék én! Hogy felfoghatlan vala eddig előttem, hogy engem egy szív bírása ennyire boldogítand! Csodálatos, hogy se te, se én eddig nem éreztünk, hogy így rokonvonzalmunk annál újabb, annál bájosabb, annál édesb levén ellőttünk, bennünket annyival inkább boldogítson! S milly változásokon mentem én által – minő vóltam csak ez ellőtt kilenc nappal még! Bucsúcsókod most is ég még ajkamon, s én majdnem vissza rettenek azon eszménél: hogy csókoltam! Hidd el, ez az első tett, mellynél nincsen visszatérés, mellynél el nem hitethetjük magunkkal: hogy nem tettük! Valóban, ha tiszta érzésünket annyira megóvtuk, mint én tevém, akkor e tettel, mit mások, mit sokan játszilag tesznek, tréfának vesznek – akkor ezt már nagy lépésnek elnevezhetjük! Nem vagyunk többé mint Schiller némelly némberei, csupán a*[e]*therből öszveszőve – mert a csók nem csupán lelki kéj! Hidd el! Ha viszonyom véled – mitől Isten őrizzen meg – bármikép felbomlana, én egy újabban felém közeledőnek nem tudnék többé olly nyíltan szemébe pillantani, mint a tiédbe tekintettem, s meg nem foghatom, mikép száz meg száz némber a csókkal játszani képes; s e szentet, mindenik azt kérőnek, azt játszilag nyújtá – így szentségtelenítni! A te karod volt az első, melly engem átölelt, s hidd el, mennyei érzés az, ha jövő férjünknek mondhatjuk: »én olly tiszta, olly illetetlen vagyok; mikép minden legparányibb kedvezésben te részesülsz legelső«; s kettősen szeretjük őt, mivel még előbb mást nem szerettünk. Hidd el, én ez öntudatot, ez érzést mindenik leánynak kívánom, mert az valóban mennyei!* [...] *Hogy ismét válnunk kellett! De te diadalmadat, első csókomat mégis magaddal vitted! Mint rezge ez egész valómon át, midőn ama bizalmasb, meghittebb szólításoddal, melly hidd el, első pillanatban majd kissé zavarba ejtett – szívedhez karoltál, s égő ajkad az enyimre tapadt, valóban ezt leírni nem lehet, ezt érezni kell, s főleg először érezni! Ha kedves Soproniaink tudnák, hogy te vitted a begyesnek, a jégszívűnek, a büszkének, s tudja ég, mivé megkereszteltek, jól tudván a la Unger, hogy semminemű viszonyom még nem vólt – első csók*[j]*át el! De csak nézzed, mennyire csevegem magam ismét el! Majd aztán a pósta fel sem veszi levelem."*[66]

Felfoghatnánk-e, hogy mihez viszonyítsuk ezek nélkül a levelek nélkül azokat a feljegyzéseket, amelyeket Etelka a házasságkötése előtti napon vetett papírra naplója XIV. füzetében: *„Ni, hogyan remeg a kezem, egész napon át már kiállhatatlan szívdobogás üldöz. A kedves! Ő fel nem foghatja harcom, állásom, helyzetem! Más a szenvedélyes némber, mely alig várhatja az egyesülés percét, s más a tiszta érzésű lény, ki összeborzad. Az én delicate Józsim nemigen, mert nemigen tudott erről velem szólani: »Majd meglátod! Oly természetes minden, s aztán majd úgy hozzám szoksz, hogy el sem lehetsz nélkülem – hisz csak azt fontold meg, hogy erre teremtve vagyunk,*

[66] MNL SL XIV. 27. 1. d. (Sopron, 1842. febr. 11.)

ember csak ember!« – Istenem! Mindez csak mint álom kerül elémbe, én nem hihetem! Nem hihetem, hogy tisztaságom egéből lerántatom, s Józsim azt hiszi, nem áldozunk! Mi kéj nekik, kifejezhetetlen harcunkba kerül valóban! Csak könnyelműség, minden tiszta női érzés nélkülözése, vagy kénytelenség, vagy oly erős szándék, Józsimat a lehetőségig boldogítani, minő az enyém, képes vagy velünk feledtetni, mit teszünk, vagy nékünk erőt adni! A leány, a szellemi, tiszta érzésű, nem áldozhat nagyobbat, hatalmasabbat, szentebbet, mint önmagát, oda azután gyermeki kedélye, oda tisztaságának égbe emelő, boldogító érzete – és semmi kéj nem múlhatja ez isteni fel! S én nem áldozok? Isten látja lelkem! Én nem tudom, hogy élendem túl a holnapi napot!"[67]

SLACHTA ETELKA MENYASSZONY KORI MINIATŰR KÉPMÁSA. MNL SL XIV. 27. 2. d.

Mintha a naplóban, önmaga számára megint többnek érezte volna a vállalt áldozatot, mint a korábbi levelezésben. Ám azt már sohasem tudhatjuk meg, hogy milyen volt a másnapi élmény. A napló XIV. füzete ugyanis 1842. május 11-én már nem folytatódik. Hogy milyen viharos érzésekkel ment bele a nászba, azt még megörökítette, hogy milyenekkel jött ki belőle, azt már nem. A leány még írt, a nő már hallgatott.[68] S ha a legbensőségesebb ego-dokumentumok sem engednek bennünket a női lélek rejtett titkaihoz, azt mégis nyomon követhetjük a leánykori naplóból és a levelezésből, így együttesen, hogy milyen hullámfázisokon át, milyen érzésviharok közepette készítette elő magát egy katolikus nemes kisasszony a némberi létre. Hogy a naplófüzetek között tátongó időintervallumok vajon mennyiben tünetei az énazonosság megszakítottságainak, avagy az identitás válságainak. S hogy ebből mit takar el a nyilvánvalóan megszépített miniatűr portré.

[67] „...kacérkodni fogok vele." IV. 2007. 56–57. (1842. máj. 10.)

[68] A szintén katolikus Krasznay Péter, a nemek szerint bevett kettős mérce jegyében ennél jóval prózaibban emlékezett vissza szüzessége 1845-ös elvesztésére. „Naplójegyzetei...", 1998. 49–50.

A MAGÁNÉLET TITKAI ÉS A NAPLÓ

Nők, szerelem, házasság Kállay Béni életében

A NAPLÓ ÉS SZERZŐJE

Sem Kállay Béni (Pest, 1839 – Bécs, 1903), sem belgrádi naplója (1868–1875) nem ismeretlen a történetírás számára.[1] Már Thallóczy Lajos (1857–1916) nagyszabású biográfiát készült írni a tudós államférfiről, a közös pénzügyminiszterről (1882–1903), volt főnökéről, amelyben kiemelt szerepet szánt a naplónak.[2] De az újabb történetírásban többen kiaknázták e kitűnő forrást.[3] Mi több, a napló komoly tudományos jegyzetapparátussal felszerelve teljes egészében megjelent szerb fordításban.[4] A napló felhasználói, akár intézménytörténeti, akár kapcsolattörténeti, akár eszmetörténeti nézőpontból közelítettek, egyfajta nélkülözhetetlen kiegészítő forrásként tekintettek a kéziratos műre, amely a hivatali forrásokkal együtt találhatja meg helyét a kutatásban. A napló azonban igen fontos magánéleti megjegyzéseket is tartalmaz, amelyek nemcsak a személyiség megértéséhez fontosak, hanem a köztörténet szempontjából sem mondhatók mellékesnek.[5] Nem osztjuk ezért Dán Károly szkepszisét, aki szerint Kállay „rejtőzködő személyiségének megértését hagyatékának szétszóródása szinte lehetetlenné teszi".[6] Dolgozatunkban épp abból indulunk ki, hogy a napló kivételes lehetőséget nyújt egyéniségének megértéséhez, s arra teszünk kísérletet, hogy a szemé-

[1] A nagyalakú, bőrkötéses napló eredetije a MNL OL-ban található Kállay Béni családi fondjában. Jelzete: P 344 C/d 31–34. k.

[2] A biográfia előkészületeiről tanúskodik Thallóczy fennmaradt irathagyatékában OSZK Kt. Fol. Hung. 1689; Fol. Hung. 1649; Analekta 2841. Az anyaggyűjtésből végül az akadémiai emlékbeszéd jelent meg. Thallóczy, II. 1909. Függelék. 346–377.

[3] Ress, 1993. MTA Könyvtár Kézirattár. Tanulmányok sorában foglalkozott Kállay Bénivel: Ress, 2004. különösen 122–133., 229–254. Legújabban egy nagyszabású politikai biográfia koncepcióját is felvázolta: uő, 2007. 233–243.; Dán, 2000. 220–249.

[4] Dnevnik, 1976.

[5] Thallóczy, aki a kamarai levéltár vezetőjeként és történészként kezdeményezte a napló lemásoltatását, amikor az özvegy elkérte a naplókat, s így nem volt idő a teljes szöveg reprodukálására, az első kötet közepén arra kényszerült, mint írta: „csakis kivonatosan diktálom azokat a helyeket, amelyek köztörténetileg vagy egyéniségére nézve fontosak." Az első két kötetről (1871. júl. 7-ig) készült részben gépelt, részben kéziratos másolat Kállay Béni: *Memorabilia* címmel az OSZK Kt. Fol. Hung. 1732. szám alatt található. Ebből az idézett megjegyzés 415. A III–IV. kötet másolata (MNL OL P 344 C/d 35. k.), feltehetőleg Lukinich Imre példánya. A másolatok, különösen a magánéleti részeket illetően, jelentős kihagyásokkal készültek.

[6] Dán, 2000. 220.

lyiség egyes vonásaiból kiindulva próbáljunk eljutni mélyebb társadalom- és mentalitástörténeti összefüggésekhez is. Ezzel egyúttal a napló – nemzetközi szakirodalomban bevett – magánéleti felhasználásának újabb lehetőségeire mutatunk rá.[7]

A napló első kötete 1868. április 18-ával kezdődik, azon a napon, amikor reggel hatkor Kállay hajón Belgrádba indult, hogy elfoglalja konzuli állomását. A negyedik kötet pedig azzal ér véget, hogy hazatérése előtt 1875. május 28–31-én fogadja a búcsúlátogatásokat, s maga is elérzékenyül.[8] A napló időbeli kerete tehát szorosan illeszkedik a diplomáciai küldetéshez, bár az elutazás fájdalmából érzékelhető, hogy még egy ilyen komoly feladat sincs érzelmek nélkül. A „sentiment approach" mint megközelítési lehetőség tehát még az ilyen alkalmi naplókban is benne rejtezik.[9]

A napló naponkénti szövegei mégsem készen kínálják magukat a személyiség rekonstrukciójához. Arról most nem is szólva, hogy milyen bonyolult, ellentmondásos valami, amit személyiségnek nevezünk. A problémák érzékeltetésére – bevezetésként, ám mégis a dolgok közepébe vágva – egyetlen jellemző példát idézek. Kállay Béni naplójában 1869. március 16-án az alábbi szűkszavú bejegyzést találjuk: *„Ma nem mentem sehová, megemlékezve 1865. március 16-ról, hanem, mint azóta mindig, e napot egyedül töltöm."*[10] Az olvasóban óhatatlanul felvetődik a kérdés: vajon milyen történelmi emléknap rejtezkedik e száraz közlés mögött? A naplójegyzetek azonban hallgatásba burkolóznak. Írójuk 1870, sőt 1871 tavaszán sem töri meg a csendet. Csak 1872. március 16-án oldja fel a rejtélyt: *„Egész nap itthon maradok, mint rendesen e napon, mely Forgách Eliz halálának évfordulója."*[11] Hogy ki volt a hölgy, mi fűzte Kállay Bénihez, s mi történt vele, azt a napló ezután sem árulja el. Minek is, hiszen a szerző tudja, miről hallgat.

A gyászjelentéseket, genealógiákat kutatva, annyit kideríthetünk, hogy a naplóban feljegyzett hölgy Forgách Sándor gróf és Gyürky Eleonóra leánya volt. 1842. március 21-én született és 23 éves korában hunyt el.[12] De vajon milyen

[7] A szakirodalom egyöntetű abban, hogy a napló magánéleti felhasználásától vétek lenne a történésznek eltekintenie, ugyanakkor a partikuláris forrásból való általánosítással csínján kell bánnia. Stone, Love, 1987. 352.

[8] A naplók kezdetének és végének vizsgálata bevett módszere a kutatásnak. Míg egy napló kezdete „általában kiemelt fontosságú", az amúgy „vég nélküli írásként" megélt naplók sajátos esetét jelentő „részleges naplók egy adott periódusnak vannak szentelve". Lejeune, Hogyan végződnek a naplók. In Önéletírás, élettörténet, napló, 2003. 210–212.

[9] A családtörténet ún. „érzelmi megközelítésére" lásd összefoglalóan Anderson, 1980. 39–65.

[10] MNL OL P 344 C/d 31. k. 211. (1869. márc. 16.)

[11] MNL OL P 344 33. k. 108. (1869. márc. 16.) Mikrofilmtár, 13 758. tek.

[12] Magyar nemzetségi zsebkönyv, I. 1888. 115–116. Gudenus János genealógiája sem Eliza, sem a szintén fiatalon elhalt Amália (1844–1861) nevét nem tartalmazza. Gudenus, I. 1990. 425.

kapcsolat szövődhetett az 1849-ben az oroszok elé küldött császári biztos, pesti törvényszéki ülnök leánya és a Kossuthért rajongó Blaskovich Amália felfogása szerint nevelt Kállay Béni között?[13] Erről egy árva szó sem árulkodik. Kevésbé ismert, hogy a történeti irodalomban gyakran hivatkozott, sőt szerbül kiadott belgrádi napló (1868–1875) mellett Kállay Béninek 1863–1865-ből is maradtak fenn naplójegyzetei, ám ebben is hallgatás övezi 1865. március 16-ának fenti eseményét.[14] S bár ez a két kötet inkább a kimenő és beérkező levelek „journálja", vagy ha úgy tetszik, gazdasági feljegyzések krónikája (nyilván ezért méltatták a politikatörténészek csekélyebb figyelemre), mégis szembetűnő, hogy az adott napon egy párbajsegédi megbízás, mint megörökítésre méltó esemény helyet kap benne. Összegezve az eset tanulságait: a legmélyebb lelki rezgéseket a szerző egykorú (gazdasági) naplójában nem rögzíti, évekkel később viszont (politikai) naplójában utal rá, ám akkor is apránként adagolja az információkat, ahogy halványul a fájdalmas emlék. Még mielőtt végképp elveszítenénk illúzióinkat a naplóval mint az egyidejű (szinkron) adatok tárházával kapcsolatban, érdemes talán arra az esélyre figyelnünk, amelyet a naplóbeli utóidejű feltárulkozás nyújthat számunkra.

EGY „TÖRÉS" TÖRTÉNETE

A levéltári források felől nézve két eset lehetséges: Kállay Béni 1866–1867-ben vagy nem vezetett naplót, vagy ez nem maradt fenn. Pedig, mint későbbi feljegyzéseiből kiderül, ebben az időszakban is sorsdöntő magánéleti események sodrásában élt. Ezekben az években központi helyet töltött be kapcsolataiban Rabatinsky Marie-hoz fűződő szenvedélyes viszonya.[15] Rabatinsky Marie az Alsófehér megyei Csáklyán született (a lexikonok születési dátumai 1835 és 1842 között ingadoznak). Operaénekesi karrierjét Pesten a Nemzetiben kezdte, majd

[13] Thallóczy szerint az anya „rajongó tisztelője Kossuthnak". OSZK Kt. Fol. Hung. 1689. 17. Ifjúság.

[14] Kállay Béni jegyzőkönyv, MNL OL P 344 40. cs. E/b II. 29. A naplójegyzetek 1863. szeptember 30-ától 1865. december 31-éig tartanak. A nevezett napnál, 1865. március 16-ánál az alábbi bejegyzés olvasható: *„Elmegyek Szabolcsba Fráter Sándort Semsey Lajos részéről párbajra kihívni. Estére Tokajba érek."* Másnap így folytatódik: *„Megtalálom Frátert Okolicsányinál Kárászban. Elfogadja a párbajt s 26-ára tűzzük ki Debrecenben."* Majd március 25-én azt is megtudjuk, hogy a párbaj lezajlott, s Semsey Lajos sebet kapott. Uo. 32.

[15] Thallóczy adatgyűjtésében „biographicum" gyanánt megemlíti ifjúságáról, hogy „ezekben az években" (az időszak nincs konkretizálva, de a szövegösszefüggésből kiderül, hogy a hatvanas évekről van szó) „sok olvasmány, nagyon sok színház, társaságba is sokat járt (egy évet ezek közül egészen a társadalmi életnek és mulatságnak (színház R. M.) szentelt anyja elkeseredésére)". OSZK Kt. Fol. Hung. 1689. 4.

1866. július elsejével Bécsbe, a Hofoperbe szerződött. Kora ünnepelt koloratúrszopránja volt. 1872-ben visszavonult a színpadtól, egy Zacharias János nevű thüringiai gyároshoz ment feleségül, és Nordhausenbe költözött.[16]

Hogy Kállay Béni mióta ismerte, ezt csak utólagos megjegyzéseiből tudjuk. 1870. február 5-én, a szakítás válságos perceiben jegyezte fel: *„Hosszasan időztem ez eseménynél, de életemben egy korszakot képez. Egy ötévi viszony ért ezáltal véget, mely bár sok bajt szerzett, de annyi gyönyört is adott, mennyit soha többé nem remélhetek."*[17] A napló lapjairól ekkoriban visszatekintve tudjuk meg azt is, hogy 1866. november 5-én kötötte a gyermekét nevelő Irma (:Mária:) Gromannal azt a szerződést, amelyben Marie-tól származott fia eltartásáról gondoskodott.[18] A fiúgyermek 1866. október 19-én született, s a keresztségben a Stephan Ladislaus Groman nevet kapta.[19] Nem sokkal a bécsi szerződés után a terhességet és a gyermekszülést sikerült eltitkolni. A sajtó csak arról tudósított: „Rabatinszky Bécsben egy kocsiból leszállva elesett

RABATINSKY MARIE
Wallaschek, 1909. 235.

[16] Kutsch–Riemens, 1997. 2832. Ezúton köszönöm Rajnai Edit szíves segítségét a színháztörténeti gyűjtemények világában.

[17] MNL OL P 344 C/d 32. k. 44. (1870. febr. 5.)

[18] Uo. 52. (1870. febr. 21.) A szakítás után napirendre került fia adoptálásának ügye is. A jogi procedúra során visszakapta eredeti, 1866. nov. 5-i iratát, amelyben fia részére 21 éves korában 50 000 forint kézhez adását ígéri, addig pedig eltartására havi 100 forintot fizet. Uo. 56. (1870. márc. 1.)

[19] A fiút formálisan az 1866. szeptember 16-án Pesten elhunyt Groman Eduard alezredes és Resch Mária gyermekeként anyakönyvezték. Kállay Béni a Groman árvák gyámságát (Irma *1863; Johanna Clara *1865) együtt vállalta magára. Az árvaszéki eljárás lefolytatásakor, 1867 márciusában Gromanné már Bécsben, az Erzsébet utca 24. szám alatt lakott. BFL IV. 1411. b. 1820/1875. Külön köszönet illeti a Társadalomtörténeti Adattár adatbeviteli munkálatai körül bábáskodó Kiss Zsuzsannát és Nagy Ágnest, hogy ennek az adatnak a nyomára sikerült bukkanni. Mindez egyúttal adalék a társadalomtörténeti és személyes források elszakíthatatlan egymásrautaltságához is.

és térdízületét megsérté, ezzel a bécsi közönség hosszabb ideig meg lesz fosztva a szerencsétől őt – láthatni."[20]

Magáról a szenvedélyes kapcsolatról a naplóban az első bejegyzést 1868 augusztusában találjuk, amikor az „egész napot és az éjjet" (sic!), majd a következő napot is Bécsben Marie-nál töltötte.[21] Hamarosan nyilvánvalóvá válik, hogy a szerelemnek további anyagi következményei is vannak: *„Igen kellemetlen nap volt ez reám nézve. Rabatinsky Maritól kaptam újólag levelet, melyben ismét pénzt kér. Ha esetleg elkerülhetem, nem fogok neki küldeni, már roppantul meguntam e kizsákmányolást."*[22]

Legközelebb 1869 áprilisában találkoztak ismét, szintén Bécsben. Ekkor Marie hidegen fogadta, s tudtára adta, hogy köztük a viszonynak vége. A naplóból ekkor derül ki, hogy Kállay Béni már maga is foglalkozott korábban a szakítás gondolatával: *„Egy teherrel kevesebb lesz életemben, s most már ez meg nem is bánt, mert hiszen az érzékek felhevülése már lecsillapodott, s a hiúság is eltűnt s nem háborgat e részben. Még csak az anyagi részt kell rendbe hoznom, mihelyt a takarékpénztári kölcsönt megkapom; és akkor életemnek ez annyira elfoglaló episodja be lesz fejezve. Midőn Belgrádban e viszony megszüntetésével kezdtem foglalkozni, felmerült előttem a házasság szüksége. De kit vegyek el? Szeretni nem tudok, tehát csak oly nőt vehetek el, ki nagyravágyó terveimben elősegíthet. Semmi más célom, semmi más gondolatom nincs és nem is lehet, mint a nagyravágyás kielégítése; és ha ez nem is lehet, legalább a küzdelem; de a reményről le nem mondok, hogy egykor még egy nép felett fogok uralkodni. De legyen elég ennyi legbensőbb gondolataimból."*[23]

A házassági tervekről és a politikai ambíciókról később még külön kell szólnunk, bár tanulságos, hogy épp e szakítás kapcsán, egybekapcsolódva fogalmazódtak meg ezek a gondolatok. A végleges szakításra azonban ekkor még nem került sor. Az 1869. májusi bécsi „séjour" alkalmából legalábbis újra „összejöttek". S a naplóból a „játszma" ez újabb fejezete is szépen kirajzolódik: *„Az ő hideg tartózkodása után is mindennap elmentem hozzá s oly fordulatot adtam a dolognak, mintha én sajnálnám, hogy viszonyunknak véget akar szakítani. Ő is aztán mind inkább felmelegedett, mire én lettem tartózkodóbb; végre azonban mindketten ismét összejöttünk, s az utolsó két napban viszonyunkat megújítottuk. Adósságait kifizettem, s ha több pénzbe nem kerülne, nem bánom, ha tovább tart e viszony, ámbár szerelmes éppen nem vagyok, s csak is érzékeimre képes hatni. Így tehát igen jól váltunk el, s ígérte, hogy meglátogat Belgrádban."*[24]

[20] A *Magyar Világ* cikkére hivatkozva *Sürgöny*, 1866. aug. 30. Napi ujdonságok. 2.

[21] MNL OL P 344 C/d 31. k. 103. (1868. aug. 26–27.) Ekkor Marie-t keresve kilátogat Gromanéhez Penzingbe is, ahol látja fiát, aki „meglehetősen megnőtt". Uo. 103. (1868. aug. 22.)

[22] Uo. 173. (1868. dec. 24.)

[23] Uo. 228–229. (1869. ápr. 29.)

[24] Uo. 237. (1869. máj. 18.)

A beígért vizitre hamarosan sor is került: Marie – szabadsága idején – július 20-án érkezett Belgrádba, és két napig maradt. Az együttlét most is viharos és kimerítő volt, de a búcsú nem tűnt nehéznek: *„Rabatinsky Marie holnap távozik, hogy mielőbb Baden-Badenbe érjen. Egy cseppet sem bánom, hogy elmegy; kissé már unni kezdtem. Ez is tanúsítja, hogy iránta épen nem szerelmet, csak bizonyos érzéki vágyat érzek. Amíg az érzékiség megmarad, addig bajosan is fogok tőle menekülni, de ha elmúlt, akkor a legkönnyebben."*[25] Aztán kis idő múltán mégiscsak hiányzott, nagyon várta már, amikor három hét után végre levelet kapott tőle. A művésznő közben Wiesbadenben vendégszerepelt, majd egy rajnai hajóutat tett. Kállay maga is érzi a viszony ellentmondásait: *„Tudom bizonyosan, hogy nem szeretem őt, és mégis sehogy sem tudok megbarátkozni a gondolattal, hogy szakítsak vele, vagy hogy épen ő hagyjon el engem."*[26]

Legközelebb a napló szerint 1869 decemberében látta viszont Marie-t. Kisfia láttán büszkén állapította meg: *„megnőtt és igen szép fiú lett".*[27] Aztán az év utolsó estéit, éjszakáit újra Bécsben Marie-nál töltötte.[28] De januárban is visszatért, az Operában meghallgatta Marie-t a *Hugenottá*kban, majd másnap ismét nála töltötte az éjszaka egy részét.[29] Látszólag rendbe jött a kapcsolatuk, pedig valójában gyülekeztek a viharfelhők. Először egy Ascher nevű férfi gyakori látogatása esett neki rosszul. Bár nem (akarta) hinni, hogy viszonya volna Marie-nak a fiatalemberrel, úgy érezte: *„ha elég erőm lenne ez alkalmat felhasználván, hogy szakítsak vele. Csak ismét gyönge vagyok..."*[30] Többször is kísérletet tett, február negyedikén kétszer is meglátogatta, délután is, és este is. *„Nyugodt akartam maradni, de nem bírtam, s nehány élesebb szót váltva Marieval végre kérdeztem, hogy szeret e még vagy már vége van mindennek, mire ő igen nyugodt*[an] *és határozottan azt válaszolta, hogy okosabb, ha mindennek vége lesz, ha többé nem esünk egymásnak, s ha én nem jövök hozzá* [...] *Sokáig beszélgettem még vele és sírtam is, végre aztán számtalanszor összecsókolva azzal távoztam, hogy holnap még eljövök. – Ámbár már láttam, hogy most végképp törni fogunk... titkon reméltem, hogy még kibékülhetünk. Legjobban bántott, hogy ha már nem szeretett, miként azt mindjárt feljövetelemkor észrevettem, és törni akart velem, miért volt velem mégis oly kedves és szeretetreméltó, mint máskor, s ha ez tudott lenni, hogyan mondhatta oly hidegen, hogy váljunk el."*[31] Másnap a gyermeküket nevelő Gromannénál töltötte az időt, s tovább emésztette magát: *„mindinkább meggyőződöm arról, hogy Marie egy hideg, hiú teremtés, s hogy már rég*

[25] Uo. 272. (1869. júl. 21.)
[26] Uo. 288. (1869. aug. 23.)
[27] MNL OL P 344 C/d 32. k. 22. (1869. dec. 17.)
[28] Uo. 26–27. (1869. dec. 30–31.)
[29] Uo. 38. (1870. jan. 12–13.)
[30] Uo. 41. (1870. febr. 1.)
[31] Uo. 43. (1870. febr. 4.)

nem szeretett, sőt nem is képes szeretni. Bár sohasem voltam bele valóban szerelmes, de mert érzékeimre oly hatást tett, mint eddig egy nő sem, s mit kétség kívül egy sem fog soha, bár átlátom azt, hogy ellenkező természetünknél és gondolatmenetünknél fogva mindketten igen szerencsétlenek leendettünk, ha együtt kellett volna élnünk, mindazonáltal annyira bántott e végképi szakítás, hogy tegnap este, ha ő csak egy szót szólt volna is, kész lettem volna őt elismerni..."[32] Ezt követi az ötéves korszakot lezáró, már idézett gondolatmenet.

Hiába a fait a complit, s Pesten még anyjával is közli, hogy szakított Marie-val (anyja, Thallóczy megjegyzéséből tudjuk, eddig sem helyeselte e viszonyt, ám erről a napló hallgat), folyton csak reá gondol: *„Nem tudom őt felejteni, s némely nap oly igen nyughatatlan vagyok."*[33] Amikor pár nap múlva újra Bécsbe megy, s este az Operában az a bizonyos Ascher ül mellette (akit „természetesen" nem ismer meg), még jobban felkavarja, s levelet ír Marie-nak: *„mondja meg, vajjon ha már nem szeret is, de egészen elfelejtett e, vagy még némi jóindulattal emlékszik rám."*[34] Marie válasza okos, kedves és kijózanító: *„Ő látott, sőt nézett is rám a színházban, s habár szerelme elenyészett is, de emlékezete nem, s bármikor szívesen fog bánni velem, ha találkozunk."* Gromannénál Kállay egy üveg Bordeaux-val nyugtatta magát, s abban reménykedett, ha Bécset elhagyja, könnyebb lesz. Azt is őszintén bevallotta naplójának: *„Mindazonáltal nehezemre fog esni Bécset is elhagynom; talán még öntudatlanul él némi remény bennem, hogy még ismét összekerülhetünk, vagy talán azért, mert itt még mindég meg van a lehetőség, hogy felmenjek hozzá, s ha másképp nem, házasság által kössem magamhoz. Ezt ugyan nem akarom, sőt erősen el vagyok határozva, hogy én soha többé meg nem kísértem a kibékülést. Ez a legnagyobb bolondság lenne, mert a nemrég lefolyt jelenetek csakhamar megújulnának közöttünk."* Így jut el a kiábrándult következtetésig: *„minden ily elmúlt történet után nő az űr bensőmben, és mindinkább veszti az élet becsét és érdekét. Hanem azért végig kell élni."*[35] S az némiképp lehűti, hogy Marie-nak egy idősebb nőismerőse, aki Kállay Béni szerint egy *„azok sorából, aki a férfiakat csak eszközül tekinti, hogy valamit nyerhessenek tőlük"*, neki tesz szemrehányást. Szerinte ugyanis Kállay a hibás, *„mert Marie azt óhajtotta volna, hogy vagy elvegyem, vagy egy nagyobb összeg pénzzel jövőjét biztosítsam."*[36] Azért mindkét hátralevő este még meglátogatta Marie-t. Először azzal az ürüggyel, hogy a *Martha* előadása közben egy nagyobb ária végén elcsuklott a hangja, nincs-e valami baja. Ajánlkozott is: *„bármikor is szüksége lesz rám, én mindig készen állok, s bármi bajában forduljon hozzám. Ő nagyon rezervált*

[32] Uo. 44. (1870. febr. 5.)
[33] Uo. 45. (1870. febr. 6.)
[34] Uo. 45. (1870. febr. 16.)
[35] Uo. 47–48. (1870. febr. 17.)
[36] Uo. 49–50. (1870. febr. 18.)

volt, bár igen szíves, de hidegen, noha párszor megcsókolt." Másnap éjfélig volt nála, s ekkor még az is kicsúszott a száján, hogy *„ha valaha ő hozzám akarna jönni, én elveszem őt."* Ez valahogy megnyugtatóan hatott, bár még hozzáteszi: *„némileg bosszantott az, hogy házasságot ajánlottam neki."*[37] Pestre érve ismét nyugodtabbnak érezte magát, de tartott attól, hogy majd Belgrádban feltámad a nyugtalanság *„és a vágy Marie után"*. Sokat sejtetően hozzátette: *„majd igyekszem elfoglalni magam."*[38] Ez azonban láthatóan nem ment könnyen. Belgrádba visszatérve munkakedve nem a régi, s a politika eseményei sem foglalkoztatják úgy, mint korábban. Mint írja: *„Ez érdektelenség kétségkivül a Bécsben átélt emotiók maradványa még, s ámbár nyugodt vagyok, de nem tagadhatom, hogy ily élet épen semmi örömet nem nyújt."* Egy Gromannétól kapott levél után belátja, hogy végképp nincs mit tenni. S mivel még mindig mélyen érinti Marie, szigorú elhatározást tesz: *„Okvetlenül nagyon elfoglalhat, még tudton kívül is e dolog, mert mióta szakítottam vele, majdnem minden éjjel felőle álmodom, s többnyire hidegen visszataszítólag jelenik meg előttem. De most már elég e tárgyról; csak akkor írok ismét erről, ha valami különös történnék, a Gromannéval folytatandó levelezésemet többé meg nem említem."*[39] Ezzel a napló olvasóját végképp megfosztani látszik minden esélytől, hogy az érzelmek további történetét tanulmányozhassa. De ne legyünk telhetetlenek.

Már csak azért sem, mert amikor májusban levelet kap Marie-től, az még mindig megérinti. Pedig csak *„tudatja, hogy Bécset valószínűleg elhagyja, és tudakozódik hogy létem felől"*. S bár Kállay Béni igyekszik távolságtartással kezelni az ügyet, hamar kiderül, hogy nem megy még tökéletesen: *„Nem tagadhatom, hogy e levél némileg* [!?] *hatott rám, mert azt tanúsítja, hogy ő újra akar kezdeni, szeretném azonban, ha ez nem történnék, mert nem tudom, képes lennék e neki ellent állni."*[40]

Aztán az év vége felé viszontlátják egymást. Fiát is *„megerősödve találja"*. Az estét Marie-nál tölti, s igazából ekkor kerül pont a viszony végére. *„Mint mindig igen szép, de nagyon meghízott. A legnagyobb nyugalommal minden felindulás nélkül láttam őt viszont, s beszélgettünk, mint régi jó ismerősök, anélkül,* [hogy] *akármelyikünk is kedvet érzett volna csak egy szóval is felidézni elmúlt viszonyunkat. Megvallom, örültem, hogy a szenvedély ily végkép kihalt szívemből."*[41] S az érzések a későbbi látogatásokkor sem lobbannak fel újra. 1871 nyarán már azt is megállapítja: *„most már még szépsége sem tetszik."*[42]

[37] Uo. 50. (1870. febr. 20.)

[38] Uo. 57. (1870. márc. 7.)

[39] Uo. 62. (1870. márc. 11.)

[40] Uo. 89. (1870. máj. 2.)

[41] Uo. 169. (1870. dec. 12.)

[42] Uo. 235. (1871. jún. 16.), 236. (1871. jún. 18.) Az idézet az utóbbi vizitkor. Ekkoriban mindig fiánál tett látogatását jegyzi fel először. 1871 végén a hideg fogadtatást annak tulajdonítja, hogy egy számlát nem volt hajlandó kifizetni, amit Marie kért. MNL OL P 344 C/d 33. k. 63. (1871. dec. 6–7.)

Bármennyire kapálódzik azonban Kállay Béni naplóbejegyzéseiben, hogy ez „csak" érzéki szenvedély volt, s próbálja az erotikáról a romantikus szerelmet élesen leválasztani, több jel szerint ez aligha sikerülhetett neki.[43] Miközben nyilvánvalóan utólagos és egyoldalú férfiszempontú értelmezését kapjuk a történteknek, amennyit a naplóból Rabatinsky Marie érzelmeiről megtudunk, abból azért más derül ki. Marie egyáltalán nem igyekezett szerelmét tagadni, különösen nem, amikor annak „elenyésztéről" ír, igaz, ekkor Kállay Béni is azt tudakolta tőle, vajon szereti-e még. A kérdés feltevésekor valahogy a férfi sem volt per definitionem olyan aggályos, mint amikor magáról ír.[44] Árulkodó a rögtön utólag megbánt házassági ajánlat is, amellyel saját normái szerint is összemosódni látszik az érzelmek és érzékiség között számára társadalmilag engedélyezett határ. S szerelem híján az elmúlt történetek után bensőjében növekvő űrrel sem tudunk mit kezdeni.

VISZONYOK, FLÖRTÖK, KALANDOK

Még mielőtt vészesen sajnálni kezdenénk az évente egy emléknapot szigorú aszkézisben, elvonultságban töltő, amúgy romantikus szenvedélyben magát elégetni képes ifjú lovagot, kár lenne megfeledkezni a belgrádi napló többi bejegyzéseiről. S hogy milyen tanulságot vont le szerzője az eddig történtekből? Amikor Belgrádban, vendégségben egy ottani *„szép, de meglehetősen excentrikus leány" „szerelmesnek mutatja magát"* belé, ő *„úgy tett, mintha nem halland"*. Magatartása indoklásaként ezt jegyezte fel: *„ha csak lehetséges, többé leányokkal nem is keresek* viszonyt, *elég kellemetlenséget szereztek már életemben az efféle történetek."*[45] (Kiemelés – K. Gy.)

A „lányságtól" való tartózkodás – családi állapottól függetlenül – úgy tűnik, nem vonatkozott a *színésznőkre* s más szabad személyekre. Ámbár Rabatinsky Marie-nak nyomába aligha léphettek. 1869 tavaszán bukkant fel a színen bizo-

[43] A szexuális vonzalom ösztönös örökkévalóságáról és a romantikus szerelem meghatározott kulturális és szociális körülmények közötti rövid életű fellángolásáról lásd Stone, Love, 1987. 328–329.

[44] Mindez javában belefér a romantikus szerelem nemek közötti aszimmetriájába, még ha konkrét esetünkben a férfiúi szerelem tagadása alakjában érhető is tetten: „A férfi a szerelmet szereti, a nő a férfit; utóbbi szerelme ennélfogva egyrészt mélyebb és eredendőbb, másrészt kötöttebb és kevésbé reflektált. A romantika feltételezte egység így a férfi tapasztalata maradt, noha és épp mert elsődlegesen a nő szeret, és teszi lehetővé a férfi szerelmét." Luhmann, 1997. 170.

[45] MNL OL P 344 C/d 31. k. 197. (1869. jan. 19.) A hölgy, Perakovics Teréz neve nem is bukkan elő többet a naplóban. Annál többször viszont nagynénje, Ivanovicsné, akiről már ekkor azt jegyezte fel Kállay: *„az egyetlen asszony itt, akivel bármiről és igen kellemesen lehet beszélgetni."* Uo. Róla még hallunk.

nyos Babanek Anna színésznő, aki barátjának, Beöthy Leónak volt a „maitresse".[46] Ekkor éppen Rémay német színtársulatánál próbált szerencsét. Kállay egy délután meglátogatta, s mint elég lakonikusan megállapította: *„csakhamar megadta magát. Egy nehány aranyomba fog kerülni, de majd mielőbb tovább expediálom."*[47] Vagyis a dolog szinte adásvételi vagy postázási kérdésnek tűnik. Ugyancsak 1869 nyarán érkezett meg Pestről Gyöngyössy Mathild is, akit Zimonyban egy hajóskapitány tartott ki. Egy délután itt is elegendőnek bizonyult, s ezt követte a trófeagyűjtő bejegyzés: *„Így tehát még egy maitressem lesz Camponén kívül."*[48]

A Camponéra vonatkozó utalás jelzi, hogy ha a leányokat kizárjuk a lehetséges partnerek sorából, akkor már csak az asszonyok maradnak a színen. S bár nem a légyottok krónikáját kívánjuk megírni, azt megtette maga a naplóíró, saját fogalomhasználata alapján rendszereznünk kell azokat a lehetőségeket, ahol Kállay Béni egyáltalán keresgélhetett. Mert, hogy a vadászszenvedély nem hagyta nyugodni, az nyilvánvaló. Stratégiáját nyilván a baráti kör szocializációs mintái is befolyásolták: amikor a vonaton Szőgyény Lacival találkozott, az szinte semmi másról nem tudott beszélni, mint Kenesseynével folytatott viszonyáról.[49]

Kállay Belgrádban először a *diplomatafeleségek* között tallózott. A feljegyzések között 1868 őszén bukkanunk nyomára egy estélyen a fent említett hölgynek: *„Camponénak curizáltam, természetesen az én módom szerint, nem tudom, mire fogok vele menni."*[50] Innen tudhatjuk, hogy egyéni módszere lehetett a hódításban, bár a mesterfogásokat nem részletezi naplójában. Nagy szériában áttekintve az eseteket az eljárás meglehetősen monotonnak tűnik. Amikor legközelebb találkoznak, nem marad el a remélt folytatás: *„Elmegyek Camponéhoz, a kit egyedül találok. Ez alkalommal aztán a csókolódzásig jutunk, de férje közbe jövén, távoznom kellett."*[51] A viszonyok veszedelme azonban nem riasztotta vissza egyikőjüket

[46] Beöthy Leóra lásd Zsigmond, 1974. A hatvanas évek baráti társaságára, majd az utak elválására különösen 45–46., 51–53.

[47] MNL OL P 344 C/d 31. k. 243. (1869. máj. 30.) Ne feledjük, ez alig pár nappal azután történt, hogy Bécsben megújította viszonyát Rabatinsky Marie-val.

[48] Uo. 267. (1869. júl. 5.)

[49] Uo. 99. (1868. aug. 17.) Egy másik ifjúkori barátja, Bohus László, Thallóczy kérésére visszaemlékezett Kállay Béni nőkhöz való viszonyára és annak változására: *„egész ifjúkorában nevetségesen féltékeny volt; olyannyira, hogy egy speciális (pedig egészen nyilvános bordélyházbeli) kurváját, kit különösen kultivált, még éntőlem is féltette. Nehány év múlva pedig e tekintetben úgy megváltozott, hogy két úgynevezett tisztességes »úriasszony« szeretőjét a kezemre játszotta, nem pedig mintha megúnta volna, mert azon túl még jóideig közös ügyként kezeltük..."* OSZK Kt. Fol. Hung. 1689. Levelek, 257. Bohus László (Marillavölgy, 1904. jún. 28.).

[50] MNL OL P 344 C/d 31. k. 140. (1868. okt. 31.)

[51] Uo. 145. (1868. nov. 5.)

sem: *„Elmegyek Campo Akabihoz, magában találom, de még nem sikerült megkapnom."*[52] Végül hamarosan elégedetten rögzítheti naplójában egy újabb látogatása után (előre tudta, hogy a férj huzamosabb ideig távol lesz): *„végre sikerült őt egészen megnyernem, és így legalább már Belgrádban is tettem szert viszonyra. Azt mondanom sem kell, hogy nem csak szerelmes nem vagyok bele, de talán nem is tetszik, más hiányában azonban megjárja; s a dologba csak az a mulatságos, hogy Konstantinápolyi örmény asszony."*[53] Hogy miért épp a „mulatságos" jelzőt választotta első belgrádi hódítása jelölésére, azt nem tudhatjuk. Talán a délszaki egzotikumra értette? De a konkrét nemzetközi helyzetről sem feledkezhetünk meg: Szerbia ekkor még nem szakadt el a török birodalom köldökzsinórjáról, s maga Kállay is, belgrádi konzulként a konstantinápolyi nagykövet alá tartozott.[54] Campo grófné egyébként nem más, mint a belgrádi olasz konzul felesége, ami egyben jelzi a diplomáciai élet viszonylag zárt mozgásterét.

A nemzetközi küzdőtéren szemlélődve azonban a *belgrádi politikusnék* is sorra kerültek, s közben a viszonyok mélyebb értelme is felszínre bukkant. A szellemes társalgó Ivanovicsné, akit már unokahúga leánysága kapcsán említettünk, eleinte azzal hívta fel magára a figyelmet, hogy visszamondta neki: *„több asszonytól hallotta, hogy én borzasztó kicsapongó életet viszek."* Kállay ekkor ezzel hárította el a szemrehányásnak tűnő megjegyzést: *„Ezt a kis Longworthné terjeszti, a ki mindenképp igyekszik tőlem a szerb társaságot elidegeníteni, mert irigyli estélyeimet."*[55] 1869 őszén azonban Ivanovicsné már újabb arcát mutatta: *„egy idő óta úgy viseli magát, mintha rettenetesen szerelmes lett volna belém. Ha ez igaz, úgy mindenesetre felhasználom e szerelmet, mert tág ismeretségeinél fogva jó szolgálatokat tehet. Ha azonban ez csak tettetés (és talán orosz intriga…), igyekezni fogok, hogy rá ne szedjen."*[56] A kihívás tehát kettős: egyrészt Ivanovicsné, Ljubomir Ivanovics őrnagy felesége, aki majd 1874–1875-ben középítésügyi miniszter is lesz, s a nő fivére, Dragutin Franaszovics szintén katonatiszt, tehát még jól jöhet kapcsolatai révén, másrészt viszont ott bujkál a magyar diplomatában a rögeszme, hátha a szerb nő „szerelme" mögött (is) pusztán pánszláv összeesküvés rejtezkedik.[57] Azért minden diplomáciai óvatosság ellenére a lendület viszi tovább: *„Ivánovicsnéhoz megyek. Miután épen ez alkalom kínálkozik, a csendes curizálást a csókolózásig visszük. Bár*

[52] Uo. 146. (1868. nov. 10.) Ekkor már „Camponé" a napló margóján fejezetcímmé vált, s távolról sem mellékesen megtudjuk keresztnevét is.

[53] Uo. 151. (1868. nov. 19.)

[54] Ress, 1993. 117–118.

[55] MNL OL P 344 C/d 31. k. 202. (1869. febr. 27.) Longworth 1860–1873 között belgrádi angol konzul. Dnevnik, 1976. 852.

[56] MNL OL P 344 C/d 31. k. 331. (1869. okt. 26.)

[57] Ivanovics őrnagyra és Franaszovics későbbi tábornokra (1842–1914) lásd Dnevnik, 1976. 846., 867.

nem tetszik, a históriát mégis folytatni fogom."[58] A célracionális viszony beteljesedése nem is marad el (bár az alkalomról ezúttal tapintatosan hallgat a napló), s hamarosan igen bizalmas szolgálatokat teljesít az asszony.[59] Az információszerzés ilyetén módja már kimeríti a kémkedés fogalmát, s Kállaynak belgrádi tartózkodása alatt sikerül is ezt a viszonyt tartósan ilyen célokra igénybe venni. Az információk áramlása mellett az infekciókéra is sor kerül, így Kállaynak már nemcsak a viszony, hanem a többszöri gyógykezeltetés végett is pénzt kell adnia Ivanovicsnénak.[60]

Az Ivanovicsnéhoz fűződő szinte szerződéses kapcsolat odáig jutott, hogy az asszony házasságközvetítéssel is próbálkozott: *„Miss Watson, ki már több idő óta folyvást azt beszéli neki, hogy óhajtana hozzám férjhez menni, megkérte, szólítson fel engem, akarom-e őt nőül venni vagy sem? Nem tudom, e rideg vén leány hogyan jött ez őrült gondolatra; megkértem Ivanovicsnét, mondja neki, hogy beszélt velem egész általánosságban, ajánlotta a házasságot, de én oly határozottan nyilatkoztam, hogy nem akarok megnősülni, hogy Ivanovicsné nem merte az ő nevét megemlíteni. Így talán vége lesz az üldözésnek."*[61] A kikosarazás diplomáciai magasiskolája!

Az Ivanovicsnéval folytatott viszony az asszony Grazba költözésével zárult le véglegesen.[62]

A diplomáciai hálózati hölgyek kínálati piacán bukkant fel egy másik szerb politikus neje, Csumicsné.[63] Ő húgával, Petrovics Szófiával küldött levélben kért találkozót Kállaytól. Kállay hajlott a dologra, de először leinformáltatta a szerelmet valló, fényképet kérő hölgyeményt: *„Közlöm az egész dolgot Theodoroviccsal, megbízva, hogy az illetők felől tudakozódjék, nem tudván, nem lappang-e valami más intriga a dolog alatt, miután Csumicsnét egyszer láttam."*[64] Aztán létrejön a légyott,

[58] MNL OL P 344 C/d 32. k. 5. (1869. nov. 4.)

[59] Uo. 17. Kállay kérésére megtudja két, a nemzetőrség kiképzését Montenegróban végző tiszt nevét (1869. dec. 2., dec. 4.). Másnap Kállay ez alapján írja meg jelentését Bécsbe. Uo. 18. (1869. dec. 5.) Az információk átadása rendszeres és széles körre terjed ki a politikusfeleségek rivalizálásától a sajtóviszonyokon át a kormányalakítási tervekig.

[60] *„...viszonyunknál fogva kénytelen leszek Ivanovicsnét is pénzzel segíteni."* Uo. 47. (1870. febr. 13.) A fertőzésről a korabeli tájékozottságra jellemzően úgy vélte, hogy valószínűleg akkor kapta, amikor legutóbb együtt voltak, s a nő „hónapszámos volt" (vagyis menstruált). A betegségről és a pesti kezeltetésről uo. 88–89. (1870. ápr. 28–29., máj. 1.). A második esetben nem egyszerűen betegségről volt szó, hanem Kállay Ivanovicsné teherbe esésétől tartott. Uo. 232., 234. (1871. jún. 7., jún. 11.)

[61] MNL OL P 344 C/d 33. k. 144. (1872. máj. 27.) Watson belgrádi angol vicekonzul. Dnevnik, 1976. 841.

[62] MNL OL P 344 C/d 33. k. 342. (1873. nov. 12.)

[63] A férj 1873–1874-ben majd belügyminiszter lesz. Dnevnik, 1976. 869.

[64] MNL OL P 344 C/d 32. k. 197. (1871. márc. 2.) Teodorovics Szvetozar, a belgrádi főkonzulátus szentendrei születésű kancelláriavezetője, később szarajevói konzul. OSZK Kt. Fol. Hung. 1689. 58.

hogy gyanút ne keltsenek, az asszony az ügyben amúgy is közvetítő húgával jön este, aki egy idő múltán diszkréten a másik szobába távozik. Csumicsné aztán *„nem is vonakodik semmitől sem"*.[65] A számítás azonban itt is átüt az érzelmek fátyolán: *„Ha csakugyan oly szerelmes, a milyennek látszik, reménylem, politikai tekintetben is megtudhatok egyetmást tőle"* – írja egy következő pásztoróra kapcsán.[66] A dolog, úgy látszik, bevált, mert Csumicsné igen gyakori kuncsaft lesz, olyannyira, hogy e célból Kállay külön lakást is fenntartott Belgrádban. A viszony színtere is internacionalizálódott, hiszen Pesten és Bécsben is randevúztak. Persze amikor 1872 nyarán Csumics látogatta meg, Kállayban komolyan felmerült az aggodalom: *„Nem tudom, nem vette-e neszét nejével való viszonyomnak..."*[67]

A nemzetközi kapcsolatok Kállay Béni szőtte csipkehálójában egészen különleges helyet foglalt el az olasz konzul, Joanini feleségének testvére, Carrie, a Szentpéterváron szolgáló angol követségi titkár, Horace Rumbold neje.[68] Pedig a történet nagyon is szokványosan indult. Amikor a Rabatinsky Marie-val való végleges szakítás után Kállay Bécsből 1870 tavaszán Belgrádba visszatért, semmihez, senkihez sem volt kedve. Találkozott ugyan Ivanovicsnéval, Camponéval is, de a viszonyt – mint írta – „most még" nem folytatta velük.[69] No nem kell hosszú penitenciára gondolni, a március 16-i emléknap másnapján, 17-én előbb Camponéval, majd 18-án Ivanovicsnéval is „folytatta".[70] Közben ismerkedett meg Carrie-vel, akiről ekkor csak ennyit jegyzett fel: *„csinos, kellemes fiatal asszony."*[71] Aztán hamarosan a szokványos mederbe kezdett terelődni a dolog. Pontosabban csak látszólag, Kállay ugyanis valamiért ellenállt. *„Rumboldné a lehető legfeltűnőbb módon coquetíroz velem* [...] *úgy teszek, mintha nem érteném. Ő csak mulatni akar, de én az ilyen mulatságokat már ismerem. Hanem még megjárhatja, s a puszta coquetírozásból komoly dolog válhatik, a mi hogy ne történjék mindent el fogok követni."*[72] Szokatlan ez a tartózkodás a naplóírótól. Aztán egy fél hónap múlva a magát *„oly ingerlően viselő"* Carrie-nek megcsókolja a kezeit, *„nem akarván tovább menni, nehogy valami bolondságot tegyek"*. Este a köztük zajló eseményeket naplójában már *„flirting*nek" nevezi.[73] (Kiemelés – K. Gy.) Újabb fél hónap múlva: *„Carrievel*

[65] MNL OL P 344 C/d 32. k. 210. (1871. ápr. 6.)

[66] Uo. 216. (1871. ápr. 22.)

[67] MNL OL P 344 C/d 33. k. 162. (1872. júl. 9.)

[68] Dnevnik, 1976. 847.

[69] MNL OL P 344 C/d 32. k. 58. (1870. márc. 9.)

[70] Uo. 65. (1870. márc. 17–18.)

[71] Uo. 63. (1870. márc. 12.)

[72] Uo. 79. (1870. ápr. 10.) Ugyanez három nappal később: *„Egyedül maradtam Rumboldnéval. Óvatosan kerültem minden alkalmat, mely udvarlásra vezethetett volna; s így mindketten megmaradtunk a barátságos beszélgetés terén."* Uo. 81. (1870. ápr. 13.)

[73] Uo. 89. (1870. máj. 1.)

flirtatiom mind komolyabb színt ölt."[74] A hölgy, amikor Szentpéterváron levő férjétől levelet kap, s kiderül, hogy az érte jön, nagy elszomorodásában – másnap – először megcsókolja Kállayt.[75] Láthatóan a naplóíró maga is keresi az elnevezést arra, ami kibontakozóban van közöttük, ám abban következetes, hogy kerüli a „viszony" kifejezést. A flört a férfi és nő közötti közeledés olyan, a 19. század második felében elterjedt új formája, amely távolságot tart. Minden belefér, ami a kapcsolatteremtés velejárója, de önállósulva, a beteljesítő aktus nélkül. Mint Forel Ágost, a nemi kérdés szakértője megfogalmazta: „valami olyan tevékenység, amelyik alkalmas úgy a saját erotizmus elárulására, mint a másokénak kiváltására."[76] A kitolódott házasságkötési kor előtti időszakban a fiatalok számára egyszerre tette lehetővé a vágy kifejezését és a szüzesség megőrzését. De a „rítus" – mint látjuk – „magával ragadta a házas asszonyokat is".[77] Úgy tűnik, mintha az angol diplomatafeleséget, Carrie Rumboldot illetné az „eszme" szerbiai importjoga, mindenesetre a meglehetősen szokványos viszonyok között mindkettejük számára izgalmas újdonságnak tűnhetett. Kállay legalábbis kénytelen számot vetni azzal, hogy ezúttal a régi, jól bevált recept nem működik: *„A hajón majdnem mindig Carrievel beszélgettünk. Úgy látszik le kell mondanom minden csábítási szándékról és platonice folytatni a dolgot; miután Carrie igen komolyan, de igen erényesen tekinti a viszonyt."*[78]

Kállay tart az érkező férjjel való „kellemetlen" találkozástól.[79] Erre azonban, úgy tűnik, nincs oka. Elutazása előtt a férj búcsúvizitet tesz nála, s megköszöni neki *„a szívességet mellyel iránta és felesége iránt"* volt.[80] Közben természetesen Carrie is igyekszik apró diplomáciai információkkal ápolni a Kállayval való jó viszonyt.[81] Férje elutazása után viszont egy este Watsonnal is „coquetírozik", ami Kállayt láthatóan igen bántja, de hamarosan újra összemelegednek.[82]

Június közepe táján aztán fény derül a tompított érzékfelkorbácsolás rejtélyének legalább egyik felére: Carrie bevallja, hogy hatodik hónapos terhes.[83] S a naplóírónak mintha épp ez okozna örömet (a gyermek biztosan nem tőle van). Amikor az asszony távirati értesítést kap Szentpétervárról, hogy férjét a Krímben baleset érte, s hogy bizonyos Trubeckoj hercegnő is vele volt, Carrie közli, hogy

[74] Uo. 97. (1870. máj. 14.)
[75] Uo. 98. (1870. máj. 17.)
[76] Forel, 1926. 76.
[77] Corbin, 1990. 596–597.
[78] MNL OL P 344 C/d 32. k. 100. (1870. máj. 26.)
[79] Uo. 101. (1870. máj. 30.)
[80] Uo. 102. (1870. jún. 5.) A férjek vaksága, avagy brit diplomácia mesterfokon.
[81] Uo. 102. (1870. jún. 2.)
[82] Uo. 107. (1870. jún. 20.)
[83] Uo. 104–105. (1870. jún. 18.)

csak később utazik. Férje ugyanis egyszer már udvarolt egy ilyen nevű hercegnőnek.[84] Mégis elérkezik a búcsú pillanata. Kállay elkíséri Bécsbe a férje után induló fiatalasszonyt. A hajón az egész napot együtt töltik: *„beszélünk szerelmünkről. Sokkal gyöngédebb volt, mint eddig, s több ízben megcsókolt. Nem egyszer sírt is, hogy nemsokára el kell hagynia."*[85] Bécsben ajándékokkal kedveskedik neki (medalion, gyűrű), majd kikíséri a Szentpétervár felé induló vonathoz. S még aznap este summázza a történteket: *„így a pár hónapon át tartott igen kellemes történetecske bevégződött. Ha nem is vagyok szerelmes Carrieba, de kétség kívül annyira tetszett, mint már régóta egy asszony sem. Megígérte, hogy írni fog..."*[86] S valóban jön is még néhány (butuska) levél, majd ősszel, amikor a hölgy fényképét küldte el, ezzel a megjegyzéssel kerül (három) pont a románc végére: *„Nem fogok rá felelni, mert unom..."*[87]

Még mielőtt azt hinnénk, hogy a perifériát a centrummal összeszövő, unatkozó buja balkáni és brit politikus- és diplomatafeleségek fülledt vágyairól szól a történet, megjegyezzük, hogy unaloműzésből Kállay honi terepen is portyázgatott. 1869 karácsonyi Pesten tartózkodásakor rokonának feleségét, Kállay Ákosnét igyekezett becserkészni, de, mint írta, csak a *„csókolózásig jutnak"*.[88] Még szilveszter előtt újra meglátogatja, s ekkor már az asszony *„csekély vonakodás után teljesen enged"*. Elégedetten jegyzi fel: *„Ez a* kis bonne fortune *nagyon hamar sikerült."*[89] (Kiemelés – K. Gy.) Pesten átutazva a következő évben ez a kaland újra meg újra megismétlődik, bár mint márciusban megjegyzi: *„Valóban mondhatom, hogy alig adott élvezetet."*[90] Ezt a levertséget azonban leginkább a Rabatinsky Marie-val való viharos szakítás rovására írhatjuk.

Ebben a nagy forgalomban – úgy tűnik – a díványra kerülésnek nem voltak szigorú szociális korlátai. Az is valószínű, hogy a napló rigorózus vezetése ellenére lehettek olyan hölgyek is, akik nem érdemelték meg a megörökítést. Egy Kasznár nevű belgrádi kereskedő feleségének levélbeli ajánlkozását Kállay szintén nem utasította vissza: *„Ma eljött, csínos, fiatal asszony. Természetesen azonnal viszonyt kezdtem vele."*[91] E röpke liezont aligha sorolhatjuk a diplomácia

[84] Uo. 110. (1870. jún. 25.) A férj által küldött baleseti tudósításban valahogy nem szerepelt a hercegnő neve.

[85] Uo. 121. (1870. júl. 24.)

[86] Uo. 122. (1870. júl. 27.)

[87] Uo. 146. (1870. okt. 1.)

[88] Uo. 24. (1869. dec. 26.) A szintén orosi ágból származó rokon, Kállay Ákos (1825–1890) második feleségéről, Lahner Ilonáról (1837–1910) lehet szó. Lakatos Sarolta, MNL SZSZBML Adattár, 652.

[89] MNL OL P 344 C/d 32. k. 26. (1869. dec. 29.)

[90] Uo. 58. (1870. márc. 7.)

[91] MNL OL P 344 C/d 33. k. 146–147. (1872. jún. 5.)

gépezetének olajozása körébe, inkább a korábban már említett vadászkalandok közé tartozik. Talán az a leginkább figyelemreméltó benne, hogy a házasodás előtti évre esve, az érzékek szabad tobzódásának mintegy utolsó rohamába illeszkedik. Bár a nagy hajszának mintha kellemetlen mellékhatásai is mutatkoznának: *„Némely jelekből azt vélem észre venni, hogy impotenssé lettem, a mi roppant leverőleg hat rám; s valószínűleg felmegyek Pestre orvossal konzultálni."*[92]

Korai lenne pusztán a napló alapján véleményt alkotni Kállay Béni viszonyairól, flörtjeiről, kalandjairól. Nem feledkezhetünk meg a naplóíró irodalmi munkásságáról sem. A szerző ugyanis az egyéniség szabadságának meggyőződéses híve. Amint John Stuart Mill *A szabadságról* szóló művének fordításához az előszóban írta: „Megvallom én az embert már a természettől oly hatalmas vágyakkal, ösztönökkel, hajlamokkal és szenvedélyekkel látom felruházva, melyek őt, tekintet nélkül minden távolabbi célra, pusztán azon különbség szerint, amint benne kellemes vagy kellemetlen érzeteket támasztanak, munkásságra, küzdésre, képességeinek kifejtésére nemcsak indítják, hanem valóban kényszerítik is."[93] Credója az individualizmus hitvallása: „Az ember, amennyiben létezik, s már ezáltal önmagának célja, és ezért cselekedeteinek indoka és célja nem lehet más, mint önmaga. Minden emberbe a természet által van beleoltva a kellemesnek és kellemetlennek magyarázhatatlan érzete, s a vágy amazt előidézni, ezt pedig elhárítani. Amily mértékben ez sikerül, oly mértékben lesz az ember boldog és elégedett."[94] Az egyéni szabadság olyan eltökélt bajnokával van dolgunk, aki még a liberalizmus klasszikusa által javasolt társadalmi korlátozásokat is sokallja: „Nekem azonban úgy látszik, hogy Mill talán kelleténél több kivételt tesz, s az alkalmazásban a szükségesnél jobban megszorítja az egyéni szabadságot."[95] De vajon a kellemes érzetek kiélésének szabadsága nem kerül-e ellentmondásba a kellemetlenek elhárításával? S a természet adta belső cselekvéskényszer öncélú individuuma tényleg csak a külső korlátozások miatt válhat boldogtalanná? Az eddigiek ellentmondásosabb képletet sugallnak: az érzékek által irányított individuum és a józan számítás által vezérelt aktor küzdelmében előbb a nyers természet, majd a diplomáciai játszmák megzabolázott viszonyai látszottak diadalmaskodni, bár az utóbbiak kétségtelenül egy sikeres tanulási folyamat állomásainak is tekinthetők.

[92] Uo. 207. (1872. dec. 7.)

[93] Kállay, 1993. 24. [Eredetileg 1867]

[94] Uo. 25. A vonatkozó műben Kállay elméletileg is kifejtett individualizmusát Thallóczy is összefüggésbe hozta a személyiséggel: „Ő ezt az individualitási érzést minden emberre vonatkoztatta. Általános emberi vonásnak tüntette fel, még pedig azért, mert ő benne a legnagyobb mértékben megvolt." OSZK Kt. Fol. Hung. 1689. Kállay Béni irodalmi működése, 525.

[95] Kállay, 1993. 76. A fordító Kállay Béni és Mill eszmetörténeti viszonyáról lásd Takáts, 1996. 774–779.

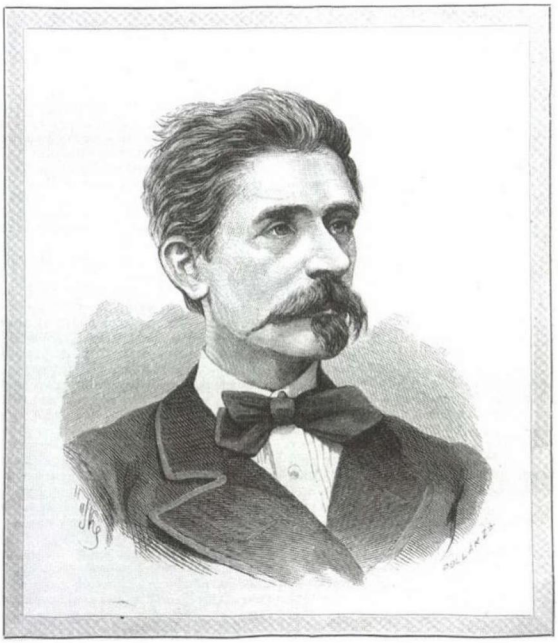

KÁLLAY BÉNI
Vasárnapi Ujság, 1879. okt. 12. 649.

Kállay mindenesetre 1868 decemberében az alábbiakat írta naplójába: *„29 éves vagyok, holnap a XXX.ik évbe lépek, a valódi ifjúság utolsó évébe. A mit eddig éltem, azt nem volt érdemes élni, és a jövőben volna e még képességem a boldogságra?"*[96]

„HÁZASSÁGI GONDOLATOK"

A naplójegyzetek témáit, az áttekinthetőség kedvéért, Kállay a margón címszavakkal illette, sőt az előző bejegyzések sorszámaira is visszautalt. Idézőjelbe tett fejezetcímünk is innen származik.

Nem sokkal azután, hogy nagyravágyó ambíciói és a házasodás között már idézett mély és erős összefüggést 1869 április végén (a Rabatinsky Marieval való szakítás első felmerülésekor) megfogalmazta, hazalátogatván vetődött fel benne konkrétan a gondolat: *„Annyit beszéltek itt, hogy házasodjam meg s különösen, hogy Bethlen Vilmát vegyem el, hogy már már rászántam magam. Elhatároztuk, hogy ha visszatérek Bécsből [...] egy vacsorát adunk, melyre Vilmát is meghívjuk, s akkor, ha bírom, elhatározom magam."*[97] Láthatóan a kezdeményezés nem bensőjéből fakadt, a napló szövegösszefüggéséből leginkább leánytestvérét (s talán a mamát) sejthetjük a háttérben. Aztán bár sor került a tervezett vacsorára, a kívánt elhatározás ellentétes irányban dőlt el, s ebben komolyan közrejátszott az időközben tett bécsi utazás. *„Bethlen Vilma is jelen van, s táncolunk egészen öt óráig. Amíg Bécsben voltam, házassági velleitásaim, melyek úgy sem voltak igen erősek, teljesen elmúltak s most már ismét régi határozatomnál vagyok, meg nem házasodni."*[98] S Bethlen Vilmáról hosszú időn keresztül nem esik szó a naplóban.

Benyomásunk szerint közben több irányba is tett kísérletet, erről azonban a feljegyzések érdemben keveset mondanak. 1870 tavaszán például levelet ír Sze-

[96] MNL OL P 344 C/d 31. k. 172. (1868. dec. 22.)

[97] Uo. 232. (1869. máj. 4.) Bethlen Vilma (Kolozsvár, 1850 – Nógrádbercel, 1940) gróf Bethlen Pál és gróf Bethlen Mária házasságából született.

[98] Uo. 235. (1869. máj. 12.). A bécsi út kapcsán tett jegyzetek ezúttal nem említik Rabatinsky Marie-t, hivatalos ügyek intézéséről szólnak.

mere Marinak, s hamarosan választ is kap. Az is kiderül, hogy a levelezést pesti látogatása alkalmával tervezték el, s a válasz megérkezte után kijelenti, hogy *„ellévén kezdve a levelezés, többé arról nem fog említést tenni"* naplójában.[99] Aztán nyáron – többek közt – nála is látogatást tesz.[100] Vagy a naplónak tett hallgatási fogadalmat tartotta be, vagy nem lett a dologból semmi.

Pedig a naplóírónak a házasságról már megvoltak a klasszikus liberalizmusból leszűrt alapeszméi. Ezek steril elméleti elvontságban még nem kerültek konfliktusba az individuális szabadsággal. „Nem szándékom itt a házasság alakulásának, természetének, jogainak fejtegetésébe bocsátkozni, e kérdés vitatása igen is messze vezetne. Kétségtelen azonban, hogy oly viszony, melyet egymással két egyén természeti ösztöneinek és érzelmeinek kielégítése végett köt, teljesen az egyéni szabadság körébe tartozik, egész terjedelmében."[101] Meggyőződése, hogy „a házasság bármily alakjában természeti szükségességen alapul, mert minden ember kebelébe be van oltva az ösztön s a vágy önmagát gyermekeiben tovább élni látni, s fájdalmait és örömeit mással megosztani, ami csakis ily szoros szövetségben történhetik valódilag; s mert ez oly állapot, melyben a legnyomasztóbb körülmények közt is a férfi megnyugvást, a nő oltalmat, a gyermekek támaszt találnak."[102] A házasság ilyen szentháromságszerű funkcionális megközelítése nem utólagos, hanem 1867-ből származik, Rabatinsky Marie-val közös gyermekük születése időszakából! S az sem kétséges, hogy mások házassága (gondolok itt az úriasszonyok belgrádi hölgykoszorújára) az individuum szabadsága jegyében nem ejtette gondolkodóba. Mindezt azonban még értelmezhetjük annak fényében, hogy – Kállay beállításában legalábbis – válogathatott a felkínálkozó házasasszonyok sorából.[103] Az eddigiek alapján még akár olyan következtetés is levonható, hogy a házasság nézőpontjából a férfi és a nő szexualitáshoz való viszonya nem azonos irányban változott a 19. században: a férfi a házasság előtt igyekszik kiélni ösztöneit, a nők számára viszont mintha a házasság hozná meg a szabadságot. Diszkurzív szempontból azonban óvakodnék attól a kijelentéstől, hogy *ténylegesen* a nők ostromolták Kállay Bénit szerelmükkel,

[99] MNL OL P 344 C/d 32. k. 78. (1870. ápr. 8.), 81. (1870. ápr. 12.). Szemere Bertalan legidősebb leányáról van szó.

[100] Uo. 125. (1870. aug. 2.)

[101] Kállay, 1993. 84.

[102] Uo. 85.

[103] Csak emlékeztetünk rá, hogy például Ivanovicsné először még mások kritikus megjegyzését tolmácsolja Kállay úgymond „kicsapongó életéről", de bő fél év múlva már maga igyekezett kikezdeni Kállayval. Vö. MNL OL P 344 C/d 31. k. 202. (1869. febr. 27.), 331. (1869. okt. 26.). A kor felfogását fejezte ki özv. Perényi Gáborné szóbeli közlése, aki Kállay Béni édesanyja barátnőjének mondta magát: „Benjamin úr után a nők rajongtak, mert megvetette őket. Ez az observatio dicséri az öreg asszony judiciumát." (Nagy-Szöllős, 1894. márc. 24–25.) OSZK Kt. Fol. Hung. 1689. 18. Ifjúság. A kommentár mellesleg Thallóczy férfiúi nézőpontját is megvilágítja.

legfeljebb azt kockáztatnám meg, hogy a napló *valójában* a rideg számításon alapuló domináns férfipozíció nyelvi konstrukciója.

Személyesen, úgy tűnik, át kellett esnie a fent leírt testi-lelki viharokon, hogy érzékeit ráncba szedje, s rászánja magát a döntő lépés megtételére. 1872 őszén került újra napirendre a kérdés. A folyamatok érlelődéséhez hozzájárult az egyik húgával kapcsolatos házassági bonyodalom. Meliss Franzensbadban ismerkedett meg egy ottani fürdőorvossal, s levélben jelentette be anyjának, hogy férjhez akar hozzá menni. Beindult a családi gépezet, előbb Kállay Béni, majd anyjuk is megpróbálta lebeszélni a leányt a nem szimpatikusnak, sőt „speculánsnak" tartott vőlegényjelöltről. A leány először azt ígérte bátyjának, hogy vár egy évet, aztán anyja Bécsbe utazása és közbeavatkozása után megadta magát, és lemondott a házassági tervről.[104] Hamarosan végképp kiábrándult dr. Breyerből, aki közös öngyilkosságra akarta rábeszélni. Ennek kapcsán jegyzi fel Kállay Béni naplójába: *„most már Meliss is megtanulta, hogy a szenvedély őrültség."*[105]

Ezekkel a családi eseményekkel párhuzamosan, azoktól aligha függetlenül jegyezte be – kulcsszóként is – saját „házassági gondolatait". A közvetlen kiváltó ok az volt, hogy kétszer is látta Bethleneket Pesten. *„Feltámadt ismét bennem az eszme Vilmát megkérni és elvenni. Közöltem Mamával is, a ki természetesen igen helyeselte. Én épen nem vagyok elhatározva s igyekszem megfontolni a házasság előnyeit és hátrányait, mert az iránt körülbelül tisztában vagyok régóta magammal, hogy ha egyáltalán házasodom, egyedül Vilmát venném el."*[106] Itt végre előbukkan a mama is a háttérből, aki nyilván korábban is („természetesen") pártfogolta, hogy fia nősüljön meg végre. Legfeljebb azon csodálkozhatunk, hogy 1869 tavasza óta egyszer sem került papírra Bethlen Vilmának még a neve sem. S a döntéseiben oly határozott, racionális szabad férfi bizonytalankodása szintén elgondolkodtató. A habozás még másnap is tart: *„Egész nap küzdöm magammal, elszánjam-e magamat a házasságra vagy sem, s még határozatlanul fekszem le."*[107] Harmadnap jut csak döntésre, s ez neki is megkönnyebbülést okoz: *„Végre elhatározom magam s délben elmegyek Bethlenékhez. Vilmával egy percre egyedül maradván megkérem őt."* S a napló olvasójának szóló műfaji megjegyzésben magáról diszkréten nem szól: *„Nem akarok itt regényt írni s azért a részletek feleslegesek, elég azt mondanom, hogy Vilma, mint már régen, úgy még most is szeret engem s így a beleegyezés csakhamar megtörtént, úgyszinte annya* [sic!] *részéről."*[108] A „regényre" vonatkozó utalás nyilván a „román-

[104] MNL OL P 344 C/d 33. k. 197., 198., 200. (1872. okt. 11., okt. 14., okt. 28.)

[105] Uo. 202. (1872. nov. 21.). Meliss hamarosan egy másik orvos, dr. Beigel menyasszonya, majd felesége lesz. Az eljegyzés kapcsán Kállay Béni így rögzíti álláspontját naplójában: *„a mit most már természetesen nem ellenezhetünk."* Uo. 206. (1872. nov. 30.)

[106] Uo. 200. (1872. okt. 28.)

[107] Uo. 200–201. (1872. okt. 29.)

[108] Uo. 201. (1872. okt. 30.)

cot" jelent. Diszkréten fejezi ki, hogy nem akar írni, pedig írhatna, hiszen régóta fennálló kölcsönös vonzalomról van szó. Innentől menetrend szerint haladnak az események. A napok nagy részét Vilmáékkal tölti, hol Pesten, hol Bécsben. Gyűrűt váltanak. S közben elégedetten jegyzi meg: *„Különösen nyugodtan érzem magamat e lépés után, s mindinkább kezdem hinni, hogy okosan cselekedtem."*[109] A házasság a racionális cselekvés terepe lett.

A cselekvési sorba illeszkedik, ahogy lezárta függő ügyeit. Amikor Csumicsné 1872. december 3-án megtudta, hogy Kállay megnősül, *„nagyon elbúsulta magát"*. S Kállay nem mulasztotta el naplójába feljegyezni: *„Természetesen hozzá sem nyúlok."*[110] Viselkedésének hirtelen megváltozása megfelel annak a régi vágású, lovagi dualista normának, amely megkülönböztette a „szűzies" házasságot a házasságon kívüli erotikától.[111]

Március végén kitűzik az esküvő napját április legelejére. Április 2-án délután megkötteti a frigy előbb a plébániatemplomban, aztán a protestáns templomban is, hiszen vegyes házasságról van szó, Kállay katolikus, Bethlen Vilma viszont református. A tanú egyik részről Kállay sógora, gróf Teleki Géza, másfelől gróf Bethlen Károly. Utána lakonikusan jegyzi meg: *„Az éjjet régi kis lakásomon töltöm Vilmával."*[112]

Ennél sokkal nagyobb helyet foglal el a naplóban, hogy a nászéjszaka utáni délelőtt végrendelet írásával telik. Végtére is a házasság olyan szerződés, amelynél minden eshetőségre gondolni kell. A végakarat így szól: amennyiben *„házasságomból gyerekek születnek, ezekre beáll a törvényes örökösödés az özvegyi tartás jogának épségben maradása mellett. Testvéreim mindegyikének 50 000 frt-ot hagyományozok olyképpen, hogy annak 6%-os kamatját törvényes örököseim tartoznak fizetni nekik, a többit pedig testvéreim csak 3 éves felmondás mellett kaphatják meg."* Ha viszont a házasságból gyermek nem születik, *„vagyonom 3 egyenlő részben osztom fel özvegyem és két testvérem között"*. Nélkülözhetetlen mozzanatként rögzíti: *„Anyámnak mindkét esetben 6000 frt-ot rendelek évenként fizetendőt holta napjáig."*[113] Aztán délután az ifjú házasok a férj szolgálati helyére, Belgrádba utaztak. A racionalitás jegyében a házasságnak is lett diplomáciai hozadéka: vasárnap a nej a protestáns templomban vett úrvacsorát, s Kállay elégedetten fűzte hozzá: *„Ily módon majd a protestánsokat is megnyerjük."*[114]

Az első gyermek menetrend szerint kilenc hónap múlva, 1874. január 18-án

[109] Uo. 201. (1872. okt. 31. – nov. 1.)
[110] Uo. 207. (1872. dec. 3.)
[111] Sieder, 1984. 151.
[112] MNL OL P 344 C/d 33. k. 245. (1873. ápr. 2.)
[113] Uo. (1873. ápr. 3.)
[114] Uo. 249. (1873. ápr. 11.)

éjjel érkezett meg, s Mártának nevezték el.[115] A házasságból született hat gyermekből egy fiú és két leány érte meg a felnőttkort. A leányok, Erzsébet és Magdolna (Lenke) sohasem mentek férjhez, a fiúnak, Frigyesnek születtek leszármazottai.

A házasságról szóló társadalomtörténeti irodalom többféle mozzanatot vizsgál a párválasztásnál: a kezdeményezés a szülőktől vagy a gyermekektől indul-e ki, mekkora a vétójoga az egyik vagy másik félnek, illetve a találkozás és az udvarlás intézményeit, időtartamát kutatja.[116] A válogatás szempontjai között az érdeket, a kölcsönös vonzalmat és a szexuális attraktivitást egyaránt szokás hangsúlyozni.[117]

A kezdeményezés láthatóan az ifjú generációtól indult ki (nem nélkülözve a szülői háttértámogatást), s kölcsönös rokonszenven alapult. (Meliss, a húg férjhezmenetelét a család erőteljesebben ellenőrizte, de a mésalliance-t végső soron nem akadályozta meg!) Jellemzőnek tekinthetjük, hogy az udvarlás intézményei, az estélyek, vacsorameghívások (az egymás érintését is biztosító tánc) már eleve csak az azonos társadalmi körből való rekrutációt tették lehetővé. Kállay maga vallotta meg „nagyravágyó" érdekeit. A magyarországi bene possessionati és az erdélyi grófi család házassági összeköttetése nem elsősorban vagyoni, hanem sokkal inkább presztízs és kapcsolati tőke szempontjából tűnt ígéretesnek. A vagyoni kiegyenlítettség miatt a köztük levő határ nem volt éles. Nem tudjuk, mióta, de láthatóan régóta bírta a leendő ara vonzalmát, de sem a romantikus szerelem, sem a szexuális attraktivitás itt igazából nem merül fel a válogatási lista apropóján (más hölgyeknél sosem mulasztotta el megemlíteni, hogy tetszenek-e, vagy hogy éppen nem). S bár a házasság kapcsán csak dodonai módon írt érzelmekről, ez még nem jelenti, hogy nem voltak, vagy hogy nem szövődtek a házasság folyamán. A házasság ugyanúgy az egyéniség szabadságát kiteljesítő aszimmetrikus kapcsolat volt, mint a korábbi viszonyok, de még a politikai célok szolgálatában sem különbözött érdemben. Sőt! Ám ez már egy másik téma, s csak megemlítjük személyes forrásbenyomásaink alapján, hogy Bethlen Vilma választása révén életre szóló harmonikus házasság jött létre.[118]

Mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a napló fennmaradhatott. Belőle egyetlen lap hiányzik: az 1871. május 30. és június 5. közötti napok bejegyzéseit tépte ki egy kéz. De helyére a gondos cenzor egy cédulát tett: *„Berczel, 1924.*

[115] MNL OL P 344 C/d 34. k. 1. (1874. jan. 18.). Márta fiatalon, 1891-ben halt meg.

[116] Stone alapján összegzi Anderson, 1980. 50.

[117] Stone, Love, 1987. 328–329.

[118] Amikor Bécsből való hosszabb távollét idején Thallóczy tudósította a feleséget férje mindennapjairól, Bethlen Vilma hálásan köszönte meg neki: *„Kimondhatatlanul nehezemre esik ez ujabb hosszú elválás, és azon kilátás, hogy az alatt teljes tudatlanságban leszek az őt közelebbről érintő dolgok felől. Isten áldja édes Thallóczy, ne nevessen ki egy öreg asszonyt, a kinél az ész és a szív soha se tudtak lépést tartani egymással."* OSZK Kt. Fond XI/525. (1890. okt. 14.)

XII/28. Kedves leányaim! Lelkiismeretem megnyugtatására Drexler bácsi határozott tanácsára szakítottam ki itt egy lapot. Meg lehettek győződve, hogy sok fájdalomtól kíméllek ez által meg. Szerető Mamátok."[119] Az immár örökre megsemmisült oldalak sorai a Rabatinsky Marie iránti legnagyobb szenvedély utáni korszakban, de még a házasságkötés előtti időben keletkeztek. Hogy milyen titok tűnt el a kitépett lapon, azt már sohasem tudjuk meg. Azt azonban hozzá kell tennünk: Kállay viszonyai nem maradtak mindörökre titokban felesége előtt. Sajátos módon Kállay betegsége és halála táján kulminált a feszültség, s már-már robbanásveszélyessé vált a helyzet.[120] A temetés után még hosszú időnek kellett eltelnie, hogy elcsituljanak a szenvedélyek. Végül az özvegy csak két évtizeddel később „rendezte el" a múltat. A történész rezignált belátással veszi tudomásul egy bölcs és szerető asszony döntését. Drexler úrra viszont határozottan neheztelek.

[119] MNL OL P 344 C/d 32. k. 229–230. lap helyén.

[120] Thallóczy Lajos naplójában gyorsírással írta le azt a jelenetet, amikor a grófnővel kilátogatott Kállay sírjához. „No. 58. [...] Kállaynéval a temetőben. Kállaynál. A szerencsétlen asszony monomániában szenved. Itt a halottak között sem beszélt egyébről, mint szegény Kállay viszonyairól, folyton ez jár a fejében. Félek tőle, hogy belé fog bolondulni." OSZK Kt. Quart. Hung. 2459/4. 16. (1903. szept. 16.); OSZK Kt. Fol. Hung. 1677/1. 47.

„ÉLETPÁLYA VESZÍTÉS"

Bencze Mihály önéletírásai

A dualizmus kori pénzügyek történetét kutatva, a miniszterelnöki félhivatalos levelezésben került a kezembe Bencze Mihály *Életpálya veszítés* címen kinyomtatott önéletírása.[1] Bevallom, először a címe fogott meg. Fogalmam sem volt arról, hogy ki az illető. Aztán elolvasva a pár lapos munkát, az egyéni látószöget is érdekesnek találtam. Amúgy is meglehetősen régóta érdekelnek a naplók, önéletrajzok. Utánanéztem a szerzőnek, kiderült, hogy létező személy, sőt Gulyás Pál szerint kettő is volt belőle.[2] Bona Gábor kapitális munkájában is megtalálható.[3] Ráadásul Bencze történeti munkák írása közben korábban is publikált önéletrajzot.[4] Ám az általam talált írás sem Szinnyei, sem Gulyás munkájában nem szerepelt. Beérve ennyivel, rezerváltam egy fénymásolatot, jobb időkre.

Ahogy érdeklődtem a szabadságharc szakértőitől, további kéziratos önéletírásáról szereztem tudomást.[5] Sőt, a memoárirodalom historiográfiája – emlékiratai mellett – egy, a porosz légióról publikált naplóját is említette.[6] Napvilágra került az 1866-os évből fotográfiája is.[7]

Valójában innentől kezdett módszertanilag is érdekessé válni a dolog. Eszembe jutott Elias Canetti bölcs megjegyzése: „Azoktól, akiket jól ismerek, szeretem

[1] Bencze, Életpálya, 1890. MNL OL K 467 ME félhivatalos, 3. cs. 66. sz. 237–240.

[2] Szinnyei, I. 1891. 810–811.; Gulyás, II. 1940. 1000–1001. Gulyás megkülönbözteti az emlékiratíró volt honvédszázadostól egy népszínmű szerzőjét.

[3] Bona, 1988. 107.

[4] Bencze, Leleplezése, 1882. Több életrajzi elemekkel tűzdelt történeti elbeszélést is írt: Bencze, Emlékirat 1848/49, 1880; uő, Emlékirat 1849, 1880.

[5] Bencze Mihály: Életrajz. In Dudás, OSZK Kt. Fol. Hung. 1368. 48–49. Ezúton köszönöm meg Bona Gábor és Hermann Róbert ötleteit, útbaigazításait.

[6] Bencze, A trencséni betörés, 1867. A historiográfia jellegzetesen elitista érveléssel egyúttal le is szedi róla a keresztvizet: „nagyon büszke irodalmi működésére, pedig naivul, egyszerű, primitív módon írta meg könyvecskéit, melyeken látszik, hogy szerzőjük szűk látókörű, kis ember, kiben sem írói tehetség, sem éles megfigyelőképesség nincsen, igaz alkalma sem volt a dolgok mélyére nézni. Életrajzi adatai történeti szempontból jelentéktelenek, de a poroszországi légióra vonatkozó feljegyzéseknek van forrásértéke. Legrészletesebb és leghasználhatóbb az első munkája, ezen érzik, hogy közvetlenül az élmények hatása alatt íródott, s egyedüli célja, hogy ezen – szerinte – fontos eseményeket a nagyközönség megismerje." Nagy Márta, 1936. 140.

[7] Kalavszky, 2003. 38. Az eredeti a Nemzeti Múzeum fotótárában. A hátoldalon: „Bencze főhadnagy emlékül Rényi őrnagy úrnak." (Bauerwitz, Poroszország, 1866)

újra és újra meghallgatni ugyanazokat a történeteket, főleg, ha életük legfontosabb eseményeiről van szó. Csak azokkal viselem el az érintkezést, akiknek a történetei minden alkalommal egy kicsit másképpen szólnak. A többiek pusztán színészek, akik jól betanulták a szerepüket, nekik semmit sem hiszek el."[8] Mindig szerettem volna próbára tenni, hányszor és hányféleképpen vagyunk mindig ugyanazok, legalábbis autobiografice. Vagy talán mégsem? Pierre Bourdieu-nek lenne igaza, aki életrajzi illúziónak nevezi a történészeknek (és más társadalomtudományoknak) azt az eljárását, amely a bejárt életutat és az elbeszélt élettörténetet egymásra csúsztatja?[9]

Már az is tanulságos, mikor, miként minősíti magát a szerző. Induljunk visszafelé, az „utolsó kéz" felől abban az időbeli sorrendben, ahogy én megismerkedtem önéletrajzi szövegeivel. Az 1890-es nyomtatvány címlapján ez szerepel: „az osztrák cs. kir. hadseregben volt altiszt és az 1848/9-iki magyar kormány alatt volt honvéd százados". Az 1882-es *Leleplezés*ben: „1848/49-ik évi sérült és nyugalmazott honvédszázados" (az 1877-es kézirat végén „1848/9-ik évbeli sérült honvédszázados"). Az 1880-as debreceni *Emlékirat*ban: „1848/49. évi sérült honvédszázados és 1866. évi poroszhoni magyar légiónál volt tiszt".

Természetesen az önéletrajz mindig alkalmi műfaj, s rendszerint hozzáigazítjuk az adott helyzethez. Hozzáírunk, kihagyunk belőle. Ahogy Bourdieu fogalmaz: „az élettörténetnek tehát mind formája, mind tartalma változik a megcélzott piac jellegétől függően, minthogy a kérdezés körülményei is elkerülhetetlenül hozzájárulnak a feljegyzett élettörténet formájának és tartalmának kialakulásához."[10] Bencze Mihály számára is más és más volt az egyes önéletírások kontextusa. Az 1890-es nyomtatvány egy miniszterelnökhöz intézett kérvény melléklete volt, amelyben „a rendelkezési alapból adományt" kért. A nyomtatvány címlapján pedig egyértelmű az üzenet: „A kegyeletes pártolás mély tisztelettel kéretik!" A cél tehát valamifajta nyugdíj-kiegészítés volt.[11] Az 1882-es brosúra a Klapka-légió történetének *„Leleplezése"*, bár az önéletrajzi „melléklet" hosszabb, mint maga a mű (ez egyébként Bencze legrészletesebb önéletrajza). A mellékelt dokumentumok itt elsősorban a megítélt segélyegyleti nyugdíj csekélységéről

[8] Canetti, 2006. 73.

[9] „Ha egy életet egymást követő események egyetlen és önmagában álló sorozataként próbálunk meg felfogni, amelyek között csak egy olyan »szubjektum« teremt kapcsolatot, amelynek állandóságát minden bizonnyal csak a személynév biztosítja, körülbelül ugyanannyira abszurd módon járunk el, mintha anélkül akarnánk elmagyarázni, hogyan juthatunk el valahova metrón, hogy figyelembe vennénk a hálózat struktúráját, vagyis a különböző állomások közötti objektív viszonyok mintázatát." Bourdieu, 2002. 75.

[10] Uo. 74. A kérdésre lásd még Horváth Zsolt, K. 1999. 7–17.

[11] Bencze Mihály – Gr. Szapáry Gyulához (1890. aug. 5.). MOL K 467. 3. cs. 66. sz. 236. A kérvényhez az Országos Honvéd Segélyező Egylet fizetési ívét (miszerint 1882 óta évi 264 forint nyugdíjból tartja el magát) és szegénységi bizonyítványt mellékelt. A levél hátoldalára ráírva „ad acta".

szólnak, s hogy ezért irodalmi munkásságához pártolókat keres.[12] Az 1877-es keltezésű, egyes szám harmadik személyben írott *Életrajz*ot viszont Dudás Ödön újságfelhívását követően küldte meg a Bács-Bodrog megyei Pacsérra a szabadságharc históriájához anyagot gyűjtő községi jegyző-történetbúvárnak.[13] Ekkor, bizonytalansággal telve – a dicsőségtáblára való felkerülés mellett – leginkább az foglalkoztatta, hogy mi lesz vele 1877 decembere után.

Az 1890-es *Életpálya veszítés*ben a pályát négy szekvenciára bontja:
I. Szülei 1838-as halálától (11 éves korától) 1848 októberéig. Ennek legfontosabb eseménye, hogy 1845-ben önkéntesként bevonul Pestre a 32. gyalogezred 3. zászlóaljába, a 13. századba, ahol altiszttté lép elő.

II. 1848 októberében a magyar kormány „áthelyezte" a 25. honvédzászlóaljhoz.[14] Komáromból Pozsonyba, majd Lajtaújfaluba vonultak, ezután december közepén az osztrák túlerő visszaszorítja őket előbb Magyar-Óvárig, majd Győrig, sőt egész Budapestig.

III. 1849 januárjától a szabadságharc hadtörténetének jól ismert állomásai sorakoznak: Szolnokig, majd Szoboszlóig hátrálnak, aztán a tavaszi hadjárat következik, Budavár ostroma, Csallóköz, majd ismét Komárom, ahol a július 11-i csatában megsebesül.[15]

IV. Az ácsi erdőben bekövetkezett sebesülés, megmenekülés és lábadozás részletes története ennek az írásnak a leghosszabb fejezete. Október elején, Komárom kapitulációjakor még éppen csak fel tudott ülni az ágyban, október 5-én azonban már Pestre ment, majd haza. Rangját, fizetését, állását elveszítette. A következő 18 évig tartó korszakot „ostromállapotként" minősíti. Életsorsa fő dilemmáját pedig így foglalja össze: *„A kik a bajba belevezettek, fé[l]re állottak és én benne maradtam a bajba* [sic!], *s azon hatalom rendelkezett felettem, a mely ellen harczba vezettek. Katona nem lehettem, mert sérült és alkalmatlan voltam; polgári hivatalba nem mehettem, mert honvéd voltam és így évek múlva nagy szerencsének kellett tartanom, ha valamelyik hivatalnál, nehány krajczár napi díjért, mint a barmot napszámra irattak."*[16]

[12] Bencze, Leleplezése, 1882. 12–36.

[13] Bencze, Életrajz, 1877. OSZK Kt. Fol. Hung. 1368. Évekkel később, 1884. május 26-án Dudás kiegészítő anyagokat kért tőle, erre választ Bencze 1884. jún. 24-én küld, de már nem Debrecenből, hanem Szatmárról.

[14] Egy 25. zászlóaljbeli visszaemlékezésből tudjuk, hogy a „Donmiguelektől átjött Bencze őrmester" tanította az újoncokat „a szükséges fegyverforgatásokra". Tizenkét hónap, Dékány, 2004. 20.

[15] Bencze hadnagyról a 25. honvédzászlóalj egyik altisztje szintén megemlékezik, bár ambivalens módon: mint aki 1849. április 24-én, „hideglelős lévén" Pestről visszament Fótra jelentést tenni. „Naplójegyzetei Krasznay Péter...", 1998. 94. Krasznay egyébként az ácsi erdőben vívott júliusi harcokat is részletezi: Uo. 117.

[16] Bencze, Életpálya, 1890. 8.

Ebben a verzióban számára „az alkotmány helyreállítása" nem hozott érdemi változást, mert *„elvénültem és sérült testalkatú lévén, az államnál hivatalos alkalmazást nem nyerhettem és kínlódnom kellett, mint az előtt, írásbeli munkáim után éltem, míg szemeim is elromlottak."* A kiegyezés tehát neki nem élettörténeti korszakhatár, sebesülésétől a jelenig tart az utolsó periódus, a címadó „pálya veszítés".

Vessük ezt össze a Dudás Ödönnek küldött, 1877-es, „sérült honvédszázados" kéziratos *Életrajzával*. Itt nincsenek számozott szakaszok, legfeljebb bekezdések tagolják a szöveget. Viszont rögtön az elején megtudjuk, hogy Bencze Puszta-Daróczon született, Szatmár megyében, 1827. szeptember 29-én. Önkéntesként, iskolák után lett altisztté a 32. gyalogezrednél.

Mint írja: 1848 májusában *„a fellázadt szerbek és horvátok által előidézett bellázadások lecsillapítására"* egységének 3. zászlóalját Bács megyébe vezényelték (Újvidék, Pétervár [sic!], Karlovicz). Hallván, hogy 1848 októberében Ferdinánd császár a pétervári őrséget Jelačić alá rendelte, döntő lépésre szánta el magát: *„Október 12-re virradó éjjel Török Flórián, Póka János, Kardos János, Kojánicz János és Krivényi Rudolf altisztek társaságában a Duna folyamon élet halál között által szökvén Pestre a kormányhoz menekülvén, ahol a katonai végvidéki helyzetről"* jelentést tettek. A kormány *„várparancsnokul Kiss Pál ezredest"* rendelte ki, s így *„Péter vára és őrsége az árulástól megmentetett".*[17]

Annak megállapítása után, hogy Bencze *„1848. október 20-án a Váczon alakult 25. honvédzászlóaljhoz, mint kezelő őrmester tétetvén át"*, következik a Lajta-part, majd a Győr–Mór–Budapest-visszavonulás, de ez most Karcagon ér véget. Ezt követi a dicsőséges tavaszi hadjárattól Budavár ostromán át a Komárom és Ács közötti harcokban szerzett július 11-i sebesülés (ezúttal épp csak megemlítve), s hogy Bencze a vár feladásakor *„becsülettel kapitulált"*.

Közben arról is értesülünk, hogy 1849. február 1-jén hadnaggyá, június 1-jén főhadnaggyá, augusztus 1-jén pedig századossá léptették elő.[18] Fontosnak tartja leszögezni, hogy *„az ostromállapot"* alatt *„sem polgári, – sem katonai hivatalt nem viselt"*. Megtudjuk továbbá, hogy *„Poroszhonba kimenekülvén 1866. évben a magyar*

[17] Bencze, Életrajz, 1877. 48. A Pétervárad alól a Dunán vele együtt távozók zöme nagyon hasonló karriert futott be a 25. zászlóaljban Komárommal bezárólag. Lásd Bona, 1988. 299–300.; uő, II. 1998. 245., 323–324. Pétervárad szerepének Bencze általi elbeszélése azonban némiképp ellentmond más forrásoknak, ugyanis a forrásközlésben adott cím szerint az Országos Honvédelmi Bizottmány 1848. október 17-én „köszönetet mond Blagoevich pétervároradi főparancsnoknak a vár magyar oldalon való megtartásáért". A dokumentum szövege pedig arról szól, hogy „az említett vár fokán magyar színű zászlók lobognak", s felszólítja Beöthy Ödön országos biztost, hogy „a haza ezen veszélyes körülményei közt magokat olly szépen kitüntetett Miguel és Este ezredbeli várőrségbeli katonaságnak kétheti ingyen zsold fizettessék." Kossuth Lajos, I. 1952. 231. Kiss Pál kinevezésére csak 1849 májusában került sor. Hermann Róbert szíves közlése.

[18] Hadnaggyá előléptetését Dékány Rafael is említi. Tizenkét hónap, Dékány, 2004. 30.

legio alakításában tevékeny részt vett, s Klapka György tábornok alatt a Kárpáti és Trencsénmegyei hadjáratban mint századparancsnok" szolgált, ám a légió feloszlatásakor *„Poroszországban mint honosított lakván"*, a *„pályájához igényeltetendő tantárgyakat tanulmányozta."*

Eszerint 1869. március 11-én tért haza Poroszhonból. Szabályszerűleg jelentkezett, s *„a 32. sz. cs. kir. gyalogezrednek visszaadatván az 1848. évben megszakasztott hadiszolgálat folytatására"* kötelezték. A *„budai cs. kir. hadparancsnokság által 7 évi sorhadi és két évi honvédségi szolgálatra, altiszti minőségben kényszeríttetvén mint tartalékos szabadságolt állományba helyeztetett"*. Ez ért véget 1877 decemberében, s ahogy Bencze sajátos időszámítással summázza útját: *„hadi kötelezettségéért 32 évet áldozott fel életéből"*. Miután sem minisztériumi, sem katonai, sem polgári hivatallal *„nem jutalmazták"*, sem honvédegylettől segélyt nem kapott, *„mint magánegyén önerejére és munkájára lévén szorítva"*. Végül kiemeli, hogy 1873-ban Budapesten Zilahy Sámuel kiadásában az irodalom terén egy *„Szolgálati szabályzat a katonaság részére"* című művet publikált, s máig *„szellemi munkák"* által tartja el magát.[19]

Vegyük sorba, melyek is voltak a lényeget érintő változások a szabadságharcos *Életrajz*ban, amelyek hiányoztak a kormányhatalom iránt lojalista, 1890-es verzióból?

1. Az 1848. október 12-i szökés.
2. A tiszti előléptetések 1849-ben.
3. A Klapka-légióbeli szerep.
4. Az 1848-ban félbeszakadt szolgálat kitöltése, még ha *„szabadságolt tartalékosként"* is.

De még most is úgy érezhetjük, hogy az életrajzon nagy lyukak tátonganak: szinte semmit nem tudunk meg családjáról, gyermekkoráról, s jóformán teljesen hiányzik az 1849 és 1866 közötti időszak. Igaz, ezek sem az óhajtott nyugdíjkiegészítés, sem a szabadságharc emlékezete szempontjából nem túl érdekesek, mégis egy ember élettörténete, cselekedeteinek motívumai szempontjából aligha elhanyagolhatók.

Szerencsénkre hiányérzetünkben kárpótol bennünket az 1882-es publikált és okmányokkal alátámasztott önéletrajz. Még akkor is, ha általa az eddig vázolt biográfiai tények is más megvilágításba kerülnek.

[19] Dudás Ödön, aki az összegyűlt anyag alapján sajtó alá rendezte 41 honvédtiszt „életleírását", az 1877-es életrajz alapján írta meg a Benczéről szóló fejezetet. A 32 évi szolgálathoz ezt a kommentárt fűzte: „Ilyen sorsa is csak kevés szabadságharcosnak volt ez időben." OSZK Kt. Fol. Hung. 1368. 730.

Az önéletrajz tagolódása igen sajátos, ugyanis egyedül az 1848 októberében Vácon alakult 25. honvédzászlóalj hoz új fejezetet a biográfiába, mégpedig egy római II. alakjában (I. fejezet viszont nincs jelölve). Ez a cezúra, távolról sem mellesleg, egybeesik az 1890-es nyomtatvány belső korszakhatárával!

Ebből a legbővebb változatból megtudjuk, hogy a család erdélyi eredetű, s hogy szülei földművelők voltak, részben mint cselédek, részben mint bérlők keresték a kenyerüket. Valamilyen nehezen megmagyarázható okból ekkor három évvel korábbi, tehát 1824-es születésűnek mondja magát. Azt is megtudjuk, hogy szüleivel még csecsemőkorában elhagyták Pusztadarócot, s iskoláit a szintén Szatmárban lévő [Szamos]Krassóban kezdte. Még a református iskola tanítójáról és a lelkészről is megemlékezik (Kiss Károly, illetve Tarczaly Sámuel), akik iskolai előmenetele alapján fényes (papi) karriert jósoltak neki. 1831-ben aztán a Szabolcs megyei Nyírbaktára költöztek, ám ott már nem törődtek az iskolában vele úgy, mint korábban. 1835-ben előbb anyja vakult és háborodott meg, 1836-ban apját érte szerencsétlenség (egy jéggel teli kád összezúzta a jobb lábát). Apja két évig lábadozott, majd immár Szatmár városában, 1838 augusztusában előbb anyja, majd két hétre rá atyja hunyt el. Elárvulva paraszti munkát végzett, majd mérnökök mellé került napszámosként, segédmunkásként, hogy Szatmár megyében és Máramarosban (Hosszúmező, Técső) birtokfelméréseknél segédkezzen. Húszéves is elmúlt, amikor 1845-ben Pestre utazott, és augusztus 12-én önkéntesként tíz évre felvétette magát a 32. gyalogezredbe. Már az év őszétől csapatával Komáromban szolgált. Itt érte 1848-ban az „új alkotmány", s csapatuk gőzhajón mozgósítva lett a Délvidékre (a szerbek és horvátok *„Bácsmegyében Újvidéken komplótot csináltak"*). Itteni feladataikat elvégezvén került sor október 11-ére virradó éjjel a Dunán „csónakon" Újvidékre evezésre, ahonnan előbb szekérrel Pirosra indultak, majd tovább, s végül *„október 16-án este 10 órakor"* értek *„Kossuth Lajos elibe"*. A *„feketesárga érzelmű tisztek"* ugyan az ő és altiszttársai cselekedetét *„szökésnek"* tekintették, ő azonban életpálya-fordulatnak: *„Ezen feláldozás volt az első nagyfontosságú szolgálat, a mit a magyar hazának tettem, a császári királyi hadseregbeli jövőmet feláldoztam és azt véglegesen odahagytam."*[20] Ebben a szövegben tehát egyértelműen ez a pont minősül első hazafiúi szolgálatnak, amelylyel jövőbeli karrierjét feláldozza.

A *„pestmegyei, jász- és kunfiakból"* alakult 25. honvédzászlóaljjal ugyanazt az útvonalat járta be, mint ahogy azt a korábbiakban láttuk (Karcagig), a Budavár bevételében való részvétel hozta meg számára a főhadnagyi, a július 11-i, Komárom és Ács közötti bozótos erdőben történt nyaki sebesülés pedig július 15-én a századosi rangfokozatot. A sebesülés következtében *„a fájdalmak és sérelmek sírig tartók lettek"*. A komáromi kapitulációkor – mint írja – *„Klapka György*

[20] Bencze, Leleplezése, 1882. 17.

tábornok és társai nagy pénzösszegekkel távoztak külföldre, a kik a hazában semmi nélkül bent maradtak, egy zsarnok kormány és ostromállapotnak lettek alárendelve."[21]

Október 5-én Pestre, majd onnan haza, Szatmárra utazott. Előbb Nagy-Károlyban osztrák katonai sorozóbizottság elé állították (sebesülése miatt alkalmatlannak találták), majd hadi törvényszékkel fenyegették, és Nagyváradra rendelték. Az anyagi nehézségeket javai eladásából próbálta fedezni (közben *„lelketlen emberek [...] roszlelküségből megcsalták és megkárosították"*): *„ékszereimet és értékes holmimat eladtam, s miután tanulási hajlamom és tehetségem volt; az irodalmi pályára kezdettem készülni; – mert ehhez nagyon sok hiányzott. A szépművészetek leple alá vonultam és ártatlanul éltem."* Hogy a talányos foglalkozás mit takar, azt csak találgathatnánk. Azt azonban tényszerűen leírja, hogy 1853-ban a beregszászi törvényszék napidíjas gyakornokaként nyert alkalmazást (törvényszék, járásbíróság, telekkönyvi osztály), majd később a Halmiban székelő járásbírósághoz lett kirendelve (Ugocsa megye). 1854 után azonban, amikor *„besereglettek az osztrák tartománybeli hivatalnokok, a magyarokat kiküszöbölték"*, Bencze nem tudott *„eljárásaikkal megbarátkozni"*. Ezután *„mint magánmérnöki segéd"* ténykedett, majd visszaköltözve Szatmárra pár évig a *„városi hatóságnál"* adóügyi és számviteli munkák teljesítésénél volt napidíjas. Ám ezek végeztével 1863 őszén Pestre utazott, hogy magát *„az irodalom terén és szerkesztésében"* kiképezze. A *Kert gazda* szerkesztőségében ügyködött, megismerkedett a színházak világával, részt vett a próbákon, s magát *„az éneklés és zeneművészetből"* taníttatta. Végül 1865-ben meghívták Bezdán mezővárosába (Bács megye) jegyzősegédnek, sőt Zomborban 1865. október 30-án a szigorlatot is letette. Ezt követően 1866-ban *A visszaélés* címen egy népszínművet írt, amelyet Trattner Károly nyomdájában kiadott.[22] A néhány száz példányban kinyomott mű elárusításából befolyt pénzből Bencze *„tapasztalás és tanulás végett"* Poroszországba ment, s mint írja, így lett *„szemtanuja a porosz és osztrák hadjáratnak"*.[23]

Mivel az 1882-es önéletrajz éppen a porosz–magyar szövetség leleplezésére íródott, a történeti részben is állandóan feltűnik a közelség és a távolságtartás egyidejű igénye. Hiszen ha autentikus krónikásnak akart mutatkozni, akkor fontos a szemtanúság, de hogy lehet ott, ha nem részese az eseményeknek. Az 1882-es mű történeti részében például ilyen suta mondattal próbálja áthidalni az ellentmondást: *„Mindezeket saját szemeimmel láttam, miután egészen Danczig város-*

[21] Uo. 21–22.

[22] Bencze, A visszaélés, 1866. Ez az a mű, ami alapján Gulyás egy másik Bencze Mihály létezését feltételezte. Gulyás, II. 1940. 1000. Kézbe véve a könyvecskét ugyanis láthatta, hogy a darab végén egy himnusz olvasható, amelyet a szerző „Ő császári s apostoli királyi Felsége, Magyar honba érkezte emlékezetére 1865-ik évi országgyűlés megnyitása alkalmára" írt. Az általunk idézett visszaemlékezés alapján kétségtelen, hogy a munka szerzője egy és ugyanazon Bencze Mihály.

[23] Bencze, Leleplezése, 1882. 26.

ban voltam utazva."[24] A tulajdonképpeni önéletrajz azonban szinte teljesen átugorja a poroszországi eseményeket, s csak azt emeli ki, hogy látta *„az osztrák sereget megverve, szétrombolva, a minő verességet* [sic!] *a világtörténet alig említ".*[25]

S itt érdemes megállni egy pillanatra. Bencze ugyan mindent elkövet, hogy 1866-nál még látszatcezúra sem húzódjon az életében (a népszínműért kapott pénzből szinte haditudósítóként, tanulmányútra utazik Poroszországba), ám egyik, 1880-ban, még Debrecenben írott brosúrája másról árulkodik. Igaz, ott is őrzi a távolságot az eseményektől, de a tudósítás közelsége nem sok kétséget hagy a valós helyzet felől: *„Magyarországból Pestről elindultam június havában a harcmezőre, a vaspályán Olmützig utaztam, onnan gyalog Sziléziába a porosz határszélre, hol az osztrák csapatok az osztrák védállásba voltak. Június 28-án Josefstadt közelébe Schweinesschödelnél a 3. hadtest gr. Festetich tábornok vezénylete alatt ment aktioba, – ezek is semmivé lettek, részben leölettek, részben elfogattak, s június 29-én a poroszok kezeiben voltak, kik által az élve elfogottak Poroszország minden részeibe szétszórattak."* Ő Danzigba került, ahol aztán *„a magyarokat kiválasztották, és több napi vasúti menet után Porosz Sziléziába, Neusee nevű városba szállíttattak".*[26] Ám hiába a többes szám harmadik személy és a szenvedő szerkezet, az elbeszélő is belép a történetbe: *„Ezen városban találkoztam Fetter Antal* [sic!], *Klapka György és Bethlehem* [sic!] *Gergely tábornokokkal* [...] *tudomásul vettem, hogy megbizatásuk és engedélyük van a porosz királytól itten magyar csapatokat alakítani."*[27] A Klapka-légió zömmel hadifoglyokból szerveződött, s ő maga is az volt.[28] Valamiért némi magyarázkodást érez szükségesnek, de mintha csak a légióba való beállás indoklását tartaná fontosnak: *„az ügybeni közben járásra fel lettem szóllítva, – mit én az ügy szentségét tekintve hazám iránti jó indulatomnál fogva megtagadni nem tudtam."*[29]

Tudatosan hallgat a Poroszföldre kerülés körülményeiről (3. személyben) az 1867-es napló: hogy a naplóíró *„miként, s mi módon jutott Neisseba, jelenben hadd fedje titok fátyola".*[30] Mint láttuk, a historiográfus is méltányolta e napló élményszerűségét, adatgazdagságát. Bencze ugyanis jegyzetei alapján nemcsak a zász-

[24] Uo. 6.

[25] Uo. 26.

[26] Helyesen Neisse. Bencze, Emlékirat 1849, 1880. 8. A Klapka-légió históriájáról magyarul rövid összefoglaló: Lukács Lajos, 1984. 339–355.

[27] Bencze, Emlékirat 1849, 1880. 8.

[28] Ha valakinek még szemernyi kételye lenne Bencze hadifogoly mivoltát illetően, megbizonyosodhat efelől Andreas Kienast jó százéves monográfiájából: Kienast, 1900. 148. Eszerint a hadifoglyok közül való Bencze Mihály főhadnagyi rangban segédtiszt volt a gyalogságnál.

[29] Bencze, Emlékirat 1849, 1880. 10. Ez alapján már jobban érthető, hogy ő nem tér vissza az osztrákoknak átadott leszerelt légiósokkal: *„idegen földön biztonságban maradtunk."* Uo. 13. Lásd még Kienast, 1900. 372.

[30] Bencze, A trencséni betörés, 1867. 475.

lóalj felépítését ismertette, hanem az elbocsátáskori éves illetmény összegét is (egy főhadnagy például 400 tallért kapott).[31] S részletes képet kapunk a felszerelés és az élelmezés hiányairól, valamint ennek név szerinti felelőseiről. Mindenekelőtt a Mogyoródy ezredes környezetében tényked izraelita tisztekről. Nem csoda hát, ha a hajdani tisztikar tiltakozása hamar megérkezik. Először Zahoray Ede nyilatkozik *A Hon* egyik számában: szerinte Bencze *„a poroszországi magyar ügyekben teljesen avatlan, s hűtlenül vezetett naplójegyzeteivel a való történetet hamisítja meg".*[32] Aztán a viszontvád sem késik sokáig, mégpedig egyenesen Mogyoródy tollából, aki nem kíván válaszolni *„egy olyan ember vádjai*[ra], *rágalmaira, – mint Bencze főhadnagy, ki a legénység pénze elsikkasztása miatt Klapka tábornok és kegyességem miatt csak azért nem került várfogságba, mert vele, azaz személyében, külföldön a magyar honvéd nevet nem akartuk beszennyezni".*[33] A naplójegyzetek más személyes információval is szolgálnak: megtudjuk belőlük azt is, hogy Bencze 1866. október 11-én meglátogatta a sziléziai bányavidéken, Gleiervitz nevű városban *„leendő szeretett"* nője szüleit.[34]

Tulajdonképpen Benczének egyetlen olyan műve létezik, amely expressis verbis elismeri, hogy 1866-ban miként is vett részt a porosz–osztrák háborúban. Aligha véletlenül egy másik 1882-es brosúrájának a pártolókhoz intézett szózatában leírta: *„szolgáltam a cs. kir. 37. gyalogezrednél részt vettem az 1866-ik évi poroszok elleni hadjáratban".*[35]

Visszatérve az 1882-es önéletrajzhoz: ebben tovább részletezi 1867-től tett utazásait. Ám ezeknél is jelentős hangsúlyeltolódás érzékelhető. Bejárta Poroszországot, Varsót, Krakkót, Lemberget, s mint kiderül, Galícián keresztül, a Vereckei-szoroson át (nem mulasztja el megjegyezni: *„azon a helyeken, a hol az ősmagyarok"*) valójában már 1867 tavasz elején visszatért Szatmárra. (Innen küldte be a *Hazánk s a Külföld*nek naplójegyzeteit!) De nem maradt sokáig. Pedig jelölni akarták a városi aljegyzőségre és levéltárnokságra, mint írja, *„igen nagy pártom volt, és meg is választottak volna; ha utána járok; de én senkit nem kértem, – nem vendégeltem; mert én szegény, útról hazatért ember lévén, más nézeteim voltak és az említett hivatalokra nem vágytam."* A hadügynél remélt alkalmazást, ez azonban nem

[31] Uo. 475., 527.

[32] *Hazánk s a Külföld*, 1867. aug. 22. 543. végjegyzet.

[33] *Hazánk s a Külföld*, 1867. aug. 29. 560. Vegyes közlemények. Nyilatkozat. Mogyoródy mellékesen megjegyzi, hogy ő valójában „pápista". A szerkesztőség lezártnak nyilvánítja a személyeskedő vitát, ezért Bencze „újabban beküldött vádjait sem teszi közzé", viszont megadja lakcímét (Nagy-Károly, megyeháza 27. tiszti szoba), hogy az urak „egymás között" intézhessék el vitás ügyeiket.

[34] Bencze, A trencséni betörés, 1867. 527. Később még arra is fény derül, hogy varsói utazásának tervéről szeretett nője *„kérelmei és esdeklései"* sem tudták eltéríteni. Uo. 541.

[35] Bencze, Értsük meg, 1882. 3.

sikerült. Így aztán tovább utazott Belgrádba, Bukarestbe, ahol *„vasútépítés és városi utczák szabályozásainál és kövezésénél"* működött.[36] Ez az ő valódi emigrációja. Miután azt hitte, hogy az 1868. évi honvédelmi törvény alapján beléphet az újjászerveződő honvédseregbe, munkáját odahagyva 1869 tavaszán Brassó felé a tömösi szoroson hazajött. Jelentkezett a császári és királyi 32. gyalogezrednél, hogy minősítvényi okmányait kikérje, s ekkor érte az igazi meglepetés. Ugyanis *„a budai cs. kir. főparancsnokság rendeletére, – az 1848-ik évi október 11-én megszakított cs. kir. szolgálatom után-pótlása határoztatván el, 7 évi sorhadi, és 2 évi honvédségi szolgálatra lettem osztályozva és tartalékba helyezve 1848. évi altiszti rangomban."* Pedig 45 évesen *„katonai szolgálatra alkalmazni senkit nem szabad a katonai törvények értelmei szerint."*[37] 1871-ben még Kassán tiszti tanfolyamon is részt vett, felvételét testalkata és kora miatt mégsem engedélyezték. Így aztán a polgári pályán maradt, napidíjasként. Nem sikerült visszatérni az elveszített katonai életpályához. Pontosabban abba az őrmesteri fázisba zökkent vissza tartalékosként, ahonnan már kétszer is előlépett tisztté. Így aztán Zilahon 1875 tavaszán letette a községi jegyzői szigorlatot, majd „Hajdúmegyében", Mikepércsen évekig *„a községjegyzői hivatalban"* működött. Szeme romlása miatt azonban ezt a munkát is abba kellett hagynia.

Önéletrajzának ebből a változatából további fontos családi mozzanatokra is fény derül. Ugyanis 1872 elején (újra!) megnősült, s egy 1849-es honvédszázados leányát, Nánásy Idát vette feleségül.[38] Apósa 1875-ben bekövetkezett halála után pedig felesége testvéreinek gyámja is lett, s gondját viselte a gyerekek zilahi házának és beltelkének. Életrajza végén felsorolja az általa írott műveket (a megjelenés példányszámait is feltünteti), amelyeket örökségképpen gyermekeire hagy (1882-ben az idősebbik hét-, a legkisebb egyéves). Közli egészségi állapotára, honvédegyleti nyugdíjára és vagyoni viszonyaira vonatkozó dokumentumait.

Élete utolsó szakaszából további írásai is előbukkantak. A Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében őrzött Ballagi-gyűjteményben két röpirata is pihen. Az egyik mintha más személyről szólna, de számunkra mégis felismerhető a modell. Jó barátja szájába adva valójában saját történetét adja elő: *„A haza és törvényei védéséért keletkezett hadjáratokban súlyos sebesülést kaptam, elveszítettem ifjúságom virágait és testi épségemet és a mi több még láttehetségemet is és szolgálatképtelenné váltam és kevés nyugdíjamból nagyon megszorított körülmények között tartottam fel*

[36] Bencze, Leleplezése, 1882. 26. Az *Emlékirat* szerint a balkáni utazás leginkább egy Kossuth-emléktúra útvonalát követi. Ott a dunai hajóút jóval részletesebben: Pest, Zimony-Belgrád, Orsova, Vidin, Ruscsuk, Gyurgyova, s csak aztán Bukarest. Bencze, Emlékirat 1849, 1880. 14.

[37] Bencze, Leleplezése, 1882. 27. Ha 1827-ben született volna, akkor csak 42 éves lett volna! Az emlékirat szerint a magyar minisztérium álláspontja ez volt: *„osztrák katona lévén, az osztrák kormánnyal harcba nem vegyülhet értem"*. Bencze, Emlékirat 1849, 1880. 15.

[38] Az egri származású Nánásy Károly Pálra lásd Bona, 1988. 435.

magam és családomat."[39] A törvényszék előtt lévő végrehajtási ügy leírását azzal a céllal nyomtatta ki 1886-ban, hogy a magas kormány és igazságügy-minisztere elé terjessze. Társadalomtörténeti szempontból is jelentőséggel bír, hogy mikre terjedt ki a foglalás: a végrehajtó *„lefoglalta fekágyul használt ócska kanapémat, író asztalomat, ülőszékemet és könyveim, irományaim, életbiztosító okmányaim, a magam és gyermekeim fehérneműi elzárásra tartására szükséges záros ládámat"*, de nem kímélte a felesége tulajdonát képező szoba- és konyhabútorokat sem.[40]

Később még elkeseredettebbé vált a szerző hangja. Az *Életpálya veszítéssel* egy időben és egy helyütt nyomtatott másik irományban kiszámította, hogy a honvéd segélyegyletben egy kapitány egy évre 264 forintot kap (amiből egy hóra 22 forint, egy napra 73 krajcár esik). Ebből nyilván nem lehetett megélni. *„Hova lesz az ország pénze?"* – teszi fel a záró kérdést. S a válasz: *„az elhaltaknak emeltek és emelnek szobrokat is; az életben levőket pedig nagyobb részben nyomorban hagyják elveszni, miután ezek haszontalanokká váltak s ezeknek veszni kell."*[41]

Életéről innentől már csak annyit tudunk, hogy 1890-ben felvették a budapesti honvédmenházba, de 1891-ben onnan is kilépett.[42]

Szándékom szerint a különböző verziókból remélhetőleg sikerült kitölteni az egyoldalú életpálya-közelítésekből származó legfontosabb hiányokat (gyermekkor, neoabszolutizmus időszaka, porosz–osztrák háború, 1867 utáni balkáni emigráció) s visszaállítani a nagyon is életszerű cikkcakkokat. Mint láttuk, 1848 októbere (szökés) és 1849 júliusa (sebesülés) mellett 1866 nyara legalább olyan meghatározónak bizonyult életpályájában, mint a korábban általa is jelölt markáns szakaszhatárok. Mert hol is veszett el Bencze Mihály osztrák őrmester, magyar honvédszázados, légiós főhadnagy megszakított és mégis folytonos identitása? S a hiányokból mi annak a történetírásnak mulasztása, amely a nagybetűs nemzeti történelemnek ezt a kisemberi látószögét vagy egyenes vonalú narratívába simítja, vagy ha ez lehetetlen, jelentéktelennek nyilvánítja?

[39] Bencze, Életkép, 1886. 2. Feltételezhetjük, hogy *„két kedves gyermeke betegsége és halála"* szintén önéletrajzi adalék. Egyébként ebben a műben a szerző önmeghatározása a változatosság kedvéért így hangzik: *„volt cs. kir. hadseregbeli súlyosan sérült tiszt és 1849. évi nyugalmazott volt honvédszázados"*.

[40] Uo. 5. A becsérték önkényes megállapítását szintén kifogásolta: a *„20 forintért vásárolt almáriumot, amit 10 forintra most is lehetett értékesíteni, és mindennemű bútorokat* [összesen] *6 frt 40 xr-ra"* árazott a végrehajtó. Uo.

[41] Bencze, Az 1848–49. évi, 1890. 8.

[42] Bona, 1988. 107.

ÖNÉLETRAJZI HAMISÍTVÁNY, AVAGY CSALÓKA EMLÉKEZET*

Scharf Móric önéletírása

Kezdetben voltak és még mindig szívósan tartják magukat a historisták. Aztán jöttek, de mintha egyre kevesebben lennének, a strukturalisták. Újabban lettek (s bizonyára lesznek még, bár mostanában mintha kissé bizonytalanabbul) a narrativisták.

Mindegyik a maga egyedi és mégis univerzalizáló módszertani apparátusával. A historisták az individuális források külső és belső kritikája révén „igazolták az igazságot". A strukturalisták a kontrafaktuálist falszifikálták a minél kvantifikálhatóbbnak tételezett valóság „nyomelemeivel". A narrativistáknál már nincsen sem igazság, sem valóság, csak a valamiről szóló, annyi-amennyiféle, különböző pózokból dekonstruált elbeszélés. Vagy mégsem? Mintha napjainkban már a posztstrukturalista retorikát is (ismét?) kikezdené a szövegekhez képest külső referencialitás.

A történészeknek ahhoz a generációjához tartozom, amelyet mind a historizmus, mind a strukturalizmus, mind a posztmodern megfertőzött ugyan, ám egyik sem olyan pandémiás jelleggel, hogy elveszíthette volna érzékenységét a másiktól kapott impulzusra. A szövegfejtő filologizálást már-már az egyetemi képzés ellenében kellett megtanulnunk, s közben akkoriban kezdett „begyűrűzni" a kvantifikáló struktúrakutatás. A „nyelvi-nyelvészeti fordulat" beköszöntekor pedig kifejlett immunitással rendelkeztünk minden eddigi és ezutáni divatdiktatúra ellen.

Ha már az igazságról nem illik beszélni, a valóságról pedig nem lehet, a beszédről önmagában meg minek, próbáljunk meg szólni együtt a hamisságról, valószínűtlenségről, elbeszélhetőségről így együtt, mégpedig egy olyan önéletrajzi szöveg kapcsán, amelyet kimondva-kimondatlanul a történészszakma – legalábbis részleteiben – hamisítványnak tekint. Talán ez sem képtelenebb, mint egyik vagy másik külön-külön.

* Eredeti változata előadásként hangzott el Pécsett, 2005. december 1-jén az „Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok referenciális kontextusai" című konferencián.

SZEREPLŐ MINT SZERZŐ (?)

Scharf Móric (1868–1929), a tiszaeszlári ügyben 1883-ban tartott nyíregyházi per koronatanúja élete végén Amszterdamban egy emlékiratot adott át az *Egyenlőség* című lap főszerkesztőjének, Szabolcsi Lajosnak. A szöveg a gyermek Móric 1882 májusáig terjedő életszakaszáról szól, s utólag hamisnak ismeri el a perben tett vallomását. Szabolcsi 1927 őszén a hetilap hasábjain folytatásokban jelentette meg az önéletírást.[1] Mivel az eredeti, 32 oldalas, kézzel írott, német nyelvű szöveget nem ismerjük, nehéz lenne nyilatkozni a magyar fordítás és közlés szöveghűségéről. Annyi azonban így is megállapítható, hogy nem a mai kor filológiai igényeinek megfelelő kiadásra került sor.[2] A szöveg keletkezése szorosan kapcsolódott Scharf Móric utolsó budapesti utazásához (valamikor a 20. század elején), amikor Eötvös Károlyt, a per hajdani védőügyvédjét is meglátogatta, aki aztán levélben biztatta: *„írjam meg az én történetemet".*[3] Az önéletírás „megrendelői" között felbukkant az apa figurája is, aki utolsó levelében arra kérte: *„írjam meg magam az én szenvedéseim történetét."*[4] Máris kész a műfaji feszültség az elvárások között: az egyik arra biztatta, hogy a maga verzióját írja meg, a másik viszont „szenvedéstörténetet" kért.

Scharf Móric annak rendje és módja szerint leteszi a „referenciális nagyesküt" is: *„És tiszta szívvel esküszöm itt meg, hogy mindaz, amit itt leírok, az megváltoztathatatlan és szent igazság."*[5] Nyíltan feltárulnak a szöveget közlő szerkesztő motivációi is.

[1] Scharf, Emlékeim, 1927. szept. 10. – dec. 3. A közlést 1927. szeptember 3-án Szabolcsi Lajos cikke vezeti be: Szabolcsi, 1927. 5–7.

[2] Az, hogy az egyes részek fejezetcímeit a szerző vagy a szerkesztő adta-e, nem tudható. Hajlunk arra, hogy a zsurnalisztikus címek mögött *(Incidens a szuszterműhelyben, Özvegy Solymosiné vádja, A csavar, mely hiányzik a gépből, Recsky Bandi, csendbiztos, A nagyfalusi éjszaka hiteles története, A nagyfalusi hajnalhasadás)* szerkesztői tagolást sejtsünk. Van olyan szöveghely is, ahol az előző fejezet utolsó bekezdése – nyilván a folytatásos történet érthetősége érdekében – megismétlődik a következő fejezet elején. Scharf, Emlékeim, 1927. okt. 9.; okt. 22.

[3] Szabolcsi, 1927. 6. Az amszterdami látogatásról szóló riport végén különös dőlt betűs mondatok vezetik be a következő számban induló emlékiratközlést: *„Nagytiszteletű uram! Tudom, hogy készen áll a könyve a tiszaeszlári pörről. Tudom, hogy csak hetek kérdése, hogy megjelenjék. Tudom, mivel vádol ott meg, tudom mit épített ott fel a Scharf Móric vallomására. Nos, nagytiszteletű uram, egy kis türelmet kérek. Mielőtt megindítja a nyomtatást, kérem olvassa el a Scharf Móric itt következő emlékiratait."* Uo. 7. Nincs feltüntetve, hogy e sorokat ki és mikor, milyen nyelven (ezt talán magyarul) írta. Az egész olyan, mint egy a kézirathoz csatolt, de el nem küldött levél, talán épp Eötvös Károlyhoz, valamikor még *A nagy per* megjelenése előtt.

[4] Uo. 6. Scharf József 1905. május 18-án hunyt el Budapesten. MZSML XV-E. B7/7. 78.291. Haláleset-felvétel. A Kozma utcai temetőben nyugszik. (Gajáry István szíves közlése.) Az apa emlékének ápolása fontos belső motívum lehetett a kézirat elkészítésekor.

[5] Scharf, Emlékeim, 1927. szept. 10. 6. „A fikciós formákkal ellentétben az életrajz és az önéletírás referenciális szövegek: éppúgy, mint a tudományos vagy történelmi diskurzusok, arra törekszenek, hogy a szövegen kívüli »valóságról« nyújtsanak tudást, tehát *igazságpróbának* vessék

Szabolcsi Lajos az alábbi szavak kíséretében vette át Amszterdamban a kéziratot: „Scharf úr, köszönöm, hogy ideadta ezt a vallomást. Tudja meg hát: sötét törekvések, sötét szándékok leskelődtek miránk. Megint fel akarták szítani a gyűlöletet. Az ön nevével is takaróznak. Az ön életét is ellenünk akarták fordítani."[6]

Annak ellenére, hogy a per koronatanúja szólalt meg a visszaemlékezésben, a forrást általános hallgatás övezi a történeti irodalomban.[7] Talán egyedül a vérvádper legújabb tradicionális historikusa, Andrew Handler fogalmazta meg, hogy miért.[8] Handler – a külső és belső kritika klasszikus szabályai szerint – két tényezőre hivatkozik: egyrészt „kronológiai és ténybeli hibák" sorára, s hogy az nem ad semmit hozzá a meglevő irodalomhoz, elsősorban Eötvös Károly művéhez. Másrészt a „stílus és hangnem" egyenlőtlenségeire, s itt mindenekelőtt a nyelvi szintek következetlenségei kerülnek terítékre. Kételyeket táplál az emlékirattal szemben, hogy oda nem illő részek találhatók benne, bár olyanra, ami a „filozófus csiszolt elokvenciáját" juttatná eszünkbe, nem bukkantunk. Vagyis hogy valaki segített volna írni, vagy beleírt a szövegbe. Az sem kizárt, hogy – a tőle hallottak alapján – valaki megírta helyette. Ha nem kerülgetjük a szót, arra történik itt utalás, amit egy középkori oklevélben „interpolációnak" nevezné-

alá magukat. Céljuk nem egyszerűen a valóságszerűség, hanem a valóhoz való hasonlítás, nem »valóság-effektus«, hanem a valóság képe. Vagyis minden referenciális szöveg tartalmazza azt, amit – kifejtett vagy kifejtetlen – »referenciális *paktumnak*« fogok nevezni." Lejeune, Az önéletírói paktum. In Önéletírás, élettörténet, napló, 2003. 37. (Kiemelés az eredetiben.) Lejeune tompítani igyekszik saját érvelésének élét, amikor „szereplő" és „modell" hasonlóságának vizsgálatakor beéri az intencionalitás meglétével. „Az, hogy *mi* úgy ítéljük meg, a hasonlóság nem teljesül, mellékes attól a pillanattól fogva, mikor megbizonyosodunk arról, hogy törekedtek rá." Uo. 41.

[6] Szabolcsi, 1927. 7. Scharf Móricot mások is felkeresték Amszterdamban. Amikor gróf Károlyi Antal „bizalmasan" feltette neki a kérdést, „mondja meg neki négyszemközt, mi az igazság? Csakugyan megölték-e Esztert?", állítólag azt válaszolta: „Nem vagyok köteles megmondani, mit láttam s mi történt!". Idézi Marschalkó, 1998. 239.

[7] Sándor Iván szociografikus „tudósítása", miután hosszasan idéz a visszaemlékezésből, kijelenti: „Emlékezését valószínűleg maga nem írhatta. Valóságfedezete nem volt már ellenőrizhető..." Sándor Iván, 1983. 110.

[8] „E cikkek alapos vizsgálata azonban komoly aggályokat ébreszt hitelességüket és használhatóságukat illetően. Nem beszélve a számos zavaró kronológiai és ténybeli tévedésről, nem árulnak el semmit azon túl, ami már korábban is tudott volt. Valójában egyes pontokon feltűnően hasonlítanak Eötvös *Nagy per*ének egyes passzusaihoz. Nem kevésbé zavaró a cikkek stílusa és hangvétele. Furcsán egyenetlenek. Gyerekesen egyszerű és naiv mondatok váltakoznak egy filozófus megfigyeléseinek fényes elokvenciájával. Egyik sem – bár az első még inkább, mint az utóbbi – illik egy 59 éves gyémántcsiszoló gondolkodás-, illetve beszédmódjába, egy olyan emberébe, aki Móric 1927-ben volt, s aki saját bevallása szerint gyerekként alig tanult valamit írni és olvasni magyarul, s felnőtt korának nagy részét, több mint negyvennégy évet szülőhazájától távol töltött. Ezen okok miatt Scharf Móric *Emlékeim* című művét információforrásként csak kevéssé hasznosítottuk e könyv írása során." (Fordítás K. Gy.) Handler, 1980. 208–209.

nek. Tehát – legalábbis részeiben – hamisítvánnyal lenne dolgunk. Ideális terep a filológiai forráskritika kipróbálására.[9]

A szöveg azonban a visszaemlékezés-kutató narratológust is vonzhatja. Ha hamisítvány, hamisítvány. Ha beleírtak, beleírtak. Legfeljebb többrétegű diskurzust (de)konstruálhatunk belőle. Lehet-e csábítóbb autodiegetikai diszpozíció, mint amikor valaki így vallott a bevezető interjúban: *„sokszor azt akartam: kitépni a lelkemből még az emlékeket is [...] nem tudtam kitépni – csak beszélni nem akartam róla, mert azt hittem, mindenki elfeledte. De nem feledte el senki."*[10] Nem kevésbé tanulságos az immár bő húsz évvel korábban megírt emlékirat előszava sem: *„az én gyerekkorom és az én kora ifjúságom olyan, melyet nem lehet elfelejteni és melynek megrendítő pillanatai élénken élnek ma is szivemben."*[11] Finoman érzékelhető a kétféle felidéző helyzet közben eltelt hangsúlyváltás: a századelőn még a tabusított gyermekkor elfojtott emlékeinek feltörése dominál, a húszas években viszont már a külvilág felejtésképtelensége kényszerít az emlékezésre? Figyelemre méltó, ahogy az egyes szám első személyű elbeszélő (már-már megszámlálhatatlan – magyarul gyakran felesleges – „én" sorjázik az előszóban) tárgyiasító távolságot teremt a „hőstől" (hajdani önmagától), szinte egy pillanatra átcsusszanva holmi homodiegetikai helyzetbe: *„Felidézem magam előtt ezeket a szörnyű napokat. És magam is izgalommal és csodálkozva nézem* azt a zsidó fiút, *ki mindazokat a bűnöket elkövette."*[12] (Kiemelés – K. Gy.)

Amikor a bűnöket elkövető Móricra emlékező Scharf Móric írásba fog, már nemcsak az érett férfikor választja el saját gyermekkorától, hanem *„egy nagy világváros"*, Amszterdam is Tiszaeszlártól, *„egy kis magyar falutól"*. Ráadásul a visszaemlékezés előszavát idézve a gyermekkor álom, Amszterdam pedig az ébredés.[13] S az is fontos lehet az elbeszélés szempontjából, hogy vajon amikor az emlékezést – németül – írta (*„magyarul már elfelejtettem"* – mondta a bevezető riportban Szabolcsi Lajosnak), akkor az „álombeli" gyermekkor párbeszédeit milyen nyelven idézte fel emlékeiből.[14]

[9] A történettudomány klasszikus módszertani munkái a valódiság és hitelesség vizsgálatakor a forráskritika szabályairól értekezve a memoárok „részleges hamisítását" a többi forrással egyenrangúként kezelték. Bernheim, 1908. 371.

[10] Szabolcsi, 1927. 6.

[11] Scharf, Emlékeim, 1927. szept. 10. 5.

[12] Uo.

[13] *„Mikor én e sorokat írom, mikor összeállítom gyermekkorom emlékeit, elértem már az élet férfikorát. Kialakult nekem magamnak is érett és józan véleményem mindarról, ami velem gyermekkoromban történt. Teljesen tisztán látom azon körülményeket, melyek engem a világ legnagyobb pörének központjává tettek... Az egész olyan volt, mint egy álom. A gyermekkor csodálatos álma. Ez az álom ott végződött egy kis magyar faluban, Tiszaeszláron. És az én ébredésem egy nagy világváros zajában kezdődött meg, itt Amsterdamban. Hát mi történt velem? Hogy kerültem ide?"* Uo.

[14] Szabolcsi, 1927. 6. Scharf Móric haláláról tudósítva az *Egyenlőség* úgy tudta, hogy amikor Móric utoljára, 1905-ben Pesten járt, a „magyar szót törte", s „németül is nehezen fejezte ki ma-

Nem inkább álomfejtéssel kellene kísérleteznünk?

S ráereszthető-e egy bevallottan álomszerűen újra átélt gyermekkorra a historista történész forráskritikai eszköztára, amely kellő szigorral megállapítja, hogy az emlékezésben sem a tények, sem azok időrendje nem stimmel.[15] (Halkan megjegyezzük, hogy ilyen alapon persze az Eszlárról szóló történeti művek jelentős részét is száműzni lehetne a szakmai diskurzusból!) A referenciális gyanú az önéletírásokkal kapcsolatosan amúgy is mindig elevenen él az olvasóban.[16] A visszaemlékező hajdani önmagával konfliktusban álló helyzetét mérlegelve az lenne meglepő, ha nem lennének belső ellentmondások a szövegben. Felvetődhet ugyanakkor a stílus időnkénti emelkedettségével kapcsolatos gyanú is: vannak mondatok, amelyek kilógnak az egyébként szikár, mondhatni lapos, prózai szövegből.[17] A legkirívóbb interpolációnak nyilván az összeesküvés-elmélet jegyé-

gát". *Egyenlőség*, 1929. ápr. 13. 3. Az emlékirat közlésére nézve ebből az következnék, hogy németül is, magyarul is legkevesebb, hogy stilizálni kellett a szöveget.

[15] Felsorolásszerűen néhány (szerzői vagy fordítói) lapszus: az *Incidens a szuszterműhelyben* fejezetcím fényében csak jellegzetesen urbánus fordítási hibának tűnik, hogy a szövegben Móric apja visszatérően falusi „cipész" gyanánt bukkan fel (1927. szept. 17.). Ugyanezt feltételezhetjük ott is, ahol az emlékirat arról szól, hogy *„a cipészmesterséget annyira kitanultam, hogy a csizmáimat saját magam meg tudtam foltozni"* (1927. szept. 24.). Talán az emlékező elírása, de olvasási hiba is lehet, hogy Móric mostohaanyja Makkoshotyka helyett „Hogyke községből" (Zemplén megye) származott (1927. szept. 17.). Tárgybeli (visszaemlékezésbeli) tévedés, hogy Amsel Vogel előimádkozó, tanító és sakter állása ürült volna meg Eszláron 1882 tavaszán (1927. szept. 24.), valójában Taub Emánuelnek hívták, aki elhagyta a falut. Némi zavar fedezhető fel a térbeli tájékozódást illetően is: a zsinagóga és Scharf templomszolga háza bár valóban a falu közepe táján feküdt, csak ha szemben állunk vele esett tőle *„jobbra* [...] *Tiszaeszlár-Ófalu"* és *„balra* [...] *Tiszaeszlár-Újfalu"* (1927. szept. 24.). De miért állt volna Móric szemben saját egykori házukkal? Netán ez is az emlékező pozíciójával függ össze – szemben a történelemmel? Névbeli dolgokban különösen megbízhatatlan az emlékezet: Solymosi Eszter anyját Solymosi Jánosnénak hívták, az emlékiratban többször megnevezett Solymosi Gáborné az anya testvére volt (1927. szept. 24., okt. 9., okt. 29., nov. 5.). Hogy lehet, hogy Móric először – hallomásból – úgy tudja, hogy özv. Solymosiné leánya eltűnését a *„csendőrségen"*, a *„csendőrőrmesternek"* jelenthette be, pár sorral lejjebb viszont már a mainzi *Israelit*ből pontosan idézi, hogy a szolgabírónál, bár Eszláron nem lévén szolgabíró, Vencsellőn történt a bejelentés (1927. okt. 9.). Az viszont nyilvánvaló gépelési hiba, hogy eszlári kihallgatása alkalmával Móricot *„a főrabbihoz vitték aludni"*, miközben pár sorral lejjebb a csendbiztos *„Farkas Gábor főbiztossal"* beszélget (1927. nov. 12.). Nyilvánvalóan Farkas Gábor községi bíróról van szó, akit csak falubeli tekintélye miatt léptethetett elő Móric „főbíróvá" (1927. nov. 5.).

[16] Lejeune, Az önéletírói paktum. In Önéletírás, élettörténet, napló, 2003. 29. Tanulságosan interpretálja és gondolja tovább a szöveghelyet Dobos, 2005. 17.

[17] A vérvád fogantatásáról szinte költőien szól: *„Ekkor különös hír kezdett szállingózni a faluban. Halkan, elrejtve, a kertek alatt, bujdosott a mende-monda, hogy a zsidók tették el láb alól a leányt."* (1927. okt. 9.) A nagyfalusi kikényszerített vallomást elbeszélő éjszaka történetét például igazi memoárszerző gyanánt vezeti be: *„A következőkben a történelem számára le akarom írni hitelesen, mi történt velem Recsky Bandi csendbiztos házában a nagyfalusi éjszakán, miután erről eddig sehol és soha hiteles leírás nem jelent meg, csak kombinációk és következtetések."* (1927. nov. 19. 9.) Meg kell jegyezni, hogy

ben fogant alábbi passzus tekinthető: *„Emlékirataim első fejezetében már megállapítottam, hogy ezt az egész tiszaeszlári pört első pillanatától fogva* [?] *a magyar antiszemitizmus közönséges manőverének tekintettem, melyet gondosan előkészítettek és pontosan felépítettek. Az antiszemitizmus nem válogatós eszközeiben. Köztudomású, hogyan dolgoznak az antiszemiták. Egy céljuk van: a becsületes és dolgos, törekvő és munkás magyar zsidóságot és polgárságot, mely annyira szívén viseli hazája ügyét, egyszerűen kiirtanák az országból. A zsidók vagyonára vágynak, arra akarják a kezüket rátenni, azt akarják minden áron megszerezni."*[18] Ez a bekezdés ráadásul egy publikált fejezet kellős közepén található. Természetesen nem csak az a baj vele, hogy a 14 éves fiú „kezdettől fogva" nem gondolkozhatott így. Ez legfeljebb azt jelentené, hogy Scharf Móric magának hazudik, de ez bizony szerzői jog. Leginkább a szerző 20. század eleji, sőt húszas évekbeli nézőpontja szempontjából tűnik valószínűtlennek. Vagyis a szövegnek nemcsak „tárgyi", hanem szövegbeli szerzői igazsága is hiteltelen, ami által – legalábbis helyenként – szerző és elbeszélő azonossága mellé kerülnek újabb kérdőjelek.[19]

Feltéve, de meg nem engedve, hogy Scharf Móric esetében tisztán hamisítványról lenne szó, a szövegközlés bevezető riportját nem az önéletrajzi paktum részeként, hanem „az irodalmi misztifikáció", „a legendaképzés" dokumentumaként kellene felfognunk.[20] Egy irodalmi értékkel nem bíró munka esetében azonban fikcionalitás és hamisítvány bizonytalan határvonalát nem érdemes bejárnunk.[21]

---

mindkét, általam szemléltetésül idézett szöveghely a publikált emlékirat-fejezetek kezdő bekezdéseiből való, ahol – mint a befejezés következő részbeli megismétléséből látható volt – a legnagyobb a valószínűsége a szövegen végrehajtott szerkesztői beavatkozásnak.

[18] Scharf, Emlékeim, 1927. nov. 5. 7.

[19] Szerző, elbeszélő, szereplő és modell viszonyáról szólva Lejeune az első kettő azonosságát megkérdőjelező „szélsőséges és kivételes esetnek" nevezi a hamisítást. „Az azonosság esetében a – szabályt erősítő – szélsőséges és kivételes eset a *hamisítás* volt; a hasonlóságnál ez az eset a *mitománia* lesz, vagyis nem a minden önéletírás során kialakuló személyes mítoszhoz tartozó tévedések, ferdítések, értelmezések, hanem egy kerek perec *kitalált*, az élethez viszonyítva *egészében* hiteltelen történettel való helyettesítés. A hamisításhoz hasonlóan ez is igen-igen ritkán fordul elő, és az elbeszélésnek tulajdonított referenciális jelleg irodalomtörténeti vizsgálattal könnyen kérdőre vonható. Ám ha kizárjuk is mint önéletírást, az elbeszélés fantazmaként megőrzi jelentőségét a kijelentés szintjén, az önéletrajzírói paktum hamissága pedig a megnyilatkozás szintjén sokat elárul számunkra, arról a mindezek ellenére önéletrajzírói szándékkal fellépő alanyról, akit mégiscsak feltételezünk a megmásított téma mögött." Lejeune, Az önéletírói paktum. In Önéletírás, élettörténet, napló, 2003. 41. (Kiemelések az eredetiben.)

[20] Radnóti, 1995. 234–235.

[21] Megjegyezzük mindenesetre, hogy Szabolcsi Lajos publikált visszaemlékezésében nem esik szó a Scharf Móriccal történt találkozásról és a visszaemlékezésről. Szabolcsi, 1993.

ÁRVÍZ ÉS ÁRVASÁG

Az első életrajzi elem, amit szemügyre veszünk, leginkább egy struktúrakutató társadalomtörténésznek juthat eszébe, hogy a lehetséges harmadikfajta történészt se hagyjuk ki a diskurzusból. A vizsgálati iratok alapján nem első ránézésre evidens tények ezek, mégis olyan mozzanatokra vonatkoznak, amelyek történészi előállítása talán historisták és narrativisták számára egyaránt belátható.

Móric első időzített visszaemlékezési pontja – saját születési dátumán túl, amelyre azonban ő sem emlékezhet – az 1876-os nagy tiszai árvíz.[22] Ekkor 8 éves volt. *„1876 az az esztendő, amely nekem legelőször az emlékezetembe vésődött. Ebben az évben kiöntött a Tisza és Tiszaeszlár községet az árvíz majdnem teljesen megsemmisítette. Ez az elemi csapás családunkra nézve is katasztrofális volt, mert a kiáradt folyó egy kis nővérem bölcsőjét is magával ragadta és az ártatlan gyermek a hullámok áldozata lett. Mint már mondottam, 1868-ban születtem, tehát 8 éves voltam az árvíz idején és tisztán emlékszem erre a tragédiára. A balsors továbbra is sújtotta családomat. Néhány hónappal az árvíz után szüleimnek kislánya született, de a gyermekágyi láz édesanyámat elragadta magával. Anyám halála végtelenül lesújtott és a csecsemő, aki világrajövetelével ezt a tragédiát magával hozta, csakhamar követte a sírba édesanyámat. De a katasztrófáknak ezzel sem szakadt vége, mert két évvel később felnőtt húgom is egy járvány áldozata lett."*[23]

Merő véletlenségből Bary József irathagyatékában fennmaradt a tiszaeszlári zsidó születési és halálozási anyakönyveknek egy másolata 1875-től 1882-ig.[24] A korabeli (különösen a zsidó) anyakönyvek forráskritikájával kapcsolatban sok mindent leírtak már a történeti demográfusok. Ebben az esetben azonban 1875. február-márciustól, tehát az árvíz évére már mindenképpen rendelkezésre álltak a feljegyzések. Eszerint Scharf József felesége, Feuermann Borcsa 1876. június 4-én hunyt el, viszont nem gyermekágyi lázban, hanem tífuszban. Ami azonban tényleg zavarba ejtő, hogy sem közvetlenül előtte, sem utána egyetlen Scharf-csecsemő halálozására sem bukkanunk a matrikulában. Pontosan stimmel viszont a visszaemlékezésnek azon állítása, miszerint két évvel később, 1878. május 23-án egy – ha nem is felnőtt, csak 9 éves – leánytestvér görvélyben elhunyt.

Ez rendben is volna, s mondaná a narratológus kivételesen mély egyetértésben a historistával: mindez csak azért van, mert épp ilyen ténybeli dolgok eldöntésére nem érdemes és szabad visszaemlékezéseket használni. Akkor sem, ha láthatóan az első megmaradt emlékekről, kulcsélményekről (árvíz; anya, test-

[22] Születési anyakönyv híján Móric születési dátuma komoly fejtörés tárgya volt. Lásd Kövér, 2004. 11–12. Társadalomtörténeti szempontból Lejeune álláspontja az anyakönyvi referencialitás megkérdőjelezhetetlenségéről e tekintetben illúziónak bizonyul. Vö. Lejeune, Az önéletírói paktum. In Önéletírás, élettörténet, napló, 2003. 36.

[23] Scharf, Emlékeim, 1927. szept. 17. 5.

[24] Bary, OSZK Kt. Fol. Hung. 1847/I. 81–83.

vér elvesztése) van szó. Különben is a bennünket legerősebben érintő élményeknek leginkább csak a velünk élő következményei őrződnek meg emlékezetünkben.

Itt és most azonban nemcsak a visszaemlékezések, hanem az írott források szavahihetősége is kockán forog, ha valaki nem vette volna eddig észre! Mit tegyünk? Dobjuk ki a szigorú forráskritika szabályai szerint nemcsak visszaemlékezéseinket, hanem anyakönyveinket is?

Rendelkezésünkre áll azonban olyan – mondhatnánk – igazán orális forrás is, amely további szempontból világíthatja meg az anyakönyvi problematikát is. Igaz, lejegyzett alakban, de hiszen csaknem minden eredetileg szóbeli forrást írott formában használunk. A nyíregyházi per volt ugyanis az első a magyar joggyakorlatban, amelyet gyorsírással rögzítettek, és rögtön meg is jelentettek. Írott orális történelem, amely egyszerre viseli magán az élőbeszéd elevenségét és pongyolaságát. Ráadásul a publikált változat itt is távol áll a szabályos forrásközléstől, hiszen sajtótermékként a standra kerülés gyorsasága számított, s nem maradt idő a korrigálásra, hemzsegnek benne a hibák, s gyakoriak a kihagyások is. Olyan, mintha egyenes adás lenne. [A visszaemlékezéstől megkülönböztetendő a tárgyalási jegyzőkönyvet kiskapitálissal szedve idézzük.]

A tárgyaláskor – többek között Móric születési dátuma miatt – az eszlári bábaasszonyt is kihallgatták, aki az anya haláláról további felvilágosítással szolgált. Már ami annak pontos helyét illette, tudniillik Scharf József és Feuermann Borbála utolsó gyermekének születése „A FALUBAN AZ ÖREG ANYJÁNÁL" [értsd: Ófaluban, a feleség anyjánál] történt, s Móric „ANYJA OTT MEG IS HALT."[25] A vallomások szerint az anya „hazaköltözése" az Ófaluban lakó öreganyjához és az árvízkár szorosan összefügghet, hiszen a közvetlenül a Tisza partján fekvő ófalusi részen okozta a gátszakadás a legnagyobb pusztítást. Az anyakönyv viszont talán éppen azért hallgat az árvíz évében született Scharf-csecsemőről, mert ez is halva születés volt, s a rendkívüli körülmények között végképp nem jutott el a tény a felekezeti regisztrációig. Az valószínűtlen, hogy Móric is átköltözött várandós anyjával a nagyszüléhez „lebabázni", tehát sem az anyja haláláról, sem a kishúg születéséről nem lehetett közvetlen tudomása. Idevágó közlései tehát legfeljebb hallomáson alapulhattak.

[25] Buchta Szigfridné Novák Amália vallomása. *Tisza-Eszlár (Napi Értesítő)*, 1883. júl. 23. Ehhez fűzte hozzá Scharf József, az apa a dolgok magyarázatát még nehezebbé tevő kijelentését: „HÉT ÉVE, HOGY SZEGÉNY FELESÉGEMET MEGÖLTÉK." Uo. Scharf József első feleségének anyósa viszont a vizsgálat során azt mondta, hogy „SCHARFNAK AZ Ő LEÁNYÁTÓL 6 GYERMEKE SZÜLETETT. AZ ELSŐ VOLT MÓRIC, A TÖBBI VAGY LÁNY VAGY IDÉTLEN [értsd: koraszülött], NEMÜKET SEM LEHETETT FÖLISMERNI." Eötvös, OSZK Kt. Fol. Hung. 1384. 29. (223. sz.)

A MOSTOHA

Anyja elvesztése után egy hónappal – *„a szomszédok sürgetésére"* – Móric mostohát kapott. S a mostohákkal már a mesében is mindig baj van. Emlékiratában Scharf Móric egyetlen, ám annál súlyosabb konfliktusra emlékszik mostohaanyjával kapcsolatban:

„Apám cipészműhelyében dolgoztam, kezemben az árral és cipőket javítottam, mikor mostohaanyám belépett a szobába és valamiért megdorgált. Én szótlanul hallgattam, de az ő haragja egyre nagyobb lett, majd hozzámjött, vállamnál megfogott és ütlegelni kezdett. Én védekeztem, mire mostohaanyám pofonütött. Ekkor történt, hogy a kezemben levő dikics véresre karcolta kezét, mellyel engem éppen megfenyített. Ma egészen őszintén elmondhatom, hogy soha egy pillanatra sem támadt bennem az a gondolat, hogy akár viszszaüssem mostohaanyámat, akár megbántsam őt, vagy megtámadjam."[26]

A dikicses történet elbeszélése meglehetősen ellentmondásos. A mostoha viselkedése teljesen motiválatlan, Móric visszaemlékezése legalábbis nem ad okot a fenyítésre. Móricnak még élete delén is az fájt legjobban, hogy ebből a konfliktusból arra következtettek egykoron, hogy ő *„elvetemült és gonosz fiú"* volt. *„Ma visszatekintve az eseményekre, lelkileg meg tudom érteni, miért hangzott ez a vád ellenem a nyíregyházi főtárgyaláson. Én mint tanú, ezen a tárgyaláson a hamis és hazug vallomások egész tömegét mondtam el a törvényszéken. És valószínű, hogy az a lelkiizgalom* [sic!], *mely hozzátartozóimat elfogta hazug vallomásaim hallatára, mondatta velük, hogy én már gyermekkoromban milyen magatartást tanúsítottam velük szemben és így támadt, – ebből a szerencsétlen incidensből, amely a cipészműhelyben lefolyt, – az a súlyos vád ellenem."*

A konfliktus feleleventése kapcsán derül ki, hogy Móric emlékezései leírásakor alig álltak rendelkezésére korabeli dokumentumok, itt legalábbis csak a *„Mainzban megjelenő Israelit című lap"* 1883-as évfolyamára hivatkozik, az abban foglalt állításokat igyekszik cáfolni. *„Állítólag az a vallomás is elhangzott, hogy 1882. május 14-én, mikor a csendőrség egész családunkat és velük engem is letartóztatott, szintén késsel a kezemben támadtam volna mostohaanyámat. Nem óhajtom ma kutatni, ki tette ezt a vallomást, de* saját reputációm érdekében [sic!] *kijelentem, hogy a mainzi Israelit című lap ezen közlése nem felel meg a valóságnak."*[27] (Kiemelés – K. Gy.) Nekünk nincs okunk kímélni a törékeny családi békességet, s a tárgyalási jegyzőköny-

[26] A visszaemlékezés ezt a motívumot még hosszasan taglalja: *„Távol állott tőlem ez a gondolat és mindennél távolabb az a motívum, mint hogy ha meg akartam volna magam bosszulni a fenyítésért és az ütlegelésért. Hiszen mostohaanyám és köztem nem volt soha nyílt ellenségeskedés és kijelentem itt, hogy mostohaanyám mindenképpen pótolta az elköltözött szülőanyát, szeretettel foglalkozott velem, édesapámnak gondját viselte, a gyermekek iránt szeretettel volt és valóban semmi oka sem lehetett a tízéves fiúnak, hogy kezet emeljen rá, vagy hogy sebet ejtsen ezen az asszonyon."* Scharf, Emlékeim, 1927. szept. 17. 5.

[27] Uo.

vekkel könnyen bizonyíthatjuk (verifikáció, óh!), hogy a reputációt sértő vallomást a mostoha tette.[28] A második, késes konfliktust viszont már a tárgyaláson, a szembesítéskor is tagadta Móric. Sőt azt sem ismerte el, hogy lett volna egy harmadik, „baltás" összetűzésük is. Eközben igen figyelemreméltó párbeszéd zajlott köztük, ami egyben a jogi szövegek hermeneutikájához is fontos adalék lehet: „SCHARFNÉ: »...ÉS TE LEÜLTÉL A GYERMEKEKKEL JÁTSZANI, FÉLRE VONTAD A VÁLLADAT ÉS ODÉBB MENTÉL; NEM AKARTÁL VIZET HOZNI, ÉS ÉN HÁTBA ÜTÖTTELEK.« MÓRICZ: »AKKOR VOLT AZ?« SCHARFNÉ: »AKKOR REGGEL.« MÓRICZ: »AZ NEM IGAZ ÉS NEM IS LESZ IGAZ, MIG A VILÁG FENN ÁLL, AMIT MAGA MOST BESZÉL. AZ IGAZ, HOGY EGYSZER ŐSSZEL AZT KIABÁLTA NEKEM, HUNCZFUT VAGYOK, ÉS AKKOR KÉS VOLT NÁLAM, HÁT HOZZÁ ÜTÖTTEM ÉS MEGVÁGTAM A KEZÉT.« SCHARFNÉ: »NEM ÚGY VOLT, HANEM ÚGY VOLT AHOGY ÉN MONDOM.« MÓRICZ: »NEM MONDJA KI AZ IGAZSÁGOT, NEM AKARJA KIMONDANI; DE ÉN AZ IGAZSÁGOT MONDOM«. SCHARF JÓZSEF: »JÓ FIÚ, TUDJÁK MÁR HOGY TE HAZUDOL; HÁT MONDD MEG AZ IGAZAT, HOGY KI TANÍTOTT ERRE A HAZUGSÁGRA?«"[29] S innen indul az a drámai párbeszéd apa és fia között a tárgyaláson, amelynek során Móric szájából elhangzottak a nevezetes szavak: „NEM AKAROK ZSIDÓ LENNI", ám erről a legmélyebbre lefojtott autobiográfiai problémáról expressis verbis nem esik szó az emlékiratokban. (Az identitás megtagadásának elbeszélhetőségére hamarosan visszatérünk.)

Akármennyire is igyekszik „rehabilitálni" családtagjaihoz fűződő viszonyát utólag Móric, összességében visszaemlékezése alig rejtett vádat is megfogalmaz – többek között – a mostohájával szemben: már tudniillik, hogy a hazug vádak „lelkiizgalmának" hatására nemcsak ő, hanem mostohája is hazudott a perben. Az emlékiratok állítását viszont valószínűtlenné teszi, hogy annak idején a perben még elismerte: bizony nem a dikicses volt az egyetlen konfliktus közöttük, bár a késes affért nem 1882 májusára, hanem az azt megelőző év őszére tette. Az emlékezet – akkor is, később is – meglehetősen csalókának bizonyult.

[28] „TANU: A FÉRJEM ELMENT AKKOR REGGEL TOKAJBA ÉS ÉN BETEG GYÓGYULATLAN GYERMEKÁGYAS VOLTAM, GYENGE VOLTAM, A VÍZÉRT NEM MESSZE KELLETT MENNI, SZÜKSÉGEM VOLT VÍZRE. HÁT! KÉRTEM, HOGY MENJEN HOZZON HAZA VIZET. Ő NEM AKART HOZNI, LEÜLT JÁTSZANI A KÉT KISEBB GYERMEKKEL, ÉS AKKOR AZTÁN HOZZÁ MENTEM ÉS KIABÁLTAM RÁ, HOGY MIÉRT NEM MEGY, LÁTOD MILYEN GYENGE VAGYOK? ÉDESAPÁD HAZA FOG JÖNNI TOKAJBÓL, AKAROK NEKI VALAMIT FŐZNI. HÁT AKKOR KETTŐT RÁÜTÖTTEM, AZ IGAZ, Ő MEG FELKAPTA A KÉST ÉS HOZZÁM HAJÍTOTTA... ELNÖK: MINŐ KÉS VOLT A FIÚNÁL? TANU: FEHÁR CSONTNYELŰ KÉS VOLT ELŐTTE ÉS AZT HAJÍTOTTA HOZZÁM." *Tisza-Eszlár (Napi Értesítő)*, 1883. jún. 27.

[29] Uo.

MEGTAGADOTT ÉS VISSZANYERT ZSIDÓ IDENTITÁS

A visszaemlékezés tehát a történet elbeszélésében az 1883-as tárgyalásig már nem jutott el, s így a legfájóbb pontról nem szólt. Hacsak azt az egész kontextust megteremtő momentumot nem tekintjük annak, amikor a gyermekkor mint álom értelmezési kerete szétfoszlik az emlékezéssel: *„sajnos, nem álom. Mert minél erősebben tekintek vissza a múltba és minél jobban összpontosítom gondolatomat, hogy emlékeimet összeszedjem, annál jobban látom kidomborodni és felelevenedni a múlt képét. Sajnos, nem álom. Sajnos, igaz: az én múltam szégyent és gyalázatot hozott a fejemre. Sajnos igaz, hogy ártatlan embereket akartam romlásba dönteni. – Sajnos, igaz, hogy nemcsak megfeledkeztem a szüleim iránti köteles tiszteletemről, de én magam akartam őket pusztulásba dönteni. Sajnos igaz, hogy kigúnyoltam és becsméreltem vallásomat és megrágalmaztam úgy, ahogy talán a történelemben sohasem tették."*[30] Az is igaz – tehetjük hozzá –, hogy innen a könnyebb ellenállás irányában haladt tovább, amikor magát egyszerűen áldozatnak tüntette fel, de hát a bűnbánatnak megvan a maga önfelmentő logikája: *„És én ma kijelentem érett férfifejjel, hogy én is áldozat voltam. Mert bármily gonosz, bármily elvetemült és bármily utálatos volt, amit én akkor cselekedtem:* nem tehettem róla [...] *Istennek hála, ma nyíltan, bátran bevallhatom, hogy mindaz amit én ifjúságomban elkövettem, nem az én hibám volt, nem az én szabad akaratom volt, és nem az én lelkem sugalmazása volt."*[31] (Kiemelés az eredetiben.) Csak addig „könnyű" mentséget találni múltbeli cselekedeteinkre, ameddig másra, külső kényszerre foghatjuk azokat. A letartóztatás utáni, 1882. május 21-én éjjel kicsikart nagyfalusi vallomás tehát tragikus, de magyarázható. Nem olyan könnyű azonban ebben a szellemben indokolni, hogy Móric a nyilvános tárgyaláson is kitartott tanúvallomása mellett. Hogy nemcsak az apja, hanem saját identitása ellen is fellázadt: „SCHARF J.: MI ANNAK AZ OKA FIAM, HOGY TE AZT, A MI VALLÁSUNKAT ÚGY UTÁLOD? MÓRIC: MICSODA VALLÁST? SCHARF J.: A ZSIDÓ VALLÁST. MÓRIC: AZÉRT, HOGY MEGUTÁLTAM. SCHARF J.: DE OKÁNAK KELL LENNI, HA VALAKI FELAKASZTJA MAGÁT, VAGY BELE UGRIK A TISZÁBA, OKÁNAK KELL LENNI. MÓRIC: AZÉRT, HOGY NEM AKAROK ZSIDÓ LENNI. SCHARF J.: AZ NEM OK, ANNAK VALAMI EREDETÉNEK KELL LENNI, HOGY NEM AKARSZ ZSIDÓ LENNI. MÓRIC: AZÉRT MERT NEM AKAROK, MERT MEGUTÁLTAM A VALLÁST. SCHARF J.: MIÓTA UTÁLTAD MEG? MÓRIC: MIÓTA ITT VAGYOK A MEGYÉNÉL. SCHARF J.: HÁT AZELŐTT MIÉRT NEM UTÁLTAD MEG? MÓRIC: AZÉRT MERT AKKOR AZT HITTEM, HOGY MÉG KI FOG SZABADULNI, HÁT MÉG MEG KELL TARTANOM. SCHARF J.: TUDTAD TE, HOGY NEM FOGOK KISZABADULNI? MÓRIC: ÉN NEM TUDHATTAM. SCHARF J.: HÁT AZTÁN MINEK UTÁLTAD MEG? MÓRIC: MERT MOSTAN OLYAN IDŐ VAN, HOGY A ZSIDÓK CSAK ÚGY VANNAK

[30] Scharf, Emlékeim, 1927. szept. 10. 5–6.

[31] Uo. 6.

MAGYARORSZÁGON, HOGY CSAK KI NEM KERGETIK. HÁT ÍGY A FENÉNEK KELL A ZSIDÓSÁG [...] SCHARF J.: NEM IGAZ AZ, VÁRJ CSAK TE MARADSZ BENNE! TE LESZESZ AZ [...] MÓRIC: NEM MARADOK BENNE. SCHARF J.: ÚGY JÁRSZ, HOGY AKI MÁSNAK VERMET ÁS, MAGA ESIK BELE. MÓRIC: HÁT BENNE LESZEK. SCHARF J.: HÁT HÁMÁN TÖRTÉNETÉT TUDOD, AKI MEGAKARTA ÖLETNI MIND A ZSIDÓKAT, AZTÁN FELAKASZTOTTÁK. MÓRIC: HÁT FELAKASZTANAK. SCHARF J.: HA IGAZAT MONDANÁL, NEM BÁNTANA SENKI. MÓRIC: MEGMONDTAM."[32]

A nyilvános bírósági tárgyalás légkörében többször lett volna mód írott vallomása visszavonására, Móric azonban makacsul kitartott mellette olyankor is, amikor felcsillanhatott volna előtte a menekülés reménye. Eötvös elmesél egy ilyen megrendítő helyzetet, amelyet azonban a gyorsírásos jegyzőkönyv nem rögzített szerinte a maga teljességében. Az elbeszélt történet annak dokumentálása kíván lenni, hogy „a fiú lelkének megromlása se nem könnyen, se nem gyorsan következett be". Az eset szintén a már idézett 1883. június 27-i tárgyalási napon történt, s lényegében azt elevenítette fel, hogy kezdetben a fogságban Móric még ápolta anyja emlékét mécses gyújtásával, később már nem. Akkor – úgymond – jó fiú volt, a tárgyalás idején már nem.[33] Eötvös láthatóan a korabeli sajtótudósítások segítségével idézte fel az eseményeket, s közben érezhetően kipezseg belőle az író. Lélektani jártasságát csillogtatva így szövi tovább a hangulatleírást: „E szavaimra megható jelenet fejlődött ki egy pillanatra. Szavaimat csöndes hangon intéztem a fiúhoz. A gyermeki lélek sohase lehet tökéletesen romlott. A legrosszabb ösztönökkel, a legvétkesebb indulatokkal tömjék bár tele, annak a léleknek mindig lesz egy kis zuga, ahol a szülők iránti szeretetnek egy sugára, az apai ház vallásos áhítatának egy kis melege megmarad. Ezt a

[32] *Tisza-Eszlár (Napi Értesítő)*, 1883. jún. 27. Az apa és fiú közötti drámai párbeszéd ezzel még nem ért véget. Scharf József újra visszatért a kérdésre: „MINŐ VALLÁSON AKARSZ LENNI, SZERETNÉM TUDNI? MÓRIC: A REFORMÁTUS VALLÁSRA. SCHARF J.: MÉG AKKOR NEM JUTSZ EGÉSZEN A POKOLBA. NEM ÉRED TE AZT EL FIAM." Uo.

[33] Eötvös szövege egy pontig nagyjában-egészében követi a végtárgyalási jegyzőkönyvét: „Te kölyök [a lekezelő megszólítás például nincs a gyorsírásos jegyzőkönyvben, ez mintha inkább Recsky Bandinak tulajdonítható stílus lenne], mikor még fogházban voltál, másként vélekedtél, másként éreztél a zsidó vallás iránt, mint most. Eszedbe jutott édesanyád halálának napja, s könyörögtél őreidnek, engedjék meg, hogy a zsidók törvénye szerint mécsest gyújthass, s annak világánál egyik napról a másikra gyászolhasd édesanyád emlékezetét. Emlékezel erre? – Emlékezem. – Lásd, akkor elmondták ezt apádnak, aki sírva fakadt, hogy te még jó gyerek vagy, aki megemlékezik halottjáról, meggyászolja anyja emlékezetét, s hű vallásához, amelyben született és nevelkedett. [A jegyzőkönyvben ebből ennyi áll: »EZT ELMONDTÁK APÁDNAK IS, KI AKKOR SÍRVA FAKADT, HOGY TE OLY JÓ FIÚ VAGY, KI AZ ANYA HALÁLÁRÓL IS MEGEMLÉKEZETT.«] Akkor így volt. Ámde te most már nem vagy többé jó gyerek; te nem emlékezel most már se apádra, se anyádra, se hitsorsosaidra, mióta a várnagy kezére jutottál. Miért van ez? [Az utolsó kérdés ismét hiányzik a jegyzőkönyvből, majd eszerint Eötvös más irányban folytatta a gondolatmenetet!]" Eötvös, 1968. II. 233.

sugárt, ezt a meleget akartam én erőre lobbantani, hogy a gyerek térjen vissza az igazsághoz, a gonosz meséjét taszítsa el magától. Tervem csaknem sikerült. A visszaemlékezés nagy erővel szorította össze a fiú szívét. Arca piros lett az agyra toluló vértől, szemeibe könnyek kezdtek gyülekezni, s elkezdett nyeldekelni, mint akin a zokogás akar kitörni, de azt visszafojtani igyekszik. Egy legördülő könnycsepp, egy zokogó hang, egy pillanat, s a fiúnak önmagához visszatérő lelke egyszerre megvilágítja a vérvád egész sötét cselszövényét. Vártam ezt a pillanatot. Elfojtott lélegzettel várta a tárgyalóterem nagy közönsége is. De az elnök nem tudta és nem akarta ezt a pillanatot kivárni. Erélyes hangon rászólt a gyerekre: »Ne felelj! Nem vagy köteles ily zaklató kérdésre felelni!« A gyerek megrezzent, s az elnökre nézett. A száján már-már kiröppent szót visszanyelte. Az elnök arcáról bizonyára azt olvasta, hogy neki nem lesz jó a jól elkészített tanú szerepéből kiesni. Ez a jelenet nincs tökéletesen leírva a tárgyalási jegyzőkönyvben. Csak az én szavaim vannak följegyezve, de az elnök beavatkozása nincs. Pedig fölötte érdekes dolog volt, s a napi sajtó élénken tárgyalta."[34]

Az emlék felidézésének ereje süt át az íróvá lett védő visszaemlékezésén? Vagy már a gyorsírással feljegyzett szinkronforrásainkat sem tekinthetjük hitelesnek?

Ha a zsidó hagyomány a tárgyaláson történt nyílt megtagadásának életrajzi mozzanata nem is bukkan föl Scharf Móric visszaemlékezésében, az elvitathatatlan tény, hogy a Szabolcsi Lajossal találkozó, immár idős Móric ismét jó fiú lett. Ahogy a szövegközlést bevezető riportból kitűnik, ismét megtartja édesanyja „Jahrzeit"-ját.[35] Szimbolikusan megtörtént a gyermekkori álom visszavétele, bekövetkezett a kamasz konvertita rekonverziója. A riport a visszaemlékezéssel együtt ezt is dokumentálja.

Érthető személyes okokból fontos szerepet játszik az önéletírásban az identitásnak egy másik mozzanata: az iskoláztatás. *„A falusi zsidó gyermek rendes iskolapályáját futottam be. Öt éves voltam, mikor iskolába adtak és 12 éves koromig ültem az iskola padjaiban. Először néhány hétig a falusi iskolába jártam, majd apám a zsidó elemi iskolába iratott be. Ebben a zsidó elemi iskolában egy öreg zsidó tanítónk volt, akitől írni, olvasni és számolni tanultunk és aki ezen kivül tórára, bibliára és talmudra oktatott bennünket. Ha szabad magamat dícsérni, elmondhatom, hogy szorgalmas és jó tanuló voltam, ki mindig kivívta tanítói megelégedését, leckémet pontosan elkészítettem*

[34] Uo. 233–234. A jegyzőkönyv folytatásában Weiszstein vádlott tett fel kérdéseket Móricnak, s az elnök ekkor avatkozik közbe: „Ha új kérdés van az feltehető, de ezt mind elmondta már." *Tisza-Eszlár (Napi Értesítő)*, 1883. jún. 27.

[35] Szabolcsi, 1927. 1927 nyarán Szabolcsi ezért megbékélést jövendöl Scharf Móricnak: „De ma, mikor itt ég a halotti mécses az elköltözött anyáért, ön vissza fogja nyerni a saját lelkének nyugalmát is."

és tanítóm nagyon megszeretett. A zsidó vallás alapelveivel is itt a falusi iskolában ismerkedtem meg. Határozottan volt érzékem és tehetségem a tanuláshoz. Sajnos, azonban nem volt nagy tehetségem a talmudi stúdiumhoz. Már pedig az iskolának a következő volt a rendszere: ha a tanító észrevette, hogy valamelyik gyermek folyékonyan tud héberül olvasni, a tóra szövegét pontosan tudja lefordítani, a mindennapi imát betéve megtanulta, akkor rögtön talmudi stúdiumra fogta, ami aztán a gyermeket teljesen lefoglalta. Az akkori zsidó iskolarendszer mellett csak egy irányban volt lehetséges, hogy a zsidó gyermek agya és szelleme fejlődjön; abban az irányban, hogy jó talmudista legyen [...] 12 éves koromban vettek ki az iskolából. Világi műveltségem bizony gyenge alapon állott. Az írás, olvasásban alig tapogatództam előre, a zsidó irodalomban volt már ugyan jártasságom, de az nem volt teljesen kielégítő. Hogy mi lesz belőlem? arra nem is gondoltam. Ilyen kérdés nem is foglalkoztatott."[36]

Sok minden kavarog ezekben a sorokban: a személyes szellemi elmaradottság magyarázatától a kielégítetlen tudásvágyon át az ortodox iskolarendszer neológ kritikájáig. Vajon kinek a gondolatai ezek? Az Amszterdamban ősei (ortodox) hitén megmaradt Móricé? Vagy a nyugati (neo)ortodoxia véleménye a keletiről?[37] Netán a hazai neológ szerkesztő nézőpontját tükrözi? Az biztos, hogy a „zsidó túliskolázás" álláspontja nehezen igazolható belőle.[38]

Pedig Móric iskolázottságának kérdése mind perbeli magatartása, mind emlékiratai szempontjából kulcsfontosságúnak tűnik fel. A tárgyalási jegyzőkönyvek szövegét olvasva kételyek ébrednek bennünk azokkal az álláspontokkal kapcsolatban, amelyek a vallomások „betanítottságát" hangsúlyozták (az apától Eötvösig). Ha ugyanis valaki buta, nehéz betanítani is. Kétségtelen ugyanis, hogy a bíróság előtt Móric – minden előzetes betanításon túl – igen kreatívan állta a sarat mind a vádlottakkal, mind védőikkel szemben. Akiket Móric viselkedésének rejtélye izgatott, már akkoriban felvetették ezt a kérdést.[39] Arra még készülhetett, hogy apjával szembesítve milyen párbeszédre számíthat, de azt honnan tudhatta előre, hogy a furmányos fiskálisok milyen kérdésekkel próbálják sarokba szorítani. A 20. századi koncepciós perek ismeretében sok mindent el tudunk kép-

[36] Scharf, Emlékeim, 1927. szept. 17. 6.

[37] Silber, 1992. 23–85.

[38] Karády, A zsidó túliskoláztatás, 1997. 75–95.

[39] A vád hívei előszeretettel hivatkoztak ebben a vonatkozásban a perbeli tudósítókra: „Ha hazudott meg fogja fogni ez a sok okos ember, az kétségtelen. De csalódtak. Móricnál csak modor volt az a tegnapi darálás, ilyen gyorsan darálja ő le a válaszokat azokra a kérdésekre is, amelyeket a védők tesznek. S mindig schlagfertig. Egyszerre kész a felelettel. Roppant csalódott a közönség, mert Móric nem szólta el magát." Mikszáth, *Pesti Hírlap*, 1883. jún. 23. Vagy pár nappal később: „egyik sem álla azzal a szilárdsággal, azzal a találékonysággal, azzal a fürge elmével és hajlíthatatlan eltökéléssel az öt prókátor és a kir. főügyészhelyettes tüzét, mint a Móric gyerek." Rákosi Viktor, *Budapesti Hírlap*, 1883. jún. 19. Mindkettőt idézi A tiszaeszlári bűnper, 1933. 93–94.

zelni, ami korábban hihetetlennek tűnt, de ott a bírák, a védők és a vádlottak sem tettek fel váratlan kérdéseket, mindnyájan „preparálva" voltak. Móric tárgyaláskori viselkedése legalábbis nehezen kopírozható rá a megfélemlített, visszamaradott falusi zsidófiú korabeli (és utóbb általa is) sugallt képére. Ha már a képnél – s annak referencialitásánál – tartunk: Móric kortárs ábrázolásainak két alapváltozata ismert. Az egyik egy fotó alapján készült, és még a megfélemlített kisfiút ábrázolja. A másikat, a nyegle kamaszt Ábrányi Lajos rajzolta, épp a tárgyalás idején. Azonos fejforma, hasonló vonások, de mégis két különböző arc néz ránk a két portréról. Szinte hihetetlen átalakulás.[40] Vajon a fotográfia, portrégrafika „valóság-effektusa" erősítheti-e a történeti diskurzusok referencialitásának erejét?[41]

Az eredetileg ügyefogyott fiú képét más kortárs vélekedések is hitelesíteni látszanak. A mostoha a tárgyaláson a középosztályi közeg számára alig érthető „bandzsi" jelzőbe sűrítette véleményét Móricról.[42] A perben kihallgatták a falu zsidó tanítóját, a mellesleg édesanyja révén rokon Feuermann Hermannt is, aki szófogadó jó fiúnak, de szellemileg szintén meglehetősen visszamaradottnak jellemezte Móricot.[43]

[40] *Vasárnapi Ujság,* 1883. jún. 24. 405.; uo. 1883. júl. 28. 442. Eötvös is pontosan érzékeli az átalakulást: szerinte volt egyszer „a megoktatott és agyonrémített Scharf Móric", és másrészt lett „a hetyke és fennhéjázó, a számító és zsidógyűlölő tanú". „Ez a tanú már nem fél, nem retteg senkitől. Ez már bátran, sőt büszkén beszél. Ez már nemcsak azt mondja el, amit fejébe vertek, hanem ez már fontol, képzeleg, számít, okoskodik s találékony." Ez utóbbivá átalakulás általa elképzelt történetét Eötvös elő is adja a következő oldalakon. Eötvös, 1968. II. 229. skk. Eötvös alapján mélylélektani értelmezési kísérlet is született Móric „lelki történéseinek" analízisére, amely a legyengült „énerővel", a személyhez kötött ambivalencia „hasításával" és áttolásával, illetve az „agresszorral való azonosulással" hozza összefüggésbe az átalakulást. Virág Teréz, 1996. 113–115.

[41] Aligha véletlen, hogy Roland Barthes épp a történelem diskurzusáról szóló írásában – a valóság-effektus kapcsán – kitér a fotográfiára, azt állítva, hogy annak „egyetlen releváns sajátossága éppen az, hogy azt jelenti, hogy az ábrázolt esemény *valóban* megtörtént." (Kiemelés az eredetiben.) Barthes, 2003. 97. Úgy látszik, „a történelmi narráció halála", a „referenciális illúzió" ellenére legalább az esemény még valóban megtörtént Barthes-nál. Tisztában vagyunk ugyanakkor azzal is, hogy Barthes ugyanitt határozott különbséget tesz épp ebben a tekintetben fotó és grafika között, ám ez nem hatástalanítja, legfeljebb gyengíti az összehasonlításból adódó megfigyelést, amelyet viszont a narratív források inkább megerősítenek. Kinek is higgyünk? A fényképnek, a grafikának, a szemünknek vagy a szavaknak?

[42] „Tanu: Olyan bandsi forma volt mindig, hátha valami jóra intettem, haragudott reám. Elnök: Ezt a szót »bandsi« hogy érti maga? Tanu: Úgy értem, hogy ha elment az iskolába, akárhányszor, ha jött egy 6 vagy 4 éves fiú is elibe állott, nekem kellett kiszaladnom, mert félt tőle. Elnök: Hát félénk fiú volt? Tanu: Igen." *Tisza-Eszlár (Napi Értesítő),* 1883. jún. 27.

[43] „Székely: Maga tanította Móricot. Milyen természetű volt? Tanu: Igen jó fiú volt, szófogadó, tőlem mindig elfogadta a jó szót, mindig jóra tanítottam, ha hibázott megintettem. Székely: Nem szokott magának historiákat elbeszélni. Tanu: Nem. Jóformán nem is tudott beszélni. Székely: Hazugságon nem kapta? Tanu: Soha nem hazudott. Csak ha anyja

SCHARF MÓRIC (1882)
Vasárnapi Ujság, 1883. jún. 24. 405.

Móric saját iskolázottságáról írva visszaemlékezésében kikerülhetetlen ellentmondásokba keveredik. Hogy manipulálhatóságát, kiszolgáltatottságát bizonyítsa, kénytelen egykori elvadultságára hivatkozni. *„Később azt mondták nekem, hogy úgy járkáltam a faluban, mint valami fiatal borjú, amelyik ha emberrel találkozik, először csodálkozva néz reá és eltátja a száját, azután rögtön és ijedten elszalad. Én is tátott szájjal bámultam az idegen emberekre, ha a falu főutcáján ilyen megjelent, vagy hogyha szabadságra jött haza valamelyik katona. Lehet hogy ez így is volt. De aki figyelemmel kísérte azt, amit nevelésemről elmondottam, beláthatja, hogy úgy nőttem fel, úgyszólván vadon és elhagyatva, mint az állat az erdőben és az a néhány iskolaév lepergett rólam hatástalanul, mikor újra kiküldtek a mezőre, hogy ott ugyanazt a munkát végezzem, mint a falusi parasztgyerekek. Ha ebből a szempontból nézem szomorú viselkedésemet a tiszaeszlári pörben, azt hiszem, ez enyhítő körülménynek fog számítani annál a súlyos bűnnél, melyet elkövettem."*[44] A visszaemlékező bűnvalló helyzetből is látszik, hogy szüksége van erre a „kivert vad" képre, hogy „enyhítő körülményt" találjon. Akkori és utólagos sértettsége így is átüt a szövegen, hogy tudniillik igen rosszul élte meg, hogy 12 vagy 13 éves korában kivették az iskolából. Ez ügyben apjával egy másik nevezetes konfliktusba keveredett a perbeli szembesítések folyamán: „Scharf József: És taníttattam, én igen sokat fizettem érte. Móric: Taníttatott, de mikor benne voltam a tanításban, egyszerre kivett az iskolából. Scharf József: Tudtál már írni olvasni; hanem mióta itt vagy, igen nagy notárius lettél."[45] Kiskamaszkori elmagányosodását is egyértelműen ezzel az életfordulattal hozta utólag összefüggésbe: *„Künn a mezőn kódorogtam reggeltől estig, mezei munkát végezve, csordára ügyelve. Nem voltam sem koraérett, sem egyáltalában érett fiú. Magamba mélyedve csatangoltam naphosszat a falu körül, nem voltak játszótársaim, nem voltak barátaim soha* [...] *Az arcomnak is mord és elkeseredett képe volt állandóan."*[46] Egy pszichológus biztos kézzel diagnosztizálná a kamaszkori identitásválság depressziós tüneteit. De a per folya-

küldte valahova csavarta ide-oda." *Tisza-Eszlár (Napi Értesítő)*, 1883. jún. 28. Az utolsó mondat önmagában nehezen értelmezhető, de az kétségtelennek tűnik, hogy a Feuermann-rokonság nem szimpatizált a mostohaanyával, s nem azonosult annak Móriccal kapcsolatos állításaival sem.

[44] Scharf, Emlékeim, 1927. szept. 24. 34.

[45] *Tisza-Eszlár (Napi Értesítő)*, 1883. jún. 22.

[46] Scharf, Emlékeim, 1927. szept. 17. 6.

mán Móric még másképp (is) láttatta önmagát az egyik védő kérdésére válaszolva: „FRIEDMANN: VAN-E ESZLÁRON KIS-BARÁTOD? MÓRIC: VAN. [...] FRIEDMANN: KICSODA? [...] MÓRIC: SÜSSMANN JAKAB FIA EGYIK BARÁTOM. FRIEDMANN: ÉS MÁS BARÁTOD NINCS? MÓRIC: VANNAK SOKAN. FRIEDMANN: HÁT KIVEL VOLTÁL MÉG JÓBARÁTI VISZONYBAN? MÓRIC: LICHTMANN FIÁVAL ÉS TÖBBEKKEL."[47] Igaz, annyira, úgy látszik, mégsem voltak jóban, hogy elmondja nekik, amit a zsinagógában látni vélt. De az is tény, hogy megnevezett barátainak szüleit bűnrészesként sem juttatta annak idején a vádlottak padjára.

SCHARF MÓRIC (1883)
Vasárnapi Ujság, 1883. júl. 8. 442.

A tárgyaláson Henter Antal várnagy, akinek Móric 1882 augusztusa óta a gondjára volt bízva, elmondta, hogy a fiút mindennap 11 és 12 óra között írásra, olvasásra, történelemre és számtanra tanította egy római katolikus tanító, illetve tanár. Előképzettségét nem becsülhették valami sokra, mert a III. osztály anyagát végeztették vele. Ekkor is szorgalmasan tanult. Közben újságokat is olvasott: a „Függetlenséget", a „Budapestet", az „Egyetértést".[48] Fölvetődik tehát a már vizuálisan is exponált kérdés: hogyan lehetséges az, hogy a keresztény szellemű átnevelés dresszúrája fejlesztőleg, sőt felszabadítólag hatott rá fogva tartása idején? Ez nemcsak a hamistanúság, hanem a későbbiek megítélése szempontjából sem érdektelen kérdés.

Móric iskolázottsága, mi több, intelligenciája ugyanis az emlékiratok forráskritikájakor is előtérbe tolul. Az intellektuálisabb betéteket azért tartják interpolációnak, mert – állítólag – egy „59 éves gyémántköszörűstől" ilyen típusú szöveg nem várható el.[49] Az önéletírásban visszafele sül el a korábbi fegyver. Ha Móric el akarja hitetni, hogy elég fejlődőképes volt azóta belátni vétkeit, kénytelen eredendő megátalkodottságát megkérdőjelezni. Például annak hangoztatásával, hogy ő mennyire „szorgalmas és jó tanuló" volt, csak túl korán a tudatot beszűkítő „talmudi stúdiumra" fogták, majd még az iskolából is kivették. Ezzel viszont máris aláásta saját korábbi retardációs tételét. A kérdés csak az, hogy mindez az emlékirat hitelességét kérdőjelezi-e meg, vagy olyan ellentmondásos rehabilitációs szándékkal, mint amilyen az érett Scharf Móricé, szinte lehetetlen múltbeli tetteinket hihető és homogén értelmező keretbe illeszteni és elbeszélni.

[47] *Tisza-Eszlár (Napi Értesítő)*, 1883. jún. 22.
[48] *Tisza-Eszlár (Napi Értesítő)*, 1883. jún. 27.
[49] Handler, 1980. 208. (lásd tanulmányunk 8. jegyzetét).

BEFEJEZÉS HELYETT

Scharf Móric visszaemlékezése befejezetlen, pontosabban szólva perkutató várakozásainkhoz képest túl korán ér véget. *A nagyfalusi hajnalhasadás* című fejezettel ott szakad meg, ahol a bennünket leginkább érdeklő részekre kerülhetne sor. A törvényszék elnöke a vallomás megtétele után, 1882. május 23-án, immár Nyíregyházán megkérdezte tőle, igaz-e mindaz, ami a jegyzőkönyvben áll, s erre igennel válaszolt. *„Azzal keserves zokogásban törtem ki, mert éreztem, hogy az én életem tragédiája befejeződött ezzel a mondattal és megkezdődött az eszlári zsidóság, az egész magyar zsidóság, az egész világon élő zsidóság tragédiájának szörnyű fejezete."*[50]

Ezt most nem az utolsó fejezet preambulumából, hanem utolsó bekezdéséből idéztük. A nyilvánvaló interpolációk helye megint csak jól kijelöltnek tűnik a szövegkorpuszban.

De bennünket most nem a kényszervallatás körülményei és nem is az erkölcsi tanulságok érdekeltek, hanem a háttérben meghúzódó biográfiai módszertani problémák.

Mond-e a visszaemlékezés számunkra valami újat, amit a korabeli forrásokból nem tudhatunk? S ha igen, ezek hitelessége vizsgálható-e a filológiai forráskritika kipróbált eszközeivel?

1. Mint a biográfia iránt szerfelett érdeklődő történész, első megközelítésben azt mondhatom, hogy ha a visszaemlékezés szemernyi újat is hordoz, akkor is érdeklődésemre tart számot, ha egy szava sem bizonyulna hitelesnek. S ebből a szempontból teljesen mindegy, hogy miért: hogy úgy próbál emlékezni az illető, hogy már mindent elfelejtett, hogy egyszerűen konfabulál, hogy szándékosan tereli másra a szót, röviden hazudik, vagy pedig nem is ő írta a neve alatt kiadott szöveget. Ha valami többet és/vagy mást kapunk, mint ami korábban rendelkezésünkre állt, máris kihívásnak tekinthetjük meglévő forrásainkon alapuló állításainkkal szemben, kénytelenek vagyunk új szempontból újra rákérdezni korábbi megállapításokra, árnyalni vagy revideálni azokat. Mennél ellentmondásosabb a kép, annál emberibb.

2. Konkrétan, Scharf Móric visszaemlékezésével kapcsolatban három, biográfiai szempontból releváns kérdést vizsgáltunk: az édesanya elvesztését, a mostohaanyához fűződő viszonyt és a fiú zsidó identitásának alakulását.

a. Ami a demográfiai és családtörténeti vonatkozásokat illeti, a visszaemlékezések és az anyakönyvek egyaránt fennakadtak a forráskritika rostáján. Ebből azonban nem következhet valamifajta hiperkritikus alapállás (ezt egyébként a hagyományos filológia sem pártolná), hiszen abból, amikor egymást megerősítették (idősebb testvér két évvel későbbi halála), akár mindkettő hitelességét is

[50] Scharf, Emlékeim, 1927. dec. 3. 13.

feltételezhetjük. Ezt a tényt ugyanis semmilyen külső szemlélő nem tudhatta. Az anyakönyvek másolata Bary irattárában pihent, az első házasságból származó, elhalt nővért pedig egyetlen közvetlen leszármazottként csakis Móric tarthatta számon. Nincs tehát fehér/fekete igazság/hamisság dichotómia sem a korabeli anyakönyvek, sem a visszaemlékezések kapcsán. A kortárs szóbeli kihallgatások fontos szerepet játszhatnak a valószínűtlenségek kiszűrésében.

b. A mostohaanyához fűződő áldatlan viszonyról a perbeli szembesítésekből megállapíthattuk, hogy Móric felnőttkori emlékezete erősen szelektív, ám az is könnyen belátható, hogy miért. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a mostoha célzatosan valótlant állított a per folyamán, hogy Móricot lejárassa. Hiszen már akkor is a vallomásszövegek igazságtartalmáról volt szó, s ennek megítélésén életek múlhattak. A bírósági, akár gyorsírással rögzített vallomások önmagukban sohasem jelentenek garanciát az „igazság" kiderítésére, sőt némi malíciával azt mondhatjuk, mennél inkább tárgya a kérdés az „ügybeni" igazságszolgáltatásnak, annál kevésbé bízhatunk meg az érintettek vallomásaiban. Az érdektelen tanút pedig nyugodtan a fikciók birodalmába utalhatjuk.

c. Legnehezebb dolgunk mégis a zsidó identitás kérdésével van, nemcsak azért, mert ez önmagában is igen összetett probléma, hanem a konverziók és rekonverziók közepette egyáltalán elbeszélhetősége is kérdéses. Az, hogy a legmélyebb lélektani rejtélyről, az önazonosság megtagadásáról egy szót sem szól az önéletírás, nem lephet meg igazán senkit. Ebből a szempontból a tárgyaláson történt szóváltások pótolhatatlanok. Ugyanakkor az iskoláztatás kérdésében, amely csak közvetve érinti az identitás problémáját, a visszaemlékező helyzet minden ellentmondásossága dacára a korabeli forrásokat érdekesen árnyaló új következtetésekhez juthatunk.

P. S.

Most már csak az a földhözragadt, faktikus kérdés maradt hátra, hogy vajon volt-e Eszláron az 1870-es években zsidó iskola, ám ennek a tárgyi referencialitást hordozó „eretnek" kérdésnek a felvetését, már óvatosságból is, egy másik írás számára tartogatom.[51]

[51] Annyit azonban az örök kíváncsiak számára elárulhatok, hogy 1883 tavaszán Velkey Pál megyei kir. tanfelügyelő bezáratott egy zsidó „zugiskolát" Eszláron, de hogy ez volt-e az, amelybe Scharf Móric 12 éves koráig járt, azt nem tudhatjuk. MNL SZSZBML Szabolcs megye Közigazgatási Bizottság iratai, IV. B. 404. 39. d. XIV. 1883/237. (1883. ápr. 1.)

A MATÚRA ÉVE: 1914

Napló és önéletírás metszéspontjai[*]

Előre szeretném bocsátani, mert aligha lehet közömbös, hogy a fiatalember, akiről szó lesz, az édesapám volt egykoron. Kövér Sándor 1896-ban született, 1914-ben fejezte be középiskolai tanulmányait szülővárosában, a hajdúböszörményi református főgimnáziumban, és kezdte meg egyetemi stúdiumait a budapesti egyetem orvosi karán.

Az 1914-es esztendőről naptárszerű kötet maradt utána, amelyben elsősorban bevételeit és kiadásait jegyezte fel. Az adatok korhű keretét az a szép, szecessziós Hachette-almanach adja, amelyikbe azokat írta. Az almanachot – ezt is feltüntette – 1913. december 14-én vásárolta, mégpedig egy kör alakú bélyeg tanúsága szerint Szmuk Gábor könyvnyomda, könyv- és papírkereskedésében, Hajdúböszörményben.[1] Írásomban az almanachbeli naplójegyzetek[2] és édesapám visszaemlékezései között próbálok kapcsolatot teremteni. Apám ugyanis családtörténeti kutatásait két vaskos kéziratos füzetben összegezte. „A Kövércsalád adatai" címmel – többek között – szépen rendezett jegyzeteket hagyott hátra, amelynek első kötetét nyugdíjba vonulása után, 1957-től írta, s amely családtörténeti levéltári gyűjtést és visszaemlékezést vegyesen tartalmaz. A második rész a fentieket kiegészítve inkább már naplójegyzeteknek tekinthető, ezt 1973-ban bekövetkezett haláláig vezette.

A visszaemlékezésekben az 1914-es esztendőről az alábbi sorokat találjuk: *„Az érettségim 1914 júniusában volt. Néhány nap múlva megölték Ferenc Ferdinánd trónörököst, majd kitört az első világháború. Érettségi fényképem (a szokásos szmokingban) egy álmos szemű, csodálkozó kamasz képét mutatja, minden érettség, férfiasság nélkül."*[3] Utólag tehát számára 1914 *az érettségi és a háború* éve. Nem kell különösebb empátia ahhoz, hogy a feszültséget kihalljuk a szövegből: a matúra ellené-

[*] Eredeti változata előadásként hangzott el a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület „Személyes idő – történelmi idő" című kőszegi konferenciáján 2003. augusztus 30-án.

[1] Almanach Hachette. Petite Encyclopédie Populaire de la Vie pratique. Paris, 1914. A lábjegyzetben idézett források apám archívumában találhatók, megőrzésemben. A lelőhelyet (Dr. Kövér Sándor iratai) a továbbiakban külön nem tüntetem fel.

[2] A naplóról mint történeti forrásról lásd Mohay, 1994; Bánkiné, 1996; Gyáni, 1998. 56–74.; Erdész, 2000. 124–134.; A naplóírók történelme, 2001. 29–37.

[3] Kövér Sándor, A Kövér-család, I. 60. (1957. febr. 7.)

re egy alapjában még éretlen, kamasz nemzedéket sodort magával a világháborús történelem.

Módszertani kiindulópontnak számít, hogy apám emlékezéseiben nincs utalás az Hachette-almanachra. Mintha megfeledkezett volna hajdani jegyzeteiről, jóllehet igen rendezett irattárat hagyott maga után. Az egykorú bejegyzéseket lapozgatva viszont első látásra semmilyen közvetlen utalást nem találunk a háborúra. Felfoghatjuk persze ezt úgy is, hogy mindennek nagyon egyszerű a magyarázata, mindössze arról van szó, hogy gyökeresen más természetűek ezek a feljegyzések. Mégsem hinném, hogy mondvacsinált a probléma: hiszen végső soron úgy tűnik, mintha napló és önéletírás egyáltalán nem metszené egymást, hogy saját alcímemet idézzem. A dolog azonban még bonyolultabb: ugyanis az érettségi napja sincs feljegyezve a vaskos noteszban, mindössze annyit találunk benne június 29-én a kiadások rovatban: 3 + 2 korona *„érettségi utánra"*. Az „utánból" következtethetünk tehát csak arra, hogy az érettségi előzőleg valamikor „megtörtént".[4] Ahhoz, hogy a naplójegyzetek „másfajta természetét", illetve az „almanach" időkezelését szemügyre vehessük, magukból a konkrét feljegyzésekből kell kiindulnunk. Az, hogy valaki bevételeit és kiadásait naptárszerűen rögzíti, azt jelenti, hogy pénzforgalmi ténykedését egy napokra, hetekre, hónapokra egyenletesen tagolt időkontinuumba próbálja meg beilleszteni. A meteorológiai és társadalmi időt a szinkron időtapasztalattal igyekszik összehangolni. Itt nem az idő válik pénzzé, hanem a pénz idővé válását szemlélhetjük. Ha valaki nem vezet önálló háztartást, akkor alkalmi bejegyzései aligha tölthetik ki a napló terét. Mondjuk mindennap kapott otthon reggelit, de a reggelizés, mint cselekvés nem fog a naplóban felbukkanni. Mihelyst azonban háztartása önállósul, s a reggeliért is pénzt kénytelen kiadni, a reggeli költsége is megjelenik a naplóban. Az almanach tehát nem a cselekedetet magát, hanem csupán annak költségvonzatát rögzíti. Ami ingyen van, az nem kerül bele. A saját háztartás vezetésével a bevételi-kiadási naplóban mintegy feltöltődik a naptárilag tagolt időstruktúra, s magára ölti a többnyire addig is folytatott tevékenységek monoton lüktető ritmusát.

Tudomásom szerint ilyen típusú napló több nem maradt apám után. Ami persze nem jelenti, hogy nem írt ilyet korábban vagy később. Azt, hogy bevételeit és kiadásait rendszeresen áttekintse, konkrétan indokolhatta, hogy 50 éves

[4] A jeles érettségi bizonyítvány kelte 1914. június 23. Az igazsághoz tartozik, hogy nem tudjuk mire vonatkoztatni az *„érettségi utánra"* kitételt. Apám ugyanis visszaemlékezése szerint nem ment el az érettségi bankettra, mivel megsértődött: *„egyesek szememre vetették, hogy a magyar írásbeli tételt nem mondtam meg a többieknek, pedig állításuk szerint – én tudtam róla. Ez persze nem volt igaz! Annyit tényleg hallottam, hogy valószínűleg egy XIX. századbeli nagy íróról lesz szó, de ebből aztán igazán nem lehetett sokra következtetni és arra pedig éppen nem, hogy a dolgozat címe: »A történelem Madách Ember tragédiájában« lesz. Lehetett volna éppúgy Vörösmarty, Petőfi, Arany, Jókai stb. is."* Kövér Sándor, A Kövér-család, I. 56.

apját korán, 1913-ban elveszítette, és hogy a család bizonytalanná váló anyagi helyzetében a nyolcadikos gimnazista tanítványt vállalt, ebből tett szert némi rendszeres, saját jövedelemre. Az 1914-es bejegyzések ezzel is kezdődnek január 1-jén: bevétel: tanítás 12 korona. Január 2-án pedig a takarékból vett ki 6 korona 14 fillért, ami a megelőző évek szerény takarékoskodásának a gyümölcse. De újabb takarékpénztári kivétre lett szükség január 20-án is.[5]

1. táblázat | KÖVÉR SÁNDOR BEVÉTELEI ÉS KIADÁSAI 1914-BEN (KORONA, FILLÉR)

HÓ, NAP	BEVÉTEL	KIADÁS
Január 31.	32.00	32.87
Február 28.	14.30	13.45
Március 31.	12.85	17.15
Április 30.	12.00	5.70
Május 31.	18.30	18.30
Június 30.	138.00	127.00
Július 31.	11.00	1.00
Augusztus 31.	10.20	10.20
Szeptember 30.	222.00	159.21
Október 31.	214.70	146.99
November 30.	226.71	99.98
December	141.73	101.32

Az éves bevételt és kiadást nincs értelme most külön összegezni, ugyanis az elszámolásokban az adott hónap egyenlegét apám a következő hónapban vagy a kiadások (ha negatív volt a szaldó), vagy a bevételek között vette számba (bevételi többlet esetén). Ugyanígy járt el, ha kölcsönadott testvérének vagy egyetemi társainak, s az időközben megtérült. Nemhogy az évet, hanem az utolsó hónapot sem összegezte, miután karácsony előtt hazautazott Böszörménybe. A bevételi és kiadási tételek valószínűleg elveszítették jelentőségüket, az is lehetséges,

[5] A magyar királyi posta-takarékpénztár betét-könyvecskéje szerint a megtakarítások 1908. január 8-án 10 koronával indultak, 1911. aug. 13-án tetőztek (106.56 koronával), majd 1912–1914 folyamán részletenként került sor a kivétekre, míg végül 1914. nov. 11-e után már csak 2.53 korona maradt. Az 1914-es kivéteket az almanach a betétkönyvvel nem mindenben egyezően regisztrálta. A január 2-ra könyvelt 6.14 korona a betétkönyv szerint 1913. dec. 23-i kivét, illetve a jan. 20-ai 5 koronán túl 1914. febr. 26-án is találunk még 5 korona „R. u." (?) kivétet, amelynek az almanachban nincs nyoma. Az is lehet, hogy a takarékbetétkönyv valójában nem pusztán a sajátja volt, s ez utóbbi összeget két évvel fiatalabb öccse kapta.

hogy a túlzottan nagyméretű almanachot nem látta érdemesnek magával hazavinni. A havi összegek nagyságrendjének változását és a havi mérleg egyenlegét érdemes követnünk (szemmel láthatóan ő is ezt figyelte): a januári magasabb bevételekkel a kiadások is lépést tartottak, ám márciusban felborult az egyenleg, olyannyira, hogy áprilisban egy fillért sem költött, hogy az előző hó mínuszát teljesen eltüntesse.[6] Költségvetési értelemben a pénzszűkével nemcsak a bejegyzések, hanem szinte a hétköznapi idő is megritkulni látszik. Sem a jövedelmek, sem a költségek nem voltak képesek kitölteni a napokra szabdalt időt (több az üres nap, mint a bejegyzés). A költségvetési restrikció azonban meghozta az eredményt: májusra beállt az ideális egyensúly, ami minden háztartás álma: bevételei és kiadásai fillérre egyenlőek lettek. A júniusi jövedelmet a 133 koronás iskolai jutalom dobta meg, amiből 100 koronát azonnal anyjánál helyezett (s a kiadási tételek között számolt) el. A mindennapi időtartamok kiürülésének legszembetűnőbb alakzata a naplóban a naponkénti bejegyzések teljes hiánya. Ilyenkor (tavasszal) csak a hóvégi összegzések adnak keretet a folytatáshoz, ráadásul nyáron, a tanítvány elmaradásával a hóvégi összegzés maga is olyan formát ölt, mint a színlapokon „az előadás elmarad" ferdén keresztbe ragasztott címkéje, eltakarja és átlépi a napoknak kijelölt sorokat. A háztartási bevételi és kiadási tételek nagyságrendje az egyetemi tanulmányok megkezdésével, szeptemberben mintegy tízszeresére ugrott. A vagyont még fia halála után sem felosztó Kövér nagyapjáéktól 200 koronát, az anyai nagyszülőktől 6 koronát (szept. 19-én), anyjától pedig 16 koronát kapott útravalóul (szept. 27-én). (Finom adalékok a nagyszülők tehetősségének különbözőségére.)[7] Az apai nagyszülőktől októberben is megérkezett előbb könyvre 50 korona (10-én), majd 100 korona (21-én: *„Nagyapáéktól"*), illetve november végén is befutott ugyanebből a forrásból 140 korona (nov. 25-én: *„Kövéréktől"*). Valószínűleg édesanyjától jött december 17-én az a 15 korona, amit *„Utiköltség"* címen a bevételek rovatban könyvelt. A novemberi utolsó 19 koronás postatakaréki kivéttel együtt ezek jelentették tehát a megnövekedett kiadások fedezetét. Ha úgy tetszik, a személyi költségvetés az érettsé-

[6] A megszorításokban szerepet játszhatott némi szülői szemrehányás is. Apám családtörténeti jegyzeteit 1957-ben öccsének is megmutatta, akit ez szintén visszaemlékezésekre sarkallt. Ebből derül ki, hogy a postatakarékpénztári betétek kivétele és könyvre költése különösen a leányát mindig is dominálni próbáló anyai nagymamában váltottak ki aggodalmat (ekkoriban valóban rosszul ment anyagilag a háztartásfő nélkül maradt csonka családnak). *„Mikor ez kitudódott, attól féltek, hogy tékozlók leszünk. Könyvre pocsékoljuk el a drága pénzünket. Marci* [édesanyjuk öccse] *nyugtatta meg őket, azt mondva, hogy Uzonyi Gyurinak is 184 drb. könyve volt, amikor leérettségizett."* Kövér Pál, Emléksorok (1957).

[7] Az induláshoz kapott összeggel levélben is elszámolt a Kövér-nagyszülőknek, egyúttal útmutatást kérve az egyetemi kiadások további finanszírozásához (Kövér Sándor – Kövér-nagyszüleihez, 1914. okt. 4.).

| KÖVÉR SÁNDOR ÉRETTSÉGI TABLÓKÉPE

git követően határozott irányt váltott: a bevételek és kiadások szempontjából 1914, az önálló budapesti egyetemi élet megkezdésével új korszakot nyitott. S a linearitáson belüli irányváltás tudatos, előzetes döntés eredménye kellett, hogy legyen: hogy egyáltalán tovább fogja folytatni a tanulmányait, hogy Pestre és nem Kolozsvárra iratkozik be, s nem utolsósorban, hogy az apai nagyszülők állják az elárvult fiúk taníttatásának költségeit.

Vizsgáljuk meg mindkét korszakot a kiadások szempontjából szisztematikusabban (az idő iránya nélkül még életpályaszakaszt sem tudnánk képezni). Mint említettük, a periódusok között nemcsak a költségvetés nagysága jelez irányváltást, hanem a bejegyzések sűrűsége, a ritmus is. Az ember hajlamos azt hinni, hogy a napló, s különösen a bevételi-kiadási napló, a mindennapokkal van tele. Ez azonban egy eltartott gimnazistánál koránt sincs így: itt még a leghétköznapibb tételek is valami extrát sejtetnek. Január 8: *„Nyakkendő: 1.10"*. Egy életforma, avagy a felnőtté érés kelléke, esetleg előkészület a maturálás ceremóniáira. Alig tíz nap múlva apró jelzés a „szinte még gyermek" vasárnapi szórakozásairól: *„Mozi: 0.40. Cukor: 0.20."* Öt nap sem telt el, s máris a mindig éhes kamasz bukkan elő a lapokról: *„Kolbász: 0.10"* (jan. 23.). Február elején azután a szalagavató bál előkészületei komoly kiadásokra sarkallták: 5-én, csütörtökön: *„kézelő mosás: 1.20"*. Szombaton (7-én) a borbélynál nyiratkozásra és borotválásra 60 fillért költött, este pedig a bálban *„különfélékre"* 3.70-et. Az ugyanerre a napra bejegyzett gallér és kézelő 1.14-et vitt el. A gallérmosatás (márc. 10.), a mozi (márc. 12.) és a cukor (jún. 30.) később is vissza-visszatér, de távolról sem mindennapi rutinból. Ruházkodásáról még édesanyja gondoskodott, a sportok és különösen a torna iránt intenzíven érdeklődő, anyagilag is függetlenedő fiatalember így megengedhette magának, hogy 9.50-et adjon ki *„tornaruhára"* (márc. 6.). Előbukkan a visszaemlékezésben már felidézett kamaszos tablókép csináltatása is (jún. 26. fénykép, 5 korona), valamint a tanulástól tehermentesülve az ifjú barkácsszenvedélye: *„Véső, fúró 1.00"* (jún. 26.), majd *„szeg"* (jún. 30.).

Ahogy az a háztartási naplóírásnál gyakorta előfordul, a bejegyzések nemcsak szűkszavúak, hanem sokszor alább is hagy a részletezőkedv. Az első, böszörményi gimnazista periódusban mindenesetre a legnagyobb kiadási tételt hónapról hónapra az újság (folyóirat-előfizetés) és a könyvek vásárlása tette ki.

2. táblázat | KIADÁSOK SAJTÓTERMÉKEKRE ÉS KÖNYVEKRE, 1914. JANUÁR–JÚNIUS (KORONA, FILLÉR)

	JANUÁR	FEBRUÁR	MÁRCIUS	ÁPRILIS	MÁJUS	JÚNIUS
Újságok, folyóiratok	5.80				12.00	3.00
Könyvek	18.96	2.20	4.30		4.00	4.30

Mely újságokra, folyóiratokra fizetett elő 1914-ben? A visszaemlékezés szerint *„nem volt könyvgyűjtő szenvedélye"*. Csak olyanokat vett meg, amelyekhez a helyi könyvtárban nem tudott hozzáférni.[8] Januárban félévre, júniusban már csak negyedévre fizetett elő az *Érdekes Újság*ra. Januárban ehhez 1 koronáért megkapta az *Érdekes Újság Dekameronját* is. A májusi 12 korona pedig ebben a rovatban a *Nyugat* (féléves) előfizetésének ára.

A könyvrendeléseket az év elején szerencsére tételesen szemügyre vehetjük:

3. táblázat | KÖNYVRENDELÉSEK TÉTELESEN 1914 ELEJÉN (KORONA, FILLÉR)

Jan. 3.	Érdekes Újság Dekameronja	1.00
Jan. 15.	Galilei Füzetek	2.00
Jan. 16.	Kiss J. költeményei	
	Schopenhauer (?)	4.14
Jan. 20.	Kiss J. versei	2.60
	Schopenhauer: A halál	0.50
	Wilde: Reading	0.30
	Bölsche: A természettudomány fejlődésének története	1.80
Jan. 26.	Kiss J. Összes költeményei II. k.	4.00
	Szép E.: Az egyszeri királyfi	2.50
Jan. 31.	Wilde: Eszmék	2.00
	Goethe: Faust II.	1.80
	Lenau: Faust	0.60
	Sonnenfeld: Lenau	0.75
Febr. 3.	Erasmus: A balgaság dícsérete	1.00
	Filozófia Tört. (?)	1.20

[8] Kövér Sándor, A Kövér-család, I. 53. A visszatekintő kijelentés nem ad választ arra a kérdésre, hogy a könyvgyűjtőszenvedély mikor alakult ki benne.

Sajnos a márciusi és májusi könyvbeszerzések már nincsenek részletezve, csak a júniusi kiadásokról tudható ismét, hogy azok egyrészt *Galilei Füzetek*et, másrészt viszont egy gimnáziumot végzett ember számára mindenkor tanulságos könyvet takarnak: *Tanítsuk-e a latin nyelvet?* címmel.[9]

Ha netalán korábban azt hittem volna, hogy apám pesti egyetemistaként került kapcsolatba a *Nyugat*tal és a Galilei-körrel, akkor a feljegyzéseket vizsgálva tényszerűen meg kellett állapítanom, hogy ez korábban, még Böszörményben történt. S miután a folyóiratok és könyvek jelentős részét még ma is sikerült megtalálnom apámtól örökölt könyvtáramban, az almanachban vázlatosan jelzett művek javát a maguk valóságában is kézbe vehettem, címüket megfejthettem, kiegészíthettem, sőt tartalmukról is mélyebb információkat szerezhettem. Ráadásul apám ekkoriban kezdhetett tulajdonjelként nevet és évszámot írni könyveibe, sőt némelyiken ábécérendbeli katalogizálás nyomait is fel lehetett fedezni. (Az alapforrást jelentő almanach például az „A 11" jelzést viselte.)[10]

[9] A szerző Vekerdi Béla, főgimnáziumi tanár. Ára 2 korona.

[10] A rekonstruált könyvkatalógus bibliográfiai adatait az áttekinthetőség kedvéért itt oldjuk fel, s nem tagoltuk be a kötet végén található irodalomjegyzékbe:

Az A betű élén természetesen Ady haladt: A 3. *A menekülő élet.* Budapest, 1912; A 7. *Vér és arany.* Budapest, 1910; A 8. *Szeretném ha szeretnének.* Budapest, 1910. (Utóbbi „Kövér Sándor könyvtárából, 1913" bejegyzéssel.) A katalogizálás betű- és számjelével fellelhető további könyvek az 1914 elején vásároltak közül:

B 21a. Wilhelm Bölsche: *A természettudomány fejlődésének története.* (Ford. Schöpflin Aladár.) I. k. *Kultúra és Tudomány.* Franklin, Budapest, 1912.

D 8. *Az Érdekes Újság Dekameronja* I. *Száz magyar író száz legjobb novellája.* (Szerk. Kabos Ede.) Légrády, Budapest, é. n. [1913].

D 10. Dienes Valéria: *A mai lélektan főbb irányai* I–II. Galilei Füzetek, 7–8. sz. Haladás, Budapest, 1914.

D 11. Dienes Pál: *Valóság és matematika.* Galilei Füzetek, 11–14. sz. Haladás, Budapest, 1914.

E 8. Erasmus: *A balgaság dícsérete* (Encomium moriae) (Ford. bev. Szabó András.) Athenaeum, H. n., é. n.

E 9. Erdős Lajos: *Világok keletkezése.* Galilei Füzetek, 15–16. sz. Haladás, Budapest, 1914.

F 9. Fazekas Sándor – Székely Artur: *A történelmi materializmus* I. Galilei Füzetek, 1. sz. Budapest, 1912.

K 22a. *Kiss József összes költeményei.* 4. kiad. Singer és Wolfner, 1908. [Megjegyezzük, hogy a jan. 26-án beszerzett II. kötetben (Budapest, 1914) nincs katalogizáló jelzés, viszont megtalálható benne a könyvkereskedő stemplije: Csillag Artúr. Könyv-papír és zeneműkereskedése. Debrecen, Városház épület.]

L 6. *Faust.* Irta: Lenau Miklós. (Ford. Szomory Károly.) Olcsó könyvtár. Franklin, Budapest, 1901. [Felvágatlan]

S 29. *Lenau Miklós élete és művei.* Irta: Dr Sonnenfeld Zsigmond. Franklin, Budapest, 1882.

V 5. Wilde Oszkár: *A readingi fegyház balladája.* (Ford. Radó Antal.) Magyar Könyvtár, 552. Lampel (Wodianer), Budapest, 1909.

A legkorábbi *Nyugat*, amely fellelhető könyvtárában, az 1909. június 1-jei, Ady-szám. Ezt a ceruzabejegyzés szerint 1913-ban szerezte be, és könyvként is katalogizálta: „N 5". Fellelhető még a VI. évf. (1913) február 1-jei szám, benne egy kitöltetlen előfizetési csekkel, majd a sorozat 1913. július 1-jével kezdődik ténylegesen el (sajnos hiányzik az 1913. december 16-i karácsonyi szám, ebben jelent meg először Babits *Gólyakalifája* teljes terjedelmében), és hiánytalanul folytatódik 1914-ben.[11]

A *Galilei Füzetek* közül Fazekas Sándor – Székely Artur, Dienes Valéria, Dienes Pál és Erdős Lajos brosúráját sikerült a katalogizálás alapján azonosítani. Januárban 2 koronáért, júniusban pedig (levonva a *Tanítsuk-e latin nyelvet* árát) a végösszegből 2.50-ért vásárolt ebből a sorozatból. Egy-egy füzet ára 30-40 fillér lévén (Dienes Pál kötete 60) feltehetőleg a teljes szériát megvette.[12] Hogy a könyvek beszerzése és elolvasása nem feltétlenül esett egybe, az szinte természetes. A sorozat első darabjáról, Fazekas–Székely brosúrájáról – a benne fekvő cédula alapján – 1915. január 21-én készített jegyzeteket, az utolsóhoz, Erdős Lajos könyvéhez viszont 1915 márciusában éppen, hogy hozzákezdett. E tapasztalatok alapján az idő tehát nemcsak ritkulni képes, hanem a beszerzés és befogadás hullámai közötti fáziskéséssel adiabatikus átlapolódásra is.

Érdekesen alakultak apám újság- és könyvvásárlási szokásai Budapestre kerülése után. 1914 júliusában és augusztusában – nyilván már nem fért hozzá a gimnáziumi könyvtárhoz – havi egy korona alatti tételként bukkannak elő a hóvégi összegzésben (augusztusban összesen 60 fillérrel). Szeptember végén azonban a Pestre érkezés másnapján már tételesen is előfordul a 6 filléres *Az Est* (szept. 28.,

V 7. Oscar Wilde: *Eszmék*. (Ford. Kerner László.) Heltai, Budapest, 1908.

V 8. Vekerdi Béla: *Tanítsuk-e a latin nyelvet?* Roth, Hódmezővásárhely, 1914.

Csak jelzésként még néhány könyv, amelyben 1914-es bejegyzés szerepel, de tételes vásárlásukat nem regisztrálta a napló:

M 13. Maeterlinck: *A szegények kincse*. (Ford. Bölöni György.) 2. kiad. Világkönyvtár, Révai, H. n., 1913.

O 2. Ostwald: *A tudomány*. (Ford. Kelen Ferenc.) Modern Könyvtár, 106. sz. Athenaeum, Budapest, é. n.

[11] A *Nyugat* 1914. április 1-jei számán ceruzafeljegyzés olvasható: 1913. dec. 16. Schmidtnél, 1914. febr. 16. Szabó Imre. Ez utóbbi ma is megvan, az előzőt azonban – sajnos – úgy tűnik, nem sikerült visszaszerezni. Schmidt Frigyes 1912 óta a gimnázium magyar–német szakos kinevezett rendes tanára volt. Ezáltal is bepillantást nyerhetünk a terjesztés lehetséges köreibe. Pedig a gimnázium tanári könyvtárába az Értesítő szerint járt a *Nyugat*, de úgy látszik, nem lehetett könnyű hozzáférni.

[12] Apám könyvtárában a *Szabadgondolat* egyetlen, 1914. május 20-i (IV. évf. 5. sz.) példánya maradt fenn, amelyet a beírás szerint korán elhunyt osztálytársa, Sóvágó Lajos hagyott rá, s a *Galilei Füzetek* megjelent első 16 számát cím szerint hirdette. Ebben egy összeadás – minden külön jelölés nélkül – feltehetőleg épp a füzetek árára vonatkozó kalkuláció: *„2.30 K"*.

szept. 30.) és a 12 filléres *Világ* (szept. 30.). *Az Est* októberben is többé-kevésbé rendszeresen vásárolt sajtótermék lesz (okt. 2., okt. 5., okt. 6., okt. 8., okt. 10. kétszer is, okt. 11., okt. 13., okt. 14., okt. 23., okt. 24., okt. 25., okt. 27., okt. 28., okt. 29., okt. 30., okt. 31.), de fel-felbukkan a 24 filléres *Érdekes [Újság]* (okt. 6., okt. 14.) és a *Magyar Hírlap* is (okt. 30.).[13] Az újságvásárlási lendület novemberre megritkult (*Az Est*, nov. 1., nov. 12., dec. 5.), majd el is halt. Ebből azonban nem lehet közvetlenül az érdeklődés kihunytára következtetnünk, az is elképzelhető, hogy beilleszkedve a medikus-életformába talált magának egy rendszeres újságolvasó törzshelyet.

Sokkal tanulságosabb viszont a könyvbeszerzések elapadása. Ismét elképzelhető, hogy nem megrendeléssel vásárolt, s csupán elmulasztotta feljegyezni új könyveit. Ezt azonban a napló részletessége (és apám precizitásának ismerete) kizárja.[14] Pestre érkezve – a specializáció jegyében – szinte kizárólag szakkönyveket vásárolt. Igaz, azok elég sokba kerültek (Reinke *Anatómiája* például 13, a szövettani atlasz 53, a *Chemia* 19-be, a *Fizika* I. része 4 koronába).[15] Tulajdonképpen egyetlen olyan könyv szerepelt vásárlásai között, amely nem tekinthető orvosi szakmunkának, viszont pontosan utalt arra, amiről a bevezetőben elhangzottak szerint az almanach nem szólt közvetlenül. Jelezte a fiatalember nyitottságát a körülötte forrongó világesemények iránt. Ez a munka pedig: *A háború és a béke szociológiája* (nov. 12.).[16] Természetesen nem ez az egyetlen egyértelmű jel az élénk figyelemre. Miután láthatóan a *Huszadik Század*ot mástól kellett megkap-

[13] A világháború előtti sajtóra Lengyel Géza, 1963. 62–84.

[14] Van ugyan egy nehezen értelmezhető bejegyzés november 16-ról: *„Szolgának könyvért: 0.30"*, s a környéken sem szerepel egyetlen könyvcím, vagy beszerzésre utaló bejegyzés. A már idézett, nagyszülőknek címzett beszámoló levél szerint a dilemma az volt, hogy részletre vegye-e meg a tankönyveket, akkor azok sokkal többe kerülnek, vagy vásároljon használt könyvet, akkor az azonnali kiadás magasabb, de egészében mégis olcsóbban lehet kijönni. Kalkulációja szerint az utóbbi módon 80–100 koronából meg lehet szerezni a legszükségesebb szakkönyveket (Kövér Sándor – Kövér-nagyszüleinek, 1914. okt. 4.).

[15] Reinke, Friedrich: *Kurzes Lehrbuch der Anatomie des Menschen für Studierende und Ärzte.* Berlin-Wien, 1899; Liebermann Leo (Bugarszky Istvánnal): *Chemia. Tankönyv.* 3. átdolgozott és bővített kiadás. Budapest, 1913 [1. kiadás 1900]; Domán Jenő: *Kísérleti fizika. Segédkönyv orvostanhallgatók és tanárjelöltek számára.* Budapest, 1910. Az Orvostörténeti Könyvtár kitűnő gyűjteménye alapján valószínűsíthetjük, hogy a beszerzett szövettani atlasz az alábbi standard német nyelvű munka lehetett: Karg, Carl – Schmorl, Georg: *Atlas der Pathologischen Gewebelehre in Mikrophotographischer Darstellung.* Leipzig, 1893.

[16] A szerző Máday Andor egyetemi tanár, a neuchateli egyetemen a jogbölcselet és szociális törvényhozás professzora. Máday, 1913. A köteten található pecsét szerint Alpár Elek könyv- és zeneműkereskedésében szerezte be, a Váczi körút 17.-ben, a Bazilikával szemben. Jellemző, hogy nem kapott katalógussorszámot (ezt valószínűleg a Böszörményben maradt könyvek kaptak), sőt a beírás is (kiírtabb betűvetéssel) későbbre tolódott: „Kövér 1915", amikor már csak az almanach emlékezhetett a beszerzés pontos dátumára.

nia olvasásra gimnazista korában, a saját könyvtárában fennmaradt 1914. július–szeptemberi számon öccse, Kövér Pál szignója található, az októberi, 10. füzeten viszont *(A háború és közgazdaságunk)* a sajátja. Tehát ezt ő szerezte be, még ha nem is azonosítható összegszerűen 1914-es pénzkiadásai között.[17]

Ahogy a félárvaság még nem tesz valakit (József Attila-i értelemben) „meglett emberré", úgy az is belátható, hogy a háborúkezdő 1914-es fél esztendő – a posztmodernitás minden csábító szirénhangja ellenére – sem a visszaemlékezés révén válik az életút fordulópontjává, hiszen rejtetten, de ott vibrál a napi újsághírek iránti fokozott érdeklődésben, a *Nyugat,* a *Huszadik Század* háborús reflexióinak, elemzéseinek olvasásában, s talán legmarkánsabban a beszerzett szakkönyvek sorából kiváló háborús szociológiai munka megvásárlásában.

Mindnyájan emlékszünk még a történelemkönyvek (és tesztek) időkezelésének sajátszerűségeire: vannak események, amelyeknél elegendő az évszám, vagy az évszám és a hónap ismerete, de vannak olyanok is, amelyeket napra pontosan kell tudni. Még a csak lineáris időben gondolkodó politikatörténet-írás is mintha számolna az események felpörgésével. Ha korábban a naplójegyzetek (és ezáltal az idő) megritkulásáról szóltunk, 1914 ősze láttán kell-e mondanunk, hogy a hóvégi adatok összegzése mennyire elnagyolt absztrakció. De nem a háború, hanem a Pestre utazás folytán. 1914 szeptemberének összes kiadása tulajdonképpen a szeptember 27–30. közötti négy nap termése. Ha úgy tetszik, a

[17] Míg a gimnázium tanári könyvtárába a *Nyugat* járt, az Értesítő kimutatása szerint a Gyulai Pál önképzőkör könyvtárába mind a *Nyugat,* mind a *Huszadik Század* eljutott 1913–1914-ben. A Hajdúböszörményi ref. Bocskay [sic!] Főgimnázium Értesítője, Hajdúböszörmény, 1914. 245. Apám könyvtárában fennmaradt a *Huszadik Század* 1913. év első félévi próbakötete, amelynek azonban beszerzési útjáról nincs tudomásunk. Annál tanulságosabb viszont, hogy – tartalomjegyzék híján – egy betétlapon bizonyos cikkek oldalszámát feltüntette, hogy könnyebben kereshetők legyenek. Hogy el is olvasta ezeket, nem tudható, de talán jelzi az érdeklődési kört:

Pikler: Alvás 1. old.
Pikler: Nemi élet 273.
Hammerer Pál: Szerzett tulajdonságok öröklése 305.
Dániel: Többtermelés és kisbirtok 23., 153.
Oppenheimer: A szocializmus lélektana 137.
Erdős L.: Ernst Mach filozófiája 409., 593.
Dániel: Többtermelési program 426.
Pikler: Okos lovak 456., 770.
Aradi: A magyar ipar jövője 475., 613.
Vajda M.: Horvát-Szlavónországok nemzetiségi viszonyai 487.
Braun: A falu lélektana 545., 690.
Szende: Adóreform 572., 714.
Erdélyi: Tótkérdés 604.

A cikkeket nem eredeti címük szerint idézzük, hanem úgy, ahogy apám feljegyezte azokat, így jobban tükrözi az érdeklődés miértjét is.

magánéleti „histoire évenementielle" síkján ekkor még ezeken a napokon belül is összesűrűsödtek az események. S ez egy csapásra megemeli a forrást kiaknázni akaró történész láttató képességét is. Ahogy Debrecenben és Püspökladányban átszállással vonattal bumlizott fel Pestre (a jegy 13.40-be került), s minden be- és átszálláskor, no meg az érkezéskor (talán bizonytalanságát kompenzálva túlzottan gavallérosan) 60 fillért adott a hordárnak. Ahogy a Nyugatiból villamossal 20 fillérért elzötyögött a szállodáig, ahol az első éjszakát töltötte 4 korona 40 fillér lefizetése ellenében. Csomagját ruhatárban helyezte el (50 fillér), s másnap térképet, levlapokat, bélyeget, újságot vásárolt, megebédelt egy étteremben (1 korona 30 fillérért), majd fiákerre ülve (ez 2 korona 40 fillért kóstált) elfoglalta a szállását (30 koronáért egy hónapra előre). Harmadnap nyakába vette a várost, hogy beszerezze az önálló élet nélkülözhetetlen mindennapi kellékeit: Odolt (a 4 korona 60 fillér kissé nagynak tűnő kiszerelést sejtet), szappant (1 korona), fésűt (80 fillér), hajkefét (1 korona), Thymolt (50 fillér), ruhakefét (1 korona), 3 db cipőkefét (90 fillér), tükröt és boxot (szintén 90 fillér). Negyednap az egyetem környékére is ellátogatott: megvette a 40 filléres tanrendet, 1 korona 40 fillérért kiváltotta az indexet, s befizette a 89 korona 20 fillérre rúgó tandíjat. Az utóbbi két napon már valószínűleg ugyanazon a helyen ebédelt, fillérre ugyanannyit fizetett ugyanis érte (1 korona 6 fillér). Az egyetemi beiratkozással aztán helyükre rázódtak a felpörgött események, a napi rutinkiadások beírása is normalizálódott. De felbukkantak az új helyszín és új életforma izgalmas kellékei: október elsején a Vígszínház (1 korona), október 2-án csemegeként a gesztenye (10 fillér), október 4-én (vasárnap) a mozi (majd ismét gesztenye, sőt sütemény is), október 10-én megint színházjegy, de most nem tudjuk, hová, viszont azt igen, hogy későn térhetett haza, mert kapupénzt kellett fizetnie a házmesternek (10 fillér).[18] Aztán újra a rendes hétköznapok, kuriózumként kedden az első, 36 fillérbe került kávéval, bizonyára kávéházban. Októberben szinte naponta felbukkant volt gimnáziumi osztálytársának, ekkor szintén pesti medikusnak, Herczog Imrének és testvérének, Gézának a neve, akikkel nyilvánvalóan gyakran együtt étkezett a menzán, s akiket részben ebből kifolyólag alkalmilag, részben külön kisebb kölcsönökkel (5–10 korona) segített ki. Ezeket a tranzakciókat nem részletezzük, bár a hónap bejegyzéseinek jelentős részét ezek teszik ki. A barátkozás vége az lett, hogy október végén közös lakásba költöztek (az áttelepülés maga 50 fillérébe került).[19] A bizonyára nyomasztó egyedüllét mellett a Herczogék lakása

[18] Első színházi élményére IV. elemista korából emlékezett vissza, s az a *Tótleány* című operett volt, Böszörményben az ún. Beregszászi-féle házban (később a Nejlon népnevű étterem a Kossuth utca 12. sz. alatt) mutatták be Molnár Eszti primadonna főszereplésével. *„Sohasem felejtem el azt a belső remegést, amit akkor és még sokáig, még Pesten egyetemi hallgató koromban is éreztem a függöny felgördülése előtt."* Kövér Sándor, A Kövér-család, I. 54.

[19] A visszaemlékezésből tudjuk, hogy mindkét lakás – nyilván az egyetem közelsége miatt – a

mellett szólt, hogy annak bére lényegesen olcsóbb volt (20 korona/hó, szintén előre). Közben a hétvégeken folytatódott a nagyváros látványosságainak becserkészése: október 18-án az állatkert 60 fillérért, de a villamosköltség 52 fillérre való megemelkedéséből akár hosszabb utazásra is következtethetünk. A gesztenye és cukor vásárlása mellett felbukkan a perec is, majd a következő vasárnap, 25-én a német–magyar „football-match" (sic!) tűnik fel a noteszban. Novemberre aztán – a menza révén – már „helyrezökkent az idő", a bejegyzések nap mint nap elsősorban a reggeli-ebéd-vacsora rovatokat tartalmazzák, összesen 1–2 korona között. Persze időnként, így november 5-én be kellett fizetni a 20 korona 20 fillérnyi „cursus-díjat", november 11-én 2 koronát kellett adni a tanársegédnek is, másnap pedig 13 korona 80 fillérért meg kellett vásárolni a bonceszközöket. Aztán itt volt a gallér és a kézelő (sőt egy alkalommal a plastron) mosatása is, a nyiratkozás a borbélynál (70 fillérért), sőt hétvégeken gondoskodni kellett télen a szén és fa beszerzéséről is (november 29.: 1 korona 21 fillér; december 5.: 1 korona 17 fillér; december 13.: 1 korona 24 fillér). Közben a kezdeti hétvégi felfedezések is beleszürkültek a mindennapokba. Komoly lépések történtek ugyanakkor az új életformakellékek birtokbavételére: erre utal egyazon napon, december 5-én 20 korona előleg egy szabónak ruhára, 9 korona kalapra, valamint 5 korona nyakkendőre. A ruha végül december 19-ére készült el, és 36 koronába került. December 17-én kapott aláírást az egyetemen Konek Frigyesnél „organikus chemiából", jelesen kollokvált Tellyesniczky Kálmánnál anatómiából, másnap megszerezte az aláírást Eötvös Lorándnál „kísérleti physikából", majd ugyanerre az aktusra került sor 20-án Bugarszky Istvánnál „kísérleti chemiából" és Mauritz Bélánál ásványtanból.[20] Ezután jöhetett csak a karácsonyi hazautazás.

Hogy meddig tartózkodott Böszörményben, azt az almanachból nem tudhatjuk meg, de a Kövér-nagyszülőknek írott újabb levél mégis útbaigazít. 1915. január 16-án reggel 6 órára, a háborús viszonyok miatt 24 órai utazás után ért vissza vonattal Pestre. Igaz, most nem kellett átszállnia, ám a normál menetidőnek, amely 8-9 óra szokott lenni, négyszeresét töltötte úton.[21]

Práter utcában volt: az előbbi a 14. sz. alatt (a nagyszülőknek írott levél szerint II. em. 12. ajtó), az utóbbi az 59/c-ben. Uo. 61. Az október eleji levélből kiderül, hogy csak *„mostanra lelte meg"* volt osztálytársát, s hogy már elhatározta: november 1-jétől hozzá költözik. Ugyancsak innen tudjuk meg, hogy az ebéd- és vacsorakiadások az egyetemi menzához kötődnek, havi 32 koronáért, s így a 20 koronás szállással együtt (+ reggeli) havi 60-70 koronából elképzelhetőnek tartja a megélhetést (Kövér Sándor – Kövér-nagyszüleinek, 1914. okt. 4.).

[20] Leczkekönyv (Kövér Sándor orvostan hallgató).

[21] Kövér Sándor – Kövér-nagyszüleinek (Budapest, 1915. jan. 16.).

Ha most a hétköznapok – hétvégéket is felzabáló – monoton időstruktúráiból megpróbálunk kiemelkedni, hosszabb távon (történelmi értelemben még ez is rövid idő) legalább három kérdésre érdemes választ keresnünk. Olyanokra, amelyek kódolva ott rejteznek ugyan a kalendáriumszerű bevételi-kiadási napló havi tételei mögött, mégsem lehet evidens önmagukban semmiféle értelmezésük.

Az egyik kérdés eszmetörténeti jellegű: hogyan került rá a végzős böszörményi gimnazista a *Nyugat*, a Galilei-kör, egyszóval a modernitás szellemi térképére?[22]

Ehhez a visszaemlékezések nyújtanak némi fogódzót: *„Egy tanár és egy diák volt rám – és többünkre – hatással: dr. Molnár István és Aradi Szabó István. Dr. Molnár István természetrajz tanár volt, nagy nyelvtehetség és polyhisztor, aki felkeltette bennünk az érdeklődést minden szép és jó iránt. Szabó István egy évvel alattam járt és VI. osztályban került Hajdúböszörménybe, tehát amikor én VII-es voltam. Ekkor kezdtem érdeklődni a Nyugatos irodalom iránt és ekkor kezdtem könyveket vásárolni. Megrendeltem a Nyugatot, olvasgattam a Huszadik Századot. Könyveket eleinte csak titokban, lopva rendeltem Pestről és dugva olvasgattam. Apám halála után, amikor a nyári szünetben nem mehettünk ki a tanyára, már versenyt és vadul olvastam az öcsémmel nemcsak saját, de a gimnáziumi ifjúsági és a tanári könyvtárból is kölcsönzött könyveket. Ez már nem a válogatás nélküli olvasás volt, hanem az irodalomtörténeti, a dr. Molnár és Modern magyar írók olvasása nyomán fejlődő, nyiladozó érdeklődés hatása alatt."*[23] A folyamat tehát nem nyolcadikban, hanem legalább egy évvel korábban kezdődött.

A másik, mondhatnánk, mobilitási kérdés: miként jutott arra a pályaválasztási töprengések során, hogy az orvosi karra iratkozzék be? A széles körű érdeklődés mellett ez sem lehetett magától értetődő. Orvos nem volt még a családban. A motivációhoz ex post ismét a visszaemlékezés kínál némi fogódzót. Egyfelől az osztály legkiválóbb tanulója és legjobb barátja, Göttche Oszkár, akivel egész

[22] A mozgalom születéséről lásd: Kende, 1974. Mint a legkorábbi, 1912-es taglistából látható, a mozgalom sohasem szűkült Budapestre. A Galilei kör névsora, 1976.

[23] Kövér Sándor, A Kövér-család, I. 53. Molnár István polihisztorsága apámra olyan nagy hatással volt, hogy az egymaga írt vicclap *(„Morgó")* ürügyén róla külön is megemlékezett. Kövér Sándor, Emlékezés Dr. Molnár Istvánra. In A Hajdúböszörményi Bocskai István Gimnázium, 1972. 64–68. Aradi Szabó Istvánról bővebben nem szól a visszaemlékezés, de a gimnáziumi értesítőből feltételezhető, hogy a Gyulai Pál önképzőkörön keresztül gyakorolhatott hatást egy alsóbb osztályos, frissiben odakerült fiú a felsőbb osztályosokra. Az 1912–13-as tanévben önképzőköri jutalomként Szabó István (itt Szabó P. Istvánként szerepel) 15 korona jutalmat kapott 3 kitűnő szavalatáért, 1 kitűnőnek minősített verséért és 1 kitűnő bírálatáért. Szabó március 15-én Kozma Andor *Kárthágói harangok* című költeményét, az évzárón pedig Ady *Harc a Nagyúrral* című versét szavalta. A Hajdúböszörményi ref. Bocskay Főgimnázium, 1913. 136–137., 140. Továbbá együtt vettek részt Molnár István délutáni franciaóráin is, ahol többnyire modern francia irodalmat (Musset, Baudelaire) fordítottak. Uo. 130. Aradi Szabó István (Arad, 1894 – Budapest, 1938) újságíró, költő életadatait Gulyás Pál cédulakatalógusából ismerhetjük. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára (www.mtak.hu).

életében szinte kimondatlanul rivalizált, bizonyára befolyásolta orientációját, bár épp az a figyelemre méltó, hogy amikor róla ír, erről egy szó sem esik. De hatással lehetett rá a másik osztálytárs, Herczog Imre választása is. Másrészt azért itt sem zárható ki Molnár tanár úr univerzális tudásának hatása, hiszen ez mégiscsak olyan szakma, amelynek egyaránt kell a testtel és a lélekkel is törődni, s erre a természetrajztanár és nyelvzseni Molnár (aki szanszkritül is tudott) eleven példa volt. Végül, de nem utolsósorban, nem árt magát a maturandust meghallgatnunk: *„VIII. osztályban az egyik magyar dolgozatban azt kellett megírnunk mi*[k] *akarunk lenni és miért? Én azt írtam, hogy orvos, de magam sem tudom, hogy miért, talán azért mert* tudni *akarok."*[24] (Kiemelés az eredetiben.) A pályaválasztás kérdésére a visszaemlékezés még egyszer, részletesebben visszatér; ott, ahol az orvosi hivatásról esik szó, történetileg is árnyaltabb a kép: *„14 éves korom körül katona akartam lenni, majd katonaorvos, amikor a katonai pálya nem látszott elég tartalmasnak. Mire »érni« kezdtem, már csak az orvos érdekelt, a katona nem. Orvos azért akartam lenni, mert tudományos pálya, természettudomány, amely mindjobban érdekelt. Elsősorban azonban kíváncsi ember voltam és csak másodsorban orvos. Nem akartam az emberiséget megváltani, nem akartam sok pénzt keresni, nem a szenvedőkön való segítés volt a zászlómra írva, én csak ismerni akartam az embert, a természetet, a világot."*[25]

A harmadik kérdés: a háború belemasírozása a fiatalember életébe, hosszú távon olyan mértékben, hogy hajdani, még békebelinek szánt naplójegyzeteiről is „megfeledkezett" fél évszázaddal később, a visszaemlékezés írásakor. A tavaszi szemeszter egyébként korán, 1915. március végén fejeződött be, majd május 15-én, idő előtt megtörtént a bevonulás a k. u. k. 39. gyalogezredhez Debrecenbe, a Pavillon laktanyába. Csehországi állomásozás után 1916 tavaszán került ki az olasz harctérre, előbb egészségügyi altisztként, majd kadétként orvos mellett segédkezve. A fronton akár érezhette volna úgy, hogy megvalósult régi álma, amikor katonaorvosi beosztásokban szolgált, még mielőtt valóban képzett orvos lett volna belőle. Ez azonban aligha sokáig töltötte el örömmel. 1917 augusztusában a XI. isonzói csata során olasz hadifogságba esett. Az 1919-es hazatérés ellenére csak 1920 tavaszán, a románok kivonulása után folytathatta egyetemi tanulmányait. Az újrakezdés nehézségeire pontosan világítanak rá a visszaemlékezés alábbi sorai: *„Egyetemi (orvosi) tanulmányaimat nem végeztem olyan nagy lelkesedéssel, ahogy 1914-ben elkezdtem. A 4 éves háború, a hadifogság kikapcsoltak a rendszeres tanulásból és nehezen zökkentem vissza. Minden érdekelt (versek, regények, filozófia, történelem stb.) és faltam a könyveket, nem egyszer az orvosi könyvek rovására. Olasz fogságban főleg német könyveket olvastam (Thomas Mann: Boodenbrocks,*

[24] Kövér Sándor, A Kövér-család, I. 58.
[25] Uo. 120.

| KÖVÉR SÁNDOR AZ OLASZ FRONTON (1917)

Ibsen drámái stb.) és chémiát tanultam. Majd később mind jobban rájöttem a tanulás ízére és a klinikai szigorlatokat, főleg a bel- és gyermekgyógyászatot alaposan áttanulmányozva mind jobb eredményekkel tettem le. Bukni sohasem buktam meg, de éreztem, hogy mennyire másképpen lett volna minden, ha nem jön közbe a háború és nem szakad meg 5 évre az életem."[26]

Más nemzedékekhez hasonlóan ő is tapogatózó léptekkel indult el a felnőtt értelmiségivé válás útján. Normál évjáratok általában kaptak időt arra, hogy korai éretté nyilvánításuk után az egzisztenciateremtésig bizonyos értelemben fokozatosan utolérjék önmagukat. Apám generációja az „élet megszakadásának" háborús érzete révén, hirtelen vált valóban éretté – ha megérte.

*

Akármilyen irányból nyitottunk távlatot az 1914-es esztendő személyes történéseire, minden esetben el kellett hagynunk a napló által szabott kronológiai időkeretet. Nemcsak azért, mert a visszaemlékezéssel annak keletkezési ideje új

[26] Uo. 69.

horizontot körvonalazott (s saját kérdésfelvetéseink ezt még tovább tágították), hanem azért is, mert az utólagos válaszokban az eredetileg fókuszba állított időkör is cseppfolyósabbá vált, sohasem volt egy esztendőre szűkíthető. Ha az ember egy távoli magaslatról néz körül (például 60. életévét betöltve, nyugdíjba menetele után), az idevezető út emelkedői és lejtői tisztábban, ám körvonalaiban mégis elmosódottabban jelennek meg előtte, s nehezen lokalizálhatók egyetlen esztendőre. A döntések „érlelődése" elnyújtott, a váratlan sorsfordító események következményei utólag determináltabbnak tűnnek, mint – ha volt egyáltalán – előzetes kalkulálhatóságuk. Ráadásul az elnagyolt határoltságú, korlátozott érvényű válaszok újabb és újabb kérdésfelvetésekre ösztönöznek. Elmélyíthetnénk az 1914-es év krónikáját több irányban is. A radikalizálódás iránti hajlandóság gyökerét keresve elindulhatnánk lélektani irányba a magányos kamasz hányódásai, kétségei felé a korai versek elemzése révén. Ám az utolsó zsengét 1913 nyaráról keltezve találjuk egy füzetben. Aztán úgy látszik, elapadt az ihlet. Feltárhatnánk egyik dolgozatának okfejtését, amelyet a „Nemzetiségek államellenes törekvései" címmel kiírt pályázatra 1913–1914 során készített, alapjában Jászi Oszkár nagy művének szellemében. Folytathatnánk és részletezhetnénk a háborús élmények ábrázolását a későbbi jegyzetek vagy akár a fennmaradt levelek vizsgálatával. De nyomon kísérhetnénk a háború és a fogság éveiben a szellemi láthatár kitágulását a könyvállomány gyarapodásáról tanúskodó katalógus és az olvasmányélmények feljegyzései alapján. Ezek mindegyike túlmutat az 1914-es esztendő hétköznapi, apró történésein, ám a terjeszkedésben épp az tesz óvatossá, hogy az almanachhoz hasonló természetű források nem állnak rendelkezésre a környező évekből. Olyanok, amelyek a hátteret, a mindennapi beágyazottságot biztosíthatnák a szélesebb perspektívához. Enélkül pedig hiába húzunk akár többszálú idősodrot, akár (látszólag megszakított) nem homogén kontinuumot a csomóponthoz, épp a távlatok tartópillérei bizonytalanok. Miközben azt is leszűrhettük a fenti kísérletből, hogy az utolsó (maturandus) békefélév és az első (medikus) háborús szemeszter csakis a naplójegyzetek és az emlékezés együttes húzóerejével fűzhető fel a személyes és a nagybetűs történelmet keresztül-kasul szabdaló horizontokra.[27]

[27] Az idő alakzatainak és képzetének újabb felfogásairól: Gell, Idő és szociálantropológia. In Idő és antropológia, 2000. 13–35.; Csupor, Az idő mérése és mérhetetlensége; Granasztói, Munkaidő, szabadidő, szórakozás; Szekeres, Az idő urai? In A megfoghatatlan idő, 2000. 25–56., 103–118., 136–151.

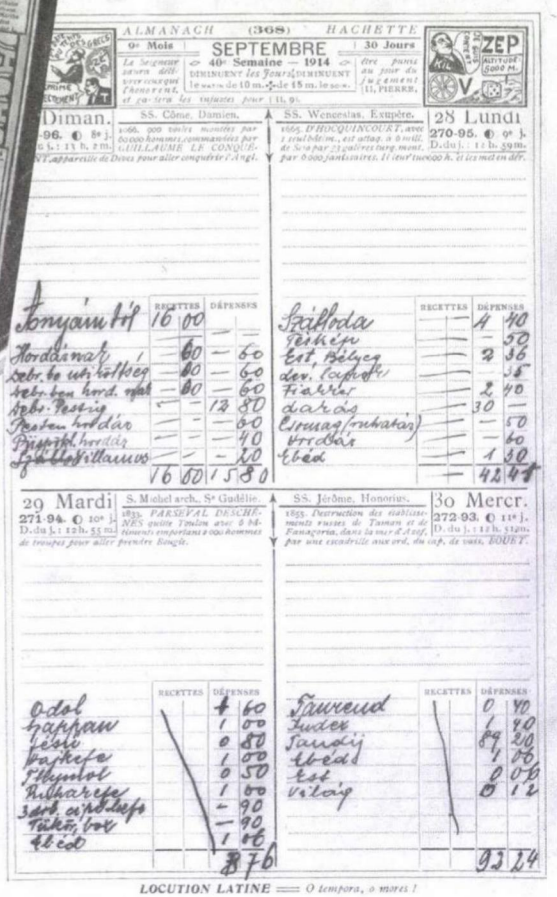

AZ HACHETTE NAPTÁR BORÍTÓJA ÉS A NAPLÓ EGY LAPJA
(1914. szeptember vége)

Tanárportrék – emlékezetből

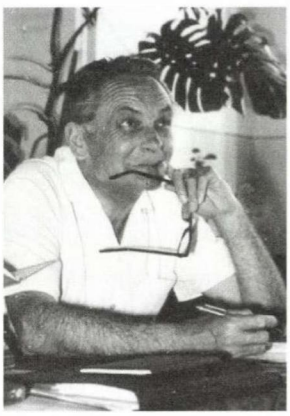

| MIHÁLY JÁNOS ÉRETTSÉGIZTET

| DR. POÓR JÁNOS BESZÉDET MOND

| KERTÉSZ LÁSZLÓ MAGYARÁZ

A Hajdúböszörményi Bocskai István Gimnázium fényképtára

A DIRI

Szubjektív arcképvázlat Mihály Jánosról

A böszörményi gimnáziumban hivatalosan mindenki „Igazgató úrnak" hívta, de magunk közt ő „A diri" volt.[1] Így, nagybetűs névelővel. Maga a felsőbbrendű intellektus és a megfellebbezhetetlen tekintély egy személyben. Akkor is, amikor az emeleti sarokszobában, az irodában trónolt, s akkor is, amikor Veres Péter társaságában derűsen ült kinn a Kollégium dísztermének pulpitusán. Még azt is megengedhette magának, hogy könnyed és lezser legyen: ahogy ült, vagy ahogy a szemüvege szárát a szája sarkába vette. Gesztusai, mimikája, hanghordozása ma is elevenen él bennem. Olyannyira nagyhatású személyiség volt, hogy tanáraink és diáktársaink között is akadtak, akik – talán akaratlanul – utánozni próbálták. Pedig utánozhatatlan figura volt.

Lehet, hogy furcsának hangzik, de mégis viszonylag kevés emléket őrzök róla gimnazista koromból. Tulajdonképpen csak rövid ideig tanított bennünket. Negyedikben egy félév logikát és egy félév pszichológiát. Magyarázataiból leginkább a szillogizmusok kristálytiszta levezetése maradt meg.

Apró morzsalékok jutnak csak eszembe. Ahogy az ünnepi szónoklatot azzal kezdte: *„Tudom, most mindenki azt szeretné, hogy szép hosszú beszédet mondjak."* S aztán frappánsan pár mondatban túljutott a ceremoniális részen. Kiváló előadó volt. Vagy amikor „nagyfiúként" az utcán cigizve azt hittük, egy köszönés erejéig nem érdemes eldobni a nemrég meggyújtott dekket, s tenyerünkbe rejtve, kezünket zsebre vágva igyekeztünk elhaladni mellette. Ő azonban kedélyesen megállt velünk beszélgetni. Nem vette volna észre, hogy füstöl a kabátunk? Megvárta, míg kezünkkel szétmoncsoljuk az égő cigarettát a zsebünkben, aztán, mint aki jól végezte dolgát, elköszönt. Legalább egy hétig sajgott a tenyerem a parázs nyomaitól.

Amivel igazán fontos szerepet játszott az életemben, az túlmutat a gimnáziumi éveken.

Akkoriban továbbtanulásra csak egyetlen helyre lehetett érettségi után jelentkezni. Mekkora ostobaság, de jól belefért a központilag vezérelt társadalom logikájába. Böszörményből azonban évről évre néhányan több felvételi lapot is kitölthettek. Főleg a legjobbak közül azok, akik olyan helyre próbálkoztak be-

[1] Mihály János (1914–1993) 1949 és 1980 között volt alma materem, a Hajdúböszörményi Bocskai István Gimnázium igazgatója.

jutni, ahova nagyon kevés eséllyel pályázhattak. Hogy legalább megpróbálják. Nem tudom, kik voltak előttem, utánam a többiek, de tény, hogy én lehettem az egyik. Nem az én ötletem volt, hogy a Közgáz nemzetközi szakját megpróbáljam, s ha a diri jóvoltából nincs ez a kivételes lehetőség, neki sem futok. De hát hiú az ember: a diplomatapálya így meg úgy, duruzsolt édesanyám a fülembe... Pestre adtam be az eredeti papírjaimat, Debrecenbe pedig, ahova ugyanazon felvételi tárgyakkal (történelem, orosz) bölcsésznek jelentkeztem, a másodlatokat nyújtottam be. Azzal az indoklással, hogy első helyen a Színművészetivel próbálkozom (az volt a kivétel, a mellett ugyanis lehetett második helyre is pályázni), s ott vannak az eredeti dokumentumaim. Szerencsémre elhitték. Már a közgázos felvételin éreztem, hogy ez nem az én világom, később aztán közgázos oktatóként megértettem azt is, hogy miért. A lényeg azonban az, hogy Pesten ugyanazokból a tárgyakból sokkal rosszabb pontokat szereztem, mint Debrecenben. S „csak" bölcsésznek vettek fel. De bármily kellemetlenül éltem is meg, hasznos volt ez a megmerítkezés. Mindezzel természetesen nem akarom a diri nyakába varrni, hogy Debrecenben történész lett belőlem. Ha csak ide jelentkezem, valószínűleg akkor sem alakult volna másképp.

Amikor aztán 1973-ban elvégeztem a történelem–orosz szakot, sehol sem volt kilátásom állásra. Akkoriban a bértömeg-gazdálkodás jóvoltából minden iskolában akadt egy-két betöltetlen állás. Egy ilyen, addig bújtatott státusra kerültem Böszörménybe, ismét csak a dirinek köszönhetően. Mi tagadás, némi szorongással léptem át – tanárként – volt gimnáziumom kapuját. Nem mintha nem fogadtak volna szívesen, de mégis. Mihály Jánosnak azonban volt érzéke az efféle szorongások feloldásához. Az évadnyitó értekezleten ugyanis, amikor oda ért, hogy az új tanárokat bemutassa, felejthetetlen huncut mosollyal körbehordozta tekintetét a tantestületen, s kijelentette: *„Kedves kollégák! Azt hiszem, hogy a hosszú haj bennünket régóta foglalkoztató kérdését mostantól le kell vennünk a napirendről, hiszen köszöntjük sorainkban első hosszú hajú kollégánkat, akit mindenki ismer..."* Volt ugyanis néhány tanár(nő), akik módszeresen üldözték a fiúk hosszú haját, s nyilván még sok minden mást, ami most nem tartozik ide. A diri egy szemhunyorítással cinkosságot vállalt velem, s közben egy mesterhúzással lezárta ezt a számára valószínűleg régóta inkább terhes kérdést. Ő ugyanis a diplomáciának is nagymestere volt. Csak megjegyzem, hogy tulajdonképpen már akkori mértékkel mérve sem volt igazából hosszú a hajam.

Megértéssel vette tudomásul, amikor alig egyesztendei böszörményi tanárkodás után, némi lelkiismeret-furdalással bejelentettem, hogy Ránki György ajánlatára elszegődöm tudományos segédmunkatársnak a Közgázra. Mint aki számított erre. Csak miután eljöttem Böszörményből, akkor derült ki számomra, hogy a megürült státust nem történelemtanárral, hanem természettudományi szakossal töltötték be. Rájöttem, valójában sem előttem, sem utánam nem volt

akkor szükség történelem–orosz szakosra a Bocskai Gimnáziumban. A diri csak menedéket adott nekem. Aztán több évvel később, amikor immár nyugdíjasként eljött egyik érettségi találkozónkra, s hallhatta, hogy osztálytársaim, akiknek akkor már gyerekük járt ide, panaszkodtak a böszörményi gimnázium színvonalbeli hanyatlására, ragadtatta magát arra a kijelentésre: *„Persze annak, hogy a böszörményi gimnázium tanárként visszafogadja hajdani diákjait, előnyei is, meg hátrányai is vannak. Különösen, ha a jobbak aztán dezertálnak."* Nevet nem mondott, de nem volt kétségem afelől, hogy akkor és ott kire gondolt.

Még egy messziről kígyózó emlék. Valamikor még negyedikben történhetett, talán egy pályaválasztással kapcsolatos órai beszélgetésen, hogy a gimnázium elhíresült diákjaival példálódzott. Kállai Gyula és Szűrös Mátyás voltak akkoriban az ügyeletes karrierminták. Azt találtam kérdezni tőle: *„És Losonczy Géza?"* Máig nem tudom, honnan hallhattam, hogy az utolsó Nagy Imre-kormány 1957-ben, börtönben elhunyt államtitkára Böszörményben érettségizett. Akkoriban nem volt sikk ezt emlegetni. Tény, hogy egy szemvillanással és kézmozdulattal leültetett, majd az óra végeztével az igazgatói irodába rendelt. Ott pedig csak annyit mondott, de azt nagyon határozottan: *„Nem szeretnék tőled még egyszer ilyen kérdést hallani!"* Őszintén szólva, semmit sem értettem a heves, de lefojtott reakcióból. Valahogy nem ezt vártam tőle. Persze ma már kicsit jobban látom a helyzetet. A helyzetét. Nyilvánvaló, hogy csak provokációnak foghatta fel a kérdést. Pedig én, mint akkoriban kamaszfejjel sok minden ellen, csak ösztönösen lázadoztam. S az sem kétséges, hogy tulajdonképpen óvni akart, az esetleges politikai következményektől. Mit tudhatta, hogy mikor jelenti fel valaki?

Sohasem beszéltünk többé erről az epizódról. Mégis nagyon beleéghetett a lelkembe, ha negyedszázaddal később valahogy előbújt.

Amikor 1982 őszén, első nyugat-európai ösztöndíjamon, Sárközi Mátyás jóvoltából végigolvastam az '56-ról szóló emigrációs irodalmat, s rájöttem, hogy nincs megváltás az eredendő bűnként ekkora hazugságot hordozó Kádár-rendszer számára, elhatároztam, hogy – bár nem voltam a korszak kutatója – történészként tennem kell valamit '56 szakmai megértése, megértetése érdekében. S valahonnan, tán éppen a *Fehér könyvek*ből, az '56 őszi böszörményi értelmiségi gyűlés jutott eszembe, amelyiken Losonczy Géza volt az egyik meghívott előadó. Mihály Jánost kerestem meg, hogy kiket lehetne meginterjúvolni, hogy valójában mi is történt akkor. Igazából senki sem mert beszélni. Ő maga annyit mondott, hogy ugyan hallgatóként részt vett a gyűlésen, s hívták is utána a pesti vendégekkel együtt Bagossy Imre lakására, ám végül inkább hazament. Viszont 1983-ban vette a fáradságot, hogy előzetes bejelentkezés után személyesen kísérjen el Bagossy Imre bácsihoz, ahol első interjúmat készítettem az '56-os tör-

ténethez.[2] S valahogy ebből a csírából sarjadt ki később, a rendszerváltás után Losonczy Géza biográfiája, amelyben sikerült az '56-os böszörményi értelmiségi gyűlés néhány fényképfelvételét is megjelentetnem.[3] De ezt Mihály János sajnos már nem érhette meg.

Hogy hozzá fordultam, nem volt előzmények nélküli. Még debreceni egyetemista koromban az értelmiség történetéhez igyekeztem sokféle szerzőt elolvasni. Apám könyvtárából valahogy hiányzott Németh László *Az értelmiség hivatása* című könyve. Arra már nem emlékszem, hogy honnan derült ki, hogy Mihály János könyvtárában, más indexen lévő Németh-kötetek mellett, ez is megvan, megvolt. Meglátogattam, és kölcsön is adott néhányat. Aztán amikor visszavittem a könyveket, beszélgettünk. S eközben talán jobban megértettem valamit abból, miért is vált olyan fontossá Németh László pozíciók fölött lebegő értelmiségi szerepfelfogása az ő nemzedéke számára.

Mellesleg, az 1983-as böszörményi látogatás nyomán csekély viszonzást is nyújthattam neki jótéteményeiért. Az általam Angliából hozott könyvek s később néhány szamizdat kiadvány kölcsönadásával. Mert ekkor, nyugdíjasként is nyitott volt a szellemi újdonságokra. Megkérdezte, hogy általa megbízhatónak gondolt embereknek továbbkölcsönözheti-e ezeket a köteteket? Például hajdani kollégámat, Csiha Lászlót sorolta ezek közé. S fogalmam sincs, hogy még kiket másokat. Emlékezetem szerint Kovács Imre *Magyarország megszállása* kanadai és Szász Béla *Minden kényszer nélkül* hazai szamizdat kiadása így jutott el hozzájuk. Apró adalék a nyolcvanas évek böszörményi kultúrtörténetéhez, de talán ezzel is kerekebb lesz ez az emléktörmelékekből összeálló portré.

[2] A Bagossy Imrével készült életútinterjú elemzését lásd a *Kisemberek nagy (élet)történetei* című fejezetben (333. skk.).

[3] 1956 böszörményi eseményeit újabban Varjasi Imre dolgozta fel. Varjasi, 2006. Az ún. értelmiségi gyűlésről uo. 13–16.

EMLÉKSOROK KERTÉSZ LÁSZLÓRÓL

Az emlékezet kutatói szerint csupán emlékfoszlányokat őrzünk a múltból. Ezeket aztán a visszaemlékezés áramával mozgásba hozzuk, kiegészítjük, feldúsítjuk, történetekké alakítjuk.

Megkapván a megtisztelő felkérést hajdani gimnáziumomtól, hogy járuljak hozzá a hajdani magyartanárom, Kertész László (1935–1971) tiszteletére kiadandó kötethez, megpróbálom előbányászni és rendezni ezeket az emlékfoszlányokat. Anélkül azonban, hogy történeteket konstruálnék belőlük. Úgy érzem: egy költő, irodalmár leginkább sorokban él tovább. Ez az emlékezés azoknak a soroknak a gyűjteménye, amelyek máig elevenen élnek bennem Kertész Lászlóra gondolva. A jobb érthetőség kedvéért kiegészítve és összekötve rövid kommentárokkal.

Kertész László poéta volt, akkor is, amikor magyart tanított. Kedvenc sorai, amelyeket oly gyakran idézett irodalomórán (sőt nyelvtanórán is, amikor irodalmat tartott) aligha véletlenül Adytól származtak:

„...úgy csókolom meg az életet
Mint orkideát a Léda haján."

Máig fülemben bujkál rekedtes hangja, amelyen megismétli, kissé kitartja, szinte kántálva, időmértékre bontva a Szajna-parti strófa utolsó sorát.

Böszörmény számára nem csak sors volt, hanem hivatás is. Várostörténetről töprengve gyakran jár eszemben esszéjének címsora:

„Hát van itt virág..."

– amit egyetemes érvénnyel írt a kisvárosi létről, vagy, ahogy mondani szeretem: a „böszörményiségről". Amikor a Losonczy Géza-életrajzon dolgoztam, azt mondta amúgy nem mindennapi szerkesztőm: *„Írjál te csak böszörményül!"* Máig sem tudom, hogyan lehet egyetlen szóval ilyen távot átfogni Pestről, a Csikágó mellől, amikor valaki egész horizontot nyit fel a másik előtt egy villanással. Eltartott egy ideig, mire rájöttem, mire utalt: nem lehet csak a szakmában tanult

bikkfanyelvet használni, elő kell csalogatni a nyelvi mélyrétegeket is, hogy azok a regiszterek is átüssenek az összhangzáson. S ha valaki, Kertész tanár úr állandó késztetésben élt, hogy nyelvi mívességre szoktasson bennünket.

Egy bizarr dolgozatcím:

„Nézem magam a kulcslyukon."

Csak rémlik, hogy talán büntetésképpen kellett erről írnunk. S aztán a kép, ahogy hetekkel később kijavítva irományainkat bejön, és messziről a katedra-asztalra dobja a füzetköteget. Elégedetlen volt velünk, hogy mennyire nem tudtunk kamaszként szembenézni önmagunkkal. Nem igazán érezte, hogy bennünket akkor éppen a „tőlem hozzád" („From Me to You" – Beatles), a bensőségesség hiánya nyugtalanított. Az általunk életforma-lázadásként átélt beatzenét utálattal fogadta. Ez a zakatoló, elidegenített világritmus nem érintette meg. Nehezen tűrte az olcsó tömegdivatok korának beköszöntét, pedig akkoriban még csak a kezdeteknél tartott:

„... riszáló ringyók rikácsolását
lemezekre forgatni jobb vásár ma"

– vallotta egyik versében.
Azt viszont máig nem értem, mivel érte el, hogy beavatkozására mégis levágattam a hajam a ballagásra. Pedig későbbi mércével az akkoriak csekély bozontok voltak. Talán mert féltük a szavait. Tekintélye volt.

Kaptunk azért néha dicséretet is. Az irodalmi önképzőkörben nagy élvezettel kóstolgatta egy-egy fülének kedves sorunkat. A felolvasott zsengék java részét – teljes joggal – silánynak találta. De hogy tudott örülni egy ilyen sornak:

„reményünk elfújta hopsza-szél"

Boldogan mondogatta:

„Ez már vers!"

Pedig csak sor volt.

Amikor megtudta, hogy nem magyar, hanem történelem szakra mentem, megharagudott rám. Amúgy is hirtelen természetéről maga írja önéletrajzában:

„Vad lobogással, hirtelen indulatokkal örökös töprengés, őrlődés párosult."

Nekem a felvételik után annyit üzent:

„Gyurka, ne kerüljön a szemem elé!"

Idővel azért megbékélt velem. Adott tanácsokat is, hogy kinek az előadásaira érdemes bejárni. Természetesen irodalmárokat javasolt. Öntörvényű ember volt.

Korai és tragikus halála mindnyájunkat megrendített. A Debrecenbe került bölcsörményiek között szájról szájra járt a hír. Kovács Kálmán sírnál mondott beszédéből máig visszhangzik (a „szirkalom" régi kálvinista fordításában) a mágikus Ady-sor *Ésaiás könyvének margójáról*:

„Seirből kiált énhozzám is az Úr: »Vigyázó, mint mondasz az éjszakáról, vigyázó, mit mondasz az éjszakáról?«"

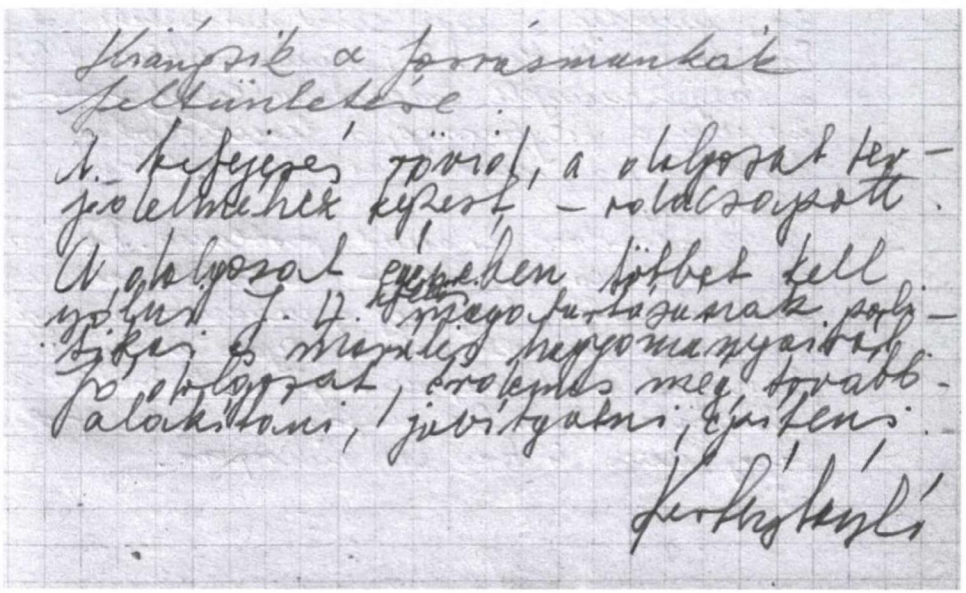

| KERTÉSZ LÁSZLÓ VÉLEMÉNYE EGY KÖZÉPISKOLAI IRODALMI VERSENYDOLGOZATRÓL (1966)

POÓR TANÁR ÚR*

Szerény emléktábla egy formátumos tanáregyéniségnek a digitális táblák korából

Tekintélye bizonyosan nem a termetéből fakadt. Alacsony növésű, madárcsontozatú, halk szavú ember volt. Én legalábbis sohasem hallottam, hogy közöttünk felemelte volna a hangját. Volt egy hosszú, bő drapp köpenye, szinte harangozott benne, mikor fel-alá járt s magyarázott. Mint Merlin, a varázsló. „Poór tanár úrnak", vagy kollokviálisan „a kis Poórnak" hívtuk, ám még akit megbuktatott történelemből, mert ilyen is volt, az is respektussal ejtette ki a nevét.[1]

Szomszédok voltunk. Mi a Polgári utca 1. szám alatt laktunk, ők a Polgári utca 3.-ban. Lehet, hogy innen is merítettem a bátorságot, amikor az első gimnáziumi órán azt kaptuk házi feladatul, hogy margózzuk meg a történelemfüzetet, ne vegyem teljesen komolyan. Hát ez mégiscsak gimnázium, mégiscsak gimnazisták lettünk. Szóval, mondjuk, minden ötödik oldalt vonalaztam be. Nagyfiúság ide vagy oda, akkora egyest kaptam történelemből, mint egy ház. Ott éktelenkedett a napló elején. Olyannyira, hogy egész évben nem sikerült kijavítanom, s aztán emiatt év végén is négyes lettem. Iszonyú igazságtalanságnak éreztem egy margózásszekunda miatt. Már csak azért is, mert mindig is az ókor állt legközelebb a szívemhez, s mi tagadás, elég jól el is igazodtam benne. Különösen a görög mitológiát szerettem. Apám már kiskoromban Szabó Árpádon, Coxon, sőt Homéroszon csiszolgatta a fantáziámat, s ezt a mitikus vonzalmat sikerült átplántálnom mindhárom leányomba is (persze Nóráék tudásban idővel messze túltettek rajtam). Ennek az írásnak a születésekor Blankával épp *Az aranygyapjút* olvasgattuk esténként.

Aztán jött a második osztály, a feudalizmus. Sohasem szerettem ezeket a mereven hierarchikus társadalmakat. De nagyon igyekeztem, hogy kiköszörüljem az elsőben esett csorbát. A dolgozataimban a Tanár úr mégis gyakran kapott felületességen. Hányszor vágta a fejemhez, hogy összefüggéseket csak tények között lehet megállapítani. S hogy a gazdasági és társadalmi összefüggések a legmélyebb meghatározottságok. Poór tanár úr szerint az osztályunkban Fejszés Éva volt a legjobb történelemből. Éva okos is volt, szorgalmas is. Tényekben is, összefüggésekben is valamit jobban rendezett el a fejében, mint én. De minden hiúság és görcsös akarás

* Elhangzott Hajdúböszörményben, a tudomány napján, 2009. november 19-én.

[1] Dr. Poór János (1925–1993) 1959 és 1987 között volt a Hajdúböszörményi Bocskai István Gimnázium tanára.

ellenére év végére mégsem álltam jelesre, s szinte biztos voltam benne, hogy megint négyes leszek. S aztán, legnagyobb meglepetésemre jelest kaptam. Persze, mit tudtam én akkor arról, hogy csak a másodiktól számítanak bele a jegyek a felvételi hozott pontszámaiba. S innentől már nem a vélt sérelem meg a hiúság hajtott, hanem a büszkeséggel vegyes dac. Hogy megmutassam: igenis megérdemlem a jelest. Szerencsémre a 19. század érdekesebbnek tűnt, mint a középkor. Meg a tanulás módja is változóban volt. Ekkor már lehetett kisreferátumokat vállalni, s én Albert Soboul francia forradalomról szóló könyvéből a jakobinus diktatúrát foglaltam össze. Rendes plebejus szemléletű francia marxista mű, ma már közismertek az egyoldalúságai. De akkor ez volt az első történelmi szakmunka, amit a kezembe vettem, s megpróbáltam megérteni. Aztán negyedikben, talán egy szakköri foglalkozásra a *Magyarország* című hetilapból a kínai kulturális forradalomról készítettem sajtószemlét. Emiatt már könyvtárba kellett járni, jegyzetelni és összefoglalni. Ez is új volt, módszerében meg tartalmában is, hiszen a többi cikkbe is bele-beleolvastam. (Nekünk otthonra az *ÉS* járt.) Ennyi az újra összeszőtt emlékfonál.

S közben a háttérben zajlott valamifajta „összeesküvés" akörül, hogy hova is menjek egyetemre. Utólag azt gyanítom, hogy Poór tanár úrtól eredt az ötlet, hogy válasszam a Közgáz nemzetközi szakát. Ezt ugyanis később más, eszesebb diákjainak is javasolta. Anyám, aki valaha diplomata szeretett volna lenni, de akkor még nő ilyen pályára nem mehetett, lelkesen karolta fel az ideát, s apám is beadta a derekát. Előző írásaimban már megemlékeztem arról, hogy az igazgató úr, Mihály János minden segítsége ellenére miként lettem végül a KLTE történelem–orosz szakos hallgatója, Kertész tanár úr nagy szomorúságára.[2] Amit azóta sem bántam meg. Úgy látszik, ebben a kérdésben Poór és Kertész tanár urak nem egyeztettek, pedig amúgy jól megértették egymást. Persze ők aztán végképp nem tehettek arról, hogy magyar–történelem szak nem indult akkoriban Debrecenben. A történelmet mint felvételi tárgyat én választottam, s hogy történész lettem, azért véletlenül sem szeretném Poór tanár úrra tolni a felelősséget. Egyébként is minden az egyetemen dőlt el, s csak onnan visszatekintve lehet a fentieknek némi jelentősége. S csakis a mi személyes történetünk s e szubjektív portré szempontjából.

Aztán diplomát szerezve a böszörményi gimnázium fogadott vissza egy évre. Jobbomon Poór tanár úrral, balomon Tellinger Józseffel, volt osztályfőnökömmel és orosztanárommal. A két szaktanárom ült tehát kétfelől, s velem mindketten barátságosak és segítőkészek voltak. Poór tanár úrra ráadásul megyei szakfelügyelőként is rá voltam bízva, s így bármikor számíthattam rá, hogy hospitál nálam. De nem jött. Aztán hamarosan alkotószabadságra ment (mert a tudós tanárok típusába tartozott, több könyve is jelent meg a hajdúvárosok történetéről), s egy hónapra beküldött a III. A-ba tanítani. Ebbe az osztályba járt a leánya, Anikó. Tulajdonképpen

[2] Lásd e kötetben a Mihály János- és a Kertész László-portrét.

kitüntetésnek tekinthettem, hogy rám, kezdőre bízta ezt az osztályt. S közben azért szakfelügyelőként is vethetett rám egy rejtett pillantást. A francia forradalmat kellett oktatnom. Hát nem volt könnyű. Azt hiszem, Anikó is, meg én is valószínűleg mindmáig kissé szorongva gondolunk vissza a vendée-i lázadásra. De a valódi szakfelügyelet dolga sohasem került napirendre. Mint ahogy a III. A-ban végzett helyettesítés sem. Egyszer, később, egészen másról beszélgetve mondta nekem, mintegy személyes tanácsként, hogy *„a tanárnak láthatatlan origónak kell lenni az osztályban"*. Nem rögtön értettem meg, hogy pedagógiai krédóját osztotta meg velem. Azóta, azt hiszem, valamit felfogtam ebből a bölcsességből, bár attól tartok, mindmáig nem sikerült eléggé a háttér homályába húzódnom.

Aztán elkerültem Böszörményből. Azért ha hazalátogattam, gyakran felkerestem. Vittem neki megjelent munkáimból is. Úgy éreztem, de úgy is akartam hinni, hogy elégedett a dolgaimmal. Nem mondta ezt ki, inkább csak mosolygott, együtt örült velem. Valahogy azt sugallta, hogy ő valami ilyesféle tudományos pályát várt tőlem. Utólag a második végén kapott jeles is új értelmet nyert.

Társaságban az érettségi találkozókon jöttünk össze. Ő mindig eljött, érdeklődött a sorsunk iránt. Fényképek is őrzik ezeknek az együttléteknek az emlékét. Itt esett, hogy egyik alkalommal, még a rendszerváltás előtt, egyik osztálytársunk, mivel erdélyi leányt vett feleségül, érdeklődött a székely himnusz szövege felől. Legfeljebb csak foszlányokat tudtunk belőle innen-onnan. S akkor a többiek azt mondták, hogy „te vagy a történész, neked kell megkérdezni János bácsitól a dolgot". A „Lenin" nagy termében – biztos vannak még, akik emlékeznek, hol volt ez a vendéglátó-ipari műintézmény –, egy mély lélegzetet véve, elé álltam: *„János bácsi! Némi hiányosságok mutatkoznak a történeti tanulmányainkban. Lehetne ezt orvosolni?" „Mi lenne az, édes lelkem?"* – mondta szeme sarkában mosolyogva, kedvenc szavajárásával. S aztán szóba hoztam a székely himnusz ügyét, s ő ott azon nyomban megtanította nekünk mind a dallamot, mind az összes strófát. Talán valakinél megvan még az a szalvéta, amelyikre egyik osztálytársunk leírta a szöveget. Persze be is gyakoroltuk s többször elénekeltük. Ez volt az utolsó történelmi lecke, amit kaptunk tőle.

Aztán a kilencvenes évek elején, amikor előadást tartottam a gimnázium emeleti dísztermében Losonczy Géza életéről – ez volt az első alkalom, hogy a készülő biográfiáról beszéltem –, ő is ott ült a hallgatóság soraiban. Hozzá is szólt. S ha jól rekonstruálom mondanivalója lényegét, miközben elismerte a téma fontosságát, óvott attól, nehogy a történeti kontextusból kiszakítva értelmezzem a személyiséget. A történetírás biografizálásának, avagy az életrajz társadalomtörténetiesítésének dilemmáját azóta jó néhányszor körbejártam, s távolról sem állítom, hogy birtokában vagyok az univerzális receptnek. De a Losonczy-életrajz elkészült, megjelent. Kár, hogy János bácsi ezt már nem érhette meg. Kíváncsi lennék a véleményére. Még ha nem is értenénk egyet. Biztosan találna benne valami izgalmas megvitatnivalót.

KEDDI PROFESSZOROK DEBRECENBEN: NIEDERHAUSER ÉS RÁNKI

Ahogy én láttam őket

Azok számára, akik a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején koptatták történelem szakon a debreceni egyetem padjait, ez a két név valahogy egymáshoz kapcsolódott. A történészek második emeleti folyosóján egymás mellett nyílt a szobájuk ajtaja. Kedden együtt jöttek a Szabolcs-expresszel Pestről, s mindig valamilyen felbolydultság várta érkezésüket. Ránki még aznap este visszautazott, Niederhauser viszont szerdára is maradt. Niederhauser az ötvenes évek óta járt rendszeresen (eleinte repülővel!), Ránki 1964-től, miután az ELTE-nek nem kellett. Aztán már akkor sem ment oda, amikor hívták volna.

Mindketten harmadéven kezdtek tanítani bennünket. Megelőzte őket a hírük. Niederhauser már közeledett az ötvenhez, Ránki viszont mindössze negyven lehetett. Nieder (akkoriban csak így hívtuk) 19. századi egyetemes gazdaság- és társadalomtörténetből hirdetett előadást. Rögtön két számunkra ismeretlen névvel vezette be a kurzust: W. W. Rostow-val és N. D. Kondratyevvel. Aztán országról országra végigment a fejleményeken. Most, hogy így együtt próbálom megrajzolni párhuzamos portréjukat, ötlik csak szemembe, hogy mind Rostow take off-járól, mind Kondratyev hosszú hullámairól nem a gazdaságtörténész Ránkitól, hanem az egyetemes történész Niederhausertől hallottam először. A szemináriumot viszont a kelet-európai nemzeti megújulási mozgalmakról tartotta, amiről akkoriban már javában írta nagydoktoriját. Ránki jóval fiatalabb korban lett a történettudomány doktora. 1971-ben, a második félévben dualizmus kori politikatörténeti előadást tartott (emlékezetem szerint Irinyivel párban), a szeminárium viszont a gazdaság- és társadalomtörténetről szólt. Szerencsénkre akkoriban Debrecenben gondot fordítottak arra, hogy a történelem egészéről kapjunk valamilyen átfogó képet. Ezt a sokszínűséget természetesen nem mindenki tudta egy személyben megjeleníteni. Erre kellettek – többek között – a kedden érkező pesti professzorok. Más sajátos szolgáltató funkciójuk is volt, hogy tudniillik rendszeresen szállították nekünk a Debrecenben nem található könyveket. Részben saját könyvtárukból, részben az intézetiből (Niederhauser gyakran mondogatta viccesen: ami ebben a két könyvtárban nincs meg, az az ördögtől való). Mindkettejük nagy aktatáskával jött, részben teletömve olvasnivalóval az útra, részben a könyvtárközi „szolgáltatás" teljesítéseképpen. Állítólag már ekkor – ezt csak a nyolcvanas évek elején láttam személyesen – Szoboszlóig nem

beszélgettek, csak mohón olvastak. S szinte mindig idegen nyelven. Ránki is sok nyelven tudott (bár – rossznyelvek szerint – legszívesebben egy olasz-francia mixtúrát beszélt, „mais" helyett a franciában következetesen „ma"-t használva), Niederhauser nyelvtudása viszont egyszerűen fantasztikus volt. Állítólag összesen tizenhat nyelven olvasott és a szó szoros értelmében hét nyelven beszélt. Persze mondhatnánk, hogy könnyű volt neki, hiszen születésétől kezdve poliglottnak kellett lennie: pozsonyi patríciuscsalád származékaként von Haus aus beszélt németül, magyarul, és az iskolában meg kellett tanulnia szlovákul. Egyszer mesélte, hogy nagyanyja ugyan egy szót sem beszélt magyarul, de az 1920-as cseh népszámláláskor magyarnak vallotta magát. A Niederhauser-legendák sorába tartozik az is, hogy amikor párizsi ösztöndíjáról hazatérve beírta az úti jelentésébe, hogy kinn tartózkodása alatt újgörögül tanult (nyelvkönyvet a Szajna-parti bukinistáknál vásárolt), a magukra mindig büszke franciák ezt igen zokon vették, s amikor egy kultúrattasé alkalomadtán ezt szóba hozta, Niederhauser lakonikusan csak ennyit válaszolt: *„Franciául már tudtam."* Legnagyobb bánata e téren az volt, hogy litvánul nem tanulhatott meg, pedig nagyon szeretett volna.

Harmadéven én már magamban eldöntöttem, hogy értelmiségtörténettel szeretnék foglalkozni. Voltak ugyan korábban más kísérleteim is, de valahogy a 19. század felé fordult az érdeklődésem. Megpróbáltam összeegyeztetni a két szakomat, a történelmet és az oroszt, kitaláltam, hogy a kelet-európai értelmiségtörténet lesz az áthidalás. Először Ránkihoz állítottam be egyik kedden az ötlettel. Azt válaszolta, hogy ő meg akarja íratni a magyarországi politikai pártok történetét. Azt hittem, hogy nem jól hallotta, amit mondtam, ezért megismételtem az én elgondolásomat. Kiderült, semmi baj a hallásával, ő is elismételte az ő javaslatát. Miután a politikatörténet igazán már akkor sem vonzott, hamar beláttam, hogy nem jó ajtón kopogtattam. De az is lehet, hogy Ránki küldött tovább Niederhauserhez. Ott is előadtam a mondandómat. Ő azt kérdezte: *„Hány kelet-európai nyelvet tud?"* Oroszul, mondtam. *„Akkor miért nem az orosz értelmiség történetével akar foglalkozni?"* – hangzott a kijózanító kontra. Aztán abban maradtunk, hogy először a kelet-európai népek orosz nyelvű összefoglalóit dolgozom fel értelmiségtörténeti szempontból, nem zárva ki, hogy még fejlődhet a nyelvtudásom (Nieder szerint a szlovákot lett volna érdemes megtanulni először, mert annak segítségével az összes szláv nyelv megérthető). Mi tagadás, minden leforrázás ellenére ez sokkal rugalmasabb álláspontnak tűnt. Ebből aztán egy OTDK-dolgozat lett, amelyet majd követett egy másik, immár az orosz értelmiségről szóló dolgozat (sőt ebből nőtt ki a szakdolgozatom, majd a kisdoktorim is). Ez utóbbiakat közvetlenül Menyhárt Lajoshoz írtam, akit Niederhauser szellemi gyermekének tekintett, így tulajdonképpen a debreceni kelet-európás családhoz tartozónak érezhettem magam, egyfajta szellemi unokai státusban.

Keddenként-szerdánként szinte bármikor be lehetett menni hozzá beszélget-

ni, udvariasan letette az éppen olvasott könyvet, s derűsen osztogatta bölcs tanácsait. Mint utóbb kiderült, Niederhauser körül Debrecenben korábban nem igazán alakult ki tanítványi gárda, a mi generációnkban fordult először elő, hogy többen szellemi mesterüknek tekintették, tekintettük (az egy-két évvel fiatalabbak közül Udvari Pista, a nyíregyházi ukrán tanszék későbbi megteremtője ült benn gyakran nála). Niederhauser valahogy sohasem ambicionálta az iskolateremtést. A *Korall* körkérdésére élete alkonyán adott válaszát szinte dacosan így fejezte be: „Annak ellenére, hogy több mint ötven éven át tanítottam különböző egyetemeken, érdemben voltaképpen csak egy tanítványom akadt, aki nagyjából az én kutatásaimat folytatja."[1] Szekundér szellemi unokai helyzetemet csak egyetlenegyszer fenyegette veszély egyetemista koromban, amikor azzal álltam elő, hogy évet akarok halasztani. Úgy éreztem, hogy elmúlnak az egyetemi évek, én viszont meglehetősen tudatlan maradtam. Mi lesz, ha az egyetem után már nem lesz módom ezt pótolni? Először teljesen racionálisan próbált arról meggyőzni, hogy ha évet halasztok, fenn kell magam tartani, tehát dolgozni fogok valahol, ami több időt vesz el, mint egyetemre járni, s így az önművelődési programmal lényegében semmit nem nyerek. Képezni magam meg lesz majd alkalom a diploma után is. Úgyis csak akkor derül ki, hogy mi lesz az emberből. Miután makacsul hajtogattam a magamét, legnagyobb meglepetésemre kijelentette, hogy ha halasztok, akkor kitagad a szellemi unokaságból. Ez hatott. De el kellett gondolkodnom az unokai státusz forgandóságáról.

Ami a tanítást illeti: Niederhauser előadásait apró betűivel telerótt, álló téglalap alakú kartoncédulákból tartotta. Puritán előadó volt, nem szórta a petárdákat, de finom iróniáját gyakorta megcsillogtatta. Később, már pesti professzor korában egyszer azt álmodta, hogy előadás közben elfogytak a cédulái, ezért ettől fogva – biztonsági célzattal – mindig magával hordta a következő előadás jegyzeteit is. Ezen akkoriban jót derültem, ma már jobban megértem az aggodalmát. Az első előadás délelőtt tízkor volt, rögtön a vonat érkezése és Gizike néni[2] kávéja után. A délutáni szemináriumokon, főként egy-egy hosszúra sikeredett és unalmasan kompilált dolgozat felolvasása közben bizony már az ebéd utáni újabb rituális kávé sem segített. Nemegyszer az alvással kellett küzdenie. Ekkoriban hallottam tőle azt az aforizmát, hogy a tudósághoz három dolog kell: az ember legyen hiú, nagyképű, és kávét igyon. Tetszett neki, amikor eltűnődve azt válaszoltam: *„akkor a kávéra rá kell szoknom"*. Rá is szoktam.

Ránki előadásaira legfeljebb néhány fecnivel jött be, amelyeket utána bizonyára el is dobott. Általában szabadon beszélt, szédületes tempóban. Néha egy-egy nyelvhelyességi hiba is becsúszott a nagy iram közben, de az első megütközés

[1] *Korall*, 21–22. sz. 2005. november, 261.

[2] Halmay Jenőné, az Egyetemes Történeti Tanszék hajdani titkárnője.

után ezt valahogy neki megbocsátottuk. A szemináriumokat is dinamikusan vezette: ha nem tetszett neki valami, közbeszólt, vagy a végén kemény bírálatot mondott. De olyan is volt, hogy úgy tűnt, mintha aludna, aztán a végén kiderült, hogy nagyon is odafigyelt. Vizsgáztatáskor Ránki „verebezett". Legalábbis ez volt a folklorisztikus neve a módszerének. Nyilván az időhiány miatt is, egy nap alatt kellett mindent legyűrni. Hárman-négyen ültünk benn félkörben, egy kérdést kapott az egész társaság, nem volt külön gondolkodási idő, s mindenkinek hozzá kellett szólnia. Aki bírta, marta. Ezt sokan sérelmezték, úgy érezték, a nagy dumásoknak előnyös. Folyt is a helyezkedés, hogy ki kivel *ne* menjen be. Csak jóval később tudtam meg, hogy a régi egyetemeken így folyt a „kollokvium" (Berend is így kollokváltatott a Közgázon, de én is évekig kísérleteztem a módszer „tökéletesítésével"). Niederhausernél hagyományos vizsgáztatás folyt. Egy tétel mindenkinek, gondolkodási idő, páros kérdezz-felelek. Az első kollokvium alkalmából Niederhauser azt mondta nekem: *„Gyuri, maga olyan, mint a szardínia. Az utolsó pillanatban, amikor meg akarom fogni, mindig kisiklik az ujjaim közül."* Ezt én dicséretnek tekintettem, és igen büszke voltam rá.

Aztán az egyetem elvégzése után, már böszörményi gimnáziumi tanárként levelet kaptam Ránkitól, aki állást ajánlott nekem Pesten a Közgázon, a Berend-tanszéken. Nem voltam ott, de úgy hírlett, hogy a sorsom valahol a Szabolcs-expresszen alakult ilyenné. Niedernek nem volt hatalma, hogy állást szerezzen, Ránki viszont mint a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese, sorozatban hozta fel az embereket Debrecenből. Kit egyenesen az Intézetbe vitt, kit a BFL-be, de biztos voltak más lerakatai is. Nem értettem, hogy engem miért a Közgázra szánt. Félve rákérdeztem: vajon Berend tud-e már az én odamenetelemről? Azt válaszolta, sokkal jobb dolgom lesz nekem ott, nem kell folyton külföldi vendégeket kísérgetnem, s különben is, *„Berend azt vesz oda, akit én mondok neki!"*. Ez így is lett. Niederhauserrel is beszéltem a dologról, s látszott rajta, hogy mennyire szívügyének tekinti és támogatja Ránki döntését. Amikor azon aggályoskodtam, hogy én nem vagyok gazdaságtörténész, azt javasolta, hogy Berendnek első találkozásunkkor említsem meg, hogy eddig elsősorban társadalomtörténettel foglalkoztam, és ezt szeretném tovább folytatni. Persze óvatosságra intett, nehogy elutasító legyek a gazdaságtörténettel szemben. Lássam be, hogy a társadalomtörténethez úgyis meg kell tanulnom azt is. S erre ez a legjobb hely. A Gazdaságtörténeti Tanszéken egyébként egyszer kaptam munkát Ránkitól, meglehetősen különös módon. Berend a titkárnőnél egy vastag kéziratot hagyott azzal, hogy azt Ránki küldi nekem. Az úgynevezett „tízkötetes" *Magyarország története* nyolcadik kötetének általuk írott része volt. Az idézeteket kellett visszakeresni, ellenőrizni, többnyire az ő könyveik alapján. Frissen kinevezett tudományos segédmunkatársi egómhoz mérve meglehetősen megalázónak éreztem a fel-

adatot, persze azt is tudtam, hogy nem lehet visszautasítani. Azt a megoldást választottam, hogy az idézeteket, így a téves hivatkozásokat tárgyszerűen megjelöltem, de a helyes megoldást nem másoltam oda, csak jelöltem, hogy a szerzőpár melyik munkájában hányadik oldalon található a megfelelő szöveg. Egyik megjegyzésemre emlékszem: „Hitler helyett Himmler!" Az elvégzett munkát nem Ránkinak adtam, hanem Berendnek juttattam vissza a titkárnőkön keresztül, ahogy hozzám is érkezett. Nem kaptam több ilyen megbízást, ami némi elégtétellel töltött el.

Pesti létem során Ránkival ritkán, Niederhauserrel annál gyakrabban találkoztam. Igaz, a legbelső kelet-európás körbe, a híres szlavista „Kruzsokba" nem hívott meg, de hozzá továbbra is bármikor egyszerűen be lehetett ülni egy kis beszélgetésre intézetbeli szobájában. Az ajtó sok ember számára nyitva állt: Glatz is gyakran jött előadni legfrissebb ideáit, Szász Zoli is be-betért egy-egy „rápipálásra". Aztán jöttek az ifjabbak is, Soós Pista, Bíró Laci, akikkel déltájban együtt járt Nieder ebédelni. Egyetlenegyszer láttam indulatosnak, amikor egy szerkesztőségből felhívták, és holmi csip-csup adatot kérdeztek tőle. Megmondta, és lecsapta a kagylót. S kifakadt, hogy minek nézik őt, nem lexikon ő. Valójában több volt annál. Elképesztő mennyiségű tudást halmozott fel az évek során a rendszeres olvasás révén (tévéje sosem volt). Olyan dolgokat is fejben tartott, amelyek egy lexikonba nem fértek bele. Ezért is fordult hozzá szinte mindenki bizalommal. Saját szavai szerint eredendően a minden hajnalban kötelező penzumként lerótt úszást orvosi tanácsra kezdte el, s a Rudas 27 fokos vize jót tett az idegeinek. Úszás közben, a hosszokat róva szavakat és neveket memorizált. Az is nemegyszer előfordult, hogy hó végén nem volt más esély, tőle kellett kölcsönkérni, amit aztán a fizetéskor első dolgom volt megadni. Ekkoriban már „Emil bácsinak" hívtam. Mások egyszerűen „Emilkézték", s ez sehogy sem tetszett nekem. Amikor az államvizsga után – a köznemesi és hivatásrendi hagyomány jegyében – felajánlotta a tegeződést, nem tudtam egyszerűen Emilnek szólítani. Nyilván az én vidéki kulturális hátteremből, mezővárosi szocializációmból is fakadóan fokozatosan nyert teret az „Emil bácsi" megszólítás, Emil bátyámnak mégsem nevezhettem.

Ránkival más jellegű volt a kapcsolat. Amikor Berend felvetette, hogy kolléganőmmel, Pécsi Verával írjunk egy magyar gazdaságtörténeti összefoglalást a Magyar História sorozatba (soha addig magyar gazdaságtörténettel nem foglalkoztam), elmentem Ránkihoz, tanácsot kérni az általam vállalandó dualizmus kori részről (előtte persze Niedernél is jártam, aki kedvesen azzal biztatott, tulajdonképpen csak egy Berend–Ránki operettváltozatot kell írnom, ne vegyem a szívemre. Magam számára ennek nyomán később ezt úgy fogalmaztam át: *„operettet nem, de jó musicalt szívesen vállalok!"*). Ránki a rá jellemző nyíltsággal nyugtatott meg. Meg fogom tudni csinálni, csak bele kell ásnom magam a szakiroda-

lomba (ő is elsősorban magukra gondolt). Nem érdemes önálló kutatást folytatnom. Fél év alatt elkészülök. Arra megint Niederhausertől kaptam biztatást, hogy nyugodtan írjam alá a Gondolat Kiadóval a szerződést, először úgyis mintafejezetet kérnek, s ha nem készülök el határidőre, az sem gond, mert a kiadók erre vannak berendezkedve. Ha mindenki pontos időre megcsinálná a kéziratát, válságba jutna a magyar könyvkiadás. Végül három évembe telt, hogy autodidakta módon kiképezzem magam dualizmus kori gazdaságtörténetből, de a sorozat révén komoly lehetőséghez jutottam. Nemcsak anyagilag (korabeli mércével jól fizettek), de a magas példányszám révén szélesebb körben lehetett ismertségre szert tenni (mondhatnám úgy is: felértékelve besorolódtam egy nálam idősebb és tapasztaltabb nemzedék tagjai közé). A tanszék is megvitatta az elkészült kéziratot, amelyre természetesen Ránkit és Niederhausert is elhívtam. Ott olyan bírálatok is elhangzottak, hogy nem követtem elég híven az akkor már kanonizált Berend–Ránki összefoglaló műveket. Ránki, miközben komolyan vitatta egyes kérdésekben álláspontomat, megvédett az ilyen típusú kritikáktól. Kijelentette, látni kell, hogy ez egy másfajta összefoglalás, s nem lehet rajta számon kérni, hogy nem az ő munkájuk operettváltozata (!). Ránkival senki sem mert vagy akart vitatkozni miattam. Elkönyveltek a tanszéken, hogy Ránki embere vagyok, s ez bizonyos védettséget jelentett számomra. Niederhauserhez kötődésem már korántsem tűnt ilyen könnyen akceptálhatónak. Azt, hogy végül is Debrecenben doktoráltam, kifejezetten nehezményezte Berend, legalábbis az ötéves akadémiai minősítésembe azt írta: „kifelé fordul". Mivel ezt nekünk is alá kellett írnunk, kollégáim minden lebeszélése ellenére bementem Berendhez, és rákérdeztem, hogy ez a mondat mit jelent? Miután a debreceni doktorálás példáját hozta fel, s ezt én nehezményeztem, hiszen az orosz értelmiség témájával ugyan mit kerestem volna a Közgázon, Berend egy laza mozdulattal kihúzta az ominózus „kifelé fordul" félmondatot a minősítésből, amelyet aztán nyugodt lelkiismerettel írhattam alá.

A hetvenes évek végén Szigetváron tartottak egy modernizációs konferenciát. Ekkor már javában dolgoztam a História-könyvön, és a gazdasági modernizációról kértek tőlem Ránki főelőadásához korreferátumot, nyilván Ránki és Niederhauser javaslatára. A gond mindössze az volt, hogy akkor én már éppen szembefordulóban voltam a hatvanas években oly divatos modernizációs elméletekkel. Ránki persze nem hagyta a dolgot szó nélkül, de nem a szekcióban, hanem utána, mintegy privátim vitatkozott velem. Emlékezetem szerint ezen a konferencián kezdett velem tegeződni. Nem felajánlotta, csak egyszerűen áttért rá. Nekem eltartott egy darabig, mire viszonozni tudtam. Ekkoriban egyébként az intézetben is nyitott a fiatalok felé. A konferencia legmulatságosabb epizódja azonban az volt, hogy a szervezők a két professzort, Niederhausert és Ránkit a hierarchia nevében egy szobába tették. Hajnal lehetett, amikor Ránki zörgetett

az ajtónkon, paplanostul, párnástul, s bebocsáttatást kért azzal, hogy Niederhauser horkolásától nem tud aludni. Mielőtt még átgondolhattam volna, hogy mi is a helyes álláspont ilyenkor volt professzorunkkal és jótevőnkkel szemben, leterítette a paplant, a párnát a két ágy között a szőnyegre, és pár perc múlva már édesdeden aludt. Nem hagyott időt arra, hogy szobatársam vagy én esetleg zavarunkban felajánljuk az ágyunkat.

Jó tíz évvel később Ránki Szirákon rendezett egy nemzetközi konferenciát, ahol a sztárvendég Immanuel Wallerstein volt, s én a külföldi tőke Monarchiabeli szerepéről tartottam előadást. Elmondani csak egy részét sikerült angol nyelvű referátumomnak, de Ránki ebből is tökéletesen kiszűrte az ő koncepciójukat kritizáló élt. A szekcióban megint nem szólt hozzá, de éjféltájban, a konyakozás kellős közepén, minden különösebb előkészítés nélkül odaszólt: *„Három dologban nem értek veled egyet!"* És kategorikusan sorolta is, hogy miben. Csupa releváns bíráló észrevétel volt. Persze köpni-nyelni nem tudtam, s nem a konyak miatt, bár abból is jócskán fogyott. Ezek után jobbnak láttam elvinni Ránkihoz azt a hosszabb kéziratot, amelyet eredetileg egy Bellaggióban tartott konferencia kötetébe írtam. Láthatóan figyelmesen elolvasta. Persze távolról sem értett velem egyet. Az nem fordulhatott elő nála, hogy ne lett volna egy kritikai szempontja. Azt viszont meglepetéssel fedeztem fel, hogy kéziratként hivatkozott rá utolsó, Berenddel közös könyvük, az *Európa gazdaságtörténete a 19. században* című munka irodalomjegyzékében. Ezt kettejük közül csak ő ismerhette. S mintha az idevágó szöveg álláspontja is finomodott volna. De az is lehet, hogy csak én képzelem így.

A nyolcvanas évek második felében egy-egy félévet mindig Bloomingtonban töltött, s Debrecenbe csak olyankor jött, ha épp itthon tartózkodott, s akkor sem minden héten. Tömörítetten tartott órákat, mert közben az Úri utcai Történettudományi Intézetet is igazgatta. Keddenként Budapest felé a vonaton lehetett vele beszélgetni, miután kissé belefáradt az olvasásba. Minden új iránt érzékeny volt. Emlékszem, milyen, szinte gyermeki kíváncsisággal faggatott, mi történt Salgótarjánban, a később Hajnal Istvánról elnevezett Kör első társadalomtörténeti konferenciáján. A tematikai és módszertani nóvumok érdekelték. A program alapján kérdezgette, ebben az előadásban mi hangzott el, annak mi volt a lényege? Persze elsősorban a polgársággal kapcsolatos dolgok foglalkoztatták, nyilván mert akkor már készült a Jürgen Kocka által szervezett Bürgertum-konferenciakötet magyar dolgozatára. S bár a friss élmények hatása alatt lelkesen meséltem neki a szeptemberi seregszemléről, kissé csalódottan vette tudomásul, hogy mi még az építőkövek összehordásával voltunk elfoglalva, konferenciánk széles medre az áramlás lassú sodrával járt. Ekkoriban szerveződött a *Magyar Nemzeti Bank története* is, amelynek egyik szerkesztőbizottsági tagjaként többünket beajánlott (Pogány Ágit, Péteri Gyurit, Pécsi Verát). S mi, az akkori idők szellemének megfelelően rögtön „konzorciumot" alakítottunk, koncepciót

dolgoztunk ki az első kötet megírására, ráadásul azt is kijelentettük, csak ebben az összetételben vagyunk hajlandók részt venni a vállalkozásban. Ránki kérdezte tőlem a vonaton, hogy mi bajunk van X. Y-nal, én meg olyan nyersen, ahogy tőle tanultam, azt válaszoltam, hogy nem egyszerűen személyekről van szó, hanem elegen vagyunk így, s megvan a saját elképzelésünk, azt szeretnénk megvalósítani. Nem mondhatnám, hogy nagyon tetszett neki ez az önfejűsködés, de az tény, hogy a szerződéskötéskor már csak velünk tárgyaltak. Biztos vagyok benne, hogy másnap, a bizottsági ülésen nem hozott szóba más neveket, nem kívánt beleavatkozni autonóm törekvéseinkbe. (Kár, hogy az első kötet megjelenésekor a szerkesztőségből senkinek sem jutott eszébe, hogy Ránki nevét legalább kerettel szerepeltesse a szerkesztők között.)

Halála előtt még beajánlott egy bécsi banktörténeti konferenciára is, bank és ipar viszonyáról. Arra azonban ő már nem jöhetett el. De még beszéltünk arról, hogy mire jutottam a levéltári anyagból, amit ő ugyan túlzott befektetésnek tekintett egy konferenciapapír kedvéért. Hallva viszont az előzetes revizionista eredményeket, elmesélte, hogy annak idején mennyire meglepte őket, hogy a statisztikai adatok alapján a két világháború között nem nőtt a finánctőke és a monopolkapitalizmus súlya Magyarországon. S azt is, hogy könyvükben milyen „feloldást" találtak a problémára. Egy szakmai probléma mindig sokkal fontosabb volt számára, mint a személyes hiúság. Nem akarom szentnek beállítani, mégis nagyon jellemzőnek tartom rá ezt a mozzanatot. A lényeg érdekelte, nem a formák. Hozzá kell tennem, sohasem volt a főnököm. Köztünk sohasem volt személyes alá- és fölérendeltségi viszony. Ami valószínűleg a jó kapcsolat legjobb alapja. Utoljára Niederhauser székfoglalóján láttam, akkor már folyton lázas volt, de ezt az eseményt még ő akarta levezényelni.

Niederhauserrel a nyolcvanas évek elején két-három évig még együtt jártunk keddenként Debrecenbe. Aztán láthatóan fárasztotta a harminc éve tartó utazás, az egyetemi szobában való alvás, úgyhogy átigazolt az ELTE Kelet-Európa történeti tanszékére. Még Debrecenben tartottuk meg 60. születésnapi konferenciáját, amelynek anyaga csak öt évvel később, 65. születésnapjára jelent meg egy egyetemi actában. Ekkor még nem dúlt a Festschriftek divatja. Meghallgatva neki ajánlott előadásomat, kedveskedni akarván nekem azt mondta: *„egy kukkot sem értettem a szorosan gazdaságtörténeti részekből, de az iróniád nagyon közel állt hozzám"*. Minden írásomat elvittem neki elolvasni, ami nagy tehertétel lehetett, de zokszó nélkül javította a nyelvhelyességi hibákat. Közben sohasem mulasztott ösztönözni a nyelvek tanulására. A tőle kapott, dedikált különlenyomatok mindig tartalmaztak valamilyen nógató megjegyzést, biztatva vagy az angol, vagy a francia, vagy a német elsajátítására. Továbbra is gyakran felkerestem intézeti irodájában, sőt meglátogatott bennünket új budafoki lakásunkban is (aho-

va szerinte jugoszláv útlevelet kellett volna hoznia, olyan messze esett). Ha japán látogatója jött, s azt vacsorázni hívta, mindig engem is vendégül látott valamelyik étteremben. Japánnal egészen különleges viszonyba került, s ennek én is szerencsés részese lettem. Amikor Minamizuka Shingo barátunk meghívta egy hónapos előadókörútra a szigetországba, sehogy sem akart egy ekkora útra vállalkozni. Aztán Shingo azt javasolta neki, hogy hozzon magával valakit, aki majd segíti az úton. Mondjuk Kövér Gyurit. Elég pénze lesz ahhoz, hogy két ember tartózkodására is fussa belőle. Szó szót követett, s ők megállapodtak. Velem Nieder akkor közölte a hírt, amikor egyik kedd este visszajőve Debrecenből, a Gazdaságtörténeti Tanszékről telefonon (otthon nem volt még telefonunk) szokás szerint beszámoltam neki a legfrissebb debreceni fejleményekről. Azt kérdezte, hogy ülve beszélek-e vele, mert ha nem, akkor foglaljak helyet. Leültem, s ő megkérdezte, hogy van-e kedvem egy hónapot Japánban tölteni. Mint az ő asszisztense. Hát tényleg jobb volt ülve. Aztán persze igent mondtam, a család is elengedett, s így került sor arra, hogy Fanni lányom szavai szerint egy hónapig *„szegény papa tengeri moszatokon élt"*. Ami persze nem volt igaz, de jól hangzott. Fejedelmi ellátásban volt részünk. Ekkor már japán barátaink is Emil bácsinak hívták, és láthatóan nemzetközi elismertsége csúcsán mutatta ez az előadássorozat, kis híja, hogy szentté nem avatták (azt azért rossz néven vette, amikor egyik alkalommal Kövérhauserként mutatták be). Ekkor láttam tőle olyan mutatványt is, hogy angolul megírt előadását Kobében blattolva németül tartotta meg, mert kiderült, hogy a jelenlevők inkább germanisták. Ahogy megkapta a havi járandóságát, demonstratíve kétfelé osztotta. Pedig én összesen egy előadást tartottam, s valójában legfeljebb a hadsegéd szerepét töltöttem be. Nem akarta, hogy kitartottnak érezzem magam. Amikor a gyerekeknek ajándékot kerestem, és drágának tűnt az egyik darab, fogta magát, és kifizette az egészet a sajátjából, s leszúrt, hogy ne a lányokon takarékoskodjak. Sok mulatságos kalandunk volt, elkerültük egymást a vendéglátóinkkal a kiotói állomáson, nem mindig sikerült pálcikával szépen megsütnünk a húst a forró platnin Sindjukuban, a koreai étteremben, fenékig ittuk a szakét, amit pedig csak kortyolgatni lett volna szabad, nem kis riadalmat okozva a poharunk kiürülésének megakadályozását feladatul kapó japán hölgyeknek. S a tatamiról sem volt néha könnyű felállni. A teledohányzott szobát a Shigaku Kajkán nevű szállodában állítólag utánunk még jó ideig nem sikerült kiadni, mert tönkrement az elszívóberendezés, az ablakokat pedig nem lehetett kinyitni. Más kár nem maradt utánunk. S közben fantasztikus helyeken jártunk, mind között a legvarázslatosabb Mijagima szigete, Hiroshima mellett, a parkban szóló koto- és fuvolazenével, ahol Emil bácsi még egy kötélpályán lógó felvonóra is felült a kedvemért, hogy a hegycsúcsról is körülnézhessünk, pedig rettenetes tériszonya volt.

Itt akár abba is hagyhatnám, de nem ezzel ért véget a történet. Amikor első súlyos betegségéből lábadozott, mivel közel laktam hozzá, felváltva kísértük sétálni a Hunfalvy utcában Soós Pistával, aki haláláig leghívebb gondozója volt. Néha ugyan ellenkezett, mint Japánban is, hogy nem akar továbbmenni, de szelíd határozottsággal rábeszéltem, hogy a következő sarokig még menjünk el, hiszen ismét egyedül akar úszni járni. Rendbe is jött. Én magam semmit sem vettem észre abból, hogy változás következett volna be a hozzám való viszonyában. Pedig utólag úgy érzem, próbált figyelmeztetni. Legalábbis többször jelezte, hogy hamarosan jön a recenziója a Gyánival közös társadalomtörténetünkről a *Magyar Tudomány*ban. A dolog akkor bukott a felszínre, amikor megjelent az ismertetés. Egy furcsa oldalvágást találtam benne, amit nem tudtam mire vélni. Szerinte mi egyedül a társadalomtörténész létformát tartjuk emberhez méltónak. Ha azt írta volna, hogy nagyképűnek talált bennünket, nem nagyon csodálkoztam volna. Kritizált ő engem élőszóban máskor is, keményebben is. Így azonban nem értettem a dolgot. A következő történész-szakbizottsági ülés elején még rá is kérdezett, hogy olvastam-e? Valami olyasmi mondtam, lemondólag: *„Ne is kérdezd, Emil bácsi!"* A szakbizottság után akartam tőle megtudakolni, hogy tulajdonképpen miről is szól ez az ominózus mondat, de ő eltűnt, mint a kámfor. Korábban többnyire együtt jöttünk el, hiszen mindketten Budára tartottunk a 16-os busszal. Mikor este felhívtam, kérdésemre annyit válaszolt: *„Hülyéskedtem."* Aztán többé nem állt velem szóba. Nehezen tudtam napirendre térni a dolog fölött, szerettem volna tudni, hogy én mit követtem el, próbálkoztam még egyszer-kétszer felvenni vele a kapcsolatot, de amikor már magázni kezdett, kénytelen voltam belátni, hogy nincs mit tenni. Még visszavittem – egy Rostow-kötet kivételével – a tőle kölcsönkapott könyveket. Azóta sem tudom, mi történt. Tudtommal nem beszélt erről senkinek. Volt olyan közös ismerősünk, aki szerint valaki valamivel bemószerolhatott nála. Volt, aki csak annyit mondott: *„Felnőttél."* Egy pszichológus ismerősöm egyszerűen a tanár-tanítvány viszony nárcisztikus stádiumának tünetei közé sorolta a dolgot. Meglehet. Számomra már sohasem fog kiderülni.

Hosszú kort ért meg. Mindig szerette volna Eötvös collegiumi mesterét, Kosáryt túlélni. Sikerült neki. Amikor halála előtt egyik ismerőse néha felkereste, már nem mindig volt magánál, s rendszeresen Gyurinak szólította. Akkor is, ha az illető kijavította. Az ELTE Történeti Intézet folyosóján – elhalálozás szerint sorakoznak a professzorok fotói – a mi tanszékünk faláról tekint le rám, nap mint nap, derűsen somolygó fényképe. Túl van már mindenen.

2011. november

Pszichobiográfiai kísérletek

HARASZTI SÁNDOR ÉS LOSONCZY GÉZA CSALÁDI KÖRBEN 1956 NYARÁN A HERMAN OTTÓ UTCAI KERTBEN
OSZK TIT (Bach Melitta reprodukciója)
Balról: Haraszti Sándor, Haraszti Sándorné Gróf Irén, Farkas Miklós (hátul), Gróf András (később Andrew Grove, elöl), Losonczy Anna, Farkas Miklósné Hetényi Margit, Losonczy Géza, Losonczy Gézáné dr. Haraszti Mária (félig takarva), Gróf Györgyné Földes Mária

HŐS – ZAVARBAN

Lovassy László megőrülése és szabadulása

A magyar történeti tudatba mélyen bevéső dött, hogy Lovassy László, az 1832–1836-os országgyűlési ifjúság egyik vezéralakja fogva tartása során a spielbergi börtönben megőrült. Azt már kevésbé tartjuk számon, hogy Lovassy László (1815–1892) szabadulása után még több mint ötven esztendőt élt. Róla szóló életrajzunk egyáltalán nincs, s a történeti irodalom jóformán semmit sem mond az utolsó fél évszázadról. De mit is kezdhetne a történetírás a megzavarodott politikussal, annál már az is egyszerűbb, ha „élő halottá" nyilvánítjuk.

A forrásokban és a történetírásban rajzolt kép korántsem egyértelmű Lovassy megőrülésével kapcsolatban. A kortársak természetesen nem ismerhették a titkos per és a fogva tartás iratait. A bontakozó nyilvánosság vagy még inkább annak hiányai jóvoltából azonban a perbeli beadványok közül számos keringett kézről kézre. Mégis elsősorban a szabadulás utáni személyes benyomások voltak meghatározók a képalkotásban. A személyes források (visszaemlékezések, naplók) azonban a kórlefolyást illetően összetettek és ellentmondásosak.[1]

A kiegyezést követően megjelentek az első forráspublikációk,[2] mégis a 20. század elejéig kellett várni arra, hogy az ifjak peréről az első, levéltári forrásokon alapuló történelmi elemző munkák megszülessenek. Wertheimer Ede nemcsak az Országos Levéltár (nádori levéltári), hanem a császári és királyi Belügymi-

[1] Pulszky Ferenc így idézi fel az 1839/40-es országgyűlés bezárása utáni hangulatot: *„A király s Metternich herceg személyesen jöttek le az országgyűlés bezárására, s az országgyűlési ifjúság még a herceget is őszinte éljenrivalgással üdvözölte. De az örömpohárba mégis belevegyült egy ürömcsepp, amint az országházból kijöttünk, a cukrászboltban a sétatér szegletén megismertük Lovassy Lacit, ki a Spielbergből visszakerült, és csakhamar észrevettük, hogy a börtönben megőrült."* Pulszky, 1958. I. 174. A sztereotípiákhoz képest némiképp másként hangzik Degré Alajos visszaemlékezése, aki Nagyváradon a Biharba hazaérkező Lovassyt üdvözlő felvonulás résztvevője volt: *„Ez volt első politikai szereplésem, oly büszkén is vittem azt a fáklyát, mintha annak füstje most elkanyarodnék Bécsig, hogy ott a zsarnokság minden forrásait elfojtsa. Eget rázó éljenre többek kíséretében a kaszinóépületből kilépett egy barna, halovány s megtörött ifjú agg. Szacsvay megható beszédet tartott, Lovassy László érzéstől és gyengeségtől elfátyolozott hangon kezdett válaszolni, de beszédét nem fejezhette be, mert ereje elhagyta végképp, s csak úgy vezették vissza a terembe. E jelenet annyira hatott ránk, hogy képesek lettünk volna, ha Bécs valahol a szomszédságban esik, azonnal ostromlására indulni... Szegény Lovassy László* nemsokára megőrült." (Kiemelés – K. Gy.) Degré, 1985. 59.

[2] Waltherr, 1869; Néhány irat a Lovassy László ellen, 1891.

nisztérium anyagát is használhatta alapos tanulmányához, amely egyúttal Lovassy sorsa ügyében is új álláspontot fogalmazott meg. „A magány, valamint az emésztő vágy a szabadság és a haza után bizonyára nagyban hozzájárultak a csupa tűz és szenvedélytől áthatott ifjú elméjének elhomályosulásához, amely őt börtönében elérte. A közvélemény és maga Lovassy is az elmebetegség föllépését később a fogházbeli rossz bánásmódnak tulajdonította. A nádor, kit az izgató hírlelések igen kellemetlenül érintettek és a ki szükségesnek látta azok határozott megcáfolását, hitelesített hivatalos jelentést követelt Lovassynak fogságbeli életéről. [...] Ha mindaz, a mit a hivatalos jelentés enyhít [sic!], igaz, és nincs is alapos ok ennek kétségbe vonására, akkor Lovassy Spielbergben, az ottani szokással ellentétes, jobb bánásmódban részesült. [...] Csakis 1838 nyarán volt rajta lényeges változás észlelhető. Majd nemsokára az a rögeszméje támadt, hogy szerelmese lelke hat rá és parancsolja, hogy több napon át bőjtöljön. Ezért minden ételt és italt visszautasított. Minthogy erre irányuló kérése ellenére sem kímélték meg a kínálástól, panaszt emelt a szolgaszemélyzet ellen. Most már igyekeztek őt a spielbergi hivatalnokok, kik, állításuk szerint sorsa iránt mindig »emberszerető részvéttel viseltettek«, arról meggyőzni, hogy táplálkozástól való vonakodását egészségére irányuló tekintetekből nem engedhetik meg. Minden ékesszólásukat felhasználták, hogy őt az evésre és ivásra rábírják. Habár az éhségtől gyötörtetve, 12 vagy 24 óra leteltével hajlott a kérő szóra, mégis megragadta a rögeszme, hogy »egykori eltávozott barátnője« lelke őt bizonyos időszakokban a legszigorúbb bőjtre kötelezi."[3] Miközben bennünk történelmi tapasztalaton alapuló előítéletes gyanú él mindenféle fogdaszemélyzet „emberszerető részvéte" és „ékesszólása" iránt, igen tanulságos, ahogy a „Lovassy-ügy" a dualizmus kori politikai diskurzus részévé vált.[4]

Az első világháború előtt Pompéry Aurél volt még az, aki a Wesselényi-, Kossuth-, Lovassy-pereket jogtörténeti összefüggésben kívánta szintén eredeti források alapján megvilágítani.[5] Ugyanakkor ő az első, aki atyja, Pompéry János hagyatékából hivatkozott négy olyan kézírásos dokumentummásolatra, amelyek Lovassy Lászlótól szabadulása utánról származtak. Mivel könyvét a Magyar Tudományos Akadémia túlzottan terjedelmesnek ítélte, a dokumentumfüggelékek közlése a végső változatból elmaradt, bár tulajdonképpen abban sem lehetünk egészen biztosak, hogy ezeket az 1840-es iratokat is teljes terjedelmükben

[3] Wertheimer, 1908. II. 259–260.

[4] Elegendő csak a cikk zárómondatát idéznünk: „Határozottan azt állíthatjuk, hogy az 1867-iki államférfiúi alkotásnak köszönhető, hogy a fönt vázolthoz hasonló pörök, hazánkban, szerencsére, örök időkre, a lehetetlenségek közé tartoznak." Uo. II. 262.

[5] Lovassy spielbergi tartózkodásáról végső soron lakonikusan ennyit állapított meg: „Lovassy László Spielbergben megőrült. Az 1840-ik évi királyi amnesztia hiába nyitotta meg előtte börtöne ajtaját, akkor ő már egész életére tönkrement s élőhalott volt." Pompéry, 1913. 110.

kívánta közreadni.[6] Az idézett források mellett elsősorban Lovassy László unokaöccsének, Lovassy Andornak a visszaemlékezésére támaszkodott a szabadulás utáni állapotok megrajzolásában. Lovassy Andor azonban 1860-ban született, ezért emlékezése részben a családi legendárium összefoglalása, részben gyermekként ő maga is találkozott nagybátyjával.[7] *„Tőle saját szájából hallottam, hogy egy olyan börtönbe eresztették le, mely a sírbolthoz volt hasonló. Derekára egy vastag pléhövet lakatoltak, azt egy lánccal a boltozaton levő horoghoz erősítették, hogy el ne érje a falat, hogy ki ne áshassa a börtön szikláit. A rettenetes odunak egy szűk rácsos ablaka volt, melyből csak a szemben levő hegyoldalra, a kálváriára láthatott ki, hol néha-néha áhítatoskodó búcsúsok énekét hallotta. Ez volt az egyedüli, mit a mozgó, eleven életből láthatott.* [...] *Várta, mikor hívják össze az országgyűlést, tudta hány hónap és hány esztendő telt el már. De mint református fiú elfeledte a katolikus ünnepeket. És ebbe belezavarodott...*"[8] Lovassy Andortól ered a szabaduló skorbutjára és tébolyára való együttes utalás: *„A teste is, a lelke is rom volt. Fehér homlokát iszonyú skorbutsebek*

[6] Bihar vármegye rendeihez. OSZK Kt. Quart. Hung. 3106. Vallás-politika. Politikai iratok gyűjteménye 1832–1847. ff. 183–185. A Pompéry-féle sorban ez negyedikként szerepel. Kisebb szövegvariánsbeli eltérésekkel ez a beadvány megtalálható még: MTA KIK Kézirattár, Ms 5083/14. Lovassy Lászlónak Ns. Bihar Megyéhez intézett 's bé adni szándékolt Nyilatkozása (1840. júliusi másolat). További másolat még: OSZK Kt. Quart. Hung. 3150. Különféle beszédek gyűjteménye (1845) ff. 35–39. (1840. jún. 20-i dátummal). Az MTA KIK Kézirattárban levő másolatváltozaton az alábbi záradék található: „Ezen másolatot a folyamodó kezével s első pennájával írott eredetiről, mellyet az Atyának Lovassy István Úrnak kezeiből nyertem, írtam volt le 1840ki Július elsőbb napjaiban Ns Bihar Megye részéről közgyűlés hirdettetvén, midőn a folyamodónak is tudtára jutott, sietve allig másfél óra lefolyta alatt tettem a fellyebbieket papirosra, melly sietséget az eredetit író tollnak minden vonása első pillanatra tanusítja. Egyébiránt a folyamodónak lelkét, sötét köd gyanánt borító, s ismét káprázтató világossággal, – mint menny tüze által érintett, – fel fel lobbanó képzelgési feszültségnek fé[l]re nem ismerhető nyomai e szerkezeten is láthatók. A fellengő lelkesedés vér alkatának tulajdona vala mindenkor, – de most már lázas kórrá feszült az, s hogy ébrenn, – mágnesi [?] álomban clair-voyentá magasztalt beteghez sokban hasonlít, bizonyítják azon helyek, hol mint egy ihletett jósol, s poétai metaphorákban s allegoriákban szólva lelkének fixa ideájinn mereng." MTA KIK Kézirattár, Ms 5083/ 14; Nagyvárad, július 13dikén 1840. OSZK Kt. Quart. Hung. 3106. ff. 180–181.; Gyöngyös, sept. 18-kán 1840. OSZK Kt. Quart. Hung. 3106. f. 181r; Fölséges Király! OSZK Kt. Quart. Hung. 3106. f. 182. Az eredetileg datálatlan levél keltezéséhez lásd Bártfay László naplóját: „Láttam nála lepecsételt levelet Ő Felségéhez címezve. *A Zrínyi fogadóban van szállva.*" (1840. october 9d; péntek) Bártfay László naplójából, I. 1969. 164. (Kiemelés – K. Gy.); Nov. 19-én 1840. Pest megye közgyűlésén tartott beszéde Lovassy Lászlónak. MOL R 143 1. t. f. 11.

[7] Lovassy Andor, 1912.

[8] Uo. 2. A visszaemlékezés amellett, hogy Lovassy Andor saját, közvetlen emlékeiből tanulságos leírását adja nagybátyja utolsó éveinek, a közölt levéltári források alapján már akkor is evidens ferdítéseket tartalmaz. Lovassy szüleinek például már 1837 novemberében tudomására jutott, hogy fiuk Spielbergben raboskodik (Wertheimer, 1908. 258.), így az az állítás, hogy a szerző apja (Lovassy László unokatestvére és vádlott-társa), Lovassy Ferenc – másodmagával – 1838-ban László keresésére indult, nem felelhet meg a valóságnak, ugyanígy a Kufsteinből való szabadulás sem. Kufstein nyilvánvaló irodalmi toposz, amely egyébként Degré visszaemlékezésében is felbukkan.

borították, elméjét elhomályosította a téboly. Éjszakákon keresztül, hold fényénél jártkelt, ösvényt taposva a fűben, a szülői ház kertjében. Magában beszélgetve, jajongva, keseregve. [...] *Míg ő ott a sötét börtönök mélyén sorvadt, menyasszonya Thurzó Salome, Thurzó János Biharmegye egykori alispánjának leánya, bánatában meghalt. Ezt a leányt látta folyton, az után sóvárgott, epedett.* [...] *Egyszer azt mondta az édes anyjának, hogy* [...] *A Salome lelke a fejemre szállt és azt parancsolta, hogy nem szabad sem innom, sem ennem, akkor meggyógyulok. Erővel kellett a száját fölfeszíteni és így etették napokon keresztül. Végre is bevitték a pozsonyi irgalmas barátok kórházába, hol némileg enyhült betegsége."*[9]

A Lovassy-ügy azonban nemcsak a Ferenc József-i korban, hanem még száz évvel lezajlása után sem hagyta nyugodni a közvéleményt. Új források bevonásával – elsősorban a brünni Országos Hivatal irattárából – először Rédei József hozott napvilágra fontos, új momentumokat.[10] A *Századunk* kiadványából 1938-ban nem nehéz kiolvasni a németellenes kontextust. Bár – mint a Brnoból írt előszó tudtul adja – szándéka szerint dr. Rédei műve „nem akar történetírás lenni a szónak abban az értelmében, amely átfogóbb szintézist és mélyebbre hatoló analízist jelent", ambíciója inkább egy „keskeny történelmi keretbe helyezett reportage", mégis mindmáig megkerülhetetlen forrásműnek számít.[11] Kifejezetten arra idéz börtöndokumentumokat, hogy a fogva tartás körülményei – mindenekelőtt a magánzárka – miként járultak hozzá Lovassy állapotának súlyosbodásához. „Az aktákban 1839 májusában találjuk első nyomát Lovassy nyugtalanságának és lelki élete külső tényekben is megnyilvánuló megváltozásának. Lovassy addigi szörnyű szenvedéseiről persze semmit sem tudhatunk meg az aktákból. Csak amikor már a rettenetes magány, a börtönkamra homálya és levegője megtörte a büszke, dacos és nagytehetségű fiatalember lelkét és az elmebaj nyilvánvaló jelei mutatkoztak rajta, kezdenek az akták Lovassy lelki életének leromlásáról szólni."[12] Rámutat, hogy az utólagos jelentés mind a fogva tartás, mind a szabadon bocsátás szempontjából az elmeállapot súlyosságának enyhítésében érdekelt. Eszerint az orvosi bizonyítvány „azt állapította meg, hogy Lovassy testi állapota változatlanul jó, és ha kedélyállapotát időközönként képzeletének rendellenessége zavarja is, úgy hogy *rögeszme kifejlődése fenyegeti* – állapota egészében véve olyan, hogy nemcsak haladéktalanul útnak indulhat Magyarországra, hanem elutazása egyenesen kívánatos is."[13] (Kiemelés – K. Gy.) Rédei felrója Wertheimernek, hogyan is hihetett az utólagos rendőrigazgatói jelentés-

[9] Uo. 3. Az írásnak egy emléktábla-avatás volt az apropója.
[10] Rédei, 1938.
[11] Uo. 5.
[12] Uo. 80.
[13] Uo. 141.

nek: „Ha a kormányzónak és Sedlnitzkynek a nádor tájékoztatására szánt és az Országos Levéltárban őrzött jelentései nem hallgatják el, hogy Lovassynak sorsdöntő elkülönítése szabályzatellenes kivétel volt, akkor érthetetlen, hogy Wertheimer hogyan is teheti magáévá Sedlnitzky megállapításait. És pedig nemcsak azért érthetetlen ez, mert Wertheimer jól ismeri Sedlnitzky módszereit, hanem azért is, mert ő maga is hangsúlyozza, mily végzetes hatással volt a magány Lovassy sorsára."[14] Az intézkedések elmulasztása (például a szülőkkel való levelezés megtiltása, olvasmányok választásának késleltetése és korlátozása, cellatárs kiválasztásának elhúzódása stb.) és az amnesztia elkésettsége kapcsán még a következő feltételezésnek ad hangot: „Egy évvel vagy félévvel előbb talán még visszaadta volna Lovassynak nemcsak szabadságát, hanem korábbi énjének tökéletességét is, de ekkor már késő volt. A brünni magány befejezte romboló munkáját."[15] Az ő munkája alapján válik azonban nyilvánvalóvá az is, hogy Lovassy dacos börtönbeli magatartása – a harisnyakötés, mint elfoglaltság és az engedélyezett séta, valamint az élelem visszautasítása – szintén az ellen hatott, hogy a börtönbeli lelki megpróbáltatások következményei ellen sikeresen védekezhessen. Rédei is idéz egyébként – kihagyásokkal – a Pompéry-féle, szabadulás utáni beadványokból, azok „fellengősségét" (sic!) azonban egyszerűen korstílusnak nyilvánítja.[16]

Az Országos Levéltárban eközben a per aktáit még mindig pecsét alatt tartották elzárva. Fejős Imre legalábbis Jánossy Dénes levéltár-igazgatónak mond köszönetet, hogy a lepecsételt iratok tanulmányozására számára módot adott.[17] Témánk szempontjából új elemként említhetjük alapvető művéből, hogy Lovassy sorsának alakulásáért annak védekezési taktikáját és önfejű magatartását is felelőssé teszi. „A 10 éves börtönre kiszabott ítélet megtörte Lovassy ellenállóerejét, aki abban a hitben morzsolta napjait, hogy a per befejezésével visszanyeri szabadságát. Atyjának sikerült rávennie, hogy a felséghez kegyelemért folyamodjon. Megalázkodása visszautasításának következtében azután eltelt sötét gyűlölettel. Ennek tulajdonítani, hogy a különben is makacs és dacos ifjú – Kossuth jellemzi így – spielbergi börtönében a legmerevebb magatartást vette fel. Szembeszállt őreivel, akik végeredményben csak utasításra dolgozó közegek voltak, eldobta a lealacsonyító börtönbeli munkát, pedig az elfoglaltságot jelentett volna, visszautasította felekezetének lelkészét, az egyetlen embert, akivel a külvilágból módjában állt érintkeznie. Lelkialkatából hiányzott Kazinczy, vagy Kossuth szívós

[14] Uo. 144–145.

[15] Uo. 119.

[16] Uo. 164. „Ma talán fellengősnek tetszik ez az írásmód, de ne feledjük, hogy akkor – száz év előtt – ez volt a kedvelt stílus."

[17] Fejős, [1948] 1989. 445*. A *Századok* 1948. évi számának sorsa maga is jelzi – Wertheimer megállapításával szemben – a koncepciós perek témájának mindenkori aktualitását.

életbátorsága, ami azokat átsegítette hasonló szenvedéseken, az amnesztia után benne, a jövendő egyik méltó reménységében, már csak kiégett lelket kapott vissza hazája."[18] A szövegben említett tények zöme a fogva tartás időszakára nézve nem új, de kimondott kommentárjuk mégis az egész eseménysort új megvilágításba igyekezett helyezni.

Lovassy „drámájának" felidézését újabban a rendszerváltás szabadságvágya tette ismét aktuálissá. Filep Tamás Gusztáv esszéjében szinte valamennyi idézett forrásmunkát megemlíti, sőt az egyik szabadulás utáni beadvány adja meg az írás végkicsengését, mégis úgy érezzük, hogy az elmezavar és a szabadulás összefüggéseihez másfél évszázad múltán sem jutottunk eléggé közel.[19]

Dolgozatunk fő kérdése: a hivatalos források, valamint a memoárok, naplók, nyilatkozatok, levelek, történeti munkák ismeretében eldönthető-e egyértelműen, hogy Lovassy elmezavara mikor kezdődött, s milyen előzményekre megy vissza? Hogy az őrülés mely fázisában szabadult fogságából, s hogy a szabadulás után változott-e, s ha igen, milyen irányban elmeállapota?

A fogva tartás pszichikai következményei régóta ismertek voltak, a börtönpszichózis kórformáját azonban csak viszonylag későn és mindig nagy viták közepette próbálta megalkotni a pszichiátria. Az elmekórtant 19. századi fejlődési stádiumában sokkal jobban érdekelte az elmebeteg bűnözők büntethetősége, mint a büntetés elmebetegséget kiváltó hatása. Számomra legalábbis meglepetéssel szolgált, hogy a magyar pszichiátriai irodalom bibliográfiájában a „fogságban fejlődő elmebetegségekről" az első mérvadó szakcikkek csak a 20. század elején bukkannak fel.[20] A viták elsődleges okát az jelentette, hogy az elmeorvosok jelentékeny része a fogsági elmezavar „tüneteiben nem talál olyan jellemző sajátságot, amely a külön kóralak felvételére jogosítana".[21] Visszatérő alapkérdés volt, hogy az ún. öröklött és szerzett praedispositiók megléte szükséges és elégséges feltétel-e a fogsági pszichózis kirobbanásához, avagy lelki és testi előzmények nélkül maga a fogva tartás is vezethet elmebetegséghez. Az, hogy a szabadban való mozgás korlátozása, a börtön szigorú fegyelme, a megváltozott táplálkozás, a szabadságvesztés tudatából eredő kedélyi visszahatás – különösen magánzárkában – álmatlanságot, emésztési zavarokat, honvágyat vált ki, s ez vezethet elmezavarhoz, nem okozhatott meglepetést. Mint ahogy az sem, hogy a magánelzárás „kevéssé teszi lehetővé a figyelem elterelését, egyoldalú associatios mű-

[18] Uo. 486. A börtönbeli életre vonatkozóan egyébként Rédeire hivatkozik. Megjegyzendő, hogy Brünnben „felekezete lelkészeként" a bihari református Lovassy számára egy evangélikus lelkészt találtak.

[19] Filep, 1993. 115–124.

[20] Magyar ideg- és elmeorvosi bibliographia, 1993.

[21] Moravcsik, 1901. 349.

veletekre, töprengésekre, lehangoltságra, a jövő miatti aggodalmakra [...] hajlamosít."[22] A fogságban megfigyelt elmezavar általában érzékcsalódásokkal, hallucinációkkal kezdődik, majd ingerlékenységgel, izgatottsággal kombinálódva jogsérelmi (igazságtalan ítélet, közeli szabadulás) és üldöztetéses (például mérgezéses) vagy nagyzási téveszmékben manifesztálódik.[23] A betegség általában heveny lefolyású, tehát a fogva tartott sokkal rövidebb idő alatt megy keresztül az egyéb kórformákból ismert típusos fázisokon, és az esetek túlnyomó részében a magánzárka szigorának feloldása vagy szabadulás után – különösen szakszerű kezelés mellett – általában helyreáll a lelki egyensúly, a hajdan zavart elítélt az új körülmények között tünetmentessé válhat. Krónikussá vált kórfejlődés esetén az eredetileg fogsági pszichózissal diagnosztizált páciens tünetei belesimulnak a pszichiátria 20. század elejére megszilárdult kórképeinek rendszerébe.[24] Az irodalomból egyébként olyan eset is ismert, ahol nem kell ahhoz fogság, hogy valaki „megtébolyodjon". Kuthy Lajos egyik levelében emlegeti fel „Beőthy Miska" esetét, aki Lovassyék letartóztatásának *hírére* lett elmebeteggé.[25]

Lovassy megbetegedését illetően a *hivatalos börtönforrások* meglehetősen szűkszavúak. Pedig Spielbergben, a fogva tartás körülményei között bizonyos lelki és testi tünetek már 1838 folyamán mutatkoztak. Ezeket a börtönorvos utólagos beszámolójából ismerjük. Először különösen „egy számára egykor drága és eltávozott személy" megjelenése álmában okozott változást lelkiállapotában, de ugyanabban az időszakban volt észlelhető az a nála már „fiatalsága óta" megmutatkozó „fejbeli magas vértolulás" is, amelynek orvoslására a korabeli bevett metódus szerint piócákat alkalmaztak.[26]

A börtönorvos véleményében csak 1840 elején bukkant fel annak az abnormalitásnak a minősítése („fixa idea"), amelynek tüneti leírása már korábban is

[22] Uo. 343., 345.

[23] Németh, Orvosi Hetilap, 1904. jún. 19. 136.

[24] „Ha a fejlődés a kritikus pontokon teljesen elakad, a paciens elveszíti individualitását. A tragikus vereség megfogalmazódik és ki is mondatik: ezt nevezzük »téveseszmének«. Minél erőteljesebb a pszichotikus törés vagy az egyéb személyiségfejlődési zavar, annál uniformizáltabbá válnak a képek. Míg az ideálisan egészséges emberek mind különböznek egymástól, hisz szabadon irányítják sorsukat, addig a pszichotikusok, individualitásukat elvesztvén, személyiségfejlődésükben végleg elakadnak. Hasonlóvá válnak egymáshoz, néhány típusra redukálódnak, és szinte elakadt hanglemezként ismétlik önmagukat. E típussá elidegenedett tragikus sorsokat megtaláljuk a pszichiátriai tankönyvek klasszifikációs listáin." Paneth, A mitológiai hős, 1985. 145.

[25] Kuthy 1838-as Tóth Lőrinchez írott levelét idézi Völgyesi, 2007. 55.

[26] MOL N 22. József nádor titkos levéltára. Pol et int. Filmtár 31 236. 72. cs. No. LVI/1. Ernst Rincolini dr. Krankengeschehen des Herrn Ladislaus Lovassy (1840. júl. 28.). A Rédei által idézett morvaországi iratok a „fej felé való és fiatalságánál fogva erősebb vértolulások elleni óvszerként piócák" alkalmazását 1839 októberére teszik. A gyógymód kedvező hatással volt mind az álmatlanságra, mind a nyugtalanságra. Rédei, 1938. 86.

előfordult jelentéseiben. „Beszélgetés közben – valami rögeszme megnyilatkozásaként – mindig arra tér vissza, hogy az agyában lakozik elhalt kedvesének lelke és mindenben az ő sugallatát kell követnie."[27]

Amilyen lomhán reagált börtönviszonyok között a hatóság Lovassy megbetegedésére, annál határozottabb álláspontot foglalt el kórállapotát illetően szabadulása után.[28] Ebben az is közrejátszott, hogy az ellenzék Lovassy állapotáért teljesen a fogva tartók embertelen bánásmódját tette felelőssé.

De mit tudunk meg Lovassy László életéről a *saját maga által írott dokumentumok* alapján? Bármily nehéznek tűnik, maga Lovassy teremtette meg a lehetőséget, hogy az ítélet előtti és a börtönből szabadulás utáni megnyilatkozások összekapcsolásával valamiféle dinamikus elemzéssel próbálkozzunk. Melyek azok a biográfiai szempontból lényeges mozzanatok, amelyek az utólagos és egykorú „nyilatkozások" összevetéséből kihámozhatók?

Az 1840. évi levelekből méltán emelhető ki az anya képe, annál is inkább, mert a letartóztatást követően írt levelek mind az atyához szóltak: *„Az atya lehet csak legjobb barát, imádás az anyáé, ki könnyek közt ölelt fel engemet ájulásomból mint gyermeket, ki nekem annyiszor nyujtá boldogítólag áldását az útra, mikor távoztam, kit én őrülten láttam spielbergi álmaim egyikében."* (Gyöngyös, 1840. szept. 18.) Anélkül, hogy az álomfejtés ingoványos talajára tévednénk, emlékezése szerint az agyában megbúvó szellemek egyik csírájaként épp az anya jelent meg őrülten börtönvízióiban. Börtöninterjúkból közismert, hogy a prizonizáció körülményei között miként fonódik össze álmatlanság és vizionálás. A gyermekkori ájulásra vonatkozó utalás, amelyhez emlékként az anya féltő ölelése kapcsolódik, ugyan megfoghatatlannak tűnik, ám az emlékezeti előzményeket kutatva még akkor is fel kell tennünk a kérdést, ha nem tudjuk rá a választ: vajon miféle ájulásról lehet itt szó?

A fejébe bújt szellem megnevezésére azonban egyedül a szüleihez írt 1840. júliusi levélben kerül sor: *„Én haza tértem, fejembe hoztam Pyber Adellaide lelkét és angyalokat; én mondottam azt, de nem hitte senki, s én nem is kényszeríthettem oly hitre senkit..."* (Nagyvárad, 1840. júl. 13.) A fogalmazás nem hagy kétséget afelől, hogy a fejében költött személy(ek) azonosítása Turzó Salomével csak hazaérkezése után, a rokonság által itthon történhetett, hiszen a spielbergi fogság elszigeteltségében ugyan miként szerezhetett volna tudomást bármelyik ismerősének a haláláról?[29]

[27] Uo. 115. (1840. febr. 15.) Ehhez képest a szabadon bocsátáskor mintegy visszavonta a rögeszme fixálódásának befejezettségét, csak a kifejlődés fenyegetéséről írt. Uo. 141.

[28] MOL A 105. Informations-Protokolle (IP) der Ungarisch Siebenbürgische Section 1837–1847. 1840. (27. ülés) jún. 19. Biharból jelentik: „Lovassy ist übrigens den biharere Nachrichten zufolge ein volkommener Narr". Uo. 1842. (4. ülés) jan. 14. „Lovassy, der nun vollkommen wahnsinnig ist..." A Lovassyval foglalkozó jelentésekre Pajkossy Gábor volt szíves felhívni a figyelmemet.

[29] Vö. Lovassy Andor, 1912. Pyber Adelhaid (sic!) Pompéry szerint Lovassy László első szerelme volt, bár lábjegyzetben hozzáfűzi, hogy Lovassy Andor emlékezése Thúrzó Salomét mondja

A szabadulás utáni iratokban viszont egyetlen utalás sincs arra, amit egy 1837. februári nyilatkozás egyértelműen említ, s az irodalomban s az atya letartóztatás után kelt beadványaiban is több helyütt szerepel, hogy Lovassy Lászlót 1836 májusának végén betegen fogták el. Vajon milyen betegsége volt letartóztatása idején? Erről meglehetősen pontos leírással bírunk épp annak az embernek a tollából, akinek házából elvitték, és aki a történtekről közvetlenül beszámolt egy levélben Lovassy apjának. Nagy József tudósítása szerint *„Laci, ki éppen gyógyulás állapotjában van, az utazásból származott nyughatatlanság miatt magát nem jól érezvén kiváltképpen pedig a lábai hasogatodván, Grosz urat által hivattam, a ki őtet ezen állapotjába megvizsgálván azt mondta, hogy a reumás hideglelése még nem szűnt és nagy és nyughatatlan utat veszedelem nélkül ki nem állhat…"*[30] A reumás hideglelés (febris intermittens) a 19. századi orvosi nyelvben a váltóláznak, vagyis a malária volt az elnevezése, s a malária igen elterjedt járványos betegség volt az akkori Nagyváradon.[31] A beszámoló későbbi részeiből az is kiderül, hogy a letartóztatást végrehajtó Hollósy felajánlotta a váradi ispotályba szállítást és az ottani vizsgálatot, de végül újabb orvosi konzílium után, gyógyszerek felírásával, közös egyetértésben amellett döntöttek, hogy kocsin Pestre szállítják.[32] A váltólázat Lovassy már Váradra érkezése előtt megkapta (ezért sem találták otthon az első letartóztatási kísérletkor), és láthatóan a pesti kaszárnyában, letartóztatása után is szenvedett tőle. Wesselényihez börtönből írott, kicsempészett levelében legalábbis arról tesz említést, hogy *„engem, a harmad napos beteg rabot már fellökdösött álmaimból egy őr, hogy olvasnám el a levelet, mit egyik rabtársam írt, s mivel ágyamból fel nem kelheték, az őr által kiürített ivó-edényem fenekén meg is írtam a választ, s azóta naponta sétálnak a staféták."*[33] A levél egyébként az elhúzódó betegségen túl fényt vet a pesti kaszárnyabeli viszonyok meglehetős lazaságára is.

Lovassy menyasszonyának. Pompéry, 1913. 60. Bár Pyber családról is tud a magyar genealógiai szakirodalom, s a helyesen írva Turzó család Biharban töltött be tisztséget (Turzó János Lovassy letartóztatásakor főszolgabíró volt), nem zárható ki, hogy Adellaid költött személy. Tabéry Géza regényében egyébként Thurzóék leánya, Jetta – Kuthy jövendőbelijeként – tüdővérzésben váratlanul meghalt. Tabéry, 1974. 146.

[30] OSZK Kt. Quart. Hung. 1526. Bártfay László másolatai és jegyzetei. IV. k. ff. 12–13. Dr. Grósz Frigyes (1798–1858) Biharban született, Bécsben szerzett orvosi diplomát, disszertációját a chininről írta. A város első szemkórházának alapítója volt. Grósz, 1939. 9. A mariát egyébként még a 20. század első felében is használták paralisis progressiva ellen. Dr. Paneth Gábor szíves közlése.

[31] Bugát és Schedel, 1833. 43.; Barts, 1884. 210.; Grósz, 1939. 9.

[32] A váradi várba Lovassy nem akart menni, a mindent megígérő Hollósy pedig nem tartotta be a megállapodást, hiszen néhány stáció után szekéren vitette Lovassyt tovább egészen Pestig. Lásd OSZK Kt. Quart. Hung. 1526. IV. ff. 66–69. A Lovassy-perről szóló kéziratos beszámolót eredetileg Kossuth Lajos írta. Lásd Pajkossy, 1994. 812., 817*.

[33] OSZK Kt. Quart. Hung. 1526. IV. 39. (1836. szept. 19.) A betegségre utalás már az első Wesselényihez írott levélben is felbukkan: „[…] *és huzamos ideig tartott betegség erősen próbálták meg béke-*

Fiatalkori magas vérnyomás és váltóláz – ezek a tünetek és betegségek külön-külön is alig, de így együttesen soha sem kerültek a történetírás látószögébe, de egy kórelőzmény rovatban bizonyára szerepelniük kellene. További kérdés, hogy vajon volt-e, lehetett-e ezeknek köze Lovassy elmebetegségének kialakulásához? Anélkül, hogy ok-okozati összefüggést akarnánk teremteni a testi tünetek és az elmezavar között, meg kell állapítanunk, hogy a malária kórelőzményeként, az „agyi vértolulás" (sanguinis congestio) pedig a betegség kirobbanásának szomatikus tüneteként a 19–20. században külön-külön gyakorta szerepel a pszichiátriai kézikönyvek lapjain.[34]

A Wesselényihez írott levelek egyes fordulatai alapján nehéz szabadulni attól a gondolattól, hogy Lovassy László már letartóztatása előtt is erősen hullámzó kedélyű, borongásra hajlamos fiatalember lehetett: *„Sokszor én, mint szabad ember, egy bálban, hol vidám és szép arcokról öröm és élet mosolyga rám, eluntam magamat, gyakran jó barátim közt nem találtam helyemet s egy örömkertnek zöldjét, vagy a lombok közt ellejtő tarka sereget sem mulattatónak, sem elbájolónak nem találtam. Most börtöni világom szükségeihez vagynak mérve kívánatim: akkor mint szabad embernek túlrepültek hévvágyaim hegyen és tengeren."* (1836. szept. 19.) Azt pedig a mindenáron való szembenállás túlfűtött jelének érezhetjük, amikor még az ítéletet megelőzően azon töpreng, hogy egy esetleges kegyelemre miként is reagáljon: *„Miként leend vége börtönünknek? Ha tekintem az eddig történteket s azt, hogy a kormány bűnei közepette is mindig a kegyes szerepet szereti játszani, hinnem kell, hogy Resolutio fog érkezni, mely rettenetes bűneink elmenydörgése után nem kért kegyelmet fog osztogatni. Én irtózom ily Resolutioktól; ha divatba jönnek ezek, ily módon a kormány kegyelmesdi játékkal magát a legnagyobb zavarból is kivághatja. Ha el nem fogadjuk, tűzzel-vassal tanukat kerítenek; addig húzzák a pert, meddig kedvök tartja s elítélnek: mert a hatalmas kormánynak hazugságban maradni nem szabad. Ezen Resolutio iránt levelezésben vagyok rabtársaimmal. Tormássy az elfogadás mellett van. Irjon ez iránt Nagyságod: hálás köszönetet mondok minden szóért."* (1836. szept. 16–17.)[35]

---

tűrésemet." (1836. szept. 16–17.) Uo. f. 33r. A Wesselényihez írott leveleket Waltherr közölte, *Hazánk s a Külföld*, 1869. szept. 9. Tabéry regénye egyébként Kuthy Lajos elfogatás előtti hidegrázásos forró hullámai kapcsán a beteg látomásainak eleven leírását adja, aki „átszellemülten suttogja" Minna és Ariadne nevét. Tabéry, 1974. 122–123.

[34] A maláriáról: Nyírő, 1961. 398. A vértolulások hallucinációs szerepéről már Schwartzer, 1858. 171. Legújabban Pajkossy Gábor egy konferencia-előadásában („A kormányzati terrorizmus politikájának áldozatai", ELTE, 2013. máj. 23.) utalt az Újépület ezredparancsnokának egyik 1836. nov. 13-i jelentésére, miszerint Lovassyt letartóztatása után szifilisszel kezelték. Pajkossy Gábor szíves közlése.

[35] OSZK Kt. Quart. Hung. 1526. IV. Wesselényi válaszában józanságra inti az ifjú rabot: megkegyelmezés esetén *„nem lesz arról kérdés, hogy elfogadják-e a foglyok a kegyelmet vagy nem, hanem megnyílik a börtön ajtaja s a foglyok kivezettetnek; hogy erővel nem fognak benmaradni vagy visszamenni akarni – ezt józan ész kétségtelenné teszi [...] Búcsúzóul állhatatosságot kívánok, és mérsékletet. Mindkettő az erő szülöttje, azon erkölcsi erőé, melynek hódlunk."* Uo. f. 81.

Az 1837. februári börtönirományban már nemcsak a fogdapszichózis előjelei bukkannak fel, de egyúttal a szabadulás utáni szövegek egyes toposzainak előképeit is felfedezhetjük. A vádirat pontjaival szembeni védekezést ugyanis már az irónia határát átlépő ilyenfajta tirádák tarkították: *„Mi áll még a vádlevélből? Semmi. Oda a dicső mív. Ariadne Ariadne kiált a felperes! vezérfonalt légyen fehér vagy fekete! Itt van. Egykor nyújta nekem a k. fiskus Fejes k. ügyvéd társaságában nem fogadtam el – im most én nyújtok egyet s én nem olyan fekete Ariadne vagyok mint Lapsánszky vagy Párniczky ha nem olyan fejér is mint a szép Isten asszony a vezérfonalra ez van írva »bűneidnek töredelmes megbánása a fekete Ariadnék álorcáinak letépése« tetszik? – nem – úgy csudát kell tennie hogy kimenekedjék csudát, különben mint a Zsidó Propheta ki a napot megálította mi mindég állt."* (Sic!) Vagy a Wesselényihez intézett beszéd kapcsán felhozott vádra válaszként ez áll: *„A tűrőké a mennyeknek országa. S javallom a k. fiskusnak Wesselényit tisztelje ha akar maga is tiszteltetni! Vádat és büntetést nem kell és lehet mindig gyalázatul felhozni. Aristidest száműzte Athene, Camilt Róma, Hunyady Lászlót egy gyermek király, Egmontot egy tyran hóhér pallos alá adta; az utolsó Zrínyi és Frangepán felett idegen földön ítéltek minden Corpus Juris nélkül, Dantont és Démoiellest* [sic!] *a szabadság apostolát egy tigris republicanus adta guilloten* [sic!] *alá; az eperjesi mészárszéken Karaffa hóhér elnöksége alatt mennyien léptek vérpadra; s nem holt e meg maga Krisztus keresztfán két gonosztevő közzé felfeszítve! Azért hát csendesen és ismét hát csendesen!!!"*[36]

A legfontosabb életrajzi tanulságokat azonban számunkra mégis a szabadulás után a szülőkhöz írott 1840-es levelek önmagukban tartalmazzák. A rossz nevelésre és a korhely életre való nemzet- és önkritikus utalások közben bukkan fel azok neve, akik jótékonyan hatottak rá: egy tanítója Caesar beszédeivel, anyai nagybátyja Hunyadi László életével, s ifjúkori szerelme mind arra buzdították, hogy több legyen, mint atyja. De igazából az 1832/36-os országgyűlésre való felkerülés adta meg számára az alkalmat az eszmélkedésre. Ahogy ő fogalmaz: „kisimíták" a lelkét (értsük úgy netán, hogy kisegítették a lelki hullámverésből?). Sőt, „[...] *én kezdém érezni az én lelki felsőbbségemet mások felett; éreztem, hogy szorgalommal igen sokat tehetnék magambul, éreztem, hogy énnékem minden barát, ismerős és társalkodási kör többet ad mint sok másoknak, s talán az sem szemtelenség ha én le merem írni, hogy én mind azok felett állottam, kik én mellettem mint ifjak állottak".* (Nagyvárad, 1840. júl. 13.) S a magára ébredt ifjonti öntudat eme túlzásait tekinthetjük akár malíciával, akár megértéssel, az vitathatatlan, hogy Lovassy szüleihez intézett levelében az életút mozgatóerőit és lehetőségeit világos rendszerben láttatja. A mozgatóerők: önerő, pártfogás/kegy és történet/sors. *„Őtet emelheti fel önerő, s akkor ő az úr; emelheti fel emberi pártfogás, emberi kegy,*

[36] Lovassy László börtönbeli beadványa: Tekintetes Királyi törvényes Tábla (Február 9kén 1837) MOL O 73. ff. 42–54.

akkor az ő szerepe alárendelt szerep, mit ő többé nem játszik önszemélyében; felemelheti őt az önerőhöz szerencsésen szegődött történet, s akkor az ő ura [?] *a sors.*" (Uo.) Pontosan látja, mikor tudott volna megfelelni a vele szemben támasztott társadalmi elvárásoknak az atyai úton, a jogászi/politikai pályán, mint legidősebb fiú miként lehetett volna testvérei gyámolává, egy jó házasság útján beolvadva a társadalom szövetébe: *„Én önerőm által lettem volna mindenné; engem nem emelt volna fel atyámról öröklött fény és tekintet, nem idegen kegy, nem alázatos hajlongásokkal vásárlott kormányi hivatal, gyomrombul útált bűnbérűl nyújtatni szokott kegyelem, önerő, ész, állhatatosság és lángoló kebel lettek volna az én fegyvereim, az én czélom lett volna, mit én lelki szemeimmel sejdítve, saját magam tűztem volna ki; az én pályámat én alkottam volna, s így az én ösvényemen én valék leendő az alkotó isten, én süvegeltem volna a sorsot, ha segédül szegődött volna mellém, s én rendíthetlen futottam volna ki a magamét, s az én jutalmam, mire én mérséklett hiúsággal vágytam, böcsület a sír szélén, áldás néhány ajkakról, kikhez engemet fűztek volna az élet legszebb viszonyai a polgári házasság lánczai és férji vagy atyai szerelem.*" (Uo.)

A polgári pályára lépés fenti „normális" válaszútjának kereszteződéséből ragadta el az erőszak, a börtön, az önkény. S az ügyvédi/politikusi pálya s a polgári házasság boldogsága is eltűnt a horizontról. Maradt a prófétaság, hogy mint rab s mint szabadult ember felülemelkedhessen a determinált, de kivitelezhetetlen polgári és politikai alternatívákon, a sorson. Ezért az elhivatottság múlt ideje és legyenje és a kibicsaklott lehetőség feltételes múltja közötti szakadék a sorsra vonatkozó bekezdésekben: „[...] *én születtem, hogy próbaszáltamkor egy fénycsillag* legyen *főkövem, mit én teremtettem volna, mi hosszabb életű* lehetett volna *néhány perczekkel mint egy futó csillag ragyogása az istenek egén.*" (Uo.) (Kiemelések – K. Gy.) Ahogy Napóleoné, az ő műve sem lett *„az idő lelkében megalkotva"*. Az olvasott szövegekben az idő amúgy is egybefolyó és elmosódó kategória, múlt, jelen, jövendő vagy megbonthatatlan egységben elsuhan a történelmi idő felett, vagy a csodatétel szintjén bukkan fel, mint amikor Wesselényi elveszett szeme világát egy mindenható mitikus gesztussal ő adja vissza: *„Én neki szemet adok: isten kegyelmébül, az ő szemét elvette a történet, az idő visszaadja én bennem.*" (Gyöngyös, 1840. szept. 18.)

A szabadulás utáni iratok egyik kulcsfontosságú evidenciájáról mind a korabeli históriai tanúságtételek, mind a szakirodalom egyöntetűen hallgatott. Hogy tudniillik miután börtönéből szabadultan hazament Biharba, konfliktusba került általa nagyon tisztelt atyjával, szeretett anyjával, s elszökött otthonról. Július elején még Nagyváradon, szeptemberben már Gyöngyösön, október elején pedig Pesten tartózkodott. Zavartságának elmélyülése is erre az időszakra tehető, lassan minden szál elszakadt körülötte. A pszichoanalitikus megközelítés bizonyára megragadná a szövegekben rejlő kultúrhistóriai analógiákat, főként az apa-fiú konfliktus kínál erre talán túlságosan is kézenfekvő fogódzókat. Az

atya, aki komoly szerepet vitt a perben fia „derekas védelme" érdekében, s akivel brünni fogva tartása idején talán leginkább hiányolta a kapcsolattartást, de akit még szembefordulásuk idején sem hibáztat nevelési hiányosságaiért, a Nagyváradon kelt levélben visszamenőleg is egyértelműen korlátozó szerepkörben tűnik fel: *„Édes atyám nem tudta felismerni az én lelkemet, nem tudta felfogni a lángszenvedélyt, melly nemesedve engem oly magasra vihetett volna; édes atyám atyai szavai csak leverhették volna az én lelkemet, csak elfojthatták volna az én nemes nagyravágyásomat ha halandó ember képes lett volna uralkodni az én lelkemen. Az én lelkem nagyobb volt mint az édes atyámé, s ugyan azért én nem lettem és nem lehettem azzá mi édes atyám volt."* (Nagyvárad, 1840. júl. 13.) A konkrét konfliktus azonban gyakorlatilag az volt, hogy a lelkében megbúvó szellem sugallatára folytatott böjtöket édesatyja *„orvosi segedelemmel, atyai jóságbul"* megakadályozta, vagyis mesterségesen tápláltatta. Ez elől kellett elszöknie. Hogy a fejébe bújt szellem parancsának engedelmeskedve életben maradhasson.

De vajon miért van az, hogy a történetírás még csak meg sem említi a szülőkkel való konfliktust? Talán valamiféle kegyelet késztette Cliót a hallgatásra? Bizonyára az is, de az elsődleges okot mégis abban látom, hogy az elmebaj szabadulás utáni elhatalmasodása egyáltalán nem illett bele abba a kialakuló történeti-politikai diskurzusba, amely a megbetegedést csak és kizárólag a bécsi politika és a brünni fogva tartás (a „polizei-policia") számlájára írta. A magát prófétának képzelő, vallásalapító Lovassy a magyar reformpolitikusok számára is kellemetlen volt az amnesztia utáni új helyzetben. Széchenyi, aki már korábban is ellenszenvvel figyelte Lovassy radikalizmusát, egyértelműen hangot is ad naplójában baljós megérzéseinek: *„Megjelenik Lovassy mint Roller akit a nemzet megmentett. Ők bakot kell hogy lőjenek."*[37] (Kiemelés az eredetiben.) Lovassynak tehát meg kellett érnie, hogy nemcsak apja kezdte őt bolondnak tartani, hanem a haza is, amelynek kedvéért magánzárkabeli szenvedései közepette saját jövőbeli prófétai szerepét vizionálta. A racionalizálódó és konszolidálódó politikai harcban nem volt szükség messiásokra. A családnak, József nádornak és végső soron az ellenzéknek is egybeestek az érdekei, hogy kikapcsolják a közéletből, legfeljebb az lehetett kérdéses, hogy elfogadható-e a fiukat törvénytelen ítélettel tönkretevő, idegennek tekintett hatalom képviselője által felajánlott segélyösszeg. Erről megoszlottak a vélemények. Hosszabb távon azonban Lovassy László számára aligha nyílt más lehetőség, mint hogy gondnokság alá rendelve hivatalosan is bolonddá nyilváníttatik. Kossuth, aki eredetileg országgyűlési ifjúság-

[37] Széchenyi, 1978. 915. (1840. máj. 13.) Roller, hajdani diák, a bitó alól társai segítségével kiszabadított rabló Schiller *Haramiák* című drámájából. Széchenyi már közvetlenül az ítélet előtt is kárhoztatta Lovassyék oppozíciós politikáját: *„Lovassy, Tormássy és társai* [...] *minden közeledést lehetetlenné tesznek."* Uo. 827. (1837. febr. 16.)

beli barátjánál, Besze Jánosnál Esztergomban kívánta elhelyezni, súlyosbodó állapotát látva – Wesselényivel összefogva – azonnal gyűjtést kezdeményezett „gyógyítása megkísértésének költségeiről gondoskodni".[38] A kezdeti nekibuzdulás azonban 1844-re kifulladt, s a család Nagyszalontán élő ága számára – az anya 1841-es, az apa egy évvel későbbi elhunyta után – komoly fejtörést okozott a további gondozás.[39] 1842-ben – József nádor intézkedési terve idején – még az atya helyezte el a dr. Pólya által 1842 májusában alapított magánintézetben.[40] Maga Pólya József, aki bőrgyógyászként fogott elmebajok gyógyításába, s magát „szellemtanásznak" nevezte, fő formákként őrjöngést, tébolyodást és ostobaságot/butaságot különböztetett meg. Mint írta, „a szellemnek, mint ollyannak betegséget nem tulajdonítunk, csak annak műszereit [organon] valljuk betegedhetőknek s beteg műszerek által teendő külöléseit [manifestáció] kórjelileg betegségnek."[41] A fenti meglehetősen doktriner szomatizmushoz képest, szerencsére, az intézet működéséről szóló beszámoló – természetesen név nélkül – sokkal pragmatistább kórleírásokat közöl. Egyenként felsorolja azt a 12 beteget, akik 1842–1844 között megfordultak a Városliget északi szélén, a Rákos partján a hét és fél holdas parkban lévő intézményben. A páciensek listáján végigtekintve, az életkor és a tünetek alapján meglehetősen egyértelműnek tűnik, hogy elvben mely kórleírások illeszthetők leginkább Lovassyra. Szóba jöhet az a rögeszmés „27 éves férfiú, ki magát két évig a világon legnagyobb úrnak" képzelte, ám akinek intézeti tartózkodása csak 1842. május 2. – 1842. október 22. közöttre esett, s akit „az agyban történt létszeri változások miatt gyógyíthatatlanként" bocsátottak el. Felmerülhet az a 32 éves férfi, „ki négy évig szenvedvén politicai ábrándokban" 1842. július 4-étől 1843. április 20-áig volt ápolt, majd „valamennyire javult állapotban vitetett közkórházba". Mégis leginkább az valószínűsíthető, hogy Lovassyt annak a 30 éves férfinak a leírása fedi, „kinek ámbár leghatalmasabb okok által zavarodott meg elméje, s baja már 2 éves volt fölvétetése

[38] Bártfay László naplójából, I. 1969. 165.; Kossuth Lajos iratai, 1989. 665–666. Kossuth levele Luka Sándorhoz (1840. dec. 19.), illetve a hozzáfűzött szerkesztői jegyzet. Eszerint 1840 végén Kossuth Nagyváradra, az atyához szándékozott eljuttatni a befolyt összeget. A gyűjtésre lásd még Kardos, I. 1905. 277. Egy 1841. januári információs jelentés úgy tudta, hogy Lovassy már öt hónapja Beszénél tartózkodik Esztergomban. MOL A 105 IP 1841. (5. ülés) jan. 15.

[39] Lovassy Mihály (Lovassy István testvére, a perben szereplő Lovassy Ferenc apja) levele Bihar megye másodalispánjához, Bernáth Józsefhez (1844. jan. 23.), amelyben Kossuth levelére válaszként a beteg valamely szerzetesrendnél való elhelyezését szorgalmazza. MOL R 143. 1. t. ff. 12–13.

[40] Az intézeti elhelyezésről a Pest megyei alispán számol be József nádornak. MOL N 22 73. cs. XXV. Mikrofilm 31 236. (1842. máj. 2.). Pólya intézetéről Lovassy Mihály idézett levele is említést tesz. Az intézetről és alapítójáról lásd Pólya, Orvosi Tár, 1842. febr. 6. 81–89.; valamint Zsakó, 1956. 86.

[41] Pólya, Orvosi Tár, 1839. dec. 8. 359–360. A magyar elmekórtan 19. századi alakulásáról összefoglalóan lásd Horánszky, 1968. 37–55.; Lafferton, 2004.

előtt, mégis a rajta eddig nyilvánosan észrevett lassu javulás ennek fokonként növekedésére jogosít".[42] Épp a nagyjából hasonló életkorú „téves eszméjűekkel" összehasonlítva feltűnő, hogy a leírás szinte semmi megfoghatót nem tartalmaz, s így a lassú javulásra vonatkozó prognózis (összevetve a többi, már szabadult rögeszmés intézet utáni útjával) nem tűnik sem különösen vigasztalónak, sem érdemben megalapozottnak. Egy organikus és szomatista pszichiátria nem nagyon tudhatott mit kezdeni Lovassy elmeállapotával. A kor elmegyógyászatát a „pszichisták" és „szomatisták" vitája uralta, annak függvényében, hogy a betegséget lelki (azaz a korábbi életszakasz halmozódó feszültségeire), avagy testi okokra (fejsérülésre, reumára, nemi betegségre, alkoholra stb.) lehet visszavezetni.[43] A korszak kialakuló tudományága nem tudta még rendszerbe foglalni a jobb és rosszabb fázisokat, nem ismerték még a mániákus depressziót, s a neurózis pszichózisba fordulásáról is legfeljebb megfigyeléseik lehettek. 1844 nyarán mindenesetre Dessewffy Gyula Lovassy Lászlót már Pozsonyban látogatta meg az Irgalmas barátok zárdájában, ahova Lovassy István csukatta be.[44]

Egyértelmű, hogy Lovassy 1840 utáni saját kezű irományai állapotának további súlyosbodásáról tanúskodnak.[45] Nem hozható ez összefüggésbe az intézeti kezeléssel, hiszen a romlás már otthonról elszökve felgyorsult, ám arra sincs semmilyen bizonyíték, hogy az intézeti kezelés következtében jobb állapotba került volna. Kardos Samu Wesselényi iratai között rábukkant egy datálatlan Lovassy-levélre, amelyet közölt is: *„Wesselényi Miklós! kérlek légy szíves én érettem jönni, hogy ne haljak meg a bolondok házába* [sic!]. *Tedd meg azt az én életemért, a mi múlik örökre, örökre* [...] *Azzal megelégedhetik Ő felsége* [...] *Az ember halandó, nem élhet mindég* [...] *Azért írom, hogy ha elhinnéd* [...] *Lovassy László."*[46] Az uralkodó történetpolitikai diskurzushoz igazodva a közreadó Spielbergbe helyezte a levél születését. Azt gondoljuk azonban, hogy a bolondokházára való utalás valószínűbbé teszi a szabadulás utáni keltezést. A fentiek alapján nem csodálkozhatunk azon, hogy Lovassy nem érezte jól magát egyik intézetbe zárva sem.

[42] Kun, 1844. 34.

[43] Pisztora, 1980. 56–57*. A „szomaticizmus" 19. századi dominanciájára: Porter, é. n. [2003] 135–169.; Shorter, 2003. 113–175.

[44] Dessewffy Gyula Mór naplója. OSZK Kt. Quart. Hung. 4111 2. k. 74–75. 1844. nyárelő (június).

[45] MOL N 22 No. XXIII. Mikrofilm. Lovassy László datálatlan felterjesztése József nádorhoz, mellékelve *Világtan* című írásműve (1842. máj. 1.); MOL R 143 1. t. f. 24. A datálatlan levél Fölséges király címzéssel a Kossuth Archívum 501. fasciculusából került jelenlegi levéltári őrzési helyére. Keltezéséhez annyi fogódzót tartalmaz, hogy anyja haláláról is szól benne, amely 1841-ben következett be, s vízkúráról is említést tesz, ami nyilvánvaló intézeti kezelési tapasztalatra utal.

[46] Kardos, 1905. I. 277. Dessewffy idézett naplójegyzetében négy levelet is átvett Lovassytól, amelyekben kiszabadítását kéri (Bihar megyéhez, Gr. Széchényi Istvánhoz, Pozsony város tanácsához, húgához, Lovassy Amáliához). OSZK Kt. Quart. Hung. 4111 Dessewffy-napló, 2. 75.

A hátralévő fél évszázadról kevés információ maradt fenn. Annál azért több, mint ami beépült a mártírsors időtlen históriájába. Biztosnak tűnik például, hogy a bihari visszaemlékezésekkel ellentétben nem tartózkodott mindvégig Nagyszalontán. A családon belüli nézeteltérések, perpatvarok, a kiskorú testvérek nagy száma is okai lehettek annak, hogy egy hosszabb időszakot a hatvanas-hetvenes években anyai nagybátyjának fiánál, Illésy Sándornál Kisújszálláson töltött.[47] A Szalonta melletti gyaraki birtokon levő ház csak élete legvégső szakaszában vált otthonává. A laikus történeti tudat sohasem tudta feldolgozni azt az ellentmondást, amely Lovassy elméjének bizonyos területeken megmutatkozó viszonylagos épsége és rögeszméi között feszült. Jellemző erre a felfogásra a családi emlékezés: *„Mi mint gyermekek esténként sokszor hallgatóztunk, midőn magában beszélt, szónokolt a tisztelt Karok és Rendekhez. Ha pajkosságból rányitottuk az ajtót, rögtön elhallgatott és kedves szelíd szavakkal beszélgetett velünk. Ebben az időben, a szó szoros értelmében* nem volt őrült *Lovassy László, csak valami bágyadt fásultság és közöny lepte meg a lelkét. Nem igen érdekelte semmi. Néha hónapokig ki nem lépett a szobája küszöbén. Az ágya szélén félig felöltözve üldögélt és elmélázva szivarozott, pipázott."*[48] (Kiemelés az eredetiben.) A szinte teljes elszigeteltségben régi könyveit inkább nézegette, mint olvasgatta, irományait ki- és bekötözve szinte motorikusan rendezgette, de legszívesebben a szálló füstöt bámulta némán.[49] A prizonizáció és a hospitalizáció pszichotikus zsákutcái után ebben a krónikus defektállapotban tengette hátralevő napjait.[50] Mindentől szabadon.

[47] MOL O 86. 3. d. Mikrofilm 49276 ff. 343–341. Balogh [...] levele ismeretlen Kálmánhoz. (Jászberény, 1906. nov. 10.) A levél külön hangsúlyozza, hogy nem saját, szintén Kisújszálláson élő testvérénél, Lovassy Istvánnál, hanem unokaöccsénél élt. Illésy Sándor (1830–1886) 1855-ben hadnagyként szabadult az 1849-es közlegényként való besorozás alól, tehát csak ezt követően kerülhetett hozzá. A nagykunok utolsó főkapitánya, 1870-től Kisújszállás polgármestere volt. Szinnyei, V. 1897. 40–41.; Bona, 1988. 278.

[48] Lovassy Andor, 1912. 3.

[49] Szűcs, 2003. 216–217.

[50] Erving Goffman teóriájából kiindulva a totális intézményekből való szabadulás dilemmáira szép elemzést nyújt újabban Kazinczy példáján Dobszay, 2010. 294–306.

EGY SORSÜLDÖZÖTT RÖGESZMÉI*

Sasku Károly (1807–1869)

Sasku Károly a 19. század közepén Pest-Buda ismert alakja volt,[1] akinek arcélét két kortárs is megörökítette. Lónyay Menyhért 1837-ben, egyetemi tanulmányai idején lakott együtt Pesten Saskuval, s mint írta, Saskunál *„eredetibb egyéniséget alig ismert"*. Szeretettel festi elénk alakját, akiben az *„alapos készültség párosult* [...] *a legimpracticusabb gyermekies együgyüséggel"*. Órákig magyarázta tudományos alapon, rajzokkal is illusztrálva a Lónyay fiúknak az úszás mesterségét, maga azonban csak *„kötélen tartva magát bocsátkozott a vízbe, és nem is vitte többre három esztendőn át"*. Megvoltak a maga „bogarai", például: nyakravalót „theoriából" soha nem viselt, mert ha szorítja a nyakát, az gátolja a vérkeringést, s *„az észbeli tehetségekre is károsan hat"*. Megemlékezik Lónyay arról is, hogy az egyébként inkább gyávasággal küzdő Sasku hogyan lett 1848–1849 nagy küzdelmei közepette bátor pattantyús a honvédseregben. Arról sem hallgat, hogy később *„az esze nem igen volt helyén"*, meg volt győződve arról, hogy állandóan üldözik, gyakran költözködött, mert mindenhol hallani vélte a figyelők suttogását. De, tette hozzá, a Magyar Tudományos Akadémia kiadványainak korrektoraként hibát soha nem vétett, munkáját a lehető legpontosabban végezte.[2] Egervári Potemkin Ödön, aki az Akadémián korrektorként együtt dolgozott Saskuval, s láthatólag kevés bizalmasainak egyike volt, hiszen személyes iratai is hozzá kerültek, 1869-ben, Sasku halálakor a *Vasárnapi Ujság* hasábjain elevenítette fel a „ritka jellemü hazafi" és „reális tudós" portréját. Rövid életrajzot közölt róla, majd részletesen szólt az 1850–1860-as évek Saskujáról, aki jellegzetes öltözékében (magyar öltöny, vörös nadrág, hosszúszárú csizma, gombos kis sarkantyúval, télen-nyáron piros prémes kucsma), fokossal a kezében úton-útfélen akár órák hosszat is hevesen szónokolt az állampolgárokat árgus szemekkel figyelő rendőrspiclik ellen, naponta több alkalommal is. Még a legelmerültebb munka közepette is végigjárta hirtelen lakása épületének felső emeleteit, a padlást, hogy a rejtett megfigyelőkre leljen. Hetivásárok alkalmával pedig „korán kelt, a piaczra

* Társszerző: Deák Ágnes.

[1] Saskura lásd Szinnyei, XII. 1908. 266–269.; Szatmár vármegye, é. n. 390–391.

[2] Kónyi, 1885. 349–351. Köszönjük Hermann Róbertnek, hogy felhívta a figyelmünket erre a forrásra.

sietett, maga köré gyüjté a falusi pórnépet, s a policzei-spionokról szónokolt nekik órahosszakon át". Ha azonban valami tudományos kérdést intéztek hozzá, azonnal a legnagyobb komolysággal válaszolt.[3]

„Sasku Késtsináló Károly" 1807-ben született a Szatmár megyei Felsőbányán. Apja, nemes Sasku István Egervári értesülése szerint bányabirtokos volt.[4] Tanulmányait a debreceni református kollégiumban végezte, s ahogy 1831 márciusában kiállított bizonyítványa tanúsítja, minden tárgyból eminens volt. Nem tudjuk, pontosan mikortól tanult Debrecenben, de egy későbbi igazolás szerint már az 1822–1823-as tanévben „dicséretes előmenetelt tett" a debreceni rajziskolában. A debreceni tanulmányok lezárulta után, 1833 augusztusában dicséretes eredménnyel ügyvédi vizsgát tett Pesten.[5] 1832-ben azonban a selmecbányai magyar királyi Bányász- és Erdészakadémiára iratkozott be, majd 1834-ben a pesti egyetemen az Instituto Geometrico-hydraulicóban végzett tanulmányokat.[6] 1835-től Pesten az Országos Építészeti Főigazgatóság térképrajzolási intézetében ingyenes „gyakorlászként", azaz gyakornokként kezdett dolgozni, a helytartótanács 1836-ban engedélyezte rendes díjazással való alkalmazását. Ezután az Országos királyi Duna Mérési Intézetben dolgozott, elöljáróinak „folvásti megelégedését megnyerve", ahogy a kérésére 1841 elején erről kiállított igazolás fogalmaz. (Ez idő alatt, mint láttuk a Lónyay fivérek példáján, magántanítóskodott is.) 1842. szeptember – 1844. július között a máramarosszigeti református líceum tanára lett, igen impozáns az általa tanított tárgyak listája: bölcsészet, mennyiségtan, történettan, természeti jogtan, országtan, országállapottan és neveléstan. Saját maga döntött úgy, hogy inkább újra a mérnöki teendőknek szenteli magát. 1845 tavaszán már Bács megye főmérnöke igazolta, hogy 1844 augusztusától mint „mérnök gyakorlász" ott foglalatoskodott, s magát becsületesen viselte. Ezt követően két hónapig a Magyar Középponti Vasút „technikai irodájában" dolgozott fizetés nélküli önkéntesként, majd újra saját akaratából lépett ki. 1846. február 23-án azután végre, úgy tűnik, megállapodott, a Tiszavölgyi Társulat segédmérnökeként állt munkába Pesten évi 1200 ezüst forint fizetéssel.

[3] Egervári, 1869. Egervári (Potemkin) Ödönre (1823–1895) lásd Szinnyei, II. 1893. 1219–1222.; Gulyás, VII. 1990. 106.

[4] Vö. A debreceni református kollégium bizonyítványa, 1831. márc. MTA KIK Kézirattár, M. Irod. Levelezés 4-r. 160. sz.; Egervári, 1869. 476. Nem pontos tehát Bona Gábor értesülése, aki Saskut nem nemesként tartja nyilván. Bona, 2009. II. 299. Sasku életútját hagyatékának iratai alapján vázoljuk fel (Sasku Károlyra vonatkozó különféle iratok, Sasku Károly útlevele és tartózkodási engedélye, Bizonyítványok Sasku Károly tanulmányi előmeneteleiről és elfoglalt hivatalos állásairól, Sasku Károly levelezése. MTA KIK Kézirattár M. Irod. Levelezés 4-r. 160. sz.), csak az ettől eltérő forrásokat jelöljük külön jegyzetben.

[5] MNL OL O 78. Protocollum Censuratorum Advocatorum, 5. k.

[6] Vö. A selmeczi M. K. Bányász- és Erdész-Akadémia, 1871. 148.

Mindemellett már a '30-as évek közepétől megjelentek munkái a jogtudomány, a pedagógia, illetve a filozófia és a matematika köréből, ahogy a Tiszavölgy rendezéséről is egy fordítása.[7] A kortársak mind kitértek bámulatos nyelvtudására, eszerint németül, latinul, görögül, héberül, franciául, angolul, olaszul, spanyolul és portugálul is beszélt.

1848 tavaszának nagy politikai fordulata Sasku életét is új irányba terelte. Láthatóan nagy lelkesedéssel támogatta a magyar kormányzat politikai célkitűzéseit. Amikor 1848 májusában a magyar kormány adakozásra szólított fel, a Radikál Körben felfektetett gyűjtőívre Sasku is feliratkozott, lemondva évi fizetésének a feléről „mindaddig, míg a hazának szüksége van rá".[8] Néhány hónapig még tovább végezte munkáját (1848 augusztusában még a társulat megbízásából Bereg megyében utazott), majd feltehetőleg 1848 szeptember végével feladta mérnöki állását. Pontosan nem tudjuk, mikor lépett be a honvédhadseregbe, ahol – amint arról Lónyay tudósít – mérnöki képzettségének megfelelő feladatot kapott. Valamikor 1849 nyarán az előretörő császári csapatok ellenében szabadcsapat szervezését tervezte – erről pontos információk nem állnak rendelkezésünkre, de az 1850-es évekből fennmaradt két rendőrségi feljegyzés egyike Saskut mint „gerillavezért" említi.[9] A világosi fegyverletétel alkalmával felvett jegyzék szerint Sasku is

SASKU KÁROLY (Jankó János rajza)
Vasárnapi Ujság, 1869. aug. 29. 476.

[7] Szinnyei előtt az alábbiak ismertek: *A tanítás alaptudománya* (1837–1838); *Törvények alaptudománya* (1841); *Boldogságtudomány, vagyis mimódon teheti magát az emberi nemzet lehető legboldogabbá?* (1842); *A kelet és nyugat népe és a közintézetekről* (1842); *Körszeletek, vagyis a kör-terület némelly görbe oldalú darabjainak négyszegítése, és a körnek más egyenlő nagyságú görbe s vegyes oldalú területekre átváltoztatása* (1847); *Vélemény a Tiszavölgy rendezéséről*. Paleocapa Péter után olaszból ford. (1846). Szinnyei, XII. 1908. 269.; Fehér, 2001. 232–238.

[8] Spira, 1998. 211.

[9] HL Absz. kori iratok, K. k. III. Armee-Commando, Bd. 68: Auszug aus dem Index der k.k. Armee-Polizeisektion in Ungarn von 1849–1850. Nr. 1444. Ezt feltehetőleg Csány László egy a

a magukat megadók között szerepelt főhadnagyi rangban.[10] Egervári szerint azonban nem ment teljesen simán a megadás, mivel kardját nem akarta az oroszoknak átadni, s erővel kellett lefegyverezni.[11] Ennek ellenére hamar szabadon bocsátották, 1849. október 10-én már pesti tartózkodási engedélyt állított ki részére a pesti városparancsnokság.[12]

Ezután az újrakezdés és nélkülözés időszaka következett. Egervári szerint vásárolt egy fűrészt, azzal járt egy hónapon keresztül házról házra munkára ajánlkozva, jobbára csak krumplin élve.[13] Lónyay említi, hogy még a '30-as években nemegyszer fejtegette Sasku előttük, hogy *„a becsületes embernek készen kell lenni, inkább éhezni és meghalni, mint hogy bármiért vagy bárkinek kedveért nem tisztességes dolgot tegyen."*[14] Ezek az évek tehát Sasku számára az erkölcsi próbatétel időszakát jelentették. A nemzeti gondolat elkötelezett híve volt és maradt, az „osztrákok" kérlelhetetlen ellenfele (később korrektori fizetését is csak arany- vagy ezüstpénzben vette fel, mivel a papírbankót, rajta az osztrák császári kétfejű sassal nem volt hajlandó elfogadni).[15] Korábbi foglalkozásai közül ismét a magántanítóskodással próbálkozott, hiszen az viszonylag szabad, az államhatalomtól nem függő megélhetési forrást jelenthetett, de az ekkoriban már inkább terhére lehetett.[16]

A nélkülözések közepette sem adta fel a tudományokkal való foglalkozást, bizonyítják ezt hagyatékában a Országos Széchényi Könyvtár őrének 1855–1856-ból származó igazolásai s a Ráth Mór könyvkereskedésétől érkezett tekintélyes számla 1859-ben, összesen közel 250 ezüst forintról, a felsorolt művek között szerepeltek nyelvkönyvek (francia nyelvtan és szótár, angol szótár) és szakkönyvek is. Igyekezett saját művei kiadásából is keresethez jutni, kiterjedt tudományos érdeklődésének megfelelően továbbra is igen sokoldalúak voltak munkái, melyekre próbálta külföldi tudományos szervezetek figyelmét is felhívni.[17]

---

császári hatóságok kezébe került levelére alapozták, miszerint Sasku Pátkára érkezett egy csapattal, hogy az ottani vadászokkal találkozzon, s abban reménykedik, hogy belőlük „szép gerilla egység" alakulhat. A megfigyelt gyanús személyekről vezetett nyilvántartásban legalábbis ezt jegyezték fel Sasku adatlapjára, amely ezenkívül semmi más információt nem tartalmazott. HL Absz. kori iratok, Rendőrségi nyilvántartási lapok. A Bach-korszakban politikai szempontból rendőri megfigyelés alatt állt gyanús személyek nyilvántartási lapjai. Sasku Károly.

[10] Világosi fegyverletételnél a magyar tisztek Névjegyzéke. HL 1848–49-es gyűjtemény 51/17.

[11] Egervári, 1869. 476.

[12] Aufenthalts-Schein, Pest, 1849. okt. 10. MTA KIK Kézirattár, M. Irod. Levelezés 4-r. 160. sz.

[13] Egervári, 1869. 476.

[14] Kónyi, 1885. 351.

[15] Uo.

[16] Vö. ifj. Pellionis József levele Saskuhoz (Huszt, 1856. ápr. 14.): *„magadat pedig az előadás gyötrelmétől megmentenéd"*. MTA KIK Kézirattár, M. Irod. Levelezés 4-r. 160. sz.

[17] *Neveléstan, vagy utmutatás a helyes gyermeknevelésre testi, értelmi és erkölcsi tekintetben* (1852); *Illendőségtan, vagyis a művelt és jó erkölcsű magaviselet szabályai* (1854); *Életre hasznos tanuságok gyűjteménye* (1854); *Általános ország állapot-tan* (1857); *A körnek uj általános törvényei és egyenletei* (1860).

A hagyatékában található magánlevelek ennek ellenére állandó pénzügyi zavarokról, szűkölködésről és kiszolgáltatottságról tanúskodnak. Úgy tűnik azonban, számíthatott szerető családtagokra szorult helyzetében. Testvére, a Nagybányán élő Julianna (és férje, Szabó Lajos), illetve másik lánytestvére részéről a Huszton élő Pellionis család igyekezett segíteni neki, 50–100 forintos alkalmi küldeményekkel.[18] Ha kellett, a rokonság és a jó ismerősök hálózatát is mozgósították, hogy segítségére legyenek. 1855 őszén például „a lakosság" nevében küldött neki sógora 150 forintot.[19] Unokaöccse, ifj. Pellionis József 1856 tavaszán lakni is invitálta magához Husztra, levelei a nagyrabecsüléssel teljes szeretet hangján szólnak Saskuhoz. Nem tudjuk, Sasku mérlegelte-e egyáltalán az ajánlatot, mindenesetre a fővárosban maradt.

A mindennapi megélhetési gondok enyhültek azután 1859 decemberében, amikor a Magyar Tudományos Akadémia megürült korrektori helyére Toldy Ferenc Saskut alkalmazta, s két hónap után kezdeményezte „rendes javítnokká" való kinevezését évi 300 forint fizetés mellett „tudományos jeles készültsége, nyelvtudományi ismeretei, gondossága és szabatos eljárása [...] mívelt viselete s lelkiismeretes szorgalmánál fogva".[20] Ez persze szintén csak szerény megélhetést biztosított számára, Egervári szerint az 1860-as években is igen mértékletesen élt: reggel, este egy pohár hideg tejet ivott, ebédjére legfeljebb 24 krajcárt költött, szeszes italt soha nem fogyasztott, s mindig korán lefeküdt.[21] Mégis legalább élete utolsó évtizedében újra rendszeres bevételi forrással rendelkezett.

Betegségének kezdetét Sasku maga is „a háború", azaz a szabadságharc végére tette. Egervári szerint az 1849 augusztusa utáni első hónapok testi és lelki megpróbáltatásai közepette „tört meg tántorithatlan honfi szive és hite, nagy lelki rázkódtatáson kellett átmennie; nemzete bukásának eszméjével sehogy

Szinnyei, XII. 1908. 269., vö. A művelt és udvarias ember, 2001. 28–29.; Heckenast Gusztáv, Emich Gusztáv egy-egy levele, Szilárdy Károly kecskeméti nyomdász két levele, három levél az „Institut Impérial de France, Académie des Sciences" nevében, egy levél a „United States of America, State of New York, City of New York, American Institute" nevében megtalálható Sasku hagyatékában.

[18] Id. Pellionis József máramarosszigeti kereskedő „sógor uram"-nak nevezi Saskut 1856-ban, feltehetőleg az ő felesége volt Sasku másik leánytestvére. Ifj. Pellionis József Husztról „Édes Károly Bátyám!"-nak szólítja, feltehetőleg az unokaöccse volt. Az ifjabb József Béla nevű fiának pedig Sasku volt a keresztapja. MTA KIK Kézirattár, M. Irod. Levelezés 4-r. 160. sz.

[19] „...tisztelnek minden rokonid adja az ég hogy légy egésséges míg ezen a rongyos vilagon [sic!] kinlodúnk..." Szabó Lajos levele Saskuhoz, Felsőbánya, 1855. nov. 16. MTA KIK Kézirattár, M. Irod. Levelezés 4-r. 160. sz.

[20] Toldy Ferenc titoknok jelentése Dessewffy Emil gróf, az Akadémia elnöke részére, Pest, 1860. febr. 13. MTA KIK Kézirattár, Régi AL 178/1858.; ugyanitt lásd Sasku 38 átvételi elismervényét, utoljára 1868 decemberéből.

[21] Egervári, 1869. 478.

sem tudott kibékülni".[22] Szintén Egervári írja, hogy egy csapat rendőr és csendőr az utcán elfogva őt erőszakkal a Rókus-kórházba vitte, megverték és leszíjazták, de az orvosok tizennégy nap után elbocsátották, mint nem őrült, „legfölebb csak rögeszmével vesződő egyént". Ez az eset azután beleégette Sasku lelkébe az üldözöttség tudatát, amely – Egervári úgy látta – „benne néha valódi őrültségig is fokozódott".[23]

Sasku két irata az állítólagos üldözőitől elszenvedett megpróbáltatásokról Egervári közvetítésével került az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába.[24] A két iratnak adott összefoglaló cím szerint *(Néhai Sasku Károly nagy tudós rögeszméi, melyeket saját kezűleg leírt)* mindkettőt Sasku saját maga jegyezte fel. Egervári a *Vasárnapi Ujság*ban is említette, hogy megjegyzéseit, az „igen sajátságos képzeleteket, egy pár száz pontban foglalva" Sasku lejegyezte, s azt magánál hordta. Egervári idézett is néhány passzust Sasku feljegyzéseiből.[25] Az általa közölt idézetek azonban nem egyeznek meg a jelenleg rendelkezésre álló két szöveg egyetlen helyével sem. Egervári vagy ismert egy harmadik szövegvariációt, vagy meglehetősen szabadon bánt a szövegekkel, különböző helyekről származó részleteket összevonva és stilizálva. Mi most ez alkalommal a rövidebb szöveget közöljük betűhív átírásban.

„II. *Az embereket alattomban gőzökkel órgyilkoló protmann policzei Spion director cinkosainak órgyilkos gaztettei, melyeket Ferencz József zsarnoklása alatt Pesten elkövettek.*

1. *Az egész városban, a hol csak lehetett, minden házban szállásokat fogadtak ki, fiscalisoknak, doctoroknak, mesterembereknek, sat. adván ki magukat, s azután a szomszéd szobák és házak falait igen vékony lyukakkal átfúrkálták, leskelődés, hallgatódzás és mérgezés végett. – A hol szállást eleinte nem kaptak, ott a lakókat egymásra ingerelték, hogy valamelyik fölmondván a szállást, ők kivehessék – A hol igy sem kaptak szállást, ott a padlásokon vagy pincékben lappanganak, kivált nyáron, honnan még könnyebben átfurhatják a falakat. Ide ők vagy valamely cseléd avagy lakó megvesztegetése által jutnak be, vagy átalános kulcsokkal, melyek nálok vannak. – Némelyik valami munkával gyorsan dolgozik mikor mások látják, de hozzá bejárnak órgyilkos spion polizei társaik korán reggel és későn estve, mikor a többi*

[22] Uo. 476.

[23] Uo. 477.

[24] *„A Protman polizei spion cinkosai gaztettei, melyeket főleg két év alatt egy folytában, de egész Ferencz József zsarnoklása alatt elkövettek ugyanazon egy emberen"*; *„Az embereket alattomban gőzökkel órgyilkoló protmann policzei Spion director cinkosainak órgyilkos gaztettei, melyeket Ferencz József zsarnoklása alatt Pesten elkövettek"*. (A két címből utólag ceruzával kihúzták a „de egész Ferencz József zsarnoklása alatt", illetve a „Ferencz József zsarnoklása alatt" részt.) OSZK Kt. Quart. Hung. 2523. ff. 235–240. Josef Protmann a pest-budai rendőrigazgatóság vezetője 1850–1860 között.

[25] Egervári, 1869. 477.

lakók nehezebben vehetik észre; s e cinkosaikat rejtegetik azután a padlásokon s egyebütt. – Még a templomok padlásain is lappanganak.

2. *Az embernek, mikor alszik, egész éjen át csövekből égetik a szemérem testét, szemét, s egyéb részeit, a fúrkált falon által a szomszéd házból vagy padlásból, olykor két-három felől is. – Ha az ember a kezével eltakarja féltőbb részeit az égetés elől: akkor a kezét oly erősen égetik, hogy lehetetlen a kéznek kiállani. Hallottam amikor a polizei spion a társának ezt mondta: »Most égesd a kezét, s majd mikor elkapja onnan, akkor égesd a tökit.« Mikor ily égetésre az ember fölébred, azt meri a szomszéd házból a megfúrkált falon át kiáltani az órgyilkos polizei spion: »Most megnézheted a töködet.« Igy égetik az embert olvasás közben is, sőt még az utcán is minden házból.*
3. *Mikor az embert ily égetéssel ágyából fölugrani kénszeritették, mi egy éjen át többször is történik: akkor a lábát égetik az embernek, mindenütt kísérve oda irányzott égető csőveikkel, akár hova mozdul a szobában.*
4. *Az étket és italt az ember szájában megmérgezik, még a közhelyeken is, mint fogadókban, kávéházakban, sőt magános személyek házaiban is.*
5. *A levegőt az ember szobájában, még éjjel is, mikor fekszik, megmérgezik, széngőzzel, kénkőzzel* [sic!], *arsenik gázzal, sat. oly iszonyu gázokat fúnak az ember orrán be a tüdőbe, melyektől a tüdő szétszakadólag rázkódik, a koponya-csontok szét akarnak válni, a vizellet egyszerre az egész testben, s különösen az agyvelőre elterjed, a fő teteje szörnyü égetést érez, a haj elhull, az ember vért pök, s a mérget egyszerre az egész testén végigfutni érzi minden részein az ujjak végeire, a főtetőre, s egyéb végrészekre. Ha az ember ilyenkor a szájával föld felé lefordul, ez segit valamennyire rajta. Egyszer a képiró utcában 8ik számu ház padlásáról, máskor a bástya utcában április nevü csapszékből a furkált falon át ily mérges gázzal kínzott (s szinte megölt) az elsőből egész éjjel az akkor ott soron levő egyik órgyilkos polizei-spion; még lefektem után estve mindjárt ezt mervén a fúrkált falon át előre lekiáltani: »most a kezemben vagy«, 'mire a gyilkoló fúvás következett; az utóbbiból pedig fényes délben, s még utóbb két ízben, egyszer más szállásomon.*
6. *A szivarokat, melyeknek pedig Ferenc József a fábrikása, az ember szájában megmérgezik, mit velem két év óta folytonosan tesznek, bár miattok 24 hónap alatt 12szer szállást kénytelen voltam változtatni s kemencémbe* [...][26] *az ott lakott s magát szabónak kiadott órgyilkos polizei-spion több hetekig, napjában több izben is, tenyérnyi nagyságu, kénkövel késfoknyi vastagon egészen bekent papír-darabokat hányt be, melyek azonnal oly kiállhatlan gyilkos gőzt csináltak; hogy a szobából ki kellett futni miatta. S e miatt Karácsony előttől kezdve Február elejéig, nem dolgozhattam meleg kemence mellett, mert mihelyt a tűz meggyúladt, nem lehetett a mérges gőzt kiállani, Február elejétől kezdve pedig egész télen át nem fűthettem, bár fám elég volt.*
7. *Mikor ily üldözések miatt a Duna-utcából most két éve más szállásra mentem a Magyar-*

[26] Hiányos, sérült az irat.

utcai 2ik számu ház emletébe, a kiköltözés alatt a Duna-utcai órgyilkos polizei-spion saját szobámban gőzökkel meg akart ölni, ugy hogy holmimnak egy részét is kénytelen voltam ott hagyni. S midőn a magyar-utcai 2ik számu házban a szobáért az ott lakó szállásgazdának előre fizetni a szobájába mentem, leültetett; de alig néhány szót váltva, egy tőlem 3 lépésnyire volt ruhatárból kapszli forma csattanással ugy a jobb szememre lőtt valamelyik cinkos polizei-spiona, hogy én azt hittem, hogy szemem kifolyt; s ez vasárnap fényes délben történt a főváros közepette a 19ik században! S még egy az asztalánál ült személy, kit ő polizeinak mondott, ezt merte kiáltani: igy jár az, ki a polizeinak nem köszön! Ily égrekiáltó polizeigazság után ugyan legszentebb jogom s kötelességem lett volna rögtön agyonütni e vakmerő gonosztevőt: de szemem lévén első gondom, a házból kimentem, s míg más szállást kereshetnék, a mosónémhoz a Temető-utcába mentem, éjjelre szállást kérni pénzért, hol alig voltam egy pár óráig, itt is az ajtón és kemencén kéngőzt fúttak be a szobába az ott lakó órgyilkos polizei-spionok, kiket midőn kimenvén keresnék, egy másik konyhában megtaláltam; de hogy oda ne mehessek, csőveikből, melyeket szemeimmel láttam, oly keményen fútták felém a kénfüstöt, hogy ez udvar végéig sok ölnyire hátrálván, még háttal fordulva sem állhattam ki. Ekkor ismét a belvárosba tértem vissza. Visszatértemben minden házból mérges gőzökkel lődözték csöveken a számat, fülemet, s egyéb részeimet a kirendelt órgyilkos polizei-spionok. Ez délután este felé volt Február közepén. Haza nem mentem, – nehogy ott megmérgezzenek, hanem az országúton jártam alá s föl estig, oly szándékkal, hogy az éjt az utcán eltöltvén, másnap új szállást keresek. E közben itt is minden házból szélpuskáztak az órgyilkos polizeiok; még talicskákon tolták általok fönhangon ugynevezett batteriáikat, s azokból lődöztek. Egészen besötétedvén, 8 óra felé, hogy útban ne legyek, leültem a Széna-piacon levő kút kőlépcsőjére, melyből akkor tájban vizet nem meritettek. Előre észrevettem, hogy a szemben levő (a Soroksári utca elején álló) alacsony ház csapszékében gensd'armok isznak, s mindjárt gondoltam, hogy ellenem készíti[k] őket. És alig ültem ott néhány percig csendesen, már oda jött egy közülök, s kérdte mit keresek ott. Én mondtam, hogy a reggelt ott akarom megvárni, ő el akarván onnan hajtani, megmerte fogni galléromat, mire én őt eltaszitottam anélkül hogy elesett volna. Ő szúronyt szegezve jött ellenem, a szúronyos puskát kezében megfogtam. Egy másikat kiáltott elő ekkor a csapszékből, ki hasonlóan szuronyt szegezve jött ellenem. Ennek is megfogtam kezében a puskát, és sokáig igy tartott a tusa, még többen is jövén reám. Végre a Soroksári gensd'arm-kaszárnyából azalatt általuk oda hívott, mindössze legalább 14 gensd'arm erőt vévén rajtam, behurcolt az emlitett gensd'arm-kaszárnyába; ott, hogy a lárma ki ne halljék, bezártak egy belső szobába, ott annyi gensd'arm körűlvett, a mennyi a szobába fért, ugy hogy a kezemet sem tudtam mozditni, s engem fegyvertelent, ökleikkel vertek főbe mintegy óranegyedig, a hálántékon, a kis koponyán, s egész fejemet

kímélés nélkűl, többek közt szemeimet is. Fölszakitották orromat, füleimet ajakamat. A legerősebb közűlök ezalatt előrészeimet marcongolta egész erejéből gyomromtól kezdve le egészen térdeimig, mint látszott nagyon sokszor kellett már tennie efféle kegyetlenséget. Ezt megunván a balkezemet akarta kitekerni néhány ízben. Az öklözésök és lármájok csak akkor csilapult, mikor egy hozzájok tartozó bejött, ki engem le akart vetköztetni a legcsúfosabb szókkal. Ekkor a végsővel fenyegettem őket. Erre csilapultak, s egy még belsőbb szobába zártak, melyben semmi egyéb nem volt mint egy piszkos prits és egy izzásig vörösre fűtött vaskemence, melynek melege kiállhatlan volt. Szám ezalatt már rettentően földagadt az ütések miatt. Igen szomjaztam, vizet kivántam. Egy gensd'arm ekkor igen durván e goromba szókkal hozott egy faedény fenekén sáros vizet: »da nimm! soeben haben wir den Arsch eines rotzigen Hundes darin gewaschen, trink!« (nesze! épen most mostuk meg benne egy rühes kutya seggit, igyál belőle!) Innom kellett az égető szomj miatt; de egy szóra sem méltattam. Késő éjjel egy órgyilkos polizeispiont zártak be hozzám. Mindjárt első szavaiból láttam, hogy azért van oda küldve, hogy a megölésemből hátralevőt bevégezze. Sürgetett, hogy aludjam a pritsen. De, bár az egész napi talponlét és törődés s mindenek fölött az égrekiáltó méltatlan bánás miatt alig birt a lábam, nem feküdtem még csak nem is ültem le, hogy közel ne jöhessen, nehogy tőrrel legyilkoljon. Jártam tehát le s föl a szobában; ő mindig utánam. Ekkor érzem, hogy valahányszor a kemencéhez közeledem, mindannyiszor puskáz reám valaki forró széngőzzel, egy másik ajtó is megnyilt kivűlről, s az ajtóban hasonlóan egy izzó vaskemence állt, de harmadik irányban is hasonlóan puskáztak rám széngőzzel. Visszapillantok az utánam jövő spionra, s látom, hogy a falban levő rugókat nyomja meg kezével, lábával pedig a pallózatban levőket, s ekkor jött a puskázás reá. Én tehát ugy intéztem lépéseimet, hogy sietve megelőzhessem mindig, mielőtt a lövés érhetne. S mivel igy sem hagyott föl vele, olyankor, mikor a rugót megnyomta, elébe kerültem hogy őtet érje [...][27] égre lődöz [és] *végre, és saját kezét megfogván, igy szólt magában németül: ez észrevette, látom hogy még magam* [...] *itt félbeszakasztá a fejét kezeivel tapogatva. Azután lefeküdt és horkolt. Én, noha alig birt lábom a napi fáradtság kinzások után, reggeli 4 óra előtt csak két izben néhány percig dűltem le aludni a pritschre, mikor őt horkolni hallottam. A spion a legbecstelenebb módon töltött az éj hátralevő részét valakivel, ki hozzá a sötétbe bement. Reggel minden gyülevésznépet zártak be ugyanazon szobába; a ki este inni adott volt, a legbotránkoztatóbb és gorombább kétértelmü szókkal jött be több izben, melyekre nem feleltem. Csak 11 óra tájban eresztett haza a Commissariussok. Mikor haza értem, a szállásomon a furkált falon át kéngőzzel kezdtek a polizei orgyilkos spionok átfúkálni, oly gőzt fúttak be fúvóval, mely engem ugy fölfútt, hogy a koponyám suturái* [varratai] *el akartak egymástól válni, s még ily szókkal insultáltak a falak mögől: »Lássuk, mondanak nem törték é össze a fejét a gensdar-*

[27] Hiányos, sérült az irat.

mok.« Én a szomszéd kamarában kerestem őket mindig, mert abból nyilt egy ablak a szobámba; de csak később tudtam meg, hogy a háziasszonyon kívül az emlet többi lakói spion-polizeiok voltak, s hogy másunnan vannak a falak átfurkálva. Húszszor is úgy tele töltötték napjába a szobámat kéngőzzel, hogy ajtót ablakot kinyitva is ki kellett futnom a szobából a kemény télben az folyosóra, s ablakomon és ajtómon ugy jött ki szemmel láthatóan a kénfüst, mint valami kemencéből, s egy óranegyed mulva is alig közelithettem az ablakhoz vagy ajtóhoz a kijövő nagy kéngőz miatt. S mikor ilyenkor kin a hideg folyosó (Gang) kövén állani kénytelen voltam, akkor alúlról az udvarból futták föl fúvókból a kéngőzt úgy hogy néha innen is az udvarra kellett lemennem, mely hóval fedve volt. S mivel azt vélték, hogy már e kinzások következtében meghalok, vagy mivel szándékok volt megölni alattomban: tehát, hogy a nép előtt órgyilkosságukat elpalástolják; nagy fönhangon kiáltotta a kapunál egy Spion-polizei, hogy én (nevemet mondva) megholtam, mivel sokat dolgoztam a mathesisen. Én, hogy hazugságokat napfényre hozzam, bár összetört fővel, kimentem járkálni a városban, hogy a kik ismernek, lássák hogy élek. Azután, igy kisülvén gazságuk, azt kiáltotta más izben a kapu előtt, hogy a s[ok] *tanulás miatt megbolondultam. Én ismét kimentem a városba járkálni, s minél több ismerő*[sö]*kkel beszéltem, hogy lássák hogy nem igaz a polizei hazugsága. Haza tértemkor a házat fölmondtam –; de más szállásokon is csak ugy üldöztek.*

Tizennégy hó alatt igy 12 szállást kénytelen voltam nagy veszteséggel változtatni a polizei gazsága miatt, de némelyikbe[n] *már az első éjjel majd megöltek a polizei spionok a mérges gőzökkel, melyeket a furkált falakon át füttattak be fúvóikkal. Utóbb égető csövekkel is kezdték égetni éjjel a szeméremtestemet, szememet, s egyéb részeimet, s ilyenkor sokszor igy kiáltottak át: »most megnézheted a töködet. sat.« A páva-utcai 3*[ik] *számu házban laktomban a Steinberger házában elrejtett polizei Spion orgyilkosok kétszer égették ki a mejjemet ily csővel az ágyban altomban, és hogy bé ne gyógyulhasson, első izben fél évig égették ugyanazon helyen még az utcákon mentem közben is minden ablakaikból és a padlásokról, s pincékből.*

1858 évi Februar 4 vagy 5[ke] *éjjelén éjfélkor fölvert az égetéssel ágyambol a József-utcai 24 számu házban a jobbra leghátul az udvarban levő szálláson lappangó orgyilkos polizei spion banda, és ekkor 17 foknyi hideg volt. Én olvasni akartam, de e közben szemérem testemet égette a padláson lappangó Filtinger (magát szabónak kiadó) orgyilkos polizei spion bandája. Szivarozni akartam, hogy az idő jobban teljék, de számban éjféltől reggeli 5 óráig 53 szivart mérgeztek meg a polizeispionok arsenikum gőzzel, melyek közűl 48at már a meggyújtáskor kénytelen voltam elvetni, a többi ötön később vettem egész bizonyossággal észre a megmérgezést, s ezeknek mintegy két harmadát vagy negyedét elvetettem. E mellett ugyanazon 5 óra elfolyta alatt ötször futtak érezhetőleg mérges gőzt a falakon által, háromszor olyat, melynek a szobám-*

ból kibocsátására az ablakot kellett háromszor e rettentő hidegben darabig nyitva tartanom, kétszer pedig olyat, melyet az ajtónak kinyitása által voltam kénytelen kiszellőzni a szobából.

1858 évi Martius 7–11 napjainak éjjelein hó és fagyos időben nyitott ajtóval voltam [kénytelen] *az éj nagyobb részét a szobámban tölteni; mert folytonosan fútták a 24ik számu házból (Jósefutca) a polizei Spionok a mérges gőzt a szobámba a megfurkált kettős falak lyukain át, s mikor betettem az ajtót ottan-ottan azonnal ismét újolag* [...][28] *s ezt még szóval, még hallható hangon, merték maguk is emlegetni.*

Ma, 1858 évi Martius 9kén, már 20 hónapja, hogy egyetlen egy éjt sem hagytak kialudnom nyúgodtan az orgyilkos polizei Spionok, annak pedig két éve és két hónapja, hogy mindössze csak 14 éjet alhattam ki miattuk, ezek közül is pedig egyet vagy kettőt egy-egy folytában, új szállásváltoztatáskor, míg a falakat megfurták a Spionok; némelyik helyen pedig meg sem hálhattam, mert már nappal, beköltöztömkor mindjárt oly erősen puskázták szélpuskáikkal vagy égették égető csőveikkel a fejemet, szeméremtestemet, szememet, s egyéb részeimet, hogy az éjjelt sem várhattam be azon szállásokon. Néhányon csak egy-egy éjt tölthettem el, azalatt is majd megöltek a gyilkos gőzökkel az orgyilkos polizei spionok.

Vallatják éjjelenként álmokban az embereket az orgyilkos polizei-spionok. Tudniillik súgó-csőveikkel kérdést tesznek az alvónak, s a mit az arra álmában vagy félálomban gondol, azt Dionysiusi-hallgatódzó-csővekkel meghallják, beszélő-csővekkel (egyik házból a másikba csőveiken átsúgva) állitott telegraphjokon czinkostársaikkal közlik. Ezen súgócsőkkeli telegraphirozásukat alkalmam volt legelsőben a Bástya-utcában 2ik számu ház 1ső emeleteben lakó szemüveghordó orgyilkos polizei spion s az átelleni Aprilis *fogadóban, s a 8ik számu Képiróutcai ház kisebbik padlásan lappangó czinkos társai közt megtudni, kiknek egymáshoz az ablakokból súgó-csőveikkel átfuvallott beszédeiket gyakran megértettem."* (Kiemelés az eredetiben.)

A történésznek mindig gondot okoz, mit kezdjen egy láthatóan zavart szöveggel. Olyan korban, amikor a források külső referencialitása amúgy is jóval problematikusabbá vált, mint azt a korábbi nemzedékek gondolták, különösen sok fejtöréssel jár egy ilyen textus értelmezése.

Miután maga Sasku írta, hogy „tizennégy hónap alatt tizenkétszer változtatott szállást, némelyikben összesen egy éjszakát maradt, vagy még egyet sem", érdemes ebből a nézőpontból szemügyre venni a kéziratot. Sasku személyes irataiból ugyanis, részben a lakásbejelentő ívek, részben a hozzá intézett levelek borítékcímzései alapján tényszerűen is rekonstruálható, hogy mely lakásokban fordult meg.

[28] Hiányos, sérült az irat.

4. táblázat | SASKU KÁROLY LAKÁSAI

IDŐPONT	LAKHELY	FORRÁS
1849. 10. 10.	Leopoldgasse 199.	Tartózkodási engedély
1853. 02. 15.	Belváros Leopold utcában 2. sz. fszt. 5.	Bejelentőlap
1853. 04. 02.	Belváros, Ferencrendi tér 9. sz. fszt. 2.	Bejelentőlap
1854. 07. 23.	Belváros, Aranykéz u. 1. sz. fszt. a bejárásnál balra	Levélcímzés
1854. 08. 09.	Johann Posch eigenes Haus [Belváros, Uri u. 452/1]	Igazolás
1854. 09. 29.	Belváros, Molnár u. 23. sz. fszt.	Bejelentőlap
1855. 01.13.	Belváros, Bástya u. 25. sz. 1. em.	Levélcímzés
1856. 06. 13.	Belváros, Képíró u. 4. sz. ház fszt. 2. ajtó	Levélcímzés
1856. 10. 15.	Belváros, Városház u. 1. sz. 1. em. 17. ajtó	Levélcímzés
1857. 03. 24.	Belső város, Kecskeméti u. 2. fszt.	Bejelentőlap
1857. ?. 17.	~~Belváros, Váci u. 9. sz. 1. em. 9. ajtó~~	Levélcímzés (javítva)
1857. ?. 17.	Józsefváros, József u. udvarban balra végső ajtó	Levélcímzés javítása
1857. 03. 26.	Józsefváros, József u. 23. fszt.	Bejelentőlap
1857. 11–12.	Belváros, Donaugasse 1/5.	Népszámlálás
1861. 02. 23.	Belváros, Lipót u. 199.	Követválasztói igazolvány
1862. 11. 20.	MTA javítnoki hivatal, Belváros, Úri u. 3. sz. Trattner Károly ház	Levélcímzés

Forrás: MTA KIK Kézirattár, M. Irod. Levelezés 4-r. 160. sz., MNL OL D 43 57. cs.

A hivatalos források és a magánlevelek címzése alapján is jól nyomon követhető, hogy Sasku lakásait elsősorban a Belvárosban váltogatta, s csak 1857-ben költözött ki átmenetileg a Józsefvárosba. Az itt előforduló utcanevek közül több (Bástya, Képíró, József, Duna) a policzei-spionos írásban is felbukkan, bár távolról sem mindegyik. Akad olyan lakás is, amelybe láthatóan nem jelentkezett be (Páva u. 3.), az ugyanis kevéssé valószínű, hogy ne őrizte volna meg – mondjuk, zaklatása bizonyítékaképpen – a „Meldezettelt". Térbeli értelemben tehát az irat nagy vonásokban jól követi Sasku lakásváltozásait. De datálása révén az időbeli referencialitást is meglehetősen pontosnak tekinthetjük: az utalás a napra (1858. március 9-ére) valószínűsíti, hogy az irat valóban ebben az évben keletkezhetett

(ezt megerősíti a hosszabb változat megjegyzése, miszerint: *„a háborúnak már 9 éve"*). Némi zavart okozhat az a megállapítás *„már 20 hónapja, hogy egyetlen éjt sem hagytak kialudnom nyugodtan* [...], *annak pedig két éve és két hónapja, hogy mindössze csak 14 éjet alhattam miattuk"*, a látszólagos precizitással ugyanis némiképp ellentétben áll, hogy már a Bástya utcai lakásban „mérges gázokkal" gyötörték. S ami azt illeti, Sasku már 1856-ot megelőzően is láthatólag elég gyakran költözködött.

Minden bizarrságuk ellenére érdemes tehát a térbeli és időbeli keretek között a mindennapi élet rutinjából kiindulva megpróbálni felfejteni a szövegrétegeket. A lábjegyzetekben a hosszabb szöveget is bevonva a vizsgálódásba, elkülöníthetünk tematikai motívumbokrokat:

1. A mindennapi élet praxisának jelenléte a legnyilvánvalóbb talán az égő kemence vagy kályha hatására kellemetlen szagú és szúrós gázokkal telítődő szoba állandóan visszatérő motívumában.

2. A hétköznapok apró vagy kevésbé apró kellemetlenségeit Sasku automatikusan a rendőrspiclik tudatos diverzáns tevékenységének tulajdonította: vizelési[29] vagy köpési[30] ingert köztereken, szellentési ingert társaságban,[31] vitát a „ki mocskolta be a közös árnyékszéket" kérdés körül,[32] egy a dolgát az ablaka alatt végző járókelő megjelenését,[33] egy lopással gyanúsítgató kereskedőt,[34] a munkáját hanyagul végző mesterembert.[35] De lehetett az inzultus kiváltója akár egy

[29] *„158.* [...] *Nógatják, hogy* [...] *peseljen az utca közepén."* Az alább jegyzetekben közölt szövegek mind a hosszabb írásból származnak.

[30] *„31. Ugyan ezt teszik az utcán a padlásokról és az ablakokból, azt mondván: köpj reá: s mikor az ember köpni kénytelen, a mellette elmenőnek azt sugják le a csővükön, hogy az ember reá köpött, vagy előre hogy reá fog köpni."*

[31] *„32. Olyan gázt fúnak az emberbe, melytől a szél megyen tőle, s ekkor igy insultálnak előre:* Fingjál! *A másiknak pedig ki mellette van, nem szégyenlik ezt nem csak emlitni, hanem ezt merik mondani: né, rád fingott. Igy szégyenitik meg a legelőkelőbb asszonyságokat és leányokat."* (Kiemelés az eredetiben.)

„33. Oly dögbüdöset fúnak az ember körül, hogy menve sem lehet tűrni. S ekkor után kiáltják a mellette elmenőnek, hogy ám az fingott."

[32] *„20. Az árnyékszéket éveken át úgy elpiszkolja a házban lakó spion, hogy még állani sem lehet reá. S akkor az emberbe oly gázt fúnak, hogy kénytelen legyen az árnyékszékre menni; s ekkor valamely másik házi lakónak azt kiáltják, hogy az ember mocskolta el." „21. A vizellőnek vizelletét csőveiken az árnyékszékre visszafújják."*

[33] *„43. A polizei director heteken által az ablakon alá ganajoltatta a spionait, s még pedig fényes nappal is, s az egyik fényes nappal nagy hangon comandirozta erre a másikat."*

[34] *„53. Hogy valakit gyanusitsanak, a boltokban, azt sugják le a kereskedőnek, hogy vigyázzon me*[r]*t ellop valamit, hogy a kereskedőnél befüreljék magukat, amazt pedig rághassák sőt személyesen is bemennek utána, és lopnak, amazt gyanusitván."*

[35] *„66. A hol valamit dolgoztat az ember, fenyegetéssel, megölésseli fenyegetéssel is vagy igéretekkel kinszeritik vagy csábitják, kiket az érettebbeket, hogy ellenkezően csinálják mint kellene. S az ember előtt még igy mernek insultalni: látod, megmutattuk, hogy nem ugy lett mint kivántad."*

lábat feltört csizma,[36] egy láb alá került kő,[37] egy érdes törölköző[38] vagy a pálcájához hozzáütődött üveg egy járókelő kezében,[39] hogy a foglalt árnyékszéket[40] ne is említsük.

3. A magántanítóskodásból megélni kívánó, de extravagáns viselkedésével a potenciális ügyfeleket nyilvánvalóan elriasztó Sasku gondjai is átszövik a felrótt panaszokat.[41] Az erkölcstelen úton szerzett spiclikereset és saját nyomorának nyomasztó ellentéte is ott feszül a szövegben, másfelől az Amerikába való kivándorlás mint lehetséges menekülés a kilátástalan mindennapi gondok elől.[42]

4. A társadalmi érintkezésben jelentkező esetleges nehézségeket is magától értetődően a rendőrség zaklatásaira vezette vissza.[43]

5. A szövegekben ott feszül a küzdelem saját maga illetlennek és helytelennek ítélt gondolatai és vágyai ellen.[44] Mindenekelőtt világosan érzékelhető a szexuális motívum az – egyébként mindvégig agglegény – Sasku feljegyzéseiben: a szeméremtest égetése mint a mindennapi kínzások egyike mindkét szöveg egyik legfontosabb, vissza-visszatérő motívuma; emellett megjelenik a magömlés és

[36] *„2. Az embernek nyakába apró magocska forma kemény dolgokat fúnak, hogy azok a ruha alatt a csizmába lehullván, a lábot a járásközben kisebesitsék."*

[37] *„59. Összehúzzák az ember lábát, hogy a kövön elessék."*

[38] *„88. Mikor az ember mosdik, törülközőjét valamely gáz ráfuvása által az általok megfurkált falon keresztül oly érdes-keménnyé teszik, bármily puha volt is, hogy a bőrt s kivált szemet karcolja, ha az ember hozzá törülközik."*

[39] *„4. Mikor üvegfélével megy el az ember mellett valaki, súgják ennek, hogy üsse az üvegét az ember pálcájához, mivel sok pénze van. Céljok kárt tenni, és belekötni az emberbe!"*

[40] *„10. Az emberbe olyan gázt fúnak csöveken, hogy azonnal kénytelen árnyékre menni, előbb ezt kiáltvák neki csőveiken:* eredj a retirádra *(mely protmannak kedvenc szava, s ott ezt kiáltják neki:* látod, most megcsináltuk hogy nem szarhatsz *(a protman stilusá*[ban]*), de többnyire rég az előtt egy másik*[kal is ezt] *teszik, hogy az ember ne mehessen be, s ekkor insultálnak."* (Kiemelés az eredetiben.)

[41] *„40. Mikor mindenütt bevágta a polizei alattomos utakon a kenyérkeresési utat, a spionja még ezt merte a padlásról lekiáltani: látod, azt akarjuk, hogy semmiben ne boldogulhass." „46. A tanitványnak tanitás közben ellenkezőt sugnak le, hogy megzavarják."*

[42] *„99. Mikor bűndíjokat a polizei-directortól kikapják, még igy szoktak a falon át fúrt lyukakon súgó csőveiken kérkedni:* Látod, száz fr vagy ennyi s ennyi forintom van, neked is lenne ha spion volnál." (Kiemelés az eredetiben.) *„94. Egy nap húszszor is bekiáltották tele torokkal a polizei spionok ablakomon, hogy mindig igy fognak üldözni, mig Amerikába ki nem költözöm; (az úton bizonyosan megöltek volna alattomban). De ha ezt nem tették volna is, minő égrekiáltó vakmerőség, hogy a gonosztevők merik az embert hazájából ily gaz módon kiháborgatni akarni!"*

[43] *„78. Az embernek hangját utánozzák mások előtt, mintha az mondaná a gonoszságot nekik."*

[44] *„134. Még azt is kinszeritik gondolni, sőt mondani az embert, a mit telyességgel nem akarna. Sokszor a legbotránkoztatóbb dolgokra. Ezt úgy eszközlik, hogy a mit az emberrel mondatni akarnak, azt súgó csővökön fülébe súgják. S ha magában ő ekkor utánagondolja; a szócsővüket másnak tartják, a kivel hallatni akarják. – Ha pedig nem akarja utánok gondolni, a tüdejébe fúnak, s ekkor nem vehet lélegzetet, míg azt magában ki nem sz*[...] *vagy a fejét tetejét fujják mindaddig nyomólag, míg lassan el nem gondolják, mert addig míg a fúvást* [...], *képes az ember egyébről gondol*[ni]*."*

erekció,[45] a köztereken elhaladó nők és gyermekek keltette inger,[46] de a féltékeny férjek alakja[47] is.

6. Sasku mindennapi harcot folytatott a társadalmi megbélyegzettség és kiközösítés ellen, újra és újra nekifeszül, hogy bizonyítsa, ő nem őrült, ha az emberek azt hiszik, az is a spiclik műve.[48]

7. Érdekesen ötvöződnek kényszerképzeteivel kiterjedt ismeretei a korabeli európai tudományosság technikai újdonságairól: a padlásokon rejtőzködő spiclik „hangtelegraphjaikkal", „hangcsőtelegraphjaikkal" tartják a kapcsolatot egymással, „halló és súgó csöveikkel" a hang 50-60 ölnyire is eljut, „Dionysiusi-hallócsöveikkel" a gondolatot is megértik, „electrica és galvanica machinák" által hajtják végre machinációik egy részét. S a leggonoszabb spiclik – teszi hozzá – „többnyire szemüveget hordanak".

8. De nem kellett ahhoz betegnek lenni, hogy a kor embere úgy érezze, mindenhol figyelő tekintetek veszik körül: a magánélet díszletei között éppúgy, mint a köztereken; akár gyanútlan jó ismerősökön vagy rokonokon keresztül is hozzájuthatnak a rendőrség titkolt munkatársai kompromittáló információkhoz; a férfiakat gyakran női spicliken keresztül környékezik meg, az előkelőbb házakban pedig a cselédek közül toboroznak titkolt munkatársakat, stb. Sasku szövegei ezeket a korban közhelyszerű feltevéseket, megállapításokat is magukba olvasztották és beépítették saját rendszerükbe. Ugyanakkor a hétköznapi irracionalitást megbélyegző elem is tetten érhető Saskunál: visszaemlékezésekből jól ismerjük, milyen hihetetlennél hihetetlenebb híreket adtak-vettek a kor emberei, a kétségbeesett remény ébrentartásának jegyében: Kossuth hatalmas sereggel közeledik Magyarország határához, az angol uralkodónő másodszülött

[45] *„152. Oly gázt fúnak az emberbe, melytől a mag fájdalommal elmegy tőle, s ezzel még hánytatják magukat. 153. Ingerlik a szeméremtestet valamely gáznak az orrba fúvásával. Gyakran mondta az orgyilkos polizei spion a cinkosának hallgatólag:* Ereszsz az orrába egy kis pina szagot. *154. A szeméremtestet fúvócsövek által fölingerlik, s álomközben olyakat súgnak fülébe az alvónak, hogy ingerlődjék, képzelődése, s magömlést okozván neki, ily szókkal nem átallják boszantani fölébredtekor, mely fölébredést többnyire ők okoznak fúvásaikkal vagy égetéseikkel:* nézd meg a gatyádat, *ezt mi csináltuk."* (Kiemelés az eredetiben.)

[46] *„24. Az utcán menö embert ily szavakkal mutatják a mellette elmenő ártatlan kisleánykáknak: nézze, milyen nagy fasza van annak az embernek, mégis panaszkodik, hogy elégettük a tökit." „155. Utcán menés közben olyat fúnak az ember orrába, hogy a szeméremtest bőre összehúzódva föltüremljék; s ekkor azt merik neki kiáltani csőveiken:* igazitsd meg a faszodat, *mit kénytelen is tenni az ember, hogy a bőrt ráhúzza. De ugyanekkor annak a ki az utcán az ember után megyen, és sokszor ártatlan gyermekeknek, iskolás sőt még kisebb leánykáknak, valami éktelent sugnak csőveiken, s figyelmeztetik előre hogy az ember a nadrágába fog nyúlni."* (Kiemelés az eredetiben.)

[47] *„34. A házastársnak azt sugják az emberről, hogy az ember házastársát szereti."*

[48] *„25. Mikor az ember az utcán megyen, minden mellette elmenő embernek azt kiáltják csőveiken:* Der ist ein Narr, *azon célból, hogy ne hidjenek neki az emberek, mikor a polizei gazságait beszéli."* (Kiemelés az eredetiben.)

fia fog V. Béla néven a magyar királyi trónra lépni, és így tovább. Sasku viszont az irracionálist e ponton ekképp „racionalizálja": *„A polizei spionok maguk terjesztik azon hirt, hogy külföldről jő a Magyaroknak segitség, hogy kezünket összedugva várjuk, s ők szabadon űzhessék gazságaikat."*

Összegzésként elmondhatjuk tehát, hogy Sasku bizarr szövegkorpusza csak részleteiben tűnik valószerűtlennek, összességében, elvont szinten egyáltalán nem állítható, hogy nem summáz valami általános abszurditást a korról. Ráadásul ma már olyan háttér-információkról is tudhatunk, amelyeknek Sasku nem lehetett a birtokában. Szállásadóinak egyike, Johann Posch nyugalmazott postai főellenőr 1854 augusztusában – nyilvánvalóan Sasku kérésére – igazolást állított ki, amely szerint Sasku „feltűnően nyugodtan és szerényen viselkedik", a bért mindig pontosan előre fizeti, más tekintetben nem tud viselkedéséről bizonyítványt kiállítani.[49] A történet furcsa fintora azonban, hogy Posch aktív időszakában igencsak szoros viszonyban állt a rendőri ügyek bécsi vezetőivel, mivel 1848 előtt az ő titkolt feladatkörébe tartozott a fővárosi levélpostai küldemények átvizsgálása.[50]

Felbukkannak azonban Sasku két szövegében olyan képzetek is, amelyek nem üldöztetésre, hanem mérgezés gyanújára utalnak. S nemcsak az ételnek és italnak már „az ember szájában" történő mérgezéséről esik szó, hanem a szivarokéról is (az éjféltől hajnali ötig óránként több mint tíz mérgezett szivar történetéről inkább egy akut nikotinmérgezés juthat eszünkbe).[51]

Az is elgondolkodtató, hogy az üldöző „polizei-spionok", akik csapatostul lépnek fel – a magát szabónak álcázó Filtinger kivételével –, teljesen arctalanok. Szociális karakterükről is legfeljebb annyit tudunk meg, hogy Sasku főként „a fiskálisokat, doctorokat, mesterembereket" gyanúsította.

Mindenekelőtt kérdés persze, hogy valóban megfigyelték-e Saskut az ötvenes években. A korabeli rendőrségi iratok között a gyanús személyekről vezetett nyilvántartásban ténylegesen előfordul a neve, de ott – ahogy láttuk – csak gerillavezéri tevékenysége szerepel, semmilyen nyoma nincs annak, hogy az 1850-es években különösebb érdeklődést tanúsított volna iránta a rendőrség, s hogy Saskunak bármiféle ügye lett volna velük,[52] ugyanakkor a közölt szöveg-

[49] Johann Posch igazolása, Pest, 1854. aug. 9. MTA KIK Kézirattár, M. Irod. Levelezés 4-r. 160. sz.

[50] Vö. Pajkossy, 2012. 36.

[51] Az üldözéses és mérgezéses téveszmék egymásba kapcsolódásának variációiról lásd Paneth, A paranoid pszichózisok, 1985. 104–125.

[52] Nem szerepel neve például a 3. hadsereg-parancsnokság által letartóztatott egyének nyilvántartásában, ahogy később a magyarországi katonai és polgári kormányzóság rendőri ügyosztálya iratainak mutatókönyveiben sem. Index sämmtlicher Arrestanten der Polizey Section des III[ten] Armee Commando's. HL Absz. kori iratok, K. k. III. Armee-Commando, Polizei Section, Bd. 69–70.; MOL D 44 mutatókönyvek.

ben szereplő durva megveretés megtörténhetett, a csendőrség iratanyaga nem áll rendelkezésre, hogy ellenőrizhessük. De az is kérdés, hogy valóban beszállították-e a Rókus-kórházba. A Budapest Főváros Levéltárában őrzött betegfelvételi könyvekben ugyanis hiába kerestük, nem találtuk a nevét.[53]

Érdemes lenne azonban tudnunk, hogy egyáltalán mit kezdhetett Saskuval a korabeli elmeorvoslás, ha tényleg látókörükbe került. S ha a „doctorok" iránti gyanakvása nem zárta ki eleve, hogy orvoshoz forduljon. Épp 1858-ban jelent meg a budai magán-elmegyógyintézet vezetőjének, Schwartzer Ferencnek első magyar nyelvű elmegyógyászati kézikönyve.[54] Schwartzer diagnosztikai nézeteiben elsősorban a francia Jean-Étienne Dominique Esquirol (1772–1840) rendszerét követte, aki mestere, Philippe Pinel (1745–1826) nyomán erőteljesen bontogatni kezdte az elmebetegségek hagyományos négytípusos szisztémáját (búskomorság, mánia, idiotizmus, elbutulás).[55] Mindenekelőtt azzal, hogy új, köztes kórformákat különített el, amelyek ugyan nem élték túl a 19. századot, de az új rendszer irányába tett fontos elmozdulást jelentettek az orvosi nevezéktanban. Ha Schwartzer vizsgálta volna Saskut (nem valószínű, hogy erre sor kerülhetett, Sasku ugyanis aligha tudta volna megfizetni a magánorvos költségeit), akkor rendszere alapján minden valószínűség szerint az lett volna számára az elmeorvosi dilemma, hogy besorolja-e az Esquirol által újabban felállított „egyes téboly, vagy részletes őrültség" (monomanie, partielle Wahnsinn) kórformába. Hogy ez a kórforma egyáltalán nem volt általánosan elfogadottnak mondható, annak Schwartzer is tudatában volt. Mint írta: „az egyes tébolyról mint magán álló betegségnemről szóló tan érvényre csak újabb időkben vergődhetett [...] habár jelentékeny felszólalások történtek is ellene".[56] S így folytatta: „Esquirol, ki először írta le kimerítőleg, láznélküli idült bajnak nevezi, mely az értelmiség részletes, valamint a hajlamok, és akarat zavara által jellemzi magát. Az értelmi zavar néha csak egyetlen tárgyra, vagy a tárgyak bizonyos sorozatára szorítkozik, s a betegek helytelen elvből indulnak ki, de jól következtetnek, s e részletes őrültségen kívül eszesen beszélnek, és cselekszenek. Ez őrültségnek (értelmi egyes téboly) érzéki csalódások, s tévedések az eszmék helytelen társulata, ferde tévedő meggyőződések teszik alapját."[57] A dilemma lényege abban áll, hogy „a

[53] BFL VIII. 1102/c Rókus kórház „anyakönyvei".

[54] Schwartzer, 1858. Schwartzer Ferencre (1818–1889) lásd Horánszky, 2000; Lafferton, 2004. 34–73.

[55] Pinelre és Esquirolra lásd Porter, é. n. [2003] 117–119., 142–149.

[56] Schwartzer, 1858. 126. Schwartzer nem kívánta a nevezéktan fejlődését nyomon kísérni, hanem eldöntötte, hogy ő milyen rendszert alkalmaz. „Régibb, és újabb szerzők osztályozását elhallgatom, mert nem célom történeti kutatásokba bocsátkozni." Uo. 28.

[57] Uo. 127. A lehetséges okok között egyaránt előfordulhat hibás étrend, heves szenvedélyek, balsors, elkeseredett önzés és nagyravágyás. Uo. 130.

heveny egyes tébolynál a beteg teljes értelmiséggel bír mindenre nézve, mi őrültsége körén kívül esik, s ha feltesszük, hogy az alap eszme helyes, úgy beszéde, s ítéletei ellen sem kelhetünk ki."[58] Miután a beteggé nyilvánítás a nem általánosan elfogadott kórisme szerint nem egyértelmű, az alkalmazott terápiát illetően is meglehetősen bizonytalan a javallat. Egyfelől a konkrét esettől függően „görcselleni szereket" javasol, másfelől viszont lélekgyógyászként csak azt tudja ajánlani, hogy „folyamodjunk meglepetésekhez, elmésen kigondolt kellemetlenségekhez, melyek illenek a beteg körülményeihez, melyeket csak az orvos képes meghatározni."[59]

Ha történészként jól értjük az orvosi dilemmát: merné valaki azt állítani, hogy az 1850-es években nem üldözték, nem figyeltették az embereket? Tehát, hogy Saskunak valamilyen általános szinten nem volt igaza az üldöztetésekkel kapcsolatban? Ebben az értelemben már a beteggé nyilvánítás is erősen kérdéses. Ilyen esetben az orvosnak is fel kell tennie magának a kérdést: honnan tudom, hogy nekem, s nem a páciensnek van igaza? Ami pedig a terápiát illeti, vagy legalábbis annak „pszichista" részét, arról kellett volna az orvosnak váratlan érvekkel meggyőzni páciensét, hogy a reá leselkedők hada valójában csak az ő elmeszüleménye, doxazmája. Ehhez valóban leleményes elmegyógyászra lett volna szükség, különösen, ha utólag tudjuk, hogy maga Schwartzer – egy 1867-es rendőrségi összeírás szerint – szintén a rendőrség bizalmas levelezői közé tartozott.[60]

Sasku azonban a hatvanas években, jobb körülmények között is ragaszkodott korábbi üldöztetéses rögeszméihez. Ennek már-már komikumba hajló epizódját szintén a korábban idézett Egervári Potemkin Ödön örökítette meg egy másik, tíz évvel Sasku halála után megjelent írásában.[61] Eszerint amikor 1865-ben az MTA palotáját megnyitották, Alexander Dumas, az idősebb ellátogatott Budapestre, s fölkereste az Akadémia főtitkári hivatalát is. Pechére az irodában Sasku Károlyba botlott, aki órákon keresztül traktálta a „policzei spionokról" szóló rögeszméivel. Végül, amikor Sasku megkérdezte Dumas-t, hogy érzi-e a policzei spionok forró fuvalmait, Dumas felpattant, és az alábbi kijelentéssel távozott: *„valóban érzem, uram, oly annyira, hogy már izzadok belé, agyam sistereg, szemem káprázik, s hogy ha még tovább maradok, eszemet fogom veszteni. Jónapot."* Délben aztán elmesélte tisztelőinek, hogy milyen kalandba keveredett, s hozzáfűzte: *„nem tudom mit ítéljek a magyarokról, mert míg nálunk a legtudományosabb és legokosabb embereket alkalmazzák a tud. akadémia főjavítnokának, azalatt önöknél a*

[58] Uo. 130.

[59] Uo.

[60] Vö. Deák, 2007. 351–371.

[61] Egervári, 1879. 253. Szinnyei, akinek utalása nyomán végül megtaláltuk az írást, az *Esztergom és vidéke* című lapban vélte olvasni a cikket, de az valójában az *Esztergom* című újságban látott napvilágot. A lapszám szerencsére megegyezett.

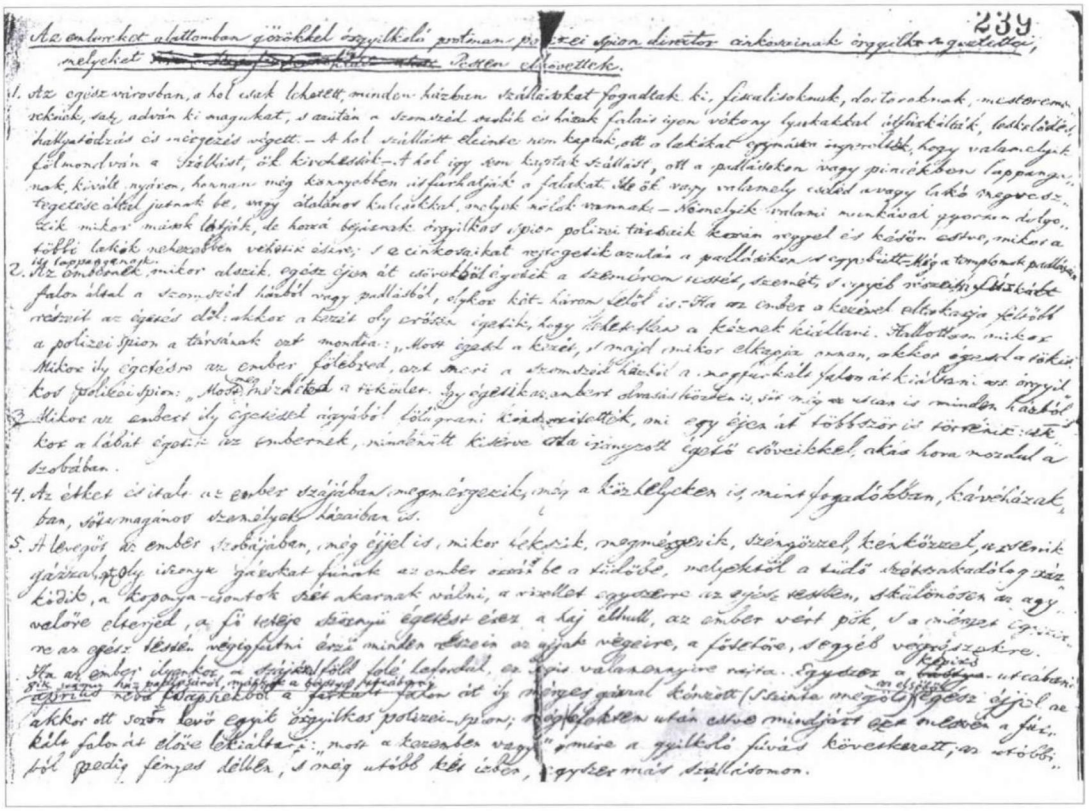

| SASKU KÁROLY FELJEGYZÉSEINEK RÉSZLETE (1858). OSZK Kézirattár Quart. Hung. 2523

tud. akad. főjavítnokának, kinek az a feladata, hogy minden szakmunkát átvizsgáljon s kijavítson, egy valódi elmezavart őrültet neveznek ki." Hallgatósága jót derült „Dumas papa" észrevételén, s felvilágosították, hogy *„az általa őrültnek nyilvánított egyén univerzális tudós s képzett szakférfiú, a tudomány több ágában, egyetlen gyöngesége, hogy a polizei spionoknak elkeseredett és halálos ellensége, s e rögeszmével a sírba fog szállni."*[62]

S ha Sasku külföldi és hazai megítélésének, beteg vagy normális mivoltának kérdését nem is tudtuk megoldani, azt tényként állapíthatjuk meg, hogy a mentális harcot a polizei spionokkal mindhalálig vívta, mígnem rögeszmebeli ellenfeleit, nem sokkal a kiegyezés után magával vitte a sírba. Ennek ellenére a spionok az elkövetkező időszakban sem múltak ki a valódi világból.

[62] Egervári, 1879. Dumas állítólag annyira föllelkesedett a történeten, hogy jegyzeteket is készített, hogy legközelebbi regényébe beleírja ezt a fantasztikus alakot, ám erre közeli halála miatt már nem került sor.

REFORMÁLT KOMMUNIZMUS ÉS BŰNTUDAT

Losonczy Géza 1951–1956

Normasértő tetteinket – hívő vagy ateista neveltetésünktől függetlenül – a vallási rendszerekben kialakult minták szerint bélyegezzük meg bűnként és igyekszünk tőlük vezekelve megszabadulni. A zsidó-keresztény tradíció által dominált Európában a bűntudat és bűnvallás szempontjából a zsidó és protestáns rituálé került legközelebb egymáshoz, míg az „individuális" fülbegyónás szokását meghonosító katolicizmus ágazott el, látszólag, az eredeti gyökerektől. A dolog azonban nem ilyen egyszerű.

A zsidó bűnvalló ima (vidduj) tartalma és formája is kollektív ugyan, mégis azt fejezi ki, hogy az elkövetett bűnöknek mindnyájan egyenként részesei vagyunk, s csak a nyilvános bevallás tartóztat vissza az újabb bűnelkövetéstől.[1] A keresztény ortodoxiában a gyónás során a hívők gyülekezete előtt nyilvánosan egyéni bűnvallás folyik, a pravoszláv embernek azonban „minden emberi bűnért" felelőssé kell tennie magát.[2] Az eredendő bűn óta természetünk eredendő romlottságát állító radikális kálvinista felfogás pedig, mivel a gyónást kiiktatta a szentségek közül, a bűnök összességének megvallását „keresztyén atyánkfiainkkal együtt" az „élő isten színe elé" utalta.[3] Individuális és kollektív formák ellentmondásos egyensúly-változatai között végül is a latin egyháznak sikerült leginkább elszemélytelenítenie a rácsokon át hallgatott bűnök lajstromát, míg a megbocsátott, de meg nem történtté soha nem tehető bűnök terhe legszemélyesebb élményként a protestáns ember vállára nehezedett.[4]

Losonczy Géza kálváriájának elég közismertek a stációi: 1951 elejétől az államtitkári posztról való elmozdítás körüli Központi Ellenőrző Bizottság-vizsgálat (KEB), az ÁVH-nyomozás, a szabadulás utáni elmegyógyintézet, majd tüdő-

[1] Zsidó Lexikon, 1929. 159., 949.

[2] Dosztojevszkij, 1971. 413.

[3] Révész, 1944. 30., 76–80.

[4] A hitbéli kultúrkörök összehasonlításához adott segítségéért Donáth Lászlónak tartozom köszönettel. A vallási hagyomány „keveredése" és „megosztottsága" még olyan 20. századi áramlatokban is felismerhető, mint mondjuk a szekularizáció utáni „nyugatos individuális gyónás" megújításául és laicizálásául (is) szolgáló freudi pszichoanalízis és a kollektív tudattalant felfedező jungi mélylélektan különbsége.

szanatórium és tüdőműtét karanténja. És a sors kereke másodszor, az előzőnél is tragikusabb kimenetelű makacssággal zökkent vissza a kitaposott keréknyomba: 1956 novemberétől a jugoszláviai követség menedékjoga, a snagovi számkivetettség, majd a Fő utcai vizsgálati fogság újra „prizonizált" körülményeket teremtett a bűnökkel való számvetésre, a tettekben történő aktív vezeklés esélye nélkül.

1951 és 1957 között alig több mint egy évet töltött igazából szabadlábon, 1955 és 1956 ősze között. Ez a periódus a „jóvátenni a jóvátehetetlent" (Benjámin László épp Haraszti Sándornak, Losonczy apósának ajánlotta ezt a verset) aktív időszaka. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy lényegében az egész 1956 nem volt más a kommunista mozgalom által megérintettek számára, mint oldhatatlan bűntudatuk levezeklésének lehetősége és kísérlete. A kommunista bűntudatnak megvoltak a kanonizált formái, amelyek a *kritika és önkritika* nyilvános rituáléjától kezdve a letartóztatásban levők önvallomásáig, gyónásáig bezárólag szinte ökumenikusan magukban foglalták az európai valláskörök szinte teljes arzenálját. A kritika (és az attól elválaszthatatlan önkritika) tárgya az egyén, a párttag volt, de a kritikát (mint „önkritikát") fölötte a párt (az osztály, a tömeg) gyakorolta. A „pártszerű" kritikát tehát nem is lehetett visszautasítani, önkritikaként – azaz a párt kritikájaként önnön tagjai fölött – csak elfogadni lehetett. „A kommunista erkölcsiség a kritikában és önkritikában jut kifejezésre legszembetűnőbben, hiszen a kritikában és az önkritikában valósul meg az egyénnek az az erkölcsi kötelessége, hogy megszívlelje a tömegek hangját, és figyelmesen meghallgassa a munkásosztály és élcsapata: a Párt véleményét. Sztálin elvtárs tanítása szerint a Párt a kritika és az önkritika kifejlesztésében azt a feladatot tűzte ki maga elé, hogy megszervezze »a Párt széles közvéleményét, a munkásosztály széles közvéleményét mint eleven és éber erkölcsi kontrollt«, amelynek hangját meg kell szívlelnie a Párt és az állam minden funkcionáriusának."[5]

Az alábbiakban azoknak a dokumentumoknak az elemzésével, amelyekhez kutatásaim során hozzájutottam, egyfajta protestáns-kommunista bűntudatot próbálok analizálni. Azt feltételezem, hogy a református lelkész fiaként született Losonczy példája épp börtönpszichózisa révén olyan mélységben teszi láthatóvá azokat a lelki folyamatokat, amelyeken a márciusi frontos, protestáns-kommunista társaság ment keresztül, ami a többiekben valószínűleg csak a tudattalan szintjén játszódott le, vagy tudatosodott ugyan, de nem szívesen beszéltek róla nyilvánosan.

[5] Losonczy, é. n. [1948] 19.

A KOMMUNISTA ÖNKRITIKA (A SELEJTLISTA-ÜGY)

„A párthoz való viszonyom, a hivatali munkám, a magán-életem szinte egyszerre jutott a tönk szélére. Csak magamat okolhatom" – írta 1951. január 9-én, az MDP Központi Vezetősége (KV) Titkárságának címzett beadványában.[6] A Titkárság előző heti határozatát, amely szigorú pártbüntetésben részesítette, és leváltotta a Népművelési Minisztérium politikai államtitkári posztjáról, nemcsak elfogadta, hanem igazságosnak is tartotta. Olyannyira, hogy méltatlannak érezte magát a KV-tagságra is (valójában póttag volt), és felkínálta lemondását. Kérte – nyilván nem sugalmazás nélkül –, hogy a Szépirodalmi Könyvkiadó vezetésével bízzák meg.

Losonczy megrendülése nem egyik pillanatról a másikra következett be, bár az önkritika hangja mellett még ebben a meakulpázó írásában is volt bizonyos tartás. Tiltakozott az Agitációs és Propaganda Kollégium által a selejtlista-ügyben kiküldött bizottság jelentésében szereplő olyan félreérthető megfogalmazás ellen, *„mintha az ügy kivizsgálása során saját felelősségemet tisztességtelenül csökkenteni és a pártbizottságot kicsinyes trükkel megtéveszteni akartam volna"*. A dologhoz hozzátartozik még, hogy a könyvek zúzdába küldésekor (1950. november 9.) még nem, a vizsgálat idején és a határozat meghozatalakor, az önkritika írásakor azonban már (1950. november 28-a óta) Losonczy apósa, Haraszti Sándor letartóztatásban volt.[7] A Lakatos Éva által vezetett albizottság Nemes Dezső és Horváth Vera „hozzá nem értése és politikai vaksága mellett" Losonczyt „bűnös közömbösséggel és hanyagsággal" vádolta.[8]

Miben érezte magát hibásnak, miben gyakorolt önkritikát Losonczy? A „selejtlista-ügyben tanúsított bűnösen bürokratikus és könnyelmű magatartását" elsősorban azzal magyarázta, *„hogy mindmáig nem tanult meg eléggé bolsevik módra dolgozni – annak ellenére, hogy Rákosi elvtárs már két éve tanította erre"*. Rákosi figyelmeztetése Losonczy államapparátusba kerülése idején hangzott el *(„komolyan és sokat kell dolgozni")*, ami *„részben kritika volt a múlt felé, részben útmutatás, utasítás a jövőre"*. Losonczy ezúttal is megfogadta, hogy *„bár a bolsevik munkamódszer elsajátítása"* neki *„bizonyos múltból hozott kedvezőtlen szokások, rossz beidegzések, lazaságok stb. miatt nehezebben megy mint másoknak, éppen ezért"* nem fog *„kímélni sem időt, sem fáradtságot, hogy e munkastílust"* elsajátítsa és alkalmazni tudja.

A selejtlista-ügy kapcsán azonban a hibákat (és következetesen hibákról be-

[6] PIL Révai iratok. 793. f. 2. ő. e. 466–471.

[7] A Haraszti Sándor letartóztatása után írt Losonczy-beadványról lásd kötetünkben *A biográfia nehézségei* című írás Homályos pontok alfejezetét (25. skk.). *„Számolnom kell tehát azzal, hogy Haraszti Sándor renegát, az ellenség beszervezett ügynöke, akit én nem ismertem fel. Ez pedig súlyos vád velem szemben."* Az MDP főtitkárának és főtitkárhelyetteseinek (1950. nov. 30.) MOL M – KS 276. f. 62. cs. 7. ő. e. 45.

[8] Jelentés a selejtlista-ügyről, PIL Révai iratok. 793. f. 2. ő. e. 476–477. Az ügyben lásd még Varga Sándor, 1983. 471–488. (a felelősök megnevezésének megkerülésével); illetve Lukácsy, 1985. 16–18.

szél) *„más, ideológiai és magatartásbeli"* okokra is visszavezette. Súlyosbító körülménynek tekintette, hogy pont az ő nevéhez *„tapad elsősorban az a gyalázat, hogy Népköztársaságunkban számos remekírót a zúzdába küldtek!"* (sic!). A dolgok mögött ismét jellegzetes bolsevik erények: *„az elvi szilárdság és edzettség hiányát"* kereste. *„Az időről időre felmerülő egyes kérdésekben nem tudtam mindig meglelni az elvi magot és meglátni a harci kérdést"* (színházi és zenei téren). A hibákat szoros összefüggésbe hozta azzal, hogy *„Lukács elvtárs elméleteinek és kultúrpolitikai gyakorlatának alapvetően helytelen jellegét és sokirányú elágazását a kulturális élet különböző területein nem ismerte fel egész szélességükben Rudas elvtárs cikke után, noha tudtam, hogy a párt szólalt meg". „Megengedhetetlen módon – egy időre a marxizmus-leninizmus rendszeres tanulmányozását"* is abbahagyta, míg Rákosi előző év tavaszán *„a tanulás fontosságára nyomatékosan"* nem figyelmeztette.

Magatartásbeli hiányosságai között a bírálat és önbírálat kolosszális bolsevik pártbeli jelentőségének tudatában *„megengedhetetlen módon szembeszegült vele, amikor Kende elvtárs* [a minisztériumban] *vele szemben alkalmazta". „Saját hibáival szemben sem volt elég kíméletlen."* Sőt, az *„utóbbi időkben bizonyos megbocsájtással néztem a hibákat s úgy tekintettem őket, mint a fejlődés velejáróit, amelyek majd kiküszöbölődnek. Holott figyelembe kellett volna venni, hogy a kiélesedett helyzet a káderektől fokozott szigorúságot követel meg önmaguk iránt – különösen a vezetőktől."*

Mindezek után a kommunista önkritika obligát rituáléja szerint hitet tett arról, hogy *„minden erővel arra törekszik, hogy még teljesebben összeforrjék a párttal".* Mélységesen fájlalta és szégyellte, hogy a *„kommunizmus nagy hadseregének"* nem volt *„elég jó, elég harcos katonája".* Az önkritikát egyébként Losonczynak még a minisztériumi pártaktíván, Révai éles kirohanása után is össze kellett foglalnia.

A mai fül számára elég különösnek tűnhet az önostorozás fenti formája. Minden együtt van benne: a kritika, az egyéni és pártnyilvánosság előtti önkritika azonban így együtt sokkal régebbi történelmi repertoárból került elő. Losonczy nem „bűneit", hanem a párttal és a bolsevik erényekkel szembeni „ideológiai és magatartásbeli hibáit" sorolja fel, amelyek zöme a fordulat éve után kiéleződött körülményekkel függött össze.

ÖNVALLOMÁS (LETARTÓZTATÁS UTÁN)

Losonczy Géza letartóztatására 1951. március 17-én éjjel, a lakásán került sor. Hogy mivel vádolják, azt akkori szokás szerint nem közölték. Ekkor már börtönben volt a „magyarkodó" csoport csaknem minden tagja.[9] Bevett szokás sze-

[9] Donáth Ferencet február 15-én, Ujhelyi Szilárdot március 5-én, Tariska Istvánt március 27-én, Kállai Gyulát és Kádár Jánost április 20-án tartóztatták le. Ugyanezen a napon történt Zöld Sándor tragikus halála. Végül három perbe osztva hirdettek ítéletet.

rint először a letartóztatottal önvallomást írattak, aminek szövegét nem, de tartalmát a per-újrafelvételi dosszié anyaga és visszaemlékezések alapján tudjuk rekonstruálni.[10]

Az önvallomást március 17-éről 18-ára virradó éjjel kellett a Pestvidéki fogházban (Gyorskocsi utca) Losonczynak elkészítenie. A gyónást a párt számára Károlyi Márton „rendelte meg": *„írjam le azokat a bűnöket, amelyeket a magyar nép ellen elkövettem. Reggel átviszik a Pártba, ha ott elfogadják, akkor utána visszamehetek a funkciómba.* [...] *igyekeztem mindent belevenni, amit hibának, bűnnek tartottam, minél erőteljesebb, minél túlzóbb formában s azon gondolkodtam, hogy mit lehetne még hozzávenni."* Természetesen a „párt" nem fogadta el az önvallomást, és ekkor került sor az „igazi" letartóztatásra és Rajnai Sándor közreműködésével az első hónap kihallgatásaira. Erről az időszakról Losonczy per-újrafelvételi vallomásai mellett Rajnai 1954. november 27-i feljegyzése is rendelkezésre áll.

Rajnai emlékezete szerint a Losonczy által leírt anyagban az szerepelt, hogy „az 1940 évi alagi lebukások során a kihallgatásokon helytelen magatartást tanúsított és illegális munkájáról, valamint kapcsolatairól részletes vallomást tett". Szerinte erről „Losonczy önmagától tett vallomást. Erre vonatkozóan semmiféle bizonyító anyag nem állt rendelkezésemre". (A többi vallomásról ezután gondoskodtak.)

Losonczy „gyónását" azzal a jól ismert fogással ösztönözték, hogy hivatkoztak arra, hogy Rajk hat hétig ült *abban* a vallatószékben, és hogy „ha pozitíve vall, akkor kommunista", „amennyiben a kérdésre nem a várt választ kapták, megmondták, hogy így az ellenség viselkedik". Losonczy valóban előásta lelke mélyéről a párttal szemben érzett legsúlyosabb vétkét: *„alagi viselkedését".* Még 1955-ben is így nyilatkozott: *„Azt, hogy számos kérdésben vallomást tettem, ma is mélységesen szégyenlem és sajnálom, és azóta is nagyon sokszor megbántam."* Magyarázatul elsősorban értelmiségi származására tud hivatkozni, *„mely akkor túlnyomórészt a burzsoáziát szolgálta".*

1951. április közepén Losonczyt Rajnai Kapitány István kihallgató tisztnek adta át. Ekkorra vallomásai már arról szóltak, hogy a csendőrség beszervezte, hogy baloldali személyeket juttatott csendőrkézre. Újabb 3-4 hetes tortúra után már franciaországi tartózkodása alatt kiépített kémkapcsolataira is vallott. Ekkor már kihallgatója visszaemlékezése szerint „elmezavarodott ember benyomását keltette", de Bálint István doktor „csak idegkimerülést állapított meg nála". Az 1951 augusztusáig eltartó procedúra során – amit orvosi javaslatra „pihentetésképpen" néhány hétre megszakítottak – Losonczy emlékezete szerint olyan dolgok kerültek *„egyre nagyobb részletességgel jegyzőkönyvbe, amelyeknek múltbeli magatartásomhoz semmi köze"* nem volt. (Losonczy 1955-ből visszatekintve nem szól börtönpszichózisáról.)

[10] Eredetileg BMTI, jelenleg ÁBTL V 150 326. A visszaemlékezések közül lásd Kállai, 1987; valamint az Ujhelyi Szilárddal (1989. máj. 19) és Aczél Györggyel (1991. máj. 27) készített interjúk.

Az 1951. október 12-i tárgyalásra készült vádiratban végül Losonczyt besúgásban, összeesküvésben és kémkedésben találták bűnösnek, mégpedig (a mások által tett, kikényszerített vallomások mellett) elsősorban saját vallomásai alapján. Az ítéletben (amelybe Losonczy belenyugodott, de az ügyész és a védő fellebbezése miatt az iratokból láthatóan sohasem emelkedett jogerőre) a második és harmadik vádpont helyet cserélt. Losonczyt 15 év börtönre, 10 év politikai jogvesztésre és vagyonelkobzásra ítélték, s megkezdte a büntetés letöltését.

ÖNÍTÉLET (BÖRTÖNPSZICHOTIKUS LEVELEK)

Hogy mi történt Losonczyval a gyűjtőfogházi befogadás (1951. október 12.) után, az pontosan nem rekonstruálható az általam látott iratokból. Komár Mihály százados 1953. július 20-i jelentéséből tudható, hogy 1952-ben több mint fél évig nem evett, valamint tébécés folyamat indult be nála. 1953. május 11-i kérelmi lapja, majd 1953. június 23-i kézírásos feljegyzése vonta magára a fogva tartók figyelmét. Az utóbbi az alosztályvezetőtől szolgálati úton egészen Gerő Ernőig jutott, aki Piros elvtárshoz címzett céduláján kivizsgálásra érdemesnek találta a beadványban foglaltakat: „a kérdés az, hogy megzavarodott-e, vagy szándékosan csinálja, hogy az egész kitalálás-e, vagy van valami reális magja is? Ki kell majd ezt vizsgálni. VI. 30."[11] A hatóság érdeklődését az keltette fel, hogy állítása szerint bűnei számosabbak az ítéleti tényállásban foglaltaknál. Pedig nem súlyosbításért, hanem irgalomért folyamodott.

Gerőhöz Losonczy júniusi feljegyzésének gépelt másolata jutott el, ám a Nagy Imre-per vizsgálati irataihoz mellékelve (!) egy boríték őrzi az eredeti, májusi kéziratos fogalmazványokat, más magánlevelek társaságában.[12] A beadvány szerint *„a Népbíróság által felsorolt tényállás alig egy részét tartalmazza az irtózatos valóságnak"*. A fogalmazványok egyik változatában a kémkedéssel, a másikban a besúgással kezdi bűnei lajstromát, felsorolva áldozatai nevét is, akik az ő „árulása" miatt kerültek csendőrkézre. A börtönpszichotikus fogalmazványokból félelmetesen racionális téveseszme-rendszer bontakozik ki, jóllehet mindig kérdéses az „őrület" logikai értelmezése.

Losonczy elgondolása szerint 1951 nyarán ő maga mondta ki maga felett az ítéletet: ami két-, illetve hároméves időkörökre felosztott „hipnózissal" mérhetetlenül súlyosbított „befalazás". A körforgás a Gyűjtő és a Pestvidéki között történik. A saját ítélete alól nem lát más kiutat, mint hogy a párt bírálja felül az ítéletet: *„Mindenre kérem Rákosi elvtársat, a Pártot, a KV-t, PB-t, a Titkárságot, ne ismétlődjék*

[11] Eredetileg BMTI, jelenleg ÁBTL V 150 326. 27.

[12] MNL OL Jelenkori Gyűjtemény, XX-5-h Vizsgálati iratok 2. d. 9. k.

meg az iszonyatok iszonyata, a hetekig tartó kihallgatás és a borzalmas »június-július« a Pestvidékiben és ne a végén ébredjek tudatára, hogy minden hiábavaló, hiszen saját ítéletem alapján hajtják végre rajtam az ítéletet." A körforgásos befalazás „ideiglenessége" helyett végleges és irgalmas ítéletet kér: „*Szeretnék megtudni mindent magamról, magammal kapcsolatban, amit volt politikai életemben és volt magánéletemben elkövettem. A rosszat, az aljasságot, a förtelmet, a bűnt, hogy megtudhassam az egész valóságot és világos értelemmel, ne a sötétben botorkálva haljak meg, vagy a Párt irgalmából élhessek a börtönben vagy talán valamikor, egyszer, a jövőben szabadon.*"

„*Öngyilkos lenni nem tudok a börtönben, odakint pedig bizonyára nem volna értelme. Ha Rákosi elvtárs, a Párt nem segít, akkor a börtönben maradok mindörökre befalazva, áldozataként az általam teljesen önkényesen hipnózisnak elnevezett tüneménynek, nem tudva időt, évet, nem tudva hány éves vagyok, mikor, melyik évben vagyunk. Csak itt a Gyűjtőfogház második részében kérhetem a megváltást, a kiszabadítást a poklok poklából, ebből a helyzetből, ami irtózatos, iszonyatos, amit megnevezni nem tudok, s ami ellen nem szólalhatok fel, mert magam kértem ezt a büntetést, ami nem büntetés, nem kínzás, nem gyötrés, nem fájdalom, hanem olyan irtózatos valami, amiről odakint nem is hallottam, amire nem is gondoltam...*"[13] A szörnyű vízió semmivel sem képtelenebb, mint a valóság, a maga jogerő nélküli fogva tartásával és az újbóli kihallgatások rémével. Maga a „befalazás" is ellentmondásos motívum, hiszen a bezártság és a védettség jelentését egyaránt hordozza.

Tekintettel arra, hogy májusban Rákosi Mátyástól nem érkezett válasz (az alosztályvezető nem is továbbította a levelet), Losonczy Kiszeljov nagykövethez fellebbezett. Ebben már úgy értelmezte „hipnózisát" és „befalazását", hogy az a Rákosi Mátyással történt kétoldalú megállapodás alapján történt, és lejárt. Bűnösségének beismerése alól azonban ebben a fogalmazványban ki-kibukkan a honi börtönviszonyokkal való elégedetlensége és a Rákosival szembeni bizalmatlansága is. „*Magyarországon nincs börtönszabályzat: eleven hullák, befalazottak, hipnotizáltak számára mire való volna börtönszabályzat?*" Majd a bűnvallásból felegyenesedve, szinte észrevétlenül tért át a perkonstrukció leleplezésére: „*Nyomorult bűnös vagyok, Nagykövet Úr, bűneim sokkal számosabbak és súlyosabbak, mint a Bodonyi Márton bíró által kihirdetett ítélet indoklása, amelyet különben az én »szövegem alapján« mondott el az én beleegyezésemmel, de kevesebb, mint 15 évi börtön. Választásom nem volt: részben meg kellett ismételnem, részben pedig ki kellett eszelnem a legförtelmesebb antibolsevista komédiát, amely sehol másutt, az imperialista és kapitalista államokat is beleértve nem fordulhatott volna elő, mint Rákosi Mátyás Magyarországában.*" Ezek után a szovjet állampolgárság azonnali megadásáért folyamodott, és kérte, hogy „*személyesen szabadítson ki a befalazás, a hipnózis, a förtelem,*

[13] Uo. 269–279.

az ocsmányság, az antibolsevizmusnak a Tito-fasizmust fölülmúló és minden emberi képzeletet és erkölcsöt meghaladó poklából."[14]

Mindebből az alosztályvezető annyit értett, hogy Losonczy „kéri szabadlábra helyezését", mivel „az ő áldozatvállalása lejárt".[15] Az önmaga fölött kimondott ítélet abszurditását, az „antibolsevista bírósági komédia" során ítéletté formált, „kieszelt" önvádak alól immár önerőből szabadulni képtelen elítélt vergődését saját időtlen időszámvetésének körforgásában aligha foghatták föl. Mindenesetre kórházban történő elhelyezést javasoltak számára. Erre azonban csak akkor került sor, amikor 1953 őszén tüdővérzést kapott.[16]

A DIAGNÓZIS (SZABADON BOCSÁTÁS ELŐTT ÉS UTÁN)

Losonczy szabadon bocsátásának kérdése csak a Kádár-ügy felülvizsgálatának részeként, 1954 nyarán vetődött fel. Pontosabban ekkor készült az a pszichiátriai diagnózis, amelynek alapján nem haza, hanem a Lipótmezőre szállították. Ahol azután egy újabb konzílium, gyors feltisztulása láttán, valóban civil körülmények között tüdőszanatóriumi kezelését javasolta. Az elmeorvosi dilemma az volt, hogy Losonczy esetében a hasadásos elmezavar paranoid formájáról, vagy paranoid formákat felmutató skizoform reakcióról volt-e szó.[17] A börtönbeli katonaorvosi konzílium az előbbi mellett foglalt állást, és konklúzióként megállapították, hogy „kibocsájtása esetén feltétlenül elmegyógyintézetben, zárt osztályon kezelendő. Aktív (insulin, elektrosokk) kezeléssel állapotában további javulás remélhető" (1954. július 30). De a Lipótmezőn is megoszlottak a vélemények. Az intézet igazgató főorvosa, Gimes Miklósné Hajdú Lili (a *Szabad Nép* újságírójának édesanyja) például a szűkebb szakterületének számító skizofrén kórrajz mellett szállt síkra. S csak a gyors javulás után mondták ki a zárt intézeti kezelés szükségtelenségét (1954. augusztus 7).

Melyek voltak azok a tünetek, amelyek alapján a sorsdöntő különbségű következtetések adódtak? Az egyik a börtönállapotok között oly jellemző idődimenzió-vesztés: „az idő mintegy ide-oda hullámzik, hol előre szalad ezer évvel, hol hátra, és az események állandóan ismétlődnek, nem sok értelmét látja az

[14] Uo. 318–328.

[15] Eredetileg BMTI, jelenleg ÁBTL V 150 326. 1953. jún. 24. Komár Mihály ávh. szds.

[16] Losonczy Géza második levelezőlapja (1953. november) dr. Haraszti Mária birtokában.

[17] A leletek alapján (Losonczy özvegye, dr. Haraszti Mária birtokában) az elmeorvosi dilemmát az 1954 nyarán egy másik osztályon, szintén Lipótmezőn dolgozó dr. Paneth Gábor pszichiáter (1991. jan. 15.) és dr. Popper Péter (1990. okt. 5.) segítségével értelmeztem. A Lipótmezőn készült második, „reaktív pszichózis" diagnózisban a konziliánsként meghívott dr. Juhász Pálnak döntő szerepe volt.

életnek." A korábbiak ismeretében sokkal pontosabban érthető, amit a diagnózis a kórfejlődésre vonatkozóan, retrospektíve állapít meg: „hosszú időn keresztül olyan érzése volt, mintha a körülötte levő tárgyak különleges elrendezést mutattak volna, az őrök és elítélt társai mintha előre betanult szöveget ismételgettek volna előtte, saját gondolatait, melyeket akkor vagy régebben gondolt, mondták ki mások előtte [...] a falból hangokat hallott, melyek állandóan vizsgálóbírószerűen kérdéseket tettek fel neki. Arra gondolt, hogy mindez csak színjáték és azt a célt szolgálja, hogy elméje megzavarodjék."

Hasonló élményekről számoltak be a családtagok, barátok is az első megrendítő találkozás felidézésével.[18]

ÚJ VALLOMÁS (A PERÚJRAFELVÉTEL)

Mint Gerő 1953. június 30-i feljegyzéséből látható, távolról sem volt egyértelmű, hogy a kivizsgálás nem a büntetés súlyosbítása felé mozdul-e el. Az 1954. november 8-ától induló felülvizsgálat irányítója 1955. február 8-i javaslatában szinte panaszolta, hogy „Losonczy íratása, mivel a mátrafüredi tüdőszanatóriumban fekszik és orvosi vélemény szerint sorozatos kihallgatása hátrányosan befolyásolhatja állapotát", nem lehetséges. Miután sor került 1955. április 18-án a kirendelt védő és az ügyész 1951. október 12-i fellebbezésének visszavonására (!), Czakó Kálmán legfőbb ügyész benyújtotta a perújítási indítványt, amely továbbra is az ítélet sorrendjében tartalmazta a fő vádpontokat.[19] A hangnem illusztrálására elegendő lesz az első pont megítélésének felidézése: „gyáván viselkedett 1940-ben, de ez nem meríti ki a népellenes bűntett fogalmát". Losonczy 1955. március 9-én kelt kéziratos vallomása a kérdésekre, a kihallgatási jegyzőkönyv (április 9.) és az április 30-i perújítási tárgyalási feljegyzések és jegyzőkönyv szerint – a már idézett módon – „szégyellte, sajnálta és megbánta" 1940-es alagi viselkedését. Hangsúlyozta azonban, hogy nem tett mindenről vallomást. Így azt nem mondta, hogy tagja a pártnak, csak azt, hogy baloldali gondolkodású. Franciaországi pártkapcsolatáról sem szólt Alagon (Béla bácsi = Papp Lajos tudatta vele Párizsban, hogy felvették a kommunista pártba). A selejtlista-ügyben is elismerte, hogy „nagyfokú hanyagság" terheli, de a „lebonyolítás módját tőle függetlenül" intézték. Felvetette azonban, hogy „jó volna talán ebben az ügyben a felelősség sorrendjének egy más megállapítása". Nyoma sincs tehát a mesterségesen gerjesztett önvádnak,

[18] Dr. Haraszti Mária (1989. máj. 19.) az első beszélőről, öccse, dr. Losonczy György (1989. jún. 6.) a lipótmezei viszontlátásról, barátai, dr. Radó György (1990. jan. 10.) és Vásárhelyi Miklós (1990. jan. 29.) a börtön utáni első találkozásról. A fentieken túlmenően családtagok (el nem követett) meggyilkolásáért is bűntudatot érzett.

[19] Eredetileg BMTI, jelenleg ÁBTL V 150 326. 3–21.

de a vallomások fő irányultsága, hogy a saját felelősséget „arányos mértékben" állapítsák meg az elkövetett cselekedetekben.

Végül a perújítási tárgyalás az adatszolgáltatás tényét ugyan megállapította, de a „besúgási tevékenységet a Legfelső Bíróság" már nem tekintette bizonyítottnak, különben is a 10 éves elévülési időn túl történt „az intézkedés". A másik két ponttal kapcsolatban pedig azt tartalmazta az ítélet indoklása, hogy az akkori ténymegállapítás „nem lévén más, mint a törvénytelen nyomozás során koholt tényelőadás megismétlése, a jelen ítéletben jogi értékelésre nem tarthat igényt".

ÚJRAKEZDÉS (SZANATÓRIUMI LEVELEK)

A börtönből szabadult kommunista entellektüelek legendáriuma apró történeteket őriz arról, hogy – mintegy kivonva magukat a politika forgatagából – valamilyen béke szigetére szerettek volna visszavonulni. Állítólag többen is a Keszthelyi Kastélymúzeum igazgatói posztjára vágyakoztak „rehabilitációjuk" színtereként.[20] Losonczy Géza a Lipótmezőn feleségének tett megjegyzéséből („ki kéne menni Párizsba") arra következtethetünk, hogy az exodus gondolata benne is felvetődött, ám a betegség más utat szabott számára. Rövid lipótmezei tartózkodás után 1954 szeptemberétől a mátraházi tüdőszanatórium beutaltja lett. Ide már jöhettek látogatók, szobatársat is kapott, sőt ő is kimozdulhatott, és később, amikor már jobban lett, hazalátogathatott néhány napra.

A legnagyobb ajándék természetesen felesége, Marika látogatása volt. 1954 őszén, egy vasárnap esti megrendült levélben Mátraházáról köszönte meg neki az elmúlt évek helytállását: *„Neked köszönhetem szinte legelsősorban a mi nemzedékünkből, hogy a csöndes, nem hivalkodó, de tényleges jóságot, szeretetet, önzetlenséget és tisztaságot a gyakorlatból ismerhetem, s hogy azok közé a kivételesek közé tartozhatom – érdemtelenül – akiknek számára valóság volt az emberi, háztartási szolidaritás olyankor, amikor legnagyobb szükség volt rá."*[21]

Természetes reakcióként a restanciák pótlása szerepelt első helyen. Először még a *Temps Nouveaux*-t is kérte (a *Magyar Nemzet* és a *Társadalmi Szemle* mellett), de hamarosan be kellett látnia, hogy *„annyi az olvasnivaló idefent, hogy ezt sem tudom mind valószínűleg elolvasni. A »Tőké«-vel is várnom kell; nem fogom tudni, mint ahogy eredetileg gondoltam, átolvasni, pláne áttanulni. A héten elkezdtem oroszul tanulni – egyelőre magam, két hét múlva tanárnővel. A délelőtti idő s a délutáni egy része ezzel*

[20] Ujhelyi Szilárd járt is „terepszemlén" Keszthelyen, de végül Rákosi meghiúsította odakerülését. A kiszakadni és részt venni kettősségének dilemmája nem mindenkiben és nem azonos módon tudatosult.

[21] Dr. Haraszti Máriához, 1954. okt. 4., dr. Haraszti Mária birtokában.

megy el. Hozzá kell számítani, hogy délelőtt is, délután is alszom, reggel is, este is sétálok, úgyhogy olvasásra csak az esti ¾ 6 utáni idő marad, s akkor már szívesebben olvasok prózai szépirodalmat."[22] Még ha leszámítjuk a tanítómesterként tisztelt apóshoz írott beszámoló túlzott lelkiismeretességét, akkor is meglepőnek tűnhet, hogy a *Tőke* és az orosz nyelv tanulása szerepelt szinte vezeklésszerűen az első helyen. Mintha még mindig a Rákosi-féle kritika (a hiányos marxista műveltségről) lenne az egyik fő motiváció. Van azonban az egésznek némi „előreneszánsz"-íze is, amennyiben az ősforrásokhoz kíván visszanyúlni a dolgok tisztázása érdekében.

A kiszabadultak másik nagy életproblémája az állás megválasztása volt. Rendszeresen visszatért a levelezésben (Haraszti Sándorral, Ujhelyi Szilárddal kapcsolatosan is) erre a gondra. Saját helyzetére pontosan világít rá az a levél, amelyben Nagy Imrével való, szabadulása utáni első találkozásáról számol be.[23] „Nagy elvtárs" és felesége nagyon kedvesen fogadták Kékesen, autót küldtek érte, és 22-én, hétfőn délután sokáig beszélgettek. *„Velem kapcsolatban érdeklődött; hogy vagyok, mit szólok a Magyar Nemzethez és így tovább. Mondtam, hogy a Magyar Nemzet megoldást azért találom jónak, mert a mostani helyzetben az újságírás jelentősége növekvőben van s emellett, hogy a szerkesztőbizottsági megoldás nagyobb mozgási szabadságot fog lehetővé tenni az üzemekben, a vidéken. Ő megemlítette, hogy rendkívül fontos még az is, hogy a Népfront problémáit menet közben és állandóan ki kell dolgozni s ebben jó lenne, ha segítenék. Egyébként mondtam azt is, hogy nem szeretnék örök időkre az újságírásnál maradni. Ő megkérdezte tőlem, hogy tulajdonképpen mihez volna kedvem. Azt válaszoltam, hogy most nagyon tetszik az újságírás, mint főfoglalkozás, egyébre nem is gondolok. – Csak azt akartam ezzel jelezni, hogy nem szeretném magam végleg lekötni az újságírás mellett, hiszen ettől már a Szabad Nép-nél is féltem."*[24]

A későbbi Nagy Imre-perben ebből a levélből ragyogó konspiráció-csírát lehetett volna növeszteni. Valójában azonban nem többről volt szó, mint arról a közismert tényről, hogy a párt újra feladatokat kívánt adni törvénytelen fogságukból szabadult katonáinak. A minisztertanács elnöke hozzá hű embereket keresett a szerinte kulcsfontosságú posztokra (a *Magyar Nemzet* ekkor már a Népfront lapja volt). *„Nagy elvtárs említette, hogy valamennyiünkre nagy szükség van, az új szakasznak sok állandó, átgondolt és sokoldalú támogatásra van szüksége. Gyógyuljak nyugodtan, ez a legfontosabb, olvasgassak és készüljek az egészséges életre, a munkára."*[25] Losonczy láthatóan még nem tudta pontosan, hogy valójában mit is akar kezdeni, szeretett volna tájékozódni *„az üzemekben, a vidéken"*. És rossz emlékei voltak a *Szabad Nép*-korszakból.[26]

[22] Haraszti Sándornak és feleségének, 1954. szept. 23., dr. Haraszti Mária birtokában.

[23] Dr. Haraszti Máriához, 1954. nov. 23. Uo.

[24] Uo.

[25] Uo.

[26] A Nagy Imrénél tett látogatás után öccsének már így nyilatkozott: *„ha én még egyszer poli-*

A budakeszi szanatóriumban elvégzett komoly tüdőműtét miatt a gyógyulás tovább tartott, mint azt eredetileg feltételezték az orvosok. Újra Mátraházáról írt volt budakeszi betegtársának: *„Azáltal, hogy ha nagyritkán is, de mégiscsak hazajárok Budapestre, az élettel is van valami kapcsolatom, éppen csak annyi, hogy valamelyes alapot adjon a gondolkodásnak.* Sok minden aggaszt és bánt, nem annyira saját magammal kapcsolatban, *hiszen az én egyéni helyzetemben nincs semmiféle közvetlen változás. Baj inkább csak annyi adott körülmények között, hogy beszélgetni sem nagyon tudok ilyen dolgokról itt senkivel sem – az ember magában morfondírozik, nincs módja arra, hogy gondolatait mások gondolatain ellenőrizze. Ezzel szemben sok örömet nyújtanak az olvasmányok. Főként Marxot, Dickenst, Balzacot, Gorkijt olvasgatom, a fiatal Lenint, legelső köteteit. Mostanában kértem Marikát, szerezze meg valamelyik könyvtárból és küldje el számomra a nagy utópisták – Owen, Fourier, Saint-Simon – magyarul megjelent műveit [...] jól esik olvasgatni s főként olyasmiket, amiket odalenn, munka mellett nehezebb lenne."*[27] (Kiemelés – K. Gy.)

Ez a levél is utal budakeszi szanatóriumi beszélgetéseik vissza-visszatérő témájára, a Thomas Mann-problémára. Nyilván nem véletlenül a *Doktor Faustus* gyakran került szóba. Egyenesen Losonczy hívta fel erre a műre Molnár Géza figyelmét. „Hans Castorp de l'Hongrie", ahogy magát jellemezte a harmincas években francia barátnőjének, ne borzongott volna bele a *Doktor Faustus* XXV. fejezetének olvasásába? „Nagy idő" és „kitűzött idő", atyai örökség és sorsválasztás, „Venus pallida" és „ozmózis", illumináció és melankólia, extravagancia és szeretet, élményvalóság és igazság, kontraktus és kontríció – mindmegannyi töprengenivaló a poklokon túli kínokat megélt mátraházai, elíziumi beutalt számára. *„Azt hiszem, ha felszívódik hatása a fiatal nemzedékbe, amelyik Mannt nem ismeri, hozzá fog járulni, hogy fiatal irodalmunk igényesebb legyen. Én magam még nem jutottam dűlőre az egész Th. Mann-problémával, sokat gondolkozom rajta."* Vasco Pratolinit és néhány „lefordítatlan francia regényt" olvasván fogalmazza meg, hogy *„nagyon magasra kell tennünk a mércét [...] azokban az országokban, ahol népi demokrácia van..."*[28] Losonczy franciás kultúrája itt már kikezdte a magára öltött szocreál páncélzatot. Ugyanakkor érződik az 1955. márciusi reformellenes fordulat utáni helyzet miatti aggodalom is.

---

tizálni fogok, akkor én még egyszer kultúrpolitikával nem foglalkozom, csak nagypolitikával..." Interjú dr. Losonczy Györggyel (1989. jún. 6.).

[27] Molnár Gézához, 1955. VII. 15. Lásd Molnár Géza Levendel Lászlóról szóló regényében Losonczy hasonmása, Ónody László alakját: Molnár, 1979. 390. Felesége válaszleveléből derült csak ki, hogy az utópistáknak nem volt használható fordítása. Nyilván innen származott az ötlet az utópisták (elsősorban Fourier) néhány írásának magyarítására, amit snagovi száműzetése idején készített el.

[28] Uo.

A KEB ELŐTT (A MEMORANDUM UTÁN)

1955. szeptember 16-án tért vissza Budapestre, s már 1955 őszén sor került az ún. memorandum-akcióra. Az írók és művészek memorandumát kezdeményező kör (Gimes Miklóstól Haraszti Sándoron át Vásárhelyi Miklósig) eredetileg széles tiltakozást képzelt el a kultúrpolitika sztalinista fordulata ellen. Csak menet közben született döntés arról, hogy az aláírásokat szigorúan pártszerű keretben kell szervezni. Volt, aki a pártból kizártak közül ezt hallgatólagosan tudomásul vette, de voltak sértődések is. Az aláírási kampányt azután a pártközpont által szervezett aláírás-visszavonatási kampány követte, amelynek végén mindössze nyolcan maradtak, akik nem vonták vissza a fenyegetések ellenére sem névaláírásukat. Ezek között volt Losonczy Géza is, aki maga is az akció szervezői közé tartozott.[29] A KEB 1955 decemberében Haraszti Sándort és Vásárhelyi Miklóst zárta ki a pártból, Losonczy – másokkal együtt – szigorú megrovást kapott.

1956. február 6-i keltezéssel maradt fenn Losonczy KEB előtt elmondott autográf beszédvázlata „az irodalmi határozat ügyében". Különösen a KV-titkársághoz intézett 1951. januári önostorozó beadvány fényében mutatkozott meg markánsan a börtönévek mély átalakító hatása Losonczy világképében: *„De hát mióta tilos kommunistáknak és a népnek meggyászolni halottaikat? Mióta tilos felháborodni azon, hogy kínozták és ölték a kommunistákat, a becsületes embereket? Miért »párt- és népellenes« az, ha elsiratjuk halottainkat s miért* nem *párt- és népellenes üldözni a kommunistákat és a becsületes embereket. S a megtörtént szörnyű események után, amelyek hivatalosan még alig-alig vannak feltárva a nyilvánosság előtt,* ki *fia a pártnak és a népnek: az-e, aki minden erejével arra törekszik, hogy a felelősöket funkcióra és személyre való tekintet nélkül felelősségre vonják, hogy olyan intézkedéseket hozzanak, olyan légkört teremtsenek, amelyben minden becsületes dolgozó ember – az ország népességének 99%-a – nyugodtan, békésen élhessen, vagy az, aki mindent elkövet, hogy a bajokat ne tárják fel, a felelősségrevonás egy meglehetősen alacsony fokon megálljon, hogy az országban a valóságban ne szilárduljon meg a törvényesség, a rend? A párt politikáját nem szabhatja azokhoz, akik személy szerint elsőrendűen érdekeltek abban, hogy a kommunista-üldözések periódusát ne tárják fel a nyilvánosság előtt, s hogy a történtek elbírálásából kikapcsolják a népet és a párttagságot."*[30] (Kiemelés az eredetiben.) Az idézetből elég egyértelműen kiderül, hogy a párthatározati zsargonból átvett „párt- és népellenes" kifejezést hogyan állította Losonczy a talpára és fordította a határozat szövegezői ellen. A pártcentrikus világnézet erózióját egyértelműen jelzi, ahogyan a 99 százalékban „becsületes emberek"-ből álló „nép" a nyilvánosság révén bekapcsolódik a történtek elbírálásába.

[29] A memorandum szövegét közölte: Aczél–Méray, 1989. 336. skk. Lásd még Rainer, 1990. 207. skk.

[30] Beszéd a KEB előtt az irodalmi határozat ügyében. Budapest, 1956. II. 6. 13–14. A fogalmazvány dr. Haraszti Mária birtokában.

NYILVÁNOSSÁG ÉS ÖNKRITIKA (A CIKKEKTŐL A SAJTÓVITÁIG)

Losonczy mint a *Magyar Nemzet* főmunkatársa csak 1956 tavaszától jelentkezett nevével szignált cikkekkel a lap hasábjain.[31] Ekkor került sor a már régóta várt vidéki terepszemlére. Tudósításai az útvonalat is jelezték, amerre látogatásai során elvetődött. A mohácsi árvíz utáni újjáépítésről három tárgyilagos riportban számolt be. A *Szabad Nép* hajdan vitriolos tollú újságírójára alig lehetett ráismerni a visszafogott mondatokban.[32] 1956. júniusi hajdú-bihari tudósításaiban a kuláklisták felülvizsgálatáról már emocionálisabb és felforrósodottabb a hangja. Hajdúböszörményi kitérőjét nemcsak megvallja, hanem ifjúkorának személyes motivációját is megírja. Cikkében Bagossy Imrével, a negyvenholdas kisgazdával, Bajcsy-Zsilinszky hajdani kortesével való újratalálkozása megrendítő pillanat.[33] „Azért ti nehogy azt higgyétek, hogy ellensége vagyok a demokráciának – szólt csendesen. Lesütöttük a szemünket." Itt már politikai követelést fogalmazott meg: vegyék le a kuláklistáról mindazokat, akik „ténylegesen részt vettek a demokratikus és szocialista mozgalmakban a felszabadulás előtt".

A párthatározattal szembeni élesen kritikus hang és a nyilvánosság jelentőségének felismerése jellemezte Losonczynak azt a beadványát, amelyet a selejtlista-ügyben intézett a Politikai Bizottsághoz 1956. június 6-án. Leszögezte, hogy rehabilitációját *„csak a selejtlista-ügyben való teljes rehabilitációjával együtt tekintheti teljesnek"*, és kérte *„az úgynevezett selejtlista-ügy világos, végleges és nyilvános leválasztását nevéről".*[34] Az ügy napirendre kerülését az adta, hogy a *Magyar Nemzet* pártszervezetének taggyűlésén Losonczynak Komor Imre vádaskodása ellen kétszer is védekeznie kellett. Most is elismerte ugyan, hogy *„terhelt engem is ebben az ügyben bizonyos felelősség: az, hogy a hozzám átküldött selejtlistát nem néztem át és a máshonnan jövő figyelmeztetéseket – például Rusznyák István elvtársét – részben Nemes Dezső elvtárs megnyugtatása alapján nem vettem figyelembe."*[35]

A nyilvánosságot itt ugyan elsősorban még pártnyilvánosságként lehet értelmezni, az azonban kiérződik a beadványból, hogy Losonczy pontosan tudja, hogy múltbeli hibáit jóvátenni akaró politikai szerepvállalásához nem elegendő jogi rehabilitációja, hanem erkölcsi rehabilitációjára is szükség van, hiszen *„az értelmiségi közvélemény előtt elég szélesen elterjedt"*, hogy a klasszikus művek bezúzása az ő nevéhez fűződött. Ezért kéri, hogy *„rehabilitálásomat a selejtlista-ügy alóli teljes rehabilitálásommal* együtt *a Népművelési Minisztérium azonos nyilváno-*

[31] Ember, 1989. 202. Neve már 1954. november közepe óta szerepelt a lap impresszumában. Uo. 190.

[32] *Magyar Nemzet*, 1956. ápr. 4.

[33] Rehabilitáció falun. *Magyar Nemzet*, 1956. jún. 10. Bagossy Imréről lásd a *Kisemberek nagy (élet)történetei* című írást kötetünk 327–336. oldalán.

[34] PIL 276. f. 58/7. ö. e. 18–22.

[35] Uo.

ságú aktívája előtt hirdessék ki a Népművelési miniszter, vagy a Politikai Bizottság egyik tagja útján (lehetőleg jelenlétemben), mint amilyen az 1951-es volt." (Kiemelés az eredetiben.) Nyilván a PB is érezte a helyzet fonákságát (Révai egyenesen a személye elleni megtámadtatás ellen emelt kifogást), a rehabilitálásra a selejtlista-ügyben mind a mai napig nem került sor.[36]

Losonczy azonban a politikai szerepvállalás érdekében nem akart kibújni a múltbeli tettek felelőssége alól. A selejtlista-ügyben is csak ahhoz ragaszkodott, hogy olyasmi miatt ne legyen megbélyegezve, amit nem követett el. Amikor a Petőfi köri sajtóvitán a Nagy Imre köré tömörülő értelmiségiek nevében (úgy is, mint akit nem zártak ki a pártból) szót kapott, egyenesen nyilvános mintát kínált a bűnök megvallására. A könyvzúzásnál semmivel sem kisebb fajsúlyú ügyben gyakorolt őszinte önkritikát. Elolvasva a Bartókról írott cikkét[37] *„éppen ma délután, készülve erre a mai felszólalásra, noha a cikket én írtam és természetesen akkor egyetértettem vele, megdöbbentett nemcsak a tartalmi helytelensége ennek a cikknek, hanem az az iskolamesteri, álpedagógiai fölény, amely megállapításaiból sugárzik, és amellyel kapcsolatban nekem most, amikor első ízben van alkalmam a Petőfi kör jóvoltából széles nyilvánosság előtt fellépni, szégyenkezéssel kell bocsánatot kérnem Bartók Béla halhatatlan emlékétől.* (Taps.)"[38]

A nyilvános bocsánatkérés már messze túlment azokon a normákon, amelyeket a pártbeli önkritika rituáléja előírt, bár tudjuk, hogy a Petőfi Kör, mint a DISZ egyik szerve eredetileg maga is csak politikai transzmisszióként lett engedélyezve. Az sem véletlen, hogy épp a gyűlés után igyekeztek a kör megrendszabályozására.

Az 1956. júliusi értelmiségi párthatározatról írott cikke (és Friss István *Szabad Nép*-beli támadására írott viszontválasza) már a tágabb értelemben vett politikus Losonczy újjászületését jelezte. Ez már nem a bűntudat körforgása, ez már a reformált kommunista tudat számára egyetlen lehetséges nyilvános szerepvállalása: „az értelmiséget nemcsak értelmiségi politikánk eltorzítása miatt érték sérelmek, hanem rendkívül súlyosan hatottak rá összpolitikánknak azok az alapvető tévedései és bűnei, amelyek – mint a Rajk-ügy és a többi törvénysértések, a jugoszláv ügy, az ország általános gazdasági helyzetének kedvezőtlen ala-

[36] PIL Révai iratok 793. f. 2. ő. e. 464–465.

[37] Az Operaház elleni támadás részeként Bartókról írottakat lásd Losonczy Géza: Az Operaház legyen a népé! *Szabad Nép*, 1950. febr. 5. Az „ügyről" részletesebben: Kövér, 1998. 191–196.

[38] A Petőfi Kör vitái, IV. 1991. 171. Az önkritika példaerejére lásd a Hegedűs B. Andrással készült interjút (OSZK TIT, 1991. nov. 8.): *„Ez a személyes önvallomás [...] harci riadó volt mindazok számára, akik ezen a tisztító tűzön még nem mentek teljesen keresztül, vagy éppen keresztül akartak menni, mert példát adott, hogy hogyan lehetett leszámolni annak a sok tízezer kommunista értelmiséginek a maga sztalinista múltjával".* Nyilvános bűnvallás – evilági purgatórium – individuális (belső) leszámolás. Tanulságos kulturális mixtúra.

kulása, a hibák kijavításában a határozottság, a gyorsaság és következetesség elég nagyfokú hiánya, a felelősség felvetésének elodázása – az egész népet érintették." Nem nehéz a sorokból a saját felelősség elismeréséből következő sürgetést kiérezni: „A régi és az új értelmiséget már a XX. kongresszus előtt, még inkább a kongresszus után egyre közelebb hozta egymáshoz a 49/53-as *hibák jóvátételére* irányuló közös vágy."[39] (Kiemelés – K. Gy.)

A VISSZAUTASÍTOTT KOOPTÁLÁS (LEVELEK A KV-HEZ)

1956. október 23-ának sorsfordító eseményei után másnap reggel Losonczy a rádióból értesült arról, hogy az MDP KV tagjai sorába kooptálták. (Donáth Ferencet egyenesen titkárrá nevezték ki.) Ezt a döntést először október 24-én, majd szóbeli tárgyalások után október 26-án levélben utasították vissza. Eközben felszólaltak a KV-ülésen is, sőt Nagy Imrével is magatartásuk miatt nézetkülönbségük támadt. Anélkül, hogy feladták volna kommunista meggyőződésüket, a párt és a nép közötti választás szorongató dilemmájában az utóbbi mellé álltak. „A mai napon a KV által hozott határozat arról győzött meg bennünket, hogy az a reményünk, miszerint a pártvezetés magáévá teszi a dolgozó nép jelenlegi mozgalmának követeléseiből mindazt, ami helyes és jogos és ezáltal megteremti a vérontás megszüntetésének feltételét, meghiúsult."[40] A pártistenség helyett a népfelség kommunitása előtti nyilvános elhatárolódás, majd október 28-a után a politikai szerepvállalás maradt a börtön poklából szabadult lélek számára az egyetlen morális lehetőség. Pedig a felkeléssel az események már nem a kívánt békés irányba rohantak. A választás a cselekedetek mezején, a forradalom napjaiban éppoly visszavonhatatlannak bizonyult, mint a megtorlás időszakában. 1956 novembere után a politikai jóvá tevő cselekvés kudarcával újra az önemésztő, levezekelhetetlen bűntudat pántjai záródtak sorsára.[41]

*

[39] Losonczy Géza: Az értelmiségi határozatról. *Művelt Nép*, 1956. szept. 2. Az eredeti gépiratban az utolsó mondat ceruzával kihúzott befejező része így hangzott: „...s legjobbjainkat az e múlt restaurálása elleni harc" (dr. Haraszti Mária birtokában). Az értelmiségi határozat fogadtatásáról és a Losonczy–Friss vitáról újabban Bencsik, 2009. 96–103.

[40] 1956. okt. 26. Losonczy kézírásával.

[41] Az utolsó pályaszakasz első megközelítési kísérletei: Kövér, 1991; uő, 1992. A teljes biográfiát lásd uő, 1998.

Visszatérve a kiinduló gondolathoz: nyilvánvalóan nem lenne szerencsés, ha Losonczy protestáns lelkészfi mivoltából, vagy akár református neveltetéséből valami kálvinista predeterminációt olvasnánk ki – utólag. Bár az a tény, hogy a börtönben Losonczy pszichózisát egyfajta önítéletként élte meg, s hogy szabadulása után, a Petőfi Körben belső késztetése volt bűnei „gyülekezet előtti" nyilvános megvallására, semmiképpen nem tekinthető véletlennek.

Annak azonban, hogy a szabadulás után valójában mi futott tovább a börtönpszichózisban még feltáruló tudattalan folyamatokból – a fenti levelekben és cikkekben nincs nyoma. Ide már csak olyan szálak vezetnek el bennünket, amelyek a legközelebbi barátokkal, hozzátartozókkal készült interjúk szövegeiből is csak töredékesen hozhatók felszínre. A reformált kommunizmus megrendült hitére olyan utalások vallanak, mint Losonczy kedvenc bibliai idézete Pál apostol Korinthosziakhoz írott leveléből: *„Ha embereknek vagy angyaloknak nyelvén szólok is, szeretet pedig nincs én bennem, olyanná lettem, mint zengő érc vagy pengő cimbalom."*[42] Vagy hogy 1955–1956-ban gyakorta Faludy Villon-átköltéséből az alábbi sorokat a következő átiratban idézte: *„Sztalinisták voltunk mindahányan, s az évek szálltak, mint a percek, véred kiontott harmatával irgalmazz nekünk Jézus herceg!"*[43]

Ha a kommunista hit megrendülésének vannak stációi, akkor annak első lépése a felismert eretnekség elfojtása, sőt egyfajta rálicitálással az igyekezet, hogy még inkább hithűnek mutassa magát az ember. A második stáció, amikor a lelki konfliktus azzal az öncsalással oldódik fel, hogy a „szent" ügy továbbra is jó, csak az üdvtörténet megvalósítása tévedt vakvágányra. Sokkal később ismerhető csak fel: hogy a módszerben, a végrehajtásban maga a lényeg rejtezkedett.[44]

A fenti üdvtörténeti kiábrándulási sémát természetesen nem lehet általános érvényűnek tekinteni. Többféle szakaszolás, sőt a szakaszok torlódása is elképzelhető. Annyit azonban az eddigiek alapján is megállapíthatunk: Losonczy Géza 1951–1956 között már keresztülment az első és második fázison, még ha a harmadikon való túljutáshoz nem is adatott számára elegendő idő. A börtönpszichózis bűntudatába visszakényszerülve, a *„soha ne avatkoztam volna a politikába"* s a *„nem szeretnék miniszter lenni"* félig öntudatlan megvallása után, halála előtt néhány órával, az 1951-es önítélet beteljesítéseként 1957. december 21-én 9 óra 40 perckor még háromszor elmondhatta: *„én már nem vagyok bűnös"*.[45]

[42] Ujhelyi Szilárd közlése.

[43] Dr. Losonczy György közlése.

[44] A fenti gondolatmenetet a Vajna Jánossal 1989. szeptember 7-én készült interjú alapján foglaltam össze.

[45] Eredetileg BMTI, jelenleg ÁBTL BMA/150 000. Feljegyzések az 5/1 feliratú irkafüzetben. 4., illetve 20.

HYSTERIÁTÓL A TÉBOLYODOTTSÁGIG

Klára és Emma párhuzamos esettörténete

A Figdor család nem ismeretlen a 19. századi Habsburg Birodalom társadalomtörténetében. Az Esterházyak által kiváltságolt hét hitközség egyikében, Boldogasszonyban (Frauenkirchen) született Figdor Izsák (1768–1850) számos gyermeke közül az egyik ág Bécsben, a másik Pesten vált a pénzügyi és kereskedelmi elit fontos szereplőjévé.[1] Ezúttal azonban nem a neves nagykereskedők és bankárok nyomába szegődünk, hanem Figdor Izsák legidősebb fiának, a korán elhunyt Michaelnek (1790–1830) leányait kívánjuk életútjukon figyelemmel kísérni. Kettejük sorsában közös, hogy mindketten elmegyógyintézetben fejezték be szerencsétlen életüket. Az idősebbik, Klára (1823–1888) gondnokság alá helyezésének története már felhívta magára a történetírás figyelmét, amikor Tóth Zoltán felvázolta azokat a mozgatórugókat, amelyek működésbe léptek a vagyonnal bíró, egyedülálló nő szabadságának korlátozása érdekében.[2] A vonatkozó árvaszéki iratanyagból azonban az is kiderül, hogy a férjnél levő fiatalabbik leány, Emma (1828–1900) sorsa hasonlóképpen alakult, még ha őt nem is a nagybácsi Alsó-Ausztriában, hanem az – egyébként orvos – férj itt, Pesten záratta tébolydába.[3] E férj – mellesleg egy másik hírneves család sarja –, dr. Goldberger Simon révén a két történet sajátosan össze is kapcsolódik, amennyiben a bécsi unokabáty halála után Klára magyarországi gondnokául is őt nevezték ki. S míg egyikőjük esetében csak a gondnokság alá helyezés különös történetét ismerhetjük meg az árvaszéki dokumentumokból, másikuknál mindezt az orvosi iratok kutatásával is kiegészíthettük, s így Emma életének (kórle)folyása is tanulmányozhatóvá vált.[4] Pedig az elmegyógyintézet vastag falai mögé – szereplőinket vagy inkább magunkat kímélve – már nem szoktuk elkísérni a történeti alakokat.[5] Bár a családtörténet már publikált darabjai az anonimizálást értelmetlenné teszik, mégis a továbbiakban történetünk szereplőit egyszerűen Kláraként és Emmaként említjük.

[1] A pesti Figdor fiú és vő terménykereskedői működéséről Bácskai, A vállalkozók, 1989. 83–84. A családfát lásd Kövér, 2002. 61.

[2] Tóth Zoltán, 1995. 342–344.

[3] BFL Árvaszéki iratok, 1411/b. 2321/1892 (Goldberger Imre Róbert hagyatéka).

[4] Ezúton köszönöm az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet (OPNI) vezetőjének és könyvtárosainak, hogy lehetővé tették számomra a kórlaptári kutatást.

[5] A történetírásban ritka kivételnek számítanak Frank Tibor tanulmányai: Frank, 1978. 239–247.; uő, 1999.

HYSTERIA – MELANCHOLIA – TÉBOLY

A 19. században, amikor esettörténeteink játszódnak, nagy átalakuláson ment át az elmegyógyászat. A „pszichisták" és „szomatisták" párharcában a pozitivizmus jegyében – átmenetileg – ismét az utóbbiak látszottak felülkerekedni. Vagyis az az irányzat, amely a különböző testi (elsősorban agyilag lokalizálható) állapotokban kereste az elmebetegségek természeti okait. Ez a neurológiailag megalapozandó ideg- és elmegyógyászat nagy korszaka.[6] A hagyományosnak tekinthető felosztást (melancholia, vagyis búskomorság, mania, vagyis dühösség, idiotizmus, dementia, vagyis butaság) a század elejétől új betegségfajták kialakítása bontotta meg (így született például a monománia), hogy aztán a század második felében a kórtérkép egész rendszere átrajzolódjék. Voltak persze olyan kórismék is, amelyek „szívósan kitartottak", mégis a 19. század nagy klasszifikációs kedve újabb és újabb alfajokat választott le az egyes formákon belül, hogy aztán a tünetcsoportok átrendezésével új betegségegységeket alkosson. Michel Foucault egyenesen azt tartotta: „úgy néz ki, mintha ez az egész osztályozási tevékenység üresen forogna: minden eredmény nélkül fejtik ki, folyton újrakezdik és korrigálják anélkül, hogy valamire jutnának, s e szakadatlan iparkodás sohasem szolgál tényleges munka kiindulási pontjául. Az osztályozások majdnem mindig csak képek gyanánt funkcionálnak az általuk hordozott növénytani mítosz révén."[7] A többek között Emil Kraepelin (1856–1926) nevével fémjelzett szimptomatológia, amely a tünetcsoportok kombinációja révén igyekezett eljutni az egyes betegségek lényegéhez, illetve a pszichiátriai noszográfia, amely a kórformákat fejlődési szakaszaiban írta le, akkor is meghatározta a 20. század pszichiátriáját, ha megalkotójuk élete vége felé fokozatosan elbizonytalanodott saját rendszerében.[8]

Nem lévén pszichiáter, természetesen nem vállalkozhattam arra, hogy a korabeli kórleírásokból megkíséreljem a 20. század rendszereinek keretében újradiagnosztizálni a betegségeket. Ezt egyébként még az ezzel kísérletező szakemberek is elég kockázatos vállalkozásnak tekintik, épp a kórtörténeti leíró részek bizonytalanságai miatt.[9] Azoknak a kórformáknak az értelmezésbeli változását,

[6] Porter, é. n. [2003] 135–169.; Shorter, 2003. 113–173.

[7] Foucault, 2004. 274. Az üresnek tűnő körforgás magyarázatául Foucault a probléma korabeli szemléleti megoldhatatlanságára utal: „Létezett egy »orvosi analitika« és egy »intézeti szemlélet«, amelyek sohasem feleltek meg teljesen egymásnak; s a múlt század pszichiátereinek osztályozási mániája valószínűleg a pszichiátriai tapasztalat eme két forrása és összeegyeztetésük lehetetlensége előtt folyvást kiújuló zavarról árulkodik." Uo. 545.

[8] Foucault, Elmebetegség, 2000. 11–17.; Porter, é. n. [2003] 196–198.; Böszörményi, 1968. 62–66.; Földényi, 1992. 231–234.

[9] Már csak azért is, mert a kórismézést meghatározta, hogy az elmegyógyintézetbe kerülést, tehát az elmebaj tényét kellett indokolni, és nem a betegség fajtájának elkülönítése állt a középpontban. Lásd Böszörményi–Solti–Kardos, 1968. 147–148.; Pisztora, 1980. 72–73., 78–81.

„rendszertani helyzetváltoztató mozgásait" azonban, amelyek az általunk tárgyalt esetekben felbukkantak, mégis legalább nagy vonásokban nyomon kell kísérnünk. S erre nemcsak az elmegyógyintézetbe kerülés megítélése, hanem a benti történések megértése miatt is szükségünk lesz. Három kategória rövid áttekintése indokolt: a hysteriáé, a melancholiáé és a tébolyé. Ezeknél felvázoljuk a korabeli magyar pszichiátria fogalmi rendszerének alakulási irányait is.[10]

A *hysteria* – Hippokratészig visszavezethetően –, amint régi magyar neve, a méhszenv is mutatja, kifejezetten női betegségnek számított. A 19. század közepén dőlt meg ez a felfogás, amikor férfiakon is leírták ezt a tünetcsoportot. Az első magyar pszichiátriai kézikönyv rendszerében mindenesetre nem fordult elő.[11] A hetvenes évek pszichiátriájában még két, jellegzetesen pozitivista vélemény állt egymással szemben a hysteriát illetően: az egyik „a nemi szervek izgatásából származó visszahajlás tünetének" tekintette, a másik viszont „úgy a központi, mint a környi idegrendszer rendellenes vérvegyület okozta táplálkozási bántalmaként" magyarázta.[12] A nemek (gender) történetével kapcsolatos legújabb kutatások szemléletesen tárták fel, hogy miként is folyt a hysteria „konstruálása" a korabeli társadalmi és orvosi diskurzusban.[13] Laufenauer Károly Szekulics Ilma esete kapcsán, akit végső soron a „hystero-epilepsia" diagnózisával a büntetőjogi felelősségre vonástól próbált megkímélni (hogy orvosként ő maga kísérletezhessen rajta), már 1885-ben meglehetősen érzékletes képet rajzolt a (női) hysteria kórrajzáról: „a méhszenves nő, a legegyszerűbb tény kivitelénél is folytonosan

[10] A magyar pszichiátria intézmény- és elmélettörténeti folyamatait legújabban áttekintette: Lafferton, 2004.

[11] Schwartzer, 1858. Schwartzer Ferencre (1818–1889) és intézetére legújabban: Horánszky, 2000. Schwartzer – aki alapjában a J. Guislain (1797–1860) rendszerét követte – egy elejtett megjegyzéséből tudhatjuk, hogy a méhgörcsösöket (hystericus) ugyanúgy nem tartotta elmekórosoknak – *„noha ezekhez közel állnak"* –, mint „a kicsapongó férfiakat és nőket". Schwartzer, 1858. 24. (Kiemelés – K. Gy.)

[12] Roth, Gyógyászat, 1876. dec. 23. 781. Roth, aki Ammon munkáját ismerteti s veti össze saját praxisával, arra a minden újjal dacoló, jellemző következtetésre jut, hogy „ha van baj, melyet nemhez kötnünk lehet, úgy az a hysteria, mely csaknem kivétel nélkül női baj". Ennek két okát látja: egyrészt szerinte „a nő egész idegélete [...] kevésbé ellenálló a behatásokra", másrészt azzal magyarázza, hogy „a nő valóban nő, azaz női ivarszervvel bír". Uo. 782. Történeteink nézőpontjából legfeljebb annyi kommentárt érdemes hozzáfűznünk, hogy e szerint a felfogás szerint a nőiségnek és női befolyásolhatóságnak mindegy, hogy valaki egyedülálló vagy házas, egyszer ezért, másszor meg azért nem önálló (kiszolgáltatott).

[13] Lafferton, 1998. 75–99.; Vári Sándor, 1999. 174–184. Laufenauer Károly (Székesfehérvár, 1848 – Budapest, 1901), akinek oroszlánrésze volt a hysteria-kutatásokban Magyarországon, maga is arról írt, hogy „a hysteria és vele kapcsolatos hystero-epilepsia" olyasvalamik, „minők a közelmúltban megjelent tankönyvekben még névleg is alig vannak felemlítve". Hozzátette, hogy „az úgynevezett hysterikus neurózis kórtani mezején még nagyon sok a kutatni és felderíteni való." Laufenauer, Orvosi Hetilap, 1885. 65. Laufenauerre lásd Szinnyei, VIII. 1900. 866–870.; Vári Sándor, 1999. 182.

beteg agyvelejének hamis kórosan beállított vagy egyenesen abba terelő befolyása alatt áll: szabad belátása nincs, az akarat feszélye kóros irányú, az indulatok és szenvedélyek fékező mechanizmusa szünetel; egy kis felindulás, érdesebb szó vagy válságosabb lépés az életben, úgyszólván összekuszálja egy csapásra azt az élettani működést, mit szabad akaratnak nevezünk."[14] A századvég pszichiátriai szakmunkáiban mindenesetre a „hysteria, hysteriás elmezavar" már önálló kórformaként szerepelt. A Bécsben doktorált, majd M. Leidesdorfnál[15] tanársegédkedett Salgó Jakab 1884-től lett a lipótmezei intézet főorvosa, mellesleg Laufenauer vitapartnere volt többek közt épp a hysteria kérdésében. Tankönyvében maga is a hysteriát, mint kóros elmeállapotot, önálló fejezetben tárgyalta, bár hangsúlyozta, hogy „a hysteria tudományos fogalmának megállapításától még messze vagyunk". A praxisból kiindulva kiemelte a nagyszámú és folyton ingadozó tünetek „tisztán psychikus", illetve „psychotikus" eredetét. Mai szemmel a legérdekesebb azonban Salgónál, ahogy a pszichiátria ismeretelméleti problémáit megközelítette. Megkülönböztette ugyanis a „hysteria kórképének mesterséges úton létrehozott tüneteit", s ide sorolta „a hypnosis és suggestió befolyása alatt" létrejötteket, miközben a hipnotikus és szuggesztionális „észlelési tények" létezését kétségbevonhatatlannak tartotta. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a „fokozott psychikus hozzáférhetőség és befolyásoltatási képesség" révén „a betegek környezetük meg nem felelő eljárása vagy befolyása által új meg új kórtüneteket produkálnak". Üdítő praktizáló elmeorvos szájából hallani a mondatokat: „Majdnem azt lehet állítani, hogy mennyivel kevesebbet vizsgálják a beteget, annál egyszerűbb marad a kórkép, és mennyivel kevesebbet gyógyítgatják, annál gyorsabban gyógyul a hysteria." Ezzel együtt is a sikeres gyógyulás első feltételének azt tartotta, hogy „a hysterikus beteg szokott családi környezetéből kivétessék", s „avatott és biztos orvosi kezek közé" jusson.[16] Salgó ugyan a férfiosztály főorvosa volt korszakunkban a Lipótmezőn, mégsem tévedhetünk nagyot, ha azt állítjuk, hogy nézetei az intézmény egészének ekkori szellemét reprezentálták. Történeteink valójában még Freud hysteriaelméletének megalkotása előtt játszódnak, abban a ködös korszakban, amikor a hysteria még csak úton volt afelé, hogy önálló pszichiátriai kórképpé váljon.[17] Végül azonban a neurózi-

[14] Laufenauer, Orvosi Hetilap, 1885. 75.

[15] Maximilian Leidesdorfra (1816–1889) lásd ÖBL, 22. k. 1970. 104–105.

[16] Zsakó, 1962. IV. 87–90.; Salgó, 1890. 280–281., 283., 285., 296–298. A szöveg egészéből nem nehéz kihallani a Laufenauer elleni nyílt polémiát, ami a részletekben is tetten érhető: „Az elfogulatlan klinikai észlelés előtt azonban a »hystero-epilepsia« külön diagnosisa meg nem állhat..." Uo. 292. Salgóra (Pest, 1848 – Budapest, 1918) lásd Szinnyei, XII. 1908. 82–84.; Zsidó Lexikon, 1929. 763. A klinikai és intézeti elmegyógyászok, konkrétan Laufenauer és Salgó vitájáról Lafferton, 2004. 69–70.

[17] A hysteria kórképének „fejlődésére" lásd Shorter, 1993. 102–128., 175–200. Újabban: Scull,

sok tünettanilag elkülönített alcsoportjából is kihullva utóbb az elmekórtanok perifériájára szorult, s megszűnt önálló betegségegység lenni.

A *melancholia* szintén a klasszikus ókor hagyatéka, a kora újkori nedvtanok a fekete epe szerepét hangsúlyozták ennél a betegségnél. S bár az organikus fordulattal a pszichiátria nem mondott le erről a kórformáról, maga a tünetcsoport fokozatosan feldarabolódott. Egy része a monomániába különült el, majd a maradékot a depresszióval azonosították.[18] A mániás depresszió cirkuláris formájának felfedezésével fokozatosan a pszichózisok egyik fázisává vált. Komorkór elnevezéssel („részleges rögzött őrültségként") nálunk Schwartzer Ferenc is szerepeltette, s a századforduló pszichiátriai kézikönyveiben szintén önálló kórformaként (búkór, búskomorság) találjuk. A melancholia tehát bár sokáig és egyre redukáltabb formában megőrizte önállóságát, hamarosan alárendelődött a megváltozott rendszer új betegségegységeinek, miközben köznapi értelemben ugyanúgy általános kedélyleírássá szelídült, mint a hisztéria.[19]

A fentieknél is nehezebb a *tébolyodottság* kategóriáját nyomon követni, annál is inkább, mert eleve többféle elnevezés torlódott benne egymásra. Most csak Schwartzer kézikönyvének „nevezéktanából" idézünk: ebben az „egyes téboly vagy részletes őrültség" (monomania, fixer, partieller Wahnsinn) mellett felbukkant a „tévelygő érzés vagy őrülés" (Wahnsinn), valamint a „tébolyodottság vagy zavarodási őrültség" (Verwirrtheit), amelyek magyar elnevezésű diagnózisa mögött számos egymásba mosódó kórforma bújhatott meg. Megjegyzéseiből ítélve maga Schwartzer is bizonytalannak érezhette a praktikusan alkalmazni kívánt betegségegységek körülhatárolhatóságát, amikor megállapította, hogy „az egyes téboly néha dühöngésbe megy át, vagy komorkórral váltakozik, vagy néha, különösen ha tovább tart, tébolyodásba, avagy némi közép állapotba csap át." A tévelygő érzés, őrülés érzékcsalódási tünetei kapcsán viszont azt szűrte le, hogy „oly egyének is bírnak káprázatokkal, kik sohasem őrjöngtek; de különben jobbára mindig őrjöngéssel van kapcsolódva, leggyakrabban találjuk a dühösség-

2013. A hysteria kórképén belül megkülönböztették a „heveny" (múlékony) és az „idült" alakot. Érdemes megfigyelni, hogy a feltáró, analitikus munkákban is elsősorban jelzős szerkezetben fordult elő. A Laufenauer-iskola egyik kiváló tanítványa, Moravcsik E. Ernő (Bér, 1858 – Budapest, 1924) szerint például a „múlékony elmezavar érdemelné meg leginkább a speciális »hysteria« nevet, mint lefolyás, tartam és alak tekintetében. Az idült hysteriás elmezavar esetei már, tekintet nélkül az aetiologikus alapra inkább beilleszthetők más hasontermészetű kórkép keretébe, jóllehet egynémely vonás mégis elárulja az általános neurotikus eredetet. Ez lefolyhat búskomorság, mánia, stupor és tébolyodottság képében. Ha azonban jól szemügyre vesszük a hysteriások három első kórformáját, látni fogjuk, hogy azok az illető nem neurotikus természetű kórképnek [...] halványabb utánzatai." Moravcsik, Orvosi Hetilap, 1891. ápr. 19. 190.

[18] Jackson, 1986. 147–188.; Földényi, 1992. 210. skk.; Minois, 2005.

[19] Salgó szerint „meg kell különböztetnünk a melancholikus hangulatváltozást, mint egyszerű kóros *tünetet* a melancholikus *állapottól*." Salgó, 1890. 263. (Kiemelés az eredetiben.)

nél, komorkórnál, egyes tébolynál, méhkór- és lázas őrjöngésnél". Az őrülés „kórjeltanáról" szólva pedig a folyamatok dinamikáját így jellemezte: „az átmenetelt az őrültségből a butaságba jobbára mindig a tébolyodottság képezi".[20] Húsz év elteltével a Schwartzer-tanítvány Niedermann Gyula, aki előbb a Lipótmező főorvosa, majd igazgatója lett, már világosan levonta az elmúlt évtizedek fejleményeiből a következtetéseket:[21] „A tébolyodottság (Verrücktheit) csak úgy mint a búkór, mania, vagy hűdéses butaság elsőleges elmekóralak, a mely már mint tébolyodottság kezdődik, azaz nem másod időszaka a búkórnak, vagy maniának, a minek ez még nemrég tekintve volt." A kor jellemző irányultságára világít rá, hogy abból, hogy tapasztalata szerint „a téboly kórbonctana idáig meddőnek mondható", egyetlen következtetést tart levonhatónak: „a téboly [...] alapját az agykéreg zavart táplálkozásában, zavart chemismusában kell keresnünk."[22] Niedermann ugyanakkor igen élesen exponálta a „téboly diagnózisának jelentékeny nehézségeit": „a nagy részben megtartott értelmesség és helyes logica segélyével a beteg nyugalmasabb időszakaiban téveszméit speculativ takarni képes, olyannyira, hogy a legszorgosabb vizsgálat sem tudja azokat kideríteni."[23]

A tébolyodottság differenciált fajaiból ekkoriban még nem vált ki a Kraepelinnél dementia praecoxként, majd később a zürichi Eugen Bleulernél (1857–1939) schizophreniaként elkülönített betegségegység, ám a „későbbi maradékból" egy ideje már formálódott a személyiség egészét károsító pszichózisok sorában a paranoia, amelyet legfontosabb tünetként a téveseszmékkel tartottak leírhatónak.[24] A századforduló honi rendszereiben mindenesetre a tébolyodottság hol paranoiaként, hol régről ittmaradt kifejezéssel vesaniaként szerepelt.

[20] Schwartzer, 1858. 130., 173., 177. A tébolyodottságról szólva ugyanakkor igyekszik éles határt vonni egyfelől a dühöngéstől és különösen az egyes tébolytól, másfelől a butaságtól és hülyeségtől: „az elmebetegségnek létezik egy egészen különváló neme, melyet az eszmék, hajlamok s határozatok zavara, gyöngesége, az értelmi s akaratképesség többé kevésbé nyilvános megsemmisülése jellemez, – és ez a tébolyodottság." Uo. 187–188.

[21] Niedermannra (Esztergom, 1839 – Budapest, 1910) lásd Szinnyei, IX. 1903. 1049–1050.; Gulyás, XIX. 2002. 547.; Fekete, 1968. 77.

[22] Niedermann, Orvosi Hetilap, 1879. jún. 1. 477. Niedermann-nál az „alakkülönféleségek" rendszerezése egyértelműen a gyógyíthatóság prognózisához is kapcsolódott. A „kedvezőtlen jóslatú alakok" között tartotta számon mind a „hipochondriából és mélyebb hysteriából fejlődött", mind a „tisztán üldöztetési tébolyt, melyhez nagysági eszmék nem járulnak, hanem súlyos másodlagos melancholiával társul". Uo. 505.

[23] Niedermann, Orvosi Hetilap, 1879. jún. 8. 505. Konkrétan is felsorolta, hogy melancholia, mania, hűdéses butaság mely eseteivel könnyű a tébolyt összetéveszteni. Salgó még ennél is tovább ment, amikor a téboly intézeti diagnosztizálásának kognitív problémáit vetette fel: „A dissimulatió azonban csak az intézeti internálásnak kifolyása és a betegség minden tünete ismét azonnal mutatkozik, a mint a betegek az intézeti tartózkodás nyomása alól felszabadulnak." Salgó, 1890. 226.

[24] Az ifjabb generációhoz tartozó Konrád Jenő (Veszprém, 1854 – Budapest, 1919) már nagyobb biztonságérzettel mozgott a más kórformáktól történő elkülönítéskor. Szerinte „a tébolyodottsági

KLÁRA ESETE

Klára a kiegyezés évében, 1867 nyarán, 44 éves korában bukkan elő a levéltárak homályából, majd mintegy féléves meghurcoltatás után gyakorlatilag el is tűnik a szemünk elől.

Pesti orvosok előtt

1867. június 15-én 11 órakor Flór Ferenc Pest városi tiszti főorvos és kórházigazgató vezetésével háromtagú szakértői bizottság jelent meg a budai Schwartzer-tébolydában, hogy megvizsgálja az ideiglenesen ott elhelyezett Vigtor (sic!) Klára hajadont. A helyszínen tartózkodott még az intézet tulajdonos-igazgatója, dr. Schwartzer Ferenc és Buda Főváros hivatalos kiküldöttje is. A vizsgálatot – az anya megkeresésére – Pest város törvényszéke előző nap rendelte el, s az írott jelentés június 17-én készült.[25]

Az orvosok a 45 (számításaink szerint csak 44) éves hajadont, akinek nevét a németes kiejtés után hallomásból „fauval" és „t-vel" írták, „korával ellenkezőleg agg, előre hajlott, szűk mellű, halvány, beteges" kinézésűnek találták. Arcvonásaiban és szemeiben „félénkséget és aggodalmat" figyeltek meg. Megtudták tőle a kórelőzmények kikérdezése során, hogy súlyos „hagymázon" (tífusz) ment keresztül, s hogy előbb a Batizfalvi-intézetbe, majd testvéréhez, végül onnan Schwartzer magán-elmegyógyintézetébe került. A tífusz utáni „lábadozás" útvonalából egész kis családi szociometriai körkép rajzolódik ki: „Nagybátyja és sógora ellen nagy ellenszenvet tanúsít, anyja iránt ugyan kevesebb, de nővére és különösen annak gyermekei iránt legtöbb rokonszenvet érez..." A nagybácsi a pesti Figdor-ág feje, Figdor Zsigmond (de ezt nem az orvosi jelentésből, hanem a későbbi iratokból tudjuk), a sógor pedig, egyetlen nővére férje, dr. Goldberger Simon, akihez lábadozni került. Az ellenszenv mértékéből érezhető, hogy nekik tulajdonítja a magán-elmegyógyintézetbe szállíttatását. A beteg „gyengeségről, étvágytalanságról, álmatlanságról, jobb oldali és homloktáji fejfájásról és kedély

---

téveszmét a többi kórformáknál előforduló téveszméktől" a „téveszme konszolidációja" különbözteti meg. „Itt ugyanis a téves asszociáció a hevesebb kedélymozgalomtól ment nyugalmas időszakban, logikus reflexió mellett nem hogy feloldatnék, hanem ellenkezőleg a beteg azt további kiépítés és rendszerítés által megerősíti." Konrád Jenő, 1896. 5. A schizophreniáról lásd Brunecker–Harrach, 1968. 158–163.; a századfordulós rendszertanról általában Foucault, Elmebetegség, 2000. 15–16.

[25] Flór Ferenc, Dr. Kovács Sebestyén Endre, Dr. Hoffmann Károly (1867. jún. 17.). BFL 1411/b. 2321/1892. Flór Ferencre (Várpalota, 1809 – Pest, 1871), Pest 1867-es tiszti főorvosára, Hoffmann Károlyra (Pest, 1808 k. – Budapest, 1878), a Rókus-kórház főorvosára és Kovács Sebestyén Endrére (Garamvezekény, 1814 – Budapest, 1878), a Rókus sebész főorvosára, az Országos Közegészségügyi Tanács ekkori alelnökére lásd Szinnyei, IV. 1896. 958.; VI. 1899. 1383–1387.; Jantsits, 1990. 58., 70.

nyugtalanságról panaszkodik." „Havadzása" (menstruációja) fél év óta rendetlen, érütése gyenge (80). „Jobb tüdője felső karéjában érdes, bizonytalan zörejek hallhatók, s a kop[og]tatási hang – ennek megfelelőleg – tompa." Elmebeli állapotát illetően megállapítják, hogy „ismerőseit rögtön felismeri, – minden dologról, még a legrégebben történtekről is tisztán és tökéletesen emlékezik, – a kitűzött kérdésekre határozottan, helyesen és összefüggőleg válaszol, – s szintén hely[zetmeg]ítélő tehetséggel bír." A fentiek alapján megalkotott orvosi vélemény nemcsak a szomatikus diszpozíciókkal hozta összefüggésbe a páciens gyengeségét, kimerültségét, hanem egyenesen azt prognosztizálta, hogy benntartása esetén állapota további romlására is számítani lehet. A diagnózis célja egyértelmű, de az érvelés igen jellegzetes: „A jobb tüdőben fölfedezett idült lerakódások az agyban székelő vérpangások okozta fejfájással oki viszonyban látszanak állni, s kedély elhangoltságát, álmatlanságát is okozhatják, sőtt [sic!] jövőben nagyobb agyizgatást is idézhetnek elő." Elmeállapotát tehát testi gyengeségével összhangban levőnek találják, s „tévelygőnek teljességgel nem" mondhatónak minősítik. S ezért az orvosi felügyeletet és ápolást – „már a testileg beteg nőnek óhajtása szerint is" – intézeten kívül ítélik számára kellemesebbnek. Az orvosi vélemény alapján a pesti törvényszék már június 18-án átiratot intéz a budai törvényszékhez, s elrendeli az ápolt „intézetből leendő azonnali kivételét", és anyja, született Heller Sarolta „gondjai alá" helyezését. Az orvosi érvelést még tovább feszítve, a döntés egyenesen arra hivatkozik, hogy az illető „különben is gyenge egészségi állapotára igen káros befolyással lehet" a tébolydai elhelyezés.

Az elmegyógyintézetből való elbocsátás azonban nem a határozat szerint történt. Amint az anya panaszából kiderül, képviselője, Kövesdy Mór ügyvéd egyik segéde kijátszotta megbízóját: „a tébolydából kivett beteg leányomat kocsira ültetvén, engem pedig a kocsitól ellökvén nevezett leányomat ellenfelemhez, Goldberger Simonhoz szállította, a kinek bűnös merénylete elleni föllépésem miatt a házából kitiltatván, a leányomrai [sic!] felügyeletet nem gyakorolhatom."[26] Anyós és vő viszonya eszerint épp Klára első elmegyógyintézetbe csukatása miatt mérgesedett volna el, bár a bejáratott kifejezések („ellenfelem", „bűnös merénylet") régebbi konfliktusokat sejtetnek. A városi törvényszék megpróbált érvényt szerezni saját határozatának, de a kiküldött azt kellett, hogy tapasztalja, hogy a leány nem akar anyja felügyelete alá kerülni. Az anya saját bevallása szerint azért, mert a „jóakaró rokonok" azt hitették el vele, hogy anyja újból a Schwartzer-intézetbe akarja záratni, s vagyona után áhítozik. Az anya szerint ezzel a gyanúval épp a rokonok illethetők. Mindenesetre számára nem marad más választás, „minthogy nem szándékom erőszak lépésekkel gyermekem nyugalmát megzavarni [...] a végzés foganatosítását nem szorgalmazom tovább, –

[26] Figdor Sarolta a pesti törvényszékhez (1867. jún. 25.). BFL 1411/b. 2321/1892.

egyelőre megelégedve avval, hogy leányom minden tetteit és lépteit, habár távolról is figyelemmel kísérve, vagyona után leskelődő egynéhány rokonokat ártalmas befolyásától tehetség szerint megóvjam". Ebből a beadványból az is kiderül, hogy közben épp Figdor Zsigmond nyújtott be folyamodást, amellyel Klárát „elmebetegnek állítván, [...] őrültek házába elhelyeztetését sürgeti". Ez elleni tiltakozásában nemcsak a júniusban már elvégzett orvosi vizsgálatra, hanem leánya mindennapi életterének szereplőire hivatkozik (vendéglős, pincér, fűszeres, kereskedő stb.), akik meghallgatása révén bizonyítottnak tekinthető, hogy „az elmebetegség legparányabb jelét sem fedezhették fel rajta". A Figdor Zsigmond sürgetésére a következő hétfőre előrehozott újabb orvosi vizsgálatot pedig – mint amely leányát csak felizgatná – „abba hagyatni kéri".[27] Ezt azonban láthatóan nem sikerült elérnie.

1867. augusztus 22-én Klára ritka nagy orvosforgalmat bonyolított le: két orvoscsoport is megvizsgálta. A két konzílium közös vonása talán az volt, hogy mindkettőből hiányzott a vérbeli elmegyógyász, az előbbiben a közigazgatási medikusok, az utóbbiban a nőgyógyászok domináltak. Az első társaság két tagja számára az eset nem volt ismeretlen. A tiszti főorvos, Flór Ferenc vezette újabb bizottság egy augusztus 10-i törvényszéki végzés alapján 11 órakor kezdte meg munkáját, ezúttal a Széchenyi téri lakásban, s jelentését augusztus 28-án foglalta írásba.[28] A másik konzílium dr. Diescher János szülész egyetemi tanárral az élen, az édesanya augusztus 21-i kérésére 22-én délben jelent meg a lakáson. Bizonyára lehetett abban valami különös, hogy a helyszínen találta a városi törvényszék által kiküldött orvosi grémiumot, de békésen megvárta, míg az befejezi munkáját, és csak a kollégák távozása után látott hozzá a vizithez. Alapos munkát akarván végezni, ez utóbbi csoport még augusztus 24-én és 27-én is visszatért, hogy folytassa a megkezdett vizsgálatot, míg végül szeptember 5-én megszövegezte véleményét.[29]

A törvényszék által kiküldött újabb bizottság – nyilván egy alaposabb kikérdezés eredményeként – az előzményekről most további részleteket hozott a felszínre. Megtudhatjuk, hogy kanyarón kívül más gyermekkori baja Klárának állítólag nem volt, viszont serdülőkorban (13-14 év körül) „sápkórba [vészes vér-

[27] Figdor Sarolta a pesti törvényszékhez (1867. aug. 16.). Uo.

[28] Flór Ferenc, Dr. Hoffmann Károly és Dr. Fromm Pál (1867. aug. 28.). Fromm Pálra (Várpalota, 1812 – Budapest, 1898), 1860 és 1885 között fővárosi kerületi főorvosra lásd Szinnyei, III. 1894. 796–797.; Gulyás, IX. 1992. 790. A Flór Ferenc vezette újabb bizottsághoz a törvényszék Rajkovics Márk tanácsost is delegálta. BFL 1411/b. 2321/1892.

[29] Dr. Diescher János és Dr. Nobl József (1867. szept. 5.). Uo. Diescher János (Pest, 1813 – Budapest, 1883) 1866 óta – Semmelweis utódaként – a pesti egyetem szülészeti tanszékének professzora volt. Nobl József (Felsőireg, 1824 – Budapest, 1874) szintén a kor elismert nőorvosa. Szinnyei, II. 1893. 872–873., IX. 1903. 1071–1072.; Győry, 1936. 559.

szegénység] esett, amelyben éveken át szenvedett; ez idő tájt vette eredetét időszakonként föllépő rohamos fejfájdalma, mely 1850ik évtől kissé alábbhagyott". A hagymázt ezúttal pontosabban is datálják: 1867 februárjára. A menstruációról viszont azt is feljegyzésre méltónak találják, hogy „rendesen, de többnyire görcsökkel kapta". Értelmi képességeinek mindenkori tisztasága és élessége mellett most azt is megállapítják, hogy „akadályok ellenében ingerlékeny volt". Ezt azután egy olyan tényállítás követi, amely sem korábbi, sem későbbi iratokban nem fordul elő, pedig a történet értelmezése szempontjából – az orvosi diagnózis számára – akár kulcsfontosságúnak is számíthatott volna: „Egy nővére elmebeli bántalomban félévig szenvedett, jelenleg pedig magasfokú méhszenvben sínlődik, atyja állítólag fejszédülésekben szenvedett és bárgyú volt; anyján ideges izgultság észlelhető."[30]

A jelen állapotot illetően a bizottság a külső leírásában nem tár elénk újabb vonásokat, pulzusa viszont most alacsonyabb (68), mint a júniusi vizsgálatkor. Elmeállapotát tekintve azonban ellentmondásosabbá vált a kép: „Maga viselete nyugtalan, többször izgékony, tevékeny, ellenben házi körében, lakában, ruházatában valami föltűnőt észlelni nem lehet." Mint a bizottság írja: „első pillanatra az egyén nem teszi a szakértőkre azon sajátos benyomást, melyet elmebetegek tenni szoktak..." A kérdésekre gyorsan és szabatosan válaszol, az ismerősöket felismeri, „emlékező tehetsége ritkán hagyja el" (tehát időnként elhagyja?!). Viszont „vagyonának állása felett sokat nyugtalankodik, de a szemle alkalmából félbehagyott leveléből, melyben couponjai után járó pénzét nem lakására, hanem »post restante« kéri küldetni, gyanú s bizalmatlanságon kívül szellemi eltérést nem lehet következtetni". Ami a családtagok megítélését illeti, itt is változtak a hangsúlyok. „Anyját, ki őt szereti, üldözőjének tartja, neki tulajdonítja, hogy a tébolydába vitetett, holott ez őtet onnan kiszabadította, neki tulajdonít továbbá minden rosszat, ami őt érte, nagybátyja, sógora iránt szinte [értsd: szintén] ellenszenvvel viseltetik, azon rögeszméből, hogy ezek vagyona után sóvárogván, élete után törekszenek és ivó poharait belől méreggel kikenik stb." S magatartásában további változásként bukkan fel annak megállapítása, hogy „azelőtt igen takarékos volt, azonban újabb időben pénzét könnyen kiadja, és többször elegendő alap nélkül indulatos, sőt bántalmazó is lesz".

Mindebből azután szorosan következik a vélemény: „1. Klára alhasi pangásokban, ideges izgatottságban és méhszenvben (:hysteriasis:) szenved; mindezek és az utolsó időkben bekövetkezett clymactericus évek (maradozó tisztulás), az előzményekben érintett családi hajlam, különösen pedig vagyona feletti nyugtalankodása elégséges okul szolgálhatott. 2. Klára bizonyos rögeszméinek előidézésére [következtetnek], melyek úgy a felfogó tehetség, mint a hajlam és akarat-

[30] Flór és tsai (1867. aug. 28.). BFL 1411/b. 2321/1892.

nak részletes zavarában nyilvánulnak. Az egyén jól következtett [sic!] ugyan, de bizalmatlanság, gyanakodás, ferde meggyőződés őt tévelygésekre vezetik..." Mindezek alapján a vélemény – a korábbi nézetek felülvizsgálatával – bár nem nyilvánítja „rendőri tekintetben közveszélyességi őrizet alá tartozó betegnek", de mint olyannak, aki nincs „megfontoló tehetségének mindenkor teljes birtokában", „egy humánus érzelmű *férfiú* kinevezése által" (kiemelés – K. Gy.) gondnokság alá helyezését javasolja.

Az anya által felkért második bizottság az elmeállapot vizsgálata során ugyanarra a két kérdésre kereste a választ: „a. bír é beszámítási képességgel vagyonának tulajdon kezelésére? b. valjon valamely gyógyintézetbeni elhelyezése tanácsos volna é vagy nem?" Klára az első bizottság eltávozása után „minden habozás nélkül" még további másfél órán keresztül a gyermekkorától a jelenkorig (nevelésére, foglalatosságára, hajlamára, utazásaira, családi viszonyaira, pesti körülményeire) vonatkozó kérdésekre „szabatosan s találóan válaszolt". Ezek során „középszerű fokon túlhaladó míveltséget" és „jeles emlékezetet" tanúsított. A „pénzviszonyaira, névszerint szelvényekre vonatkozó levelét átolvasva, annak némely a nőnemnek betudható parányibb hiányokat betudva" „gyakorlott kézírást" és „nyelvtani és irályi szabatosságot" észleltek. Az augusztus 24-én és 27-én folytatott vizsgálatokkor is „helyes nézetek és megfelelő ítélőképesség" tanújeleit nyújtotta, de „eltérő irányt követett, valahányszor némely közeli rokonairól, különösen pedig édes annyáról [sic!] (:mint a tébolydába lett elhelyezésének állítólagos okozójáról:) megemlékezett, mely alkalommal láthatólag fokozódott ingerültségének kíméletlen szavakbani kifakadás által adván kifejezést, ismételten kiemelé, miszerint tőlök [sic!] lehetendő menekülés tekintetéből habár alárendelt – névszerint Porgesz orvos-tudornál gazdaasszonyi – szolgálatot elvállalni kész volna." A vizsgált testi állapotát, étvágyát és emésztését is rendben levőnek találták, ugyanazokat a betegségeket és rendellenességeket sorolták fel, mint a korábbi bizottság (sápkór, hagymáz, fejfájás, utolsó évben kimaradó menstruáció). Külsejéről viszont ezúttal azt tudjuk meg, hogy „korához mért kinézésű, halvány barna arca már számos évek óta jelenlevő kancsalság hozzájárultával idegenszerű kifejezésű".

Mindezek alapján az a vélemény summázódik, hogy nevezett „különben minden irányban rendes gondolkodási- érzelmi- akarati- s ennélfogva beszámítási képessége csak ott szenved módosítást, midőn – mint kételkedni nem lehet – a sajátságos családi helyzete és viszonyai folytán lelkében költött és folytonosan táplált bizalmatlanság és gyanú szülte küzdelmének árja némely rokonai felé irányul; mely küzdelem a múlt időnek kedélyét elkeserítő emlékeiből merített táplálék által a természeti kötelmek rovására csakugyan természet ellenes irányban fokozódva tulajdon édes anynya [sic!] iránt is legyőzhetetlen bizalmatlanságban, gyanúban, sőt gyűlöletben nyilvánul". Mindezek alapján a kiindulás-

ként feltett kérdésre egyértelműen azt válaszolják, hogy Klára „1. polgári jogainak gyakorlására és következőleg vagyonának önkezelésére is képes és alkalmatos", „2. bárminő közgyógyintézetbeni elhelyezése nem csak nem tanácsos, sőt – a multnak eseményeit és káros befolyását szem előtt tartva – lelki állapotára minden esetre káros hatással leend."[31]

A fent idézett orvosi véleményeket Rajkovics Márk tanácsos szeptember 12-én „sürgős és rögtön" jelzettel terjesztette Pest város törvényszéke elé. A sürgősséget nyomatékosította, hogy közben a Széchenyi tér 1. számú ház tulajdonosa is kérvénnyel fordult a törvényszékhez, amelyben Klára gondnokság alá helyezését és „kiszállásoltatását" kérte. Az ok, amely a felmondásra ösztönözte, tulajdonosi szempontból egyszerű: Klára ugyanis „magaviseletében elmeháborodottságának naponta oly kétségtelen jeleit adván, hogy többi lakóimra nézve a vele való érintkezés immár kellemetlenné, sőt sokszor elviselhetetlenné vált oly anyira [sic!], hogy azok házamból kiköltözési szándékukat nyilvánítanák."[32]

1867. szeptember 28-án Pest városi törvényszéke, Popovics Sándor elnöklete alatt maga elé idézte és „megvizsgálta" Klárát. A tanácsnokokon kívül jelen voltak a már említett Porgesz Lajos (mint kiderül, Klára háziorvosa) és Nobl József doktorok. Az elnök 15 kérdést intézett a személyesen megjelent Klárához, amelyekre az rendesen válaszolt.[33] Ismét próbára tették emlékezetét, érdeklődtek egészségi állapota felől, kifaggatták vagyoni állásáról. Ez utóbbival kapcsolatban azt is pontosan elmondta, hogy 10 000 forintnyi vagyona Dunagőzhajózási társulati (DGT) részvényekben van, s a legutóbbi, szeptemberi kamatokat csak második reklamáló levele után kapta kézhez Bécsből. Arra a kérdésre, hogy nem volna-e célszerű anyjához vagy rokonaihoz költözni, a leghatározottabban elutasítólag válaszolt, továbbra is anyjának tulajdonítva, hogy elmegyógyintézetbe zárták. Amikor az elnök ebben ellentmondott neki („Nem áll, mert anyja a törvényszéki iratok szerint a körül fáradozott, hogy kivétessék a gyógyintézetből"), hajthatatlan maradt („Meglehet, hogy utóbb lépéseket tett az én kiszabadításomért, de iparkodott is, hogy én oda bejussak..."). Ezen a meghallgatáson bukkan fel először egy új megoldás gondolata: „úgy is itt hagyom én Pestet nem sokára; Párizsba is mehetek nagybátyámhoz, kit Bergernek hívnak." A pesti törvényszék mindenesetre épelméjűnek minősítette, mivel „az elmebetegnek meggyőződését előidézni épen képes nem volt".

Klára megpróbáltatásai azonban a látszólag megnyugvást hozó törvényszéki határozattal az 1867-es évre távolról sem értek véget.

[31] Diescher és társa (1867. szept. 5.). Uo.

[32] Kövér János háztulajdonos a pesti törvényszékhez (1867. szept. 14.). Uo.

[33] Uo. A kérdéseket és válaszokat teljes terjedelmükben idézi Tóth Zoltán, 1995. 342.

Bécsi út (az elmegyógyintézetbe)

Azt nem tudni, hogy a korábban tervezett párizsi út első állomásaként-e, vagy egyszerűen csak Pest elhagyása okán, Klára még 1867. október végén – gőzhajóval, Kalmár János ügyvédbojtár kíséretében – Bécsbe érkezett. Először a leopoldstadti „Zum schwarzen Adler" hotelben szálltak meg (Taborstrasse). Az akkor 26 éves, liptószentmiklósi születésű Kalmár Jánost, aki dr. Baroch Benedek megbízásából utazott Klárával – az anya kérésére – november 20-án, a pesti főkapitányságon kihallgatták a Bécsbe érkezés körülményeiről.[34] Azt vallotta, hogy a szállodából felkereste az unokatestvért, Figdor Gusztáv nagykereskedőt (Leopoldstadt, Café Fetzer-féle ház), hogy tájékoztassa jövetelük céljáról, s segítségét kérte, hogy a kisasszonyt egy rendes családnál elszállásolják. Az unokabáty egy alkalmazottján keresztül egy özvegyasszonyt kért meg Klára elhelyezésére, aki azonban nem egykönnyen állt kötélnek, míg végül – Klárával személyesen is beszélve – befogadta. A bécsi meghallgatásokkor dr. Wilhelm Schlesinger, Klára ismerőse és rokona azt vallotta, hogy Klára az ő segítségével költözött Kramer asszonysághoz (Novaragasse 2.). Schlesinger – mint mondta – nemcsak a február óta tartó pesti előzményekkel volt tisztában, hanem egy bizonyos dr. Riedel nevű tanácsostól, akit mint elmegyógyintézeti igazgatót említ, arról is hallott, hogy Klára húga, Emma már évek óta öngyilkossági kísérletekben manifesztálódó melancholiában szenved.[35]

Kalmár arra is emlékezett, hogy amikor az unokabáty, még a szállodában meglátogatta Klárát, az nyugta ellenében átadta neki 3-4 darab, 1000 forintos címletű értékpapírjait, illetve a nála levő 5-6 ezer forintnyi személyesen kezelt vagyonát, pesti kulcsait, pecsétjét és 55 forint készpénzét, ez utóbbiakról azonban – a tanú tudomása szerint – nem kért elismervényt. Figdor Gusztáv decemberi meghallgatásakor szintén elismerte, hogy amikor Klárával november elején az ügyvédbojtár társaságában találkozott, mivel – a pesti rokonokkal ellentétben – benne megbízott, iratait, útlevelét, pesti lakása kulcsait, úgyszintén 3000 forintot meghaladó értékpapírjait és az útiköltségpénzből megmaradt 70 forintját nyugta ellenében nála helyezte el.[36]

[34] BFL 1411/b. 2321/1892. Protokoll (1867. nov. 20.).

[35] Riedel, Josef Gottfried (Friedland, Csehország, 1803 – Bécs, 1870) pszichiáter, bécsi elmegyógyintézeti igazgató, királyi tanácsos a Monarchia tébolyda-építkezéseinek (Buda, Nagyszeben stb.) tanácsadója, az elmegyógyászat reformátora. Schlesinger Vilmos (Tinnye, 1839 – Vöslau, 1896) magyarországi származású, Bécsben 1864-ben doktori címet szerzett nőgyógyász. ÖBL, 42. k. 1985. 137–138.; 48. k. 1992. 200.

[36] Kalmár az átadott értékpapírok fajtáját illetően földteher-mentesítési kötvényekről beszélt, Figdor Gusztáv viszont 5 ½ százalékos Magyar Földhitelintézeti záloglevelekről. Az árvaszéki iratok között fennmaradt, I. Figdor & Söhne cég által, 1867. november 4-én kiállított elismervény csak a 3000 forint névértékű záloglevelekről szól, amelyeket a november 1-jén esedékes szelvények behajtása végett vettek át.

Klára, a bécsi meghallgatások alapján ítélve, Kramer asszonynál mintegy nyolc napot tartózkodott. November elején – környezete szerint – furcsán kezdett viselkedni. Volt, amikor jobban volt, de aztán meghökkentő dolgokat mondott otthoni rokonairól: pesti nagybátyját, Figdor Zsigmondot, valamint annak vejét, Kohen Ignác Izidort üldözésével, sőt megmérgezésének kísérletével vádolta. Gyanakvó és időnként összeférhetetlen viselkedése miatt már Kramerné sem látta szívesen, s ezt a Klárát látogató dr. Schlesingernek világosan a tudtára adta. Kramerné noszogatására Figdor Gusztáv és dr. Schlesinger november 11-én megvizsgáltatták Klára elmeállapotát dr. Ludwig Schlager professzorral, s szakvéleménye alapján elhatározták, hogy a Madame Pabst-féle magán-elmegyógyintézetbe szállítják.[37] Klárát ez a vizit végleg kihozta a sodrából, valószínűleg megsejtve, hogy a dolgok milyen fordulatot vesznek, ekkor már Krameréket is a pesti rokonok összeesküvő-társaihoz sorolta, s minden holmiját hátrahagyva elszökött a házból. A Stierbök kávéházban bukkant fel, ahol sírva kiabálta, hogy Rothschildhoz akar menni (akit egyébként nem ismert). A vendégek közül egy rendőrségi megbízott (Polizeivertrauter) kísérte aztán be a leopoldstadti őrszobára, ahol törvényszéki orvossal kivizsgáltatták, és elmegyógyintézetbe akarták vitetni. Ekkor avatkozott közbe az unokabáty, és dr. Schlager szakvéleményére hivatkozva, aki szerint Klára „érzékcsalódásokban és téveseszmékben" (Sinntäuschungen und Wahnvorstellungen), valamint „üldözési és mérgezési téveszmékben" mint tünetekben szenved, november 14-én, havi 80 forintos ellátással az említett magánintézetbe szállíttatta (Erdberger Hauptstrasse 14.).

Intézetbeli kezelőorvosa, dr. Zimmermann elmondta, hogy a behozatalkor Klára még nyugodt volt, de már az első éjszakát nyugtalanul és álmatlanul töltötte. Reggel pedig kijelentette, hogy ő teljesen egészséges, reggelizni viszont nem akart. Kávé helyett tejet kért, de aztán a tejet sem itta meg. Néhány nap múlva azzal utasította vissza az ételt, hogy van benne valami. Később azt állította, hogy ugyanúgy „rovarporral" mérgezik, mint Pesten a rokonai tették. Az éjszakák nyugtalanul teltek, hangokat hallott, többnyire az anyja hangját, ami rendkívül felzaklatta. Azt állította, hogy sem dr. Schlager, sem dr. Zimmermann voltaképpen nem is orvosok.

A törvényszéki bizottsági jegyzőkönyvek szerint a december 11-i tanúmeghallgatások után, 12-én és 16-án újabb orvosi konzíliumok következtek. A tagok, dr. Pfeifferer rendőrségi körzeti orvos, dr. Haller és dr. Flechner törvényszéki orvosok megismerték az eddigi meghallgatások dokumentumait, beleértve az inté-

[37] Schlager, Ludwig (St. Florian, 1828 – Bad Gastein, 1885) Riedel tanítványa, 1865-től a pszichiátria professzora, 1860 és 1872 között törvényszéki orvos, 1873-tól az Alsó-Ausztriai Elmegyógyintézet igazgatója. Az elmebetegekkel kapcsolatos ún. humánus-pszichológiai irányzat egyik élharcosa. ÖBL, 47. k. 1991. 168–169.; Biographisches lexikon der herforragenden Ärzte, V. 1962. 80.

zeti felvételi szakvéleményt is.[38] A vizsgálatok során Klárát kétszer is kikérdezték. A kórelőzményeket nagyjából hasonló módon adta elő, mint ahogy azt a pesti vizsgálatokból ismerjük (sápkór, hagymáz). Élénk mimikával és izgatott hangon ecsetelte, hogy Pesten nagybátyja (Figdor Zsigmond), annak veje (Kohen Ignác), nagynénje (Boskovitz Regina) és anyja, sőt ekkor már saját húga is összefogott vele szemben. Kohen végrendeletet akart vele íratni, a nagynéni erkölcstelen könyvet adott a kezébe, és az anyjánál áskálódtak ellene. Anyját, aki pénzt akart tőle, hogy fürdőhelyekre mehessen, nemcsak azzal vádolta, hogy húgát is ellene hergelte, hanem azzal is, hogy az orvosokkal szándékosan „félrekezeltette". Hogy egy kétségtelenül zavart ember „vádjaiból" mi igaz és mi nem, azt nem könnyű kideríteni. A bizottságnak sem lehetett az. A pesti vizsgálatok alapján tudjuk, hogy a pesti nagybácsi és az anya ekkor már régóta nem álltak közös platformon. Goldberger, aki itt említésre sem kerül, szintén ellentétben állt az anyával, s Klára húgával a Schwartzerből való kiszabadulásakor még egyértelműen jó viszonyban volt.

Forrástani szempontból különösen fontosnak tűnik, hogy ezekben a jegyzőkönyvekben időnként maga Klára is megszólalt, amikor idézőjelben közölték egyes kijelentéseit. Azt mondta például: *„Sok orvos megölt már."* S mikor rákérdeztek, hogy ezt miként érti, azt válaszolta, hogy *„a szó igazi értelmében"*. Azt is hozzátette: *„Nem akarok az anyámhoz menni, nem akarok alkalmat adni neki, hogy tényleg megöljön."* Kramerékről kellemes emlékeket őrzött: *„Jól bántak velem, de bizonyos arcok és gonosz emberek ott is felbukkantak"*. A bécsi unokatestvérről is inkább azt jegyezte meg, hogy *„úgy tűnik, Figdor Gusztáv még nem felejtette el iránta érzett haragját"*. Arra a kérdésre, hogy miért ment a kávéházba, azt válaszolta, hogy abban reménykedett, hogy nagyapja (aki 18 éve halott) ismerőseit ott találja. A kávéházzal kapcsolatban tette az egyetlen belátásos észrevételt. Nagy felindultsággal mondta: *„Ich hatte damals einen Paroxismus!"* („Rohamom volt!") Az intézettől nem tartott, bár ellenségeket ott is talált. Úgy vélte, mivel *„nagyon elővigyázatos, nem fogják tudni megmérgezni"*.

A december 12-i vizsgálat ismét felzaklatta. Azt már dr. Zimmermanntól tudjuk, hogy éjszaka idegeneket képzelt a szobájába, s másnap reggel már azt állította, hogy Zsigmond nagybátyja az intézeti ápolót – akit éjszaka magához hívatott – szintén megvesztegette. A 16-i meghallgatás előtti éjjel pedig ismét hallucinált és vizionált (szobájában egy fehér nőt látott, valamint katonák masírozását és az anyja hangját hallotta). December 16-án már a bizottság egyes tagjait sem ismerte fel, egyiküket pesti háziorvosával, dr. Porgesszel tévesztette össze. Ok nélkül nevetett, sőt a lélek halhatatlanságáról is viccelődött. Egyértelműen kijelentette, hogy jogtalanul tartják az intézetben. A bizottság szerint a beszélgetés tárgyától teljesen elrugaszkodott kijelentéseket tett.

[38] BFL 1411/b. 2321/1892. Comissions-Protokoll (1867. dec. 11.; dec. 12.; dec. 16.).

Mindezek alapján, végül december 18-i dátummal elkészült a „definitív szakvélemény" is, amely többféle hallucináción alapuló tévképzeteket, különösen „üldözési és mérgezési téveszméket" (Verfolgungs- und Vergiftungswahn) állapított meg, s „melancholikus tébolyt" (melancholischen Wahnsinn) diagnosztizált. Zavart beszéde és cselekedetei következtében az adott viszonyok felismerésére képtelennek nyilvánították. A tébolyultság kórképével a bécsi bíróság a pestivel teljesen ellentétes határozatra jutott: Klára nem képes magáról gondoskodni, és ezért gondnokság alá kell helyezni, amit az unokatestvér, Figdor Gusztáv, vonakodva, de el is vállalt. (Csak emlékeztetünk rá, hogy a Flór-féle pesti orvosi bizottság nem nyilvánította ugyan elmebetegnek, mégis „egy humánus érzelmű férfiú" gondnoki kirendelését javasolta!)

A Bécsben történteknek létezett egy másfajta értelmezése is, amellyel az egyébként az elmebeteggé nyilvánítás óta következetesen távoltartott anya, Figdor, született Heller Sarolta ostromolta a hatóságokat. Az özvegynek nem most kezdődött a konfliktusa a Figdorokkal. Már a nagyapa, Figdor Izsák kikötötte, hogy évjáradékra csak akkor tarthat igényt, ha leányaival egy városban lakik, ami mindjárt érthetőbbé teszi a felnőtt leányai iránti fokozott ragaszkodást. Az anya a bécsi eseményekről a következőket állította: „leányomat ál okok és ürügyek alatt Bécsbe, egy idegen állam területére csalták, s ott a későbbi gondnokául kinevezett Figdor Gusztáv először az összes nála lévő vagyonát vette el tőle, azután midőn őt leányom nyilvános helyen elvett vagyonának nyugtatványozására vagy visszaadására szólította fel, leányomat Figdor Gusztáv őrültnek nyilvánította ki, egy magány tébolydába záratta, s midőn én anyai aggodalmak közt leányom keresésére indultam és őt feltaláltam, azon valóban középkori vadsággal kellett találkoznom, hogy saját gyermekemhez nem bocsájtattam be, és megtiltatott vele még csak találkoznom is."[39] A magyar törvényszék előtt az anya hangsúlyosan azt kifogásolta, hogy a bécsi okiratokban és végzésben (6945/868) polnai születésűként (Csehország) feltüntetett leánya „mint anyának s természetes és törvényes gyámnak mellőzésével egy magyar polgárnőnek idegen gondnok neveztetett [ki] s idegen állam területén tartatik elzárva és gondnokság alatt".[40] A hazai bizonyítványok szerint Klára Köpcsényben (Moson megye) látta meg a napvilágot, polnai pedig az anyja volt, bár – hozzátehetjük – akkoriban gyakran előfordult, hogy a leány hazatért a szülői házba szülni. Az anyai érvelés tartalmilag sokkal gyengébb pontjának bizonyult azonban, ahogy a bécsi orvosi diagnózist próbálta kétségbe vonni. Másra ugyanis nem tudott hivatkozni, mint a korábban ismertetett pesti vizsgálatokra: „leányom egészségi állapota iránt

[39] BFL 1411/b. 2321/1892. Figdor Sarolta Pest város törvényszékéhez (1868. jún. 18.).

[40] Az osztrák polgári törvénykönyv és az 1877:XX. magyar törvény gondnoklásának különbségeire Tóth Zoltán hívta fel a figyelmet. Tóth Zoltán, 1995. 344*.

több rendbeli vizsgálat tartatott, és mindannyiszor egyhangúlag épelméjűnek mondatott. Ezen vizsgálatok alapján joggal kétségbe vonhatom a Bécsben tartott legutóbbi vizsgálat hitelét s ki merem mondani, hogy leányom *nem lehet őrült*, hanem a személye és vagyona ellen intézett műveleteknek lett áldozatává."[41] (Kiemelés – K. Gy.) Klára viszont, bár a bécsi rokonságban is csalódott, egyetlen rossz szót sem szólt a bécsi unokatestvérre, sőt beállításában inkább az haragudott őrá. Az anya egyébként még dr. Schlagert is felkereste, aki kijelentette, hogy az előzményekkel és a körülményekkel nem volt tisztában, s ő csak Klára „pillanatnyi állapotát" (momentanen Zustand) vizsgálta.[42] Mivel azonban az anya Bécsben nem találkozhatott leányával (aki nem is akart vele érintkezni!), a korábbi, távolról sem egyhangú vizsgálati eredményekkel egy későbbi törvényszéki (és intézeti) diagnózist nem lehetett hatástalanítani. A betegségeknek is megvan a maguk – ha nem is lineáris, de ciklikus – története. Ráadásul a pesti bizottságoknak nem volt elmegyógyász tagja, a későbbi bécsi diagnózis viszont reformszelleműnek számító pszichiáter szakvéleményére támaszkodott.

A magyar királyi Igazságügyminisztérium határozata el is utasította a felfolyamodást, mivel a legutóbbi vizsgálatokból „kétségtelenül kitűnik, hogy Klára elmebeteg", s az anya „kirendelt gondnok [...] ellen tett kifogásai, mint nem törvényesek és pusztán vélelmeken alapulók, figyelembe vehetők nem voltak".[43] Bár a későbbiekben mintha Pest város tanácsa is meg akart volna szabadulni az ügytől, az igazságügy-minisztériumnak mégsem ez lett a végleges álláspontja. Elismerve ugyan, hogy a Bécsben gondnokolt Klárához a bécsi gondnok és járásbíróság áll legközelebb, ám mivel az intézkedés „magának a gyámoltnak honosságát is, ha talán meg nem is szünteti, de mindenesetre kérdésessé és kétessé teszi", a gondnoki hatóság javasolt Bécsre ruházását nem tartotta teljesíthetőnek.[44] Végül ugyan a gondnok a bécsi unokatestvér maradt, de megbízta helyettesítésével Pesten a sógort (Emma férjét), dr. Goldberger Simont, aki Figdor Gusztáv 1879-es halála után a teljes jogú gondnoki címet is megörökölte.

A bécsi elmegyógyintézetbe kerülés után Klára sorsát már csak az árvaszéki elszámolások számsoraiban követhetjük nyomon. Ezek az adatok azonban róla magáról nem szóltak, legfeljebb az érte (?) folyó csatározások költségeit tartalmazták. Pontosabban azért a vele történtekre is következtethetünk, ha a főkönyvi kivonatokban azt vesszük észre, hogy 1873 márciusában még a Pabst-

[41] BFL 1411/b. 2321/1892. Figdor Sarolta Pest város törvényszékéhez (1868. júl. 14.).

[42] Uo. Figdor Sarolta (ekkor: Schwarzen Adler, Wien, Leopoldstadt, Taborstrasse) – Landesgericht, Wien (1867. dec. 6.). Amennyire a fennmaradt iratokból meg lehet ítélni, dr. Schlager valóban nem készített a kórelőzményekre is kitérő teljes diagnózist, hanem a tünetek leírására szorítkozott. A kórkép felállítása a befogadó intézet (és a bíróság) feladata volt.

[43] Uo. Szabó Sámuel miniszteri tanácsos (1868. szept. 5.).

[44] Uo. (1871. febr. 5.).

intézetnek fizették az ellátásért a szokásos 80 forintot, aztán április közepén már az Alsó-Ausztriai Őrültek Intézete (Niederösterreichische Irrenanstalt) kapja a gondozási díjat, egy hónapra mindössze 48 forintot. A következő évben ugyan az ápolási költség már napi két forintra rúgott és a pótlékokkal együtt még magasabbra is kúszott, de nehéz lenne a nagy krach évében nem észrevenni, hogy Klára eltartásán spórolni igyekeztek az állami intézetbe szállítással. Pedig a válságból való kilábalás után ismét volt miből költeni: az I. Figdor & Söhne könyveiben Klára értékpapírjainak jövedelme 1875-ben már az érte fizetendő kiadásoknak háromszorosát tette ki.[45]

Ebben az intézetben töltötte napjait Klára egészen 1888 karácsonyán bekövetkezett haláláig. Természetes oldalági örököse testvére, Emma (közvetve pedig annak vagyonkezelő gondnoka: Goldberger Simon) lett. A hátrahagyott vagyon készpénzben és értékpapírban érintetlenül az a mintegy 24 000 forint volt, amit gondnokságba vételekor regisztráltak. Amit ezek szerint tehát nem raboltak el, de megőriztek – tőle.

EMMA ESETE

Amikor 1867 nyarán Klárát először, rövid ideig elmegyógyintézetben ápolták, akkor a pesti vizsgálatok egy megjegyzése szerint öt évvel fiatalabb húga, Emma már fél esztendőnyi „idegbeli bántalmat" tudott maga mögött, és orvosi megállapítás szerint „magasfokú méhszenvben sínlődött". Arról, amit Klára bécsi vizsgálatakor – mintegy hallomásból – említettek (öngyilkossági melancholia), nem szóltak a honi doktorok írásai. A betegség kezdeti időpontját pontosan egyik forrásból sem ismerjük, de azt tudjuk, hogy az 1828-ban született Emma élete egészen másként alakult, mint pártában maradt nővéréé. Az 1848. március 1-jén kötött házassági szerződést a menyasszony nagyapja, Figdor Izsák, valamint a vőlegény apja, Goldberger F. Sámuel látták el első helyen kézjegyükkel, bevett szokás szerint csak ezután következett az ifjú mátkapár aláírása. Emma ugyanúgy 20 000 pengő forintot örökölt a házassági szerződés szerint nagyapjától, mint Klára nővére, s ennek első felét a pár az esküvő után öt évvel vehette fel, a további részletekhez – a gyermekek számától függően – a leányok kiházasításakor juthattak az örökösök. A házasságból öt gyermek élte meg a felnőttkort. Közülük 1873-ig egy lány, Anna kiházasítására került sor, így a bécsi számlán még 8000 forint várta gazdáját.[46]

[45] Uo. (1876. febr. 24.).

[46] Uo. Röszler Adolf gyámügyész jelentése elmebeteg Emma vagyonának biztosítása tárgyában (1873. ápr. 8.). Az apa 1894-es elhunytakor egyébként a 40 éves Róbert recte Samuel, a 26 éves

Kívül és belül

A gyermekek anyjának gondnokság alá helyeztetése a törvényszéki iratok szerint 1872 végén vetődött fel (először?). Amikor 1873. január 17-én a végrehajtó megjelent dr. Goldberger Simon „2 Sas" utcai lakásán, hogy az országos tébolydában tartózkodó Emma asszony vagyonát felleltározza, a férj azt a választ adta, hogy nejének az intézetben levő ruháin kívül semmije sincs, a 24 éve kapott bútor és ruhanemű ekkorra teljesen elhasználódott.[47] Mire a gyámhatósági tárgyalásra került a sor, ott a férj ügyvédje azt közölte, hogy „időközben elmebeteg Goldberger [...] Emma egészségét visszanyerte, s mint kigyógyult az országos tébolydából ki is jött s családja körében él", ezért az egész procedúra okafogyottá vált.[48]

Mire 1877. szeptember 1-jével ismét napirendre került a gondnokság alá helyezés, többszörösen új jogi helyzet lépett életbe Magyarországon. Egyrészt az 1876:XIV. tc. a közegészségügyről kiemelte az addig rendeleti úton szabályozott körből az elmebetegségek ügyét (71–76. §.), másrészt szentesítették a gyámságról és gondnokságról szóló 1877:XX. tc.-t is.[49] Számunkra most az előbbi szabályozás tűnik fontosnak, amennyiben immár törvényes rendelkezés született, hogy állami elmegyógyintézetbe csakis közveszélyes elmebetegek, orvosi bizonyítvánnyal, átmeneti megfigyelés után vehetők fel. Magántébolydákba való végleges felvételhez viszont az elmebetegséget (és nem pusztán a közveszélyességet!) bíróságnak kellett megállapítani. Ugyancsak ellentmondást tartalmazott a tébolydából való szabadulás szabályozása, ugyanis a 76. §. a „felgyógyult, úgyszintén a megfigyelés folytán elmekórosnak nem bizonyult egyének" azonnali elbocsátásáról rendelkezett (tehát ismét nem a közveszélyességről szólt!).

1877 szeptemberében az árvaszék – a férjjel való érdekellentét miatt – nem Goldbergert (mint egyébként természetes gondviselőjét), hanem dr. Ullmann Sándor ügyvédet bízta meg a gondnoki tiszttel. Goldberger Simon a leghatározottabban tiltakozott jogainak ilyetén csorbítása ellen. Arra hivatkozott, hogy az előző (1873-as) gondnokság idején fel sem vetődött, hogy tőle a címet elvonják.[50] 1877-ben sor került a nej vagyonának leltározására (a férj közreműködésével és aláírásával), igaz ugyan, hogy aláírását dr. Goldberger Simon „mint a ma-

Lajos, valamint a lányok: Róza (férjezett Reiner Józsefné), valamint Erna (férjezett Kelemen, korábban Königsberger Sándorné) voltak életben. Anna (férjezett Wolfner Józsefné) ekkor már nem, mert 1893-ban elhunyt.

[47] Uo. Leltár (1873. jan. 17.).

[48] Uo. Pest város tanácsi jegyzőkönyv (1873. nov. 14.).

[49] Babarczi Schwartzer, Orvosi Hetilap, 1906. 17.; Pálvölgyi, 2003. 44–48.

[50] Dr. budai Goldberger Simon nagykereskedő (sic!) elmebeteg neje gondnoksági ügyében Bp. főváros Árvaszékének (1877. dec. 15.). BFL 1411/b. 2321/1892. 1871 után néhány évig az egyébként orvos Simont testvérei bevették a családi cégbe.

gyar nyelvet egyáltalán nem bíró" a tárgyaláson megpróbálta visszavonni, és a vagyon különböző tételeit – például a női hozományt – vitatni. Ekkor már egy másik leányuk is férjhez ment, így Bécsben csak 6000 forint hevert a számlán, viszont a gondnok az 1853-ban felvett 10 000 forintot is a feleség hozományaként tartotta számon. Érvelése szerint: „Hazai törvényeink értelmében a női hozomány mindig a nő tulajdona marad, habár a kezelés rendszerint a férjet illeti, de így van ez az osztrák polg. törvény szerint is. A 10 000 forint tehát, habár a házas felek azt közösen fel is vették volna, soha Dr. Goldberger Simon úr tulajdonává nem lett. A nőnek hozomány iránti tulajdoni jogát hazai jogunk annyira védi s az említett elvet oly következetesen viszi keresztül, hogy még az esetre, ha a hozománynak elköltése igazoltatnék is, a nőnek férje ellen mindig fennmarad hozománya iránti követelési joga."[51]

1880-ban a férj mint elmebeteg felesége gondnoka bukkan fel az árvaszéki iratokban. Felesége „tökéletesen ugyan meg nem gyógyult, állapota azonban annyira mégis megjavult, hogy 1878. március 1-én az orvosok beleegyezésével" a tébolydából hazavitette. 1878-ban és 1879-ben is részére nyaralót bérelt, azonban „állapota ismét annyira hanyatlott", hogy kényszerült „1879. október 1-én ismét a tébolydába adni". Bár „tökéletesen most sem gyógyult meg", 1880. június 20-án orvosi beleegyezéssel ismét hazavitte, ismét nyaralót bérelt számára, mivel azonban „elmebeli állapota napról napra ismét rosszabb lett", kénytelen volt – mint írja október 10-én – ismét az országos tébolydába adni. Előtérbe kerülnek az anyagiak is, ugyanis felrója, hogy a letétbe helyezett tőke javára évente 315 forint javadalmat húz, ám ennek hatszorosát is elviszi feleségének gondozása. Lipótmezőn ugyanis naponta 1 forint 50 krajcárt, tehát 365 napra 547 forint 50 krajcárt és havonként 5 forint, tehát egy évre 60 forint pótlékot fizet, ezenfelül „hogy kellően figyelemmel legyenek irányában, úgy az orvosokat, mint az ápolókat" külön jutalmazza „illedelmesen". Mindezeken kívül „fehérneműire, ruházatára és egyéb szükségleteire" is „tetemes összeget" kell fordítania.[52]

„Intra muros" I. Lipótmező

A nyolcvanas évek elején valószínűleg a fent leírt „kétlaki" rendszer működött tovább, ugyanis Emmát az elmegyógyintézet kórlaptárában fennmaradt iratok szerint 1883. március 31-én fogadták be ismét. Dr. Rott orvosi bizonyítványával érkezett, miszerint „régi elmebaja néhány hét óta oly aggasztó mérveket öltött, hogy az intézetbe való felvétel elkerülhetetlenné vált". A beutaló orvos fontos-

[51] Uo. Tárgyalási jegyzőkönyv (1878. jan. 7.). A jegyzőkönyv külzetén – tévesen – Klára neve szerepel.

[52] Uo. Dr. Goldberger Simon az árvaszékhez (n. d. 1880. okt. 10. után).

nak tartotta megemlíteni, hogy a beteg „diabetes mellitusban [cukorbetegségben] és kéthegyű billentyű elégtelenségben" szenved.[53]

Az akkor 54 éves orvosfeleséget ekkor már „tébolyodottság" kórismével vették fel. A *status praesens*et író orvos régóta ismerhette a beteget, mert szálkás betűivel csak a legszükségesebbeket jegyezte fel róla: „középtermetű, elég jól táplált, hajzata őszbe vegyült". Majd: „Beteg arrogáns. Ő nem beteg, hozzátartozói rosszul bántak vele, őt vekzálták". „Üldöztetési téveszméket" produkál.

A *kórlefolyás* szerint – két hónap múlva – állapotát továbbromlani látjuk:

1883. május 25. „Beteg téveszméket külöl [manifesztál], beszéli, hogy leánya puerperalis [gyermekágyi] láz folytán meghalt; s hogy egy másik leánya a kórszobában betegen fekszik. Különben nyugtalan magaviseletű, bőbeszédű, civakodó."

1883. november 7. A következő bejegyzés a kórlapon – ezúttal egy másik kézírással – csak fél év múlva következik: „A beteg igen nyugtalan, csúfondáros, civakodó magaviseletű, beteg társaira perel, azokkal nem érintkezik, magát azoknál különbnek tartja." A bejegyzésekben ismét hosszabb szünet következik (nincs nyoma, hogy közben átmenetileg kiadták volna otthonra). 1884. március 10. „Beteg többé kevésbé folyton izgatott, betegtársaival nem igen érintkezik, olykor igen durva, goromba."

1884. június 12. „Status idem." (Ismét a felvételező orvos írásával.)

1884. december 13. „Beteg állapotában javulás nem észlelhető."

Az első másfél esztendő kórlapjának krónikaszerű ismertetése után hasonló bejegyzések, hasonló ütemezésben következnek. Semmi sem indokolja ezek teljes terjedelemben való közlését. Legfeljebb arra tehetünk kísérletet, hogy a mintegy évtizednyi, tulajdonképpen jelen idejű megállapításokból a változástendenciákat megpróbáljuk kiszűrni. Hiszen ritkán lehet arra módunk, hogy az „intramurális" kórtörténéseket egyéni élettörténetté alakíthassuk. Emma története révén talán valamelyest párhuzamként arra is következtetni tudunk, vajon milyen folyamatok játszódtak le a nővér, Klára esetében az alsó-ausztriai elmegyógyintézetben.

A kórrajz mint történeti forrás

A krónika keretei közül kilépve meg kell vizsgálnunk a pszichiátriai kórrajzok történeti forrásértékét.[54] Ilyen jellegű módszertani kérdéseket – tudomásunk szerint először a magyar történetírásban – Frank Tibor vetett fel úttörő tanul-

[53] OPNI, 4355/1883 (1883. márc. 31.). Nem tudható, hogy a beutaló dr. Rott nem azonos-e a méhszenv kapcsán Ammon munkáját ismertető „specialistával", dr. Rothtal.

[54] Az elmebetegek kórrajzának korabeli készítési módjáról lásd Bolyó, Gyógyászat, 1862. A diagnóziskészítés időhorizontjára jellemző Schwartzer megállapítása: „egy nap, vagy hét történetéből képesek leszünk megítélni az elmekóros állapotát". Schwartzer, 1858. 21.

mányában.[55] Társadalomtörténeti nézőpontjából következően elsősorban a szociálpszichiátriai (vagy ahogy ő nevezte: történeti „szocio-kultúrepidemiológiai") vonatkozásokat vizsgálta, de igen fontos problémákat exponált a kórrajz szerkezetére és a benne alkalmazott elmeorvosi terminológiára nézve. Egy egyéni kórlap (és kórtörténet) szempontjából azonban most a forrás kapcsán tovább kell lépnünk: először talán a „ki beszél és miről" kérdését kell megvizsgálnunk. Fontos ugyanis kijelentenünk, hogy miközben a forrás kétségtelenül a páciensről szól, csak a legritkábban fordul elő, hogy a kórrajzban maga a beteg ténylegesen megszólal. Az önálló megnyilvánulás lehetősége leginkább akkor fordul elő, ha a kórlap mellékleteként ún. „elaborátumot" találunk, amely valóban a beteg kezétől származik.[56] Esetünkben ilyen nem bukkant elő. Akkor hát miről is szólnak a kórrajz bejegyzései: mindenekelőtt a páciensnek az orvoshoz (az ápolókhoz), illetve a betegtársaihoz való viszonyáról, az orvos megvilágításában. A feljegyzések nem folyamatos napi kontinuitással rögzítik a kórfejlődés történetét, hanem hol negyedévi, hol havi rendszerességgel mintegy dokumentálják a közben eltelt idő változásait vagy változatlanságát (status idem). Nem az előző nap tényleges történéseihez, hanem az előző bejegyzéshez képest viszonyítanak. Ez alól kivételt csak az jelent, ha közben valami rendkívüli esemény fordult elő. Természetesen feljegyzéseket találunk a terápiára vonatkozóan, az azonban szinte biztos, hogy nem minden terapeutikus cselekedetet rögzítettek. Amit rutinszerűen alkalmaznak, az – a kórlapvezetés szakaszosságának megfelelően – csak alkalomszerűen fordul elő, de az is lehetséges, hogy feljegyzésre sem érdemesül. A kórlapon az orvos saját viselkedésének, cselekedeteinek indokoltságát dokumentálja, amikor a beteg magatartásáról ír. Azt nem tudhatjuk, hogy egyidejűleg vagy bizonyos időközönként utólag teszi-e ezt. Viszont saját szavait a pácienssel történt beszélgetésből szinte sohasem idézi.

„Intra muros" II. Lipótmező

A Lipótmező orvosai közül Emma kórlapján három név fordul elő: dr. Bolyó Károly (az elbocsátáskor), aki a női osztály első orvosa, s akinek kórlapkészítési javallataira az imént hivatkoztunk, dr. Grósz (az elbocsátáskor), mint másodorvos, valamint közben többször is dr. Niedermann Gyula, az elsőleges tébolyról idézett írás szerzője, aki 1884-ben lett az intézet igazgatója.[57] Az orvos tehát ugyan személytelenül van jelen a kórrajzban, mégis név szerint azonosítható kulcsszereplő. A beteghez fűződő viszonyát jól jellemzi, amikor ilyen bejegyzésre kénysze-

[55] Frank, 1978. 239–247.

[56] Uo. 242.

[57] Bolyóról (Kunszentmiklós, 1833 – Budapest, 1906) lásd Gulyás, III. 1941. 854.; Szirtes, 1968. 83. skk.

rül: „Beteg magaviselete izgatott, folyton lármázik, hogy ő nem beteg. A hozzájövő orvost kiutasítja és füleit bedugja, hogy ne hallja szavát." (1885. június 26.) Az ehhez hasonló beírások gyakoriak az elkövetkező évek kórlapjain (1885. szeptember 18.; 1886. július 10.). Akad azonban ennél még kirívóbb, lejegyzésre érdemes eset is: „Beteg folyton izgult és nyugtalan. Az orvost magához hívja, hogy neki egy szava van az orvoshoz, és az abban áll, hogy *»az orvos gazember«*." (1886. október 9.) Annak ellenére, hogy tudjuk, mind Niedermann (ő szüntette meg például igazgatóvá válásakor a kényszerzubbony alkalmazását), mind Bolyó a humánus elmeorvoslás híve volt, aligha kétséges, hogy az ilyen magatartás hatása alól az orvos sem tudja kivonni magát. Ez igen tanulságosan keveredik olyan esetben, amikor a tünetek az orvos-beteg viszonyon keresztül értelmeződnek: „Nagyzási téveszméi hatása alatt kerüli betegtársait, az orvosokat lenézi, könnyen szitkozódásba keveredik, köpköd." (1889. július 6.) Az orvosokkal kapcsolatos szidalmak egyébként a továbbiakban is a kórlap egyik leggyakrabban visszatérő elemeiként szerepelnek (1889. november 5.; 1892. június 22.; 1892. november 5.).

Feljegyzés csak ritkán tanúsítja, hogy nyugtató gyanánt chloralt kap, amitől általában nyugodtan alszik (1885. május 25.; 1890. május 1.; 1892. november 5.), ez azonban nem zárja ki, hogy ebből máskor is adtak neki. Mivel semmilyen más gyógyszer adagolásának nincs nyoma, azt is vélelmezhetjük, hogy ez a szer volt az, amelynek rendeléséhez orvosi utasításra volt szükség.

Izolálásáról három ízben történik említés: először, amikor „betegtársait szidalmazza, reájuk köp" (1885. július 25.), másodszor másfél év múlva, amikor „izgatottságában két ablakot tört be" (1887. január 20.).[58] A kórlap szerint izolálására még egyszer sor került, amikor izgatottságában „brutális volt betegtársaival szemben" (1892. december 7.). Míg az első esetben nem tudjuk, meddig nyúlt a cellában tartás, és nem is jegyzik fel a következményeit, addig a második után még aznap rögzíti az orvos, hogy „csendesebb, nyugodtabb lett". A harmadik esetben pedig két nap múlva következik a megjegyzés, hogy „nyugodtabb lett, visszahelyeztetett a II-ra".

Szintén gyakran szereplő téma a betegtársakhoz való viszony. Mivel felvételekor orvosi javaslatra a II. osztályon (az I. és II. osztály is az első emeleten volt) helyezték el, ez a kérdés gyakran napirenden volt. A férj elbeszélése szerint erre azért került sor, mert „midőn nejét a tébolydába első ízben felvétette, az első osztályba akarta helyeztetni, tekintettel azonban nyugtalan állapotára mely

[58] A „dühöngők izolálására" a férfi és női osztályokon 32-32 ún. cella állt rendelkezésre az épület hegyoldal felőli egyemeletes épületrészében. A cellákban lámpavilágítás nem volt, keskeny szellőzőablakkal volt csak ellátva, előtte és mögötte folyosó szigetelte el a külvilágtól, hogy az ápolt hangja ne hallatsszon ki onnan. A cellarendszer 1906-ig állt fenn, akkor megszüntették, illetve átépítették. Fekete, 1968. 73. (Az intézet elrendezésében manifesztálódó térhasználati stratégiára lásd az 1968-as kötet végén az épület földszinti alaprajzát.) Az épület ma bezárva, üresen áll, a kórlaptárat kutatásra alkalmatlan helyen tartják.

időnként a kényszer alkalmazását is szükségessé teszi, maga az akkori igazgató Schnirch s a [áthúzva: jelenlegi igazgató dr. Niedermann] női osztály első orvosa Bolyó azt ajánlották neki, hogy csak a második osztályú ellátásba helyeztesse, mert az első osztályú elszigeteltség állapotára csak hátrányos".[59] Mivel egyágyas szobák csak az első emeleti első osztályon voltak, az elhelyezési dilemma elmeorvosi szempontból láthatóan az volt (bár ennek a kórlapon semmi nyoma), hogy külön szobában nagyobb az elszigeteltség s korlátozottabb a felügyeleti lehetőség, míg kétágyas szobákban, másokkal összezárva, ugyan csekélyebb az izolálódás veszélye, viszont állandó és kiélezett a konfliktusfelület. Emma – Klára kapcsán szerzett korai információk szerint – melancholiája miatt önveszélyes volt (erről azonban vele kapcsolatban a tébolydai iratokban nem esik szó), most viszont láthatóan queruláns (perlekedő) ápoltnak számított, aki nemcsak az orvossal, hanem betegtársaival is gyakran összeütközésbe került. Hol az volt vele a baj, hogy betegtársaival perelt (1883. november 7.), hol az, hogy velük nem érintkezett (1884. március 10.). Az első feljegyzett izolálás is betegtársai szidalmazása miatt következett be (1885. július 25.). A későbbiekben azonban a betegtársakkal kapcsolatos megjegyzések megritkultak a kórlapon, s tömegesen csak 1892 nyarától bukkant fel vele szemben ismét ez a kifogás: „Teljesen zavart, nyugtalan, mindenkivel kikezd, betegtársait leköpdösi, az orvosokat szidalmazza." (1892. június 22.) Hasonló bejegyzést találunk 1892. november 5-éről is. Ezután s hasonló okból került sor a harmadik elkülönítésre (1892. december 7.). A társakkal való veszekedéseknek azonban visszahatása is lett. 1893 tavaszán egy betegtársa úgy fellökte, hogy combnyaktörést szenvedett (1893. április 8.). Külső szakértővel (a család megbízására dr. Báron egyetemi magántanárral) együttesen tartott konzílium után egy hónapig Cooper-féle 3 szögű vánkos alkalmazása mellett döntöttek (tudniillik erre a három csúcsánál felfüggesztett alkalmatosságra fektették). Május végén már felkelt és két bottal járni kezdett. Veszekedő hajlamaival a kórlap szerint továbbra sem hagyott fel, de komolyabb konfliktust társaival kezelőorvosa már nem örökített meg.

Arról, hogy tulajdonképpen mi is játszódhatott le közben Emma lelkében, végképp alig tudunk meg valamit: nem csodálkozhatunk, ha vágyai között leggyakrabban a hazamenetel szerepelt. Ez is legtöbbször az izgult beteg modorára való utalásként kerül a kórlapra: „parancsolóan követeli hazabocsátását, mivel ő nem beteg, beszélve hozzá füleit bedugja, s mondja *»haza, haza, haza, fiakker, konfortable, ferdebaku«.*" (1886. január 15.) Ezek kétségtelenül az ő szavai.

[59] BFL 1411/b. 2321/1892. Jegyzőkönyv (1890. ápr. 9.). Schnirch Emilre (Buda, 1822 – Budapest, 1884), az intézet első igazgatójára lásd Zsakó, 1956. 91–93., 103.; Fekete, 1968. 74–76. Az elhelyezési osztálynak anyagi konzekvenciái is voltak: a század vége felé az I. osztálybeliek naponta 3 forintot, a II. osztályon levők naponta 1 forint 50 krajcárt fizettek. Uo. 73., 78.

A második izolálás után bukkan fel először olyan bejegyzés, miszerint a „beteg csendes, nyugodt, elég illedelmes magaviseletű, hazabocsájtását kéri", viszont rögtön ezzel együtt az is: „elméje nagy fokban gyengült." (1887. február 20.) S a hasonló – bár ellentmondásos – bejegyzések mind gyakrabban fordulnak elő: „Sokkal nyugodtabb, de egész nap tétlen, értelmisége azonban javult, belátása nincs, álma, étvágya jó." (1887. április 11.) Az egész 1887-es év tulajdonképpen ezt ismétlő status idemekkel van kitöltve. Majd az új év kezdetén is ez folytatódik, de most a gesztusokra is kiterjedő utalással: „Elég nyugodt, folytonosan haza menni vágyik és ezt nagy gesztussal és nagyon pathetikus hangon mondja." (1888. január 17.) Honvágyának drámaibb módon is kifejezést ad, tavasszal ugyanis orvosa ezt jegyzi fel róla: „Elég nyugodt, csendes, folyton haza menni vágy ebből a pokolból. Belátása nincs." (1888. április 12.) Mivel a hely szellemére való utalás nincs idézőjelben, csak valószínűsíthetjük, hogy ez kivételesen szintén Emma asszony szájából hangozhatott el, de megérzésünk azt súgja, hogy a páciens véleménye az orvosétól sem állt túlságosan messze. A belátás hiányára való utalás nyilván a betegségtudat hiányát jelenti. A progresszív folyamat őszszel újabb elemekkel bővül: „Elég nyugodt, barátságos, munkával is foglalkozik, nagy honvágy, belátása kevés." (1888. október 13.) Az év végén azután erre a megállapításra bukkanunk: „A javulás folyton tart." Minden különösebb kommentár nélkül. 1889 elején meglepetésünk folytatódik: „Beteg nyugodt, csendes, szorgalmas, értelmes, álma jó." (1889. január 1.) Az orvos által felállított tendencia azonban január közepén visszájára fordul, amikor a beteg ismét nyugtalan és goromba kezd lenni, a kérdésekre nem felel, köpköd stb. Az egész esztendőt az ilyen típusú, perlekedő magatartásra utaló bejegyzések uralják. Nincs érdemi változás a következő esztendőben sem, bár a nyugtalanság feljegyzései mintha ritkábbak lennének. 1891 ismét békésebb évnek ígérkezik: „Nyugodt, csendes, szerény, folyton haza vágyik." (1891. január 17.) S azután olyan is következik, amilyenre még nem volt példa, bár a rejtett motívum is előbukkan: „Nyugodt, csekély bíztatásokra válasz lesz, mert azt hiszi, pár nap múlva érte jön az echipage." (1891. március 3.) Nyáron már „újabban zongorához is ül és játszik, illedelmes, szerény, nyugodt, elméje gyengült, jól alszik." (1891. június 27.) Dr. Niedermann az év második felében már ehhez az állapothoz fűzi a „változatlan" bejegyzéseket. 1892 folyamán azután ismét nyugtalan, szitkozódó szakasz következik, amibe valószínűleg az elmaradt hazabocsátás is belejátszik, erről azonban nem esik szó a bejegyzésekben.

A harmadik izolálást (1892. december) és a combnyaktörést (1893. április) követően az év végén módosult hangsúllyal rögzítődik az orvos ellentmondásos véleménye: „Általában nyugodt, de querulál." Majd a következő év elején a javuló tendenciát a külvilág látogatóinak felbukkanása a kórlapon (látogatók első említése!) is felerősíti: „Nyugodt, csendes, barátságos, sőt kedélyes; gyermekei látoga-

tása után rendszerint derültebb; nagy honvágyat érez." (1894. január 10.) Majd jó egy hónappal később az utolsó érdemi bejegyzés: „Változatlanul nyugodt, csendes, derült, elméje azonban hanyatlott." Nehéz szabadulni a gondolattól, hogy a bejegyzés ambivalenciája mögött némi összefüggés mutatkozik: a nyugodtság és az elme elhalványulása ugyanannak a folyamatnak két oldala.[60] Mindezek után némi meglepetéssel érinthet bennünket a kórlap záróbejegyzése: „Ma javultan t[ünet] m[entesen] távozott." (1894. február 28.)[61]

Az elbocsátás magyarázata azonban egyszerűbb, mint gondolnánk, még ha önmagában a kórlapból az események háttere nem is fejthető meg. Szó sincs ugyanis arról, hogy Emma hirtelen meggyógyult volna. Amint az árvaszéki iratokból kiderül, nem történt más, mint hogy a család úgy határozott, kiveszik a Lipótmezei Állami Tébolydából, és a szintén Budán fekvő, de könnyebben megközelíthető Schwartzer-féle magán-elmegyógyintézetbe viszik át. A történethez hozzátartozik, hogy ott első osztályon kívánták elhelyezni, s hogy mindez nem sokkal a férj halála előtt történt. Goldberger Simon indoklásából az is kiderül, hogy ezt a döntést nem egyedül hozta meg, hanem gyermekeivel együtt, s ehhez hivatkozásul szolgált a tény, miszerint neje „állapota az utóbbi időben kedvezőbbre" fordult. Az intézet igazgatója és a gyámhatóság gyorsan beleegyezett az átszállításba, s talán mondanunk sem kell, maga az ápolt is „rendkívül megörült" a változásnak, s talán leginkább csak attól kellett tartani, hogy az örömtől ismét izgatott állapotba kerül.[62] Ennek a veszélynek a feltüntetését azonban a lipótmezei kórlapon a kezelőorvos már nem tartotta szükségesnek.

„Intra muros" III. A Schwartzer

A férj halála után Emma gondnokává az árvaszék dr. budai Goldberger Lajost nevezte ki.[63] Az ekkor már Babarczi Schwartzer Ottó (1853–1913) egészségügyi tanácsos által vezetett exkluzív intézetben egy negyedévre 600 forintot kellett fizetni a gondozásért, ehhez járult még a többletkiadások fedezésére felszámított összeg: ilyenek, mint sörre havonta 4 forint 50 (a sörnek a korabeli praxisban nyugtató funkciója is volt), gyümölcsre nyáron 2 forint, és más apróságok. Már maga a számla is mennyivel előkelőbben hangzott, amikor Nagyságos Özv. Goldberger

[60] Niedermann korábban idézett cikkében az ún. „eredeti téboly" jóslatát – saját tapasztalatai alapján – kedvezőtlennek találta, ugyanis a „végstádiumban [...] elbutuláshoz vezet". Niedermann, Orvosi Hetilap, 1879. jún. 1. 479.

[61] OPNI, 4355/1883.

[62] BFL 1411/b. 2321/1892. Jegyzőkönyv (1894. febr. 28.).

[63] Uo. Halálesetfelvétel. A férj 80 éves korában, 1894. április 21-én, Andrássy u. 52. szám alatti lakásán hunyt el.

Simonné úrnő névre állították ki.[64] Ehhez járult még, hogy az ekkor már hetven fölött járó beteg legszívesebben Erna nevű leányát (Kelemen Sándorné) látta maga körül, aki „hetenkint több ízben is" meglátogatta.[65] A kiadások részletezése ugyan – a kocsipénz elszámolása alapján – inkább heti-kétheti látogatásokról tanúskodik, de a gondoskodás jelei szembeötlőek: 1898. március 20-i látogatásakor a kedvenc leány például 10 forint 60 krajcár értékben vitt „déli gyümölcsöt San Remóból", vagy március 27-én „menyegzője 50 éves évfordulója alkalmából" 12 forintért virágot. Rendszeresen hozott magával valamilyen süteményt, gyümölcsöt, csokoládét. Természetesen nem maradhatott el a személyzetnek szóló hála kifejezése sem: 1898. október 16-án például az ápolónő 5 forint, a portás 50 krajcár borravalót kapott. Karácsony előtt pedig az intézet tulajdonos-igazgatója 25 forint értékű bonboniere-t, az orvos, dr. Fischer Ignác – külön ajándékként – 25 forintos szivartárcát, és bele 4 forint 32 krajcár értékű szivart kapott.[66]

Az árvaszéknél őrzött összegből azonban nem csak a beteg ellátására költöttek bőkezűen. A gyermekek például együttes nyilatkozattal hagyták jóvá, „szegény anyánk intentióinak megfelelni óhajtván", hogy Róza részére (Reiner Józsefné) 25. házassági évfordulójára 150 forintot utalványozzanak, hogy nevezett „ezen összegből saját tetszése szerint emléktárgyat vehessen – mint édesanyjától eredő ajándékot".[67]

Emma 1900. január 6-án végezte be magánintézeti ápolt életét. Még 1899 karácsonyára is megkapta lányától kedvenc benediktinerjét, rizlingjét és konyakját, s a Gerbeaud-ból is megérkezett a szokásos bonbon és piskóta. Az utolsó napokban gondnoka napi háromszori látogatást számolt el (egy kocsiút 3 forintba került). 1900. január 11-én még Schwartzer Ottó intézete is kapott végső járandóság gyanánt 878 korona 10 fillért, amiből 30 koronát az ápolónőnek kértek kiszolgáltatni. A gondnok végelszámolása után az árvaszék is megadta a felmentvényt, és az örökösök sem emeltek kifogást.[68]

KONKLÚZIÓK

A párhuzamos esettörténeteknek többféle értelmezési lehetősége kínálkozik. Ha az értelmezőkből indulunk ki, manapság – élesen fogalmazva – az alábbi elméleti választási lehetőség adódik: társadalmi struktúratörténészek legyünk, avagy diszkurzív konstrukcionisták?

[64] Uo. Lásd pl. 1898. okt. 27-i elszámolás, illetve 1898. nov. 4-i nyugta.

[65] Uo. Dr. Goldberger Lajos képviseletében Dr. Kelemen Lajos ügyvéd Budapest árvaszékéhez (1899. márc. 4.).

[66] Uo. Számadás (1898. dec. 31.). Fischer Ignácra (1868 k. – Bécs, 1926) lásd Gulyás, IX. 1992. 171–172.

[67] BFL 1411/b. 2321/1892. Nyilatkozat és nyugta (d. n.).

[68] Uo. (1900. ápr. 6.).

A deviációt medikalizáló mikrotársadalmat, a marginalizált személyt környezetéből kiragadó és kezelő intézményeket, az ezeket mozgató érdekeket tekintsük meghatározónak? Vagy a folyton alakulóban levő, intézményesült diszkurzív orvosi rendszert, amely valamilyen névvel illeti a betegséget, s a diagnózishoz kapcsolva véleményezi a javulás esélyeit, vagy éppen kilátástalanságát?

Az első megközelítésben a család, a szűkebb társadalom teszi tönkre saját sebezhető tagjait, a jog, az orvosok csak asszisztálnak ehhez a művelethez.[69] A második változatban maga a pszichiátria „teremti" a mentális betegséget, a tudományos osztályozás köntösébe rejti a társadalom előítéleteit, s mellesleg kóroktana gyengeségeit és terápiás tehetetlenségét. Mivel a betegséget sem magyarázni, sem igazán gyógyítani nem tudja, a pácienset intézetben (őrizetben) tartja, ha másért nem, hogy megfigyelje. Indoklásként – tetszés szerint – persze lehet hivatkozni a kinti társadalom védelmére vagy akár a páciens megkímélésére a büntetőjogi felelősségre vonástól.[70] Mindkét nézőpontból különös jelentőséget szokás tulajdonítani annak, hogy a páciensek nők, a marginalizáló, medikalizáló környezet pedig férfiakból áll.[71]

Az elvi dilemma konkrét eseteinkben a következő gondolatmenetekben foglalható össze:

Az egyik értelmezési keret a társadalmi meghatározottságokra épít: milyen mechanizmusokat használt a szűkebb társadalom, a család, a csoport az egyedülálló magányos nő vagyonának megszerzésére (Klára), vagy ugyanez másként, miként tört a férj felesége hozománya eltulajdonítására (Emma). Ebben a megközelítésben a főszereplő mindig valamelyik (esetleg több) családtag, az üldözői listára azonban gyakorlatilag bármely hozzátartozó (nagybácsi, sógor, unokatestvér, anya, férj, gyermek stb.) egyénileg vagy koalícióban rákerülhet. A tágabb társadalom legitimált intézményrendszere, bár eredeti rendeltetése az egyén védel-

[69] Figdor Klára ügye leírásánál így találjuk: „A polgári normák jobbkéz-szabálya, az atyai hatalom alól kicsúszott hajadon női személy környezete szemében rendezetlen helyzetének, deviációjának korrekciójáról szól, amely ez esetben a deviáns személy kiszorításával, marginalizálásával történik meg." Tóth Zoltán, 1995. 343.

[70] Laufenauer és Ilma esete kapcsán olvashatjuk: „A hisztéria orvosi-pszichiátriai fogalmát áthatotta a nők természetéről, a női testről és deviáns viselkedésről kialakított hétköznapi gondolkodás. Az elmebetegségekről kiadott korabeli tankönyvek nem győzték hangsúlyozni a női testi folyamatoknak a női elmére és erkölcsökre kifejtett mérhetetlen hatását. Ugyanakkor a társadalom által deviánsnak minősített viselkedésformák alkották a hisztéria orvosi leírásának központi elemét [...] Ezt a deviáns viselkedést medikalizálja az orvosi diskurzus: a pszichiáter szocioorvosi érvelést használ; s nem pusztán azért, hogy erkölcsileg és jogilag felmentse betegét, hanem azért is, hogy orvosi-pszichiátriai szempontból mint megfigyelésre méltó és leírandó problémát ragadhassa meg, azaz problematizálja az esetet." Lafferton, 2004. 65–66.

[71] Vári Sándor, 1999. 180–183.

me lenne, valójában tevékenyen segíti az „összeesküvőket" tervük végrehajtásában (gondnokság alá helyezés, elmegyógyintézetbe zárás).

A másik megközelítés alapja a korabeli orvosi diskurzus, ami lényegét tekintve organikus (még a pszichistáknál is): többnyire már a felmenők, a rokonság tagjai között kimutatható valamilyen terheltség (apa), de legalábbis hisztériára (anya, nővér) vagy melancholiára (húg) való hajlam. Az első tünetek még az éppen vizsgálat alatt álló delikvensnél legfeljebb hysteriáról vagy melancholiáról adnak hírt (Klára esetében Pesten méhszenvről, Bécsben már inkább melancholiáról), az okok ebben a látószögben szintén természetiek. A 19. századra vonatkozó diszkurzív elemzések – nem véletlenül – elsősorban a „normalitás" mozgó határvonalán „billegő" hysteria „megkonstruálásáról" szólnak.[72] Eseteinkben azonban végül a két nővér sorsát az elmegyógyintézetbe kerüléskor nem az „előtörténet", hanem a kórlapjukra került „tébolyodottság" diagnózis pecsételte meg. Bár a szó szoros értelmében egyikük sem volt ön- vagy közveszélyes, mégis az elmegyógyintézetbe zárás lett a sorsuk. A korabeli elmegyógyászat a gyógyíthatónak ítélt melancholiás, de a tébolyodottság heveny és idült formáival diagnosztizált beteget is – legalábbis a tartós megfigyelés végett – egyöntetűen tébolydai elhelyezésre javasolta.[73]

Ha a fentiekben arra tettünk kísérletet, hogy a társadalom intézményrendszerei (árvaszék, elmegyógyintézet) által előállított forrásokból a „karjaik/karmaik" közé került egyének élettörténetét rekonstruáljuk, már amennyire ez egyáltalán lehetséges, úgy tűnik, a személyes sorsok szempontjából a fenti elvi értelmezési alternatíva veszít kiélezettségéből és talán jelentőségéből is. Úgy is feltehetjük a kérdést: valóban előzetesen deviánsként kell viselkednünk, vagy akár helyzetünkből adódóan egyszerűen lennünk, hogy a betegségek „konstruktőrei" medikalizálják „tüneteinket"? Címbeli diagnosztikai dilemmáinkat és a párhuzamos esetek (kór)fejlődéstörténeti ívét szem előtt tartva nem feledkezhetünk meg továbbá arról sem, hogy a korabeli orvosi diskurzus is számolt a környezet, sőt az orvosi kísérletek által bonyolított, „mesterséges" tünetekkel (hysteria), s az intézeti tartás körülményei közti dissimulációval, a tünetek rejtésével, takarásával (téboly). S ehhez egyébként nőnek sem kellett lennie egyik páciensnek sem.

[72] A hysteria tünetcsoportjának alakulása azonban – mint láttuk – igen bonyolult és ellentmondásos. Salgó például, miközben hangsúlyozta a hysteria „tisztán psychikus eredetét", nem mulasztotta el az „öröklési momentumot" a „talán legfontosabb" okok közé sorolni. Miközben a legjobb esélyt a gyógyulásra a hysteria diagnózisa esetén is a környezetből való radikális kiszakításkor adta, a mennél kevesebb kezelés, annál jobb a beteg számára elvét is megfogalmazta. A hysteriát ugyanakkor nem tekintette speciálisan női betegségnek. Salgó, 1890. 281., 294., 297–298.

[73] Oláh, 1889. 70.

Azt tehát nem tudjuk megmondani, hogy az apa „bárgyúsága" vagy az anya „ideges izgultsága" (valószínűleg neuraszténia) mennyiben örökített elmebetegségre való hajlamot a két nővérre (ezekről amúgy is visszamenőleges orvosi kijelentések és nem diagnózis tanúskodott), s azt sem, hogy a testvérek lelki betegségei összefüggtek-e egymással. Azon az alapon, hogy Klára a Schwartzerből való kibocsátása után 1867-ben rövid ideig húgáékhoz ment, az egymásra hatás akár közvetlenül is felvethető, de kettejük viszonyáról csak annyit találtunk, hogy kijövetelekor még jó viszonyban voltak, Bécsből visszatekintve viszont Klára már anyja szövetségesét vizionálta Emmában. Az azonban a korabeli, egymásnak ellentmondó orvosi diagnózisokból is kihámozható, hogy míg a házasságban élő és fiatalabb Emmán korábban (s öngyilkossági kísérletekben) mutatkoztak meg a melancholia (másutt méhszenv) tünetei, addig az egyedül élő Klára kezdeti hysteriája téveseszmékben (üldözés, mérgezés), a szűkebb környezetével szembeni konfliktusokban jött a felszínre, s csak a bécsi vizsgálatok mutattak először (másodlagos) melancholiás jegyeket. Az elmegyógyintézeti kórlap alapján azonban úgy tűnik, Emmánál eltűntek a melancholikus suicid vonások, s mintha a „téboly" diagnózishoz idomulva, az egymástól immár teljesen elszigetelt nővérek betegsége hasonult volna egymáshoz (megőrizve a tüneti különbségeket: mérgezéses téveseszméknek például Emmánál semmi nyomát nem találjuk). Az elmekórtani diagnózissal mintha a biográfiaírás lehetőségei is beszűkülnének: „Ha a fejlődés a kritikus pontokon teljesen elakad, a páciens elveszíti individualitását. A tragikus vereség megfogalmazódik és ki is mondatik: ezt nevezzük »téveseszmének«. Minél erőteljesebb a pszichotikus törés vagy az egyéb személyiségfejlődési zavar, annál uniformizáltabbá válnak a képek. Míg az ideálisan egészséges emberek mind különböznek egymástól, hisz szabadon irányítják sorsukat, addig a pszichotikusok, individualitásukat elvesztvén, személyiségfejlődésükben végleg elakadnak. Hasonlóvá válnak egymáshoz, néhány típusra redukálódnak, és szinte elakadt hanglemezként ismétlik önmagukat. E típussá elidegenedett tragikus sorsokat megtaláljuk a pszichiátriai tankönyvek klasszifikációs listáin."[74] Az eseti bejegyzésekből kihámozhatóan Emmánál nyugodtabb és perlekedő, derűsebb és viharosabb szakaszok váltakoztak, míg végül az elme tompulása egyértelműen felismerhető lett (ezt nevezték javulásnak). Természetesen Klára bécsi kórlapjának ismerete hiányában érdemben ekkorra már semmilyen párhuzamot nem vonhatunk. Hacsak a gondozás kiadásai alapján azt nem, hogy Klára útja a drágább Pabst-féle magánintézetből az olcsóbb állami tébolydába vezetett, míg Emma élete utolsó éveit Lipótmezőről kikerülve a jóval exkluzívabb Schwartzerben tölthette. S ebben végső soron nővére halála (és öröksége), valamint a közös gondnok (sógor és férj) elhunyta pozitív

[74] Paneth, A mitológiai hős, 1985. 145.

szerepet játszott. Emma sorsát végül az a budai magánintézet fordította jobbra, amelyből annak idején Klára kiszabadulása után, különböző stációkon át elindult Bécsbe, míg végül az alsó-ausztriai elmegyógyintézetben kötött ki. Sovány vigasz, de úgy tűnik, végül a húg lett (természetesen örököseivel együtt) a haszonélvezője annak a vagyonnak, amelynek megszerzéséért és elköltéséért az egész árvaszéki és pszichiátriai procedúra zajlott.

Megállapíthatjuk tehát: a társadalomtörténet gender-változata és a pszichohistória diszkurzív szemlélete menthetetlenül egymásra vannak utalva, ám a tényleges összekapcsolás kísérlete a primer forrásszövegek esettörténeti szintű mélyebb elemzését nem nélkülözheti.

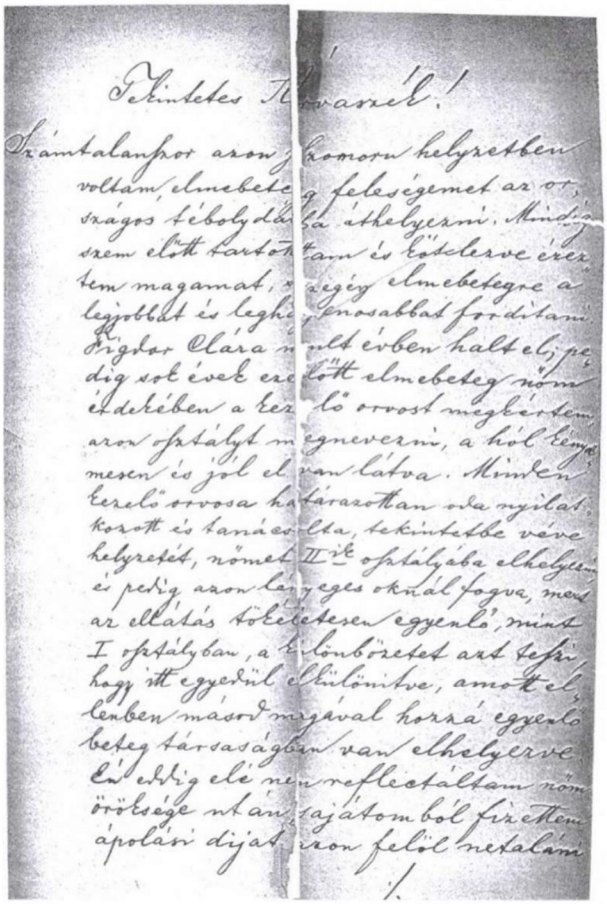

DR. GOLDBERGER SIMON ÁRVASZÉKI KÉRVÉNYÉNEK RÉSZLETE (1890). BFL IV. 1411. b.

Számadás

az 1897 év folyamán özv. dr. Budai Goldberger Simonné ügyében felmerült kiadásokról

Folyó sz.	Hó és nap		Tárgy	Kellékl. sz.	Kiadás ft	Kiadás kr	Észrévetel
1	január	10	Dr. Schwarczernek küldöttem	1	33	36	
2			portó	.	.	10	
3		16	Adtam Kelemen Erna úrnőnek	2	5	.	
4		22	" " " "	2	5	.	
5		28	" " " "	2	3	.	
6	február	3	" " " "	2	10	.	
7		10	Minta pinczének fizettem	3	17	20	
8		17	Dr. Goldberger Lajosnak levél	.	.	03	
9		23	Adtam Kelemen Erna úrnőnek	2	5	.	
10	marczius	10	" " " "	2	5	.	
11		16	Minta pinczének fizettem	4,5	36	40	
12		24	Kugler czukrásznak fizettem	6	3	30	
13		"	Kelemen Erna urnőnek adtam	2	2	.	
14		29	Dr. Goldberger Lajosnak levél	.	.	11	
15	april	8	Kérvény számadások beterjesztése iránt	.	.	11	
16		9	Kelemen Erna úrnőnek adtam	2	3	.	
17		12	" " " "	2	3	.	
18		16	Több rendbeli kiadásaim fedezésére	7	50	.	
19		20	Kelemen Erna úrnőnek adtam	2	5	.	
20		22	Minta pinczének fizettem	8	19	20	
21		23	Dr. Schwarczer Ottónak küldök	9	155	.	
22			porto		.	30	
23		27	Kelemen Erna úrnőnek adtam	2	5	.	
24		"	Dr. Schwarczernek levél	.	.	03	
25		"	" " küldök	10	478	50	
26			porto		.	50	
27	május	1	Dr. Schwarczernek levél nyugtával	.	.	11	
28		8	Jelentés az árvaszékhez – kocsi	.	.	20	
29		14	Értékpapirokért őrzési díjat fizettem	.	15	68	
30		19	Kelemen Erna úrnőnek adtam	2	4	.	
31		25	Dr. Goldberger-nek számvizsgálati díj	11	10	.	
			Oldal		875	13	

DR. GOLDBERGER SIMONNÉ SZÜL. FIGDOR EMMA ELSZÁMOLÁSÁNAK RÉSZLETE (1898. febr. 25.)
BFL IV. 1411. b.

Az orális história dilemmái

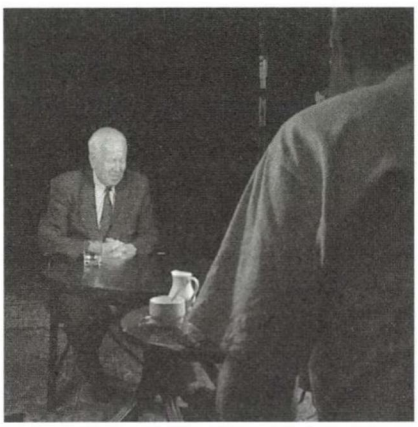

INTERJÚ OROSZ ISTVÁN TÖRTÉNÉSZ-PROFESSZORRAL (2003. máj. 20.)
OSZK TIT (Operatőr: Nyíri Béla)

AZ ORÁLIS TÖRTÉNELEM HÁROM PARADOXONA

Aki valaha interjúzni kezdett, előbb-utóbb beletanult. Ha volt érzéke hozzá, s volt kitől ellesni a fogásokat, hamarosan rájött a dolog ízére. De a pragmatika ismeretében is megszenvedjük az elméleti felkészülés foghíjait. Nincs ez másképpen a szóbeli visszaemlékezésekre alapozott történetírással sem („orális történelem"). A műfajjal való gyakorlati vívódás néhány lepárolt tapasztalatát szeretném megosztani az olvasókkal. Hogy az ankét műfajának terjedelmi korlátain belül maradhassak, tömören, pontokba szedve kiemelek három, szerintem alapvető problémát, bár bizonyára jóval több is akad.

1. INDIVIDUÁLIS, AVAGY TÁRSAS JELLEG, AZ ÚGYNEVEZETT „KI BESZÉL?"-PROBLÉMA

Az interjúkészítés aktusakor minimum ketten vannak jelen, audiovizuális felvétel esetében az operatőrrel együtt hárman. S ha a beszélőn kívül az ott levők egyike csak kérdez, tehát aktív, a másik csak rögzít, tehát passzív, a szituáció maga akkor is kiváltja a nekik megfelelni akarás kényszerét. Ráadásul többnyire a kérdező keresi fel a lehetséges interjúalanyt, s ritka kegyelmi pillanat, amikor az emlékeit feleleveníteni kívánó személy jelentkezik, esetleg egy korábbi, elutasított kérés után, hogy „gyónni" akar. De ez sem véletlen, akár történelmileg – kívül –, akár személyesen – belül – „jött el az idő". Az interjúkészítés eredeti beszédhelyzetében többnyire nem az elbeszélő, hanem a kérdező dönti el, hogy mire lesz jó az adott emlékezés. Azzal, ami iránt érdeklődést mutat, s főként azzal, amilyen kérdező stratégiát követ. Most csak a két szélső példát véve: irányítja-e kérdéseivel az interjúalanyt (tudja, hogy mit akar tőle hallani), vagy szabad folyást enged a másik gondolatainak. Az első esetet (Hanák Gábor szavajárásával: „nótafa típusú interjú") könnyen felismerhetjük arról, hogy már-már hosszabb és dúsabb a kérdés, mint a válasz. A kérdező tudja, hogy mit akar hallani. Persze az sem kizárt, hogy a kérdezőnek is vannak emlékei, tehát ő is lehet autentikus – de valljuk be, többnyire nem ez a helyzet. A második esetben előzetesen közöljük ugyan, hogy miről szól majd a beszélgetés, de mivel azt akarjuk elsősorban elemezni, ahogy az illető felépíti, megkonstruálja a történetét, legfeljebb a végén illik visszakérdeznünk egy-két dologra (lásd többek között

Gabriele Rosenthal technikáját). Ebben az értelemben az interjúkészítési pragmatikában szinte kódolva van, hogy majdan mire lesz használható a rögzített elbeszélés. Elemezhetnénk akár pusztán a feltett kérdéseket is. Persze az interjúalanyokat sem kell félteni, nekik is megvannak a maguk eszközei. Például a hiányzó, az el nem mondott mondatok. Egyfelől: amit az interjúkészítőnél ismertnek tételez az alany, arra legfeljebb utal (talán mert már többször beszéltek róla), de lehet, hogy azt sem teszi. Másfelől: arról sincs tudomásunk, amit elken vagy egyenesen elhallgat. S vagy felkészületlenségből, vagy csak figyelmetlenségből nem vesszük észre, máris lehet, hogy sikerült megörökítenünk a hiányt. S bár folyamatinterjúnál még visszamehetünk, visszakérdezhetünk, de mindnyájan tudjuk, hogy ez mégsem ugyanaz. A kérdésekben, a visszakérdezésekben már eleve benne rejlik egyfajta értelmezés. Tehát ki is beszél, vagy inkább kik beszélgetnek?

2. KONVERZIÓK ÉS REDUKCIÓK (KÉP, HANG, SZÖVEG)

Abban a pszichológusok és emlékezéskutatók sem értenek egyet, hogy materializálódik-e valamilyen formában az emlék, vagy csak a kódja manifesztálódik a semmiből, amikor felidézzük. Abban már inkább konszenzus látszik, hogy az emlék valamilyen képi formában tárolódhat. Tehát amikor „felelevenítjük" emlékeinket (halottak lennének?) és elbeszéljük, konverziót hajtunk rajtuk végre: emlékképből történetet konstruálunk. Ilyenkor tulajdonképpen feltöltjük és dinamizáljuk a kontúrok adta kereteket. Ám ezt a fázist aztán a redukciók több szakasza követi. Már az emlékezés rögzítésekor elveszhet az információk egy része, különösen, ha csak magnetofonos interjút készítünk. A mimika és a gesztusok például mindenképpen. Pedig egy finom mozdulat vagy grimasz sokszor épp a ki nem mondott szavak, mondatok helyét jelöli. A redukció természetesen az audiovizuális alakban rögzített interjúknál is bekövetkezik, csak később, amennyiben azokat legépelt változattá alakítjuk és ilyen formában használjuk. Mondhatnánk akár, hogy az interjúalany védelmében iktatjuk ki a nyekergéseket, „ö-zéseket", szüneteket (pedig a csend is milyen beszédes lehet!). Interjúk kiadásra szerkesztésekor meg egyenesen értelmessé stilizáljuk a nehezen követhető mondatokat. Most nem beszélve arról, hogy a gépíró vagy a szerkesztő félreérti (mert értelmezi) a neveket, szavakat, cselekedeteket. A lejegyzésnek, szerkesztésnek, közlésnek ugyan megvannak a műhelyszabályai, de más a műhelyekben dívó gyakorlat, s megint más egy publikált oral history kötet. A szerző ott már nemcsak beszélgetőtársa az interjúalanyoknak, hanem szerkesztője is a lejegyzett szövegnek, s nemcsak egy szövegen belül, hanem különböző szövegek között is. Nemcsak kérdez és átír tehát, hanem tematizál, sőt sifríroz. Hosszú bevezetőben vagy utószóban átadja a

szövegekkel együtt az olvasónak az értelmezés kulcsát. A többször megszűrt, konvertált, szerzői szempontok szerint redukált forma kanonizálódik. De vajon az eredeti interjúk alapján újraírható-e még ugyanaz másként?

3. A FORRÁSOK PARALLELIZMUSA

Amint tapasztaljuk, az eredetileg orális forrásból is előbb-utóbb írott (rögzített) szöveg lesz, már ha azt akarjuk, hogy fennmaradjon. Ha csak redukció árán lehet archiválni, akkor ki meri azt mondani, hogy ne tegyük? Írott formában már az orális történelem sem olyan új dolog, ha beszámítjuk, hogy a régebbi források legnagyobb része is az oralitásban gyökerezett. Említhetnénk például a tanúvallatási jegyzőkönyveket vagy a lejegyzett prédikációkat. Persze a lejegyzés technikája (gyorsírás, hangfelvétel, videofelvétel stb.) sokat tökéletesedett az évszázadok során, bár sokszor épp a forrástermelők érdekei dolgoznak a technikai fejlődés ellen. Gondoljunk csak a miniszteri értekezletek magnetofonos rögzítése körüli polémiákra, vagy arra a máig élő bírósági gyakorlatra, ahol nem a felek vallomását veszik magnóra, hanem a bíró foglalja össze a hallottakat, s ha nem pontosan teszi, a kifogásra – személyes élményem szerint – azt a nem éppen teoretikus érvet kaphatjuk válaszként: *„nem vagyok én filozófus!"* Ráadásul ugyanarról a történésről többféle, írott és orális forrás állhat rendelkezésre (bár mint látjuk, idővel majdnem minden írott mezbe öltözik). S többféle forrás esetén máris felvetődik a „melyiknek higgyünk" kérdése. Az írottnak vagy az elbeszéltnek? Valójában a régebben rögzítettnek vagy a frissen gyűjtöttnek? Még akkor is dilemma előtt állunk, ha nem a „mi is történt valójában?" faktikus kérdését akarjuk megválaszolni az interjúk segítségével. (Mondjuk, nem arra keressük így a választ, hogy ki és honnan lőtt a parlamentnél 1956. október 25-én.) Azonban, amennyiben a „melyik forrás elbeszélése valószínűbb, mert valószerűbb" kérdését nem tesszük fel módszeresen, akár le is mondhatunk a történészi mesterség címeréről, ha meg nekirugaszkodunk megválaszolásához, máris belesétáltunk abba a csapdába, hogy valamelyik forrásunkat pusztán rögzítési technikája és régisége alapján nyilvánítjuk különbnek a másiknál. S bizonyára nem véletlen, hogy a bírósági gyakorlatból származik az „aranyszabály", hogy ha három forrás egyféleképpen állít valamit, akkor az már valószínűleg úgy is volt, amit jómagam az orális historikus krédójaként az Oral History Archívum (OHA) egykori alapítójától, Hegedűs B. Andrástól hallottam először. Persze a törvények ismerete még senkit sem mentett meg az eredendő bűntől. Vagy azt is mondhatjuk némi malíciával, hogy kisebb baj három téves visszaemlékezés révén ténynek lenni egy történelemkönyvben, mint három hamis tanú által életfogytig börtönbe kerülni. Ez azonban semmit sem változtat azon, hogy mind a történet, mind az ítélet írva vagyon.

ÍROTT ORÁLIS TÖRTÉNELEM

Az emlékezéstörténeti műfajoknak közismert sajátosságai vannak. Az önéletírás legfontosabb jellemzője az író, elbeszélő és főszereplő azonossága és a keletkezett szöveg visszatekintő jellege. Az élőszóban elmesélt élettörténetet leginkább az különbözteti meg a puszta önéletrajztól, hogy valaki nem önmagától és önmagának veti papírra a saját életével kapcsolatos emlékeit, hanem külső biztatásra, más személy által feltett kérdésekre válaszol. Az önéletírás eleve írott jellegével szemben tehát az orális történelemmel szükségképpen együtt jár valamilyen dialogicitás, s ezáltal az interjú elsődleges rögzítésének auditív vagy audiovizuális jellege.[1] Ezúttal azonban nem arról szeretnék írni, hogy előbb-utóbb majdnem minden interjú írott formát ölt, bár a szóbeliség és írásbeliség viszonyából fakadó nehézségek, mint már korábban jeleztük, egyáltalán nem alábecsülhetők.[2] Az írásom címében megfogalmazott oximoron[3] nem elsősorban a szóban elhangzott élettörténetek írásba foglalásának módszertani gondjait érinti (az átírás módja, a közlés eredetisége és hitelessége stb.), hanem olyan esetekről szól, amelyekben *a szóbeliséget* bizonyíthatóan *megelőzte az emlékezésnek valamifajta írott változata*. Vagyis amikor az emlékező az interjúkészítőnek elmondott szöveget korábban a maga számára már írásban rögzítette. Aki készített interjút, jól ismeri a helyzetet, amikor az interjúalany néhány oldalnyi vagy egész paksaméta jegyzetet tesz maga elé, hogy úgymond memóriáját segítse.

Mielőtt azonban a többször elmondott, leírt élettörténeti problémák elemzésébe bonyolódnánk, messzebbről kell megközelítenünk a dolgot. Annak megvilágításával, hogy a több szem által, mégsem ugyanúgy látott, majd utólag elbeszélt jelenségek vajon mennyiben tekinthetők azonosnak.

[1] A műfaji problémák bőséges irodalmából legyen szabad ezúttal egy ma már klasszikus megfogalmazásra, Philippe Lejeune írására hivatkoznom: Lejeune, Emlékezet, dialógus, írás. In Önéletírás, élettörténet, napló, 2003. 130–166. Még mielőtt a műfaji határokat abszolutizálnánk, Lejeune megjegyzi, hogy amikor önéletrajzot írunk, akkor valójában magunk játsszuk el mind az adatközlő, mind az adatgyűjtő szerepét. Uo. 136.

[2] Hogy mennyiben emlékezünk szóban is másként az írásbeliség elterjedése óta, illetve a szóbeli és írásos kultúrák emlékezetének különbségeivel csak az újabb időkben kezdett foglalkozni a kommunikációtörténet. Lásd Ong, 2010. 73–104., 122–136.

[3] Oximoron: belső feszültséget hordozó, egymásnak ellentmondó fogalmak szoros szintaktikai kapcsolata. Lásd Szabó–Szörényi, 1988. 183.

SOK SZEM ÉS SZÁJ KÖZT

A gondolatmenet indításaként egy axiómára kell hivatkoznunk: „a történelmi események tényszerű lefolyásának felderítése az oral history legproblematikusabb vállalkozása". Ugyanazon múltbeli történésről szóló emlékezések sokkal inkább hasonlítanak egymásra „az elbeszélések struktúráját tekintve", mint az információk tartalmát illetően.[4] Első esetünkben, tekintettel az emlékek képszerű jellegére, egy olyan figurát megörökítő visszaemlékezéseket vetünk össze, aki meghatározó szerepet töltött be különböző személyek adott életszakaszában. Az első visszaemlékezés az 1980-as évek vége felé keletkezett, írott formában maradt az utókorra, s a szerkesztett változatot a debreceni egyetem akkor ifjú oktatói tették közzé az 1990-es évek elején. A második visszaemlékezés a nyolcvanas évek első felének terméke, mindmáig nem látott napvilágot, s a család birtokában található. Sajátos kiegészítéseként az évtized közepén oral history interjút is felvettek írójával, amelyet az 1956-os Intézet Oral History Archívuma (OHA) őriz. A harmadik interjút a kilencvenes évek végén készítette egy profi tévés újságíró, s a szerkesztett szöveg, könyv formájában, meg is jelent. Mindhárom visszaemlékező az ötvenes évek elején – valamennyi ideig – a Pénzügyminisztérium munkatársa volt, s saját látószögéből nézve örökítette meg Szaberszky József (1904–1953) általunk fókuszba helyezett alakját.[5] (Mint eddig is, az emlékezésszövegeket – a történészi kommentároktól megkülönböztetendő – dőlt betűvel közöljük, a kihagyásokat [...] és a kiegészítéseket [] szögletes zárójellel jelöltük.)

„1949-ben váratlan esemény történt. Száberszky Józsefet, az ÁVH ezredesét – aki régebben bőrügynök volt – nevezték ki a minisztériumba főosztályvezetőnek és rábízták az összes külföldi pénzügyek felügyeletét. Száberszky eddig az ÁVH-nál intézte a pénzügyminisztérium ügyeit, fogalma sem volt a pénzügyekről és idegen nyelveket sem tudott, tehát megint érvényesült az elv – »megfelelő embert a megfelelő helyre«. Magával hozta titkárnőjét is, mindketten nagyon csúnya külsejű, visszataszító emberpéldányok voltak. Az a hír járta, hogy Száberszky orosz tábornok volt, aki tulajdonképpen az ÁVH-t vezette, s így Péter Gábor is tartozott utasításainak engedelmeskedni.

A nagy államosítások után következett a külföldi igények bejelentése. Egymás után jöttek külföldről a megtorló intézkedések a kártalanítás elmaradás miatt. Ekkor Száberszky

[4] Kovács András, 1992. 90., 92.

[5] Egy lábjegyzet nyilván nem pótolhatja a hiányzó Szaberszky-életrajzot (a nevet hol Száberszkynek, hol Szaberszkynek, hol Szaberszkinek írták). Mivel a PM ötvenes évekbeli szövegeiben ő maga ékezet nélkül, ipszilonnal írta a nevét, saját szövegünkben ehhez az alakhoz ragaszkodtunk. Szaberszky József Pénzügyminisztériumot megelőző éveire standard publikált forrás: Farkas, 1990. 105–107., 116., 164., 375–376. (A könyv alapja a Borenich Péternek 1985–1988 között adott interjúsorozat.)

utasított a párt hivatalos jogászával, dr. Szabó Imrével együtt, hogy dolgozzunk ki egy nemzetközi elméletet arra vonatkozólag, hogy a régi tulajdonosoknak semmiféle igényük sincs kártalanításra. Ezt a sületlenséget még dr. Szabó Imre sem tette magáévá és rövid idő múlva jelentkeztünk Száberszkynél, kijelentettük, hogy ilyen nemzetközi jogi elméletet kidolgozni képtelenség. Nagyon elégedetlen volt velünk s megjegyezte, nem ismerjük elég alaposan Marxot, Engelst, Lenint és Sztalint, hiszen ha az ő tanításuk bennünk élne, meg tudnánk oldani ezt a feladatot. De látja, hogy senkire sem támaszkodhat, majd ő kidolgoz egy ilyen elméletet; ígéretét persze nem tartotta be. Mikor bemutatkozott nekünk, kijelentette, valószínűleg csodálkozunk, hogy egy ilyen komoly szaktudást és nyelvismeretet igénylő állásra éppen őt nevezték ki, aki egyikkel sem rendelkezik. Vegyük tudomásul, hogy egy Marx, Engels, Lenin és Sztalin műveit ismerő ember minden szaktudást nélkülözhet, mert ezek az óriások mindenre adnak útmutatást. Ami a nyelvtudást illeti, ez nem fontos, tolmácsok mindenütt akadnak. Végtelenül bizalmatlan és rosszindulatú volt, csak azzal bánt kissé emberi módon, aki valahogy megnyerte tetszését. Egyes embereket kifejezetten üldözött s ezeket valamilyen ürüggyel börtönbe juttatta. Megint kis bőröndömmel jártam a hivatalba, féltem a letartóztatástól. Csikós Nagy Bélát, aki nyilas párttagsága miatt le volt tartóztatva, Száberszky hallgatta ki és intézte ügyeit – végül is meghagyta állásában, persze vállalnia kellett bizonyos szerepet. [...]

A minisztériumban mind kellemetlenebb lett az élet számomra, Szabad Nép félórák, szabad pártnapok, Sztalin sarok, békekölcsön-jegyzés, a katolikus egyházfők elleni perek, a végletekig feszítették a húrt. Egy szakszervezeti ülésen Szaberszky nyíltan megtámadott és azt kívánta, hogy gyakoroljak önkritikát. Erre én nem voltam hajlandó, hanem azt mondtam, hogy én rengeteget tanultam és vizsgáztam, amíg mostani pozíciómat elértem. Mások viszont minden szaktudás és nyelvismeret nélkül kerülnek magas állásokba – gyakoroljanak azok önkritikát. Az ülés feszült hangulatban ért véget; Szaberszky és köztem teljesen elromlott a viszony. Most is látom réveteg tekintetét, amikor vittem hozzá a sok francia, angol, német levelet aláírásra. Szóról szóra el kellett neki mondanom, mit jelentenek az egyes szavak, de még ekkor is bizalmatlan volt, folyton sértő módon kérdezte, tényleg az van a levélben, nem lehet azt másként magyarázni, félreérteni? Szaberszky egyébként pár év múlva hivatali szobájában öngyilkosságot követett el. Minden régi szakembert kiüldözött a minisztériumból és tudatlan senkikkel vette körül magát. Hibát hibára halmozott, végül összecsaptak feje fölött a hullámok és nem talált más kiutat, mint az öngyilkosságot. Az öngyilkosság közvetlen oka a »Joint«-ügy – amerikai szerv, amely zsidóknak küldött pénzeket – volt.

1950-ben leminősítettek főelőadóvá, s egy tanulatlan senkit helyeztek fölém, aki még helyesen írni sem tudott. Ebben az időben került az osztályba Baconi Jenő, a későbbi külkereskedelmi miniszterhelyettes és Fekete János, a »Nagy Bankár« – mindketten hatalmas pártfogókkal rendelkeztek. A nemzetközi pénzügyeket illetően teljesen tájékozatlanok voltak, azt sem tudták, hogy mi az az adósságszolgálat. Egyszer behívatott a miniszter és utasított, hogy minden támogatást adjak meg mindkettőjüknek és tanítsam

meg őket a szakmára. Az egész általam készített francia és belga anyagot át kellett adnom Feketének, akinek volt képe elutazni Párizsba és Brüsszelbe, de semmi eredményt sem ért el. Minden erkölcstelen és aljas céljukat Saint Simonnak ez a mondása világítja meg: »Eredj onnan, hagy üljek én a helyedre.« Mivel ekkor folyton az éberségről szónokoltak s az én szobámban két nagy szekrény tele volt bizalmas iratokkal, egyszer fogtam magam és a szekrényeket bevitettem a TÜK helyiségbe. Szaberszky tajtékzott, mikor ezt megtudta – egy párttag kifecsegte nekem később, hogy Szaberszky tényleg éberség megsértése címen akart ellenem eljárni, de ez a terve most nem sikerült. Természetesen tudtam, hogy csak idő kérdése, hogy mikor fog kitenni a minisztériumból. Titkárnője, aki komoly beosztást kapott, de tudatlansága miatt semmi hasznát sem lehetett venni, nyíltan szította ellenem a hangulatot...«[6]

Trajanovits Lajost (*1911), aki valóban régi szakember volt, hiszen sub auspiciis jogi doktorátussal rendelkezett, s 1934 óta dolgozott a Pénzügyminisztériumban, egy időben Csizik Béla államtitkár titkáraként, 1951. május elsejével tényleg nyugdíjazták, de mivel még nem volt 45 éves, semmi nyugdíjat nem kapott. Visszaemlékezésében elfoglalt látószöge tehát hajdani pozícióvesztésével nyilvánvalóan szorosan összefügg.

A másik visszaemlékező, Baczoni Jenő (1907–1996) matematika–fizika szakos diplomával a zsebében 1932 őszén került a Magyar Nemzeti Bank tisztviselői sorába, ahol lépésről lépésre haladt előre a hivatali ranglétrán, amikor 1949 augusztusában a Pénzügyminisztériumba vezényelték.[7]

„Közben érdemi szervezeti változás is történt, ami engemet érintett. A Nemzetközi főosztályt – amely államközi pénzügyekkel foglalkozott – Száberszky József vezette, aki korábban államvédelmi ezredes volt. A Horthy korszakban bőrüzem tulajdonosa volt, de ez nem zavarta abban, hogy »vad« kommunista és karrierista legyen. A főosztály feletti felügyeletet dr. Vásárhelyi Pál pártonkívüli államtitkár gyakorolta [...] *Ezidőben az államtitkári funkciókat megszüntették. Így valamennyi államtitkárnak le kellett mondani. Államtitkárok helyett minden minisztériumban kineveztek egy miniszter első helyettest; mellette volt több miniszterhelyettes. Ennek során Vásárhelyit nem nevezték ki, nyugdíjazták, és Antos István lett az első helyettes, Sulyok Béla helyettes, továbbá két munkáskádert is kineveztek miniszterhelyettesekké. Az egyik nevére már nem is emlékszem, a másik, Polányi Szücs Lajos egy ronda alak volt, aki később – az ellenforradalom után – miniszterséget akart, de nagyot bukott. Kossa István miniszter is lefelé* [bukott], *más hivatal vezetője lett, és helyette Olt Károly lett a miniszter. Olt korábban kistisztviselő volt, szürke és gyáva, parancsokat végrehajtó alak. A pénzügyek igazi vezetője – persze erős politikai korlátok között – Antos István volt.* [...]

[6] Trajanovits, 1993. 122–125.

[7] Rövid életrajzát lásd Kövér, é. n. [2001] 17.

E változások során Száberszky szorgalmazására megindult egy folyamat, azzal a törekvéssel, hogy a nemzetközi pénzügyi főosztályba olvasszák be a vezetésem alatt álló devizaosztályt. Én ezt elfogadtam, mert logikus és ésszerű volt. Így aztán megszületett a Pénzügyi és Deviza főosztály Száberszky vezetésével; öt osztályra tagolva. Sulyok sakkhúzása folytán én függetlenített főosztályvezető-helyettes lettem. Pontos munkaköri megosztás nem volt; gyakorlatilag én továbbra is a devizaügyeket, a nemzetközi jogi ügyeket és az államközi tárgyalásokat irányítottam a főosztályon belül. Száberszky komisz főnök volt, külsőre csúnya, mint az ördög.

Néhány jellemző vonással érdemes – mint akkori jelenséggel – megemlékezni róla. Hiú és nagyratörő volt. Nagyon bántotta, hogy nem nevezték ki miniszterhelyettessé, de az új káderek felé talpnyaló volt, ha felettesek voltak, eszméletlenül támogatta őket, ha hűséges alattvalók voltak. Viszont főnökét, Sulyok miniszterhelyettest – aki értelmiségi származású volt – eredményesen fúrta, úgyhogy rövid időn belül megfosztották funkciójától és – nagy bukás – valami főiskolára tanárnak nevezték ki. Ezt követően Antos lett a főnökünk. Legkorábban este 9h-kor hívott magához [Száberszky] *az ügyek megbeszélésére. Ilyenkor mindenféléről beszélgetett is – nyilván káderezés. Elmélete az volt, hogy értelmiségi származású nem lehet igazi kommunista. Magán kívül volt, amikor természetes egyszerűséggel megkérdeztem: és Rákosi, Gerő, Révai? Bizalmatlansága határtalan volt. Így pl. a költségvetés minisztertanácsi előterjesztését úgy tette elém, hogy azt a részt olvashattam el, amely a devizagazdálkodásról szóló összefoglalót tartalmazta (a részleteket már nem mutatta), és úgy kellett sebtében véleményt mondanom. Ez éberség is volt, de módszer is, hogy ne kapjak általános áttekintést, és ő legyen a legokosabb. Halála után kezembe került a minősítés, amelyet rólam írt. Eszerint röviden: jó szakember vagyok, akit* egyideig *még meg lehet tartani. A legnagyobb piszkosság az volt, hogy anyagiasnak jellemzett, akit időnként jutalmazni kell. Ehhez az tartozik, hogy amikor fizetéscsökkentéseket hajtottak végre, az osztályon a vezető munkatársaknak maguknak kellett javaslatot tenni a csökkentésre. Én 3500 forint fizetéssel jöttem át a Bankból és 2900 forintot javasoltam új fizetés gyanánt (3200 forintban állapították meg). Soha egy szót anyagiakról nem szóltam. Szabadságra soha sem ment, mert helyettesében nem bízott.*

982. július 17.

Amikor napvilágra kerültek a koncepciós perek, és megindultak fordított irányban az eljárások, Száberszky egy hétre eltűnt és visszatértekor nagyon ideges volt; arcának egyik fele elferdült, mintha kisebb gutaütést kapott volna. Amikor telefonhírt kapott, hogy az ÁVH főnökét letartóztatták, délután a szobájában szájba lőtte magát; röviddel azelőtt, hogy detektívek érkeztek érte. Szerencsére én ép[p]*en kimentem a minisztériumból egy kávét meginni. Amire visszaértem, Fekete János értesített az eseményről. A szobát a detektívek már lepecsételték. A dolog hátterét máig sem tudom. Igazságtalanul letartóztatták a titkárnőjét, Lakos Évát is, akit azután rehabilitáltak, és a Püm. személyzeti főosztályvezetője lett. Nagyon tisztességes és csúnyaságában is vonzó nő volt, igazi, hithű kommunista.*

Természetesen nagy volt az izgalom a Püm. vezetők és a főosztály dolgozói körében egyaránt. Én is el voltam készülve, hogy elvisznek. Este Évának átadtam minden megtakarított pénzemet – talán 1500 frt lehetett, és felkészítettem a lehetőségekre. De nem történt semmi ilyen. Ellenben kitört egy bizalmi válság. A Külügyi államtitkárt, Berei Andort bízták meg annak vizsgálatával, mi történjék a főosztállyal? Végül is úgy határoztak, hogy az államközi pénzügyi tárgyalások ügyeit elveszik a főosztálytól, és a külügyminisztériumban létesítenek egy megfelelő szervet, amelynek vezetője Fekete János lett, addig osztályvezető a főosztályon. Így a főosztály átszerveződött, önálló osztály lett a vezetésem alatt. Az átszervezés megint rám hárult. Lényegében visszaállott a régi rend, azzal a különbséggel, hogy mint önálló osztály közvetlenül az államtitkár (Antos et.) alá tartoztunk. Az önálló osztályvezetői állás a főosztályvezető-helyettesivel egyenrangú volt, így hát sértetlenül kerültem ki az ügyből; sőt önálló vezető lettem. Igaz, hogy egy Rácz nevű káder személyében politikai ellenőr helyettest kaptam. Ez egy korlátolt, fúró rémalak volt, de Antos elvtárs is utálta, így gyorsan megszabadultam tőle. A külügyminisztériumban az új szervezeti részleg nem tudott beilleszkedni, és így rövidesen azt a feladatot kaptam, hogy készítsek tervezetet az önálló osztálynak főosztállyá való átalakítására. Ezt azonban már nem értem meg, mert Háy [László] *elvtárs meghívott a külkereskedelmi minisztériumba miniszterhelyettesnek."*[8] (Kiemelés az eredetiben.)

A három visszaemlékező közül a legfiatalabb, Fekete János (1918–2009) szarvasi gimnáziumi érettségivel a szarvasi takarékpénztárból 1948-ban került fel a Magyar Nemzeti Bankba, ahonnan az évtizedfordulón szintén a Pénzügyminisztériumba vezényelték.

„...ekkor kaptam a hírt, hogy egyenesen Kossa István miniszter utasítására 1950. január 1-jével át vagyok helyezve a Pénzügybe. [...] *a Nemzetközi Osztályon kellett jelentkeznem egy Száberszky József nevű férfiúnál, a főosztályvezetőnél.*

Száberszky, akiről köztudomású volt az ÁVH-s múltja?

Igen, ez tény. Később öngyilkos lett, én találtam meg. Ő volt az én közvetlen főnököm. [...] *Száberszky Jóska helyettese voltam, aki előzőleg csakugyan az Államvédelmi*

[8] Baczoni Jenő, Naplójegyzetek (kézirat), 68–72. Az 1980-as évek elején készült naplójegyzeteket Baczoni Gábor engedélyével használhattam. Jóval rövidebbre fogva mesélte el a szervezeti változásokat az OHA számára adott interjúban, de a Szaberszkyre vonatkozó rész lényege egybevág a másik szöveggel: *„A Pénzügyminisztériumban volt egy Nemzetközi Főosztály. Amikor én odakerültem, külön megszerveztem a Deviza Osztályt. A Deviza Osztály formailag a Hitelpolitikai Főosztály alá tartozott, amelynek László* [Andor] *volt a vezetője, de gyakorlatilag én Sulyok Béla államtitkárral voltam kapcsolatban. Aztán Száberszki szorgalmazására, hogy ez így nem jó politikailag, ez, az, amaz, ebben benne volt az én polgári múltam is, de benne volt sok minden egyéb is, az ő nagyravágyása, szóval felvetette, hogy a kettő egyesüljön, a Nemzetközi Főosztály és a Deviza Osztály. Kidolgoztuk az egyesülési tervet és akkor a Nemzetközi Főosztály főosztályvezető helyettese lettem, a Deviza Osztály pedig beolvadt ebbe a főosztályba. Így két évig Száberszkivel együtt kellett dolgoznom. Borzasztó főnök és ember volt; madárijesztője a Pártnak."* Interjú Baczoni Jenővel (1986. február.), OHA, 32. sz. VIII–IX.

Hatóságnak volt a főatyaistene, Péter Gábor helyettese. Egyébként gyönyörűen zongorázott, igazán humanista műveltségű ember volt. Korábban a Vörös Segély vezetője. A lebukottakat segítette. [...] *Amikor Száberszkyt odavették, az volt a múltjában a nagy pozitívum, hogy támogatta ezeket az embereket. Persze nemcsak ezért került oda. Hanem az ÁVH vezetője, Péter Gábor volt az illegalitásban Száberszky felső kapcsolata, aki a pénzt begyűjtötte. Neki pedig volt ott egy helyettese, Lakos Éva. Úgy hogy ő hozta magával Évát és ő lett az én helyettesem a Pénzügyben.*

Jól érezte magát ilyen körülmények között? Azokban az években kapott az ÁVO-tól egy főnököt és egy helyettest?

Nem kaptam, hanem amikor odavettek a Pénzügybe, ők már ott voltak. Engem Száberszky »szúrt ki magának«. A kiszúrás pedig ahhoz a bizonyos szarvasi értelmiségi aktívához kapcsolódott. A Plehanovról beszélő központi előadó, akit én annak idején Szarvason nem buktattam le, a párt káderosztályán dolgozott. És amikor visszajött, elmesélte Száberszkynek: lent van egy ilyen nekünk való »csudabogár«. Sulyok Bélának kellett egy párttitkár, és Száberszkyvel jóban volt...

Száberszky maga alá rendelt egy megbízható embert?

Azt mondta, hogy pont egy ilyen ember kell neki. Az első beszélgetést – amíg élek – el nem felejtem. Száberszkytől mindenki óvott. Merthogy ávós ezredes volt korábban. Barátságosan fogadott, érdeklődött iskolai végzettségem után. Mondtam: érettségiztem. Itt egyetem kell, jelentkezzek a közgazdasági egyetemre. Mit tud még? Jött a jól bevált rutinválasz: semmit, de mindent meg tudok tanulni három hónap alatt... Hogy állok a nyelvekkel? Hadifogságban tanultam oroszul, gimnáziumban franciául, németül, azóta persze nem gyakoroltam. Négy nyelvet meg kell tanulnom. A tanárokról, költségekről ő gondoskodik. Még folytatta is: milyen társadalmi munkát végzek? Itt a Pénzügyben még nincs ilyen munkám. Erre rávágta: úgy sincs alapszervi párttitkár, vállald el azt is... Egyszóval »megtömött« munkával. Amikor kívánságait végigsorolta, rám nézett, hogy mit szólok hozzá? Négy nyelv, egyetem, alapszervi párttitkárság és osztályvezető beosztás. Nyeltem egyet és azt kérdeztem: mennyi időt ad a négy nyelvhez? Évenként egy nyelvvizsgát kellene produkálnom. Rendben, meg fogom csinálni. Kezet fogott velem. Megállapodtunk? Igen.

Mekkorák voltak akkoriban a fizetések?

907 forint volt a fizetésem, amikor a munkás átlagfizetés 800 forint... Akkoriban – ha jól emlékszem, – az indulásnál 700 forint volt a maximum a kollektív szerződésben, utána emelték 900 vagy 1000 forintra. Én akkor a nem vezető állásúak kategóriájába tartoztam.

Egy osztályvezető fizetése viszont már az 1200 forintot is elérte...

Az már kiemelt fizetés volt. [...] *Jellemző a korra, hogy amikor átkerültem a Pénzügybe, ott volt egy helyettesem – Csíkszenti. Igazi régi vágású gentleman. Egyszer megkérdezte tőlem: »mennyi a Te serkentésed«? Mi az a serkentés? Merthogy náluk a fizetés két részből állt: az egyik az állami fizetés és hozzá jön a »serkentés«. Hogy lehet*

az? De hiszen ez a lényeg! Nekem 560 forint a fizetésem, mint állami miniszteri előadónak és ehhez jön 3500 forint serkentési pénzem.

Bementem a főnökömhöz, Száberszkyhez: te Jóska, én furcsa dolgokat hallok. Ami pénzt én itt kapok, az osztálytanácsosi bér – akkor éppen ebbe a kategóriába tartoztam. De nem kapok semmiféle serkentést! Értetlenség volt a válasz. Szerinte egy kommunistának nem kell serkentés. Kell vagy nem kell, nem tudok megélni... Aztán rövidesen megszűnt a serkentés, összeolvasztották a két fizetést. 1750 forintot kaptam sokáig. [...]

Száberszky József nem ismert humort. Ő aztán véresen igényes ember volt.

»Véresen igényes« – ez telitalálat, hiszen ávós volt...

Ő ilyen volt. Egyébként később megkaptam, hogy rólam mit írt: a Feketét meg kell terhelni... szóval hogy én vagyok az, aki mindent kibír. Egyszerre négy nyelvet tanultam, egyetemre jártam, párttitkár voltam, napi 16 órát dolgoztam. [...]

A Főnököm, Száberszky József ellen elfogató parancsot adtak ki, és készült egy »Száberszky-per«, amelyben én lettem volna a másodrendű vádlott. Száberszky nem várta meg, hogy elvigyék. Öngyilkos lett. Ezzel a per tárgyát vesztette. Később barátoktól hallottam, hogy az egyik vádpont a Jendrassik-ügyben kifizetett 30 000 dolláros vételár lett volna... De ez már egy későbbi történet."[9]

A mindhárom visszaemlékezésben szereplő Szaberszky rendkívüli csúnyaságáról csak az első két, régi szakember tett említést. Pedig azt hihetnénk, hogy a látvány nem álláspontfüggő.[10] Finom különbségtételt jelez, ahogy Trajanovits Szaberszkyt és titkárnőjét e tekintetben egy kalap alá veszi, Baczoni viszont Lakos Évát „csúnyaságában is vonzó nőnek" mutatja be. Az, hogy Fekete egyáltalán nem emlékezik meg a külsőről, lehet pusztán kegyeleti aktus, de összefügghet azzal is, hogy Fekete utólag is úgy értékelte, hogy sokat köszönhet Szaberszkynek. Trajanovitscsal szemben, aki Szaberszky tökéletes műveletlenségét hangsúlyozza, Fekete egyenesen „igazán humanista műveltségű embernek" titulálja, aki ráadásul „gyönyörűen zongorázott". Miután ez utóbbi információt Fekete aligha szerezhette be a minisztériumban, azt is feltételeznünk kell, hogy

[9] Fekete bárány?, 1999. 85., 88–91., 101. A Jendrassik György Ganz-vezérigazgatóval, feltalálóval folytatott párizsi tárgyalásokról és a motorvonatok szabadalmáért átutalt 30 000 dolláros vételárról lásd uo. 98–101. Fekete a személyi konstellációkat (magát a devizaosztály főnökének állítva) hasonló módon mesélte el a Történeti Interjúk Tára számára nekünk adott interjúban: *„én is átkerültem a pénzügybe, én lettem a devizaosztály főnöke, és ez a Sulyok Béla volt a nagyfőnök, és kettőnk között volt egy Száberszki József nevű férfi, aki korábban az ÁVO-n dolgozott, ezredes volt, és az ő helyettese, azt is magával hozta, Lakos Éva nevű hölgy, az volt az én helyettesem. És akkor elkezdtem foglalkozni a nemzetközi pénzügyekkel..."* Interjú Fekete Jánossal (2000. febr. 10.), OSZK TIT.

[10] A csúnyaság ténye olyannyira kétségbevonhatatlan, hogy Farkas Vladimir szerint ezért távolították el az ÁVH-tól, s került a PM-be: *„1957 elején tudtam meg Péter Gábortól, hogy Száberszkinek azért kellett az ÁVH-tól távoznia, mert Rákosi szerint elviselhetetlen volt egy ilyen csúf zsidó a vezetésben."* Farkas, 1990. 164.

főnökével a munkahelyen túlnyúló kapcsolatban kellett hogy álljon. Ami persze azt is jelenti, hogy legjobban ő ismerhette. Volt főnöke érdemeit alátámasztandó igyekszik „pozitívumokat" keresni. Jellemző, hogy miközben Szaberszky múltjából Trajanovitsnál csak a „bőrügynökség" bukkant elő, Baczoni visszaemlékezésében már „bőrüzem tulajdonossá" avanzsált, miközben Feketénél semmi sem szerepel a hajdani burzsoáziához kötődésről.[11] Ő csakis a „Vörös Segély vezetését" említette.[12]

Vajon mit tudna kezdeni a hagyományos, elsősorban a jogászi érvelés logikájára alapozott történetírás módszertanilag azzal, ahogy a tanulásról, a nyelvtudásról alkotott kép Trajanovits és Fekete információiban ellentmond egymásnak? Ha csakis az tekinthető igaznak, amit legalább három tanú egybehangzóan állít, akkor a fenti három szemtanú Szaberszkyről szóló állításaiból szinte semmi sem maradna érvényben. Persze gyakorolhatnánk szigorú forráskritikát is a szövegek tartalmi referencialitását illetően: Trajanovitsnak nem kötötték az orrára új főnökei előéletét. Szaberszky 1922-ben kereskedelmi akadémiai érettségit szerzett, s attól az évtől anyja bőrüzletében állt alkalmazásban magántisztviselőként, nehéz tehát közgazdasági analfabétaként elképzelni.[13] Lehet, hogy Szaberszky és Fekete a nemzetközi pénzügyekben járatlan volt, de ez az állítás biztosan téves Baczonira nézve, aki az MNB-ben már e téren is komoly tapasztalatokra tett szert. Inkább a PM és az MNB közötti rivalizálás sejlik a fenti állításból, az ugyanis, hogy az MNB-ből hoztak át egy sor embert a Devizaügy irányítására, amit a régi PM-esek láthatóan zokon vettek. Emiatt teljesen elhalványult annak jelentősége, hogy azok régi szakemberek voltak-e, vagy sem. Azt is könnyen ellenőrizni lehet, hogy Fekete mikortól járt egyetemre, mikor tanulta a nyelveket, ha netán a PM főosztályvezető által fogadott nyelvtanár képzete kétségeket ébreszthet az utókor szemlélőjében. Szaberszky és Fekete között a régi értelmiséggel szemben nyilván összekötő kapocs volt, hogy egyiküknek sem

[11] Szaberszki Zsigmond [sic!] 1902-ben jegyeztette be bőráru cikkekkel és cipőkellékekkel kereskedő cégét Budapesten, amelyet 1917-es halála után özvegye, született Kunstädter Borbála vitt tovább. A fiúk, Ernő és József 1936. december 1-jén léptek társas viszonyba anyjukkal. A céget az anya önállóan, a másik két társtag pedig együttesen jegyezte. Az anya az Irgalmasok kórházában 1944 novemberében hunyt el. A háborúban Ernő eltűnt, s a kifosztott céget Ernő gondnoka, felesége, Grünfeld Klára és leánytestvérük, Renkei Györgyné szül. Szaberszky Katalin próbálta újra életre kelteni 1948-ban. BFL VII. 2. e. Cégbíróság. Cg 8501.

[12] Szaberszky József magántisztviselő 1929–1930-ban volt először letartóztatva az „állam és társadalmi rend felforgatása" címén, 1930-tól rendőri felügyelet alatt állt, 1935-ben ismét letartóztatták ezúttal a Vörös Segély miatt. BFL VII. 5. c. Budapesti Kir. Büntetőtörvényszék 5955/1930; 3990/1935. Szaberszky és későbbi felesége, Weisz Ibolya Vörös Segélyben játszott szerepére lásd a PIL gyűjteményében Csillag Pál (867. f. 1/c – 7), Futó Erzsébet (867. f. 1/f – 47), Kiss Tiborné Erdős Ilona (867. f. K – 185) visszaemlékezéseit.

[13] BFL VII. 5. c. Budapesti Kir. Büntetőtörvényszék 5955/1930.

volt egyetemi végzettsége. S a Baczoni által írott jellemzésbe a Feketét illető másfajta elbánásba az is belefér, ahogy Szaberszky pátyolgatja az új kádereket, ha hűséges alattvalónak bizonyulnak. Baczoni határozottan állítja, hogy Szaberszky fúrta Sulyok Bélát, Fekete viszont összebékíti Sulyokot és Szaberszkyt, legalábbis abban egymásra találnak, hogy Feketét oda kell venni a PM-be párttitkárnak.

A negyvenes évek vége – ötvenes évek eleje kétségtelenül a nagy szervezeti változások kora. Az idézett visszaemlékezésekben, interjúkban az átszervezések, a személyes pozíciók átrendeződése vitathatatlanul központi helyet tölt be. Sokszor csak ilyen forrásokból ismerhetjük meg egy-egy változtatás szubjektív motívumait (kit hogyan befolyásolt, hogy lemaradt a miniszterhelyettességről, ki hogyan fogadta, hogy áthelyezik, s végül, de nem utolsósorban az állandóan felbukkanó „fúrás", stb.). A szervezeti és személyi pozíciók dinamikájának elbeszélésekor a visszaemlékezők háromfajta igealakot használnak. Általános alanyt, amikor többes szám harmadik személyben valamifajta rajtuk kívül álló mozgatónak szinte személytelenül tulajdonítják a történteket (kinevezték, rábízták, leminősítettek, helyeztek; megszüntették, kineveztek, nyugdíjazták, megfosztották, végrehajtották, lepecsételték, letartóztatták, rehabilitálták, határoztak, létesítenek; odavették, kiadtak). Értelemszerűen egyes szám harmadik személyben beszélnek arról, akinek konkrétan tulajdonítják a cselekvést. Választott esetünkben a már-már diabolizált Szaberszkynek mindenféle gonosz cselekedettel terhelik meg a poggyászát. A legtöbbet Trajanovits írja ebben a formában a rovására (utasított, bemutatkozott, kijelentette, üldözött, börtönbe juttatta, megtámadott, kívánta, kérdezte, kiüldözött, tajtékzott, szította). Baczoni igyekszik a lehető legszemélytelenebbül ismertetni a szervezeti változtatásokat. Az általa is ördögi figurának beállított Szaberszkyt még nyelvileg is csak ritkán engedi közel magához (támogatta őket, tette elém, rólam írt, nem bízott, szájba lőtte magát), inkább vitriolos jellemzést ad róla. Nála a leggyakoribb a fent említett általános alany, pedig évtizedekkel később is nagyon pontosan látja, hogy milyen személyes mozzanatok húzódtak meg valamilyen strukturális változtatás hátterében. Mondhatnánk úgy is, hogy ő a legfegyelmezettebb. Az általános alany Feketénél fordul elő a legritkábban, viszont az ő életében előszeretettel pozitív ágensként szerepeltetett Szaberszkyt egyes szám harmadik személyben lépteti fel (segítette, támogatta, hozta, mondta, fogadott, érdeklődött, gondoskodik, folytatta, nézett). Természetesen az elbeszélő maga is felbukkan a szövegekben, egyes szám első személyben. Trajanovits hol áldozatként, hol ellenállóként (bőröndömmel jártam, féltem, nem voltam hajlandó, azt mondtam, kellett neki mondanom, fogtam magam, bevitettem). Baczoni relatíve autonóm helyzetének megfelelően pozicionálja magát első személybe (főosztályvezető-helyettes lettem, irányítottam, megkérdeztem, kellett véleményt mondanom, jöttem át,

kimentem, önálló vezető lettem, helyettest kaptam, megszabadultam tőle, feladatot kaptam). Előszeretettel beszéli egyes szám első személyben a történeteit Fekete János. Az interjú műfajából következően szívesen idézi fel párbeszédes formában is a helyzeteket. Nála Szaberszky rögtön az első alkalommal per tu rábeszéli a párttitkárságra: *„vállald el!"* Sőt mi több, ők kézfogással pecsételték meg a szövetséget: *„Megállapodtunk."* Később pedig így állít be főnökéhez: *„Te, Jóska"*. Úgy tűnik, hogy a dialogizálásra hajlamos elbeszélő egy más jellegű viszonyt is tudomásunkra hoz.

Szaberszkynek mint főnöknek egyébként kötelességei közé tartozott a beosztottak jellemzése, minősítése. Trajanovits már a PM-ből való kirúgása után egy párttagtól tudta csak meg, hogy Szaberszky az éberség elmulasztása ürügyén akart ellene eljárni. Baczonit, aki Szaberszky halála után jutott hozzá a káderanyagához, főnöke csak egy ideig akarta jó régi szakemberként megtűrni. Láthatóan ezeket olvasva az esett neki legrosszabbul, hogy a jellemzésben anyagiasnak állítja be. Fekete is birtokába jutott saját jellemzésének (talán még lepecsételése előtt mentette ki a dokumentumokat Szaberszky szobájából, de sokan 1956 őszén vehették kézbe a róluk írottakat), azzal dicsekszik még évtizedek múlva is, hogy őt olyan embernek ismerte el, aki minden terhet elbír.[14]

A legjellemzőbb mégis a Szaberszky halálával kapcsolatos elbeszélések különbözősége. Trajanovits már nem dolgozott a minisztériumban, amikor az öngyilkosság bekövetkezett. Közvetlen okként a Joint-ügyet, tehát Szaberszky amerikai zsidó segélyek körüli érintettségét jelöli meg, de az alapvető ok szerinte mégis az, hogy kirugdosta a régi szakembereket, hozzáértés híján „hibát hibára halmozott", így tulajdonképpen beteljesedett rajta a végzet. Baczoni sem volt a helyszínen, épp kiment egy kávét inni a minisztériumból (vajon bent nem lehetett?), s tulajdonképpen Feketétől értesült a történtekről. Arra viszont határozottan emlékszik, hogy az öngyilkosság előtt Szaberszky eltűnt egy hétre a minisztériumból, és hogy szinte szélütötten torzult arccal tért vissza. Még a nyolcvanas években sem tudott, vagy legalábbis naplójegyzetei számára sem közölt semmit az ügy hátteréről (azt viszont igen, hogy Lakos Évát, a titkárnőt igazságtalanul tartóztatták le, s hogy rehabilitálták). Fekete, a rá jellemző közvetlenséggel me-

[14] Feketét még azután is a „legmegbízhatóbb káderek között" tartották számon, hogy feleségét 1950 végén az FM-ben kizárták a pártból, ugyanis „életrajzából elhallgatta, hogy 56 hold földje, mozija és garázsa van az édesapjának". BFL XXXV. 100. c. 152/3. ő. e. Az MDP Földművelésügyi Minisztérium PB iratai, 1950. nov. 22. Fekete haladéktalanul jelentette a PM-ben a feleségével történteket, ahol ennek ellenére javasolták, hogy a magyar–holland kártalanítási tárgyalásokra a delegáció helyettes vezetőjéül őt küldjék ki. A javaslatban a delegáció vezetőjeként Baczoni szerepelt. Baczoni Jenő személyzeti anyagát fia bocsátotta rendelkezésemre. Feketéről legújabban az is kiderült, hogy előbb *Sötét*, majd *Lektor* fedőnéven foglalkoztatta 1948-tól az ÁVH, illetve 1956 után a hírszerzés. Laczik, 2013.

séli el, hogy „ő találta meg" főnökét annak öngyilkosságakor. Miközben egy szót sem ejt arról, hogy mi volt a tervezett „Szaberszky-per" lényege. Azt viszont hozzáteszi, hogy ő, vagyis Fekete lett volna a másodrendű vádlott. S ezt „barátoktól" hallotta később. Csakhogy az elsőrendű vádlott halálával „a per tárgyát vesztette".[15]

ELSŐ SZEMÉLYBEN – TÖBBSZÖR

Mióta oral history interjúk készítése során előfordult, hogy ugyanazzal a személlyel kétszer is beszélgettem az életéről (a Losonczy-életrajz, illetve -portréfilm kapcsán egyszer magnóval, egyszer pedig videokamerával), gyakorta eszembe jutott Elias Canetti szellemes megállapítása: „Azoktól, akiket jól ismerek, szeretem újra és újra meghallgatni ugyanazokat a történeteket, főleg, ha életük legfontosabb eseményeiről van szó. Csak azokkal viselem el az érintkezést, akiknek a történetei minden alkalommal kicsit másként szólnak. A többiek pusztán színészek, akik jól betanulták a szerepüket, nekik semmit sem hiszek el."[16] Vajon a megfigyelés, ami a mások történeteit időnként meghallgató írót erre a reflexióra késztette, miként befolyásolja a szóbeli történelem művelőjét, kutatóját? Hiszen mindnyájan tudjuk, hogy a visszaemlékező elbeszélések szerkezetét a jelenbeli pozíció s az illető látószögéből felelevenített, múlt időben változó cselekményszövés határozza meg.[17] De vajon milyen szerepet játszik mindebben az írott és az elmesélt emlékezés idejének és helyének pozicionálása és médiuma?

Tekinthetjük véletlennek is, hogy az alábbi esetet három alkalmi szövegből illusztráljuk. A történetet Fekete János először a Helmut Schmidt 75. születésnapjára összeállított emlékkönyv számára írta meg. A „sztorit" aztán elmesélte Benda Lászlónak is, ami a fent már idézett interjúkötetben is megjelent (magyar fordításban szemelvényesen idézve a Schmidt-emlékkönyvben már publikált szövegből). Végül, de nem utolsósorban az MKB története számára készült interjúk során Fekete Jánossal nekem is módomban állt beszélgetni, s a kép- és hangfelvételt az OSZK Történeti Interjúk Tára őrzi.

Először az 1993-ban írott visszaemlékezés szövegét idézzük. Eszerint Fekete

[15] Farkas Vladimir visszaemlékezésében közli Szaberszky „öngyilkosságba kergetésének a történetét". Eszerint Kovács István, az MDP káderosztály akkori vezetője magához hívatta, és választ kért tőle Rákosi megbízásából arra a kérdésre, hogy „miért ajánlott ő, azaz Száberszki, egy rendőrspiclit, Péter Gábort a pártba". Ezután még meglátogatta Farkas Vladimir feleségét, aki akkor az MDP Gazdaságpolitikai osztályán dolgozott, majd visszatérve a PM-be, szobájában főbe lőtte magát. Farkas, 1990. 375–376.

[16] Canetti, 2006. 73.

[17] Gyáni, 2000. 139–140.

még német pénzügyminiszter korában találkozott először Schmidttel, s a régi ismeretségre tekintettel jutott eszébe őt felkeresni:

„[1982] február végén nyomban felhívtam a magyar követséget Kölnben, és megkértem a nagykövetet, hogy egyeztessen egy időpontot számomra a kancellár hivatalánál. A nagykövet hamarosan visszahívott, és arról tájékoztatott, hogy Helmut Schmidt beteg, és törölt minden találkozót és minden látogatót lemondott. Makacs ember lévén, és tudva, hogy mennyire szorít bennünket az idő, arra kértem a nagykövetet, hogy hívja fel a Kancellária Hivatalt még egyszer, és tájékoztassa ottani kollegáit arról, hogy nyomatékosítsa kérésemet a helyzet sürgősségére való hivatkozással. Nemsokára üzenetet kaptam a nagykövettől, hogy betegsége ellenére Mr. Schmidt fogad. Március első napján így elutaztam az NSZK-ba, és a kölni diplomáciai képviseleten vártam Schmidt úr üzenetét. Aztán a Kancellária Hivatal tájékoztatott, hogy a kancellárt bonni rezidenciáján látogathatom meg. A nagykövet kíséretében mentem oda.

Az épület egy nagy fás kert közepén terült el, amelyet a rendőrség erősen védett. A Szövetségi Köztársaság annak idején a terrorista hullám időszakát élte. A szükséges ellenőrzés után az épülethez hajtottunk. Alighogy beléptünk a házba, Loki Schmidt asszony üdvözölt bennünket, és arra kért, hogy ne fárasszam ki a férjét, mert magas láza van. Ezután bekísértek a szobájába. A nagykövet kint várt Schmidt asszonnyal, és én egyedül maradtam, négyszemközt a kancellárral, aki valóban súlyos influenzától szenvedett. Arca kipirult a láztól, és házikabátban ült az ágyon. Náthás hangon köszöntött, és rögtön a tárgyra tért. Közölte, hogy pontosan tudja, miért erőltettem a találkozó létrejöttét, és ő csak egy ok miatt engedett az erőszaknak, nevezetesen, mert neki is van mondanivalója.

E bevezető után minden udvariaskodás nélkül rögvest jövetelem céljára tértem. Tájékoztattam nehéz fizetési helyzetünkről, az azzal járó veszélyekről, és arról, hogy a Nemzetközi Valutaalap hitele csak néhány hónappal a tagfelvételünk után válik lehetségessé. Addig azonban áthidaló megoldásként a BIS [Bank for International Settlement] *segítségére van szükségünk. A BIS azonban minden valószínűség szerint ezen egyébként szokatlan hitel mellett csak a befolyásos tagországok jelentős politikai és állami támogatása esetén kötelezi el magát. Végül úgy foglaltam össze a helyzetet, hogy támogatás nélkül Magyarország kénytelen lesz bejelenteni a fizetésképtelenséget. Schmidt kancellár figyelmesen hallgatott. Aztán a maga kissé kimért modorában szimpátiájáról biztosított, és kifejezte meggyőződését, hogy a fizetésképtelenségi hullám továbbgyűrűzését meg kell állítani, mivel az egész nemzetközi pénzügyi rendszert veszélyezteti. Ahhoz azonban, hogy támogassa kérésemet, szükség van Pöhl úrnak, a Bundesbank elnökének és Hans Matthöfer úrnak, az NSZK pénzügyminiszterének az egyetértésére. Megígérte, hogy haladéktalanul kapcsolatba fog lépni Pöhl úrral és Matthöfer úrral a BIS-hitel ügyében. Egyúttal biztosított arról is, hogy az NSZK kormánya támogatni fogja tagfelvételi kérelmünket a Nemzetközi Valutaalapba és a Világbankba.*

Miután befejeztem, Schmidt úr elmagyarázta, miért tartotta fontosnak találkozásunkat. Elmondta, hogy különösen a lengyel események miatt felerősödött a szövetségi kor-

mány keleti politikájának bírálata. Egyes ellenzői egyenesen keleti politikájának csődjéről beszélnek. Ezért fontosnak tartaná, ha Kádár János és felesége tavasszal ellátogatna az NSZK-ba. Aztán megkérdezte, vállalnám-e javaslatának közvetítését Kádár Jánoshoz. Bár jól tudtam, hogy sem Kádár János, sem felesége nem szeret utazni, azzal is tisztában voltam, milyen fontos, amit kér, ezért elvállaltam. Megígértem az üzenet továbbítását, és jeleztem, hogy megítélésem szerint Kádár János nem fogja visszautasítani a javaslatot, hiszen szükség van a nagyformátumú külpolitika fenntartására. Azt kellett demonstrálnunk, hogy a 'keleti politika' a nehézségek ellenére fenntartható és folytatható. Ahogy megígértem, kérését továbbítottam Kádár Jánosnak, aki azt kedvezően fogadta. A látogatásra 1982 áprilisában került sor.

A mintegy egyórás beszélgetés után azzal a meggyőződéssel vettem búcsút a kancellártól, gyors jobbulást kívánva neki, hogy Magyarország számíthat a szövetségi kormány és személyesen a kancellár támogatására.

A Helmut Schmidtnél tett látogatás után Frankfurtba utaztam, hogy találkozzam a Bundesbank elnökével, Karl Otto Pöhllel. Miután tájékoztattam a kancellár nézeteiről, biztosított arról, hogy megkapjuk támogatását a BIS-ben. Aztán Frankfurtból Bázelbe utaztam és tárgyaltam Fritz Leutwilerrel, aki kapcsolatba lépett az IMF vezetőségével Washingtonban. Jacques de Larosière, a vezérigazgató már informálódott a szövetségi kormány és más vezető nyugati országok álláspontjáról Magyarországgal kapcsolatban. Kifejezte reményét, hogy semmi akadálya nem lesz Magyarország IMF-taggá válásának, és hogy hitelt kaphasson a Nemzetközi Valutaalaptól.

A Helmut Schmidt által elfoglalt pozíció eredményeként a BIS tagbankjai segítettek Magyarország hiteligényének kielégítésében. [...]"[18]

Benda László a következő formában hallgatta meg a történetet:
„Ilyen körülmények között kellett megoldanom a hirtelen támadt válsághelyzetet. Erre volt nekem a régi stratégiám. Három kulcsembert kell meggyőznöm. Ez egyszer (1956 után) már bevált. Most ki az a három ember, aki tud rajtam segíteni? Gondoltam: az első a BIS, akkor Lámfalussy vezérigazgató-helyettes volt, a főnöke a német Günter Schleiminger, és volt egy angol devizaigazgató, számomra ők hárman voltak a kulcsemberek. Szerencsémre, volt a banknak egy svájci elnöke, Fritz Leutwilernek hívták. Régi ismerősöm. Ő igazán rendes volt. Elvégre kitől kaphatok én 600 millió dollárt? Csak a központi bankok bankjától, a bázeli BIS-től. Ezért elmentem Bázelbe, és fölvettem a 600 milliót. Lámfalussy »Alex« akkor helyettes főnök volt. Azt válaszolta, hogy ő ebbe nem kíván beleavatkozni. Mert ez szokatlan ügy és végtére ő is magyar... Schleiminger azt mondta, szóba sem jöhet ez a dolog. [...]

[18] A magyar fordítást a Benda László-kötetben megjelent rész felhasználásával az eredetiből készítettem. Az eredeti: Fekete, 1993. 398–406. A rövidített magyar fordítás: Fekete bárány?, 1999. 241–243.

Ezek után úgy gondoltam, hogy egyetlen ember tud rajtam segíteni: Helmut Schmidt nyugatnémet kancellár, meg az ő Nemzeti Bank-elnöke (Karl Otto Pöhl) és a pénzügyminiszter (Matthöfer). Nekem Pöhl kellene, hogy ő szóljon le ennek a Schleimingernek. Mert végül is az ő főnöke. Próbáljon egy hitelt összehozni. Elmentem Pöhlhöz, aki elmondta: János, nem tudok segíteni, mert ehhez politikai döntés kell. Ehhez kancellári döntés szükséges. Azt is hozzátette: most nem is lehet Schmidttel beszélni, mert egy hete beteg. Tüdőgyulladásos megfázása van. Hazajöttem, elmondtam, hogy baj van. Felkértem az akkori bonni nagykövetünket – Kővári Péternek hívták –, kérjen egy találkozót Helmut Schmidttől. [...] *azt azért mégsem tehetem, hogy Pestről felhívom. Azt lehetett tenni, hogy a követ menjen be, kérjen egy látogatást a kancellárnál. Kővári azt mondta, hogy a kancellár beteg – reménytelen. Második menetben megismételtem, hogy csupán 10 percre – kérem – fogadjon. Az ő meglepetésére (is) rövidesen megérkezett a válasz: jöjjön a Fekete. Március első napjait írtuk. Diplomáciai képviseletünk útján értesített a Kancellári Hivatal arról, hogy Helmut Schmidt bonni rezidenciáján mikor fogad. Este 10 órakor volt a randevú. A nagykövet kíséretében mentem oda.*

Az épület egy körülkerített, nagy erdős kertben állt, erős rendőri őrizet védte. Vérebekkel volt körülvéve, biztonsági emberek, katonák, fegyverek. A terrorista hullám idejét élte a Szövetségi Köztársaság. A szükséges ellenőrzés után az épülethez hajtottunk. Belépve a házba felesége, Loki asszony fogadott és arra kért, hogy férjét ne fárasszam sokáig, mert nagyon lázas. »János, kérem, hogy tényleg csak pár percig maradjon. Helmutnak magas láza van, nincsen jól.« Ezután bekísértek a szobájába. A nagykövet Schmidt asszonnyal kint várakozott. Bejutottam Schmidthez, láttam, hogy csakugyan milyen rosszul van. Csak annyit kérdezett: ilyen állapotban mit akar maga tőlem? [...]

Előadtam neki, hogy holnap 10 órakor megyek Pöhlhöz. És szeretném, ha a kancellár telefonon utasítaná: hívja fel Schleimingert, hogy a BIS adjon nekem 600 millió dollárt. Mert ha ezt nem kapom meg, a jövő héten csődbe megyek. És akkor az egész keleti front, az Ostpolitik (keleti politika) összedől.

Helmut Schmidt azt mondta, ezt egyedül nem tudja megtenni. Beszélnie kell Matthöferrel, a pénzügyminiszterrel. »Mindenesetre, ha maga azt hiszi, hogy maga csak azért lehet itt, hogy ezt a marhaságot előadja, akkor téved. Azért fogadtam, Fekete, mert nekem is szükségem van magára. Mert úgy látom, hogy a keleti politika bajban van. És ennek egyetlen módon lehetne az elejét venni. Ha Kádár János eljönne egy hivatalos látogatásra Bonnba, és mi barátsággal fogadnánk. Ez adna egy olyan jelzést a világnak, hogy bár itt-ott baj van, de ez a politika változatlanul fönnáll. Ha maga vállalja és Kádárt rábeszéli, hogy engem meglátogasson, akkor ezt a telefont én holnap elintézem.«

Rögtön kaptam az alkalmon: ha maga holnap telefonál, én ezt vállalom. Azt még hozzátette: ez persze olyan látogatás lesz, amilyet ő szeretne. Akkor pedig a feleségét is hozza magával Kádár. [... Ez] *azt mutatta volna, hogy ez egy bensőséges kapcsolat. Azt ő is tudta, hogy Kádár felesége nem szeret utazni. De azt nem, hogy mennyire nem szeret! És hogy ebből milyen balhé lesz. Nekem az volt a fontos, hogy ő telefonáljon másnap*

10 órakor. Mert ha nem telefonál, akkor az egész dolog úgyis összeől. Nekem akkor perceim voltak, hogy a váltóimat fizetni tudjam. [...]

Másnap tehát elmentem Frankfurtba, Karl Otto Pöhlhöz, a Bundesbank elnökéhez. Neki is előadtam a kérésemet. Egy kicsit türelmetlenül közbevágott: János, én megmondtam, hogy erre egyedül nem tudok választ adni. Ekkor belépett a titkárnő azzal, hogy személyesen a kancellár keresi telefonon. Pöhl meg volt döbbenve. Hallható volt, mit mond a kancellár. Ő már beszélt is a pénzügyminiszterrel. Beszállnak. Nem ők adják a pénzt, hanem a BIS, de minden nemzeti banknak valamivel be kell szállnia. És a Bundesbank lesz az első, amely letesz valamit az asztalra. Pöhl letette a telefont. Csak annyit mondott: János, »alábecsültelek«. Mire én: barátság is van a világon. Pöhl megígérte, hogy felhívja Schleimingert. Tudja, hogy el lesz keseredve, mert nagyon utálja ezt az ügyet. De azzal kezdi, hogy a Bundesbank támogatja ezt a 600 milliós hitelt. [...] *egyenesen visszamentem Bázelbe, a BIS-be, a Nemzetközi Fizetések Bankjába. Előbb elkezdtem vitatkozni Schleimingerrel. Arra kértem, hogy két vagy három nemzeti bankot hívjon fel. Azt mondta, ő erre most nem ér rá. Gondoltam magamban, hogy ezt az urat én most kihagyom. Elmentem Fritz Leutwilerhez. Neki elmondtam a sztorit. És az is, hogy néhány nappal ezelőtt, 1981 októberében aláírtam az IMF-hez, valamint a Világbankhoz történő csatlakozást.* [...] *Leutwilernek elmondtam, hogy az IMF-től fogunk pénzt kapni, de minimum hat hónap, amíg valakit fölvesznek, a procedúra eddig tart. Leutwiler nevetett. Ő most mit csináljon? A 600 milliót meg kell kapnom! Hívd föl Schleimingert, add ki az ukázt, hogy gyűjtse össze. Erre ő elkezdett telefonálni. Többek közt a Bank of Japan elnökét hívta föl. Elmondta neki, miről van szó. Ki volt hangosítva a telefon, minden szót hallottam. Maekawa rávágta, hogy a Bank of Japan beszáll ebbe a hitelbe. Feltétlenül. Leutwiler csak annyit kérdezett: milyen engedély kell neki ahhoz, hogy ez végleges legyen? Kormánydöntés? Maekava kicsit hangosabban válaszolt: megmondtam, hogy a Bank of Japan részt vesz ebben a hitelkonstrukcióban egy olyan összeggel, amely a mi nagyságrendünknek megfelel. 30-40 millió dollárról lehet szó? – kérdeztünk közbe. Igent mondott.*

Ezután személyesen a Finn Nemzeti Bank elnöke hívta föl Leutwilert. Addigra már elterjedt, hogy mi mindenkivel tárgyalunk. Mauno Koivisto volt az, a későbbi államfő. Nagyszerű ember volt, jó barát. Azt mondja Koivisto: Most hallom, hogy ti a magyaroknak segélycsomagot szerveztek, és engem föl sem hívtatok! Ezt kifogásolom, mert a finnek a magyarok barátai, és mi ebben igenis részt akarunk venni. Ugyanezt tette az Osztrák Bank kormányzója, ő is magától jelentkezett. Ő közben már beszélt az angollal. Nagyon nehezen ment Richardsonnal, neki ilyen-olyan engedélyek kellenek, garanciák. Szóval, volt akivel akadt baj, volt akivel nem."[19]

Aztán még elég sok utánajárásba került, míg „megkaptuk" a 600 millió dolláros áthidaló kölcsönt, de végül sikerült megmenekülni a fizetésképtelenség bejelentésétől.

[19] Uo. 233–234., 236–239., 243–244., 247–248.

Két évvel később, a mi fülünk hallatára imígyen szólt a sztori:
„...mikor a lengyelek csődöt mondtak, akkor megindult, először a szocialisták vitték el a pénzüket, nem kevés pénz volt itt nálunk, betétek. És aztán a Nyugat is, és mi itt álltunk és fizettünk és fizettünk és fizettünk, és hát a végén, ugye, úgy nézett ki, hogy már nem bírjuk, maximum 2 hetet bírunk, és akkor én elmentem a Helmut Schmidthez... ő engem nagyra becsült, és beteg volt, és akkor a nagykövet, egy Kővári nevű nagykövet volt, azt kértem, hogy jelentse be, hogy akarok jönni, és azt mondták, hogy tüdőgyulladása van, nem fogad már egy hete senkit, szóval egy ilyen nagyon kiélezett helyzet volt, és úgy nézett ki, hogy maximum 2 hetünk van. És akkor elhatároztam, hogy BIZ-től kérek én pénzt, hitelt, mert hát ő a bankok bankja, és ha baj van, akkor mért ne adjon segítséget, ami nem látszott logikátlannak, de még sose fordult előtte elő.[20] *De azt mondták, ez egy politikai kérdés, és azért mentem el a Schmidthez, hogy ő szóljon a német bank elnökének, akit Pöhlnek hívtak, hogy ő szóljon a BIZ vezérigazgatójának, akit Schleimingernek hívtak, és aki német és az ő emberük, hogy járuljon hozzá, hogy ezt a 600 millió dollárt én megkapjam. A Schmidt akkor betegen fogadott, mindenki megdöbbenésére, aztán mondta, hogy – »Én nem azért fogadtam magát, hogy a maga vacak ügyével foglalkozzak, hanem azért, mert én is bajban vagyok, mert ez a lengyel válság, ez nagyon rontotta az én külpolitikai koncepciómat. Én akartam egy Kelet-Nyugati megbékélést, most összedől a Kelet, hát rosszul néz ki. Tehát egy dolog tudna rajtam most segíteni, ha a Kádár János eljönne és meglátogatna, és akkor mi nagy ünnepélyességgel fogadnánk, és akkor kiderülne, hogy a keleti front nem dőlt össze, van baj, de azért tartjuk a barátságot.« És én megígértem. Fölhatalmazás nuku, és mondtam a Schmidtnek: »Hogyha maga, holnap reggel 10 órakor vagyok Pöhlnél, ha maga 10 órakor telefonál neki, hogy maga hozzájárul, hogy ő pozitív döntést hozzon az én 600 millió dolláros hitelemben, amelyben ő ugyan csak az egyik tag, de nélküle nem lehet megcsinálni, akkor én elintézem, hogy amikor maga kívánja, jöjjön a Kádár elvtárs meglátogatni magát.« Azt mondja: »Nem elég, hogy a Kádár jöjjön, a felesége is jöjjön. Ennek egy baráti látogatás*[nak kell lennie]*.« Mária nővér, ajaj jaj! Azt is megígértem. Hát akkor tényleg úgy nézett ki, hogy végünk van. 2 hétre tudtuk* [tartani a frontot], *ha eladjuk az összes aranyat, meg mindent. Hát hazajöttem és jelentettem. »Maga engem eladott? – mondja – mint egy rossz zsákot.« Mondom: »Szó sincs róla, óriási ünnepélyességgel fogják fogadni a Kádár elvtársat, és az ország érdeke ezt kívánja.« »Maga zsaroló.« – meg mindent mondott nekem. »És – mondom – ez nem is a legnagyobb baj, de a feleségét is vinni kell.« »Azt maga mondja meg neki.« Nem szeretett utazni a Mária. »Hát – mondom – jó, hát hogyha már benn vagyunk.« Na, ezt a sztorit én leírtam, a Schmidt 70 éves születésnapja alkalmával kiadtunk egy könyvet, és nekem is le kellett írnom az emlékeimet a Helmut Schmidttel* [kapcsolatban], *és ez benn van ez a sztori, hogy állapodtunk*

[20] Fekete János az interjú során végig németesen „BIC"-nek emlegette a Nemzetközi Fizetések Bankját (Bank für Internationale Zahlungsausgleich).

mi meg, és akkor hazajöttem, és akkor a Kádár elvtárs, az nagyon nehezen, ő se szeretett utazni, felesége az borzasztó volt, de kimentek. Történelmi pillanat volt, feleségestül nagy ünnepély, és fogadták, és mi megkaptuk a hitelt ennek révén. Másnap ott vagyok a Pöhlnél, 10 órakor cseng a telefon, és jön a titkárnő rémülten, hogy a kancellár van [a vonalban], *akkor ő volt a kancellár. Azt mondja »Hát vagy 2 hete nem tudok vele beszélni, és akkor most ő jelentkezik.« Odarohant a telefonhoz, és akkor az első azt mondta: »Ja, er ist da.« Azt kérdezte a* [Schmidt]*: »A Fekete ott van?« Mondta: »Igen.« »Azért telefonálok, hogy szóljon a Schleimingernek, hogy azt a rohadt hitelt adják meg a Feketének.« És akkor letette a telefont. Azt mondja: »Megint alábecsültelek, János. Hogy tudtál bejutni hozzá? Hát tüdőgyulladása van, nem lehet hozzá bemenni.« »Hát – mondom – már jobban van.« Sose éltem vissza, de akkor igen, mert muszáj volt, egyébként én nem kértem. Elintéztem én a dolgaimat."*[21]

Az eddigi fejtegetések logikájából következően a történet szempontjából most nem azt vizsgáljuk, hogy vajon így történtek-e a dolgok, avagy sem. Nem mintha az elbeszélés referencialitásának történeti kontrollja nem lenne tanulságos, de bennünket most nem ez a része érdekel a dolognak. Számunkra a történet most nem elsősorban forrásként, hanem írott és elmesélt elbeszélésként mutatkozik meg. S arra vagyunk kíváncsiak, ami ezen a szinten kihámozható a szövegburokból. Hayden White nyomán úgy is fogalmazhatnánk: a szövegek mint „egymással versengő elbeszélések" a „cselekményesítés" különböző módjai szempontjából szembesítendők egymással.[22]

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy bár az első, írott szövegben az idézett rész végén Fekete azt sugallja, hogy Schmidt állásfoglalása hatással volt a BIS-nél az áthidaló kölcsön megadására, az interjúkból viszont – szintén Fekete elbeszélése szerint – az derül ki, hogy Helmut Schmidt intervenciójával távolról sem intéződött el a kölcsön sorsa. Schleiminger ugyanis nem „követte" sem a német kancellár, sem a Bundesbank elnökének „utasításait". Ebben az értelemben tehát a Schmidt-sztori gazdaságtörténeti szempontból meglehetősen funkciótlannak látszik, s maga az áthidaló kölcsön története mindenképpen további vizsgálatokat igényel. Az írás amúgy is leginkább Fekete nemzetközi pozíciójáról vagy annak imázsáról szól, abból a nézőpontból, ahogy például 1988-ban – immár nyugdíjasként – a volt német kancellár által vezetett, az ENSZ égisze alatt működő 16 tagú Schmidt-bizottság tagja lett.[23]

[21] Interjú Fekete Jánossal (2000. febr. 10.), OSZK TIT.

[22] White, 1997. 256.

[23] Fekete, 1993. 402. Fekete írásának végkicsengése egyébként az, hogy – aktuális pozícióját tekintve a hamarosan csődbe jutott Leomi bank elnökeként – erős kritikát gyakorol az MDF-kormány gazdaságpolitikája felett. Uo. 405.

Első megközelítésben látnunk kell, hogy az írott változat bizonyos mértékben másról szól, mint a két szóbeli elbeszélés. Már a címben is az *1981-es* magyar adósságválság kerül említésre, s Schmidt expressis verbis a Nemzetközi Valutaalapba és a Világbankba való felvétel támogatását ígéri meg Feketének.[24] A BIS-kölcsönt illetően inkább csak korlátait emlegeti, miszerint egyeztetnie kell a Bundesbank-elnökkel és a pénzügyminiszterrel, és a velük való „kapcsolatba lépésről" beszél. Pontosan megadja a fogadás időtartamát (igaz, az eredeti angol szövegben „egy óra körül", a magyar fordításban viszont már „egy és negyed óra"), de az „este 10-kori" időpontot csak az interjúból tudjuk. Nincs a látogatásnak pontos napja sem, csak annyit tudunk, hogy a találkozás 1982 márciusának legelején játszódott. Másrészt az írott szöveg jóval szikárabb, mint a későbbi verziók. S nemcsak azért, mert írni nehezebb, mint mesélni. Az írott változatban nincsenek négyszemközti párbeszédek. A dialogikus cselekményesítés igazán csak az interjúk sajátja. Az is könnyen belátható, hogy a Schmidt-Festschriftben való megjelenés ki volt téve a másik részt vevő fél ellenőrző tekintetének. Érdemes volt tehát óvatosan kerekíteni a történetet. S talán a protokoll is így kívánta.

A meglátogatott rezidencia leírásáról szóló részt az interjúkötet nem az eredeti cikkből idézi, hanem élőbeszédben adja vissza. Itt nemcsak az tapasztalható, hogy az interjú előtt Fekete újraolvasta saját szövegét, hanem az is, hogy mit tett hozzá a hajdani íráshoz az élőbeszédben. Azt persze nem tudhatjuk, hogy a kertet valóban őrizték-e vérebek, lehet, hogy csak az interjú légkörében jutott eszébe az emlék, de az tény, hogy az 1993-as írott szövegben nem esik ilyesmiről szó, pedig a rendőri készültség ott is igen magas fokú. Időközben némiképp átrendeződtek a személyközi viszonyok is: az írott változat eredetijében is szerepel „Loki asszony" (a magyar fordításból hiányzik ez a rész), viszont csak az interjúban kéri „Jánost" arra, hogy ne több, mint „tíz percig" fárassza a férjét. Az eredeti írott szövegben csak kíméletét kéri.

Benda László, a vérbeli riporter, 1998-ban Hamburgban nem mulasztotta el a volt német kancellárt is megkérdezni Feketéről. S hogy Schmidt nem emlékezett meg a Fekete által elmesélt, a bonni kancellári rezidencián lezajlott találkozóról, az betudható annak, hogy a szereplők nyilván nem voltak egyazon súlycsoportban. S hogy Magyarország számára a német kancellár támogatása sokkal többet jelentett, mint a magyar bankár közvetítő szerepe Kádár látogatása

[24] Az IMF-be és a Világbankba való felvétel politikatörténetére lásd Földes, 1995. 181–189. Ugyancsak a pártiratok alapján, ám az előbbi feldolgozásra való hivatkozás nélkül: Nagy Csaba, 2007. 176–180. Legújabban a Világbank levéltárának kiaknázásával megírta a történetet Mong, 2012. 171–221.

megszervezésében.[25] Az újságíró pedig volt olyan disztingvált, hogy nem exponálta ezt a hiányt. Aki tud olvasni, érthet a szóból.

A Fekete által Bendának elmesélt történetben különösen hangsúlyos újításnak tekinthetők a négyszemközti beszélgetések. Schmidt szavai egyenesen idézőjelben szerepelnek.[26] A cselekmény csúcspontja azonban mégsem a kancellárral történt „randevú", hanem a Bundesbank elnökénél, Pöhlnél a másnap délelőtti virtuális „hármas" találkozó. Amikor Schmidt telefonál, s „hallható volt, mit mond a kancellár". Az Úr hangja kihangosítva az éterből. Elég élénk fantáziájúak maguk elé képzelhetik, amint a kancellár egy másik ország központi bankjának elnökhelyettese füle hallatára utasítást ad saját szövetségi bankja elnökének. S amit az elnök a kagylót letéve ezzel kommentál: „János, alábecsültelek". Per du. (Csak emlékeztetünk rá, hogy az eredeti írott szövegben Schmidt a Pöhllel és Matthöferrel való egyeztetést mint feltételt említette.)[27] A „kihangosított telefonálás" azonban – Fekete elbeszélésében – nemcsak a Bundesbank elnökének, hanem a BIS svájci elnökének, Leutwilernek is bevett szokásaként tűnik fel. A Bank of Japan elnökéhez intézett telefonhívásba már együtt szóltak bele az összeg nagyságrendjét illetően: az elnök és Fekete. A finn jegybankelnök pedig már magától ajánlkozott, nehogy kimaradjon a bizniszből.

A nekünk két évvel később elmesélt történet tovább „hízott". Ebben már a német jegybankelnök egyenesen „odarohan a telefonhoz". Itt nincs szó kihangosításról, s Schmidt kérdése érezhetően a válaszból visszakövetkeztetve artikulálódik (magyarul): „A Fekete ott van?" Csak a Bundesbank elnöke által adott felelet hangzik németül: „Ja, er ist da." S Schmidt itt már egyértelműen Fekete nyelvén beszél, amikor a „*rohadt* hitel" megadása ügyében rendelkezik (a személyes találkozáskor még csak „*vacak* ügynek" minősítette a kölcsönt, az írott változatban pedig semmi ilyesmi nem került szóba). S Pöhl is gazdagítja a diskurzust egy „megint"-tel: „*Megint* alábecsültelek, János". Vajon milyen korábbi „alábecsülést" korrigált az ismételt emlékezet a nekünk adott interjúban?

[25] Fekete bárány?, 1999. 239. Keretben: „Helmut Schmidt emlékezik": „Már nem is emlékszem pontosan, Feketével tán a hetvenes évek vége felé ismerkedtünk meg. De lehet, hogy csak a nyolcvanas évek elején". Elismerte, hogy a nyolcvanas években jó néhányszor találkoztak, de csak bizottsági összejövetelekről tett említést, négyszemköztiről nem. Legfeljebb a legutóbbiról, amikor az interjú előtti télen véletlenül egy szállodában futottak össze. Uo.

[26] Fekete idevágó emlékeinek létezik még egy „tovább dialogizált" változata, amely Moldova Kádár-életrajzából bukkan elő. Ebben Schmidt egyenesen így kezdi a beszélgetést: „Mit akar tőlem? Nem látja, hogy milyen állapotban vagyok?!" S Fekete is párbeszédbe rendezve folytatja. Moldova, 2006. 60.

[27] Schmidt még legutóbbi visszaemlékezésében is kiemeli, hogy számára az 1982 tavaszán posztjáról éppen lemondó Hans Matthöfer különösen fontos tanácsadó szerepet töltött be. Schmidt, 2010. 47.

Az elbeszélt történetekben az a legszebb, ahogy Fekete az interjúkban átmintázza, a maga világa képére újjáteremti a német politikai és monetáris szféra viszonyát. Ahogy a kancellár úgy utasítja a Bundesbank elnökét, mint a magyar pártközpont, mondjuk, a jegybank elnökhelyettesét. Sőt, a szövetségi bank elnöke is úgy gardírozza a Nemzetközi Fizetések Bankja német vezérigazgatóját, mint egy kelet-európai jegybankelnök, mondjuk, a Külkerbank vezérét. Az bizony komoly diplomáciai gondot jelenthetett, ha Fekete ennyire nem ismerte ki magát a nemzetközi pénzügyi világ játékszabályai között, még akkor is, ha tudjuk, hogy amennyiben valaki a meglévő szabályok váratlan felborogatásával lép egy játszma küzdőterére, a meglepetés erejével akár még előnyre is szert tehet, és sikereket érhet el a tárgyalásokon. Persze az is lehet, hogy a jegybanki autonómia Nyugat-Németországban is csak illúzió, s Fekete ismerte jól a valódi helyzetet a politika mindenhatóságát illetően. Ebbe viszont nehezen fér bele a saját magának tulajdonított szerep, amely révén végül is nemcsak Kádárt vette rá a német látogatásra (sőt, végső soron a nemzetközi pénzügyi intézményekbe való belépésre), hanem még a legnehezebb feladatot, Tamáska Mária kiutaztatását is „magára vállalta" és „elintézte".[28] Hiába! Ő az a fajta ember volt, aki „elintézte" a dolgait. Akár konfabulációk révén is.

Szó, mi szó: Canetti biztosan szívesen hallgatta volna Fekete János történeteit. S nekünk is kedvünkre volt, hogy a bankemberek apropóján kifejthettük különböző látószögű és medialitású szövegek feldolgozása során támadt gondolatainkat az írott orális történelemről. Abban is reménykedünk, hogy az általunk az átértelmezésben felsejlő voltaképpen negyedik, „ironikus" változat is elnyeri az olvasó tetszését.

[28] Kádár bonni látogatására 1982. április 26–28-án került sor. Kádár ekkor a kancellárral folytatott tárgyalásokon kívül találkozott és beszélgetett a nyugatnémet gazdasági élet kilenc vezető képviselőjével és a Bundesbank elnökével. A látogatásra a Külügyminisztérium forrásai alapján lásd M. Szebeni, 2009. 15–18. http://www.grotius.hu/doc/pub/FOEPEY/2009_60_m.szebeni_geza.pdf. A tanulmány egyébként – Moldova alapján Feketére hivatkozva – a tárgyalás alatt álló kölcsönöket német bankok áthidaló kölcsöneként említi. Uo. 16.

KISEMBEREK NAGY (ÉLET)TÖRTÉNETEI

Ha a címbeli tematizálást előzetesen értelmezni próbálom, legegyszerűbben azt a közhelyet fogalmazhatnám meg: mindnyájan kisembereknek születünk, akkor is, ha később szívesen hajlanánk arra, hogy erről megfeledkezzünk. Konkrétabban megközelítve a kérdést: olyan életpályákat kívánok vizsgálni, amelyek legfeljebb a manapság nálunk is kibontakozóban levő mikrotörténelem érdeklődésére tarthatnak számot, de sohasem lépnek át a nagybetűs Történelembe (amin valamilyen nehezen indokolható okból mifelénk csupán a nemzet politikatörténetét szokás érteni).

Plutarkhosz – a Nagy Sándor-biográfia előszavában – megkülönböztette az életrajzot a történetírástól: „Én ugyanis nem történelmi művet írok, hanem életrajzokat, s az erény vagy a bűn nem is a legkiválóbb tettekben nyilvánul meg, hanem egy-egy jelentéktelen dolog, mondás és tréfás megjegyzés gyakran jobban megvilágítja valaki jellemét, mint a legnagyobb csaták, hadseregek vagy ostromok. Amint a portréfestők is az arccal meg a tekintettel juttatják kifejezésre a hasonlatosságot, s más részletekkel nem sokat törődnek, adassék meg nekem is, hogy inkább a lélek jellemző tulajdonságait keressem, azok segítségével ábrázoljam hőseim életét, s másoknak engedjem át nagy tetteik és csatáik leírását."[1] A következőkben az életrajzot az élettörténettől hasonlóképpen választjuk el. Nem párhuzamos életrajzokról, hanem élettörténetekről lesz szó, mégpedig az oral history szabályai szerint, lehetőleg az illetők által elbeszélt keretek között maradva.[2] Az adott terjedelemben természetesen nem törekszem még látszólagos teljességre sem, ezért az interjúkban elbeszélt élettörténeteknek csupán kulcsmozzanatait próbálom meg rekonstruálni úgy, ahogy azt a narráció főszereplője eredetileg is megalkotta, ahogy a hangsúlyokat elhelyezte, s a tartópillérek között az íveket összefűzte. A többnyire lábjegyzetbe sűrített külsődleges referenciák csupán annyiban érdekesek, amennyiben a nem beavatott ol-

[1] Plutarkhosz, I. 1978. 581. Az más kérdés, hogy maga Plutarkhosz mennyire tudott megfelelni saját célkitűzéseinek.

[2] Az élettörténeti megközelítés elsősorban a szociológiában, a pszichológiában és a néprajzban nyert teret. Lásd Bertaux, From the Life-History Approach. In Biography and Society, 1981. 29–47.; Pataki, 1995. 405–435., 1996. 3–47.; László, 1999. 112. skk.; Mohay, 2000. 760–791.

vasó számára megkönnyítik a történetben való eligazodást. Ha úgy tetszik: egy kijelentés „valóságtartalma" nem önmagában, hanem legfeljebb a szövegre való utalásként kerül terítékre.

Néminemű saját élettörténeti vonatkozást is tulajdoníthatnék a dolognak, ugyanis első interjúimról van szó. Készítésükkor az oral history írott és íratlan szabályaival szinte egyáltalán nem voltam tisztában, s egyfajta tematikus-beszélgetős interjúknak nevezhetném az elkészült magnófelvételeket. A két interjúalanyhoz más-más úton jutottam el a nyolcvanas évek első felében, két egymástól igen távol eső érdeklődés vezetett hozzájuk. Bagossy Imrére az 1956-os hajdúböszörményi ún. értelmiségi gyűlés után kutakodva találtam, mint már utaltam rá korábban, hajdani gimnáziumi igazgatóm, Mihály János jóvoltából 1983-ban, amikor mifelénk nyíltan senki sem merte vállalni még az 56-ról való diskurzust. Mi tagadás, abban, hogy az akkor nyolcvanon túli idős parasztember szóba állt velem, jelentős szerepe volt annak is, hogy az apám fia vagyok, apám öccse pedig iskolatársa volt Imre bácsinak. Tárai Pálhoz 1985-ben a pénz- és tőkepiac története iránti kíváncsiság vitt el. Pogány Ágnes kolléganőm hívta fel a figyelmemet a kilencven felett járó hajdani értékpapír-kereskedőre, akinek jóvoltából számos tőzsdei művelet praktikumát megérthettem olyan időben, amikor azokat még a közgazdasági egyetem pénzügy szakán sem igazán tanították.[3] Ma már egyikőjük sincs az élők sorában, de remélem, írásom legalább valamelyest hozzájárul emlékük fennmaradásához.

Mindkét élettörténetben a szocializáció személyes mozzanata után – már az eredeti interjú jellegéből következően is – elsősorban a pályaív narratív konstrukciója érdekelt, az önálló egzisztencia megteremtésétől annak elvesztéséig.

TÁRAI (SCHNÜRMACHER) PÁL (1893–1989)

Az érettségi után, egyéves felsőkereskedelmivel 1910-ben került a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankba praktikánsnak. Tárgyilagosnak tűnő retrospektív ítélet szerint a felsőkereskedelmi a 20. század eljövendő közgazdasági jelenségeire (infláció, vámpolitika stb.) nem igazán készítette fel diákjait, de a Kereskedelmi Bankban is elsősorban a rőfnyi számsorok összeadását és a tablókészítést (beérkezett csekkek napi táblázatos összesítését) gyakoroltatták vele. Édesapja közben meghalt, életkörülményeik romlásával nem is jöhettek szóba felsőfokú tanulmányok. Mégis tulajdonképpen az apa jelölte ki számára a mozgásteret *(„apám révén erősen kötve voltunk a tőzsde és környékéhez")*, ahogy apja hajdani főnöke, Práger Gyula

[3] A vele készült interjút a tőzsde történetével kapcsolatban felhasználtam: Kövér, A pesti tőzsde, 2002. 232–238.

megfogalmazta (természetesen németül): *„egy ilyen tehetséges embernek a gyereke nem való a bankba, menjek a tőzsdére".* Végül az atyai pártfogónak, a budapesti Giro- és Pénztáregylet idézett vezérigazgatójának javaslatára vették fel a Fischer M. patinás értékpapír-kereskedő cégbe, ahol tőzsdei megbízottként tevékenykedett. A pálya igazi dilemmája azonban csak ezután következett: többéves tőzsdei megbízotti működés után, a háború idején jött el az önállósodás lehetősége. Ehhez kedvező feltételeket teremtett, hogy a háború kitörésekor az áru- és értéktőzsdét bezárták, majd az értéktőzsde félhivatalos megnyitása után jelentős befektetésre váró tőkék jelentek meg a piacon. A Schnürmacher Pál és Társa értékpapír-kereskedő (ma úgy mondanánk: bróker) cég 1917-ben alakult meg. Hogy miként történt a döntés az önállósodásról, arra érdemes az alapító saját elbeszélését felidézni: *„Saját tőkével, természetesen kis összeggel rendelkeztem, lehetett akkor vagyonom 30 000-40 000 korona... Akkor én már mint diszponens és tőzsdei megbízott jártam a tőzsdére, és körül voltam rajongva öreg uraktól információért, ezért, azért, amazért, mert látták, hogy egy szeriőz ember vagyok. Próbáltak megkörnyékezni engem különböző ajánlatokkal, amikre én nem voltam hajlandó. Sosem voltam hajlandó tisztességtelen üzletre... A gabonatőzsdét 914-ben bezárták, és egy csomó tőke felszabadult. Most ezek elhelyezést kerestek valahol, és így három-négy ember környékezett meg, Schreiber D. és Fiai, Strasser és Kőnig és hasonlók, hogy engem kommanditálnak, önállósítsam magam. Körülnéztem a sík mezőn, és választottam – egy ezért nem tetszett, az azért nem tetszett. Végül kommanditált engem egy gardé cégnek az egyik beltagja, Frank Ludolf (nem Rudolf, hanem Ludolf), egy kölni zsidó volt egyébként. 69 éves volt akkor, amikor kommanditált, 250 000 koronával. 250 000 korona és az én 50 000 koronámmal megalapítottam a Schnürmacher Pál és Társa céget. Először, korrektül akarván eljárni, a volt főnökömnek ajánlatot tettem, hogy én hajlandó vagyok nála maradni és nem* [kilépni]. *Ezek az offertjeim vannak, hajlandó-e nekem egy olyan szerződést adni, hogy én a cég hasznából 15–20% között részesedem, és egy többéves szerződést adni. Azt mondta nekem a főnököm, ez már a második Fischer M. volt, hogy erre hajlandó, de csak egyéves szerződést adni. Ugyanis az emberek mind abból indultak ki, hogy a háború véget ér, és helyreállnak a régi békebeli állapotok. Nincs szüksége arra, hogy engem bevegyen társnak. Erre én azt mondtam magamban: egy év alatt én megkeresem azt, amihez énnekem az elkövetkezendő öt vagy tíz évben szükségem lesz. Én ezt a rizikót vállalom. Mert én sem voltam mentes* [attól], *hogy itt megint egy defláció következik, és vége lesz az egész konjunktúrának. És így önállósítottam magamat. Kilépvén tőle egy csomó olyan kliensshez jutottam, akik ragaszkodtak az én személyemhez. S így volt ez a klientélem egy előkelő és rendszerint öregurakból álló társaság."*[4]

[4] Az oral history művelőinek sosem szabad elfelejteni, hogy a memóriában megőrzött adatokat nem igazán lehet a „tények" kiderítésére használni, de talán az emlékezetkutatók számára mégis tanulságul szolgál, hogy megjegyezzük: az 1917. május 16-án bejegyzett cégben Frank

Az önálló értékpapír-kereskedőnek természetesen a következő évtizedekben különböző kihívásoknak kellett megfelelnie, olyanoknak, mint a rezsimváltások, az infláció, a stabilizáció, majd a válság, újabb háború, zsidótörvények, holokauszt, német és orosz megszállás stb. A politika, a gazdaság, a társadalom makrokihívásainak mindegyike érintheti a tőkepiaci barométert, a tőzsdét és egyenként annak aktorait. Mindegyik kínálhat alkalmat nyereséges üzletekre és komoly veszteségekre egyaránt. Itt és most nem sorolhatjuk fel a Schnürmacher Pál és Társa cégnek még a legnagyobb (interjúban felidézett) üzleteit sem, de néhányat kiemelünk legalább annak bemutatásaként, hogy milyen forgandó a szerencse.

Az első háború vége felé virágzottak az árfolyam-különbözeten alapuló üzletek, akár a bécsi és pesti részvények kurzusa közötti differencia, akár a nemzetközi devizaarbitrázs volt annak tárgya.[5] Az infláció (amely interjúalanyunk emlékezetében következetesen 1917-tel lódult meg először) újszerű és rendkívül innovatív reakciókat kívánt meg.[6] S bár a stabilizáció előtti és utáni konjunktúrák a cég legfényesebb időszakainak számítottak, az évtized egészét valami állandó mozgás, hullámzás jellemezte. Egyszer fenn, egyszer lenn. Kitéve a piac szeszélyeinek, vagy kiaknázva azokat, rövid idő alatt meg lehetett sokszorozni a vagyont, s

---

Ludolf kültag betéte 175 ezer korona volt. Beltagokként Oblath Leo és Schnürmacher Pál szerepeltek. A kültag 1921 januárjában halt meg, tagsága, s ezáltal a cég betéti társaság jellege 1923 májusában szűnt meg. BFL VII. 2. e. Cégbíróság. Eredetileg: Cg 6 014. Újraszerkesztve: 547.

[5] Interjú Tárai Pállal (1985). *„1918–19-ben már devizaarbitrázst csináltam... Vettem 50 000 fontot, azért vettem svéd koronát, s a svéd koronát eladtam Berlinben koronáért... Vagy sírtam, vagy nevettem. Ez olyan üzlet volt, hogy lehetett veszteni egy arbitrázson 150-200 koronát, vagy lehetett keresni annyit. Ezt nem mindjárt devizában csináltam, először részvényekben csináltam. Felhívtam Bécset, megkérdeztem: Wie steht die Creditanstalt? Akkor az állt Bécsben ugyanazon a koronán, azt mondta 625-ön. Nálunk állt 627-en. Vegyen 200 Creditanstaltot, mondtam Rosenfeld és Company-nak, aki a cég*[összeköttetés]*em volt, egyébként a Kereskedelmi Banknak volt affiliációja... Megvette a 200* [részvényt] *és én rögtön eladtam itt 2 koronával drágábban... Na most ezen volt egy csomó költség: azt Bécsből le kellett hozatni – persze nosztrifikáció nem volt, ugyanaz a részvény itt szállítóképes volt, mint Bécsben –, postán, értékcsomagként* [hozták le], *azt biztosítani kellett, előlegezni kellett a részvényekre.* [Maradt] *140. Nagyon nagy dolog volt."*

[6] Uo. *„*[Az infláció] *elég súlyosan érintett... Amennyire én visszaemlékszem, én már akkor aranyban bilancíroztam... Az én utolsó aranybiláncom, akkor átszámítottam svájci frankra, körülbelül 500 000 svájci frank volt a cég vagyona... Ez 1918-ban volt. Mikor először csináltam mérleget a stabilizáció után, akkor az összvagyonom volt 50 000 svájci frank... Minden fizetési kötelezettségemnek mindig eleget tettem és elvesztettem... Akkor megint regenerálódtam. Akkor olyan őrületes forgalma volt – amíg meg volt engedve – a valutáknak és devizáknak. Aztán jöttek ezek a valutarendelkezések, akkor viszont az egész invesztálni kényszerülő tőke részvényekbe menekült. Akkor kezdtem átszámítani azt, hogy hogy van értékelve svájci frankban például egy cukoripari részvény. Megnéztem összesen létezik ennyi részvény, beszoroztam az árfolyammal, mit tudom én, 2400 korona, s kijött egy szám, amennyibe nem kerülhetett egy cukoripari... Erre azt mondtam: ki kell szállni a részvényekből, és itt szereztem vissza azt a pénzt, amit egyébként akkor elvesztettem. Úgyhogy én ebből eredő hasznomat mindig átváltottam dollárra, vagy aranyra, amíg meg volt engedve. Amikor nem ment, akkor részben eldugtam, részben elmentem, ingatlant vásároltam. Hihetetlenül olcsó volt az ingatlan ára."*

szinte pillanatok alatt meg kellett élni annak egytizedére olvadását. S aztán az újrafeltöltődést. Ugyanakkor már az első háborútól kezdve fel-felbukkant az állami szándék, amely a szabad forgalmat korlátozni igyekezett *(„jött a kormányzat, és regulálni óhajtott")*. Az állam(ok) hol előre-, hol visszavonult(ak), de igazából csak a harmincas évektől hihette magáról a dirigizmus, hogy képes a gazdaság önszabályozó mechanizmusait részben helyettesíteni, vagy akár leváltani.

A lehetséges egyéni stratégiák illusztrációjaként talán elegendő az 1929–1933-as válság keltette reflexeket felidézni: „[A válság] *az elég nagy baj volt. Saját cégem szempontjából nem volt különösebb, mert nem voltak olyan kötelezettségeim... Baj annyiban volt, hogy a külföldi követeléseimet – akkor* [ezeket] *még nem kellett bejelenteni, a devizákat azt hiszem igen* – [érintette... A kötött devizagazdálkodást] *az ember igyekezett megkerülni. Nem a saját nevemen volt a deviza. A Schweizerische Bankgesellschaftnál volt egy számlám, rátettem egy Lichtensteinben erre a célra alapított részvénytársaságnak a kontójára. Ha jól emlékszem, 20 000 frank alaptőkével ezért lett létrehozva. Banktitok volt, diszpozíciós jogom volt. Ronda dolgok voltak ezek... Az ember nem adott lombardot, nagyobb volt a készpénzforgalmú üzlet. Akkor már kezdett az üzlet nem érdekessé válni. Már nem volt fantázia benne. Akkor látszott már a vég kezdete, a háború előszelei. Meg voltam győződve a háború kimeneteléről..."*[7] A kormányzati előrenyomulás pedig tovább folytatódott.[8] A harmincas években azonban még nagyjából sikerült a kereteket megtartani.[9]

Tárai Pál visszatekintő értékelésében a legnagyobb csapás egyértelműen 1944/1945 – így együtt említve –, az ugyanis maga volt *„a fizikai megsemmisülés"*.

1944-hez kötődik a visszaemlékezésben az a talán nem túlértelmezetten szimbolikus (expressis verbis!) kulcstörténet, amelynek során a németek megszállta tőzsdeépületben, a cég irodájában sikerült kihúznia a vészév végét.

[7] A válságnak azonban más következményei is voltak: 1933 júniusában egyrészt belépett a cégbe fivére, Schnürmacher György, mint tulajdonos, majd még ugyanabban a hónapban a cég „eddigi üzletkörét, a tőzsdei ügynökséget" megszüntette, s bejelentette, hogy a jövőben „készpénzfizetés melletti értékpapír-kereskedői tevékenységet" fog folytatni. BFL VII. 2. e. Cégbíróság. 547. A cégben korábban az idősebbik báty, Lipót volt a cégvezető. György bevételére cégtagként – a visszaemlékezés szerint – azért került sor, hogy annak saját bankcégét, amely 60 000 pengős passzívát halmozott fel, felszámolja. Interjú Tárai Pállal (1985).

[8] Uo. *„...még a zsidótörvények előtt megtiltották a banküzleteket. Nem tarthattam számlákat... Volt ilyen pénzügyminisztériumi rendelet. Úgyhogy akkor alapítottam egy részvénytársaságot, Értékpapírforgalmi és Kereskedelmi Rt. Ugyanott volt a helyisége, az igazgatósága, a főkönyvelő... és ment tovább a verkli... a TÉBE ellenőrzésébe kerültem bele, harmadik kategóriájú pénzintézet lettem..."*

[9] Uo. *„A zsidó időkben aztán nagyon jó választásom volt, mert volt egy fiatal emberem, aki úgynevezett remissierként dolgozott, üzletszerzőként, akit Lakatos Lászlónak* [hívtak], *és a miniszterelnöknek volt az unokaöccse. Odavettem. És még volt egy nagyon rendes emberem, a Mészöly László, akit a MOKTÁR-hoz behoztam, és aztán a Nemzeti Banknál nem tudom milyen karriert csinált. A Lakatoson keresztül istenien voltam informálva kormányzati dolgokban..."*

„A tőzsdeépület német megszállás alatt volt. Katonai istálló volt a Zoltán utcai oldalon. Én pedig 44 novemberében fogtam magam, és bementem az irodába. Azt mondtam a [Nádor utca] *27. számú portán* [az altiszt] *Nyergesnek, aki tőlem havi díjazást kapott, mert az iroda kulcsai nála voltak, úgy volt szokásos* [...] *Mondtam: »Nyerges, én bemegyek most az irodába. Maga tudja, hogy az irodakulcsok mindig nálam voltak.« Értelmes ember volt. »Igen, Nagyságos úr.« »Ha engem keresnének, vagy bármi történne, maga nem tudta, hogy én itt vagyok. Magánál kulcs nem volt. A kulcs mindig nálam volt. Maga viszont minden elsején bejöhet hozzám, és kap száz pengőt. Megértettük egymást. Rendben van. Köszönöm. Velem nem kell törődni.« Központi fűtés, telefon, világítás. Ott vészeltem át... Volt egy érdekes incidensem... Belövést kapott az épület. A fiam akkor velem volt ott. Munkaszolgálatból oda menekült. Az ablak benyomódott. Hideg volt. Menjünk el a fivéremhez, akinek keresztény felesége volt... Félzsidó vagyok egyébként, az anyám katolikus volt, ezáltal én könnyebben tudtam védekezni. Egy szép napon elhatároztuk, hogy elmegyünk. Ez volt karácsony napján. Azt mondja nekem a Nyerges, mikor megmondtam, hogy ki akarunk menni: »Nem lehet kimenni, csak engedéllyel, mert őrség van a kapunál.« »Ki ad engedélyt?« »Van magyar parancsnokság... Vitéz Végh főhadnagy úr a parancsnok.« Bementem oda, és azt mondtam neki: »Kérem. Nekem itt van az irodám. Jöttem megnézni, hogy mi van. Budán nem mertem maradni. Szeretnék itt maradni.« »Itt nem lehet maradni. Itt civil nem tartózkodhat.« Mondom: »Akkor kérek egy kilépési engedélyt.« A kilépési engedélyt az őrségen felmutattam és kimentem. Január 12-én fölszabadultunk. Ez volt a nóta vége."*

A neheze azonban ezzel nem ért véget. Sikerült ugyan még néhány kisebb üzletet lebonyolítani, ám hamarosan saját történetének szerzője és szereplője úgy értékelte, hogy az út már csak *„két helyen végződhet: vagy a rendőrségen, vagy az inszolvenciában* [fizetésképtelenségben]. *Egyiket sem óhajtom. Én nem csinálok rendőrségi üzleteket, én nem vagyok hajlandó inszolvens lenni. A Schnürmacher Pál és Társa egy rendes hajó volt, a zászlók fenn voltak, most elsüllyedünk. Becsukjuk a boltot."*

S bár társa még tovább próbálkozott, az önálló cég (és ezáltal az önálló egzisztencia) korszaka Tárai Pál számára nyilvánvalóan véget ért.[10] Jóllehet hátra volt még a kitelepítés, ahonnan visszatérve a 31. Állami Építőipari Trösztben pénzügyi előadóként folytathatta aktív pályafutását, de nem sok kétség fér hozzá, hogy a hosszú kort megért értékpapír-kereskedő életpályája innentől egészen más vonalon haladt tovább.

[10] Míg György már 1934-ben magyarosított, Pál csak 1945 augusztusában vette fel a „Tárai" családnevet. A két fivér formálisan 1948. április 5-én lépett ki a cégből, s ezt láthatóan az utolsó pillanatban tette. Hogy a cég működését nem engedélyezik, arról ugyanis 1948. augusztus 2-án kelt a határozat a Belkereskedelmi Minisztériumban. A döntés ellen fellebbezésnek helye nem volt. Az immár egyedüli cégbirtokos Obláth Leo számára azonban egészen 1957 szeptemberéig eltartott, míg a Schnürmacher Pál és társa céget sikerült a cégnyilvántartásból töröltetnie. BFL VII. 2. e. Cégbíróság. 547.

BAGOSSY IMRE (1900–1987)

A 60 holdas, négygyermekes hajdúböszörményi családból származó gazdálkodó – mint oly sokan abban a korban – a negyedik gimnáziumi osztályig vitte a tanulmányokban.[11] A háború után – rövid katonáskodás után – 1925-ben nősült, a 110 holdas, hétgyermekes Ó. Szabó Mihály legifjabb leányát, Zsuzsannát vette el. Az akkori szokás szerint a fiú csak két lovat s szekeret kapott meg az esküvőkor a vagyonból, az ingatlanbeli juss kiadására csak a családfő halála után, 1929-ben került sor. Addig a Bagossyak közösen gazdálkodtak, sőt testvérei még azután is. Az atyai birtok megosztására ekkor is csak egymás közti szóbeli osztályban került sor, fiskálisra és kincstárra nem költöttek. Az örökölt 15 hold mellé 1935-ben jött még további 15 hold a feleség apjának halálakor, ám közben Bagossy Imre – lényegében 1926 és 1932 között – vásárlás útján további 15 holddal gyarapította a közben kétgyerekesre szaporodott kis család vagyonát.[12]

A húszas években a Gazdálkodó Ifjúság Egyesületben alelnöki tisztet töltött be, s annak jubileumán vetett rá szemet az akkor még fajvédő Bajcsy-Zsilinszky Endre. Bagossy Imre emlékezete szerint az egylet lovas bandériumában gyönyörködve Zsilinszky úgy érezte: *„hogyha ilyen huszárezrede lett volna, a szerbeket az Adriába zavarta volna."*[13] Az ismeretségből a későbbiekben tartós kapcsolat lett, s Zsilinszky révén az ifjú Bagossy a politizálásba is belekóstolt. No persze ezt úgy kell érteni, ahogy arrafelé a politikát értelmezték. Ebbe belefért a lóháton korteskedés Derecskén és Tarpán, s ha Böszörménybe kanyarodott a „nagypolitika" útja, akkor a gyűlés „húsevéssel" (pörkölttel) volt egybekötve. A politizálás a harmincas években egyaránt jelentett felhevült helyzetértékelő beszélgetéseket és nótázást, zsoltáréneklést a gimnazistákkal, majd egyetemistákkal, estébe nyúló összejöveteleken a nagyapja által épített Bagossy-portán (amelynek tornácán – savankás bora kortyolgatása közben – az interjú is készült). Megfordult itt Veres Péter, Kállai Gyula, Losonczy Géza és sokan mások is.

Persze a család nem mindig nézte jó szemmel még ezt a fajta politizálást sem. Leánya emlékezete szerint bizony a gyakori távollétek miatt több munka szakadt édesanyja és az ő nyakába is otthon.[14] Bagossy Imre ugyanis nemcsak öntörvényű és nyughatatlan ember volt, hanem újító szellemű gazda is. Házasemberként végül már 45 köblös földön (1 köblös = 1600 négyszögöles hold) gazdálkodott.

[11] Életútjával a hetvenes-nyolcvanas években újságcikkek is foglalkoztak. Bényei, 1972; Kékesdi, 1980. A negyedik osztály végén mennyiségtanból szekundát kapott, és ezt már nem is javította ki. Gimnáziumi bizonyítványa leánya, Gajdán Sándorné Bagossy Zsuzsanna birtokában van, akinek egyébként csak két polgárit engedett elvégezni, „nem nevelünk kisasszonyt" felkiáltással.

[12] Gajdán Sándorné szíves közlései (2002).

[13] Interjú Bagossy Imrével (1983. szept. 14.).

[14] Interjú Gajdán Sándornéval (1991. szept. 24.), OSZK TIT.

Amikor a gazdaságtörténész botor kíváncsiságával az agrárválság következményei felől érdeklődtem tőle (nyilván ezáltal remélve valamiféle determinista magyarázatot politikai helykeresésére a radikális oldalon), ugyancsak rám pirított a válaszával. Nála *„egyáltalán nem"* hatott a krízis. *„Jó földjeim voltak... a Szeleskűlőn, meg a Keleti Nyomáson. Meg vizem is volt... és hát bírtam az iramot. Búzát kevéset* [termeltem]. [Főleg] *tengerit, takarmányt. Sertéshizlalással foglalkoztam... Volt ötven is. Két turnusban hizlaltam a disznót. És a takarmányt felétettem."* Később aztán a vállalkozás, már a háború felé, mind nagyobb szabásúvá vált. Most már nem annyira a rendőrkapitánnyal (a politizálás okán), hanem a polgármesterrel került konfliktusba a vágási engedély miatt, amikor Guido Romanelli cégének hizlalt disznót (jóllehet a politikai előjeleket aligha lehetett egybemosni).[15] *„Én hizlaltam több disznót oda, az Optikai Műveknek, többezer darabot. Már nem én, hanem többnek így a vezetője voltam, aztán a MÁVAG-nak, meg a* [Magyar–]*Olasz Banknak... Szerződéssel... Én beállítottam a disznót. Hát a gazdáknál volt kiadva. Szállítottam a disznót, adtam súlyban, és ők meghizlalták és a vágott súlyért fizették a maximális árat... Jól fizettek, nem is az, de én vágattam le... Én készárut adtam... szóval vágtam, és az enyém volt a vágási haszon."*[16]

Az igazi nehézségek azonban az ő esetében is 1945 után keletkeztek. Először meg kellett érnie, hogy az általa vágyott politikai demokrácia a visszájára forduljon számára. Előbb huszadmagával a kisgazdapártból zárták ki, majd kisgazdából nagygazdává, ne mondjuk, kulákká minősült. Mindemellett még a nyolcvanas évekből visszatekintve is nem titkolt büszkeséggel mondta magáról: *„még 56-ban is adóval, beadással rendben voltam"*. S továbbá, hogy *„60-ig minden barázda földem megvolt"*. Pedig a kettő között – épp az általam hajdanán kutatni kívánt 1956. októberi böszörményi értelmiségi gyűlés utóhatásaként – meggyűlt a baja előbb (1957. május 1-jét megelőzően) a helyi rendőrséggel *(„rajtam nem ütött senki se, egyet se, csak itt ez a demokratikus ember")*, s Debrecenbe is többször berendelték *(„az ávó pincéjében fél hónapot húztam le")*, de ott nem bántották. A sors szeszélye (vagy fintora), hogy a család úgy tudja, hogy Bagossy Imrét a még böszörményi gimnazistaként megismert Kállai Gyula intervenciójára engedték el Debrecenből, miután kiszabadítása érdekében Zsuzsa lánya Pestre utazott hozzá, közbeavatkozását kérve. Perre nem is került sor, pedig még az is felrémlett, hogy az értelmiségi gyűlés után nála zajló beszélgetések miatt az összeesküvés előkészítését is a nyakába varrhatják.[17] A pályaív így nem is ezzel, hanem a kolhozosítás-

[15] Guido Romanelli (1876–1973) 1919-ben alezredesként az olasz misszió vezetője, 1938–1943 között az Olasz–Magyar Bank elnöke. Lásd Szabó, 2005. http://www.zmne.hu/kulso/mhtt/hadtudomany/2005/3/2005_3_15.html (letöltés: 2014. márc. 28).

[16] Interjú Bagossy Imrével (1983).

[17] A hajdúböszörményi értelmiségi gyűlésről lásd Kövér, 1998. 256. Újabban: Varjasi, 2006.

sal tört meg az elbeszélésben. Akkor már nem nagyon lehetett mit tenni: *„akkor már kutya járt a kertben"* – ahogy ő maga érzékletesen megfogalmazta.[18] De még ekkor is maradt benne a civil kurázsiból. Amint arra a kérdésre vártam tőle választ, hogy ott dolgozott-e, vagy nyugdíjas lett, ma is látom a szemében a hamiskás fényt: *„Nem tudtam én dolgozni, hát gyenge fizikumú ember voltam."* Orvos atyjafiaitól szerzett igazolásokkal sikerült elkerülnie, hogy „maga ura parasztként" a más földjén kelljen robotolnia. Úgynevezett pártoló tag lett. A maga portáján persze tovább szorgoskodott. *„Erősödtem azóta"* – hunyorított hozzá. Egyedül fiának, aki szintén Imre névre hallgatott, mint ebben a famíliában negyedíziglen immár mindenki, sikerült 10 köblös kiadott földjével kimaradnia a téeszesítésből.

*

A két vázolt életút között semmilyen közvetlen érintkezési pontról nem tudok, történetünk főszereplői sohasem találkoztak. Életpályájuk még plutarkhoszi értelemben, tetteik alapján sem tekinthető párhuzamosnak. A nem egészen egy évtizednyi korkülönbség ellenére szoros értelemben egy generációhoz sem tartoztak, pályájukat meglehetősen éles szocializációs cezúraként választotta ketté az első világháború, aszerint, hogy felnőtté válásuk már a háború előtt bekövetkezett-e, avagy sem. Erdei Ferenc elhíresült „többes társadalom-elmélete" szerint még az is kétséges, hogy egyazon társadalomhoz tartoztak-e. Schnürmacher bizonyára a „polgári középosztályban" kapott volna pozíciót, Bagossy Imrével Erdei sem könnyen boldogult volna, hiszen ama – mellesleg a kispolgárság taglalása kapcsán elhangzó – besorolását igen nehezen viselte volna, miszerint „a parasztgazdaság nem fejlett úgy ki, hogy polgári üzemmé lehetett volna, tehát lemaradt az alsó társadalom konzervatív népi termelőhelyének".[19] Bagossy Imre egyszerre volt innovátor a gazdálkodásban, konzervátor a társadalom mikroszintjén és reformátor a politikában – erre a problematikára a társadalomtörténetnek ma sincs érvényes felelete.

Mit tegyünk, ha mégis úgy érezzük – az életükhöz kihívást intéző korszak, a 20. század azonosságán túl –, szoros belső rokonság tartja össze a két élettörténetet. S ez nézetünk szerint nem csak azért lehetséges, mert visszatekintő elbeszélésük rögzítésekor mindketten bölcs idős emberek módjára, kellő távolságból és belátással szemlélték saját történelmüket. De talán nem is mi teremtjük meg önkényesen a párhuzamot.

[18] Interjú Bagossy Imrével (1983). *„Nem tudtak mit csinálni velem, mert beléptem. Hát mondom: belépek. Mert azt mondták az ávósok, hogy ők hárman megesküsznek rám, hogy Tsz-ellenes magatartást tanúsítok, aztán hát azután 3 év jár."*

[19] Erdei, 1980. 342.

Első látásra a közös történet lényege csak abban tűnik fel, hogy bár szinte mindenükből kifosztotta őket a század, a nyolcvanas években, visszatekintve, egyetlenegyszer sem panaszkodnak. Amikor a felnőtté válás utáni felívelő korszakukról emlékeznek, akkor a legtermészetesebb módon azt emelik ki, amiben másként jártak el, mint a többiek. S bár az idő kezelése sokszor tétova – ki emlékszik már ennyi idő múlva az évek kronológiájára –, a dolgokkal kapcsolatos magatartás képe nem fakult meg. *„Arra már nem emlékszem, hogy hányban történt, de az biztos, hogy ½ százalék volt a provízióm. Ez alapján könnyen azonosíthatod a tranzakciót"* – bízta rám a történész munkáját barátságosan Tárai úr. S ez bizonyára a szerződéses hizlalás vágási haszna kapcsán sem lett volna másként, ha Imre bácsit megkérdezem. Gondoljunk a két szereplő válsággal kapcsolatos gazdasági magatartásának hasonlóságaira, ahogy kreatív válaszokkal próbálják elhárítani a pénzügyi, illetve agrárdepresszió szorítását. Természetesen a hangsúlyok máshova esnek, itt már nem csak életkorsajátos az eltolódás: Schnürmacher Pál a harmincas években már erős defenzívába kényszerült, bár nem annyira a válsággal, mint inkább az állami intervencionizmussal szemben. Bagossy Imre viszont épp az állami beavatkozás idején teszi meg a leghatározottabb lépéseket a kommercializáció irányába, s még nem sejti, hogy számára – alig egy évtizednyi fáziskéséssel – ez lesz az utolsó nagy konjunktúra. A 20. század embere nem tudta távol tartani a nagypolitikát magától, akár kerülte az aktív politizálást, akár – aktív helyi résztvevőként – megperzselődött általa. Amikor már mindketten csak védeni próbálták mindazt, amit addig elértek, akkor sem adták meg könnyen magukat. S amikor a „fizikai megsemmisülés" vagy a „börtön" fenyegette őket, akkor is tartogattak még valami muníciót a tarsolyukban. Végső soron mindketten azzal tették életpályájukat (annak elbeszélését) egyénivé, hogy nemcsak ellenálltak az emberi életekre rátelepedő hatalmi politikáknak, hanem vagy eszközül használták azokat mindennapi életcéljaik megvalósításában, vagy mindenükből kiforgatva, legyűrve, egzisztenciájuk fenyegetettsége idején is leleményességgel, ravaszsággal, s ha kell, egy utolsó kacsintással túljártak a század ordas eszén. Ez az „Eigen-Sinn" az, ami mindkettőjükben individuális, de ez egyúttal vitathatatlanul rokonszenves közös vonásuk is. Ebben rejtezkedik az a kulcsmozzanat, ami miatt élettörténeteik rekonstrukciója (és természetesen más, teljes élettörténeteké) nagyobb intellektuális kihívást jelent számomra, mint a 20. század agyonpolitizált makrotörténelme – „úgy, ahogy valójában volt".

Családtörténeti mintázatok

KRASZNAY PÉTER ÉS CSALÁDJA. MNL SZSZBML XV. 33.

BEKERESZTELKEDŐK*

Társadalomtörténeti adalékok arról, hányféle asszimiláció lehetséges egy famíliában

A 19–20. századi vallásváltásokat a korabeli gyakorlat és ennek megfelelően a szakirodalom is a vizsgálat előterébe állított felekezettől és az „áttérés irányától" függően hol „kitérésnek", hol „betérésnek" nevezte el. Magától értetődőnek tűnik, hogy ha egy keresztény egyházközség anyakönyvében a megkeresztelkedett áttérők anyakönyvét vizsgáljuk, akkor „betérőkről", ha az izraelita anyakönyvben a felekezetet elhagyókra vonatkozó bejegyzéseket kutatjuk, akkor „kitérőkről" beszélünk.[1] A fenti pragmatikus nézőpont azonban ritkán áll önmagában. Az áttérés kérdése tágabb keretbe, az asszimiláció/disszimiláció fogalomkörébe illeszkedik. Karády Viktor például az asszimilációs folyamat végső fokaként interpretálta a „kitérés" aktusát.[2] Hasonló végkövetkeztetésre jut, bár sokkal árnyaltabb megfogalmazásban Konrád Miklós.[3] Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az ún. „kitéréstörténet" a társadalmi makrofolyamatot a történelmi időtengelyen individuális lépések sorozataként fogja fel, miközben valójában már maga az elnevezés is sokkal inkább a disszimilációról szól, mint az asszimilációról, ráadásul úgy, hogy nincs igazi társadalmi kötőanyaga, nincs családi-egyéni története.

Amikor az alábbiakban egyetlen család több nemzedékén keresztül próbálom bemutatni a „bekeresztelkedés" sokféleségét, épp a társadalmi kapcsolatok sűrűjébe szeretnék bepillantani. A Stern/Szterényi családról lesz szó, s maga a famíliа egyáltalán nem ismeretlen a történetírás számára. A legtöbbet talán Szterényi Józsefről, a gazdaságpolitikusról írtak, vagy ígértek írni.[4] Ő saját önélet-

* Eredeti változata elhangzott a Hajnal István Kör 2011. augusztusi győri konferenciáján.

[1] Welker, 2006. 147*. Ennek némiképp ellentmondani látszik, amikor pár oldallal később a szerző a zsidó áttérések esetén, szintén a korabeli szóhasználatra utalva, idézőjelben, „kikeresztelkedésekről" ír. Uo. 150. A *Korall*ban megjelent tanulmányában viszont már a címben is „zsidó betérésekről" értekezik. Welker, 2007. 94. A fogalomválasztás érzelmi kontextusáról lásd Halmos, 2008. 168–169.

[2] „A »kitérés« is a voluntarista asszimiláció egy formája, tulajdonképpen határesete volt, hiszen a zsidó felekezeti státus formális feladásával mintegy a »zsidósággal« való végleges egyéni szakítást fejezte ki." Karády, 1997. 132.

[3] „[...] a zsidóság fennmaradása szempontjából, a zsidó vallás elhagyása alapvető cezúra volt és maradt: a kitérés melletti döntés, ha a konvertitára nézve nem is feltétlenül a véget, de leszármazottjait tekintve a vég visszafordíthatatlan kezdetét jelentette." Konrád Miklós, 2010. 45.

[4] Varga László az állami ipartámogatás kapcsán vázolta pályaívét. Varga László, 1978. 673–674. Szávai Ferenc már 2006-os bibliográfiájában hirdette a készülő biográfiát. Balaton Petra dol-

írást is hagyott maga után, amelynek azonban az a legsajátosabb vonása, hogy a személyes történet jóformán teljesen hiányzik belőle.[5] Korábban magam is a legtöbbet Józsefről, a gazdaságpolitikusról olvastam, s csak Tiszaeszlár kapcsán került látókörömbe bátyja, Bertalan antiszemita publicisztikája, akiről jellemző módon korábban csak mint egy adóreformról írott pamflet szerzőjéről volt tudomásom.[6] Hogy írnom kellene erről a családról, azt a Hajnal István Kör konferenciafelhívása nyomán határoztam el, amikor tájékozódás közben azt tapasztaltam, hogy Fenyves Katalin a kérdést alaposan körüljáró, frissen megjelent kötetének névmutatójában sem szerepel a család neve.[7] Vajon mi lehet ennek a már felvezetésében is bonyolultnak tűnő históriának a hátterében?

NEMZEDÉKEK

A nagyszülők

A család mindkét ágon rabbinikus ősöktől származott. Az apai nagyapa nevére és születési-halálozási dátumaira csak fia egyik írásában bukkantam rá, aki német fordításban közölte apja végrendeletét.[8]

- Jakob Löw *Stern*, rabbi (1780–1863)

Az anyai nagyapa sokkal ismertebb, sőt gyászjelentéséből az egész családi hálózatot rekonstruálni lehet.[9]

- Hirsch Bär *Fassel* rabbi Morvaországban, Boskovitzban 1802-ben látta meg a napvilágot, és 1883-ban Nagykanizsán hunyt el. A pozsonyi jesivában tanult, Szófer Mózes tanítványa volt. 1836-ban Prossnitzban (Morvaország) Schwab Löw utóda lett. Feleségét Josefine Arnsteinnek hívták. Hirsch Fassel 1851-ben foglalta el főrabbiként Löw Lipót helyét Nagykanizsán. A bibliográfiák számon tartják nemzetközi hírű talmudjogi munkásságát.[10] Amikor 1872-ben veje,

---

gozatát, amely elsősorban erdélyi szerepét elemzi, kéziratban volt módom olvasni (Balaton, Szterényi pályafutása, 2011), amiért ezúton is köszönetemet fejezem ki. Azóta a tanulmány átdolgozott, végleges változata is megjelent: uő, Levéltári Közlemények, 2011. 146–176.

[5] Szterényi József, 1925. Ahogy halála után egyik méltatója írta róla: „nem ő a hőse saját memoárjának". Lengyel Géza: A szerencse fia. *Ujság*, 1941. febr. 21. A sajtóvisszhang rekonstrukciójában – mint mindig – nagy segítségemre volt a PIL Révész-gyűjteménye.

[6] Szterényi Bertalan, é. n. Bertalan, mint az „antiszemita konvertita" példája Konrád Miklósnál is terítékre kerül. Konrád Miklós, 2010. 22–23.

[7] Fenyves, 2010. A családnévváltozás ténye (Stern/Szterényi) azonban a szövegben felsorolásszerűen több helyütt is előfordul. Uo. 175–178.

[8] Stern A., 1874. 101.

[9] OSZK Mikrofilmtár FM 8; Haláláról az Egyenlőség is tudósított: Fassel B. Hirsch. *Egyenlőség*, 1883. dec. 30.

[10] Zsidó Lexikon, 1929. 262.

Stern Albert könyvét neki ajánlja, akkor az előjegyzői listán jól azonosítható a Fassel rokonság térbeli szóródása: két fia (Friedrich és Jakob) Prossnitzban, egy fia (Sigmund) Brünnben él. Vejei: Heinrich Auspitzer brünni, dr. Politzer Simon orvos varasdi, dr. Sonnenschein Solomo rabbi pedig St. Louis-i lakos.[11]

A szülők

Az após 1883-as gyászjelentésén megtaláljuk az általunk vizsgált vőt is:

- *Stern* Albert (Nagykanizsa, 1826 – Buda, 1888) a pozsonyi és óbudai jesivákban tanult. Felesége, Julia révén került a Fassel családba. 1851 és 1865 között Lengyeltótiban rabbi volt, majd Újpest főrabbija lett 1867-tól 1884-ig. Az 1868/69-es országos izraelita kongresszuson Pest megye pilisi járását képviselte. Ekkoriban a váci járás tanfelügyelői tisztét is betöltötte.[12]

STERN ALBERT
MNM Történeti Fényképtár

Az ifjú vő munkásságával igyekezett méltó lenni az ipa hírnevéhez, a vallásreform és a magyarosodás korai híveként vált ismertté. Ez utóbbi ténykedését két műve tette különösen nevezetessé.[13] 1881-ben öt gyermekével (Bertalan, Hugó, Eugenia, József, Leó) nevét Szterényire magyarosította.[14]

A Stern/Szterényi családfa általunk ismert harmadik generációjának bemutatását a leányokkal kezdjük.[15] Annál is inkább, mert a névváltoztatás alkalmával nem szerepel a felsorolásban Stern Albert legidősebb leánya, akiről aztán általában szokás megfeledkezni. Ő ugyanis 1881-ben már férjnél volt, ezért férje (magyarosított) nevét viselte.

[11] A rokonság fokát az 1883-as gyászjelentés alapján azonosítottuk. Az előjegyzők névsorát lásd Stern A., 1872. 201–207.

[12] Zsidó Lexikon, 1929. 808. A lexikon névanyagát újabban feldolgozta Nagy Péter Tibor, 2011.

[13] Stern Albert, 1864; Szterényi Albert, A polgári házasság, 1883. Az utóbbi azon nyomban németül is megjelent. Ebben amellett érvel, hogy a vegyes házasság tulajdonképpen nincs ellentétben a zsidó házasság intézményével. Komlós Aladár tudomással bírt egy már 1861-ben megjelent, a magyarosodást pártoló munkájáról is (Stern Albert, 1861), amelyről rögvest megállapítja, hogy „rossz magyarsággal írt füzet". Komlós, 2008. 77–78.

[14] BM 19821–81. Századunk névváltozásai, 1895.

[15] A családfa összeállításánál a kiindulópont: Kempelen, 1937. I. 117.; Gudenus, 1998. IV. 67–68., illetve az OSZK partecédula-gyűjteménye (FM 8). A közelebbi és távolabbi ágak-bogok kutatásában hálával tartozom Gajáry István állhatatos baráti segítségéért. A tanulmány első megjelenése után további családtörténeti adalékokat kaptam Varga István fonyódi helytörténésztől, amit ezúton is köszönök.

Stern/Szterényi Albert és Fassel Júlia leányai

- Selma/Zelma (Lengyeltóti, 1852 – Medgyes, 1911)
  = (Újpest, 1871, izr.) Samstag/Szombati Adolf (Komárom, 1843 – Kolozsvár, 1917), állatorvos, vesztegállomás-vezető (Ósánc, Brassó vm.)
  Névmagyarosítás: 1868. Többes bekeresztelkedés: 1889, Felső-Tömös, r. kat.[16]

- Eugenia/Jenny (Lengyeltóti, 1859 – ?)
  = 1. (Újpest, 1883, izr.) Singer Ede (Győr, 1857 k. – ?) könyvelő
  = 2. r. kat. (Budapest, 1906) Zsille Lajos (Nebojsza, Pozsony m. 1861 – ?) postatiszt, felügyelő[17]

A Stern/Szterényi fiúk[18]

- Berthold/Bertalan (Lengyeltóti, 1855 – Budapest, 1925)
  újságíró, magántisztviselő, bányatulajdonos
  Bekeresztelkedés: Újpest, 1884, r. kat.
  = (Budapest, 1908) Vuk Jolán (1880–?) r. kat.[19]

- Hugó (Lengyeltóti, 1857 – Budapest, 1909)
  V. ker. főgimn.; Budapest, egyetem: természetrajz–vegytan szak, doktorál: 1882; gimn. tanár
  Bekeresztelkedés: Budapest, Belváros, 1886. r. kat.[20]

- József (Lengyeltóti, 1861 – Budapest, 1941)
  újságíró, iparfelügyelő, államtitkár, miniszter
  = ref. (Brassó, 1889) özv. ákosdi Makoldy Ida, ev. (Brassó, 1847 – Budapest, 1927)[21]

[16] BFL XXXIII. 5. Újpest izr. A család a névmagyarosításkor a Szombati név viselésére kapott engedélyt, de a családfő halálakor a gyászjelentésen már a Szombathi változat szerepel. OSZK Mikrofilmtár FM 8.

[17] A megözvegyült Jenny második házastársára lásd Budapest IX. ker., 1906; továbbá BFL IV. 1405. Választói névjegyzék, 1935. 171. körzet.

[18] MNL OL Mikrofilmtár A 3508 Lengyeltóti izr.; BFL XXXIII. 5. Anyakönyvi másodpéldányok: Újpest izr.; Újpest r. kat.

[19] BFL Mikrofilm VII. ker. Ház. ak. A 671.

[20] https://familysearch.org/search/record/results#count; BFL Mikrofilm VIII. ker. Hal. ak. A 805.; Zsidó Lexikon, 1929. 869.

[21] Ezúton mondok köszönetet Nagy Botond anyakönyvi fotómásolataiért, amelyeket Szterényi József házasságáról Brassóban készített.

- Leó (Újpest, 1869 – ?) hivatalnok, ügynök
  M. kir. Folyam- és Tengerhajózási Rt. (Silistria, Rahovo, Bulgária)[22]
  Bekeresztelkedés: Budapest, Terézváros, 1888. r. kat.

A három nemzedék folytatásaként s a későbbiek megértése céljából legalább két ágon utalnunk kell az *unokák és dédunokák* generációira is.

Szombathi Adolf és Stern Zelma leszármazottai

- Etelka (Újpest, 1872 – ?) = Balázs Károly állatorvos
  - dr. Balázs Mária, r. kat. (Kézdivásárhely, 1900 – Bécs, 1985) okleveles közgazda, műegyetemi tanársegéd
    = dr. Paál Andor (Gyergyószentmiklós, 1895 – ?), rendőrkapitány
- Szombathi Sándor = Szűz Józsa
- dr. Szombathi Béla = Pilászy Mária

Szterényi József és Makoldy Ida utódai

Szterényi József Makoldy Ida második férje volt. Az asszony első férjével, az evangélikus Lupini Károly megyei írnokkal (1832 k. – Brassó, 1887) 1871-ben kötött házasságot. Ebből az első házasságból egy fiúgyermek született:

- Lupini Sándor (Brassó, 1873 – Budapest, 1938), akinek neve örökbefogadás és névváltoztatás által 1893-ban változott Szterényire.[23] Az uralkodó a fogadott fiúra is kiterjesztette a bárói címet 1918-ban.
  = Dobál Margit (1881. k. – Budapest, 1936) r. kat.
- ifj. báró Szterényi Sándor (Budapest, 1902 – Budapest, 1944) r. kat.
  = (1934) kissztankóczi Gyurkovich Margit (Budapest, 1904 – Budapest, 1989)

[22] Magyarország tiszti cím- és névtára, 1909. 307.; 1916. 375.; https://familysearch.org/search/record/results#count

[23] MNL OL K 150 BM 18 842 – 1893.

KONFLIKTUSOK

Az *apa, Albert* konfliktusokat gerjesztő személyiség lehetett, erről először egy 1878-as perbeli védőbeszédéből értesülünk. A zsidó rituális válás ügyében a budapesti fenyítő törvényszék előtti védekezésére azért került sor, mert a pesti és az óbudai rabbi nyilatkozott ellene, ugyanis Újpesten a zsidó rituális válás után (polgári válás nélkül) második házasságok köttettek. Úgy tűnik, hiába hozta érvül az elmúlt évtizedből számos helység rituális válást tanúsító levelét (Bácska, Baranya, Bihar, Fehérvár [sic!], Pest, Somogy, Zala és Zemplén megyékből), a magyar kormány is törvényellenesnek tekintette az ún. „proselyt-házasságokat" [sic!].[24] Pár évvel később saját hitközségével keveredett viszályba. Az újpestiekkel kibontakozó konfliktus menetébe az Országos Izraelita Iroda is beavatkozott, s az Iroda elnökével, Schweiger Mártonnal vívott csatározás a rabbi eltávolításával ért véget.[25] Úgy érezte, nem maradt más választása, mint saját reformegyházat alapítani. Ebben a kérdésben már nemcsak az Iroda elnökével, hanem az Országos Rabbiképző tekintélyes tanáraival, Bloch Mózessel és Bacher Vilmossal is összeütközésbe került.[26] Az alakuló egyház kátéjának előszavaként közzétett brosúra már radikális jövőképet vázolt: „A haladás skálája tehát: a haszidimból lesznek orthodoxok, az orthodoxból haladók, a haladókból reformáltak."[27] A felekezeti ellenzés dacára a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztertől megkapta a budapesti egyház-alapítási engedélyt.[28] Szterényi Albert végül egy budai elmegyógyintézetben fejezte be földi pályafutását 1888-ban, és a Salgótarjáni úti temetőben nyugszik.[29]

[24] Szokás volt, hogy a ciszlajtán interkonfesszionális törvény alapján a magyarhoni keresztények Ausztriában zsidóságra tértek át, aztán nálunk honi zsidókkal házasságot kötöttek. Stern Albert, 1878. 5–6. A polgári házasság hiánya miatt a válás utáni dilemmát így fogalmazza meg: „Hová menjen az izraelita honpolgár, ki kezében hordja a törvényhatósági végzést, hogy házassága fel lett bontva; hová menjen ez az egyén új törvényes házasságot kötni? Hiába fáradozik a zsidó lelkészhez, ez visszautasítja. A lelkészt kényszeríteni nem lehet, hogy hitvallása törvénye ellen esketést végezzen. A polgármester nem segíthet rajta, mert civilházasság nem létezik e hazában." Uo. 9. A probléma egészéről részletesen lásd Nagy Sándor, 2012.

[25] Szterényi Albert, Több rendbeli vád, 1883. A konfliktusban meghatározó szerepet játszhatott a rabbi polgári házasságról vallott nézeteinek közzététele. Szterényi Albert, A polgári házasság, 1883.

[26] A magyar zsidó reform-egyház története. *Egyenlőség*, 1886. jan. 17.

[27] Szterényi Albert, é. n. [1885]. 13. A brosúra saját kiadásában jelent meg, lakhelyül a VII. ker. Király u. 105. számú házat jelölte meg.

[28] Az ellenzés dacára Trefort Ágoston 1885. dec. 19-én aláírta az engedélyt (VKM 49 255/1885). Lásd *Egyenlőség*, 1886. jan. 17. Az *Egyenlőség* cikkírója úgy tudta, hogy „egyetemi hallgatókból csoportosul a hívők száma". Komor Gyula: Reformatio. *Egyenlőség*, 1886. jún. 6. Lásd még Komlós, 2008. 124–125.; Konrád Miklós, 2010. 122.

[29] Ezt Venetianer Lajos, aki egyébként Szterényi egyik utóda lett az újpesti rabbihivatásban, közölte a *Jewish Encyclopedia* 1905-ös kiadásában. http://www.jewishencyclopedia.com.

A *legidősebb fiú, Bertalan* körül támadt viharokat aligha lehet elválasztani az apa konfliktusaitól. Az előzményekhez tartozik, hogy 1882–1883-ban *Ujpesti Közlöny* néven egy hetilap jelent meg a Pest környéki községben, amelynek egyik szerkesztője Szterényi József volt, s fivérei, Bertalan és Hugó is rendszeresen írtak a lapba.[30] Ebből az újságból is értesülünk a helyi rabbi és a hitközség közötti „súrlódásokról", igaz, ez a hír még inkább a reményről szól, hogy a konfliktus elsimítódhat.[31] A hetilap azonban hamarosan megszűnt, s mint láttuk, a hitközséggel való konfliktus nem oldódott meg. Ebben bizonyosan szerepet játszott, hogy közben, az eszlári per kiélezett légkörében nagy feltűnést keltett, amikor a legidősebb fiú, Bertalan sajtópolémiába, sőt perbe keveredett az újpesti izraelita hitközség volt elnökével. Az előzmények után ez még nem tűnne különösnek, de Szterényi Bertalan írásai Verhovay Gyula lapjában, a *Függetlenség*ben láttak napvilágot.[32]

Alig pár nap múlva a *Függetlenség* Nyílt tér rovatában Szterényi Bertalannak Nyílt levele jelent meg, amelyből arról értesülünk, hogy Bertalant apja kitagadta, s öccse, Hugó is elhatárolódott tőle. Érdemes a levelet szó szerint közölni: *„Kedves atyám! jó anyám! Önök, mint hírlapban is jónak látták közzétetni, megtiltották nekem, hogy házuk küszöbét többé átlépjem. Megvallom, szívből sajnálom, de elveimet, melyekben tántoríthatlan* [sic!] *vagyok, azért feladni nem fogom. A mit írtam eddig és a jövőben még írni fogok, azt teljes öntudattal tettem, fogom is tenni és tetteimért úgy önök, mint isten és emberek előtt a felelősséget magamra vállalom, a következményeket elviselni fogom. De a mennyiben önök a zsidóság részéről az én bűneimért – ha egyáltalán olyanok volnának – feleletre vonatnának, vagy újabb galádnál galádabb támadásoknak lennének kitéve és önökre is, mint reám, gyalázatosan förmednének és nemtelen bosszú után szomjuznának* [sic!], *úgy legyenek meggyőződve arról, hogy én mint önfeláldozó gyermekük, legszentebb kötelességemnek fogom ismerni, oldaluk mellett mindaddig harcolni, míg erőm a küzdelmet kibírja. És ha a zsidó önkény, brutalizmus, erőszak, szívtelenség és lelketlenség létérdeküket még inkább fenyegetné, mint az már egy év óta örökösen veszélyeztetve van, úgy megnyugtató reményem az, hogy meg fogja önöket védelmezni és oltalmazni a világos és pártatlan törvény, az a törvény, mely szülőket nagykorú és független gyermekükért felelősségre nem vonja, az a törvény, mely kivételt nem tesz, hogy zsidók-e azok, kik ártatlan, becsületes, érdemes és tudományosan megőszült hivatalnokukat ok nélkül lehetetlenné és tönkre tenni akarják. Öcsém, dr. Szterényi Hugó tanárnak majd más úton fogok sértő szavaiért felelni. Gyermeki szeretet és üdvözlettel Szterényi Bertalan."*[33]

[30] Szterényi József már iskolásként az 1877-ben megalapított Ujpesti Ifjúsági Önképzőkörben fontos művelődési missziót teljesített. 1878. márc. 31-én például a Kör elnökeként felolvasta *A hazaszeretet körülírása* című művét. Ugró, é. n. [1930] 455. Tapintatos homály fedi, hogy Szterényi Józsefnek milyen végzettsége volt, de hogy egyetemre nem járt, az bizonyosnak tűnik. Vö. Újpest lexikon, 2002. 494.

[31] Örömhír. *Ujpesti Közlöny*, 1883. jan. 7.

[32] Szterényi Bertalan: Az antiszemitizmus kérdéséhez. *Függetlenség*, 1883. dec. 4.

[33] *Függetlenség*, 1883. dec. 6.

Valójában a Nyílt levél szinte felszakította a zsilipeket, s megindította Bertalan antiszemita publicisztikájának áradatát.[34] Közben az újpesti konfliktus még inkább elmérgesedett. 1883. december 16-án éjjel Szterényi Bertalant tettleg bántalmazták, s miután Szterényi felismerte támadóját, feljelentést tett, nemcsak ellene, hanem vélelmezett felbujtói, a hitközségi elöljárók ellen is.[35] Bertalan nem az a fajta ember volt, aki megállt félúton. 1884 nyarán Újpesten a családban elsőként felvette a római katolikus vallást, s tettét a *Függetlenség*ben nem mulasztotta el eszmeileg is „megalapozni".[36] A konfliktus további terjedéséhez járult hozzá, hogy 1884. augusztus végén *Ujpest* néven hetilapot indított.[37] A lapból 1884 végéig tizennyolc szám jelent meg, majd 1885 január–februárjában újabb nyolc, végül átmeneti szünet után május végén és júniusban még négy szám. Közben Szterényi Bertalant a zsidó hitközségi elöljárók által indított becsületsértési perben bírságra, illetve fogházra ítélték, amit, pénze nem lévén, le kellett ülnie.[38] Közben a felelős szerkesztők folyton cserélődtek, s bár szabadulása után Szterényi Bertalan visszavette és újraindította a lapot, nem tudta sokáig fenntartani, így az 1885 júniusában megbukott és megszűnt.

A történet egyszerű és világos, de a mi családtörténeti szempontunkból a figyelmes olvasó az újság utolsó oldalán publikált szerkesztői üzenetekben további adalékokra bukkan. Először csak az tűnik fel, hogy 1884 őszén a szerkesztő Szterényi Leónak üzen, Brassóba: *„Szombatiéknál töltött pár napi élményt jó lesz leírni és mi majd elbeszélés formába fogjuk azt önteni, hogy az név alatt közölhető legyen."*[39] A családfa ismeretében nyilván kisöccse, az 1869-ben már Újpesten született Leó tett látogatást legidősebb nővéréénél, s első szárnypróbálgatásra biztatja a szerkesztő báty. 1885 közepén, közvetlenül a szabadulás után más hangvételű üzenetek mennek Brassóba, névtelenül címezve: *„A vád igaztalan, azt a jó Isten tudja. Nem írhattam én senkinek, annyira tartattam sakkba.* [sic!] *– Köszönöm. Adandó alkalommal ha időm lesz és még valami* [...] *akkor viszonozni fogom. Remélni szeretem, hogy boldogulni fogok, ami ha nem sikerül, mi természetesebb, kereket kell majd oldanom. – Megfogyva van az erőm bár, de azért kielégítő az egészség. – Különben*

[34] Szterényi Bertalan: A zsidók vagyonszerzési módja. *Függetlenség*, 1883. dec. 11.; 1884. jan. 10.; 1884. jan. 20. Hogy Bertalan antiszemita retorikája mennyiben tér el a *Függetlenség* egyéb cikkeinek hangvételétől, az külön elemzést érdemel.

[35] A támadó háromnapi elzárást kapott, de az állítólagos felbujtókat bizonyíték hiánya miatt felmentette a IV–X. kerületi járásbíróság. Törvényszék. *Függetlenség*, 1884. márc. 9. Támadóiról Szterényi előszeretettel „gyilkosaiként" cikkezett. *Ujpest*, 1885. febr. 1.; 1885. jún. 7.

[36] Szterényi Bertalan: A kereszténység és a zsidó vallás. *Függetlenség*, 1884. aug. 5.

[37] Befejezett tényként utal a szülői kitagadásra a hetilap 4. számában. Nyilatkozat. *Ujpest*, 1884. szept. 21.

[38] A lap tudósítása szerint 1885. febr. 2-án kezdte meg büntetését. Palotay Ákos: Ujpest martyrja. *Ujpest*, 1885. febr. 22.

[39] Szerkesztői üzenetek. *Ujpest*, 1884. nov. 9.

ahogy kellemes időt szakíthatok írok levelet, addig is szívből üdvözlet."[40] S az utolsó számban a keserű búcsúszavak, ismét csak Brassóba: „*Tudod már most mi a hála?! – ha nem tudod, úgy tudd meg, hogy az semmi más, mint a bukás. – De hát ilyen az újpesti nép. Ha lehetséges és nélkülözni tudsz, akkor úgyis tudod, hogy mire van szükségem. – Elvárom már mielőbb. Üdvözöllek.*"[41]

Mivel nincs megnevezve, hogy kinek szólnak a Brassóba küldött üzenetek, csak találgathatunk. Leó öccsének már aligha. Talán sógorának, Szombatinak? Ezt sem támasztja alá sok érv, hiszen az öcsnek szóló novella-biztatásban legfeljebb közvetett utalás vonatkozott rá. A legvalószínűbb megoldás az, hogy másik fivérének, Józsefnek üzent, aki 1885. január 1-jétől a *Brassó* című lap felelős szerkesztője volt.

Nem tudjuk pontosan, hogy a *harmadik fiú, József* mikor távozott Újpestről. Tény, hogy az ő lapja, az *Ujpesti Közlöny* valamikor 1883. január után szüntette be működését. Az ismert, hogy először 1884-ben Sepsiszentgyörgyön, a *Nemere* című lapnál újságíroskodott.[42] Dr. Weisz Ignác ügyvéd, az izraelita hitközség elnöke hívására érkezett Brassóba, hogy egy hetente háromszor megjelenő magyar nyelvű újság, a *Brassó* felelős szerkesztője legyen. Jellemző „apróság", hogy a város régi német nyelvű sajtótermékében, a *Kronstädter Zeitung*ban egyszerűen „Magyarisches Judenblattnak" nevezték az újonnan alapított rivális magyar újságot.[43] Itt kezdett felfelé ívelni Szterényi József karrierje. Ügyesen beilleszkedett a helyi társas életbe.[44] 1887-ben először az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) brassói fiókegylete jegyzőjévé választották, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy egyben betöltötte a titkári funkciót is.[45] A fiókegylet elnöke Koós Ferenc, királyi tanfelügyelő volt.[46] Együttműködésük minden területen igen szoros lehetett.[47] Mint ahogy a feszültségek kirobbanását is együtt kellett elszenvedniük: 1889. október 28-án a brassói EMKE-gyűlésen kitört botrány után mindketten lemondtak tisztségükről. A beszámoló után Moór Gyula evan-

[40] Szerkesztői üzenetek. *Ujpest*, 1885. máj. 31.

[41] Szerkesztői üzenetek. *Ujpest*, 1885. jún. 21.

[42] Balaton, Levéltári Közlemények, 2011. 148.

[43] Nyilatkozat. *Brassó*, 1888. jún. 30.

[44] A város „magyar társadalmi életének" finom rajza Koós, 1890. II. 477–483.

[45] *Brassó*, 1887. okt. 25. Melléklet. Még az év novemberében Kolozsvárott az EMKE igazgatóválasztmányának jegyzője is lett. *Brassó*, 1887. nov. 15.

[46] Koós Ferenc (1828–1905) korábban, 1855 és 1869 között a bukaresti szórványmagyarság református lelkésze volt, de Czelder Mártonnal való konfliktusa miatt távoznia kellett onnan. Szinnyei, IV. 1899. 947–953.; Gulyás, XVI. 1995. 994.; Zoványi, 1977. 335–336.

[47] Amikor a lap szerkesztője „erősen megrongált egészsége és különösen nagy fokú idegbaja némi enyhítésére" 10-12 napra a Fekete-tenger-parti Constanţába utazott, távollétében Koós helyettesítette. *Brassó*, 1888. szept. 6. De együtt találjuk őket 1888 végén, amikor a brassói reformátusok közgyűlése templomépítési határozatot fogadott el. *Brassó*, 1888. dec. 25.

gélikus esperes indított támadást Szterényi ellen (az ürügy formai volt, de amennyire meg lehet ítélni, leginkább az hajtotta, hogy alelnök szeretett volna lenni), aztán pedig a magyar dalárdát kritizáló írása miatt az őt hajdan Brassóba hívó dr. Weisz is Szterényi ellen fordult. A felekezeti-etnikai konfliktusokkal terhelt közegben a román *Gazeta de Transilvania* karolta fel a Szterényi elleni vádakat, többek között kimondva azt is, amit a többiek nyíltan nem hangoztattak, hogy tudniillik Szterényi „zsidó volt".[48] Ebben a közegben talán jobban érthető, hogy Szterényi bekeresztelkedőként miért inkább a református felekezetet választotta, miközben Lupini nála mintegy másfél évtizeddel idősebb evangélikus özvegyét feleségül kívánta venni.[49]

Lehet, hogy az is szerepet játszott az ellene indított offenzívában, hogy közben, 1889 szeptemberében Baross Gábor iparfelügyelővé nevezte ki. De nem engedték meg neki, hogy családi okokra hivatkozva ebben az új minőségében Brassóban maradhasson.[50] Az irodalomban visszatérő toposz, hogy Baross intézte el számára azt is, hogy felmentést kapjon a kvalifikációs törvény hatálya alól.[51] Mindenesetre a hű fiú erdélyrészi királyi iparfelügyelőként, egy utolsó gesztussal, immár Budapesten 1890-ben egy 100 forintos EMKE-alapítványt tett atyja, „néhai Szterényi Albert emlékére". Ekkor egy szédületes ívű hivatalnoki-politikusi karrier indult be, egészen a miniszterségig, amely során csaknem mindent elért, ami ezen a pályán elérhető (kivéve azt, hogy végül csak a designált miniszterelnökségig vitte). Életútját a 20. század összes lexikona ismerteti. De ezt a nagy ívű életpályát rendre elkísérték a botrányok, korrupciós vádak is, például államtitkársága idején a dalmát vasutak ügyében felmerült korrupciós vád.[52] A Monarchia bukása után is rájárt a rúd: az utolsónak kinevezett bárót Károlyiék internálták, a Tanácsköztársaság a Gyűjtőfogházban tartotta. S a világgazdasági válság idején is újabb kínos „ügyekben" kellett védekeznie.[53]

A felsorolt konfliktusok végén már csak egyről kívánunk megemlékezni, amely Szterényi József Budapesten 1937. augusztus 28-án tett végrendeletének

[48] Idézi derekas védelmező írásában Koós Ferenc: Álláspontom. IV. *Brassó*, 1889. nov. 12.

[49] A *Brassó* egyébként szép búcsúztatót írt Lupini Károly halála alkalmából, tehát a szerkesztő nyilván korábbról ismerte a családot: „Egyenes tiszta jellem, becsületes férfiú, ki bár szerény állást foglalt el, megérdemelte a legnagyobb tiszteletet." *Brassó*, 1887. dec. 22.

[50] Balaton, Levéltári Közlemények, 2011. 163.

[51] Lengyel Géza, 1963. 72–73. A toposzt átveszi Bóra, 2000. 530.; Balaton, Szterényi József pályafutása, 2011. 17.

[52] Cieger, 2011. 154., 182. Az úgynevezett Habár-ügy kapcsán a mindenre képes, de kétségtelenül jól értesült revolverlap, a *Pesti Futár* még Szterényi Bertalant is előszedte, s kiderült, hogy a fivérek már vagy húsz éve nincsenek jóban, bár a feszültség csak most robbant ki köztük. Szterényi bátyja. *Pesti Futár*, 1911. jan. 2.

[53] *Az Est*, 1933. márc. 2.; *Népszava*, 1933. márc. 11.; *Esti Kurir*, 1933. júl. 12.

lapjairól tárul elénk:[54] *„köszönettel senkinek sem tartozom, kivéve* kis Mária húgomat, *a ki szeretetével árasztott el életem utolsó éveiben".* (Kiemelés az eredetiben.) Mint a szövegből egyértelműen kiderül, nővére unokájáról, dr. Balázs Máriáról, férjezett nevén dr. Paál Andornéról van szó. *„Saját gyermekem – sajnos – nem lévén, törvényes kötelezettség az öröklés tekintetében a köteles rész erejéig csak elhalt feleségem első házasságából származó, kívánságára általam örökbe fogadott fiára, dr. báró Brassói Szterényi Sándor nyugalmazott minisztériumi osztályfőnökre vonatkozólag áll fenn".* Ő azonban *„az utóbbi évek folyamán oly magatartást tanúsított, amely teljesen elhidegített tőle és feljogosítna arra, hogy végrendeletemből kihagyjam, ennélfogva csak közvetve, fia, ifjabb dr. brassói báró Szterényi Sándor ministeri titkár, e réven unokám útján kívánok róla mégis gondoskodni, az alábbi feltételek mellett és korlátozásokkal..."* A Vilma királynő út 35. szám alatti villa, valamint az 1930-ban vásárolt, Sárszentmihályon levő, 1140 katasztrális hold földbirtok kastéllyal tartozott a fő vagyontárgyak közé. Az unokán keresztüli örökléshez sajátos feltételt társított: *„amennyiben* [id. Szterényi Sándor] *netalán újabb házasságot kötne, csak keresztény vallásban született nőt vehet el, ellenkező esetben kizárom ezen haszonélvezeti jogából..."*

Konkrétan nem derül ki, hogy mi állt a konfliktus hátterében. A végrendelet 1937-ben kelt, még nem léteztek zsidótörvények. Még azt a feltételezést sem zárhatjuk ki, hogy idős Sándornak netán zsidó származású szeretője lett volna. A „keresztény vallásban született" kitétel mindenesetre igen szigorú stipulációnak tűnik a nem abban született József tollából.

KÖVETKEZTETÉSEK

Eredetileg két rabbinikus családból (Stern, Fassel) indultunk ki.
A Stern famíliában a névváltoztatás először 1868-ban az első, még csak leendő vőt, majd 1881-ben magát a családfőt és öt gyermekét érintette.

Bekeresztelkedésre sokféleképpen került sor: úttörőnek ezen a téren Bertalan bizonyult, 1884-ben a római katolikus hitre tért át. Még az apa halála előtt, 1886-ban lett katolikussá Hugó, aki élete végéig agglegény maradt. A II. kerületi királyi katolikus főgimnáziumba való kinevezése (1891) viszont másként aligha lett volna lehetséges. A legkisebb, Leó nem sokkal apjuk halála után szintén megtette ezt a lépést.

A magyarosított nevű vő és családja 1889-ben keresztelkedtek meg (szintén római katolikussá lettek). Jenny esetében nem ismert a betérés időpontja, de ő is a római katolikus vallást választotta, második házasságkötésekor, 1906-ban már biztosan az volt.

[54] BFL VII. 12. e. 10 150/1941. Szterényi József báró kihirdetett végrendelete.

Felekezeti értelemben tulajdonképpen egyetlen vegyes házasság köttetett (ha egyáltalán a protestantizmuson belül a református Szterényi József és az evangélikus Makoldy Ida frigyét annak kell tekinteni). Szterényi József református hitre térésének híre csak 1895-ben jutott el Lengyeltóti rabbijához. A nej első házasságából származó evangélikus gyerek mindenesetre az adoptálás után eredeti hiténél maradt, miközben mostohaapja magyar neve (és bárói címe) révén több lépésben (re)integrálódott a magyar társadalomba.

Az egész folyamat szinte érthetetlen a személyes/családi/felekezeti motívumok nélkül (gondoljunk az újpesti felekezeti belviszályra, a kitagadásig menő családi konfliktusra és a keresztény partnerekkel kötött házasságokra).

Kitapintható az állami impulzus is (a vő a határszélen vesztegállomás-vezető, a fiú Erdélyben lesz iparfelügyelő, a másik kecskeméti, aradi, székesfehérvári tapasztalatszerzés után kerül fővárosi állami főgimnáziumba tanárnak, a harmadik a Magyar királyi Folyam- és Tengerhajózási Rt. balkáni ügynökségein bukkan fel). A „nemzetépítés" különlegesen erős szerepet játszott a folyamatban.

A végeredmény elég egyértelműnek mutatkozik: keresztény családok jönnek létre (Szterényi, Szombathi, Balázs), különféle utakon beolvadva egy sokszínű és differenciált társadalomba.

Ugye senki nem gondolja komolyan, hogy képzelt lenne az asszimilációjuk?

Báró Szterényi Sándor a maga, az alulírottak és az egész rokonság nevében is mélységes szomorúsággal jelenti, hogy szeretett nagyapja

brassói báró **Szterényi József**

v. b. i. t., ny. m. kir. kereskedelemügyi miniszter,
a Felsőház tagja, a gróf Apponyi Albert Poliklinika elnöke,
Pécs, Marosvásárhely és Rákospalota díszpolgára, számos belföldi és külföldi kitüntetés tulajdonosa

folyó évi február hó 6-án reggel 1/4 8 órakor, hosszas és kínos szenvedés után, munkában eltöltött életének 80-ik évében megtért Teremtőjéhez.

A megboldogult földi maradványai folyó évi február hó 8-án, szombaton délután 3 órakor fognak a **Kerepesi-út melletti temető halottasházában** a református egyház szertartásai szerint megáldatni és a családi sírboltban örök nyugalomra helyeztetni.

Budapest, 1941 február hó 6-án.

Áldott emléke velünk marad.

báró Szterényi Sándorné
sz. kisszlankóczi Gyurkovich Margit
unokamenye

ifj. báró Szterényi József
báró Szterényi Margit
báró Szterényi Mária
dédunokái.

özv. Zsille Lajosné
sz. Szterényi Jenny
nővére.

Lakás: VII., Vilma királynő-út 35 c.

Községi temetkezési intézet központi irodája: IV., Kigyó-u. 5. Tel. 188 555. Buschmann F. utódai, IV., Molnár-u. 37

SZTERÉNYI JÓZSEF GYÁSZJELENTÉSE. OSZK Gyászjelentés-gyűjtemény

„MINDEN TEKINTETBEN MEGFELELŐ COMBINATIO..."

Egy keresztény középosztályi fiatalember párválasztási dilemmái a 19–20. század fordulóján

Max Weber a „rendi helyzet" (az amerikai szociológiában ebből lett a „státus") operacionalizált mérőszámai között első sorban szerepeltette a connubiumot, vagyis azt, hogy ki kivel házasodik.[1] Weber itt nem elsősorban történeti-jogi értelemben vett rendekre, hanem sokkal inkább „viselkedésszociológiai" rendiségre gondolt. Ha a fogalmat a 19. századi magyar történelemre vonatkoztatjuk, akkor 1848 előtt, azaz a Vormärz időszakában ez jelentheti a nemesi és polgári ifjak saját csoportjukon belüli házasodását, a 19. század második felében azonban a rendi társadalom felszámolása után nyilvánvalóan sokkal inkább a különböző hivatások vagy éppen a társadalmi-kulturális rétegek endogámiájának kifejeződéseként mutatkozik meg.

A modernizációs, vagy tágabban fogalmazva evolucionista szemléletű történetírás modellszerű fejlődési sémát is kidolgozott a párválasztási stratégiák hosszú távú alakulására. Eszerint a hagyományos társadalmakban nem az „érzelmi-affektív" viszonyok domináltak, hanem a társadalmi-gazdasági érdekek.[2] A modern társadalomba vezető átmenet során – Lawrence Stone szerint ez Angliában és New Englandben a 17. század második felére és a 18. századra tehető – az individualizmus térhódításával radikális hangsúlyeltolódás következett be ezen a téren, ugyanis a fiatalok mindinkább maguk hozták meg a döntéseket, meghagyva természetesen a vétójogot a szülőknek a társadalmilag vagy gazdaságilag elfogadhatatlan jelöltekkel szemben.[3] Az általános kép természetesen szociálisan differenciált ábrázolást kapott, amennyiben a tulajdon nagysága erőteljesen befolyásolta a gazdasági és szülői-rokoni beavatkozás lehetőségét és indokoltságát, miközben az egyes csoportokon belül számtalan típus és variáns is megjelenhetett.[4]

Egy évtizeddel később Stone, bár fenntartotta a folyamat irányáról és szakaszolásáról vallott nézeteit, jóval árnyaltabban fogalmazott: „A társadalom minden szintjén érzelem és érdek, vonzalom és számítás komplex módon összekeveredett, és az egyének és »barátaik« kívánságai között bonyolult interakció

[1] Weber, 1987. 307.
[2] Sieder, 1984. 143.
[3] Stone, 1977. 270–273.
[4] Uo. 390–395.

alakult ki. Minél feljebb állt egy társadalmi réteg a hierarchiában, annál inkább a szülők és a barátok uralták a helyzetet és kontrollálták a végeredményt; a társadalmi és gazdasági ranglétra alsóbb szintjén elhelyezkedő családoknál az egyének szabadabban hozták meg saját döntéseiket, jóllehet ez a választás nem ritkán legalább annyira alapult gazdasági számításon, mint érzelmi elköteleződésen. Csak a kései 17. században és a korai 18. században kezdett utat engedni a szülői hatalom patriarchális eszméje az affektív individualizmus új ideáljának még a legfelső társadalmi körökben is, így a kölcsönös társválasztáson alapuló [companionate] házasság először versenyre kelt, majd végül teljesen felülkerekedett az érdekbeszámításon és gazdasági előnyökön alapuló házasságon."[5] A folyamat szofisztikáltabb értékeléséhez az is hozzájárult, hogy rangos történeti antropológus szerzők sohasem tekintették kellően meggyőzőnek a fenti érvelést.[6] Az egyébként is szűkös forrásbázis, a különböző társadalmi csoportokhoz tartozó egyedi forrásként használt naplók sora sem a korai szakaszban, sem az átmenet időszakában nem támasztotta alá a tézis kronológiai linearitását.[7] S a tulajdon átadásának szokásai és az udvarlás szabályozott intézményei még sokáig biztosították a szülők számára a fiatalok ellenőrzését.[8]

Ráadásul, ha nemcsak a kora újkori és nyugat-európai átmenetre vagyunk tekintettel, hanem összehasonlító perspektívában a kontinentális Európa 19. századi változásait is vizsgáljuk, a mai irodalomban sokkal differenciáltabb nézetekkel találkozunk. Josef Ehmer, a 19. századi „burzsoá" házasságokról szólva például így fogalmaz: „Természetesen számos egyedi esetben konfliktus alakult ki a családi stratégiák, a szülői tervek és a fiatalok érzései között. A 19. századi regények tele vannak ilyen bonyodalmakkal. A történeti kutatás azonban bemutatta, hogy a családi szövetségek és az individuális szerelem nem szükségképpen került konfliktusba egymással. Miután ezek a fiatal emberek egy sajátos társadalmi miliőn és kommunikációs hálózaton belül mozogtak, egyéni kapcsolataik a házastársi jelöltek szűk körére koncentrálódtak, olyanokra, akik beleillettek saját családjuk stratégiáiba."[9] Az európai rokonsági rendszereket hosszabb időmetszetben néző David Sabean (mindennek hátterében természetesen a hatalmas neckarhauseni mikrotörténeti elemzéssel) még tovább megy, amikor összefoglalásképpen a különböző hálózatok formálódásáról kijelenti: „Mind a férfi,

[5] Stone, Love, 1987. 334–335. Megjegyezzük, hogy az idézett szöveg végén a szerző, minden további nélkül, saját 1977-es kötete VI. fejezetére hivatkozik. A 352–353. oldalakon szereplő fordítások: K. Gy.

[6] Alan Macfarlane erősen kritikus recenziója Stone könyvéről: Macfarlane, 1979. 103–126. Lásd még uő, 1993; Goody, 2000.

[7] Davidoff–Hall, 1987. Gondoljunk csak az ebben a műben a Rebecca Solly és Samuel Shaen házasságát megelőző pénzügyi és vallási hitelveket érintő tárgyalásokra. Uo. 326.

[8] Anderson, 1980. 51.

[9] Ehmer, 2002. 315.

mind a nő belenevelődése a nyitott és képlékeny rendszerekbe, ahol a házaspároknak együtt kell működni a társadalmi reprezentáció kívánalmai szerint, hosszan tartó képzést igényelt az ízlésben, a moralitásban, az érzelmekben és a stílusban. A szerelem, az érzés, az érzelmi reakciók vagy a remélt fejlődésük beépült a családi áramkörök legbelső természetébe. Ezek voltak a szoftverek, amelyek szükségesek valamennyi kapcsolódó hardver működésének irányításához. Természetesen különböző útjai voltak annak, hogyan lehetett szerelembe esni. Néhányan először egy megfelelő családot választottak, amelyhez elkezdtek esténként látogatóba, vacsorázni, sétálni, kártyázni járni, míg mások ezt levelezés útján kezdeményezték. Egyesek a rokonok között keresték a számukra szimpatikus személyeket, míg mások olyan családoknál kilincseltek, ahol karrierjüket egyengethették. Néhányan szüleik és testvéreik kívánságait és tanácsait követték, míg mások bátran szakítottak azokkal. De a szerelem mindig meghatározta a tőkeáramlást, a hivatalhoz jutást, a karrier ívét."[10] Itt már az anyagi és mentalitásbeli motívumok sem statikus előfeltételek, hanem a társadalom mindennapi szerveződésének, a kapcsolatok finom és érzékeny hálózatának interaktív képződményei.

Amikor a házasodási stratégiát általában vizsgáljuk, az anyakönyvek, genealógiák alapján próbáljuk megválaszolni a ki kivel házasodik kérdését. Tehát egyfajta ex post nézőpontból határozzuk meg, hogy melyek lehettek a párválasztás ex ante motívumai. A „mivé lett"-ből próbáljuk megkeresni a „milyen előzményekből jöhetett létre" szempontjait. Most nem vitatva, hogy ez módszertanilag egyáltalán mennyire lehetséges, olyan forrásra támaszkodva vetjük fel a kérdést, amely egyértelműen ex ante megközelítést tesz számunkra lehetővé. Az alábbi esettanulmány egy olyan napló elemzésén alapul, amelynek írója módszeresen előre számba vette a feleségként szóba jöhető nők körét, s a találkozásokkor mérlegelte a potenciális ara előnyeit és hátrányait. Persze ilyenkor nehéz eldönteni, hogy mennyire racionális választáson alapul a „házassági piac", hiszen a döntések érzelmi motívuma bármennyire kiszámíthatatlannak tűnik is, meglehetősen magától értetődőnek számít. Esetünkben azonban – mint látni fogjuk – a racionális mérlegelés ténye és mértéke eléggé szembeötlő. Az illető ráadásul visszaemlékezéseket is hagyott hátra, így az ex post nézőpont lehetőségét sem veszítjük szem elől. Viszont ha önmagában csak a visszaemlékezésre hagyatkoznánk, megfosztanánk magunkat az egykori válogatás riválisjelöltjeinek látványától, s kizárólag a megvalósult házasság felől szemlélhetnénk a párkeresés egész folyamatát.

A fiatalkori naplók a házasodási stratégiák genetikus vizsgálatát 1848 előtti körülmények között is megengedik. A magyarországi irodalomban elég jól ismert Slachta Etelka naplója, aki 1841 nyarán Balatonfüreden, beteg anyjának kú-

[10] Sabean, Kinship. In Kinship in Europe, 2007. 309–310.

rálása közben épp az udvarlók között válogatott, s közben az alábbiakat írta unokatestvérének és barátnőjének: *„Ezen 14 udvarló között volt két komoly kérő is – de ez egészen közöttünk marad. Ha már el nem fogadom kezüket, nem is akarok kínálatukkal kérkedni. Az egyik szép, mint Adónisz, jó, finom manírú, félséges neveléssel, igen noble, élegante külsővel. Atyja csak gabonakereskedő volt, de roppant gazdag. Négy lóval volt itt, s képzeld, én mégsem mondtam: igen! Én az ifjú első, valódi szerelme vagyok. Komáromi. Egy pillanatig gondolkodtam, de még igenis kevéssé ismerem e szellemdús, szép ifjút. A másik pesti, nem annyira szép, mint kellemes, észteli, vidor kedvű, szellemdús s oly rettentően szerelmes, miképp megvallá, csak most látja, mi a valódi szerelem. Oly gazdag, hogy városban equipage-t tart. Ezt is érdemesnek tartom fontolóra venni. Szerelmes egyikbe sem vagyok; csak raisonból mennék hozzá. S hol csak ész, nem szív határoz, ott mindig lassan választunk."*[11] S közben a naplóban a vagyonosságon és a nemesi származáson túl a férjvadászat számtalan további konkrét szempontját és fortélyát is feljegyezte. Elég itt most a rendi társadalom viszonyai között a füredi társas élet finom tagoltságára utalnunk, amely különbséget tett a 'société' és az 'haute volée' között, s Etelka, akinek anyja ugyan bárónő volt, mégsem volt bejáratos az utóbbi arisztokratikus körbe.[12] Slachta Etelka választási szabadságához végül döntő mértékben járult hozzá, hogy édesanyja halálával egyedül maradt, s immár szabad folyást engedhetett érzelmeinek a fenti, „equipage-t" tartó református férfi iránt.

Ám a naplók sem egyszerűen a bevett szokásokat rögzítik. Azt aligha lenne érdemes naponta feljegyezni. Ahogy Alan Macfarlane írja a XVII. századi lelkész általa közreadott naplójáról: „naplót vezetett, ami arra utal, hogy a szokványostól eltérő ember volt."[13] S az egykorú naplók távolról sem tartalmaznak minden fontos információt. Itt is számolnunk kell az esetleges elhallgatással, de vannak dolgok, amelyekről azért hallgatnak a naplók, mert nincs rá szavuk. Vannak tények, amelyek kimondhatatlanok.

Ilyenkor segítségünkre lehetnek az időskori visszaemlékezések, amelyeket nemcsak az élettapasztalat és a bölcsesség tesz belátóvá, hanem az egykori érzelmi viharok távolra kerülése is. Az 1870-es évtized végi, 1880-as évek eleji párkeresési vívódásait vetette papírra nyolcvanéves korából visszatekintve M. Hrabovszky Júlia, Márai Sándor nagynénje. Apját ő is hamar elveszítette, az eredetileg birtokos gentry család elszegényedett, a leány nevelőnőként kereste a kenyerét, s közben különböző fürdőhelyeken (Herkulesfürdő, Buziás) a vőlegényjelölteket. Neki is számtalan udvarlója akadt, az emlékezés cselekményesítése szerint ő válogatott. Volt, aki megtudakolta anyagi helyzetét, ezzel sértette vérig, volt, aki ha-

[11] Baumgarten Mária bárónőhöz, 1841. aug. 3. Katona, V. 2008. 41–43. Slachta Etelka házasságkötéséről lásd az *Énazonosság az ego-dokumentumok*ban című írást kötetünk 99–123. oldalán.

[12] „...kacérkodni fogok vele." III. 139., 159–160., 165., 179.

[13] Macfarlane, 1993. 102.

sonló okokból nem akarta elvenni, csak barátnőként invitálta világ körüli útra, azért lett vége köztük mindennek. Az egyik öreg volt, ahhoz azért nem ment volna hozzá, a másikhoz meg azért nem, mert az gazdatiszt lévén, nem akart vele falun élni. Ez utóbbit ráadásul bizonyos pletykák zsidó származásúnak mondták, bár ezt *„bizonyítani senki sem tudta"* (miért is kellett volna, ha elég híresztelni!). Aztán találkozott a szerb herceg unokaöccsével, aki azért nem jöhetett szóba, mert se vagyona, se állása nem volt. Végül aztán egy román származású szolgabíró és egy bukaresti román építész nagyjából egyszerre lépett a színre, ez nyilván a véletlen műve volt. Ám az már aligha tekinthető annak, hogy Hrabovszky Júlia az utóbbit választotta, hiszen Georges Muntureanuban minden együtt volt. Mint visszatekintve a hajdani menyasszonyról befejezett jelen időben cselekményesítve írta: *„Most meg volt oldva a kérdés. Férjhez megyek egy szép, elegáns, szellemes, jó állású, nekem tetsző emberhez."* Azért később azt is hozzátette: *„bár én megtaláltam a házasságban a tökéletes kielégülést, a várt boldogságot, mégis azt mondom, hogyha nagy szerelem, vagy kiváló előnyök nem irányítják, a leány csak a hazájában menjen férjhez és ne idegen talajra kívánkozzék."*[14] Az érzelem és az érdek („előny") azonban nem csak külföldön egészítették ki harmonikusan egymást.

PAIKERT ALAJOS NAPLÓJEGYZETEI ÉS GENDER-LISTÁI

Paikert Alajos (1866–1948) sokkal inkább volt közszereplő, mint Slachta Etelka vagy Hrabovszky Júlia, hiszen az életrajzi lexikonok számon tartják róla, hogy a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, a budapesti és a kairói Mezőgazdasági Múzeum, valamint a Turáni Társaság egyik alapítója. Most azonban nem ebben a minőségében esik róla szó, hanem naplóíróként. Sok kötetre rúgó naplójegyzeteit az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi, a különböző nagyságú füzetek az 1887 és 1943 közötti éveket fogják át.[15] Önéletrajzát több változatban is megírta, amelyek a Mezőgazdasági Múzeum Adattárában találhatók, s amelyekből bő válogatást tett közzé a múzeum egyik munkatársa.[16] S bár a naplóit láthatóan nem

[14] M. Hrabovszky, 2001. 33–95. Az idézetek: 88., 93–94.

[15] OSZK Kt. Quart. Hung. 3264. *Paikert Alajos naplói* (1887–1943) I–XI. k. A gazdag hagyatékban további füzetek is fellelhetők: Quart. Hung. 3265. *Paikert Alajos vegyes feljegyzései és rajzai* (1889–1894) I–IV. k.; Quart. Hung. 3509. Paikert Alajos: *Naplórajzok* (1889); Quart. Hung. 3605. *Paikert Alajos naplói és egyéb feljegyzései* (1886–1895) I–IV. k.; Oct. Hung. 1299. *Paikert Alajos naplója és egyéb feljegyzései* (1909) I–II. k.; Oct. Hung. 1445. *Paikert Alajos évről évre szóló kis naplója* (1911–1916) I–II. k.; Fol. Hung. 2549. Paikert Alajos: *Napló* (1890. március–október). Naplószerű feljegyzéseket őriz még a Mezőgazdasági Múzeum adattára is: 1898. máj. 2. – dec. 18., illetve *24. napló* felirattal 1944. máj. 3. – 1945. máj. 8.; valamint *Kis napló* 1947. jan. 1. – dec. 30., illetve *Kis napló 1946* címmel.

[16] Paikert, Életem és korom, 2001. 159–218. Az eredeti kéziratot és gépelt változatait lásd MgM, 1338.; 1339–1345.

folyamatosan vezette, olyan mennyiségű dokumentáció áll rendelkezésünkre, amely mélyebb elemzést is lehetővé tesz. Ahogy egy férfinaplótól elvárható, annak fő témája természetesen a szerző karrierje, közéleti tevékenysége, ám a fiatalkor adott szakaszában láthatóan előtérbe nyomulnak a magánéleti kérdések, mindenekelőtt a feleségkeresés, az udvarlás. A fiatalember igyekezett megfelelni a családi elvárásoknak, mégsem hagyta a szülőkre a választást, hanem maga akarta megtalálni a jövendőbelijét. Ennek a vívódásnak a dokumentációja a napló.

Már a szülői normák megértése miatt is először be kell mutatnunk a családot. A szülők származását szudéta-német ősökre vezeti vissza a naplók szerzője. Apja és anyai nagyapja is magas rangú katonaorvos volt: az apa, idősebb Paikert Alajos császári és királyi vezértörzsorvos, pályája csúcsán a budapesti hadtest egészségügyi főnöke, az anya apja, waltenaui Walter Vince dr. császári és királyi főtörzsorvos, a kassai hadtest egészségügyi főnöke volt. Az apa (Jeleny, 1831 – Budapest, 1914) 1909-ben seprősi előnévvel nemesi címet kapott, amelyet két életben levő fiára is kiterjesztettek. Henrik (1865–1949) és Alajos Nagyszombatban született, majd Pozsonyban folytatták iskolai tanulmányaikat. Henrik a bécsújhelyi katonai akadémia növendékeként a katonai pályát választotta, huszár főhadnagyi rangig vitte, azonban nősülése után a huszártiszti létet a gazdálkodó birtokosira cserélte.[17] Alajos előbb a magyaróvári mezőgazdasági akadémiát végezte el, majd a pesti egyetem jogi fakultására iratkozott be. Mindkettejük pályaválasztásában a meglehetősen autokratikus apa fontos szerepet játszott. Az apa szigorúságához fia visszaemlékezése szerint döntően hozzájárult, hogy 1873-ban elvesztette szépen gyarapodó vagyonát, s attól kezdve legfőbb anyagi törekvése az volt, hogy azt legalább megközelítőleg visszaszerezze. Nem sikerült neki.[18] Ifjú Alajos sokáig habozott, hogy mi legyen, a mezőgazdasági és a jogi pálya mellett kacérkodott a festőművészi hivatással is (ezt apja határozottan ellenezte), sőt a feltalálóival is, de rövid ideig a bölcsészeti kar antropológiai tanszékén is tanársegédi megbízást töltött be. Végül a magyarországi nagybirtok és agrárértelmiség érdek-képviseleti szervezeténél, az Országos Magyar Gazdasági Egyesületnél (OMGE) lett 1891-ben segédtitkár, majd titkár. Ebben a minőségében nemcsak hosszabb külföldi utazást tett Angliában és Észak-Amerikában, hanem részt vett a nemzetközi agrárius mozgalom szervezésében, szerkesztette a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlét*, megalakította a Mezőgazdasági Múzeumot. 1896-ban lemon-

[17] Paikert, Életem és korom, 2001. 167. Takáts Rózsa a naplók alapján az alapos jegyzetapparátusban hozzáfűzi: „Elvette a köztiszteletben álló és dúsgazdag Kintzig család egyik leányát [...] Felesége unszolására tartalékba lépett, mint bérlő gazdálkodott Seprősön (Arad m.), mintagazda lett, kitűnő ménese volt, tízezer almafája [...] a birtok elúszott, a házas felek külön élnek." Uo. 208.

[18] Paikert, Életem és korom, 2001. 164. Az apa halála előtt nem sokkal írott német nyelvű végrendeletében kijelentette, hogy semmilyen érdemi vagyonnal (tőkék, ingatlanok, ékszerek stb.) nem bír. Csak házi bútorokkal, ruhákkal stb. BFL VII. 6. e. 1914. – V(I) 105. Testament, Buda, Mai 1913.

dott az OMGE-nél viselt tisztségéről (apja ezt is rosszallotta), és karrierje újjáépítésével párhuzamosan gondolatait mind erősebben a házasodás foglalta le.

1897. április 21-én ezt jegyezte fel naplójába: „Kellene: megházasodnom, *kineveztetnem* igazgatóvá, *kellene* cikkeket *írnom napilapokba és folyóiratokba, kellene eljárnom az* ülésekre, *résztvennem a solid* mozgalmakban, *kellene* leveleznem *a különböző nagyságokkal, kellene* szerepelnem *egy kissé a societyben, kellene* utaznom, *kellene* fényképeznem, festeni, mintázni, feltalálni, költeni, tudományos *kutatásokat végezni stb. stb. És ez mind keresztülvihető!*"[19] (Kiemelések az eredetiben.) Végül, bár nem őt nevezték ki az általa alapított Mezőgazdasági Múzeum igazgatójává, mégis beköltözött ottani irodájába, s beosztott múzeumőrként (custos) onnan tervezte tovább a jövőt. A jövőjét.

A házasodás gondolatával azonban nem ekkor kezdett el a rá jellemző módszerességgel foglalkozni. S láthatóan otthonról is nógatták. Mint a családja számára készített, befejezetlen visszaemlékezéséből kiderül, bátyja házassága után az édesanyja szorgalmazta a dolgot: *„sokszor magánál kedves uzsonnákat rendezett, ahova azokat a leányos mamákat hívta meg, persze leányaikkal, akiket méltóknak tartott arra, hogy esetleg azokból válasszak magamnak menyasszonyt."*[20] A fiatalember azonban legtöbbször el sem ment ezekre a partikra. Maga akarta kezébe venni saját élete alakítását. Mivel szüleivel közös lakásban lakott, ez nem ment könnyen.

Naplójában mindenesetre 1894 novemberében több napon keresztül összeírta ismerőseit a képviselők és a főrendek, a tudomány, a pénzügy szereplői, az írók, a művészek között, a hivatalokban, s a kapcsolati háló számbavételét az asszonyok és a leányok sora zárta.[21] Az itt felsorolt 17 hajadonnak természetesen nem mindegyike tekinthető választott menyasszonyjelöltnek, de valamilyen okból mégis rákerültek erre a listára. A névsorokon nem tudunk minden nevet azonosítani (van, akinek a keresztneve sem szerepel), viszont sajátos jelölésként néhány név előtt egy „t" betűt találunk. Miután ez a szignó nemcsak a leányoknál fordul elő, hanem a többi listán is, a nevek alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a „t" betű a naplóban a társasági kapcsolati szintet jelölheti. Az ismerős leányok előtti oldalon az ismerős asszonyok között például báró Kollmann Ida, Kintzig Ferencné és Kintzig Béláné neve előtt is ott találjuk.[22]

[19] OSZK Kt. Quart. Hung. 3264/5. Napló, 1896. szept. 29. – 1898. márc. 11., 32v. (1897. ápr. 21.)

[20] MgM, 2012. 20. 1. Paikert Alajos önéletrajza, 1940. Életem és működésem, 25.

[21] OSZK Kt. Quart. Hung. 3265/3. 45–53. (1894. nov. 12–14.)

[22] Báró Kollmann született Zinn Ida (1839–1913) például a nagyszombati ismerősök közül való lehetett. Férje, Kollmann Antal ezredes legalábbis Nagyszombatban hunyt el 1875-ben. Gudenus, IV. 1998. 383. Kintzig Ferencné született Kintzig Ilona és Kintzig Béla pedig Paikert Henrikné Kintzig Lujza testvérei voltak. Ezeknél a jelöléseknél még a mama által rendezett uzsonnák vendégei is feltételezhetők. A családok azonosításánál – ahol más forrást nem jelzek – elsősorban az OSZK gyászjelentés-gyűjteményét használtam. Elérhetőség: http://www.rakovszky.net/E1_LSG_ObitsIndex/GYJ-NevIndex.shtml.

„gf. Kornis Mária			*Dömötör Irén*
Concha Erzsébet		*t*	*Kollmann Ida*
Concha Hedvig			*Herzog*
Koller Melanie			*Kormann Natalia*
Tyroch Margit			*Gombár Margit*
Baross Margit		*t*	*Kintzig Margit*
Whilen [?] *Laura*		*t*	*Hasz Erzsébet*
Whilen [?] *Elsie*		*t*	*Hasz Sarolta"*
Dömötör Iza			

A leányok esetében a „t"-vel jelöltek inkább a sor végén találhatók, az utolsó három ráadásul rokonsági kapcsolatokra utal: bátyja, Henrik 1891-ben Kintzig Lujzát vette feleségül, s Hasz Sarolta és Erzsébet testvérének, Hasz Antalnak szintén Kintzig leány, Janka volt a felesége.

Paikert Alajos naplójában később is előfordult, hogy az eladósorban levő lányok listázásra kerültek. Egy évvel később, 1895 októberében, amikor tervezgeti a következő időszak teendőit, már arra az évre az eljegyzést, a következőre pedig egyenesen a házasságot irányozza elő. Az eljegyzésnek és a házasságnak megvannak a maguk karriervonzatai. Az eljegyzéshez a „ministeriumi titkári" állás 2-3000 forintos fizetéssel kapcsolódik, s további tettekre is szükség van a kivitelezéshez *(„egy cikk, egy terv, egy rajz, egy költemény, egy beszéd, egy tett")*, a házassághoz 1896-ra pedig – nagyobb jövedelemmel számolva – *„utazás, fiam, kerület, külföld"* kulcsszavak társulnak (ahol a kerület egyértelműen a választókerületre és a politikai ambíciókra utal). Az akciótervet azután újabb, ezúttal diszkréten csak monogramokkal jelölt szűkített névsor követi (ahol azonban az első lista segítségével feloldhatjuk a hölgyek nevének legalább felét):

„Winifred W.
Marie D.
Mária K. [gróf Kornis Mária]
Erzsébet C. [Concha Erzsébet]
Hedvig C. [Concha Hedvig]
Anita G.
Melanie H.
Natalia K." [Kormann Natalia][23]

[23] OSZK Kt. Quart. Hung. 3264/4. Vegyes, 1894–1895. Kis napló, 41. (1895. okt. 7.) 1895 őszén nem ez az egyetlen női lista. Nem sokkal később, ugyanebben a füzetben, november elején találunk még egy *„szép asszonyok"*-, illetve *„leányok"*-névsort is. Itt ismét csak más hölgyek bukkannak elő: *„Leányok: Kornis, Pallavicini, Szechenyi, Concha, Hegedüs, Kormann, Haller, Tyroch, Lukács,*

A desifrírozhatatlan családnevek megfejtéséről jelen tudásunk szintjén le kell mondanunk. Úgy látszik, még egy ilyen intim napló sem lebbenti fel a fátylat az összes titokról. Az említett leányok közül csak azokkal tudunk foglalkozni, akik személyesen is megjelennek a napló további oldalain.

Kornis Mária grófnő (1878–1955), akit már az első lista éléről ismerhetünk, göncruszkai gróf Kornis Károly (1841–1893) leánya volt. Bátyja, szintén Kornis Károly (1869–1918) Paikert Alajos egyik barátjaként bukkan elő a napló lapjain.[24] Az ifjú gróf szintén Pozsonyban járt gimnáziumba, sőt a Batthyány grófok kérésére a szigorú Paikert papa abba is beleegyezett, hogy a néhány évvel fiatalabb ifjú a Paikert család házában lakjon és nevelkedjen. A barátság azt is maga után vonta, hogy az idősebb Kornis Károly még a gimnáziumi években többször meghívta ifjabb Paikert Alajost szerepi birtokukra (Bihar megye), ahol a vadászatok és a bihari Sárrét vízi világa még évtizedek múltán is kellemes emlékeket ébresztett a visszaemlékezőben.[25] Azt azonban már csak a naplóból tudjuk, hogy amikor 1896 decemberében ismét találkozott barátjával, az akkori fiatalemberben milyen más élmények is a felszínre törtek: *„A váci utcában találkoztam gf. Kornis Károllyal, legjobb barátommal, örültem, hogy ismét láthattam, ő is, beszélgetve sétáltunk egy félóráig miközben ő elmondta az ő terveit (birtokeladás 300 ft kis holdanként) én az enyémet (muzeum és attasé). Ha Károly leadja birtokát kb 2 milliót kap érte. Télen itt lesz, meg fog látogatni engem, Marie most 18 éves. Ha most is úgy szeretne mint akkor, azonnal megkérném..."*[26] Természetesen egy gyermeklány érzéseire nem lehet házasságot alapozni, ezt nyilván ifjú Paikert is jól tudta, de még 1897 tavaszán is foglalkoztatja Mária sorsa: *„Hogy Kornis Károly oly ritkán látogatott meg engem, rossz néven veszem neki. Nincs hivatala, rá ért volna. Vajon Mária boldog lesz e?"*[27]

Már a pozsonyi gimnáziumi évek határozott vonzalmakat (s illúziókat) ébresztettek Alajosban az arisztokrácia (és a dzsentrik) iránt.[28] Az „amalgámozó-

Koller, Czigler, Fábián, Károlyi" OSZK Kt. Quart. Hung. 3264/4. Vegyes, 1894–1895. Kis napló, 51. (1895. nov. 1.) A standard női nevek mellett ebben mintha az előbbieknél jobban sorjáznának az arisztokrata családok leányai.

[24] Gudenus, II. 1993. 105–106.

[25] Paikert, Életem és korom, 2001. 166.

[26] OSZK Kt. Quart. Hung. 3264/5. Napló, 1896. szept. 29. – 1898. márc. 11., 11. (1896. dec. 16.)

[27] Uo. 24. (1897. ápr. 13.) A megjegyzés apropója nyilván Mária házassága báró Gudenus Gézával 1897. május 26-án. Gudenus, II. 1993. 106.

[28] Visszaemlékezésében így írt erről: *„Pozsony akkor nagyon arisztokratikus város volt, amelyen még nagyon megérzett a régi koronázó város nimbusza és a bécsi császári udvar szinte közvetlen közelsége. Ifjúságomban Pozsonyban és környékén resideáltak a következő főúri családok: a Frigyes főhercegi (neje Croy-Dülmen Izabella hercegnő), a Rohan, Pálffy és Odescalchi hercegi, az Esterházy, Batthyány, Pálffy, Zichy, Hunyady, Erdődy, Apponyi, Waldstein, Henckel-Donnersmarck, stb. grófi, a Vay, Prónay, Podmaniczky, Feilitzsch, Lederer, Hengersen, stb. bárói és nagyon sok kiváló magyar dzsentri család. Mindezek*

dás" érzetét kelthették a házi zeneestélyek is, ám az ún. első és második társaság közötti válaszfalak, alkalomtól függően, nyilvánvalóan fennmaradtak.[29] Ezt az alkalmi jelleget olyanféleképpen képzelhetjük el, mint amikor a repülőgépek felszállásakor a stewardess tapintatosan elfüggönyzi egymástól a business- és az economy-osztályt, hogy közvetlenül ne érzékeljék a klasszisbeli különbséget az ellátásban (ami persze egyben tudatosítja is alkalmilag magának a választóvonalnak a létét). Az OMGE-ben eltöltött idő a főrendek csodálatát csak felerősítette Paikertben.[30] A visszaemlékezés kéziratos eredetijéből tudjuk, hogy immár budapesti lakosként gyakran vett részt kirándulásokon a budai hegyekben, s hogy a kirándulótársaság hölgytagjai is ihletadók lehettek a női listák összeállításakor.[31] Nyilván ezen alkalmak egyike után ragadtatta magát – egy „miért ne?" kérdéssor részeként – az alábbi kifakadásra: *„Miért ne vehetném el én gf. Széchenyi Béla leányát?"*[32] A retrospektív módon összeállított kirándulói kör és az egykorú naplóbeli női listák érdekessége, hogy Tormay Cécile, a későbbi írónő csak a kirándulótársak között szerepel. A társadalmi kapcsolatrendszert tekintve ez teljesen életszerűnek tűnik, hiszen az apa, Tormay Béla állatorvosi és mezőgaz-

legnagyobb részének jó atyám volt háziorvosuk. A nagy mágnás családok természetszerűleg inkább aulikus hajlamúak voltak, családi összeköttetéseik révén és inkább internacionális felfogásúak, házasságaik és sokféle utazásaik miatt." Paikert, Életem és korom, 2001. 164.

[29] *„Pozsonyban előbb a vármegyeháza és a Keresztesek temploma közelében fekvő Szél utcában (Windgasse), később pedig a Ventur utcai hatalmas Wittmann-ház első emeletén laktunk. Az előbbi kis mellékutcában lévő jelentéktelen ház második emeleti lakásában szüleim, kik mindketten nagy zenebarátok voltak (atyám nagyon jól hegedült, anyám kiváló althanggal igen jól énekelt), ott Pozsony legjobb intelligenciájától látogatott, intim zeneestélyeket tartottak. Csak klasszikus zene, Haydn, Bach, Beethoven, Mozart, Boccherini hangzott ott el. Leginkább quartettek, melyeken az első hegedűt Dávid István, a violát Gessler, a cellót* [sic!] *Dohnányi Frigyes, a zongora részt Lederer Mathild baronesse játszották. Több ily kiváló zeneestélyes család volt akkor Pozsonyban, így a báró Lederer család, továbbá Odescalchi hercegnő, született Erdődy Valerie grófnő, és még mások."* Paikert, Életem és korom, 2001. 165–166.

[30] OSZK Kt. Quart. Hung. 3264/5. Napló, 1896. szept. 29. – 1898. márc. 11., 43. (1897. ápr. 23.) „Aristokratia. *Ez az én világom. Oh hisz szép szó a demokratia, de csak az igazi demokratia. Mit látunk ma strébereket, minden téren, komisz, alávaló strébereket... ki a szabadba, vagy az aristocratia karjaiba! Károlyiak, Dessewffyek, Széchenyiek, Andrássyak, Pálffyak, Esterházyak stb. stb. Ez az én világom."* (Kiemelés az eredetiben.)

[31] Paikert, Életem (kézirat). MgM, 1838. A kirándulások utólag felsorolt résztvevői köre: *„Bartha Helén, Fischel Adrienne, Nagy nővérek, Kormann Miczi, Széchenyi Alice, Szalay Czilli, Koller Edith, Pallavicini Edina, Concha Erzsi, Tormay Cecil, Herzog Mária* [Margit], *Pethes Elza, Dömötör Ilona, Lukács Margit és Ella* [?]". Uo. 71. Az emlékezetben már elhomályosultak a keresztnevek: Herzogéknak nem Mária, hanem Margit (*1871) nevű leányuk volt, aki azonban már 1893-ban férjhez ment. Gudenus, I. 1990. 542. Lukács Antalnak viszont – tudtunkkal – hét leánya között sem akadt Ella nevű.

[32] OSZK Kt. Quart. Hung. 3605/4. Vegyes, 1894, 95. 6v. 1894 decembere előtt. Széchenyi Alice (1871–1945), Széchenyi Béla legidősebb leánya 1895 nyarán ment férjhez gróf Teleki Tiborhoz. Gudenus, IV. 1998. 52.

dászi oklevéllel a zsebében a derekegyházi uradalom alkalmazottságától indulva lépésről lépésre emelkedett egészen az Akadémia tagságáig (1899-ben).[33] Finom jelzésként értékelhető, hogy Pallavicini Edina (1877–1964) viszont, akinek válópere a húszas években kirobbantotta a nyilvánosság előtt Tormay Cécile leszbikusságának ügyét, a korabeli és az utólagos listákon egyaránt megtalálható.[34] A kirándulótársaság névsorát egyébként az a Bartha Helén vezeti, aki a Paikert család szakmabeli köréhez tartozó, 1909-ben nemesített nagyőri Bartha János vezértörzsorvos leányaként szintén nem bukkant fel a menyasszonyjelöltek egyik listáján sem. Bartháék ráadásul a közelben, a Döbrentei utca 4. szám alatt laktak a századfordulón, így a mama által rendezett uzsonnákon is valószínűsíthetjük részvételüket.[35] Nem szerepel a kirándulótársak utólagos listáján, de a többi névsorban gyakran visszatér Tyroch Margit neve. Ő is az apa régi szakmai-kollegiális köréhez s még a pozsonyi társasághoz tartozott: *„Ma este künt voltam Tyrochéknál, talán egy év előtt voltam ott utoljára. Margit nekem nagyon tetszik, oly üde, kedves, természetes leány, egészen nekem való. Oly jól éreztem magam társaságában."*[36]

1895 őszén többször is találkozhatunk a naplóban a Concha leányok, Concha Győző egyetemi tanár gyermekeinek nevével. Tudni érdemes, hogy Concha Győző kolozsvári egyetemi tanár 1883-ban negyedik leánya születésekor, házasságának nyolcadik évében özvegyült meg. A politikatudomány és a fogalomtörténet egyik magyarországi megalapozója több szálon is kötődött a Paikerték által fémjelzett társasághoz. Ebbe a keverten foglalkozási és rokonsági körbe a Baross, a Forster és a Dömötör családok tartoztak. Egyrészt maga Concha is gazdatiszti családból származott, apja marcaltői uradalmi számtartóként hunyt el 1865-ben. Másrészt viszont a gyermekágyi lázban elhalálozott feleség, Forster Emilia, Forster János (1810–1891) primatiális jószágkormányzó leánya, az agrárius

[33] Jellemző a Tormay Cécile-ről szóló irodalomra, hogy milyen könnyű kézzel minősítik dzsentriszármazásúnak, holott apja csak 1896-ban kapta meg nádudvari előnévvel a nemesi címet. Addig legfeljebb, az anyja után (Barkassy Hermin) agilisnek lehetne tekinteni. Magyar Nemzetségi Zsebkönyv, II. 1905. 43.

[34] Ónagy Zoltán: Tormay Cécile (2009) http://www.irodalmijelen.hu/05242013-0953/tormay-cecile (Utolsó letöltés: 2013. dec. 26.) Zichy Rafael gróf válása után 1925-ben hírbe hozta volt feleségét, Pallavicini Edina grófnőt, hogy a kor ünnepelt konzervatív írónőjével, Tormay Cécile-lel leszbikus viszonyt folytat. A két nő perre vitte a dolgot, amelyet az exférj elveszített, s még börtönbüntetésre is ítélték.

[35] Budapesti cím- és lakjegyzék, 1900. Elérhetőség: http://bfl.archivportal.hu/cgi-bin/lakas/lakas.pl. Bartha Helén († 1947) egy katonatiszt, Quandt Frigyes felesége lett, és hamar (1907-ben) megözvegyült.

[36] OSZK Kt. Quart. Hung. 3264/5. Napló, 1896. szept. 29. – 1898. márc. 11., 2v. (1896. szept. 29.) Dr. Tiroch [sic!] József vezértörzsorvos 62 éves korában 1899-ben Pozsonyban hunyt el, egyetlen leánya érte meg a felnőttkort.

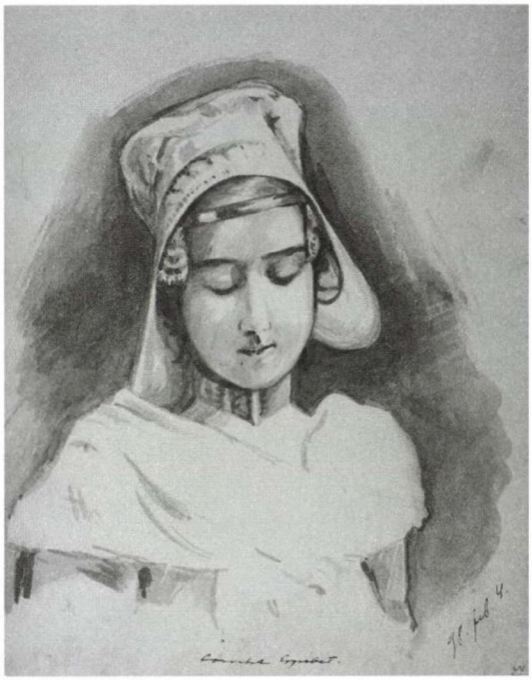

CONCHA ERZSÉBET (1898). MgM 212. 19. 1.

mozgalomban kulcsszerepet játszó Forster Gyula és Kálmán testvére volt. A Forsterek révén egyébként a Concha család egyrészt a bellusi Baross famíliával is sógorságot tartott, másfelől viszont a listán szereplő Dömötör leányokkal is rokonságban állt, hiszen Dömötör Izabella nővérének, Emmynek a férje Forster Gyula és Kálmán fivére, Géza volt.[37] Azt már csak a család számára írott visszaemlékezésből tudhatjuk meg, hogy a Dömötör leányok fiútestvére, Dömötör László, aki ugyancsak az OMGE hangadó ifjú értelmiségi köréhez tartozott, szintén Concha Erzsébet nagy rajongója volt, ám ez nem ártott a Paikert Alajos és közte szövődött barátságnak.[38] Bizonyára a négy eladósorban lévő leány is meggondolásra késztette az ifjú Paikertet, bár 1894-es tudóslistáját egyértelműen Concha Győző vezette. *„Erzsikét igen szeretném feleségnek, de nincs annyi pénzem, hogy ambitióit kielégíthessem. Házasság: nagyon meg kell fontolni..."*[39] Persze, ha még mindig a tudományos pálya állt volna érdeklődésének középpontjában, talán másként viszonyult volna a leányhoz. Lehetett azonban valami más is a háttérben, mert amikor egy évvel később ismét találkozott Conchával, ezt jegyzte fel: *„Concha jött kedvességgel. – Roppant nyájas volt Concha mint mindig, úgy látszik szeretnék ha elfelejteném a múltat és elvenném Erzsébetet."*[40] A Concha leányok egyébként teljesen sohasem kerültek le a kiválasztottak listájáról. Fél év sem telt el, s már újabb motívumok is láthatóvá váltak: *„A Köztelek felé menet találkoztam* Concháékkal. *Óh Erzsi mért nem vagy te a feleségem. Visszamenet*

[37] A Forster családra lásd Szinnyei, III. 1894. 656–658., valamint Vári András, 2009. 419. Baross Pál feleségét Forster Annának hívták. Az ő fiuk az OMGE vezetőségében kulcsszerepet játszó Baross Károly, akinek húga volt az első listán felbukkanó, 1870-ben született Baross Margit. Lásd Magyar Nemzetségi Zsebkönyv, II. 1905. 44., illetve Kempelen, I. 1911. 431–436. Az 1893-ban elhunyt nyugalmazott tordasi tiszttartó leánya, Emmy 1907-ben temette el férjét, az OMGE nyugalmazott igazgatóját, Forster Gézát, akit gyászoltak fivérei, Gyula és Kálmán, valamint sógorai, Baross Pál és Concha Győző.

[38] MgM, 2012. 20. 1. Paikert, Életem és működésem, 16.

[39] OSZK Kt. Quart. Hung. 3264/4. Vegyes, 1894–1895. Kis napló, 47. (1895. okt. 27.)

[40] OSZK Kt. Quart. Hung. 3264/5. Napló, 1896. szept. 29. – 1898. márc. 11., 12v. (1896. dec. 20.)

Erzsit ismét láttam édes atyja karján. Csak szüleim miatt nem kérem meg. Pedig mily pompás feleség lenne belőle..."[41] (Kiemelés az eredetiben.) Erzsébetet 1898-ban még meg is örökítette az egyébként meglehetősen jó portréfestő Alajos. Ezen a képen már nem a társadalmi típust, hanem a nőideálok egyikét láthatjuk: a főkötős ábrázoláson leginkább egy ártatlan gyermeklány és egy apáca keverékét rajzolta meg a festő.[42]

A korai listákon igen előkelő helyen szerepelt Koller Melanie. Melanie nevű Kollert ugyan nem sikerült azonosítani, de a naplóban sokszor felbukkan a szép Koller Edith, aki nem más, mint az 1891-ben, 51 éves korában elhunyt kereskedelmi tanácsos, granzowi Koller Lajos egyik leánya, ők a Várkert rakparton szintén nem messze laktak Paikertéktől.[43] A szépség, a tüzes tekintet láthatóan nem tette könnyűvé a tervszerű párválasztást: *„Amikor du. a földalattival kimentem, az Operánál Arany Lászlóné szállt be a szép Koller Editthel. Határozottan szép leány és ízlése van. Elég ügyetlen voltam és nem köszöntem a szép asszonynak, Edith lopva oly tekintetet vetett rám fekete szemeivel – gyujtott. Nehéz a választás.*"[44] Az élmény láthatóan olyan erős volt, hogy másnap egymás mellett sorolja fel a legnagyobb favoritokkal: *„Meg kell házasodnom. Lukács Margit, Concha Erzsébet, Koller Edith, mindhárom grazia szép és jó és okos is.*"[45] Ebből is látszik, hogy a hierarchiában racionálisan kiválasztott hely milyen bizonytalan, ha a piac szeszélyeinek van kitéve.

A módszeres listakészítés sem lehet tökéletes. Az első listákról lemaradt a neve, mégis a részletes feljegyzésekből tudható, hogy ifjú Alajos 1896 őszén valójában leginkább Lukács Margitnak csapta a szelet, aki azonban csak a november eleji névsorban bukkant fel. Pedig ez sem számított friss kapcsolatnak, s ebben a családban szintén sok eladósorban lévő leány közül lehetett válogatni. Lukács Antalnak, a Magyar Földhitelintézet igazgatójának hét leánya és egyetlen fia született, s közülük a negyedik leányt hívták Margitnak (1875–1952).[46] *„Boldog vagyok most egészen, ma este voltam Lukácséknál, – félve mentem föl, hogy nagyon*

[41] Uo. 52v. (1897. ápr. 25.)

[42] MgM, 2012. 19. 1. Paikert, Vázlatkönyv, 35. Concha Erzsébet, 1898. febr. 4. A négy Concha leány közül sem Erzsébet, sem Emília nem ment férjhez. Paikert visszaemlékezésében azt is megjegyzi, hogy Erzsébet egy időre kolostorba is vonult, s távolról sem mellesleg a fent említett riválisbarát, Dömötör László sem nősült meg soha. MgM, 2012. 20. 1. Paikert, Életem és működésem, 16.

[43] Paikerték Budán a Jégverem utca 2. szám alatt laktak. Paikert, Életem és korom, 2001. 169. (Takáts Rózsa jegyzete uo. 194.)

[44] OSZK Kt. Quart. Hung. 3264/5. Napló, 1896. szept. 29. – 1898. márc. 11., 27. (1897. ápr. 14.) Granzowi Koller Edith (1878–1958) egyébként 1901-ben a későbbi pénzügyminiszter, tolcsvai báró Korányi Frigyes felesége lett. Gudenus, II. 1993. 97.

[45] OSZK Kt. Quart. Hung. 3264/5. Napló, 1896. szept. 29. – 1898. márc. 11., 28v. (1897. ápr. 15.)

[46] Rozsos, 2012. 16.

hűvösen fognak fogadni, a hosszú távolmaradás miatt és – igen melegen fogadtak! – ott tartottak mindjárt az uzsonnánál, elkísértem őket az operába és igen jól mulattam velük. Tehát meg vagyok nyugodva. – Margit nekem nagyon tetszett, éppen nekem való lesz! Pompás lesz, mért nem lehet már holnap az esküvő!"[47] Láthatóan kezd megjönni az önbizalma, mintha a házasság az élet más területein való előrehaladásnál is jobban érdekelné: *„Még fontosabb azonban házasságom. Most Lukács Margit a favorite. Örülnék ha hozzám jönne és azt hiszem ő is örülhetne ha feleségemmé lehet. Szeretni fogom igazán és boldoggá tudom tenni, és körülbelül ezt neki megmondom."*[48] Aztán mintha elbizonytalanodna, bár a szándék még erősebben hajtja: *„Asszonyt, derék jó asszonyt, szerető hitvest nekem és feledem a múltat, élek a jövőnek, családom jövőjének. Helyes és minden tekintetben megfelelő combinatio volt Lukács Margit, hogy nem lett valóság, csak rajtam múlt. Kézen fogva vezették elém, legszebb ruhájában, mindkét szülőcsalád őszinte szerencsekívánataival. Egy szó, egy félreértés ismét eltávolított bennünket egymástól. Pedig mily jó lett volna, mindkét félre! E két család sokban hasonlít egymáshoz, igen harmonikus és egészséges akkord lett volna."*[49] Úgy látszik, itt megvolt a családi egyetértés, mégsem jött létre a parti, s ez láthatóan a fiatalokon múlott. Bár a későbbiek fényében aligha hihetjük, hogy a férfin. *„Mélyen sóhajtozom, hogy még januárban ide vezethettem volna menyasszonyomat Lukács Margitot. Mily pompás lett volna. Oh mily nagy örömet szereztem volna a jó szülőknek!"*[50]

Aztán a sorsdöntő 1898-as év még mindig Margit körül látszott forogni: *„Margit. Megbántottál. Nem vagyok olyan mint a többi. Vagy szeress vagy ne szeress és akkor menjünk szét. Én* nem *fogok utánad szaladni. Megtaláltam mindent benned, amit kerestem – én is azt akarom, hogy mindened legyek, ha nem vagyok az, vége legyen mindennek."* S közben a háttérről is mind többet tudhatunk meg: „Margit. *Mégis leginkább nekem való lett volna. Házias, jólelkű, egészséges, kedves jó család, takarékos, csinos stb. stb. – De, megtettem mindent, tudja, hogy nem vagyok courmacher, miért követeli tőlem? Nem alázhatom le magam."*[51] (Kiemelések az eredetiben.) Ilyenkor sajnálhatjuk igazán, hogy a másik fél hangját nem hallhatjuk. Gesztusai azonban felsejlenek a háttérben. Ez már több, mint „egy szó", „egy félreértés", itt a connubiumnak láthatóan finomabb „viselkedésszociológiai" akadályai lehettek, ha az udvarlásban volt a hiba. Lehet, hogy Lukács Margit így tette próbára vagy akarta magától távol tartani a neki valamiért nem igazán tetsző ifjút?

S közben elkészült az utolsó lista, jórészt a már ismerős szereplőkkel (vagy

[47] OSZK Kt. Quart. Hung. 3264/5. Napló, 1896. szept. 29. – 1898. márc. 11., 8v.–9.

[48] Uo. 11v. (1896. dec. 18.)

[49] Uo. 20. (1897. ápr. 12.)

[50] Uo. 54–54v. (1897. ápr. 26.) 1897. május végén, 31. születésnapján is a csömöri eljegyzésről ábrándozik (Csömör Lukácsék lakóhelye). Uo. 61. (1897. máj. 31.)

[51] MgM, 2012. 3. 1. Régi feljegyzés, Személyes, 1898. máj. 2. – dec. 18., 1. (1898. máj. 2.); 3. (máj. 5.)

legalábbis keresztnevekkel), ám a végén egy eddig nem látott vadonatúj névvel: „Leányok: *Erzsébet – Margit – Adrienne – Hedvig – Irma – T. Margit – Mila – H. Marie – Winifred – Deli.*"[52] Erzsébet és Hedvig nyilván a Concha leányokra utal. A családnév nélküli Margit Lukács Margitot, T. Margit pedig Tyroch Margitot takarja. Adrienne neve csak ezen a névsoron kerül elő, talán azonosítható az utólagos kirándulólista Fischel Adriennjével, de az is lehet, hogy arról a hölgyről van szó, akihez már 1895-ben egy verset írt (Paikert élete végéig szerzett költeményeket), az 1893-ban, 55 éves korában elhunyt aradi kereskedelmi tanácsos, györöki Andrényi Károly legidősebb leányáról. Akármelyik legyen is, tény, hogy 1897-ben is megdobogtatta a párkereső Paikert Alajos lelkiismeretét: *„Oh mi nyomorult vagyok!* – Adriennet *ezt a tiszta angyalt is elidegenítettem magamtól. Hát meddig fog ez tartani. Hát tényleg agylágyulás lesz ennek a vége."*[53] (Kiemelés az eredetiben.) Láthatóan ez már a végső kétségbeesés és az utolsó erőfeszítés periódusa. Amelyben ugyanakkor felcsillan még egy reménysugár.

A DÖNTÉS: DELI

Még 1898 nyarán is többen arra biztatták a rokonságból, hogy szánja már el magát, és vegye el végre Lukács Margitot: *„hozzá kell fognom Margit ostromához, adja az ég, hogy sikerüljön és M. engem szeressen, tudom, hogy igen jó pár leszünk."*[54] Szeptember elején azonban továbbra is leginkább a hódítás kulturális és módszertani problémái érdeklik, így pedig nehéz csatát nyerni: *„Miért nem szólhatok Margithoz így: szeretlek, szeress, szeretsz? – Igen vagy nem. – Nem, a mai korban tízszer kell a kérés körül lavíroznom a legkülönbözőbb attitüdökben és costümökben, és neki is a legellenkezőbb grimaszokat kell játszania – míg dőlőre* [sic!] *jutunk. Minek az. Ah – a feleség megválasztása bizonyára a legfontosabb akkor mikor az ember életfogytiglanra házasodik. Egyévi házasság, félévi szünettel, ez sokkal praktikusabb."*[55] A középosztályi udvarlási normák elleni berzenkedés erősebb volt az elhatározásnál.

Aztán mintha a napló szerzőjét kicserélték volna. A május végén még a sor

[52] Uo. 3. (1898. máj. 4.)

[53] OSZK Kt. Quart. Hung. 3264/5. Napló, 1896. szept. 29. – 1898. márc. 11., 72. (1898. márc. 11.) A nexus nagyon is beleillik a fenti kapcsolatrendszerbe, különösen miután ő bellusi Baross Ferenc, húga, Elvira pedig Baross Lajos felesége lett.

[54] MgM, 2012. 3. 1. Régi feljegyzés, Személyes, 1898. máj. 2. – dec. 18., 4. (1898. jún. 28.) Kiadja a jelszót is: *„Csömör – udvarlás, ostrom, bevétel!"* Uo. aug. 4. Az udvarlás tradicionális maszkulin modelljéről Theodore Zeldin találóan állapítja meg, hogy arra részben a kereskedelmi módszerek, részben a katonai gyakorlat eszköztára jellemző. Zeldin, 1994. 116.

[55] MgM, 2012. 3. 1. Régi feljegyzés, Személyes, 1898. máj. 2. – dec. 18., 5. (1898. szept. 4.)

végén kullogó Deli kedvéért láthatóan mindent egy lapra tett fel: *„Deli – Vajjon megértesz-e engem, vajjon fogsz e szeretni? Oh istenem adj nyugalmat szívemnek! Szelíd szép szemedből annyi jóság sugárzik felém, megtartod vajjon mit ígérsz?"*[56] Ekkor már maga parancsolja magának: *„El kell dőlni, nem szabad többet szeretni egynél! – Vége legyen."*[57] Ez a mondat egy pillanatra megtévesztő. Úgy néz ki, mintha Paikert Alajos minden eddig felsorolt, körüludvarolt nőbe egyszerre lett volna szerelmes. Naplója azonban nem egy kamaszlány féltett titkait rejti, nyoma sincs benne a romantikus szerelemnek, sokkal inkább szól mások vélt vagy remélt érzelmeiről, mint a sajátjáról. Hogy hiányoztak a férfiből az érzelmek, azt persze nem állíthatjuk, de hogy ezeket nem igazán képes kifejezni, vagy nem tartja férfiasnak feljegyezni, azt talán igen.

Hogy mitől lett a házasság ilyen sietős két évvel túl a harmincon, az ugyanúgy nem derül ki a naplóból, mint hogy honnan csöppent az utolsó lista végére Rónay Deli. Segítséget nyújt viszont a családja számára írott visszaemlékezés. Onnan tudjuk ugyanis, hogy a kislányt, még nyolcéves korában egy fényképen pillantotta meg, s állítólag rögtön kijelentette: *„ez lesz a feleségem"*. Egy esküvőn ismerte meg személyesen a Rónay családot, ahol Paikert mint vőfély Delit kérte magának nyoszolyóleányul.[58]

Kikről is van szó? Rónay Károly (1849–1935) jól menő ügyvédnek, majd királyi közjegyzőnek Sztipán Izabella nevű feleségétől három leánya és egy fia született: Deli Franciska Izabella (*1880), Kinga Kunigunda Hermina (*1882) és Dalma Karolina Stefánia (*1886), s közben 1883-ban Tibor Károly Adolf Mihály.[59] Az apa (és családja) 1912-ben szerzett nemességet 'osgyáni' predikátummal, tehát ami a rangemeléseket illeti, nagyon hasonló ívet járt be, mint idősebb Paikert Alajos (bár ezt 1898-ban még egyikőjük sem tudhatta).[60] Rónay Károly felesége anyai ágon a *„rággambi Fluk családból"* származott, s *„tekintélyes vagyont hozott magával"*. Ezt a fontos szempontot ismét csak a visszaemlékezés adja tudtunkra, mint ahogy azt is, hogy a Rónay család *„igen művelt, nagytudású, sokat utazott, angolul, franciául és németül folyékonyan beszélő házaspár volt, akik gyermekeiknek is elsőrendű jó nevelést adtak."*[61]

A visszaemlékezés felgyorsítva adja elő a leánykérés történetét (az eljegyzés

[56] Uo. 7. (1898. szept. 24.)

[57] Uo. 7. (1898. okt. 2.)

[58] MgM, 2012. 20. 1. Paikert, Életem és működésem, 35–36.

[59] https://familysearch.org/search/record/results#count (Utolsó letöltés: 2013. jún. 16.) Mind a négyüket az alsó-vízivárosi római katolikus anyakönyvben regisztrálták, ami Paikerték otthonától sem esik majd távol.

[60] A királyi könyvek, 1940. 176.

[61] MgM, 2012. 20. 1. Paikert, Életem és működésem, 36. A Fluk család 1792-ben kapott nemességet. Kempelen, IV. 1912. 145.

| RÓNAY DELI (1899). MgM 212. 19. 1.

évét először kitöltetlenül hagyja), a napló szerint azonban pontosan látható, hogy lényegesen lassabban zajlottak az események. *„Okt. 3-án beszéltem dr. Rónayval. Delim, szelíd kis Delim, igaz legyen ifjúkori álmom. Szeress, szeress és miénk a mennyország!"*[62] Miután a leány még kiskorú, természetesnek tűnik, hogy az apával tárgyaljon. Ám a helyzet ettől nem oldódik. A bizonytalanság egyrészt külső okokkal magyarázható: az apa nem akarja elkapkodni a dolgot: *„Nem értem Rónaynak tanácsát, hogy ne siettessem el a dolgot. Másra nem magyarázhatom minthogy Deli még nem tudott határozni. Nagyon elszomorított. Vagy-vagy. Ez a lavírozás tarthatatlan. Minél előbb! Óh, hogy szeretnék egy jó kis feleséget."*[63] Másrészt azonban a fiatalember lelkében is nagy a zavar, szinte a klasszikus drámák nagy dilemmáját láthatjuk kicsiben: ész vagy szenvedély? Ő azonban ezt nem érti (vagy nem akarja érteni), s a természetének (inkább a mamára ütött), a neveltetésének (a papa kemény dresszúrája), sőt egyenesen valamilyen betegségnek tulajdonítja a furcsa állapotot: *„Roppant zavaros a gondolkodásom. Össze-vissza keverek mindent, hiányzik a helyes ítélet, fontosságot tulajdonítok a lényegtelennek és mellőzöm a fontost, haszontalanságokkal foglalkozom és életbe vágó kérdéseket teljesen elhanyagolok. – Paralyzis progressiva. Rosszul beszélek, pongyolán, épp úgy írok is, kihagyok szókat, betüket, és mondatokat. Összekeverek mindent. Mind a természetellenes életmód következménye. Meg kell nősülnöm."*[64] S bár a gondolatmenet logikája valóban hagy „némi" kívánnivalót maga után, a következtetés meglehetősen célirányos. S mivel a cél még mindig nem látszik közeledni, az elégedetlenség és a sóvárgás is csak egyre nő: *„Nagyon boszszant Deli határozatlansága, vagy ellenkezése?"* Majd másnap: *„Holnap, hosszas kénytelen pausa után Delihez, illetve Rónayékhoz megyek. Mire való ez a hosszadalmaskodás!*

[62] MgM, 2012. 20. 1. Paikert, Életem és működésem, 7. (1898. okt. 13.)
[63] Uo. 9–10. (1898. nov. 28.)
[64] Uo. 8. (1898. nov. 24.) A naplóban a szó- és betűkihagyásoknak nincs nyoma.

– Nekem nagyon tetszik a leány és boldog volnék vele, de erőszakolni nem akarom szerelmemet senkire."[65]

Végül azonban a szívós ostrom meghozza gyümölcsét, karácsony előtt megtörténik az eljegyzés. S a napló nemcsak a vallomás romantikus pillanatát örökítette meg, hanem az eljegyzési nap családi rituáléját is rögzítette az utókor számára: *„Ma eljegyeztem magamnak Rónay Delit. Adja az ég, hogy megleljük egymásban kölcsönösen boldogságunkat. Az iparművészeti múzeumban történt meg a vallomás, az angol kiállításban egy yacht rajza előtt. Igen, oh Deli, mily boldoggá tettél.*

Kocsin haza mentünk. Kinga, Alice. Azután átmentem haza meghagyni az örömhírt. Mama nagyon meg volt hatva, papa még Csekonics Endre grófnál volt, és teljes díszben jött haza, feljöttek Rónayékhoz, bemutatkozás ünnepi hangulat, megbarátkozás. Ebéd után 4 órakor jöttek Rónayék a szülők és Deli hozzánk. Mily kedves volt. Papa mama nagyon szivélyesek, meghatók, megmutattak mindenfélét. [...] *Elbúcsúzás, uzsonna, whist partie, azután Rónayékhoz, fényképek, aláírások,* [...] *a papa, vacsora, sampány, tósztok, Kinga, vidám hangulat, Dalma, az eljegyzési kártya fogalmazása."*[66]

Az esküvőre 1899. április 4-én került sor. A vőlegény esküvői tanúja fiatalkori barátja, gróf Kornis Károly volt, ennyiben a történelmi arisztokrácia is képviseltette magát és emelte az alkalom fényét.[67] A vázlatrajzok könyvében csak az esküvő utánról találunk portrét „Deli aranyos feleségem" címmel.[68] Szinte még gyermeklány, feltűzött konttyal. S az esküvő után nem sokkal Észak-Amerikába utaztak, ahol Paikert állásproblémái is megoldódtak egy időre. Darányi Ignác földművelésügyi miniszter Washingtonba mezőgazdasági szaktanácsadónak nevezte ki (ahogy Paikert terveiben már korábban szerepelt: „attachénak"). S íme, hogyan köti össze a karrier és a házasság témáját a már idős Paikert Alajos visszaemlékezésében: *„Aranyos feleségem, Deli, nyomban késznek nyilatkozott engem az Óceánon túlra is elkísérni és ott legalább három évig a szokatlan klíma, társadalmi viszonyok viszontagságait velem megosztani. Ez is mutatta okosságát, életrevalóságát és hitvesi kedvességét. Kevés* magyar fiatal úri menyecske *tette volna ekkor ugyanezt."* (Kiemelés – K. Gy.)[69]

Paikert Alajos utólag is úgy érezte: sokáig válogatott, de jól választott. Nem bánta, hogy nem járt el édesanyja leányos uzsonnáira. *„Mégis jól tettem, mert azt választhattam magamnak hitvesül, aki mindenképpen legjobban illett és illik hozzám,*

[65] Uo. 11. (1898. dec. 5–6.)

[66] Uo. 12. (1898. dec. 18. Vasárnap.)

[67] https://familysearch.org/search/record/results#count. (Utolsó letöltés: 2014. febr. 19.)

[68] MgM, 2012. 19. 1. Paikert Alajos, Vázlatkönyv, 47. (1899. nov. 13.)

[69] Paikert, Életem és korom, 2001. 179. Az „úri" itt nyilvánvalóan a „gentleman"-magatartás hordozója, nem puszta származási kategória.

aki egész életét nekem és gyermekeinknek szentelte és akinek, ha valamit elértem az életben, azt főleg neki köszönhetem [...] megajándékozott engem három pompás gyermekkel, kitűnően felnevelte őket és most is velem osztozkodik mindenben amit a sors nekem juttatott."[70] A férficentrikus családmodell őszinte megfogalmazása akkor is társadalmi ténynek tekinthető, ha a visszaemlékezés nyilván idealizálja a múltról alkotott képet. A házasság a napló későbbi köteteinek nem igazán témája, mint ahogy arról sem tudunk, hogy a feleség hagyott volna maga után erre vonatkozó forrást. Értékelésünk tehát – sajnos – aszimmetrikus marad.

KÖVETKEZTETÉSEK

Foglaljuk össze a fent leírt házasodási stratégia jellemzőit a weberi „viselkedésszociológiai rendiség" szempontjából, s legalább a „végjátékot" illetően próbáljuk elhelyezni a fiatalember dilemmáit a „házasodási piac" modelljének kontextusában. Arra természetesen nem vállalkozhatunk, hogy a nemrég közgazdasági Nobel-díjat is elnyert párosítási elmélet „leánykérő algoritmusa" szellemében interpretáljuk a történteket.[71] Ahhoz forrásaink – bármily informatívok és intimek legyenek is – sajnos nem nyújtanak kellő összehasonlító perspektívát. Nem ismerjük többek között sem a másik fél, a hölgyek preferenciáit, sem a lehetséges riválisokét.[72] Másfelől az eredeti modell hallgatólagosan olyan feltevéssel is él, hogy „nincs kifizetés (hozomány) a szereplők között", ami a mi esetünkben nyilvánvalóan életszerűtlen elem lenne. Az viszont a századforduló férfidominanciájú társadalmában evidenciának számított, ami az elmélet egyik következtetése, hogy tudniillik a leánykérő algoritmus fiú-optimális eredményhez vezet.[73] Azonban legalább a „versenyben" legtovább bennmaradt menyasszonyjelöltek-

[70] MgM, 2012. 20. 1. Paikert Alajos, Életem és működésem, 35.

[71] A játékelméleti modell megalapozása D. Gale és Lloyd S. Shapley 1962-es cikkéhez köthető. Gale–Shapley, 1962. 9–15. A 2012-es Nobel-díjat a még élő Lloyd S. Shapley és az alkalmazást továbbfejlesztő Alvin E. Roth kapta. A témáról magyarul lásd Biró, 2006. 153–175. Ezúton köszönöm Madarász Aladárnak, hogy felhívta a figyelmemet a modellre.

[72] Használhatnánk összehasonlításként más társasági hölgyek visszaemlékezéseit (naplók feldolgozásáról nem igazán van tudomásunk), ám – a bevezetőben leírtakra visszautalva – ezt nem tartjuk módszertanilag kellően megalapozottnak. Tanulságos kísérlet érdek és érzelem szembesítésére Gyáni Gábor írása, aki három 1914-es házassági szerződés alapján vizsgálja a „patriarchális" és a „partnerházasság" individuális eseteit. Gyáni, 1995. 14–20. Ugyanerről tágabb kontextusban lásd uő, Middle-Class Kinship. In Kinship in Europe, 2007. 293–294. A világháború kirobbanásának évében előforduló esetek visszamenőleges általánosítását a századfordulóra nem merném megkockáztatni.

[73] Lásd Biró, 2006. 153., 155. A modell továbbfejlesztésében természetesen számos kísérlet történt mind a kifizetés, mind a dinamika (tehát új piaci szereplők belépésének hatása) szempontjának a beépítésére.

kel kapcsolatban összegeznünk kell, milyen paramétereket vehetett számításba az önjelölt vőlegény.

Két empirikus megfigyelést előre kell bocsátanunk:

1. Mind a Concha, mind a Lukács, mind a Rónay családban erőteljes női túlkínálat mutatkozott. Nem állítjuk, hogy ilyen volt az általános demográfiai férfi-nő arány (bár a 15 és 45 év közötti kohorszokban éppenséggel nőtöbblet volt a századelőn), de azokban a középosztályi körökben, ahol Paikert Alajos a „végjátékban" válogatott, láthatóan ez volt a helyzet (Concháéknál 4 leány, Lukácséknál 7 leány, 1 fiú, Rónayéknál 3 leány, 1 fiú). S ez nemcsak a potenciális örökösök száma szempontjából játszhatott szerepet, hanem szélesebb értelemben is kínálati piacot jelez.

2. Ennek köszönhető, hogy Paikert Alajos visszaemlékezésében hangsúlyozza, hogy mennyire „rajta állt a vásár", mennyire kapós volt (amit persze hajlamos saját kiválóságának tulajdonítani): *„Sok egészen kiváló család, kitűnő leányai közül választhattam volna, mert fiatal, képzett, egészséges, jól nevelt, jó megjelenésű és modern, majdnem az összes férfias sportokban kitűnő, alapos tudású és szépjövőjű ifjú voltam."*[74]

Nézzük ezek után, hogyan is nézhetett ki Paikert Alajos „rangsorolási mátrixa" 1896–1898-ban:

5. táblázat

A „MENYASSZONYJELÖLT" (hányadik leány a nővérek sorában)	AZ APA	RENDI SZÁRMAZÁS	VAGYON
Concha Erzsébet (1./4 leány)	egyetemi tanár	nemes (anyai)	
Lukács Margit (4./7 leány)	bankigazgató	nemes (apai, anyai)	apai, anyai örökség*
Rónay Deli (1./3 leány)	közjegyző	nemes (anyai)	apai, anyai örökség**

* Az 1892-es országos jegyzék szerint Lukács Antal Bihar vármegyei virilis (lakik: Budapest, V. Bálvány u. 7.) 2547 forint egyenes adót fizetett. 1895-ben Lukács bihari törzsbirtoka 2149 kat. holdra rúgott (Újpalota), de tulajdonos volt Csömörön (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.), valamint több helyütt Csanádban is (ezek egyikében a felesége is birtokos volt).[75]

** Rónay Károly, akkor még 'ügyvéd' (lakik II. Apor u. 3.) 1892-ben 604 forint adóval pesti virilis. Ugyanakkor résztulajdonosa 1895-ben Osgyánban (Gömör és Kishont vm.) egy 1380 kat. holdas gazdaságnak (innen jön majd a predikátum).[76]

[74] MgM, 2012. 20. 1. Paikert, Életem és működésem, 38. Érdemes megállapítani, hogy a Paikert család az 1895-ös gazdacímtár szerint nem rendelkezett 100 holdnál nagyobb földbirtokkal. Egyedül az elsőszülött fiú, Henrik gazdálkodott bérlőként Seprősön (Arad megye) egy 330 holdas birtokon, amely apósa tulajdonában állt. A magyar korona országainak gazdaczímtára, 1897. 418–419. Innen származik majd a nemesítéskor a család predikátuma.

[75] Magyar Almanach, 1892. 85.; A magyar korona országainak gazdaczímtára, 1897. 244–245., 340–341., 422–425.

[76] Magyar Almanach, 1892. 40.; A magyar korona országainak gazdaczímtára, 1897. 566.

IFJ. PAIKERT ALAJOS ÖNARCKÉPE (1898)
MgM 212. 19. 1.

Amennyiben Paikert Alajos az egyetemi karriert választja (ahol tanársegédi státusig jutott), akkor nyilván felértékelődött volna Concha Győző professzor családja, annak ellenére, hogy az apa nem volt nemesi származék, és a négy leány hozománya sem lehetett túl nagy (valószínűleg ezért ellenezték a Paikert-szülők a frigyet). Ehhez a házassághoz Paikertnek több saját pénzzel kellett volna rendelkeznie *(„nincs annyi pénzem, hogy igényeit ki tudjam elégíteni")*.

Lukács Margit választását a jó szülők (sőt a rokonság is) kifejezetten pártolták *(„harmonikus és egészséges akkord")*. Jó kilátásokat nyújtott volna a gazdasági pályán a bankigazgató após, aki ráadásul nemes is volt, s tekintélyes vagyoni háttérrel bírt. Itt azonban a leány is válogatott, elvárta a vőlegényjelölttől, hogy „courmacher" legyen, ami nyilván többet jelentett a szokásos középosztályi normáknál, ha Paikert tejesítésüket „lealázásként" élte meg. Láthatóan tartott a kemény igényeket támasztó női egyéniségektől, de persze az is lehet, hogy az udvarlási játszmák során Lukács Margit így érzékeltette vele a távolságot, a rangbeli különbséget.[77]

Úgy tűnk, a végül is állami karriert befutó Paikertnek leginkább az ügyvédből Budapest I. kerületében épp 1898-ban (!) közjegyzővé avanzsált Rónay imponált legjobban, mind tekintélye, műveltsége, nyelvtudása (a jövőbeli amerikai „attasénak" ez különösen fontos lehetett), mind az atyai és anyai ágon áthagyományozott vagyon és rang jóvoltából. Aligha véletlen, hogy a Rónay leányok mind rangjukhoz illően mentek férjhez. A visszaemlékezés külön hangsúlyozza ugyan a kiváló nevelést, ám ez ebben a közegben szinte természetes volt. S Deli még alig volt 18 éves, engedelmes feleséggé „nevelésén" tehát még tovább lehetett munkálkodni. S bár nem a mama által menedzselt katonatiszti-orvosi hivatásrendi körökben találta meg a fiatalember a megoldást, végül mégis a szülők

Megjegyezzük, hogy 1917-ben már – kétszeres beszámítással – 11 704 korona egyenes adóval pesti virilis (1 forint = 2 korona). Budapest Székesfőváros legtöbb állami adót fizető – 1200 választó – 1917. évi névjegyzéke, 1918. 7.

[77] Lukács Margit 1900-ban, tehát a naplóbeli ostromhoz képest két év múlva ment férjhez egy szintén nemes földművelésügyi minisztériumi segédtitkárhoz, tahvári és tarkeői dr. Tahy Jakabhoz. Rozsos, 2012. 16. (A nemesi predikátumok kiírva a házassági anyakönyvben is!)

által támogatható döntésre jutott. A stabil házasság létrejöttéhez ez is hozzájárult. A választás családi dinamikáját utólag a két családfő újnemesi rangra emelése csak megerősítette. A connubium nemcsak az adott pillanatban, de perspektivikusan is „harmonikus akkordnak" bizonyult. A fiatalok a társadalmi normák és a szülői elvárások keretein belül maguk alakíthatták további sorsukat. Amihez aztán teljes szabadságot kaptak Amerikában. A visszaemlékezés írásakor az idősödő férfi bizonyára elővette hajdani naplójegyzeteit. Nem biztos, hogy kellemes olvasmány volt az állandó bizonytalankodás sorozatos leírása. A riválisi hölgyek galériája sem került be a memoár katalógusjegyzékébe. Meghagyta viszont az egész anyagot az archívum számára, hogy ha az utókor kedve és ideje engedi, rekonstruálhassa a döntéshozatal hajdani mechanizmusait.

A KOLLEKTÍV BIOGRÁFIA LEHETŐSÉGEI ÉS KORLÁTAI*

Ha prozopográfiai munkákat olvasunk, első látásra meglepetésként érhet bennünket, hogy milyen magától értetődően azonosítják magukat a kollektív biográfiával, miközben lépten-nyomon elhatárolódnak a szó szoros értelmében vett életrajzoktól. „Az életrajzokat főleg kivételes és sajátos emberekről írják és személyiségük jobb megértését próbálják elérni. A prozopográfiát nem az unikális érdekli, hanem az átlagos, az általános és a 'közös' a többé vagy kevésbé nagy számú individuumok élettörténetében."[1] Mint szinte mindenki, az idézett újabb kézikönyv is kiindulópontként Lawrence Stone már szinte születése pillanatában klasszikussá vált *Prosopography* című cikkére hivatkozik, amely egyszerre adott definíciót, nyitott perspektívát és jelölte ki a korlátokat. Tulajdonképpen ez az írás is tudattalanul adósa Stone-nak, már címe megszületése óta.

AZ ELMÉLET

A mindenki által előszeretettel idézett meghatározás: „A prozopográfia a történelmi aktorok egy csoportja közös háttérvonásainak kutatása életük kollektív tanulmányozása révén."[2] A megfogalmazás önmagáért beszél: a prozopográfusok nem az életeket, nem a történelmi szereplőket, hanem a csoport közös háttérvonásait (common background characteristics) kutatják. Akár az ókorban, akár a modern kor politikatörténetében, hogy két bejáratott, jellegzetesen történeti alkalmazást említsünk. S miközben az elitisták és a tömegkutatók a forrásbőség, illetve szűkösség következtében szükségképpen máshová helyezik a hangsúlyt, a standardizált kérdések (születés, házasság, halál, társadalmi eredet és

* Eredeti rövidebb változata előadásként hangzott el 2012. november 29-én az MTA II. osztályán.

[1] Verboven et al., 2007. 37.

[2] Stone, Prosopography, 1987. 45. [Eredetileg: 1971] Ezt a gondolatot erősíti Giovanni Levi megfogalmazása is: „nem valódi életrajzokról van szó, hanem az életrajzi adatoknak prozopográfiai célból történő felhasználásáról. A prozopográfiákban található életrajzi elemek csak annyiban minősülnek a történész számára érdekesnek, amennyiben általános vonásuk van." Levi, 2000. 85.

gazdasági pozíció, lakóhely, iskolázás, vallás, foglalkozás stb.) rendre ugyanarra a „háttérre" vonatkoznak. Társadalmi háttere azonban nem a csoportoknak, hanem az egyéneknek van. Azok közül is csak azoknak, akik után kellő mennyiségű forrás maradt. S erre a magasabb státuscsoportok egyéneinek jóval nagyobb az esélyük, mint az alsóbb kategóriákba sorolt társaiknak. De még az előbbieknél is az emberi élet bizonyos aspektusai (tulajdon, családi háttér) sokkal jobban dokumentáltak, mint egyéb területek. A források véletlenszerűségéből adódó problémák csak növelik annak esélyét, hogy az adatok osztályozásánál és értelmezésénél további korlátokba ütközzünk.[3] Ráadásul rendkívül különböző irányultságú, személyiségű egyének mögött hasonló háttér húzódhat meg. Az ebből fakadó hibákra a kritikai irodalom régóta felhívta a prozopográfusok figyelmét.[4] A módszer statikusságát enyhítheti, ha például a társadalmi rekrutáció vizsgálatakor az apák státuszát több időpontban figyelembe vesszük.[5] De a probléma magában a módszerben gyökerezik, hogy tudniillik a „szupra-individuálist az individuumok tanulmányozásán keresztül közelítik meg".[6] Ezen csak némileg segít, ha megpróbáljuk finomítani a definíciót, miszerint a feladat „inkább az individuumokról szóló biográfiai részletek aggregált kutatása", vagy hogy a vizsgálatok „inkább az individuumok közötti kapcsolatok különböző típusaira vonatkoznak".[7]

Azon sincs mit csodálkozni, hogy ha a prozopográfia elhatárolja magát a biográfiától, az életrajzírás is ugyanígy jár el vele szemben.[8] Miközben az 1970-es évektől kezdve új utakat keres a 'kollektív életek' elemzésére. Ezt megkönnyítette, hogy a társadalomtudományok területén is kibontakozott a narratív fordulat, amely egyben a biográfia felé fordulást is magával hozta.[9] Ennek egyik kisugárzása a történetírásban a csoportéletrajzok térhódítása. A csoportéletrajz „családok és egyenes ági leszármazottak, társadalmi és kulturális csoportok és néha intellektuális hálózatok vizsgálatára fókuszál". Elkerüli az egyén izolálását a többiektől, „elsődleges tárgya a csoportot alkotók közötti viszony" kutatása.[10] Elsősorban a tartós kötések (testvérek, házastársak, barátok stb.) elemzése kerül előtérbe a csoportéletrajzok révén.

[3] Stone, Prosopography, 1987. 57–65.

[4] Carney, 1973. 156–179.; Clubb–Allen, 1977. 518–534.

[5] Kovács István Gábor, A prozopográfiai módszerek, 2011. 201.

[6] Verboven et al., 2007. 67.

[7] Idézi Caine, 2010. 58.

[8] Nigel Hamilton, a biográfia történetéről írott újabb munkájában meg sem említi a prozopográfiát az életrajzi műfajok között. Nem jár sokkal jobban azzal, hogy terítékre kerül ebben a műben Freud és a pszichobiográfia, ugyanis a történet a „botrányos kezdettől" a közeli bukásig ível. Hamilton, 2007. 131–144.

[9] The Turn to Biographical Methods, 2000.

[10] Caine, 2010. 61.

A történetírás és biográfia viszonyának megújítását sokan sokféle irányban keresték az utóbbi negyedszázadban.[11] A mikrotörténet, akár a nőtörténet vagy a népi kultúra története, egyike azoknak a kísérleteknek, amelyek a „történelem veszteseinek" emlékét akarják megörökíteni.[12] A mikrotörténelem és a biográfia közötti viszony keresése közben Sabine Loriga kétféle utópia veszélyére figyelmeztet.[13] Az egyik a biográfia reprezentativitásának kérdését illeti (amelyet a történész két ütemben közelít meg): „először meg kell találni a reprezentatív egyént (a normál parasztot, a normál nőt stb.), majd e reprezentatív egyén tulajdonságait induktív eljárással ki kell terjesztenie egy egész kategóriára (a parasztok osztályára, a női nemre és így tovább)." Majd így folytatja: „Bárki, aki már dolgozott biográfiai jellegű forrásokkal (naplókkal, levelekkel, emlékiratokkal stb.), tudja, hogy amennyiben ezt az utópiát követjük, óhatatlanul elsiklunk a személyes életelvek specifikumai felett, s eltapossuk a múlt sokféleségét".[14] Ritka, de tanulságos módszertani önreflexiót tartalmaz erre vonatkozóan az izlandi Sigurdur Magnússon tanulmánya „a történelem szingularizációjáról". Ebben saját korábbi munkájával illusztrálja, hogy mennyire hajlamos a társadalomtörténet arra, hogy elmenjen a személyes források által felkínált lehetőségek mellett. Mint írja, ahelyett, hogy a rendelkezésére álló, egy testvérpártól származó naplókat saját kontextusukban elemezte volna, igyekezett a források értelmezését az oktatás és érzelmek metanarratívájához illeszteni.[15] Szingularizációs programjában Magnússon jóval nagyobb szerepet tulajdonít a mikrocsoportokon belül az individuumoknak: „ráadásul ez az ideológia kiemeli a minden egyes egyén gondolkodásában létező ellentmondásokat és inkonzisztenciákat, hangsúlyozza a minden élő személyben mozgásban lévő ellentéteket."[16]

De Loriga előtt felrémlik egy másfajta, „naturalista" utópia „szédülete" is, ez is a „microstoriával" kapcsolatban. Szerinte Levi fogalmazta meg az igényt, hogy Santena falu „minden egyes lakosának életrajzi eseményeit" rekonstruáljuk, „aki

[11] „If biography is largely founded on a belief in the singularity and significance of an individual's life and his contribution to history, microhistory is founded upon almost the opposite assumption: however singular a person's life may be, the value of examinig it lies not in its uniqueness, but in its exemplariness, in how that individual's life serves as an allegory for broader issues affecting the culture as a whole." Lepore, 2001. 133.

[12] Loriga, 2011. 21.

[13] Uo. 22–23.

[14] Uo. 22.

[15] Magnússon, 2003. 722. Magnússon magyarországi recepciójára lásd Szijártó, 2010. 8–16.

[16] Magnússon, 2003. 721. A Szijártó István által is idézett szöveg fordítását helyenként finomítottam. Vö. Szijártó, 2010. 13–14. Hozzá kell tennünk, hogy Magnússon számára a mikrotörténelem elsősorban és mindenekelőtt ideológia, amely kombinálja a módszertani és a koncepcionális kereteket. Magnússon, 2003. 731. 55. jegyzet.

dokumentált nyomot hagyott hátra".[17] A hivatkozott eredeti helyen azonban ennél jóval többről van szó. „Meglehet, hosszú távon minden személyes és családi stratégia elveszti kontúrjait, és belesimulni látszik a relatív egyensúly közös végeredményébe. Ám hogy e stratégiák mindegyike hogyan járul hozzá az általános történelemhez, a társadalmi valóságot hordozó struktúrák kialakulásához és változásához, nem ítélhető meg csupán az érzékelhető eredmények alapján: minden egyes személy ciklikusan problémák, bizonytalanságok, választások elé kerül élete során, kialakul a mindennapi élet politikája, amelynek a társadalmi szabályok stratégiai használata áll a középpontjában."[18] Ugyanezen gondolatokat idézve Jacques Revel mindenesetre még tisztán látta, hogy Levi kérdésfelvetése mögött a módszertani individualizmus törekvései húzódnak meg, azonban annak korlátaival is számolt.[19] A Levi-könyv francia (és magyar) kiadásához írt előszavában még konkrétabban fogalmaz: „De valóban életrajz-e az, amiről itt szó van? Nem, hogyha a hagyományos értelemben vesszük, mindazokkal a kötöttségekkel, amelyeket a kifejezés sugall: hogy az elbeszélésnek van eleje, vége, és hogy folyamatosan el is mondják. Ugyanakkor nagyon is életrajz, amennyiben hajlandók vagyunk felvetni a kérdést, »mi a releváns, és mi a jelentéktelen, amikor az ember életrajzot ír«, vagyis elgondolkozni azon, milyen feltételek között és milyen összefüggésben ölt testet és nyer értelmet az ilyen történet."[20] K. Horváth Zsolt gondolatmenete révén a Levi-értelmezés problematikáját tovább gazdagíthatjuk: „Az élettörténet tehát nemcsak a személyiség hosszú távú inkoherenciája, egységének és orientációjának kérdésessége miatt nem magától értetődő entitás, de a microstoria olvasatában az egyén (változatlan) önazonosságának tételezése a kontextusok – a személyközi tranzakciókban, az érzelmi, gazdasági, kapcsolati forrásokért való kompetícióban való – szükségszerű változékonysága miatt is meglehetősen nehezen tartható álláspont. Mi tehát az az alapvető egység, ami mégis elemezhetővé, követhetővé teszi az önazonosság eme absztrakt felfogását a történészi munka gyakorlatában, az empirikus kutatás során?"[21] Loriga azonban úgy gondolja, hogy innen eredeztethető a második utópia, vagyis amikor már a mikrotörténészek második nemzedéke „mindenki történetét akarja", vagyis „olyan értelmezési kategóriákat kidolgozni, amelyek szá-

[17] Uo. 23.

[18] Levi, 2001. 39. Loriga elfeledte volna, hogy az ördögűző pap apjának, Giulio Cesare Chiesanak döntő pontokon a források által eltakart életrajza miként szolgál konkrétan annak bemutatására, hogy „mekkora az egyén mozgástere egy olyan helyzetben, ahol a társadalmi csoportok konfliktusban állnak több olyan hatalmi központtal, amelyek részben egymásra épülő, részben ellentmondó normarendszerek szerint működnek". Uo. 165.

[19] Revel, 2000. 56–57.

[20] Revel, 2001. 22.

[21] Horváth Zsolt, K. 2002. 330–331.

mot vetnek az empirikus valóság teljes összetettségével és csorbítatlanságával".[22] Ha tömegjelenségek egyéni megéléstörténeteit próbáljuk rekonstruálni, mindig beleütközünk azokba a korlátokba, amelyek a személyes források létét, fennmaradását, hozzáférhetőségét és minőségét érintik. Hadd említsem itt kedvenc példámat, doktoranduszunk, Kunt Gergely kutatásait, aki a második világháborús élményeket kamasznaplók elemzése révén közelítette meg. A tipikus kamaszlét identitásválságait és a külső megrázkódtatások lenyomatait egyaránt vizsgálta. S nemcsak a publikált szövegeket vette górcső alá, nemcsak a hazai levéltárakat búvta végig, hanem maga is gyűjtött forrásokat, hirdetéseket adva fel, és időt nem kímélve terapeutikus beszélgetések során biztosította a naplóikat megmutató idős embereket arról, hogy nyugodtan rábízhatják féltve őrzött emlékeiket. Nagy empátiával gyűjtött kivételesen gazdag anyag, a vizsgálatba bevonható források száma azonban még így is csak korlátozottan volt gyarapítható, s végül a jellegzetes megéléstörténetek leginkább típusokba, bináris oppozíciókba rendezve, tematikusan voltak értelmezhetőek.[23] Ami nem a feldolgozás tökéletlenségének a jele, hanem épp a források korlátozottságára adott adekvát módszertani válasz.

Lehet, hogy az utópiák lehetetlen dolgokra biztatnak, de ki tilthatja meg, hogy időnként kísértésbe essünk, s megpróbáljunk megvalósítani kivihetetlennek tűnő kísérleteket. Aligha vet vissza bennünket jobban egy ilyen nekirugaszkodás, mint az a száz éve tartó hosszú időtartam, amelyhez hátrálva újra végiggondolhatjuk a Methodenstreit problematikáját.

Kétségtelen, akár a prozopográfia és a biográfia, akár a mikrotörténet és az életrajz viszonyáról szóló írásokat lapozgatjuk, óhatatlanul egy sokkal általánosabb társadalomtudományi módszertani kérdésbe botlunk, mégpedig a módszertani kollektivizmus és módszertani individualizmus vitájába. Nem bonyolódhatunk itt bele ennek szisztematikus feldolgozásába (Orthmayr Imre kitűnő áttekintése után ehhez amúgy is csekély hozzájárulást tehetnénk),[24] de szó nélkül mégsem mehetünk el a kérdés mellett. A vitát lényegében Max Weber indította el, bár a „módszertani individualizmus" fogalom keresztapaságát a Weber-tanítvány Joseph Schumpeternek szokás tulajdonítani. A kezdeményezők amellett érveltek,

[22] Loriga, 2011. 23. A biográfiai módszerrel kapcsolatos „súlypontáthelyezés" eredete – amint erre K. Horváth Zsolt rámutatott – Lorigánál a 18. századi katonákról szóló disszertáció megvédése és könyvként való publikálása közötti időszakra vezethető vissza. Horváth Zsolt, K. 2002. 332–333. Loriga egyébként a biográfiáról írott könyvében közvetlenül is utal az önéletrajzi mozzanatra, amikor a piemonti katonákról szóló munkája írása során szembesült az „utópia szorításával". Loriga, 2010. 263. Megjegyezzük, hogy könyvében sem reagál Magnússon felvetéseire.

[23] A 2009-es első cikkben nyolc naplót vizsgált. Kunt, 2009. 44–69. A 2013-ban sikeresen megvédett disszertációban már tizenöt napló elemzésére került sor.

[24] Orthmayr, 1997. 3–31.

hogy „a kollektív fogalmakkal jelölt makroszociológiai összefüggések csak az emberi cselekvésekre visszavezetve érthetők meg".[25] A vitáknak három nagy hulláma vonult végig a 20. században, és alapjában a szociológiát, a közgazdaságtant, a filozófiát és a pszichológiát érintette, s egyik sem volt mentes politikai felhangoktól.[26] Az első hullám a 19–20. század fordulóján indult, a második 1945 után és az ötvenes években tetőzött, a harmadik pedig a nyolcvanas évek óta tart. A két tábor között a határvonalak gyakran változtak, részben azért is, mert a vitapartnerek igyekeztek beépíteni saját rendszerükbe egymás megfontolandó érveit. Kritikai csatározásokkal eltöltött évszázados története során a módszertani individualizmus nemcsak új vonásokat öltött, de több ágra is szakadt. Karl Popper nyomán külön útra tértek az institucionális individualisták és a pszichológiai individualisták. A szociológiában mára a „gyenge" individualizmus vált a legnépszerűbbé, a közgazdaságtanban viszont szilárdan tartja magát a „kemény" változat.[27] Miközben a módszertani individualisták rendre azzal érveltek, hogy „az egyes egyének valóban léteznek, ezzel szemben a kollektív fogalmak puszta absztrakciók", hajlamosak voltak megfeledkezni arról, hogy olyan fogalmakkal operálnak, amelyek – például „az egyéni preferenciák, vélekedések vagy szándékok – maguk sem megfigyelhetők, hanem csak a megnyilvánulásaik alapján azonosíthatók". S közben „önálló létet", sőt „személyiséget" is képesek tulajdonítani, mondjuk az egyéni érdekeknek vagy épp a cselekedetek motívumainak.[28]

A módszertani individualizmus és kollektivizmus vitája nem kerülte el a pszichológiát sem. A freudi pszichoanalízis korán beleütközött a problémába: „A tömegpszichológia tehát úgy tekinti az embert, mint valamely törzs, nép, kaszt, réteg, intézmény tagját, vagy egy ember-gomolyag alkatrészét, mely egy bizonyos ideig és egy bizonyos cél érdekében tömeggé szerveződik."[29] A szöveghelyet értelmezve Pataki Ferenc kiemelte, hogy bár Freud az „intézményes, szervezetszerű tömegek" jelentőségét hangsúlyozza, nyitva hagyja az utat az „embergomolyagok" kutatása számára is. Mint írja: Freud tehát kettéhasítja a tömegjelenségeket; a múlékony, „primitív tömegekre" nézve osztja elődei peszszimisztikus szemléletét, míg a „mesterséges tömegeket" az egyetemes kulturális fejlődés eszközeinek és hordozóinak tekinti. Az alkalmi tömeg (crowd) elnyeli és lebontja az individualitást, a nagyszervezet megóvhatja és támogathatja az egyén elkülönült pozícióját.[30] Az individualitás lebontását, aligha véletlenül a

[25] Uo. 3.

[26] Udehn, 2002. 479–507.; Denys, 2010; Heath, Methodological Individulism. http://plato.stanford.edu/entries/methodological-individualism/ (Utolsó letöltés: 2012. nov. 2.)

[27] Udehn, 2002. 488., 502.

[28] Orthmayr, 1997. 16–19.

[29] Freud, é. n. [1995] 188.

[30] Pataki, 1998. 40–42.

romboló tömeg kapcsán, kevesen írták le érzékletesebben, mint Elias Canetti: „Az egyes ember úgy érzi, hogy a tömegben meghaladja személyisége korlátait. Megkönnyebbülést érez, hiszen mindazok a distanciák megszűntek, amelyek önmagába vetették vissza és zárták be. Amint lehulltak róla a távolságok terhei, szabadnak érzi magát, és a szabadsága a határok átlépéséből áll. Ami vele történik, az történjék másokkal is, ugyanazt várja el tőlük. Egy cserépedény azért ingerli, mert az sem más, mint határ. Házaknak a bezárt kapui ingerlik. Rítus és ceremónia, minden, ami távolságot tart, fenyegető és tűrhetetlen. Mindenüvé előre odakészített edényzetek ezek, hogy majd visszaterelhető legyen beléjük a szétszakadozott tömeg. S az gyűlöli holnapi börtöneit, mindig is megvolt börtöneit. A meztelen tömeg mindent Bastille-nak lát."[31]

Hosszan sorolhatnánk a pszichológia történetében is a nomotetikus és idiografikus tudományfelfogás, avagy a statisztikai és klinikai módszer különbségéből adódó megosztottság következményeit.[32] Közismert, hogy a kísérleti szociálpszichológia születése is összefüggött a módszertani kollektivizmussal való szembefordulással.[33] A pszichológia mintha azóta sem tudna dűlőre jutni önmagával. Néhányan úgy érzik, eredendően módszertani individualistának kellene lenniük, ám a társaslélektan egyetlen ember bőrébe, koponyájába aligha szorítható be.[34] Eldönthető-e egyáltalán, hogy például Hitler személyiségében az „átlagnémet" érzett rá saját (választott) fiára, avagy épp a vezér (akár kórosnak tekinthető küldetéstudatot sugárzó) karaktere kínált azonosulási mintát a háború és béke által traumatizált nemzet egyedei számára.[35] Újabban egy Kelet–Nyugat dichotómia mentén is kialakulóban vannak a frontvonalak. Ázsiából nézve az individualizmus jellegzetesen a Nyugat kategóriája.[36] A módszertani individualizmus (redukcionizmus) és a holizmus vitája a politikatudományban is újabb összebékítési kísérleteket ösztönöz: vajon mely vizsgálati szinteken melyik típusú oksági magyarázat (vagy azok kombinálása) alkalmazható?[37] S ezzel ismét a léptékek problémájához jutottunk.

[31] Canetti, 1991. 18–19.

[32] Valentine, 1988. 280–304.

[33] Pléh, 1992. 155.; Hunyady, 2009. 499. Módszertanilag is érdekes pszichobiográfiai megvilágításban mutatja be Gordon Allport személyiségpszichológiájának kialakulását fivéréhez, a behaviorista szociálpszichológia individualista felfogását kezdeményező Floyd Allporthoz fűződő viszonyában Barenbaum, 2005. 227–235.

[34] Pléh, 2010. 81.

[35] Kiss, 2011. A probléma túlmutat az autoriter személyiség eredeti koncepcióján, amely úgymond „egybefogja a »vezér« *individuál*pszichológiáját és a követők *tömeg*pszichológiáját. A »vezérről« alkotott képet transzponálja a követőkre és viszont, a »vezérben« a »tömegember« legtisztább megjelenési formáját fedezi fel." (Kiemelés az eredetiben.) Erős, 1994. 107.

[36] Ho, 1998. 5.

[37] List–Spiekermann, 2013.

AZ ESET

Sohasem késő, hogy a történetírás is újragondolja saját módszertani repertoárját. Ehhez szeretnék hozzájárulni egy (újabb) szerény kezdeményezéssel. Az eszlári per felmentő ítélete után országszerte antiszemita zavargások kezdődtek, amelyek feltárására a történetírás már több kísérletet tett.[38] Az elfogottak és a sebesültek névsora alapján azonban nem könnyű a kollektív erőszakhullám tömegének arculatát megrajzolni. Bonyolult dolog a lázadás/letartóztatás „fenomenológiája". Akkor is, ha szervezett a tömeg, akkor is ha „gomolyagszerű". Hiszen a rendőrattakkal szemben az marad fenn a rostán, aki bátran szembeszáll a támadókkal, vagy az, aki lassan tud szaladni. Arra lehet ráfogni, hogy részt vett a rombolásban, akit tetten érnek. Az, akinek a zsebében dobálásra szánt kövek vannak, lehet, hogy kőzápor zúdítására készült, lehet, hogy el is dobott néhányat, de ami a zsebében van, azokat biztosan nem dobta el. Aki megsebesült, az lehet arra csellengő vétlen áldozat is, aki viszont úgy sérült meg, hogy tudatosan kapcsolódott bele az összeütközésbe, az igyekszik nem feljelenteni magát azzal, hogy jelentkezik kórházi kezelésre. Csak ha elkerülhetetlen.

Elég világosak a forrástani nehézségek is. Nem állnak rendelkezésünkre megbízható névsorok. A sajtó ugyan kezdettől fogva, tehát már augusztus 8-ától kezdve közölte a Kerepesi úti zavargásokban letartóztatottak listáját, ám a BM levéltárában elsőként Thaisz Elek fővárosi rendőrkapitány augusztus 10-én küldött jelentésében maradt fenn egy 34 fős névjegyzék az előző nap folyamán letartóztatottakról. S ma már tudjuk, hogy őket sem mind az előző nap fogták el. Már említettük: a nevekkel, mint az azonosság első számú hordozóival mindig gondok vannak.[39] Azokról nem szólva most, akik letartóztatásukkor egyszerűen nem akarják megmondani a nevüket, vagy ha valaki olyan részeg, hogy kimondani sem képes azt. Ráadásul se szeri, se száma a különböző névváltozatoknak. Csak illusztrációként néhány kirívó példa az 1883. augusztusi családnevek közül: Barai/Bárdy/Darai; Bayer/Breier/Breuer; Boliza/Balcza/Balicsa; Cakoff/Cakov/Czakor/Csákoff; Hankisz/Hankusz/Honkisz; Hirl/Hizl; Illievics/Illyilois/Ilirevics; Knatz/Kracz/Glácz/Rácz; Krecsák/Kresák/Grecsák; Lovich/Lonch; Meretey/Meretni/Mercsei; Perlinger/Terlinger; Pritz/Fritz/Priisz; Raveczdi/Radeczky; Repenta/Rebeta/Prebenda. Ezekből a listákból a néven, életkoron, esetleg foglalkozáson kívül alig tudunk valamit a tömeget alkotó egyénekről. Ez még egy prozopográfiai vizsgálathoz is kevés. De vajon megismerve a vizsgálati fogságba kerültek részletes személyi adatlapjait (ami persze csak ki-

[38] Kubinszky, 1976; Foki, 1986; Bősze, 1991; Kövér, 2011.

[39] A név mint „vezérfonal" problémáról már korábban esett szó. Lásd még Ginzburg, Bourdieu véleményét idézve Horváth Zsolt, K. 2002. 331.

nagyítható darabja a résztvevők összességének), mennyivel lesz individualizáltabb az egyes emberekről rajzolható kép? Az individualizáció nélkül viszont a csoportképződés mechanizmusait sem vagyunk képesek kitapogatni. Most talán ebben a tekintetben is többet tehetünk. Egy kísérletet megér, hogy megpróbálkozzunk egy alkalmilag összeverődött csoport szerkezeti hálójának vizsgálatával.

A vizsgálati fogolytörzskönyv felhasználásával 1883 augusztusából 67 lázongó nevét tudtuk azonosítani. Ez lényegesen kevesebb, mint amennyit a sajtóból össze lehetett állítani (mintegy 200 név bukkant fel a lapokban).[40] Azt eddig is tudtuk, hogy nem minden letartóztatott került vizsgálati fogságba, ugyanakkor több olyan név is előfordult a törzskönyvekben, amely egyáltalán nem szerepelt a sajtóban. Az újságok sem tudtak mindenkiről, úgy látszik, a hírek nem egyenletesen szivárogtak. Voltak viszont, akiket nem rögtön, csak később fogtak el. De most elsősorban nem a létszámok érdekelnek bennünket. Arra fordítjuk figyelmünket, hogy az augusztus 7–10. között a Kerepesi út környékén folyt zavargások résztvevőinek egyéni paraméterei alapján a tömegnek milyen összetartó szálai mutatkoznak meg előttünk. Ehhez tekintsük át először, milyen adatokat tartalmaz a személyleírás.

Elemzésünkben a „névgörgetést" elindító első „ágenst" a neve alapján, a poén kedvéért választottuk ki, részben azért is, mert az ábécébe rendezés után egyáltalán nem volt ismerős a letartóztatás sajtóhíreiből. Vajon mit tud ez az adatbázis, amikor máshonnan nem ismert nevekkel szembesülünk? Pedig kétségtelenül létező személy lehetett, nem a fantázia terméke, ha egyszer letartóztatták. S augusztus 11-én szabadlábra is került, majd eltűnt a szemünk elől.[41] A vizsgálati fogságban az alábbi adatokat vették fel róla:

Név: Balek János
Személyleírás: szőke, kék szemű
Magassága: 154 cm
Szülőhely: Lomna, Árva megye
Utolsó lakhely: Pest, Mátyás tér 3.
Életkor: 19 év
Anyanyelv: tót
Nyelvismeret: tót

[40] Sándor Tamás, 2009. 75. A szerző az 1883. augusztus 7. és 13. közötti fővárosi zavargások során 206 őrizetbe vett személynevet számolt össze.

[41] Balek Jánosnak nemcsak mi, hanem a hatóság is nyomát veszítette. Neve szerepelt azon a 34 fős listán, amelyet a tárgyaláson meg nem jelent körözött személyekről adtak ki. *Függetlenség*, 1884. szept. 11.

Írni/olvasni/számolni tudás: nem tud
Vallás: r. kat.
Családi állapot: nőtlen
Szülei: élnek
Hivatás/mesterség/foglalkozás: napszámos
Vagyona: nincs
Büntetett előélet: nem volt
Letartóztatás ideje, helye: Budapest, 1883. aug. 9.

Első lépésként arra voltunk kíváncsiak, hogy van-e valaki a törzskönyvekben, akinek legalább egy adata valamilyen összefüggést mutat Balek János adataival. Legnagyobb meglepetésünkre találtunk egy olyan személyt, akinek élettörténete nem egy, hanem sok ponton találkozott Balekével. Kiska Péternek szinte minden paramétere egyezett: mindketten 154 cm magasak voltak, szőkék, kék szeműek, 19 évesek, Árva megyéből, Lomnáról származtak, Pesten a Mátyás tér 3. szám alatt laktak, római katolikus, szlovák anyanyelvű analfabéta napszámosokként keresték a kenyerüket. Az egyik különbség az, hogy míg Balek szülei éltek, Kiska teljesen árva volt. Másrészt a konkrét ügyben Baleket más vagyonának rongálása és lopás, Kiskát csak lopás vádjával tartóztatták le. Párhuzamos arcélek az augusztus 9-i tömegből. Talán túlságosan is determináltnak tűnik, hogy együtt vettek részt a megmozdulásban.

Természetesen a fejléc bármely rovata szerint kereshetünk párhuzamokat. Az aktuális lakcím alapján az augusztus 9-én letartóztatottak között találjuk:

- Keimer Jánost (sz. Gödöllő; l. Szövetség u. 5.; anyanyelv: magyar, beszél: magyar, német; írni/olvasni tud; 33 éves, r. kat., anyja él, nőtlen napszámos)
- Tornik Antalt (sz. Pest; l. Szövetség u. 3.; anyanyelv: német, beszél: német, magyar; írni/olvasni tud; 24 éves, r. kat., anyja él, nőtlen napszámos) [Thaisznál Jornik!]

Az ő esetükben már gyengébb az összefüggés, de nem zárható ki, hogy ők is együtt vettek részt az eseményekben. Kevésbé valószínű ez a közeli lakhely ellenére az alábbi két figuránál:

- Prebenda Márton (sz. Galícia; l. Kétszív u. 60.; anya- és beszélt nyelv: lengyel; írni/olvasni tud; 30 éves, r. kat., anyja él, nős molnár)
- Gerecs Mihály (sz. Félegyháza; l. Kétszív u. 63.; anyanyelv: magyar, beszél: magyar, német, tót; írni/olvasni tud; 25 éves, r. kat., anyja él, nőtlen kovács)

Itt már a nyelvi nehézségek miatt is nehezebb lehetett az összebeszélés, bár Gerecs Mihály szlovák nyelvtudása akár összekötő kapcsot is jelenthetett. A törzskönyvben ennél sokkal szorosabb összefüggést mutat azonban, hogy ugyanehhez az ügyhöz tartozóan bő egy hónappal később, szeptember 12-én szándékos károkozás és hatóság elleni erőszak vádjával letartóztatták Gerecs Mihály szintén Félegyházán született, 20 éves, nőtlen öccsét, Gerecs Pált, aki ugyancsak a Szív utca 63. számú házban lakott, maga is a kovácsmesterséget űzte. Végül mindhárman szabadlábra kerültek.

S ezzel máris a társadalmi hálózatok legszorosabb láncszeméhez, a családhoz jutottunk. Tulajdonképpen akár meglepőnek is tekinthető, hogy milyen ritka a rokonság a Kerepesi úti zavargásokban letartóztatottak között. De úgy is fogalmazhatnánk: a fogolytörzskönyvi individuális adatbázis mennyire nem fordít figyelmet a családi összeköttetésekre.

A Radetzki testvérpárról már írtam az Eszlár-könyvben, hiszen a kilenc hónapra ítélt idősebbik báty egyike volt azon keveseknek, akik a tárgyaláson saját hangjukon is megszólalhattak.[42]

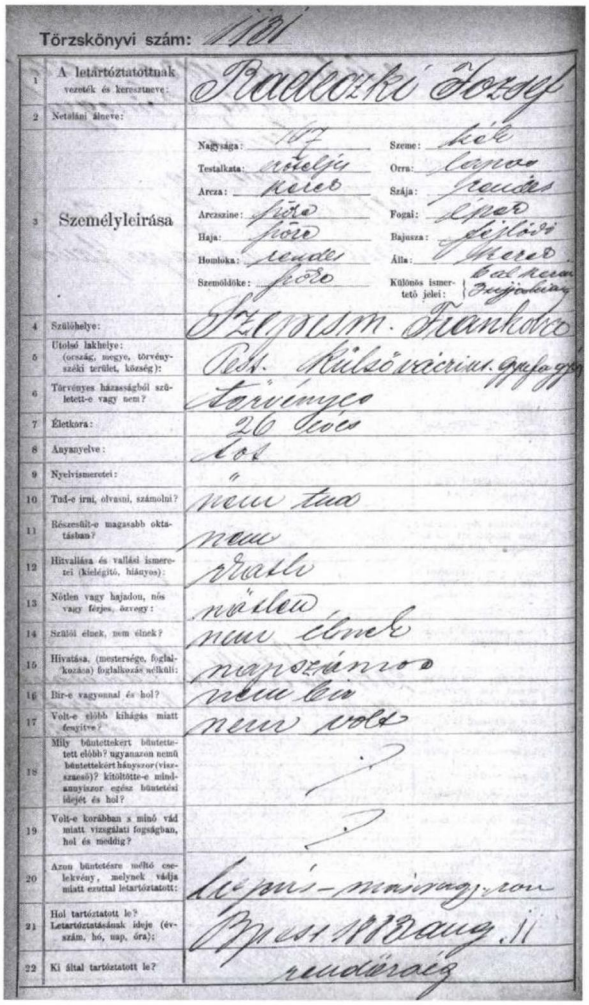

Törzskönyvi szám: 1101

1	A letartóztatottnak vezeték és keresztneve:	Radetzki József
2	Netalán álneve:	
3	Személyleírása	Nagysága: 167 Szeme: kék Testalkata: vékonyja Orra: hegyes Arca: kerek Szája: közepes Arcszíne: fehér Fogai: épek Haja: szőke Bajusza: szőke Homloka: lapos Álla: kerek Szemöldöke: szőke Különös ismertető jelei: Balkezén forradás
4	Szülőhelye:	Szigetsin. Frankóra
5	Utolsó lakhelye: (ország, megye, törvényszéki terület, község):	Pest. Külső váczi ut. 63. szám
6	Törvényes házasságból született-e vagy nem?	Törvényes
7	Életkora:	26 éves
8	Anyanyelve:	tót
9	Nyelvismeretei:	?
10	Tud-e írni, olvasni, számolni?	nem tud
11	Részesült-e magasabb oktatásban?	nem
12	Hitvallása és vallási ismeretei (kielégítő, hiányos):	görög
13	Nőtlen vagy hajadon, nős vagy férjes, özvegy:	nőtlen
14	Szülői élnek, nem élnek?	nem élnek
15	Hivatása, (mestersége, foglalkozása) foglalkozás nélküli:	napszámos
16	Bir-e vagyonnal és hol?	nem bir
17	Volt-e előbb kihágás miatt megbírva?	nem volt
18	Mily büntettekért büntettetett előbb? ugyanazon nemű büntettekért hányszor (viszszaeső)? kitöltötte-e minden-anyiszor egész büntetési idejét és hol?	?
19	Volt-e korábban a mino vád miatt vizsgálati fogságban, hol és meddig?	?
20	Azon büntetésre méltó cselekvény, melynek vádja miatt ezuttal letartóztatott:	Lopás – május 29-ről
21	Hol tartóztatott le? Letartóztatásának ideje (évszám, hó, nap, óra):	Pesten 1883 aug. 11 reggel
22	Ki által tartóztatott le?	rendőrség

RADETZKI JÓZSEF VIZSGÁLATI FOGOLYTÖRZSKÖNYVI LAPJA (1883). BFL VII. 106.

[42] Kövér, 2011. 637–638. Látva a törzskönyvekben, hogy 1883-ban csak egyikőjük anyja volt életben, már-már elbizonytalanodtam: lehet, hogy csak unokatestvérek? Szerencsére az anyakönyvi internetes keresés alapján (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/KZRL) egyértelműen kiderült, hogy a szepesi Nagyfrankovában Radeczky (sic!) Márton és Frankovszky Sophia gyermekeként József 1856-ban, Antal 1859-ben látta meg a napvilágot. Úgy látszik, egyik adatbázis sem lehet tökéletes. Itt jegyzem meg, hogy az augusztus 13-ai Külső-Váczi úti megmozdulásban, amely egy szorosabb értelemben vett lokális akció volt, sokkal nagyobb szerepet játszottak a családi összeköttetések.

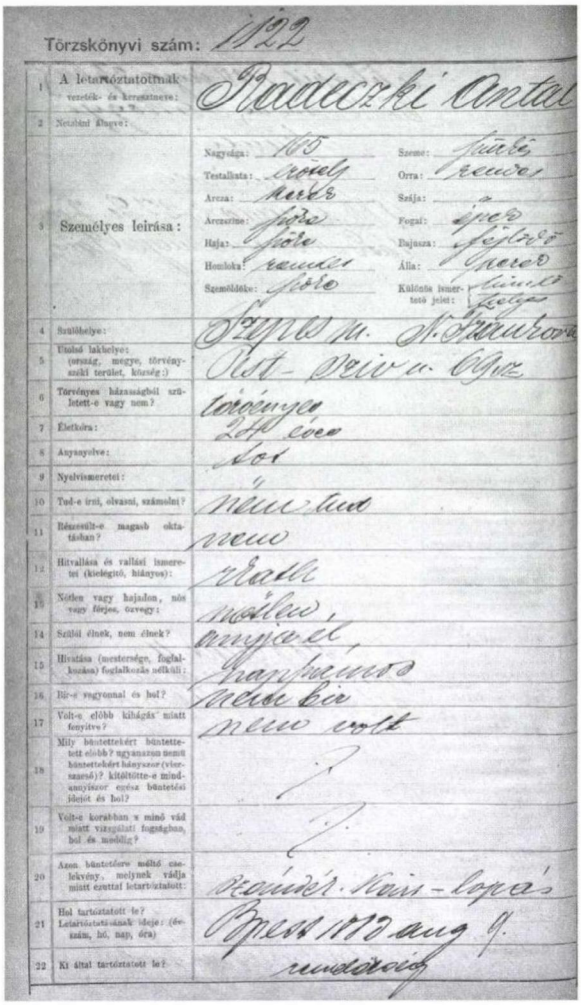

Törzskönyvi szám: 1122

1	A letartóztatottnak vezeték- és keresztneve:	Radeczki Antal
2	Netalán álneve:	
3	Személyes leírása:	Nagysága: 165 Testalkata: erős Arcza: hosz Arczszine: jó Haja: fekete Homloka: szemes Szemöldöke: fekete Szeme: fekete Orra: szemes Szája: Fogai: jók Bajusza: fekete Álla: szemes Különös ismertető jelei: kicsi szeplős
4	Születési helye:	Szepes m. Szepesváralja
5	Utolsó lakhelye: (ország, megye, törvényszéki terület, község:)	Pest - Pesti v. Gyöngyös
6	Törvényes házasságból született-e vagy nem?	törvényes
7	Életkora:	24 éves
8	Anyanyelve:	tót
9	Nyelvismeretei:	magyar
10	Tud-e írni, olvasni, számolni?	magyar
11	Részesült-e magasb oktatásban?	nem
12	Hitvallása és vallási ismeretei (kielégítő, hiányos):	róm. kath.
13	Nőtlen vagy hajadon, nős vagy férjes, özvegy:	nőtlen,
14	Szülei élnek, nem élnek?	anyja él,
15	Hivatása (mestersége, foglalkozása) foglalkozás nélküli:	napszámos
16	Bír-e vagyonnal és hol?	nincsen
17	Volt-e előbb kihágás miatt fenyítve?	nem volt
18	Mily büntettekért büntettetett előbb? ugyanazon nemű büntettekért hányszor (viszszaeső)? kitöltötte-e mindannyiszor egész büntetési idejét és hol?	?
19	Volt-e korábban is mind vád miatt vizsgálati fogságban, hol és meddig?	?
20	Azon büntetőtörv. nélkü cselekvény, melynek vádja miatt ezuttal letartóztatott:	Rablás. Nagy-Lopás
21	Hol tartóztatott le? Letartóztatásának ideje: (évszám, hó, nap, óra)	Pesten 1883 aug 9. reggel
22	Ki által tartóztatott le?	

RADETZKI ANTAL VIZSGÁLATI FOGOLYTÖRZSKÖNYVI LAPJA (1883). BFL VII. 106.

- Radetzki Antalt (sz. Nagyfrankova, Szepes; l. Szív u. 69.; anya- és beszélt nyelv: tót; 24 éves, analfabéta, r. kat., anyja él, nőtlen napszámos) augusztus 9-én tartóztatták le, de végül szabadlábra került.
- Radetzki Józsefet csak augusztus 11-én tartóztatták le (sz. uo.; l. Külső Váczi u. gyufagyár; anya- és beszélt nyelv: tót; 26 éves, analfabéta, r. kat., szülei nem élnek, nőtlen napszámos).

Az idősebbikre a tárgyaláson rábizonyították, hogy már 8-án is részt vett az utcai randalírozásban, ablakokat, lámpákat tört be. Vizsgálati fogságával kilenc hónapos büntetését kitöltöttnek tekintették. A saját hang azonban meglehetősen kérdéses. Radeczki (itt így!) József ugyanis nem tudott magyarul, így az egyik rendőr „rögtönzött tolmácsolásában" tette meg vallomását. Az elnöknek arra a kérdésére például, hogy mi a vallása, ezt válaszolta: *„Napszam!"* (nem kis derültséget váltva ki a hallgatóság soraiban). S valójában ez az egyetlen idézőjelbe tett saját szöveg, amit a sajtóban tőle olvashatunk.[43] Természetesen tagadta, hogy ablakokat tört volna be. Inkább arra panaszkodott, hogy társai csúfolták, azt kiabálták neki, hogy „Uhu, Jano!", s a velük való konfliktusból fejlődött ki a kődobálás, amelynek az ablakok szenvedték kárát.[44] A mozgalomban való részvétel személyes motívumaira tehát ezek a források sem adnak választ.

[43] Törvényszéki csarnok. A kerepesi-úti zavargások. *Nemzet*, 1884. jún. 17.

[44] A *Függetlenség* tudósítása szerint a „munkatársak" kövei törték be a gyárablakokat, a *Nemzet* viszont úgy tudta, hogy dühében ő dobálta kövekkel a munkatársakat. Vö. *Nemzet*, 1884. jún. 17.; Törvényszék. A kerepesi-úti zavargások ügye. (Második nap.) *Függetlenség*, 1884. jún. 18. A sajtóhí-

Látva az adatbázis egyénenkénti paramétereinek sorát, egy vérbeli prozopográfust azonnal elkap a táblázatszerkesztési láz, hiszen szinte minden mérhetőnek tűnik. Maradva a család és életkor egymással összefüggő kategóriáinál, megállapíthatjuk, hogy a vizsgálati foglyok között a fiatalabb generáció (20 év alatti 43%) képviselői domináltak.

6. táblázat

ÉLETKOR	SZEMÉLYEK SZÁMA	%
–20	29	43,3
21–30	27	40,3
31–40	9	13,4
40–	2	3,0
Összes	67	100

Forrás: BFL VII. 106. Vizsgálati fogolytörzskönyvek, 1883

Több mint egyharmaduknak egyik szülője sem élt. Még ennél is több, 37% a félárvák aránya közöttük. Túlnyomó többségük (88%) nőtlen is. A családi kötelékeknek ebben a közegben kevés szerep juthatott.

7. táblázat

CSALÁDI ÁLLAPOT	SZEMÉLYEK SZÁMA	%
Nőtlen	59	88,1
Házas	7	10,4
Özvegy	1	1,5
Összes	67	100

Forrás: BFL VII. 106. Vizsgálati fogolytörzskönyvek, 1883

Vizsgálhatjuk adatainkat foglalkozási csoportok szerint is. Már a korábbi kutatások is a napszámosok súlyát emelték ki (a vizsgálati foglyok között arányuk meghaladta az egynegyedet). A korabeli legendákkal ellentétben, amelyek szívesen hangsúlyozták a pékek szerepét a mozgolódásban, az általunk elemzett vizsgálati foglyok között a cipész, cipészinas, csizmadia, suszter (16,4%) és a kovács, kovácssegéd, lakatos, vasöntő (14,9%) mesterségek képviselői mutatkoztak a legnagyobb számban. Fontos szempont lehet az antiszemita zavargások részt-

rek meglehetősen csúnya embernek mondják, ezért ismerték fel többen is. A vizsgálati fogolytörzskönyvek szerint szőke és kék szemű volt, viszont különös ismertetőjele, hogy bal kezén három ujja hiányzott.

vevőinek megítélésénél a vallási összetétel tárgyalása (80% római katolikus, és izraelita itt egy sincs köztük, de a tárgyaláson ketten is ülnek a vádlottak padján). Ha vérszemet kapunk az adatok bőségétől, csoportosíthatjuk szereplőinket testmagasság, sőt akár haj- és szemszín szerint is. Ám ha az individuális ismérvektől elindulva a lehetséges csoportképző tényezőket keressük, akkor sokkal izgalmasabb terepre visz a nyelvi-nemzetiségi jellemzők tanulmányozása. Ennek már a kortársak is jelentőséget tulajdonítottak.

A korabeli sajtó, elsősorban Verhovay Gyula lapja, a *Függetlenség* nagy előszeretettel bizonygatta, hogy az utcai erőszakot idegenek csinálták. Régóta ismerős diskurzus ez. „És nemcsak, hogy nem antiszemiták, de nem is magyarok csinálták a kerepesi-úti botrányt. Hankusz, Ulmer, Hivivics, Streikusz, Pollák, Friedmann, Niedermann, Prohászka stb. stb. ez nem magyar egy sem, sőt van közte több zsidó is. Kerül egynehány kézműves ember neve is a listában, de kevés. Inszcenírozták ezt a nyilvános rablást ide bevándorlott idegen munkások, a szocialistáknak az az eleme, amely hazánkba tódul megmételyezni a magyar munkás lelkét, gondolkodását; a melyik idejön megkeresni azt a kenyeret, a melyet otthon meg nem talál, s mert itt kijut neki bőven, s hát háládatosságból izgat, s orgyilkos módra csepegteti a magyar kézműves és iparos lelkébe azt a gyilkos mérget, a mely onnan a hazaszeretetet öli ki és internacionális forradalmárrá, izgató, mindennel elégedetlen csőcselékké aljasítja még a magyar munkást is. [...] Inszcenírozza e nyilvános rablást az a féktelen hitvány elem, a munkásosztály ama söpredéke, amely izgága, rossz lelkű, alattomos, kapzsi és elégedetlen mindennel, mindenütt."[45]

Miután sem a sajtóban közölt, sem a levéltárban fekvő listák alapján nem lehetett a résztvevők nemzetiségére következtetni, nyilvánvalóan a nevek és alkalmanként a születési helyek szolgálhattak a fenti állítások alátámasztásául. Mint tudjuk, ebben a térségben az ilyenfajta érvelés meglehetősen ingoványos talajra visz. A fogolytörzskönyvek viszont nemcsak az anyanyelvet, hanem a beszélt nyelvet is tudakolták. Nyilván az igazságszolgáltatás és a büntetés-végrehajtás gyakorlati szempontjából volt szükség ezekre az adatokra. Számunkra sem a zavargások felelősségének megállapítása, hanem a vád által is valószínűsített szervezettség kommunikációs feltételei miatt tarthat számot érdeklődésre ez a probléma. Az adatbázisba bekerült 67 személy paraméterei alapján amúgy sem igazán kérdés, hogy a letartóztatottak közül legtöbben magyar anyanyelvűek voltak. Azt pedig, hogy a magyarokat jobban sújtotta volna az igazságszolgáltatás, mint az idegeneket, senki sem gondolhatja komolyan. Így aztán figyelmünket a két és több nyelvet beszélők felé irányítottuk, láthatóan ugyanis a letartóz-

[45] A kerepesi út. *Függetlenség*, 1883. aug. 10. 1.

tatottak legalább fele több nyelven beszélt. Ebben az értelemben a megmozdulások valóban internacionális kommunikációs rendszer keretein belül zajlottak.

8. táblázat | A NYELVI DIMENZIÓK STATISZTIKAI ÁTTEKINTÉSE AZ ADATBÁZISBAN

ANYANYELV			BESZÉLT NYELVEK			EZEK KÖZÖTT EGYÜTT	
	fő	%	csak anyanyelv	két nyelv	három nyelv	magyar/ német	magyar/ szlovák
Magyar	25	37,3	15	7	3	9	4
Német	18	26,9	9	6	3	7	3
Szlovák	19	28,4	7	11	1	1	8
Egyéb	5	7,4	2	2	1	1	
Összes	67	100	33	26	8	18	15
%		100	49,3	38,8	11,9		

Forrás: BFL VII. 106. Vizsgálati fogolytörzskönyvek, 1883

A magyar anyanyelvű letartóztatottaknak csak kétötöde beszélt más nyelveket, a németeknek fele volt többnyelvű, míg a szlovákoknak majdnem kétharmada. Ha ezek a számok elfogadhatónak tűnnek, máris könnyebben érthető, hogy miként szerveződhettek, meglehetősen spontán helyi akcióként, 1883 augusztusának elején a Kerepesi út környéki zavargások. S hogyan simultak bele ezen a ponton ebbe a tömegmozgalomba a meglehetősen heterogén életutak. A kollektív erőszak egy adott pillanatában, az addig megtett életpálya sokfélesége révén. Mint Thornton Wilder *Szent Lajos király hídja* című regényében. Amikor a véletlen kacskaringói sorssá fonódnak össze.

De miért akarnánk ilyen patetikusan befejezni a lehetőségek és korlátok kritikai számbavételéről szóló gondolatmenetet? A tárgyhoz talán sokkal illőbb zárás a főhős és hívei között zajló párbeszéd a *Brian élete* című filmből (a nevezetes ablakjelenetből):

„Brian: Nos, mindnyájan tévedtek! Nem kell követnetek engem! Nektek nem kell követni senkit sem! Nektek önállóan kell gondolkoznotok! Ti mind egyéniségek vagytok!!!
Tömeg (kórusban): IGEN. MI MIND EGYÉNISÉGEK VAGYUNK!
Brian: Ti mind különbözőek vagytok!
Tömeg: IGEN, MI MIND KÜLÖNBÖZŐEK VAGYUNK!
Valaki a tömegből: Én nem!"[46]

[46] Terry Jones (Monty Python): *Brian élete*, 1979. A párbeszédet idézi és a nyugati világ individualizmusának szempontját benne biográfiai perspektívából (félre)értelmezi Hamilton, 2007. 231.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Levél- és irattári források

ANYAKÖNYVEK
Elérhetőség: https://familysearch.org/search/record/results#count

ÁLLAMBIZTONSÁGI SZOLGÁLATOK TÖRTÉNETI LEVÉLTÁRA (ÁBTL)
[Eredetileg: Belügyminisztérium Történeti Irattára (BMTI)]
V 150 326
BMA/150 000 5/1

BUDAPEST FŐVÁROS LEVÉLTÁRA (BFL)
IV. 1411. b. Árvaszék, 1820/1875 Grohman Ede hagyatéki ügye
IV. 1411. b. Árvaszék, 2321/1892
VII. 2. e. Cégbíróság. Cg 8501.
VII. 2. e. Cégbíróság. Eredetileg: Cg 6 014. Újraszerkesztve: 547.
VII. 5. c. Budapesti Kir. Büntetőtörvényszék 5955/1930; 3990/1935.
VII. 6. e. Kihirdetett végrendeletek, 1896–1950. 1914. V(I) 105. idősebb Paikert Alajos: Testament, Buda, Mai 1913
VII. 12. e. 10 150/1941. Szterényi József báró kihirdetett végrendelete
VII. 106. 1883. Vizsgálati fogolytörzskönyvek
VIII. 1102. c. Rókus kórház „anyakönyvei"
XXXV.100. c. 152/3. ő. e. Az MDP Földművelésügyi Minisztérium PB iratai
Társadalomtörténeti Adattár, http://tarstort.bparchiv.hu/tarstort/simplesearch.html
Budapesti cím- és lakjegyzék, 1900. Elérhetőség: http://bfl.archivportal.hu/cgi-bin/lakas/lakas.pl

1956-OS INTÉZET ÉS ORAL HISTORY ARCHÍVUM (OHA)
32. sz. Interjú Baczoni Jenővel, 1986. február (Készítette: Pécsi Vera)

FŐVÁROSI SZABÓ ERVIN KÖNYVTÁR [FSZEK] BUDAPEST GYŰJTEMÉNY

HADTÖRTÉNELMI LEVÉLTÁR (HL)
1848–49-es gyűjtemény, Világosi fegyverletételnél a magyar tisztek Névjegyzéke
Absz. kori iratok, K.k. III. Armee-Commando, Bd. 68: Auszug aus dem Index der k.k. Armee-Polizeisektion in Ungarn von 1849–1850. Nr. 1444.
K. k. III. Armee-Commando, Polizei Section, Bd. 69–70. Index sämmtlicher Arrestanten der Polizey Section des III^{ten} Armee Commando's
Absz. kori iratok, Rendőrségi nyilvántartási lapok. A Bach-korszakban politikai szempontból rendőri megfigyelés alatt állt gyanús személyek nyilvántartási lapjai

MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR (MNL OL)
A 105 Informations-Protokolle (IP) der Ungarisch Siebenbürgische Section 1837–1847.
D 43 K. K. Militär- und Civil-Gouvernement für Ungarn, Polizei Section, Általános iratok 57. cs.
D 44 K. K. Militär- und Civil-Gouvernement für Ungarn, Polizei Section, Titkos iratok, mutatókönyvek
K 150 Belügyminisztérium (BM) Általános iratok
K 467 Miniszterelnöki félhivatalos levelezés. 3. cs. 66. sz. Bencze Mihály: Életpálya veszítés. Elbeszélés. Debreczen, Nyomtatott Kutasi Imrénél. 1890.
N 22 József nádor titkos levéltára. Pol et int. Filmtár 31 236. 72–73. cs.
O 73 Személynöki levéltár, Felségsértési perek 1794–1865 5. cs. Lovassy-per iratai
O 78 Protocollum Censuratorum Advocatorum,
O 86 Személynöki levéltár, Országgyűlési Ifjak Társalkodási Egyesületének iratai, 3. doboz. (Mikrofilm 49 276)
P 344 40. cs. E/b II. 29. Kállay Béni jegyzőkönyv, 1863–1865.
P 344 C/d 31–34. k. Kállay Béni napló, 1868–1875.
P 344 C/d 35. k. Kállay Béni: Napló III–IV. k. (másolat)
R 143 Országgyűlési ifjakra vonatkozó iratok, 1. t. Lovassy László

Jelenkori Gyűjtemény
XX-5-h Nagy Imre és társai, Vizsgálati iratok 2. d. 9. k.
M – KS 276. f. 62. cs. 7. ő. e.
MDP KV 276. f. 52. cs. 9. ő. e.; 17. ő. e.
MDP PB 276. f. 53. cs. 73. ő. e.
MDP Rákosi titkárság iratai. 276. f. 65. cs. 40. ő. e.
276. f. 58. cs. 7. ö. e.

Mikrofilmtár, Lónyay-napló 37 154 doboz.

MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR GYŐR-MOSON-SOPRON MEGYE SOPRONI LEVÉLTÁRA (MNL SL)
XIV. 27. 1. doboz. Slachta Etelka fogalmazásaiból
XIV. 27. 1, 3. doboz. Slachta Etelka naplói

MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG MEGYEI LEVÉLTÁRA (MNL SZSZBML)
XIII. 9. 1. d. Krasznay Péter Naplójegyzetei, II–VI. füzet
XIII. 9. 1. d. Krasznay Péter Naplójegyzet vázlat, 1831–1844
IV. B. 404. 39. d. XIV. Szabolcs megye Közigazgatási Bizottság iratai

Adattár, 652. Lakatos Sarolta: A Kállay-család genealógiája a 18. századtól (kézirat)

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AKADÉMIAI LEVÉLTÁR (MTA AL)
II. osztály

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁR ÉS INFORMÁCIÓS KÖZPONT (MTA KIK) KÉZIRATTÁR
Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái P–Zs. www.mtak.hu

Régi Akadémiai Levéltár (Régi AL) 178/1858

Ms 810/48. Angyal Dávid Naplójegyzetei, 1942–1943 (gépiratos másolat)
Ms 2355–2357. Kováts Ferenc levelezése
Ms 5440 Szabó István hagyatéka
Ms 5491 Veres Péterhez írott levelek
Ms 5083/14. Lovassy Lászlónak Ns. Bihar Megyéhez intézett 's bé adni szándékolt Nyilatkozása (1840. júliusi másolat)
M. Irod. Levelezés 4-r. 160. sz. Sasku Károlyra vonatkozó különféle iratok; Sasku Károly útlevele és tartózkodási engedélye, Bizonyítványok Sasku Károly tanulmányi előmeneteleiről és elfoglalt hivatalos állásairól, Sasku Károly levelezése

MAGYAR ZSIDÓ MÚZEUM ÉS LEVÉLTÁR (MZSML)
XV-E. B7/7. 78.291. Scharf Józsefre vonatkozó iratok

MEZŐGAZDASÁGI MÚZEUM ADATTÁR, SZEMÉLYI EMLÉKANYAG-GYŰJTEMÉNY (MgM)
1338 Paikert Alajos: Életem (kézirat)
2012. 3. 1. Paikert Alajos: Régi feljegyzés, Személyes, 1898. máj. 2. – dec. 18, illetve 24. napló felirattal 1944. máj. 3.– 1945. máj. 8.
2012. 8. 1. Paikert Alajos: Kis napló 1946.
2012. 9. 1. Paikert Alajos: Kis napló 1947. jan. 1. – dec. 30.
2012. 19. 1. Paikert Alajos: Vázlatkönyv
2012. 20. 1. Paikert Alajos önéletrajza 1940. II. Életem és működésem (gép- és kézirat)

NÉPRAJZI MÚZEUM (NM)
EA 22 820. Krasznay Péter Naplójegyzetei 1. füzet (másolat)

ORSZÁGOS PSZICHIÁTRIAI ÉS NEUROLÓGIAI INTÉZET (OPNI)
Kórlaptár, 4355/1883

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR KÉZIRATTÁR (OSZK Kt.)
Analekta 2841. Életrajzi adatok Kállay-hoz

Fol. Hung. 1368. 48–49. Bencze Mihály: Életrajz (1877. december 9.). In Dudás Ödön: A magyar hadsereg 1848–49-ben
Fol. Hung. 1384. Eötvös Károly: A Nagy per iratai
Fol. Hung. 1689. Thallóczy Lajos adatgyűjtése Kállay Bénire
Fol. Hung. 1649. Thallóczy Lajos hagyatékából Kállay Bénire vonatkozó adatgyűjtés
Fol. Hung. 1677. Thallóczy Lajos irataiban előforduló stenogrammszövegek átírása
Fol. Hung. 1732. Kállay Béni: Memorabilia
Fol. Hung. 1847/I. Bary József tiszaeszlári perrel kapcsolatos iratai
Fol. Hung. 2549. Paikert Alajos: Napló (1890. március–október)

Fond XI. Thallóczy Lajos

Oct. Hung. 1299. Paikert Alajos naplója és egyéb feljegyzései (1909) I–II. k.
Oct. Hung. 1445. Paikert Alajos évről évre szóló kis naplója (1911–1916) I–II. k.

Quart. Hung. 1526. Bártfay László másolatai és jegyzetei (Waltherr Imre hagyatékából) IV. k.
Lovassy Ferenc levelei atyjával és ügyére vonatkozó egyéb iratok
Quart. Hung. 2459. Thallóczy Lajos Naplófeljegyzései
Quart. Hung. 2523. ff. 235–240. Néhai Sasku Károly nagy tudós rögeszméi, melyeket saját kezűleg leírt
Quart. Hung. 3106. Vallás-politika. Politikai iratok gyűjteménye 1832–1847. Egykorú másolatok és nyomtatványok kolligátuma
Quart. Hung. 3150. Különféle beszédek gyűjteménye (1845)
Quart. Hung. 3264. Paikert Alajos naplói (1887–1943) I–XI. k.
Quart. Hung. 3265. Paikert Alajos vegyes feljegyzései és rajzai (1889–1894) I–IV. k.
Quart. Hung. 3509. Paikert Alajos: Naplórajzok (1889)
Quart. Hung. 3605. Paikert Alajos naplói és egyéb feljegyzései (1886–1895) I–IV. k.
Quart. Hung. 4111. 2. k. Dessewffy Gyula Mór naplója

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR MIKROFILMTÁR
FM 8 Gyászjelentés-gyűjtemény
Elérhetőség: http://www.rakovszky.net/E1_LSG_ObitsIndex/GYJ-NevIndex.shtml

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR TÖRTÉNETI INTERJÚK TÁRA (OSZK TIT)
Interjú Fekete Jánossal (Készítette: Fonyó Gyula, Kövér György, Hanák Gábor) (2000)
Interjú Gajdán Sándornéval (Készítette: Hanák Gábor és Kövér György) (1991)
Interjú Haraszti Sándornéval (Készítette: Hanák Gábor) (1986)
Interjú Hegedűs B. Andrással (Készítette: Hanák Gábor és Kövér György) (1991)
Interjú Orosz Istvánnal (Készítette: Keller Márkus és Kövér György) (2003)

POLITIKATÖRTÉNETI ÉS SZAKSZERVEZETI LEVÉLTÁR (PIL)
Révai iratok. 793. f. 2. ő. e.

Visszaemlékezések
Csillag Pál (867. f. 1/c – 7)
Futó Erzsébet (867. f. 1/f – 47)
Kiss Tiborné Erdős Ilona (867. f. K – 185)

Révész Gyűjtemény

SEMMELWEIS ORVOSTÖRTÉNETI KÖNYVTÁR
Zsakó István: Magyar Orvostörténeti Tabellák. I–IV. 1962. (gépirat)

DOKUMENTUMOK A SZERZŐ SAJÁT BIRTOKÁBAN
Interjú Aczél Györggyel (1991)
Interjú Bagossy Imrével (1983)
Interjú Haraszti Sándorné Gróf Irénnel (1991)
Interjú Ujhelyi Szilárdné dr. Haraszti Máriával (1989)
Interjú dr. Losonczy Györggyel (1989)
Interjú dr. Radó Györggyel (1990)
Interjú Tárai Pállal (1985)
Interjú Ujhelyi Szilárddal (1989)

Interjú Vajna Jánossal (1989)
Interjú Vásárhelyi Miklóssal (1990)

Baczoni Jenő: Naplójegyzetek (kézirat)
Balaton Petra: Szterényi József pályafutása, különös tekintettel az erdélyi tevékenységére. 2011. 1–26. (kézirat)

Dr. Haraszti Mária birtokában volt dokumentumok fénymásolatai

Dr. Kövér Sándor iratai
Dr. Kövér Sándor: A Kövér-család adatai. I.
Kövér Pál: Emléksorok (Mozaikkövek Kovács nagyapáról és nagymamáról) (1957)

SAJÁT KÉZIRATOK

Kövér György: A pesti kereskedő-bankár „ezüstkora", 1847–1873. 1989 (gépirat)
Kövér György: A közeledő és távolodó középosztály: az 1880-as évek társadalmi vitái és az értelmezők. Konferencia-előadás. Kaposvár, 2003. május 9. (gépirat)

DISSZERTÁCIÓK

Halmos Károly: *A polgárok polgárosodása. A magyarországi nagyvállalkozók és a magyar társadalmi összeilleszkedés a 19. században.* (Előszó a függelékhez) ELTE PhD disszertáció, 2000.
Kunt Gergely: *A kultuszteremtés társadalomtörténete. Szocializáció, előítélet, politikai propaganda kamasznaplók tükrében (1938–1956).* ELTE PhD értekezés, Budapest, 2012.
Mátay Mónika: *Halál, akarat, törvény. Testamentumok és hagyatéki perek a 18–19. századi Debrecenben.* PhD értekezés. Debrecen, 2002.
Nagy Sándor: *A házasság felbontása Budapesten (Pest-Budán) a 19. században.* ELTE PhD értekezés. Budapest, 2012.
Ress Imre: *Kállay Béni belgrádi diplomáciai működése 1868–1871 között.* Kandidátusi disszertáció, Budapest, 1993. MTA KIK Kézirattár

PUBLIKÁLT FORRÁSOK

Brassó
Budapesti Hírlap
Budapesti Szemle
Egyenlőség
Függetlenség
Gyógyászat
Hazánk s a Külföld
Orvosi Hetilap
Orvosi Tár
Orvostörténeti Közlemények
Pesti Futár
Pesti Hírlap
Sürgöny
Szabad Nép
Tisza-Eszlár (Napi Értesítő), 1883
Ujpest
Ujpesti Közlöny
Vasárnapi Ujság
*Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaft*sgeschichte [VSWG]

A Galilei kör névsora. (Közli Varga F. János) *Történelmi Szemle*, 1976. 1–2. sz. 211–234.

A Hajdúböszörményi ref. Bocskay [sic!] *Főgimnázium Értesítője az 1912–13. ill. az 1913–14. tanévről.* (Közzéteszi Köblös Samu) Hajdúböszörmény, 1913, 1914.

A királyi könyvek. Az I. Ferenc József és IV. Károly király által 1867-től 1918-ig adományozott nemességek, főnemességek, előnevek és címerek jegyzéke. (Szerk. Gerő József) Budapest, 1940.

A magyar korona országainak gazdaczímtára. (Szerk. KSH) M. kir. Statisztikai Hivatal, Budapest, 1897.

A művelt és udvarias ember. A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben (1798–1935). (Szerk. és bev. Fábri Anna) Mágus, Budapest, 2001.

Angyal Dávid: *Emlékezések.* (S. a. r. Czigány Lóránt) Szepsi Csombor Kör, London, 1971.

A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. IV. Partizántalálkozó. Sajtóvita. (Szerk. Hegedűs B. András, Rainer M. János). Múzsák – 1956-os Intézet, h. n., 1991.

A selmeczi M. K. Bányász- és Erdész-Akadémia évszázados fennállásának Emlékkönyve 1770–1870. Selmecz, 1871.

A tiszaeszlári bűnper. Bary József vizsgálóbíró emlékiratai. Kir. Magy. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1933. [Reprint: 1999]

Balogh Elemér, almási: Emlékeim. *A negyvenéves „Hangya" és a Közgazdasági Egyetem története.* Kir. Magy. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938.

Bártfay László naplójából I. (Vál. Jenei Ferenc) Petőfi Irodalmi Múzeum – Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 1969.

Barts József Dr.: *Orvos-Gyógyszerészeti Műszótár.* Budapest, 1884.

Bencze Mihály: *A visszaélés. Eredeti népszínmű 4 felvonásban. Énekek, tánczok és dalokkal.* Pesten, Trattner Károlynál, 1866.

Bencze Mihály: A trencséni betörés s a poroszországi légió dolgai 1866-ban. (Egy legionárius tiszt naplójából) *Hazánk s a Külföld,* 1867. 30–35. sz. 474–476., 490–491., 590–510., 525–526., 540–542., 554–556. (júl. 25. – aug. 29.)

Bencze Mihály: *Emlékirat 1848/49. évi szabadságharcokról az újvidéki szerb lázadástól kezdve Komárom vára feladásáig.* Debrecen Város nyomdája, 1880. [Emlékirat 1848/49, 1880]

Bencze Mihály: *Emlékirat 1849. évi Komárom várának történt feladása ólta 1880ik évig bent a hazában és a külföldön történt eseményekről és az 1848/9. évi honvédek mikénti ellátásáról.* Debrecen, 1880. [Emlékirat 1849, 1880]

Bencze Mihály: *Leleplezése az 1866-ik évi porosz-magyar szövetségnek, a magyar legio alakulásának, működésének és feloszlásának (Történelmi beszély) mint jelenvolt szemtanu önéletrajzával és okmányokkal kiegészítve.* Szatmártt, Nagy Lajos könyvnyomdája, 1882. [Leleplezése, 1882]

Bencze Mihály: *Értsük meg egymást. Miért lett szükséges a honvéd (katona)? és mik okozták kezdettől fogva a háborút. Történeti elbeszélés.* Szatmár, Nagy L. nyomdája, 1882. [Értsük meg, 1882]

Bencze Mihály: *Életkép. Egy rosz [sic!] zsidó által elkövetett és törvényellenes eljárásról.* Szatmáron, Nyomt. Molnár Jánosnál, 1886.

Bencze Mihály: *Az 1848–49. évi szabadságharc sérült honvédei sorsa.* Debrecen, Nyomt. Kutasi Imrénél, 1890.

Biographisches lexikon der herforragenden Ärzte aller Zeiten und Völker. (Hg. Hirsch, August) 3. Aufl. München–Berlin, 1962.

Bona Gábor: *Kossuth Lajos kapitányai.* Zrínyi, Budapest, 1988.

Bona Gábor: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban.* I–II. k. Heraldika, Budapest, 1998.

Bona Gábor: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban.* I–II. k. Heraldika, Budapest, 2009.

Budapest Székesfőváros legtöbb állami adót fizető – 1200 választó – 1917. évi névjegyzéke. Székesfőváros házinyomdája, Budapest, 1918.
Bugát Prof. és Schedel Dr.: *Magyar–Deák és Deák–Magyar Orvosi Szókönyv.* Pest, 1833.

Degré Alajos: *Visszaemlékezéseim.* (Szerk. Ugrin Aranka) Szépirodalmi, Budapest, 1985.
Dnevnik Benjamina Kalaja. (Obrada i kommentar Andrija Radenić) Istorijski Institut, Beograd – Novi Sad, 1976.

Egervári Ödön: Sasku Károly († 1869. jul. 22.). *Vasárnapi Ujság*, 1869. aug. 29. 35. sz. 476–478.
Egervári P. Ödön: Rajzok a magyar életből. Dumas Sándor a hírneves francia regényíró és Sasku Károly a magyar tudom. akadémia főjavítnoka. *Esztergom*, 1879. aug. 24. 34. sz. 253.
Eötvös Károly: *A nagy per mely ezer éve folyik, s még nincs vége.* I–II. k. Szépirodalmi, Budapest, 1968.

Farkas Vladimir: *Nincs mentség. Az ÁVH alezredese voltam.* (Szerk. Bakonyi Péter) Interart Stúdió, Budapest, 1990.
Fekete bárány? Fekete János vall életéről, világnézetéről, világlátásáról Benda Lászlónak. Print City, h. n., 1999.
Fekete, Janos: The 1981 Hungarian Debt Crisis and Helmut Schmidt. In *Perspectives of Global Responsibility. In Honor of Helmut Schmidt on the Occasion of his 75th Birthday.* New York, 1993. 398–406.
„Füreden az idén először nékem hozatik szerenád..." Slachta Etelka balatonfüredi naplója, 1841. (Szerk., bev. és jegyz. Katona Csaba) Balatonfüred Városért Közalapítvány kiadványai 37. Balatonfüred, 2008.

Grósz Emil: *Ötven év munkában.* Egyetemi Nyomda, Budapest, 1939.
Gudenus János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája.* I–V. k. Natura (I.); Heraldika (II–V.), Budapest, 1990–1999.
Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái.* I–XIX. k. Budapest, 1939–2002.

Gyulay Lajos: *Naplói.* I–II. k. 1848–1849. (S. a. r. V. András János – Csetri Elek – Miskolczy Ambrus) ELTE – KSH Levéltár, Budapest, 2003.

Haraszti Sándor: *Befejezetlen számvetés.* Magvető, Budapest, 1986.
Hegedüs András: *A történelem és a hatalom igézetében. Életrajzi elemzések.* Kossuth, h. n., 1988.
Hegedüs András: *Élet egy eszme árnyékában.* (A beszélgetéseket készítette Zsille Zoltán Kasza Levente közreműködésével) Bethlen Gábor Könyvkiadó, Budapest, 1989.
Hogyan készül a popmenedzser? Erdős Péterrel beszélget Acsay Judit. Unió Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1990.

„...kacérkodni fogok vele." Slachta Etelka soproni úrileány naplója. (Bev. és közreadja Katona Csaba) Mediawave, Győr, III. k. *1840 december – 1841 augusztus.* 2006; IV. k. *1842–1843.* 2007.
Kádár János bírái előtt. Egyszer fent, egyszer lent 1949–1956. (Szerk. és bev. Varga László) Osiris – BFL, Budapest, 2001.
Kállai Gyula: *Megkésett börtönnapló.* Kossuth, Budapest, 1987.
Katona Csaba: Egy soproni kisasszony a füredi fürdőben (Schlachta [sic!] Etelka naplója). *Soproni Szemle*, 2002. 2. sz. 126–146.

Katona Csaba: „Menj, menj leány, vegyűlj a mulatságok zajába..." Schlachta Etelka balatonfüredi naplója (2. rész). *Soproni Szemle*, 2002. 3. sz. 256–277.

Katona Csaba: „Menj, menj leány, vegyűlj a mulatságok zajába..." Schlachta Etelka balatonfüredi naplója (3., befejező rész). *Soproni Szemle*, 2002. 4. sz. 333–347.

Katona Csaba: *„Azért én önnek sem igent, sem nemet nem mondtam." Válogatás Slachta Etelka és Szekrényessy József leveleiből.* V. k. Mediawave, Győr, 2008.

Kempelen Béla: *Magyar nemes családok.* I–XI. k. Szerző kiadása, Budapest, 1911–1932.

Kempelen Béla: *Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok.* I–III. k. Szerző kiadása, Budapest, 1937–1939.

Kienast, Andreas: *Die Legion Klapka. Eine Episode aus dem Jahre 1866 und ihre Vorgeschichte.* Verlag von L. W. Seidel & Sohn, Wien, 1900.

Kónyi Manó: Gróf Lónyay Menyhért önéletrajzi töredéke. *Budapesti Szemle*, 42. k. 1885. 102. sz. 337–356.

Koós Ferenc: *Életem és emlékeim.* I–II. k. Brassó, 1890.

Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. I. rész. Kossuth Lajos Összes Munkái XIII. (S. a. r. Barta István) Akadémiai, Budapest, 1952.

Kossuth Lajos iratai 1837. május–1840. december. Hűtlenségi per, fogság, útkeresés. Kossuth Lajos Összes Munkái VII. (S. a. r. Pajkossy Gábor) Akadémiai, Budapest, 1989.

Kövér Sándor: Emlékezés Dr. Molnár Istvánra. In *A Hajdúböszörményi Bocskai István Gimnázium Jubileumi Évkönyve.* 1621–1971. Hajdúböszörmény, 1972. 64–68.

Krasznay Péter naplójegyzetei 1860–1916. (Szerk. Kujbusné Mecsei Éva, Takács Péter) A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények 38. Nyíregyháza, 2010.

Krausz Simon emlékiratai. Életem. Cserépfalvi, Budapest, 1937.

Kun Tamás dr.: A pesti magán-elmekórintézetnek s eddigi működésének ismertetése. *Hírnök*, 1844. 6. sz. jan. 21.

Kutsch, K. J. – Riemens, Leo: *Großes Sängerlexikon.* 3. erw. Aufl. Bd. 4. Bern u. München, 1997.

Lévay József: *Visszatekintés.* (S. a. r. Balázs Győző) Miskolci Ref. Reálgimnázium, Miskolc, é. n. [1935]

Losonczy Géza: *Kommunista erkölcs.* Szemináriumi füzetek, 8. Szikra Irodalmi és Lapkiadó Vállalat, h. n, é. n. [1948]

Lovassy Andor: Emlékezés Lovassy Lászlóra. *Budapesti Hírlap*, 1912. márc. 14.

Lukácsy Sándor: Boldogult funkcikoromban. *Négy évszak*, 1985. 9. sz. 16–18.

Magyar Almanach. A Főrendiházi tagok-, Országgyűlési képviselők- és az Országos Virilisták Czímkönyve az 1892. évre. (Szerk. Máté J. Lajos) Fischer J. D., Budapest, 1892.

Magyar ideg- és elmeorvosi bibliographia 1831–1935 években. (Összeáll. dr. Zsakó István és dr. Jó János) OPNI, Budapest, 1993.

Magyar nemzetségi zsebkönyv. I. rész. *Főrangú családok* (Szerk. Fejérpataky László) Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság, Budapest, 1888.

Magyar nemzetségi zsebkönyv. II. rész. *Nemes családok* I. k. [Pettkó Béla – Reiszig Ede (szerk.)] Franklin, Budapest, 1905.

Magyarország tiszti cím- és névtára 1909; 1916. Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest, 1909; 1916.

Marczali Henrik: Emlékeim. 1–14. *Nyugat*, 1929. I. 569–576., 687–692., 719–726., 810–815., II. 29–35., 96–112., 225–234., 295–302., 353–368., 416–424., 477–484., 537–545., 514–626., 709–721. (Kötetben: uő: *Emlékeim.* [Utószó: Gunst Péter] Múlt és Jövő, Budapest, 2000.)

Marczali Póli: *Apám pályája, barátai. Emlékek Marczali Henrikről.* Auróra kiskönyvek, München, 1973.

M. Hrabovszky Júlia: *Ami elmúlt. Visszaemlékezések életemből.* (S. a. r. Steinert Ágota) Helikon, h. n. [Budapest], 2001.
Mikszáth Kálmán: A tekintetes törvényszék előtt. *Pesti Hírlap,* 1883. jún. 23.
Molnár Géza: *Doktor Klauss különös élete.* Szépirodalmi, Budapest, 1979.

Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* I–XII. k. Pest, 1857–1868.
Nagy Iván naplója (Visszaemlékezések). Nagy Iván Könyvek 1. (Szerk. Tyekvicska Árpád) Nagy Iván Történeti Kör és Nógrád Megyei Levéltár, Balassagyarmat, 1998.
Nagy Péter Tibor: *Az 1929-ben kiadott Zsidó Lexikon személysoros adatbázisa.* Wesley János Főiskola, h. n. [Budapest], 2011.
„Naplójegyzetei Krasznay Péter kemecsei lakosnak...". Visszaemlékezések 1830–1860. Fontes Musei Ethnographiae 4. (Szöveggond. Forrai Ibolya és Árva Judit. Bev. Benda Gyula) Néprajzi Múzeum, Budapest, 1998.
Néhány irat a Lovassy László ellen folytatott perből. (Közli Móricz Pál) Lovassy Ferencz tulajdona. Budapest, 1891.

Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950. (ÖBL) 1–57. Wien, 1957–2004.

Paikert Alajos: Életem és korom (Egy emlékirat a múzeum Adattárának őrizetében). (Közzéteszi Takáts Rózsa) In *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei,* 1998–2000. Budapest, 2001. 159–218.
Politika, tudomány, debreceniség. Balogh Istvánnal beszélget Für Lajos. *Alföld,* 1987. 1. sz. 37–58.
Pólya József: Szellemkórok. *Orvosi Tár,* 1839. III. félév. 23. sz. (dec. 8.) 359–360.
Pólya József: Tudnivalók a Pesten felállított privát elmekórintézetről. *Orvosi Tár,* Új folyam. 1842. I. k. 6. sz. (febr. 6.) 81–89.
Pulszky Ferenc: *Életem és korom.* I. k. (S. a. r. Oltványi Ambrus) Szépirodalmi, h. n. [Budapest], 1958.

Rákosi Viktor: Stádium. *Budapesti Hírlap,* 1883. jún. 19.
Renan: *Ifjúságom.* Dante, Budapest, é. n.
Rozsos Tamás László. *Az erdélyi örmény eredetű nemes Lukács család genealógiája.* Budapest, 2012.

Scharf Móric: Emlékeim a tiszaeszlári pörből. *Egyenlőség,* 1927. szept. 10. – dec. 3.
Schmidt, Helmut: *Nyugállományban. Számvetés.* Európa, Budapest, 2010.
Stern Albert: *Emlékirat a Tettes N. Somogy vármegyei zsidóság irányában.* Nagykanizsa, 1861.
Stern Albert: *Héber–magyar névtár. Szülők és anyakönyvvezetők használatára.* Nagykanizsa, 1864.
Stern, A.: *Über ehegesetzliche Zeitfragen.* Pest, 1872.
Stern, A.: *Über Gesetz und Geschichte der Leichenbestattung und über diesbezügliche Bräuche und Mißbräuche.* Buda-Pest, 1874.
Stern Albert: *Védbeszéd, melyet a budapesti k. fenyítő törvényszék előtt, 1878. jan. 28-án mint vádlott a zsidó rituális válás ügyében tartott.* H. n., 1878.

Szabolcsi Lajos: Megszólal a nagy tanu. Scharf Móric emlékiratai. *Egyenlőség,* 1927. szept. 3. 5–7.
Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931).* MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1993.
Szatmár vármegye. (Szerk. Borovszky Samu) Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája. Országos Monografia Társaság, Budapest, é. n.
Századunk névváltozásai. Hornyánszky, Budapest, 1895.

Széchenyi István: *Napló.* (Vál. Oltványi Ambrus) Gondolat, Budapest, 1978.
Szentpéteri üres fészek. Lévay József naplója (1892–1907). I–II. k. (Szerk. Porkoláb Tibor) Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár – Herman Ottó Múzeum – Miskolci Egyetem, Miskolc, 2001.
Szeremlei Császár Sámuel önéletrajza 1837–1912. In *Szeremlei Sámuel emlékezete.* (Szerk. Kovács István, Kruzslicz István Gábor, Szigeti János) Vásárhelyi Téka 7. Hódmezővásárhely, 1994. 27–79.
Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* I–XIV. k. Hornyánszky, Budapest, 1891–1914.
Szterényi Albert: *A polgári házasság tekintettel a vegyes házasságra a zsidó törvény és történelem szempontjából.* Budapest, 1883.
Szterényi Albert: *Több rendbeli vád az Országos Izraelita Iroda ellen. Adalékul a nevezett iroda ellen folyamatban levő bűnügyhöz.* Budapest, 1883. [FSZEK]
Szterényi Albert: *A zsidó reformmozgalomhoz. Kultúrtörténeti vázlat illetve futólagos visszapillantás 100 évre.* Budapest, é. n. [1885]
Szterényi Bertalan: *Adó-reformok.* H. n., é. n. [Szinnyei szerint: 1892]
Szterényi József báró: *Régmult idők emlékei. Politikai feljegyzések.* Budapest, 1925.
Szűcs Sándor: *Feljegyzések XI–XII. Tájak, emberek, történetek.* (Szerk. Örsi Zsolt) Bethlen Alapítvány, Karcag–Túrkeve, 2003.

Tizenkét hónap. Dékány Rafael a 25. honvéd zászlóaljról. (Szöveggond., szerk. bev. Székelyné Kőrösi Ilona) Katona József Múzeum, Kecskemét, 2004.
Trajanovits Lajos: *Életem története (Emlékiratok).* Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1993.

Ugró Gyula: *Ujpest. 1831–1930.* Magyar Városok Monográfiája. K. n., h. n., é. n. [1930]
Újpest lexikon. (Főszerk. Hirmann László) Újpest Önkormányzata, Újpest, 2002.

Vád- és védbeszédek a Tisza-eszlári bűnper végtárgyalása alkalmából. Gyorsírói jegyzetek nyomán kiadja a Nyírvidék szerkesztősége. Piringer és Jóba, Nyíregyháza, 1883.
„Vásárhelyi elvtárs, maga nem érti miről van itten szó!" (Az interjút készítette Hegedűs B. András és Kozák Gyula) *Beszélő,* 2001. 10. sz. 12–78.

Zadjeli Slachta Etelka soproni naplója 1838–1842. (S. a. r. Csatkai Endre) Sopron, 1943. [Eredetileg a *Soproni Szemle* 1943. 4. számának függeléke, 19–212.]
Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* 3. jav. kiadás. (Szerk. Ladányi Sándor) Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1977.

Zsidó Lexikon. (Szerk. Ujvári Péter) Budapest, 1929.

Irodalom

Aczél Tamás – Méray Tibor: *Tisztító vihar.* JATE, Szeged, 1989.

A harmadik út felé. Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban. (Vál. és szerk. Erős Vilmos) Lucidus, Budapest, 2003.

A megfoghatatlan idő. Tanulmányok. (Főszerk. Fejős Zoltán) Tabula könyvek 2. Néprajzi Múzeum, Budapest, 2000.

A naplóírók történelme. Várkonyi Benedek beszélget Kertész Imre íróval, Gyáni Gábor és Kövér György történésszel. *Café Bábel,* 2001. 3. sz. Napló. 29–37.

Anderson, Michael: *Approaches to the History of the Western Family 1500–1914.* Macmillan, London–Basingstoke, 1980.

Angyal Dávid: Néhány szó a történeti módszerről. In *Emlékkönyv Beöthy Zsolt születésének hatvanadik fordulójára.* Athenaeum, Budapest, 1908. 195–199.

A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. (Szerk. és bev. Szabó István) I–II. k. Akadémiai, Budapest, 1965.

Auerbach, Erich: Figura. In *Ikonológia és műértelmezés 3. A hermeneutika elmélete I.* (Vál. és szerk. Fabiny Tibor) JATE, Szeged, 1987. 17–71.

Babarczi Schwartzer Ottó: Az elmebetegügyi törvényhozás fejlődése hazánkban az utolsó ötven év alatt. *Orvosi Hetilap,* 1906. 1. sz. 17–19.

Bácskai Vera: *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején.* Akadémiai, Budapest, 1988.

Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten.* Magvető, Budapest, 1989.

Bácskai Vera: Az 1848 előtti városi társadalom kutatásának főbb forrásairól. In *Kutatás – módszertan.* (Szerk. Erdmann Gyula) Rendi társadalom – polgári társadalom 2. Gyula, 1989. 10–21.

Bácskai Vera: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt.* Osiris, Budapest, 2002.

Bacsó Béla: *Ön-arc-kép. Szempontok a portréhoz.* Kijárat, Budapest, 2012.

Balogh István: Alkotás és tudományszervezés a politika szorításában. In *Szabó István emlékkönyv.* (Kovács Ágnes közreműködésével szerk. Rácz István) Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1998. 37–52. [Eredetileg: Adalékok egy korszak történetírásához címmel, *Debreceni Szemle,* 1993. 119–134.]

Balaton Petra: Szterényi József erdélyi pályafutása. *Levéltári Közlemények,* 2011. 2. sz. 146–170.

Bánkiné Molnár Erzsébet: *Polgárok Kiskunfélegyházán 1890–1913.* Studia folkloristica et Ethnographica 38. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1996.

Baráth Katalin: A nyelv figuráskertje. *BUKSZ,* 2002. 2. sz. 156–168.

Baráth Katalin: Vita est magistra historiae. Marczali Henrik önéletrajza görbe tükörben. In *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai.* (Szerk. Mekis D. János és Z. Varga Zoltán). L'Harmattan – Pécsi Tudományegyetem, Budapest, 2008. 118–134.

Barenbaum, Nicole, B.: Four, Two, or One? Gordon Allport and the Unique Personality. In *Handbook of Psychobiography.* (Ed. Schultz, William Todd) Oxford University Press, Oxford – New York, 2005. 223–240.

Barthes, Roland: A történelem diskurzusa. In *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái.* (Szerk. Kisantal Tamás) L'Harmattan–Atelier, Budapest, 2003. 87–99.

Bencsik Péter: Az MDP értelmiségi határozata és az 1956. őszi „funkcionárius-vita". *Aetas,* 2009. 2. sz. 87–103.

Benda Gyula: Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a 18. század közepén. Parraghy László hagyatéka. *Agrártörténeti Szemle,* 1984. 1–2. sz. 1–84.

Benda Gyula: Egy mezővárosi közösség rekonstrukciója 1700 és 1850 között – kérdések és lehetőségek Keszthely példáján. In *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok.* (Szerk. Á. Varga László) Rendi társadalom – polgári társadalom 1. Salgótarján, 1987. 145–151.

Benda Gyula: *A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai.* I. *Keszthely 1711–1820.* Néprajzi Múzeum, Budapest, 1988; II. *Keszthely, 1821–1849.* Néprajzi Múzeum, Budapest, 1995; III. *Szőlőhegyek, falvak.* Néprajzi Múzeum, Budapest, 2005.

Benda Gyula: *Zsellérből polgár – Társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalma, 1740–1849.* (S. a. r. Fenyves Katalin, Szijártó M. István) L'Harmattan – Zala Megyei Levéltár, Budapest–Zalaegerszeg, 2008.

Benedek Gábor: A minisztériumi tisztviselők mobilitása a dualizmus idején. In *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok.* (Szerk. Á. Varga László) Rendi társadalom – polgári társadalom 1. Salgótarján, 1987. 391–397.

Bényei József: Bagossy bátyám házában. *Hajdú-Bihari Napló,* 1972. VIII. 11.

Berlász Jenő: A magyar gazdaság- és társadalomtörténet-írás kialakulása. In uő: *Erdélyi jobbágyság – magyar gazdaság (Válogatott tanulmányok).* (Szerk. Búza János – Meyer Dietmar) Argumentum, h. n. [Budapest], 2010. 242–263. [Eredetileg: *Közgazdasági Szemle,* 1943. 11–12. sz. 1076–1096.]

Bernheim, Ernst: *Lehrbuch der Historischen Methode und der Geschichtsphilosophie.* Duncker & Humblot, Lipcse, 1908.

Bertaux, Daniel: From the Life-History Approach to the Transformation of Sociological Practice. In *Biography and Society. The Life History Approach to the Social Sciences.* (Ed. Bertaux, Daniel) Sage, Beverly Hills, 1981. 29–47.

Biography and Society. The Life History Approach to the Social Sciences. (Ed. Bertaux, Daniel) Sage, Beverly Hills, 1981.

Biró Péter: Stabil párosítási modellek és ezeken alapuló központi párosító programok. *Szigma* 37. 2006. 3–4. sz. 153–175.

Bódy Zsombor – Szabó Zoltán: A Budapesti Kereskedelmi Akadémia 1860 és 1906 között végzett hallgatóinak rekrutációja és mobilitása. In *Iskola és társadalom.* (Szerk. Sasfi Csaba) Zalai gyűjtemény 41. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1997. 311–341.

Bódy Zsombor: *Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete 1890–1938.* L'Harmattan, Budapest, 2003.

Bolyó Károly: Az őrüldébe utasított elmebetegek kórrajzának készítési módja. *Gyógyászat,* 1862. 676–678.

Bóra Ferenc: Kötődések és kapcsolatok. In *Csalogányok völgye. Tanulmányok Lengyeltótiról.* (Szerk. Tóth Sándor) Lengyeltóti, 2000. 486–535.

Borsányi György: *Kun Béla. Politikai életrajz.* Kossuth, h. n. [Budapest], 1979.

Botond Ágnes: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1991.

Bourdieu, Pierre: Az életrajzi illúzió. In uő: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről.* (Ford. Berkovits Balázs) Napvilág, Budapest, 2002. 68–77.

Bősze Sándor: Az 1883-as somogyi antiszemita zavargások. In *Somogy megye múltjából.* Levéltári Évkönyv 22. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 1991. 73–95.

Böszörményi Zoltán: A psychiátriai nosologia fejlődése a XIX. század második felében. In *Az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet 100 éve.* (Szerk. Böszörményi Zoltán) Országos Ideg- és Elmegyógyintézet, Budapest, 1968. 55–65.

Böszörményi Zoltán – Solti Gyöngyi – Kardos Ilona: A psychozis maniaco-depressiva és a hasonló kórképek felfogásának, továbbá megnyilvánulásainak alakulása az elmúlt száz évben. In

Az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet 100 éve. (Szerk. Böszörményi Zoltán) Országos Ideg- és Elmegyógyintézet, Budapest, 1968. 143–153.

Brunecker Györgyi – Harrach Andor: A schizophrenia diagnosisának és szemléletének alakulása száz év kórrajzai alapján. In *Az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet 100 éve.* (Szerk. Böszörményi Zoltán) Országos Ideg- és Elmegyógyintézet, Budapest, 1968. 153–166.

Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa. I–II. k. (Hg. Vera Bácskai) Közép- és Kelet-Európai Kutatási Központ, Budapest, 1986.

Cabrera, Miguel A.: Linguistic approach or return to subjectivism? In search of an alternative to social history. *Social History,* 1999. No. 1. 74–89.

Cabrera, Miguel A.: *Postsocial History. An Introduction.* Lexington Books, Lanham – Boulder – New York – Toronto – Oxford, 2004.

Caine, Barbara: *Biography and History.* Palgrave Macmillan, Basingstoke – New York, 2010.

Canetti, Elias: *Tömeg és hatalom.* (Ford. Bor Ambrus) Európa, Budapest, 1991.

Canetti, Elias: *Feljegyzések.* (Ford. Halasi Zoltán) Európa, Budapest, 2006.

Carney, T. F.: Prosopography: Payoffs and Pitfalls. *Phoenix,* Summer 1973. No. 2. 156–179.

Carrard, Philippe: *Poetics of the New History. French Historical Discourse from Braudel to Chartier.* John Hopkins University Press, Baltimore and London, 1992.

Carrard, Philippe: Az Új História poétikája. A figuratív nyelv visszatérése. In *Narratívák 4. A történelem poétikája* (Szerk. és vál. Thomka Beáta) Kijárat, Budapest, 2000. 81–93.

Cieger András: *Lónyay Menyhért 1822–1884. Szerepek – programok – konfliktusok.* Századvég, Budapest, 2008.

Cieger András: *Politikai korrupció a Monarchia Magyarországán 1867–1918.* Napvilág, Budapest, 2011.

Clubb, Jerome M. – Allen, Howard W.: Collective Biography and the Progressive Movement: the „Status Revolution" Revisited. *Social Science History,* Summer 1977. No. 4. 518–534.

Cohen, Jean: Alakzatelmélet. In *Az irodalom elméletei.* I. k. (Szerk. Thomka Beáta) Jelenkor, Pécs, 1996. 171–215.

Concha Győző: Van-e magyar társadalom? Nincs. In uő: *Hatvan év tudományos mozgalmai között. Összegyűjtött értekezései és bírálatai.* MTA, Budapest, 1935. II. k. 643–661. [Eredetileg: *Társadalomtudomány,* 1927. 3–4. sz.]

Corbin, Alain: Backstage. In *A History of Private Life.* IV. *From the Fires of Revolution to the Great War.* (Ed. Perrot, Michelle) Belknap Press of Harvard Univ. Press, Cambridge–London, 1990. 441–669.

Corbin, Alain: *Le monde retrouvé de Louis-François Pinagot. Sur les traces d'un inconnu 1798–1876.* Flammarion, Paris, 1998.

Czoch Gábor: *„A városok szíverek". Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról.* Kalligram, Pozsony, 2009.

Csupor István: Az idő mérése és mérhetetlensége. In *A megfoghatatlan idő. Tanulmányok.* (Főszerk. Fejős Zoltán) Tabula könyvek 2. Néprajzi Múzeum, Budapest, 2000. 25–56.

Dán Károly: Kállay Béni és a magyar imperializmus (Egy bátortalan kísérlet maradványai) *Aetas,* 2000. 1–2. sz. 220–249.

Davidoff, Leonore – Hall, Catherine: *Family Fortunes. Men and Women of the English Middle Class, 1780–1850.* University of Chicago Press, Chicago, 1987.

Deák Ágnes: Egy régi politikai rendszerváltás és az államrendőrség. *Történelmi Szemle,* 2007. 3. sz. 351–371.

Denys, Andy: *A Century of Methodological Individualism*. Part. 1–2. Discussion Paper Series, No. 10/02–03. Department of Economics, City University, London, 2010.

Dobos István: *Az én színrevitele. Önéletírás a XX. századi magyar irodalomban*. Balassi, Budapest, 2005.

Dobszay Tamás: A szabaduló Kazinczy. In *Ragyogni és munkálkodni. Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*. (Szerk. Debreczeni Attila, Gönczy Monika) Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2010. 294–306.

Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *A Karamazov testvérek*. (Ford. Makkai Imre) Helikon, Budapest, 1971.

Droysen, Gustav Johann: *Historik*. Historisch-kritische Ausgabe von Peter Leyh. Bd. 1. Frommann-Holzboog, Stuttgart – Bad Cannstatt, 1977.

Droysen, Gustav: Historika. A Historika alapvonala. (Ford. Csejtei Dezső) In *Ész, élet, egzisztencia IV.* (Szerk. Csejtei Dezső – Dékány András – Laczkó Sándor – Simon Ferenc) Történetfilozófia 1. Pro Philosophia Szegediensi, Szeged, 1994. 51–109., 111–155.

Ehmer, Josef: Marriage. In *The History of the European Family*. (Eds. Kertzer, David I. – Barbagli, Marzio) Vol. 2. *Family Life in the Long Nineteenth Century 1789–1913*. Yale University Press, New Haven – London, 2002. 282–322.

Ember Mária: Az elveszített sugárzás. In *Magyar Nemzet Emlékkönyv 1938–1988*. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, h. n., 1989. 197–205.

Eörsi László: *Corvinisták, 1956. A VIII. kerület fegyveres csoportjai*. 1956-os Intézet, Budapest, 2001.

Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két háború között. In uő *A magyar társadalomról*. (Szerk. Kulcsár Kálmán) Akadémiai, Budapest, 1980. 291–347.

Erdész Ádám: Félelem és remény az összeomlás árnyékában. Márki Sándor kolozsvári naplóiról. In *Régi témák, mai kérdések a mentalitástörténetben*. (Szerk. Sasfi Csaba) Rendi társadalom – polgári társadalom 11. Esztergom, 2000. 124–134.

Erikson, Erik H.: *A fiatal Luther és más írások*. Gondolat, Budapest, 1991.

Erős Ferenc: A fasizmus társadalomlélektanáról [1982]. In uő: *A válság szociálpszichológiája*. T-Twins Kiadó, Budapest, 1994. 104–128.

Erős Ferenc: A (zsidó) identitás labirintusai. In *Élettörténet és megismerés. Tanulmányok Pataki Ferenc tiszteletére*. (Szerk. László János) Scientia Humana, Budapest, 1998. 143–152.

Essais d'ego-histoire. (Présentés par Nora, Pierre) Gallimard, h. n. [Paris], 1987.

Ész, élet, egzisztencia IV. (Szerk. Csejtei Dezső – Dékány András – Laczkó Sándor – Simon Ferenc) Történetfilozófia 1. Pro Philosophia Szegediensi, Szeged, 1994.

Fay Béla: Szabó István – életközelből. In *Szabó István emlékkönyv*. (Kovács Ágnes közreműködésével szerk. Rácz István) Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1998. 24–37.

Fehér Katalin: Egy reformkori pedagógiai kézikönyv és korabeli sajtóvisszhangja. *Magyar Könyvszemle*, 2001. 2. sz. 232–238.

Fejős Imre: Az országgyűlési ifjak társalkodási egyesülete [1948]. *Századok*, 1989. 3–4. sz. 442–488.

Fekete János: Intézetünk megalapítása és működése 1900-ig. In *Az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet 100 éve*. (Szerk. Böszörményi Zoltán) Országos Ideg- és Elmegyógyintézet, Budapest, 1968. 67–83.

Fenyves Katalin: *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Corvina, Budapest, 2010.

Filep Tamás Gusztáv: A kegyelem útjai. Lovassy László jurátus úr. *Kortárs*, 1993. 6. sz. 115–124.

Fogel, Robert W.: „Tudományos" és tradicionális történetírás. *Világtörténet*, 1986. 3–4. sz. 7–40.

Foki Ibolya: Az 1883-as zsidóellenes zavargások Zala megyében. In *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból* (Szerk. Halász Imre) Zalai gyűjtemény 25. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1986. 217–241.

Forel Ágoston: *A nemi kérdés.* (Ford. Fülöp Zsigmond) Nova Irodalmi Intézet, Budapest, 1926.
Foucault, Michel: Megírni önmagunkat. (Ford. Kicsák Lóránt) In uő: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések.* (Szerk. Sutyák Tibor) Latin Betűk, Debrecen, 2000. 331–345.
Foucault, Michel: *Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás születése.* Corvina, h. n. [Budapest], 2000.
Foucault, Michel: *A bolondság története a klasszicizmus korában.* Atlantisz, Budapest, 2004.
Földényi F. László: *Melankólia.* 2. bőv. kiad. Akadémiai, Budapest, 1992.
Földes György: *Az eladósodás politikatörténete 1957–1986.* Maecenas, Budapest, 1995.
Frank Tibor: A pszichiátriai kórrajz mint történeti forrás. *Világosság,* 1978. 4. sz. 239–247.
Frank, Tibor: Distorted Memories: Psychiatric Cases of the Austro-Hungarian Returnees from the U. S. In *Remembering the Individual/Regional/National Past* (Ed. Zacharasiewicz, Waldemar) Transatlantic Perspectives, Stauffenburg Verlag, Tübingen, 1999. 197–207.
Freud, Sigmund: Tömegpszichológia és én-analízis. (Ford. Szalai István) In *Sigmund Freud Művei.* V. k. *Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások.* (Sorozatszerk. Erős Ferenc) Cserépfalvi, h. n. [Budapest], é. n. [1995]. 185–249.
Füzi Izabella: A figurák jelelmélete. In *Figurák.* Retorikai füzetek I. (Szerk. Füzi Izabella – Odorics Ferenc) Gondolat–Pompeji, Budapest–Szeged, 2004. 9–43.

Gale, D. – Shapley, L. S.: College Admission and the Stability of Marriage. *American Mathematical Monthly,* 1962. No. 1. 9–15.
Gay, Peter: *Freud for Historians.* Oxford University Press, New York – Oxford, 1985.
Gell, Alfred: Idő és szociálantropológia. In *Idő és antropológia. Fordítások gyűjteménye.* (Szerk. Fejős Zoltán) Osiris, Budapest, 2000. 13–35.
Glatz Ferenc: *Történetíró és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolczy nemzetről és államról.* Akadémiai, Budapest, 1980.
Goody, Jack: *The European Family. An Historico-Anthropological Essay.* Blackwell, Oxford, 2000.
Granasztói Péter: Munkaidő, szabadidő, szórakozás. A társadalmi idők átalakulása a 19. században és a 20. század első felében. In *A megfoghatatlan idő. Tanulmányok.* (Főszerk. Fejős Zoltán) Tabula könyvek 2. Néprajzi Múzeum, Budapest, 2000. 103–118.
Gueniffey, Patrice: A biográfia a megújuló politikatörténetben. *Aetas,* 2000. 3. sz. 136–150.

Gyáni Gábor: Hódmezővásárhely legnagyobb adófizetői (1888–1941). *Történelmi Szemle,* 1977. 3–4. sz. 626–641.
Gyáni Gábor: *Család, háztartás és a városi cselédség.* Magvető, Budapest, 1983.
Gyáni Gábor: *Hétköznapi Budapest.* Városháza, Budapest, 1995.
Gyáni Gábor: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. *Századvég,* Új folyam. 1997 tél, 7. sz. 30–45.
Gyáni Gábor: A cselédkép változatai a századforduló diskurzusában. In *Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben.* (Szerk. Nagy Beáta és S. Sárdi Margit) Csokonai, Debrecen, 1997. 227–234.
Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940.* Új Mandátum, Budapest, 1998.
Gyáni Gábor: Emlékezés és oral history. In uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Napvilág, Budapest, 2000. 128–145.
Gyáni Gábor: A történész mint történeti forrás. *2000,* 2001. márc., 9–15. [Újra: In uő: *Történészdiskurzusok.* L'Harmattan, Budapest, 2002. 265–276.]
Gyáni Gábor: Vagyon és polgár, avagy a vagyonos polgár a diskurzusban. In *Emlékkönyv Orosz*

István 70. születésnapjára. (Szerk. Angi János és ifj. Barta János) Multiplex Media – DUP, Debrecen, 2005. 277–293.

Gyáni Gábor: Női identitás egy reformkori napló tükrében. In *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére.* (Szerk. Steinert Ágota) Kortárs, Budapest, 2005. 33–40.

Gyáni, Gábor: Middle-Class Kinship in Nineteenth-Century Hungary. In *Kinship in Europe. Approaches to Long-Term Development (1300–1900).* (Eds. Sabean, David Warren – Teuscher, Simon – Mathieu, Jon) Berghahn Books, New York – Oxford, 2007. 284–301.

Gyáni, Gábor: Trends in contemporary Hungarian historical scholarship. *Social History,* May 2009. No. 2. 250–261.

Gyarmati György: Péter Gábor fiatalsága, 1906–1945. Kutatási gondok az ÁVH-főnök életrajzának feltárásában. In *Trezor. A Történeti Hivatal évkönyve. 2000–2001.* Budapest, 2002. 25–78.

Győry Tibor: *Az Orvostudományi Kar története 1770–1935.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1936.

Hajdu Tibor: *Károlyi Mihály. Politikai életrajz.* Kossuth, h. n. [Budapest], 1978.

Halász Gábor: Portré és tabló [1942]. In uő: *Tiltakozó nemzedék. Összegyűjtött írások.* Magvető, Budapest, 1981. 1044–1048.

Halmos Károly: Vergleich der Geschichte von zwei Unternehmerfamilien aus dem 19. Jahrhundert (Historisch-soziologische Fallstudie). In *Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa.* (Hg. Bácskai Vera) Közép- és Kelet-Európai Kutatási Központ, Budapest, 1986. I. k. 285–335.

Halmos Károly: Két építési nagyvállalkozó a századfordulón. In *Gazdaság, politika, kultúra. Tanulmányok Kelet-Közép-Európa történetéből.* (Szerk. Gyimesi Sándor) Közép- és Kelet-Európai Kutatási Központ, Budapest, 1992. 41–62.

Halmos Károly: *Családi kapitalizmus.* L'Harmattan, Budapest, 2008.

Hamilton, Nigel: *Biography. A brief History.* Harvard University Press, Cambridge–London, 2007.

Hanák Péter: A magyar „középosztály" fejlődésének problémájához. *Valóság,* 1962. 3. sz. 23–39.

Hanák Péter: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. *Történelmi Szemle,* 1974. 4. sz. 513–536.

Hanák Péter: Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. In uő: *Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok.* Gondolat, Budapest, 1975. 341–405. [Eredetileg: *Történelmi Szemle,* 1962. 2. sz. 210–245.]

Hanák Péter: A tőkés vállalkozótól a hivatásos menedzserig. *Századok,* 1982. 3. sz. 577–583.

Hanák Péter: Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában. *Történelmi Szemle,* 1997. 2. sz. 159–179.

Handbook of Psychobiography. (Ed. Schultz, William Todd) Oxford University Press, Oxford New York, 2005.

Handler, Andrew: *Blood Libel at Tiszaeszlár.* East European Monographs, Boulder, New York, 1980.

Heath, Joseph: Methodological Individualism. *Stanford Encyclopedia of Philosophy.* http://plato.stanford.edu/entries/methodological-individualism/ (Utolsó hozzáférés: 2012. nov. 2.)

Ho, David Y. F.: Interpersonal relationships and relationship dominance: An analysis based on methodological relationalism. *Asian Journal of Social Psychology,* 1998. No. 1. 1–16.

Horánszky Nándor: A magyar elmegyógyászat a XIX. században. In *Az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet 100 éve.* (Szerk. Böszörményi Zoltán.) Országos Ideg- és Elmegyógyintézet, Budapest, 1968. 37–55.

Horánszky Nándor: *A Schwartzer-család a magyar tudományos életben. Biobibliográfia.* Budapest, 2000.

Horváth J. András: Lesz-e múltad Kovács János? – személyes magániratok Budapest Főváros Levéltárában. *Budapesti Negyed,* 2010. 2. sz. 3–21.

Horváth Sándor: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros.* Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 34. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2004.
Horváth Sándor: *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években.* Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2009.
Horváth, Sándor: Patchwork identities and folk devils: youth subcultures and gangs in socialist Hungary. *Social History,* Hungary – a special issue. May 2009. No. 2. 163–183.
Horváth Zsolt, K.: A lehetséges emlékezésektől a lehetséges történelmekig. Az 1848–49-es emlékezések történelmi képe és olvasási dilemmái. In *Emlékezet, kultusz, történelem. Tanulmányok az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulója alkalmából.* (Szerk. Hudi József és Tóth G. Péter) Laczkó Dezső Múzeum – VEAB, Veszprém, 1999. 7–17.
Horváth Zsolt, K.: A minden embernek kijutó különösség. Életrajzi konfigurációk a microstoria világában. *Helikon,* 2002. 3. sz. 328–335.
Horváth Zsolt, K.: Az életrajzi térről. Szempontok a biográfiai módszer és a szinoptikus szemlélet történeti alkalmazásához. *Korall,* 44. sz. 2011. 154–177.
Hunyady György: A közgondolkodás és a közérzet társadalomlélektana. *Magyar Pszichológiai Szemle,* 2009. 3. sz. 497–512.
Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza 1912–1956.* 1–2. k. Szabad Tér – Kossuth, h. n. [Budapest], 2001, 2003.

Idő és antropológia. Fordítások gyűjteménye. (Szerk. Fejős Zoltán) Osiris, Budapest, 2000.
Iggers, Georg G.: *A német historizmus. A német történetfelfogás Herdertől napjainkig.* Gondolat, Budapest, 1988.
Izsépy Edit: A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle történetéhez. *Századok,* 1969. 5–6. sz. 1077–1104.

Jackson, Stanley W.: *Melancholia and Depression. From Hippocratic Times to Modern Times.* Yale UP, New Haven – London, 1986.
Jantsits Gabriella: *Magyar orvosok arcképei.* Medicina, Budapest, 1990.
Jenkins, Keith: *Refiguring History. New thoughts on an old discipline.* Routledge, London – New York, 2003.
Joyce, Patrick: The end of social history? In *The Postmodern History Reader.* (Ed. Jenkins, Keith) Routledge, London – New York, 1997. 341–366. [Eredetileg: *Social History,* 1995]

Kalavszky Györgyi: *Emigrációban a szabadságért. Az olaszországi és poroszországi magyar légiók tisztjeinek fényképkatalógusa 1849–1867.* Hadimúzeum Alapítvány, Budapest, 2003.
Kállay Béni: *„A szabadságról". Előszó J. Stuart Mill művéhez* [1867]. Holnap Kiadó, h. n. [Budapest], 1993.
Karády Viktor: A zsidó túliskoláztatás kérdése a történelmi Magyarországon. In uő: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok.* Replika Kör, Budapest, 1997. 75–95.
Karády Viktor: Asszimiláció és társadalmi krízis. A magyar zsidó társadalomtörténet konjunkturális vizsgálatához. In uő: *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció. Tanulmányok.* Cserépfalvi, h. n. [Budapest], 1997. 114–151.
Kardos Samu: *Báró Wesselényi Miklós élete és munkái.* I. k. Légrády testvérek, Budapest, 1905.
Kékesdi Gyula: Bagossy uram emlékkönyve. *Népszabadság,* 1980. dec. 31.
Kende Zsigmond: *A Galilei Kör megalakulása.* (Szerk. Hanák Péter és Litván György) Akadémiai, Budapest, 1974.
Kinship in Europe. Approaches to Long-Term Development (1300–1900). (Eds. Sabean, David Warren – Teuscher, Simon – Mathieu, Jon) Berghahn Books, New York – Oxford, 2007.

Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor: A történetírás „nyelvi fordulata". In *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* (Szerk. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József) Osiris, Budapest, 2003. 413–443.

Kiss Zsuzsanna: A gonosz nyomában. A nácizmus lélektani magyarázatai. *BUKSZ*, 2011. 1. sz. 37–47.

Klement Judit: *Hazai vállalkozók a hőskorban. A budapesti gőzmalomipar vállalkozói a 19. század második felében.* Tálentum sorozat 15. ELTE Eötvös Kiadó, h. n. [Budapest], 2012.

Komlós Aladár: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században.* Múlt és Jövő, Budapest–Jeruzsálem, 2008.

Koncz E., Katalin: Vergleich der Unternehmungsstrategien von zwei Grossunternehmerfamilien (Die Familie Haggenmacher und Hatvany Deutsch). In *Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa.* (Hg. Bácskai Vera) Közép- és Kelet-Európai Kutatási Központ, Budapest, 1986. I. 335–419.

Konrád Jenő: A tébolyodottság (paranoia) klinikai formáiról. *Klinikai Füzetek*, 12. 1896. dec. 1–26.

Konrád Miklós: Vallásváltás és identitás. A kitért zsidók megítélésének változásai a dualizmus korában. *Századok*, 2010. 1. sz. 3–47.

Koroknai Ákos: A magyarországi tőkés vállalkozók típusai. In *Az üzemtörténet kérdései. Elméleti és módszertani tanulmányok.* (Szerk. Incze Miklós) Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szakosztály, Budapest, 1979. 137–171.

Kovács András: Szóról szóra. *BUKSZ*, 1992. 1. sz. 88–94.

Kovács Éva – Vajda Júlia: Elbeszélés, identitás és értelmezés. In uők: *Mutatkozás. Zsidó Identitás Történetek.* Múlt és Jövő, Budapest, 2002. 17–33.

Kovács István Gábor: A prozopográfiai módszerek lehetőségei a társadalmi nagycsoportok történelmi kutatásában. In uő: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok.* L'Harmattan, Budapest, 2011. 199–208.

Kováts, Franz: Ungarische Biliographie 1900–1902. *VSWG*, 1903. 605–617.

Kőváry Zoltán: A pszichobiográfia mint módszer. Az élettörténet-elemzés reneszánsza: új perspektívák a személyiség- és kreativitáskutatásban. *Alkalmazott pszichológia*, 2011. 4. sz. 65–92.

Kövér György: A halálhoz vezető út (Losonczy Géza 1957. április–december). *Valóság*, 1991. 7. sz. 41–55.

Kövér György: Losonczy Géza utolsó napjai. *Világosság*, 1992. 11. sz. 857–867.

Kövér György: Nagykereskedőtől a bankárig. In *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére.* (Szerk. Á. Varga László) Rendi társadalom – polgári társadalom, Supplementum. HIK, Debrecen, 1995. 23–31.

Kövér György: *Losonczy Géza 1917–1957.* 1956-os Intézet, Budapest, 1998.

Kövér György: Biográfia és történetírás. *Aetas*, 2000. 3. sz. 150–157.

Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* 2. jav. kiad. Osiris, Budapest, 2001.

Kövér György: *A Magyar Külkereskedelmi Bank története dokumentumokban és elbeszélésekben.* Magyar Külkereskedelmi Bank, h. n., é. n. [2001]

Kövér György: Keresztutak a gazdasági elitbe. Almási Balogh Elemér és érdi Krausz Simon karriertörténete. *Korall*, 3–4. sz. 2001. tavasz–nyár, 156–170. (uez: In uő: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok.* Új Mandátum, Budapest, 2002. 80–93.)

Kövér, György: Liedemann und Wahrmann: Strategien von Kaufmann-Bankiersfamilien im 19. Jahrhundert. In *Eliten und Außenseiter in Österreich und Ungarn.* (Hg. Heindl, Waltraud – Litván György – Malfer, Stefan – Somogyi Éva) Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2001. 79–99. (magya-

rul: In uő: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok.* Új Mandátum, Budapest, 2002. 31–47.)

Kövér György: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok.* Új Mandátum, Budapest, 2002.

Kövér György: A pesti tőzsde története – az értékpapírkereskedő szemével [1988]. In uő: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok.* Új Mandátum, Budapest, 2002. 232–238.

Kövér György: Egy kereskedő-bankár kapcsolatrendszere. Kohen I. I. 1869-es csődperének tanulságai [1987]. In uő: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok.* Új Mandátum, Budapest, 2002. 53–62.

Kövér György: Performációk I. „Zsidó társadalom" Tiszaeszláron a nagy per előestéjén. *Korall,* 17. sz. 2004. szept., 5–43.

Kövér György: *A tiszaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek.* Osiris, Budapest, 2011.

Kövér György: A szív hangja a vegyesházasságról. In *Milyen nemzetet, kinek és hogyan? Tanulmányok Magyarország történelméről 1780–1948.* (Szerk. Dobszay Tamás, Erdődy Gábor, Manhercz Orsolya) ELTE BTK, Budapest, 2012. 127–139.

Kövér György: *A pesti City öröksége. Banktörténeti tanulmányok.* BFL, Budapest, 2012.

Kövér György: A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (1894–1906) gazdaságtörténete. Intézményi megközelítés és historiográfia. *Történelmi Szemle,* 2013. 2. sz. 201–225.

Kubinszky Judit: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon (1875–1890).* Kossuth, h. n. [Budapest], 1976.

Kunt Gergely: „És a bombázások sem izgattak... legalább egy kis változatosság van." Gyereknaplók a második világháborúból. *Aetas,* 2009. 2. sz. 44–68.

Lackó Mihály: *Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok.* L'Harmattan, Budapest, 2001.

Laczik Erika: Fekete János sötét múltja. *Magyar Nemzet,* 2013. jún. 22. 5.

Lafferton, Emese: Hysteria and Deviance in Fin-de-Siècle Hungary. Ilma's Case. In Central European Hysteria. (Eds. Hadas Miklós, Kovács Katalin, Lafferton Emese) *Replika,* Special Issue 1998. 75–99.

Lafferton Emese: A magántébolydától az egyetemi klinikáig. A magyar pszichiátria történetének vázlata európai kontextusban, 1850–1908. In *A kreativitás mintázatai. Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában.* (Szerk. Békés Vera) Áron Kiadó, Budapest, 2004. 34–73.

Lai, Cheng-chung: Second Thoughts on Fernand Braudel's Civilization and Capitalism. *Journal of European Economic History,* 1995. No. 1. 177–193.

Laplanche, J. – Pontalis, J-B.: *A pszichoanalízis szótára.* Akadémiai, Budapest, 1994.

László János: *Társas tudás, elbeszélés, identitás. A társas tudás modern szociálpszichológiai elméletei.* Scientia Humana/Kairosz, h. n., 1999.

László János: Előszó. In *Narratívák 5. Narratív pszichológia.* (Szerk. László János és Thomka Beáta) Kijárat, Budapest, 2001. 7–15.

Laufenauer Károly: Hystero-epilepsia; lopás és okmányhamisítás. *Közegészségügy és törvényszéki orvostan,* 1885. 4. Melléklet az *Orvosi Hetilap* 31. számához (aug. 2.). 65–75.

Lejeune, Philippe: Az önéletírói paktum; Az önéletírói paktum 25 év múltán. In *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból.* (Szerk. Z. Varga Zoltán) L'Harmattan, Budapest, 2003. 17–47., 245–261.

Lejeune, Philippe: Emlékezet, dialógus, írás. Egy élettörténet története. In *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból.* (Szerk. Z. Varga Zoltán) L'Harmattan, Budapest, 2003. 130–166.

Lejeune, Philippe: Hogyan végződnek a naplók? In *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból.* (Szerk. Z. Varga Zoltán) L'Harmattan, Budapest, 2003. 210–225.

Lejeune, Philippe: Még egyszer az önéletírói paktumról. In *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból.* (Szerk. Z. Varga Zoltán) L'Harmattan, Budapest, 2003. 225–245.
Lejeune, Philippe: A napló mint „antifikció". In *Írott és olvasott identitás.* (Szerk. Mekis D. János, Z. Varga Zoltán) L'Harmattan, Budapest, 2008. 13–25.
Lengyel Géza: *Magyar sajtómágnások.* Irodalomtörténeti füzetek 41. Akadémiai, Budapest, 1963.
Lengyel György: *Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében.* Magvető, Budapest, 1989.
Lengyel György: *A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között (Fejezetek egy történetszociológiai kutatásból).* ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Budapest, 1993.
Lepetit, Bernard: Építészet, földrajz, történelem. A lépték használatai. *Aetas,* 1995. 4. sz. 142–159.
Lepore, Jill: Hisorians Who Love Too Much: Reflections in Microhistory and Biography. *The Journal of American History,* June 2001. No. 1. 129–144.
Levi, Giovanni: Az életrajz használatáról. (Ford. Czoch Gábor) *Korall,* 2. sz. 2000 tél. 81–93.
Levi, Giovanni: *Egy falusi ördögűző és a hatalom.* (Ford. Pribojszki Dóra, Szekeres András, Fenyves Katalin) Osiris, Budapest, 2001.
List, Christian – Spiekermann, Kai: Methodological Individualism and Holism in Political Science: A Reconciliation. *American Political Science Review,* 2013. No. 4. 629–643.
Loriga, Sabine: *Le Petit x. De la biographie à l'histoire.* Éditions du Seuil, h. n. [Paris], 2010.
Loriga, Sabine: Történet- és életrajzírás a 19–20. században. *Korall,* 44. sz. 2011. 5–30.
Luhmann, Niklas: *Szerelem – szenvedély. Az intimitás kódolásáról.* (Ford. Bognár Virág) Jószöveg Műhely, Budapest, 1997.
Lukács György: *Az esztétikum sajátossága.* I. k. (Ford. Eörsi István) Akadémiai, Budapest, 1969.
Lukács Lajos: *Magyar politikai emigráció 1849–1867.* Kossuth, h. n. [Budapest], 1984.

Macfarlane, Alan: The Family, Sex and Marriage in England 1500–1800 by Lawrence Stone. *History and Theory,* Feb. 1979. No. 1. 103–126.
Macfarlane, Alan: *Az angol individualizmus eredete. A család, a tulajdon és a társadalmi átmenet.* (Ford. Melegh Attila) Századvég Kiadó – Hajnal István Kör, Budapest, 1993.
Máday Andor: *A háború és a béke szociológiája.* Modern Könyvtár 423–425. sz. Athenaeum, Budapest, 1913.
Magnússon, Sigurdur Gylfi: The Singularization of History: Social History and Microhistory within the Postmodern State of Knowledge. *Journal of Social History,* 2003. No. 3. 701–735.
Majtényi György: *A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás" és „új értelmiség" Magyarországon a II. Világháború után.* Gondolat – Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2005.
Marczali Henrik: Ranke Leopold (1895). In uő: *Világtörténelem – magyar történelem.* (Vál. Gunst Péter) Gondolat, Budapest, 1982. 470–492.
Marschalkó Lajos: *Tiszaeszlár.* K. n., Budapest, 1998. [Eredetileg alcíme: A magyar fajvédelem hőskora. Magyar Nemzeti Könyv- és Lapkiadóvállalat Rt., Debrecen, 1943]
Marx, Karl: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája (1852). In *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* (MEM). 8. k. Kossuth, Budapest, 1962. 101–197.
Marx, Karl: *A Tőke. A politikai gazdaságtan bírálata.* III. k. In MEM 25. k. Kossuth, Budapest, 1974.
Mátay Mónika: *Törvényszéki játszmák: válás Debrecenben 1793–1848.* Csokonai, Debrecen, 2006.
Mátay, Mónika: The adulterous wife and the rebellious husband: a marital dispute in a Calvinist city. *Social History,* May 2009. No. 2. 143–163.
McAdams, Dan P.: A történet jelentése az irodalomban és az életben. In *Narratívák 5. Narratív pszichológia.* (Szerk. László János és Thomka Beáta) Kijárat, Budapest, 2001. 157–175.

Mezei Márta: *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben.* Irodalomtörténeti füzetek 136. Argumentum, Budapest, 1994. 19–20.

Minois, Georges: *Az életfájdalom története. A melankóliától a depresszióig.* (Ford. Albert Sándor) Corvina, h. n. [Budapest], 2005.

Mohay Tamás: *Egy naplóíró parasztember. Nagy Sándor élete és gazdálkodása a 20. század első felében Ipolynyéken.* Dissertationes Ethnographicae 8. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 1994.

Mohay Tamás: Egyének és életutak. In *Magyar Néprajz.* VIII. k. *Társadalom.* (Főszerk. Paládi-Kovács Attila) Akadémiai, Budapest, 2000. 760–791.

Moldova György: *Kádár János.* 2. k. Urbis, Budapest, 2006.

Mong Attila: *Kádár hitele. A magyar államadósság története 1956–1990.* Libri, Budapest, 2012.

Moravcsik Ernő Emil: A hysteriás elmezavarról. *Orvosi Hetilap,* 1891. ápr. 5. 164–165.; ápr. 12. 177–178.; ápr. 19. 190–191.

Moravcsik Ernő: *A fogságban fejlődő elmebetegségről. Magyar Orvosi Archivum,* 1901. 338–364.

M. Szebeni Géza: Vigyázó szemetek Moszkvára vessétek... avagy Kádár és a német kancellárok. *Grotius,* 2009. http://www.grotius.hu/doc/pub/FOEPEY/2009_60_m.szebeni_geza.pdf.

Nagy Ágnes: Társadalmi klasszifikáción kívül és belül: a kategóriák hatalma és a dekonstrukció gyermekbetegségei. *Korall,* 23. sz. 2006. márc., 229–236.

Nagy Ágnes: Horváth Sándor: A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros. *URBS. Magyar Várostörténeti Évkönyv I.* BFL, Budapest, 2006. 353–358.

Nagy Csaba: Az IMF-csatlakozás elvetélt kísérletei. In *Heller Farkas Füzetek,* V. évf. Rendszerváltástól rendszerváltásig. Budapest, 2007. 105–188.

Nagy Iván emlékezete. (Szerk. Tyekvicska Árpád) Nagy Iván Könyvek 6. Nagy Iván Történeti Kör és Nógrád Megyei Levéltár, Balassagyarmat, 2000.

Nagy Márta: *Az 1848–49-es emigráció memoire irodalma.* Kovács és Szegedi Nyomda, Budapest, 1936.

Nagy Sándor: Civakodó civisek. *Sic itur ad astra.* Fiatal történészek folyóirata. Nem/Gender. 58. 2008. 286–291.

Németh Ödön: Adatok a fogságban fejlődő elmebetegségek kérdéséhez. *Orvosi Hetilap,* 1904. jún. 19. 25. sz. Elme- és idegkórtan melléklet 3. sz. 134–139.

Niedermann Gyula: Az elsőleges tébolyodottság. *Orvosi Hetilap,* 1879. jún. 1. 477–479.; jún. 8. 501–505.

Noiriel, Gérard: *A történetírás „válsága". Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudománnyá válásától napjainkig.* Napvilág, Budapest, 2001.

Nyírő Gyula: *Psychiatria. Egyetemi tankönyv.* Medicina, Budapest, 1961.

Oláh Gusztáv: *Az elmebetegápolás különös tekintettel Magyarország elmebetegügyére. Közalkalmazásban levő orvosok számára.* Pesti Könyvnyomda, Budapest, 1889.

Ónagy Zoltán. Tormay Cécile (2009). Elérhetőség: http://www.irodalmijelen.hu/05242013-0953/tormay-cecile

Ong, Walter J.: *Szóbeliség és írásbeliség. A szó technologizálása.* (Ford. Kozák Dániel) Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet – Gondolat, Budapest, 2010.

Orthmayr Imre: Módszertani individualizmus. *Szociológiai Szemle,* 1997. 3. sz. 3–31.

Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból. (Szerk. Z. Varga Zoltán) L'Harmattan, Budapest, 2003.

Pajkossy Gábor: Kossuth és a kormányzati „terrorismus" politikája 1835–1839. *Századok*, 1994. 5. sz. 809–818.

Pajkossy Gábor: Sedlnitzky magyarországi besúgói 1848 előestéjén. In *Szakszolgálat Magyarországon, avagy tanulmányok a hírszerzés és titkos adatgyűjtés világából (1785–2011).* (Szerk. Csóka Ferenc) Nemzetbiztonsági Szakszolgálat, Budapest, 2012.

Pálvölgyi Balázs: Tervek, szándékok és a gyakorlat. Az Országos Tébolyda a magyar közegészségügyi közigazgatás rendszerében (1868–1900). *Jogtörténeti Szemle*, 2003. 2. sz. 40–48.

Paneth Gábor: A paranoid pszichózisok egyik csoportjának két aspektusáról. In uő: *A labirintus járataiban. Pszichiátria, kultúra, klinikum.* Magvető, Budapest, 1985. 104–125.

Paneth Gábor: A mitológiai hős biográfiája. In uő: *A labirintus járataiban. Pszichiátria, kultúra, klinikum.* Magvető, Budapest, 1985. 141–150.

Paneth Gábor: *A labirintus járataiban. Pszichiátria, kultúra, klinikum.* Magvető, Budapest, 1985.

Papp István: Angyal Dávid 1942-es naplója. *Századok*, 2000. 6. sz. 1429–1448.

Pataki Ferenc: *Identitás, személyiség, társadalom. Az identitáselmélet vitatott kérdései.* Akadémiai, Budapest, 1987.

Pataki Ferenc: Élettörténet és identitás. (Új törekvések az én-pszichológiában) I–II. rész. *Pszichológia*, 1995. 405–435., 1996. 3–47.

Pataki Ferenc: *A tömegek évszázada. Bevezetés a tömeglélektanba.* Osiris, Budapest, 1998.

Pisztora Ferenc: A schizophrenia és a paranoid kórformák gyógyítási kísérletei a Monarchia korabeli Magyarország különféle psychiátriai intézményeiben. *Orvostörténeti Közlemények*, 92. Budapest, 1980. 53–89.

Pléh Csaba: *Pszichológiatörténet. A modern pszichológia kialakulása.* Gondolat, Budapest, 1992.

Pléh Csaba: Naturalizmus a pszichológiában? *Magyar Filozófiai Szemle*, 2010. 1. sz. 79–86.

Plutarkhosz: *Párhuzamos életrajzok.* I. k. (Ford. Máthé Elek) Helikon, Budapest, 1978.

Pompéry Aurél dr.: *Kossuth Lajos 1837/39-iki hűtlenségi perének története kapcsolatban Wesselényi Miklós báró hűtlenségi és az ifjak felségsértési perének történetével.* Szent-István-Társulat, Budapest, 1913.

Porter, Roy: *A téboly. A boszorkányperektől a pszichoterápiáig.* Magyar Világ, h. n., é. n. [2003]

Radnóti Sándor: *Hamisítás.* Magvető, Budapest, 1995.

Rainer M. János: *Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956.* Magvető, Budapest, 1990.

Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz.* I. k. *1896–1953.* 1956-os Intézet, Budapest, 1996; II. k. *1953–1958.* 1956-os Intézet, Budapest, 1999.

Ranke, Leopold von: *Englische Geschichte vornehmlich im siebzehnten Jahrhundert.* Bd. II. Buch 5. 4. Aufl. Duncker und Humblot, Leipzig, 1877.

Rédei József: *Magyar tragédia száz év előtt. Lovassy László pere és rabságának titkos iratai.* Századunk, Budapest, 1938.

Ress Imre: *Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában.* L'Harmattan, Budapest, 2004.

Ress Imre: Kállay Béni politikai életrajzának dilemmái. In *A szerb–magyar viszonyok a történelemben.* (Szerk. Györe Zoltán) Filozofski Fakultet, Újvidék, 2007. 233–243.

Revel, Jacques: A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. In *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években.* (Szerk. Czoch Gábor és Sonkoly Gábor) Csokonai, Debrecen, 2000. 51–71.

Revel, Jacques: Történelem földközelből. (Ford. Fenyves Katalin) In Levi, Giovanni: *Egy falusi ördögűző és a hatalom.* Osiris, Budapest, 2001. 5–37.

Révész Imre: *Öntudatos hit. Káté.* Debrecen sz. kir. város és a Tiszántúli református egyházkerület könyvnyomda-vállalata, Debrecen, 1944.

Ricoeur, Paul: Történelem és retorika. (Ford. Asztalos Éva és Somlyó Bálint) In *Narratívák 4. A történelem poétikája.* (Szerk. és vál. Thomka Beáta) Kijárat, Budapest, 2000. 11–25.

Ricoeur, Paul: A narratív azonosság. (Ford. Seregi Tamás) In *Narratívák 5. Narratív pszichológia.* (Szerk. László János és Thomka Beáta) Kijárat, Budapest, 2001. 15–27.

Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz.* Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1991.

Romsics Ignác: A szintézis-írás dilemmái. *Történelmi Szemle,* 2006. 3–4. sz. 223–235.

Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Osiris, Budapest, 2011.

Roth Ferenc: Ammon a méhszenvről. *Gyógyászat,* 1876. dec. 2. 748–751.; dec. 9. 761–764.; dec. 16. 769–771.; dec. 23. 780–783.

Röckelein, Hedwig: A pszichohistorikus módszer hozzájárulása az „új történelmi biográfiához". *Aetas,* 2002. 2–3. sz. 245–263.

Runyan, W. M.: Vita a pszichobiográfiáról. In *Történeti és politikai pszichológia.* (Szerk. Hunyady György) Osiris, Budapest, 1998. 305–340.

R. Várkonyi Ágnes: Nagy Iván, történetíró a polgári átalakulás korában. In *Nagy Iván emlékezete.* (Szerk. Tyekvicska Árpád) Nagy Iván Könyvek 6. Nagy Iván Történeti Kör és Nógrád Megyei Levéltár, Balassagyarmat, 2000. 8–27.

Sabean, David Warren: Kinship and Class Dynamics in Nineteenth-Century Europe. In *Kinship in Europe. Approaches to Long-Term Development (1300–1900).* (Eds. Sabean, David Warren – Teuscher, Simon – Mathieu, Jon) Berghahn Books, New York – Oxford, 2007. 301–313.

Salgó Jakab: *Az elmekórtan tankönyve orvosok, bírák és ügyvédek számára.* Franklin Társulat, Budapest, 1890.

Salvendy, John T.: *Rudolf. Egy lázadó Habsburg lélektani tükörben.* (Ford. Hárdi Lilla) Computerworld Informatika – KJK – Minerva, Budapest, 1988.

Sándor Iván: *A vizsgálat iratai. Tudósítás a tiszaeszlári per körülményeiről.* 2. bőv. kiad. Kozmosz, h. n., 1983.

Sándor Tamás: „Zsidókravall" Budapesten – az 1883-as antiszemita jellegű zavargássorozat a korabeli sajtó tükrében. *Magyar Könyvszemle,* 2009. 1. sz. 66–83.

Sartre, Jean-Paul: *Az undor* [1938]. (Ford. Réz Pál). Szépirodalmi, Budapest, 1981.

Schwartzer Ferenc: *A lelkibetegségek általános kór- és gyógytana, törvényszéki lélektannal orvosok, egészségügyi hivatalnokok és törvényszéki bírák számára.* Pest, 1858.

Schweitzer Gábor: „Szomorú a jövő, mert szomorú a jelen." Angyal Dávid naplófeljegyzései. *Századok,* 2001. 3. sz. 697–754.

Schweitzer Gábor: A „zsidókérdés" csapdájában. Két magyar történész, Angyal Dávid és Marczali Henrik visszaemlékezései. In *A konzervatív kortárs. Tanulmányok Angyal Dávidról.* (Szerk. Császtvay Tünde, Halász Ferenc, Ujváry Gábor) Argumentum, h. n. [Budapest], 2009. 192–205.

Scull, Andrew: *A hisztéria felkavaró története.* (Ford. Boross Ottilia és Pléh Csaba) Holnap, Budapest, 2013.

Sewell, William H. Jr.: *Logics of History. Social theory and social transformation.* University of Chicago Press, Chicago–London, 2005.

Shorter, Edward: *From Paralysis to Fatigue. A History of Psychosomatic Illness in the Modern Era.* Free Press, New York – Toronto, 1993.

Shorter, Edward: *Geschichte der Psychiatrie.* (Aus dem Amerikanischen von Badal, Yvonne) Rowohlts, Reinbeck bei Hamburg, 2003.

Sieder, Reinhard: Ehe, Fortpflanzung und Sexualität. In Mitterauer, Michael – Sieder, Reinhard: *Vom Patriarchat zur Partnerschaft. Zum Strukturwandel der Familie.* 3. Aufl. Beck C. H., München, 1984. 141–162.

Silber, Michael: The Emergence of Ultra-Orthodoxy: The Invention of a Tradition. In *The Uses of Tradition. Jewish Continuity in the Modern Era.* (Ed. Wertheimer, Jack) Jewish Theological Seminary, New York – Jerusalem, 1992. 23–85.

Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából. (Szerk. Sebők Marcell) HVG, Budapest, 2004.

Spira György: *A pestiek Petőfi és Haynau között.* Enciklopédia, Budapest, 1998.

Stone, Lawrence: *The Family, Sex and Marriage in England 1500–1800.* Weidenfeld and Nicolson, London, 1977.

Stone, Lawrence: Prosopography [1971]. In uő: *The Past and the Present Revisited.* Routledge & Kegan Paul, London – New York, 1987. 45–74.

Stone, Lawrence: Love. In uő: *The Past and the Present Revisited.* Routledge & Kegan Paul, London – New York, 1987. 327–344.

Stone, Lawrence: *The Past and the Present Revisited.* Routledge & Kegan Paul, London – New York, 1987.

Szabó Mária: Ki volt Guido Romanelli?, 2005. http://www.zmne.hu/kulso/mhtt/hadtudomany/2005/3/2005_3_15.html (Utolsó letöltés: 2014. márc. 28.)

Szabó G. Zoltán – Szörényi László: *Kis magyar retorika (Bevezetés az irodalmi retorikába).* Tankönyvkiadó, Budapest, 1988.

Szakály Ferenc: *A Nagyiván.* Kísérőtanulmány Nagy Iván Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal című művének reprint kiadásához. Budapest, 1987.

Szekeres András: Az idő urai? Történészek és időstruktúrák. In *A megfoghatatlan idő. Tanulmányok.* (Főszerk. Fejős Zoltán) Tabula könyvek 2. Néprajzi Múzeum, Budapest, 2000. 136–151.

Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története.* Élet, Budapest, 1920.

Szekfű Gyula: *Bethlen Gábor.* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1929.

Szijártó M. István: Történelmi antropológia és mikrotörténelem. Az új társadalomtörténet. *BUKSZ,* 2000. 2. sz. 151–161.

Szijártó M. István: A történelem szingularizációja. *Klió,* 2010. 4. sz. 8–16.

Szirtes Gyula: Lipótmező fejlődése 1900–1945 között. In *Az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet 100 éve.* (Szerk. Böszörményi Zoltán) Országos Ideg- és Elmegyógyintézet, Budapest, 1968. 83–97.

Szívós Erika: *A magyar képzőművészet társadalomtörténete 1867–1918.* Új Mandátum, Budapest, 2009.

Tabéry Géza: *A Frimont-palota.* Kriterion, Bukarest, 1974.

Takács Péter: Adalékok a nemesi polgárosodás útvesztőihez (egy szolgabíró politikai portréja a dualizmus korában). In *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára.* (Szerk. Somogyi Éva) MTA TI, Budapest, 1991. 57–69.

Takáts József: Kállay Béni, John Stuart Mill és a modern társadalom. *Holmi,* 1996. 5. sz. 774–779.

Tengelyi László: *Élettörténet és sorsesemény.* Atlantisz, Budapest, 1998.

Thallóczy Lajos: Kállay Béni tiszt. tag emlékezete. In Kállay Béni: *A szerb felkelés története 1807–1810.* II. k. MTA, Budapest, 1909. Függelék. 346–377.

The Postmodern History Reader. (Ed. Jenkins, Keith) Routledge, London – New York, 1997.

The Turn to Biographical Methods in Social Sciences. Comparative issues and examples. (Eds. Chamberlayne, Prue – Bornat, Joanna – Wegraf, Tom) Routledge, London – New York, 2000.

Thompson, E. P.: *The Powerty of Theory and other Essays.* Merlin Press, London, 1978.

Tímár Lajos: A brit társadalomtörténet-írás. In *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* (Szerk. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József) Osiris, Budapest, 2003. 128–137.

Tóth Árpád: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban.* L'Harmattan, Budapest, 2005.

Tóth Zoltán: Schiszler Károly kádármester Szekszárdon. Egy kisvárosi mesterember gazdasági-társadalmi viszonyai a századfordulón. *Agrártörténeti Szemle*, 1977. 1–2. sz. 199–218.

Tóth Zoltán: Arc nélküli fotográfiák a békeidőkből. *Valóság*, 1982. 1. sz. 47–57.

Tóth Zoltán: Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában. *Statisztikai Szemle*, 1987. 1. sz. 62–86.

Tóth Zoltán: *Szekszárd társadalma a századfordulón. Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban.* Akadémiai, Budapest, 1989.

Tóth Zoltán: Szekszárd a dualizmus korában (1867–1918). In *Szekszárd város történeti monográfiája.* I. (Szerk. K. Balog János) Szekszárd, é. n. [1989] 253–349.

Tóth Zoltán: Szegény gazdag nők Pesten. (Három nagypolgári asszony sorsa a századfordulón) (Esettanulmányok.) In *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére.* (Szerk. Á. Varga László) Rendi társadalom – Polgári társadalom, Supplementum. HIK, Debrecen, 1995. 341–351.

Tóth Zoltán: „A magyar középosztály megteremtése". Jegyzetek néhány ismert társadalmi-politikai textus margójára. *Századvég*, Új folyam. 1997 tél, 7. sz. 46–72.

Tömlő Gyula: Tisza-Eszlár s vidéke nyelvéből. *Magyar Nyelvőr*, 1883. nov., 505–509.

Trefort Ágoston: A társadalom tudománya és Riehl munkái. In uő: *Emlékbeszédek és tanulmányok.* MTA, Budapest, 1881. 209–235. [Eredetileg: *Budapesti Szemle*, 1862]

Trencsényi, Balázs – Apor, Péter: Fine-Tuning the Poliphoning Past: Hungarian Historical Writing in the 1990s. In *Narratives Unbound. Historical Studies in the Post-Communist Eastern Europe.* (Eds. Antohi, Sorin – Trencsényi, Balázs – Apor, Péter) CEU, Budapest – New York, 2007. 1–101.

Udehn, Lars: The Changing Face of Methodological Individualism. *American Review of Sociology*, 28. 2002. 479–507.

Ujváry Gábor: „Gyötör a gondolat, hogy nem dolgoztam eleget". Angyal Dávid, a nevelő, a könyvtáros, a tudós-tanár és az intézetigazgató. In *A konzervatív kortárs. Tanulmányok Angyal Dávidról.* (Szerk. Császtvay Tünde, Halász Ferenc, Ujváry Gábor) Argumentum, h. n. [Budapest], 2009. 96–192.

Valentine, Elizabeth R.: *Fogalmak és nézőpontok a pszichológiában.* (Ford. Hábermann M. Gusztáv) Gondolat, Budapest, 1988.

Varga László: Az állami ipartámogatás a dualizmus időszakában a századforduló után. *Századok*, 1978. 4. sz. 662–704.

Varga László: A hazai nagyburzsoázia történetéből. *Valóság*, 1983. 3. sz. 75–89.

Varga Sándor: A selejtlista: 1950. *Irodalomtörténet*, 1983. 2. sz. 471–488.

Vári, András: *Herren und Landwirte. Ungarische Aristokraten und Agrarier auf dem Weg in die Moderne (1821–1910).* Studien zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Ostmitteleuropas 17. Harrasowitz, Wiesbaden, 2008.

Vári András: *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898.* Argumentum, h. n. [Budapest], 2009.

Vári Sándor: A női hisztéria Budapesten az 1880-as években. *BUKSZ*, 1999. 2. sz. 174–184.

Varjasi Imre: *Az 1956-os forradalom Hajdúböszörményben.* Hajdúböszörmény, 2006.

Vekerdi Béla: *Tanítsuk-e a latin nyelvet? Tájékoztató a középiskola iránt érdeklődő művelt nagyközönség számára.* Hódmezővásárhely, 1914.

Verboven, Koenraad – Carlier, Myriam – Dumolyn, Jan: A Short Manual to the Art of Proso-

pography. In *Prosopography Approaches and Applications. A Handbook.* (Ed. Keats-Rohan, Katharine S. B.) Prosopographica et Genealogica 13. Oxford, 2007. 35–70.

Viczián Zsófia: „Nemzettségünk eredete" – egy nemesi genealógia a 19. századból. In *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből.* (Szerk. Czoch Gábor, Fedinec Csilla) Teleki László Alapítvány, Budapest, 2006. 141–163.

Virág Teréz: Tudatos és tudattalan gondolkodás a tiszaeszlári perben. Eötvös Károly igazsága. In uő: *Emlékezés egy szederfára.* (Szerk. László Klári) Animula, h. n., 1996. 113–115.

Völgyesi Orsolya: *Egy siker kudarca. Kuthy Lajos pályafutása.* Argumentum, Budapest, 2007.

Wallaschek, Richard: *Das k. k. Hofoperntheater.* Gesellschaft für Vervielfältigende Kunst, Wien, 1909.

Waltherr Imre: Az 1836-ban elfogott országgyűlési ifjak felségsértési pöre. I–IV. *Hazánk s a külföld,* 1869. júl. 8., júl. 15., szept. 9., szept. 23.

Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai.* 1. *Szociológiai kategóriatan.* (Ford. Erdélyi Ágnes) KJK, Budapest, 1987.

Welker Árpád: Vegyes házasságok és vallásváltások a Kálvin téri gyülekezetben a 19. században. In *Reformátusok Budapesten.* 1. *Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról.* (Szerk. Kósa László) Argumentum, Budapest, 2006. 147–173.

Welker Árpád: Zsidó betérések a protestáns felekezetekbe Pesten, 1895 előtt. *Korall,* 27. sz. 2007. máj., 94–110.

Wertheimer Ede: A jurátusok fölségsértési pöre (1834–1837). Kiadatlan okmányok alapján. *Budapesti Szemle,* 1908. 133. k. I–II. 373–374. sz. 18–59., 225–262.

White, Hayden: A történelmi cselekményesítés és az igazság problémája. (Ford. John Éva) In uő: *A történelem terhe.* (Összeáll. Braun Róbert) Osiris, Budapest, 1997. 251–279.

Zeldin, Theodore: *An Intimate History of the Humanity.* Sinclair-Stevenson, London,1994.

Zsakó István: Az egykori Országos Tébolyda keletkezésének története. *Orvostörténeti Közlemények,* 1956. 4. sz. 84–105.

Zsigmond Gábor: *A magyar társadalomnéprajz kezdetei. Beöthy Leó (1839–1886).* A múlt magyar tudósai. Akadémiai, Budapest, 1974.

AZ ÍRÁSOK EREDETI MEGJELENÉSI HELYE

Biográfia és társadalomtörténet. Itt jelenik meg először.

A biográfia nehézségei. *Aetas,* 2002. 23. sz. 245–263.

19. századi történetírók és a történettudomány énképe. In *A narratív identitás kérdései a társadalomtudományokban.* (Szerk. Rákai Orsolya, Z. Kovács Zoltán) Gondolat–Pompeji, Budapest–Szeged, 2003. 35–55.

A történetíró személyes forrásai. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle,* 2012. 2. sz. 30–40.

A társadalomtörténet „refigurációja", avagy eltűnt főszereplők nyomában. *Történelmi Szemle,* 2006. 3–4. sz. 235–261.

Én-azonosság az ego-dokumentumokban. Napló, önéletírás, levelezés. *Soproni Szemle,* 2011. 3. sz. 219–241.

A magánélet titkai és a napló. Nők, szerelem, házasság Kállay Béni életében. *Aetas,* 2008. 3. sz. 82–101.

Életpálya veszítés. Bencze Mihály önéletírásai. In *Két világ kutatója. Urbán Aladár 80 éves.* (Szerk. Háda Béla et al.) ELTE, Budapest, 2009. 237–247.

Önéletrajzi hamisítvány, avagy csalóka emlékezet. Scharf Móric önéletírása. *Aetas,* 2007. 2. sz. 106–123.

Az érettségi éve: 1914. Napló és önéletírás metszéspontjai. In *Személyes idő – történelmi idő.* Rendi társadalom – polgári társadalom 17. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája, Kőszeg, 2003. augusztus 29–30. Szombathely, 2006. 215–231.

A diri. In *Mihály János Emlékkönyv.* (Szerk. Csiha László) Hajdúböszörmény, 2008. 69–74.

Emléksorok Kertész Lászlóról. In *Hiány és hűség. Kertész László emlékezete.* (Összeáll. Csiha László, Gyulai Sándor) Hajdúböszörmény, é. n. [2006]. 106–109.

Poór tanár úr. *Hajdúsági Tükör,* 2010. szeptember 13. 16.

Keddi professzorok Debrecenben: Niederhauser és Ránki. Ahogy én láttam őket. Itt jelenik meg először.

Hős – zavarban. Lovassy László megőrülése és szabadulása. In *História mezején. A 19. század emlékezete. Tanulmányok Pajkossy Gábor tiszteletére.* (Szerk. Deák Ágnes, Völgyesi Orsolya) Szeged, 2011. 127–141.

Egy sorsüldözött rögeszméi. Sasku Károly (1807–1869). In *Határon innen, határon túl. Tanulmányok Tilcsik György 60. születésnapjára.* Szombathely, 2012. 45–61. Társszerző: Deák Ágnes.

Reformált kommunizmus és bűntudat. Losonczy Géza 1951–1956. *Protestáns Szemle,* 1993. 2. sz. 126–139.

Hysteriától a tébolyodottságig: Klára és Emma párhuzamos esettörténete. *Korall,* 21–22. sz. 2005. november, 68–97.

Az orális történelem három paradoxona. *Replika,* 58. sz. 2007. szeptember, 44–46.

Írott orális történelem. *Forrás,* 2011. 7–8. sz. 176–192.

Kisemberek nagy (élet)történetei. In *Bács-Kiskun Megye Múltjából, XVIII.* Kecskemét, 2003. 19–29.

Bekeresztelkedők. Társadalomtörténeti adalékok arról, hányféle asszimiláció lehetséges egy családban. *Kommentár,* 2012. 6. sz. 88–98.

„Minden tekintetben megfelelő combinatio..." Egy keresztény középosztályi fiatalember párválasztási dilemmái a 19–20. század fordulóján. Itt jelenik meg először magyarul (angolul a *Hungarian History Review* 2014. 1. számában).

A kollektív biográfia lehetőségei és korlátai. Itt jelenik meg először.

KÉPJEGYZÉK

Borítókép Varga Imre Kun Béla-szobrának mellékalakjai. Ruska Judit felvétele. A művészek engedélyével

16. oldal Angyal Dávid és Marczali Henrik *A Magyar Nemzet Története* szerzőinek tablóján *Vasárnapi Ujság*, 1895. szept. 8. 585. ELTE Egyetemi Könyvtár Vasárnapi Újság P 90004

98. oldal Slachta Etelka vőlegényéhez írt levelének részlete (1842. márc. 3.). MNL SL XIV. 27.

123. oldal Slachta Etelka menyasszony kori miniatűr képmása. MNL SL XIV. 27. 2. d.

127. oldal Rabatinsky Marie. Wallaschek, 1909. 235.

140. oldal Kállay Béni. *Vasárnapi Ujság*, 1879. okt. 12. 649. ELTE Egyetemi Könyvtár Vasárnapi Újság P 90004

172. oldal Scharf Móric (1882). *Vasárnapi Ujság*, 1883. jún. 24. 405. OSZK

173. oldal Scharf Móric (1883). *Vasárnapi Ujság*, 1883. júl. 8. 442. OSZK

180. oldal Kövér Sándor érettségi tablóképe (1914)

190. oldal Kövér Sándor az olasz fronton (1917)

192. oldal Az Hachette naptár borítója és a napló egy lapja (1914. szeptember vége)

194. oldal Mihály János, Kertész László, Dr. Poór János (1971). A Hajdúböszörményi Bocskai István Gimnázium fényképtára (Gyulai Sándor igazgató úr jóvoltából)

201. oldal Kertész László véleménye egy középiskolai irodalmi versenydolgozatról (1966)

216. oldal Haraszti Sándor és Losonczy Géza családi körben 1956 nyarán a Herman Ottó utcai kertben. OSZK TIT (Bach Melitta reprodukciója)
Balról: Haraszti Sándor, Haraszti Sándorné Gróf Irén, Farkas Miklós (hátul), Gróf András (később Andrew Grove, elöl), Losonczy Anna, Farkas Miklósné Heténi Margit, Losonczy Géza, Losonczy Gézáné dr. Haraszti Mária (félig takarva), Gróf Györgyné Földes Mária

235. oldal Sasku Károly (Jankó János rajza). *Vasárnapi Ujság*, 1869. aug. 29. 476. ELTE Egyetemi Könyvtár Vasárnapi Újság P 90004

251. oldal Sasku Károly feljegyzéseinek részlete (1858). OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2523

299. oldal Dr. Goldberger Simon árvaszéki kérvényének részlete (1890). BFL IV. 1411. b.

300. oldal Dr. Goldberger Simonné szül. Figdor Emma elszámolásának részlete (1898. febr. 25.). BFL IV. 1411. b.

302. oldal Interjú Orosz István történészprofesszorral (2003. máj. 20.). OSZK TIT (Operatőr: Nyíri Béla)

338. oldal Krasznay Péter és családja. Az eredeti Ujj Viktorné Krasznay Eszter birtokában és engedélyével. A másolat: MNL SZSZBML XV. 33. III. a. 23.

341. oldal Stern Albert. Részlet A Magyar és Erdélyhoni Izraeliták Kongresszusának emléklapjáról (1869). A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárának engedélyével

350. oldal Szterényi József gyászjelentése. OSZK Gyászjelentés-gyűjtemény. https://familysearch.org/pal:/MM9.3.1/TH-267-11393-159330-76?cc=1542666&wc=M6W2-Y29:101522301,107290401

362. oldal Concha Erzsébet (1898). MgM Adattár, Személyi emlékanyag-gyűjtemény, 212. 19. 1.

367. oldal Rónay Deli (1899). MgM Adattár, Személyi emlékanyag-gyűjtemény, 212. 19. 1.

371. oldal Ifj. Paikert Alajos önarcképe (1898). MgM Adattár, Személyi emlékanyag-gyűjtemény, 212. 19. 1.

383–384. oldal Radetzki József és Antal vizsgálati fogolytörzskönyvi lapja (1883). BFL VII. 106.

Hátsó borítókép A győri bencés apátház tükrös freskója „Reddo cuique suum" felirattal. ['Mindenki azt kapja (vissza), ami megilleti'. Az értelmezés a római jogi formulától egészen az 'Igazság' metaforájáig ível.] Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum, Győr

TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

1. táblázat Kövér Sándor bevételei és kiadásai 1914-ben

2. táblázat Kiadások sajtótermékekre és könyvekre, 1914. január–június

3. táblázat Könyvrendelések tételesen 1914 elején

4. táblázat Sasku Károly lakásai

5. táblázat Paikert Alajos „rangsorolási mátrixa"

6. táblázat Vizsgálati foglyok életkor szerint (Budapest, 1883. augusztus)

7. táblázat Vizsgálati foglyok családi állapot szerint (Budapest, 1883. augusztus)

8. táblázat A nyelvi dimenziók statisztikai áttekintése az adatbázisban

NÉVMUTATÓ

Ábrányi család
  Emil 12
  Lajos 12, 171
Áchim L. András 60
Aczél György 33, 34, 256
Aczél Tamás 264
Ady Endre 182, 183, 188, 199, 201
Alexandrosz, III. (makedón király) 327
Allen, Howard W. 374
Allport, Floyd 379
Allport, Gordon 379
Alpár Elek 184
Ammon (ókeresztény író) 271, 289
Anderson, Michael 125, 144, 352
Andrényi Károly 365
Angyal Dávid 16, 41, 42, 45, 47, 50, 51, 55
Anonymus 47
Antos István 309–311
Apor Péter 95
Aradi Szabó István 188
Aradi Viktor 185
Arany János 177
Arany Lászlóné 363
Ariszteidész 227
Arnstein, Josefine *lásd* Fassel Hirschné Arnstein Josefine
Árpád-ház 52
Ascher 129, 130
Auerbach, Erich 67, 68
Augusz Antal 113
Auspitzer, Heinrich 341

B. János 94
Babanek Anna 133
Babarczi Schwartzer Ottó br. 287, 294, 295
Babits Mihály 183
Bach, Alexander von br. 236
Bach, Johann Sebastian 360
Bacher Vilmos 344
Baczoni Gábor 311
Baczoni Jenő 308, 309, 311, 313–316
Bácskai Vera 74–76, 85, 88, 93, 269
Bacsó Béla 13
Bagossy család
  Imre 197, 198, 265, 328, 333–336
  Imre, ifj. 335
  Imréné Ó. Szabó Zsuzsanna 333
  Zsuzsanna *lásd* Gajdán Sándorné Bagossy Zsuzsanna
Bajcsy-Zsilinszky Endre 265, 333
Balaton Petra 339, 340
Balázs család 350
  Károly 343
  Károlyné Szombathi Mária 343
  Mária dr. *lásd* Paál Andorné Balázs Mária dr.
Balek János 381–382
Bálint István 256
Ballagi Géza 155
Balogh 232
Balogh Elemér 38
Balogh István 60–63
Balogh János 60
Balogh János Mátyás 103
Balzac, Honoré de 263
Bánkiné Molnár Erzsébet 176
Baráth Katalin 42, 71
Bárczay család 104
Barenbaum, Nicole, B. 379
Barkassy Hermin *lásd* Tormay Béláné Barkassy Hermin
Baroch Benedek dr. 281
Baron család 86
Báron Jónás dr. 292
Baross család, bellusi
  Elvira 365
  Ferenc 365

Gábor 348
Károly 362
Lajos 365
Lajosné Forster Elvira *lásd* Baross Elvira
Margit 358, 362
Pál 362
Pálné Forster Anna 362
Bártfay László 219, 225, 230
Bartha család
Helén *lásd* Quandt Frigyesné Bartha Helén
János 361
Barthes, Roland 171
Bartók Béla 266
Barts József 225
Bartsch, Agnes 39
Bary József 163, 175
Batizfalvi Samu 275
Baudelaire, Charles 188
Baumgarten család
Ábrahám 84
Áron 84
Artur, jun. 84
Izrael 84
Baumgarten Mária/Marie br. 112, 115, 116, 354
Beethoven, Ludwig van 360
Beigel család
Hermann dr. 142
Hermanné Kállay Melissa *lásd* Kállay Melissa
Béla, I. Árpád-házi (magyar király) 47
Béla, V. Hannoveri (fiktív magyar király) 248
Bencze Mihály 146–156
Bencsik Péter 267
Benda Gyula 11, 39, 79, 81, 88
Benda László 317, 319, 324, 325
Benedek Gábor 72
Benjámin László 253
Bényei József 333
Beöthy Leó 133
Beőthy Miska 223
Beöthy Ödön 149
Beöthy Zsolt 50
Beregszászi család 186
Berei Andor 311
Berend T. Iván 52, 208–211
Berger (Figdor Klára párizsi nagybátyja) 280
Berlász Jenő 59
Bernáth József 230
Bernheim, Ernst 51, 160
Bertaux, Daniel 327
Besze János 230
Bethlehem Gergely *lásd* Bethlen Gergely gr.
Bethlen család gr.
Károly 143
Pál 140
Pálné Bethlen Mária 140
Vilma 140, 142–145
Bethlen Gergely gr. 153
Bíró László 209
Biró Péter 369
Blagoevich Imre 149
Blaskovich Amália Kállay Istvánné 126
Bleuler, Eugen 274
Bloch Mózes 344
Boccherini, Luigi 360
Bocsor István 47
Bodnár István ügyvéd 43
Bodonyi Márton 258
Bódy Zsombor 37, 88–91
Bohus László 133
Bolyó Károly dr. 289, 290–292
Bona Gábor 146, 149, 155, 156, 232, 234
Bonaparte, Louis *lásd* Napóleon, III.
Bóra Ferenc 348
Borenich Péter 307
Borsányi György 18
Boskovitz Regina 283
Botond Ágnes 20
Bourdieu, Pierre 10, 11, 22, 39, 101, 147, 380
Bölöni György 183
Bölsche, Wilhelm 181, 182
Bősze Sándor 380
Böszörményi Zoltán 270
Braudel, Fernand 69, 74
Braun Róbert 185
Bresslau, Harry 45
Breyer dr. 142
Brunecker Györgyi 275
Buchta Szigfridné Novák Amália 164
Bugarszky István 184, 187
Bugát Pál 225
Byron, George Gordon lord 50

Cabrera, Miguel A. 66, 67
Caesar, Caius Julius 227
Caine, Barbara 13, 374

Camil *lásd* Camillus, Marcus Furius
Camillus, Marcus Furius 227
Campo Akabi gr.-né 133, 134, 136
Campo gr. (belgrádi olasz konzul) 134
Camponé *lásd* Campo Akabi gr.-né
Canetti, Elias 146, 147, 317, 326, 379
Caraffa, Antonio gr. 227
Carlyle, Thomas 62
Carney, T. F. 374
Carrard, Philippe 69, 74
Chiesa, Giulio Cesare 376
Cieger András 19, 99, 348
Clubb, Jerome M. 374
Cohen, Jean 67
Concha család
  Emília 363
  Erzsébet 358, 360, 362, 363, 365, 370
  Győző 71, 361, 362, 371
  Hedvig 358, 365
Corbin, Alain 11, 39, 137
Cox György 202
Croy-Dülmen Izabella hg.-nő 359
Curtius, Ernst 45
Czakó Kálmán 260
Czelder Márton 347
Czoch Gábor 95

Csány László 235
Csatkai Endre 111
Csekonics Endre gr. 368
Csetke Mihály 112
Csiha László 198
Csikós Nagy Béla 308
Csíkszenti [helyesen: Csíkszenty] Rezső dr. 312
Csillag Artúr 182
Csillag Pál 314
Csizik Béla 309
Csukási Benjámin 45
Csumics 136
Csumicsné 135, 136, 143
Csupor István 191

D. Marie 358
D'Arc, Jeanne 51
Dán Károly 124
Dániel Arnold 185
Danton, Georges Jacques 227
Darányi Ignác 368
Dávid István 360
Dávidházi Péter 51
Davidoff, Leonore 352
De Larosière, Jacques 319
Deák Ágnes 233
Deák Ferenc 45, 250
Debreczeni Mihály 11
Degré Alajos 217, 219
Dékány Rafael 148, 149
Delbrück, Hans 46
Démoielles *lásd* Desmoulins, Camille
Denys, Andy 378
Dercsényi Móric 61
Desmoulins, Camille 227
Dessewffy Emil gr. 237
Dessewffy Gyula Mór 231
Dickens, Charles 263
Dienes család
  Pál 182, 183
  Valéria 182, 183
Diescher János 77, 280
Dobál Margit *lásd* Szterényi Sándor br.-né Dobál Margit
Dobos István 161
Dobszay Tamás 232
Dohnányi Frigyes 360
Dominkovits Péter 100
Donáth Ferenc 26–32, 255, 267
Donáth László 252
Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 252
Dömötör család
  Emmy 362
  Ilona 360
  Irén 358
  Iza(bella) 358, 362
  László 362, 363
Drexler úr 145
Droysen, Gustav Johann 18, 45, 51, 53
Du Bois-Reymond, Emil 45
Dudás Ödön 146, 148–150
Dumas, Alexander id. 250, 251
Dühring, Eugen 47

Egervári Potemkin Ödön 233, 234, 236–238, 250, 251
Egmont, Lamoraal van gr. 227

Ehmer, Josef 352
Ember Mária 265
Emich Gusztáv 237
Engels, Friedrich 68, 308
Eörsi László 92
Eötvös Károly 158, 159, 164, 168, 171
Eötvös Loránd br. 187
Erasmus, Rotterdami 181, 182
Erdei Ferenc 60, 73, 335
Erdélyi Ágnes 18
Erdélyi Victor 185
Erdész Ádám 176
Erdődy Valerie gr. *lásd* Odescalchi Artúr hg.-né Erdődy Valerie gr.
Erdős Lajos 182, 183, 185
Erdős Péter 23
Erikson, Erik H. 20, 21
Erős Ferenc 98, 379
Erős Vilmos 61, 63
Esquirol, Jean-Étienne Dominique 249
Eszterházy család 60, 269

Faludy György 268
Farkas Gábor 161
Farkas Miklós 216
Farkas Miklósné Hetényi Margit 216
Farkas Mihály 27, 32, 34
Farkas Vladimir 307, 313, 317
Fassel család 349
  Friedrich 341
  Hirsch Bär 340
  Hirschné Arnstein Josefine 340
  Jakob 341
  Júlia *lásd* Szterényi (Stern) Albertné Fassel Júlia
  Sigmund 341
Fazekas Sándor 182, 183
Fehér Katalin 235
Féja Géza 60
Fejes Antal *lásd* Feyes Antal
Fejős Imre 221
Fejszés Éva 202
Fekete János dr. (orvos) 274, 291, 292
Fekete János bankár 308–311, 313, 315–317, 319–326
Fenyves Katalin 340
Ferdinánd, V. Habsburg-Lotaringiai (magyar király és osztrák császár) 149
Ferenc, I. Habsburg-Lotaringiai (magyar király és osztrák császár) 109
Ferenc Ferdinánd, Habsburg-Lotaringiai főhg. 176
Ferenc József, I. Habsburg-Lotaringiai (magyar király és osztrák császár) 220, 238, 239
Festetich Tasziló gr. 153
Fetter Antal *lásd* Vetter Antal
Feuermann család
  Borbála *lásd* Scharf Józsefné Feuermann Borbála Hermann 171
Feyes Antal 227
Figdor család
  Emma 269, 281, 285–290, 292–296, 298–300
  Gusztáv 281–285
  Izsák 269, 284, 286
  Klára 269, 275–286, 288, 289, 292, 296–299
  Michael 269
  Michaelné Heller Sarolta *lásd* Figdor Sarolta
  Sarolta 276, 277, 284, 285
  Zsigmond 275, 277, 282, 283
Filep Tamás Gusztáv 222
Filtinger szabó 242, 248
Fischel Adrienne 360, 365
Fischer Ignác 295
Fischer M. ifj. 329
Flechner dr. 282
Flór Ferenc 275, 277, 278, 284
Fluk család, rággambi 366
Fogel, Robert W. 49
Foki Ibolya 380
Forel Ágoston 137
Forgách gr. család
  Amália 125
  Elíz(a) 125
  Sándor 125
  Sándorné Gyürky Eleonóra *lásd* Gyürky Eleonóra
Forster család
  Anna *lásd* Baross Pálné Forster Anna
  Emilia 361
  Géza 362

Gézáné Dömötör Emmy *lásd* Dömötör Emmy
Gyula 362
János 361
Kálmán 362
Foucault, Michel 102, 270, 275
Fourier, Charles 263
Földényi F. László 270, 273
Földes György 324
Franaszovics, Dragutin 134
Frangepán Ferenc 227
Frank Ludolf 329, 330
Frank Tibor 269, 289
Frankovszky Sophia *lásd* Radeczky Mártonné Frankovszky Sophia
Fráter Sándor 126
Freud, Sigmund 21, 69, 252, 272, 374, 378
Friedmann Bernát 11, 12, 173
Frigyes, Habsburg-Tescheni főhg. 359
Friss István 266, 267
Fromm Pál 277
Futó Erzsébet 314
Für Lajos 60, 61
Füzi Izabella 67

G. Anita 358
Gajáry István 158, 341
Gajdán Sándorné Bagossy Zsuzsanna 333, 334
Galambos Sándor 101
Gale, D. 369
Gay, Peter 21
Geiger, Ludwig 45
Gell, Alfred 191
Gerecs testvérek
Mihály 382, 383
Pál 383
Gergő Zoltán 31
Gerő Ernő 34, 257, 260, 310
Gessler [helyesen: Geszler] Ödön 360
Gimes Miklós 264
Gimes Miklósné Hajdú Lili 259
Gindely, Anton 52
Gindly Rudolf 113
Ginzburg, Carlo 380
Gizycki, Georg von 46
Glatz Ferenc 48, 209
Gneist, Rudolf von 45
Goethe, Johann Wolfgang von 181
Goffman, Erving 232
Goldberger család 74
Anna *lásd* Wolfner Józsefné Goldberger Anna
Erna *lásd* Kelemen (Königsberger) Sándorné Goldberger Erna
F. Sámuel 286
Imre Róbert 269
Lajos 287, 294, 295
Róbert *lásd* Sámuel
Róza *lásd* Reiner Józsefné Goldberger Róza
Sámuel 286
Simon 269, 275, 276, 283, 285–288, 294, 299
Simonné Figdor Emma *lásd* Figdor Emma
Gombár Margit 358
Goody, Jack 352
Gorkij, Makszim 263
Gosztonyi Lajos 28
Göttche Oszkár 188
Granasztói Péter 191
Gregersen Gudbrand 84
Grimm testvérek 94
Gróf András (később Andrew Grove) 216
Gróf Györgyné Földes Mária 216
Groman család
Eduard 127
Eduardné Resch Mária 127–131
Irma (Mária) 127
Johanna Clara 127
Stephan Ladislaus 127
Gromanné *lásd* Groman Eduardné Resch Mária
Grósz család
Emil 290
Frigyes dr. 225
Grünfeld Klára *lásd* Szaberszky Ernőné Grünfeld Klára
Gudenus br. család
Béla 359
Béla br.-né Kornis Mária gr. *lásd* Kornis Mária gr.
Gudenus János József 125, 341, 359, 360, 363
Gueniffey, Patrice 20
Guislain, J. 271

Gulyás Pál 146, 152, 188, 234, 274, 277, 290, 295, 347
Gunst Péter 41

Gyáni Gábor 52, 72, 81–83, 88, 95, 111, 176, 214, 317, 369
Gyarmati György 29
Gyimesi Sándor 61
Gyöngyössy Matild 133
Győry Tibor 277
Gyulai Pál 45, 46, 51
Gyulay Lajos 103
Gyurgyák János 88
Gyurkovich Margit, kisszatnkóczi *lásd* Szterényi Sándor ifj. br.-né Gyurkovich Margit
Gyürky Eleonóra 125

H. Melanie 358
Hagenström család 84
Haggenmacher család
  Henrik 84
  Károly 84
Hajdú Lili *lásd* Gimes Miklósné Hajdú Lili
Hajdu Tibor 18
Hajnal István 79, 211
Halász Gábor 13
Hall, Catherine 352
Haller dr. 282
Halmay Jenőné (Gizike néni) 207
Halmos Károly 37, 83, 84, 86, 339
Hamilton, Nigel 374, 387
Hammerer Pál 185
Hanák Gábor 29, 31, 303
Hanák Péter 36, 71–74
Handler, Andrew 159, 173
Haraszti család
  Mária dr. 26, 29–31, 216, 259–264, 267
  Sándor 24–26, 28, 29, 31, 32, 216, 253, 254, 262, 264
  Sándorné Gróf Irén 30, 31, 216
Harrach Andor 275
Hársfalvi Péter 60, 61
Hasz család
  Antal 358
  Antalné Kintzig Janka 358
  Erzsébet 358
  Sarolta 358
Hatvany-Deutsch család 84
Háy László 311
Haydn, Joseph 360
Heath, Joseph 378
Heckenast Gusztáv 237
Hegedüs András 23
Hegedűs B. András 266, 305
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 47, 94
Heller Sarolta *lásd* Figdor Sarolta
Helmholtz, Hermann Ludwig von 45
Henter Antal 173
Hermann, Karl Gottfried 52
Hermann Róbert 146, 149, 233
Herczog fivérek
  Géza 186
  Imre 186, 189
Herzog család 86
Herzog Margit 358, 360
Herzog Mária *lásd* Herzog Margit
Heumann Ignác 12
Himmler, Heinrich Luitpold 209
Hippokratész 271
Hitler, Adolf 209, 379
Ho, David Y. F. 379
Hoffmann Károly 275, 277
Hollósy József 225
Hóman Bálint 55
Homérosz 202
Horánszky Nándor dr. (orvos) 230
Horánszky Nándor 249, 271
Horthy Miklós 309
Horváth J. András 99, 117
Horváth Mihály 47
Horváth Sándor 92–95
Horváth Vera 254
Horváth Zsolt, K. 13, 147, 376, 377, 380
Hrabovszky Júlia *lásd* M. Hrabovszky Júlia
Hugonnay Gusztáv gr. 112
Hunfalvy Pál 47
Hunyadi László 227
Hunyady György 379
Huszár Tibor 18

Ibsen, Henrik Johan 190
Iggers, Georg G. 50
Illésy Sándor 232

Inkey család
Kázmér 114
Sándor 114
Irinyi Károly 60, 205
Ivanovics, Ljubomir 134
Ivanovicsné 132, 134–136, 141
Izsépy Edit 56

Jackson, Stanley W. 273
Jankó János 235
Jánossy Dénes 221
Jantsits Gabriella 275
Jászi Oszkár 191
Jékey család
Ferenc 104
Ferencné Szerdahelyi Erzsébet *lásd* Szerdahelyi Erzsébet
Jelačić, Josip 149
Jendrassik György 313
Jenkins, Keith 65, 66
Joanini (belgrádi olasz konzul) 136
Joanininé 136
Jókai Mór 177
Jones, Terry 387
Jornik Antal *lásd* Tornik Antal
Joyce, Patrick 65–68
József, Habsburg-Lotaringiai főhg. (nádor) 223, 229–231
József Attila 185
Juhász Pál dr. 259

K. Horváth Zsolt *lásd* Horváth Zsolt, K.
Kabos Ede 182
Kádár János 23–25, 27–29, 32–34, 94, 95, 197, 255, 259, 319, 320, 322–326
Kádár Jánosné Tamáska Mária 322, 326
Kalavszky Györgyi 146
Kállai Gyula 197, 255, 256, 333, 334
Kállay család
Ákosné Lahner Ilona 138
Béni 124–145
Béniné Bethlen Vilma *lásd* Bethlen Vilma gr.
Erzsébet 144
Frigyes 144
Magdolna (Lenke) 144
Márta 144
Meliss(a) 142, 144

Kalmár János 281
Kapitány István 256
Karády Viktor 170, 339
Karaffa *lásd* Caraffa, Antonio gr.
Kardos Ilona 270
Kardos János 149
Kardos Samu 230, 231
Karg, Carl 184
Károlyi Antal gr. 159
Károlyi Márton 27, 256
Károlyi Mihály gr. 34, 348
Kasznár (belgrádi kereskedő) 138
Kasznárné 138
Katona Csaba 111, 112, 115, 116, 118, 354
Kazinczy Ferenc 221, 232
Keimer János 382
Kékesdi Gyula 333
Kelemen Lajos 295
Kelemen (Königsberger) Sándorné Goldberger Erna 287, 295
Kelen Ferenc 183
Keller Márkus 20
Kempelen Béla 341, 362, 366
Kende István 255
Kende Zsigmond 188
Kenesseyné 133
Kerékgyártó Árpád 44, 47
Kerner László 183
Kertész László 194, 199, 200, 203
Kienast, Andreas 153
Kintzig család 356
Béla 357
Béláné 357
Ferencné Kintzig Ilona 357
Ilona *lásd* Kintzig Ferencné Kintzig Ilona
Janka *lásd* Hasz Antalné Kintzig Janka
Lujza *lásd* Paikert Henrikné Kintzig Lujza
Margit 358
Kisantal Tamás 69
Kiska Péter 382
Kiss Ferenc 60
Kiss József 181, 182
Kiss Károly (a KEB vezetője, 20. század) 27, 28
Kiss Károly (református tanító, 19. század) 151
Kiss Pál 149
Kiss Tiborné Erdős Ilona 314
Kiss Zsuzsanna 100, 127

Kiss Zsuzsanna (történeti pszichológus) 379
Kiszeljov, Dmitrij 258
Klaniczay Gábor 76
Klapka György 147, 150, 151, 153, 154
Klement Judit 36
Kocka, Jürgen 74, 211
Kohen család 86
  Ignác Izidor 282, 283
Koivisto, Mauno 321
Kojánicz János 149
Koller család, granzowi
  Edith *lásd* Korányi Frigyesné Koller Edith
  Lajos 363
  Melanie 358, 363
Kollmann br. család
  Antal 357
  Antalné Zinn Ida 357, 358
  Ida *lásd* Kollmann Antalné Zinn Ida
Kolossa Tibor 63
Komár Mihály 257, 259
Komlós Aladár 341, 344
Komor Gyula 344
Komor Imre 265
Koncz E. Katalin 37, 86
Kondratyev, N. D. 205
Konek Frigyes 187
Konrád Jenő 274, 275
Konrád Miklós 339, 340, 344
Kónyi Manó 233, 236
Koós Ferenc 347, 348
Korányi br. család
  Frigyes 363
  Frigyesné Koller Edith 360, 363
Kormann Natalia (Miczi) 358, 360
Kornfeld Zsigmond 84
Kornis gr. család
  Károly 359
  Károly ifj. 359, 368
  Mária 358, 359
Koroknai Ákos 36
Kosáry Domokos 214
Kossa István 309, 311
Kossuth Lajos 19, 126, 149, 151, 155, 218, 221, 225, 229–231, 247
Kovách Márton (Kövér Sándor anyai nagybátyja) 179
Kovács András 307
Kovács Éva 101
Kovács Imre 60, 198
Kovács István 27, 317
Kovács István Gábor 374
Kovács Kálmán 201
Kovács Sebestyén Endre 275
Kováts Ferenc 57–59
Kozma Andor 188
Kővári Péter 320, 322
Kőváry Zoltán 20
Kövér család
  Blanka 202
  Fanni 213
  Nóra 202
  Pál 179, 185
  Sándor 176–182, 184, 186–190
Kövér János 280
Kövesdy Mór 276
Kraepelin, Emil 270
Kramer asszony 281–283
Krasznay család 338
  Ádám (János) 104, 108, 109
  Ádámné Uray Johana 109
  Albert 106
  Erzsébet Juliánna 104, 106
  Etelka 109
  Ferenz (ifj.) 109
  Ferencz 104, 110
  Ferenczné Marusi Olasz Erzsébet 104, 110
  Ferencz Péter Pál 104
  Gábor (ifj.) 109
  Gábor (Imre) 104, 105, 107, 110
  Gáborné Nagy Gizella 110
  Isabella 109
  Jósef 104
  Juliánna Zsuzsánna 104–106
  Katalin 104
  Mária Josefa 104
  Mihály Pál 104–106
  Miklós 109
  Pál Károly 104
  Péter 103–111, 123, 148
  Terezia 104
  Valeria Erzsébet 104, 106
  Zsiga 109
Krausz Simon 38, 86
Krivényi Rudolf 149

Kubinszky Judit 380
Kujbusné Mecsei Éva 107
Kun Tamás dr. 231
Kunstädter Borbála *lásd* Szaberszky Zsigmondné Kunstädter Borbála
Kunt Gergely 377
Kuthy Lajos 223, 225, 226
Kutsch, K. J. 127

Lackó Mihály 20, 21
Laczik Erika 316
Lafferton Emese 230, 249, 271, 272, 296
Lakatos Éva 254
Lakatos László 331
Lakatos Sarolta 138
Lakos Éva 310–313, 316
Lámfalussy Sándor 319
Lánczi József 11
Lánczy Leó 84
Láng Lajos 72
Laplanche, J. 21
Lapsánszky János 227
László Andor 311
László János 35, 327
Laufenauer Károly 271–273, 296
Lederer Mathild br. 360
Leidesdorf, Maximilian 272
Lejeune, Philippe 14, 102–104, 125, 159, 161–163, 306
Lenau Miklós *lásd* Lenau, Nikolaus
Lenau, Nikolaus 181, 182
Lengyel Géza 184, 340, 348
Lengyel György 36, 85
Lenin, Vlagyimir Iljics 255, 263, 308
Lepetit, Bernard 20
Lepore, Jill 375
Leutwiler, Fritz 319, 321, 325
Lévay József 103
Levendel László 263
Levi, Giovanni 17, 20, 373, 375, 376
Lichtmann fia 173
Liebermann Leo 184
Liedemann család 37, 86
Lipót, I. Habsburg (magyar király) 46
List, Christian 379
Longworth, John Augustus 134
Longworthné 134
Lónyay család
  Albert 234
  János 234
  Menyhért gr. 19, 233, 235, 236
Loriga, Sabine 375–377
Losonczy család
  Anna 216
  Géza 9, 10, 24–35, 197–199, 204, 216, 252–268, 317, 333
  Gézáné özv. *lásd* Haraszti Mária dr.
  György dr. 260, 268
Lovassy család
  Amália 231
  Andor 219, 224, 232
  Ferenc 219, 230
  István 219, 230–232
  László 10, 217–227, 229–232
  Mihály 230
Lowetinszky János 103
Löw Lipót 340
Luhmann, Niklas 132
Luka Sándor 230
Lukács család
  Antal 360, 363, 370
  Ella 360
  Margit 360, 363–365, 370, 371
Lukács Anikó 100
Lukács György 65, 255
Lukács Lajos 153
Lukácsy Sándor 254
Lukinich Imre 124
Lupini család
  Károly 343, 348
  Károlyné Makoldy Ida *lásd* Szterényi József br.-né Makoldy Ida
  Sándor *lásd* Szterényi Sándor br. (szül. Lupini Sándor)
Lüdtke, Alf 94

M. Hrabovszky Júlia 354, 355
M. Szebeni Géza 326
Macaulay, Thomas Babington 62
Macfarlane, Alan 352, 354
Mach, Ernst 185
Madách Imre 177
Madarász Aladár 369
Máday Andor 184

Maekawa Haruo 321
Maeterlinck, Maurice 183
Magnússon, Sigurdur Gylfi 375
Majtényi György 90, 93, 94
Makoldy Ida *lásd* Szterényi József br.-né Makoldy Ida
Mandelló Gyula 57
Mann, Thomas 84, 189, 263
Márai Sándor 354
Marczali Henrik 16, 41, 42, 45–48, 51–53
Marczali Póli 46
Márki István 47
Marschalkó Lajos 159
Marusi Olasz család
Erzsébet *lásd* Krasznay Ferenczné Marusi Olasz Erzsébet
József 104
Józsefné Pigay Erzsébeth 104
Julianna (Bagossy Józsefnő) 104
Marx, Karl 65, 68, 70, 71, 73, 75, 203, 255, 262, 263, 308
Mátay Mónika 86, 87
Mátray (Rothkrep) Gábor 113
Matthöfer, Hans 318, 320, 325
Mátyás, I. Hunyadi (magyar király) 49
Mauritz Béla 187
McAdams, Dan P. 36
Mecsei Éva *lásd* Kujbusné Mecsei Éva
Mengyelejev, Dmitrij Ivanovics 14
Menyhárt Lajos 206
Méray Tibor 264
Meszena János 104
Mészöly László 331
Metternich, Klemens von hg. 217
Mezei Márta 102
Mihály János 194–198, 203, 328
Mikszáth Kálmán 12, 170
Mill, John Stuart 139
Minamizuka Shingo 213
Minois, Georges 273
Mogyoródy Adolf 154
Mohay Tamás 101, 176, 327
Moldova György 325, 326
Molnár Erzsébet *lásd* Bánkiné Molnár Erzsébet
Molnár Eszter 186
Molnár Géza 263
Molnár István 188
Mommsen, Theodor 45, 47, 48, 50
Mong Attila 324
Moór Gyula 347
Moravcsik Ernő Emil 222, 273
Mozart, Wolfgang Amadeus 360
Musset, Alfred de 188
Muntureanu család
Georges 355
Georges-né Hrabovszky Júlia *lásd* M. Hrabovszky Júlia

Nagy nővérek 360
Nagy Ágnes 89, 93, 127
Nagy Botond 342
Nagy Csaba 324
Nagy Gizella *lásd* Krasznay Gáborné Nagy Gizella
Nagy Imre 197, 257, 262, 266, 267
Nagy Iván 41–44, 47, 49
Nagy József 106, 225
Nagy Lajos 74
Nagy Márta 146
Nagy Péter Tibor 341
Nagy Sándor 12, 87, 344
Nagy Sándor (makedón király) *lásd* Alexandrosz, III.
Nánásy család
Ida 155
Károly Pál 155
Napóleon, I. (francia császár) 228
Napóleon, III. (francia császár) 68
Nemes Dezső 254, 265
Németh László 198
Németh Ödön 223
Neuschlosz család 84
Niederhauser Emil 205–214
Niedermann Gyula 274, 290–294
Nitzsch, Gregor Wilhelm 47
Nobel, Alfred 369
Nobl József 277, 280
Noiriel, Gérard 48
Nora, Pierre 41
Novák Amália *lásd* Buchta Szigfridné Novák Amália

Nyárády Mihály 103
Nyerges altiszt 332
Nyíri Béla 302
Nyírő Gyula 226

Ó. Szabó család
Mihály 333
Zsuzsanna *lásd* Bagossy Imréné
Ó. Szabó Zsuzsanna
Oblath Leo 330, 332
Odescalchi Artúr hg.-né Erdődy Valerie gr. 360
Okolicsányi család 126
Okváth Imre 33
Oláh Gusztáv 297
Olt Károly 309
Ónagy Zoltán 361
Ong, Walter J. 306
Oppenheimer, Franz 185
Orbán László 28
Orosz István 64, 302
Orthmayr Imre 377, 378
Ostwald, Wilhelm 183
Oszkó Gyula 33
Owen, Robert 263

Ősz Gabriella 92

Paál család
Andor 343
Andorné Balázs Mária dr. 343, 349
Pabst asszony 282, 298
Paikert család, seprősi 361
Alajos id. 356, 359, 366, 368
Alajos ifj. 56–58, 355–360, 362, 363, 365–367, 369–371
Alajosné (ifj.) Rónay Deli 365–368, 370, 371
Henrik 356, 358, 370
Henrikné Kintzig Lujza 357, 358
Pajkossy Gábor 224–226, 248
Pál, Szt. apostol 268
Paleocapa Péter 235
Pálffy György 32
Pallavicini Edina gr. 360, 361
Palotay Ákos 346
Pálvölgyi Balázs 287
Paneth Gábor dr. 223, 225, 248, 259, 298
Papp István 55
Papp József 12
Papp Lajos (mozgalmi álneve: Béla bácsi) 260
Párniczky Mihály 227
Parraghy László 11
Pataki (Bachner) Ernő 26, 32, 33
Pataki Ferenc 22, 101, 327, 378
Pécsi Vera 209, 211
Pellionis család
Béla 237
József id. 237
József ifj. 236, 237
Julianna *lásd* Szabó Lajosné Pellionis Julianna
Perakovics Teréz 132
Peregriny Elek 46
Perényi Gáborné özv. 141
Péter Gábor 29, 307, 312, 313, 317
Péter László 41
Péterfy Jenő 50
Péteri György 211
Pethes Elza 360
Petőfi Sándor 177
Petrovics Szófia 135
Pfeifferer dr. 282
Pikler Gyula 185
Pilászy Mária *lásd* Szombathi Béláné Pilászy Mária
Pinel, Philippe 249
Piros László 257
Pisztora Ferenc 231, 270
Pléh Csaba 379
Plehanov, Georgij Valentyinovics 312
Plutarkhosz 86, 327, 335
Pogány Ágnes 211, 328
Póka János 149
Polányi Szücs Lajos 309
Politzer Simon 341
Pólya József dr. 230
Pompéry Aurél 218, 225
Pompéry János 218, 219, 221, 224
Pontalis, J-B. 21
Poór Anikó 203, 204
Poór János (id.) 194, 202–204
Popovics Sándor 280
Popper, Karl 378
Popper Péter 259
Porgesz Lajos 279, 280, 283

Porter, Roy 231, 249, 270
Posch, Johann 248
Pöhl, Karl Otto 318–323, 325
Práger Gyula 328
Pratolini, Vasco 263
Prebenda Márton 382
Protmann, Josef 238, 246
Pulszky Ferenc 217
Puskás Júlia 63
Pyber család 225
  Adellaide 224, 225

Quandt család
  Frigyes 361
  Frigyesné Bartha Helén 360, 361

R. Várkonyi Ágnes 41, 44
Rabatinsky Marie 126–133, 136, 138, 140, 141, 145
Rácz István 60
Rácz Lajos 311
Radetzki/Radeczki/Radeczky család
  Antal 383, 384
  József 383, 384
  Márton 383
  Mártonné Frankovszky Sophia 383
Radnóti Sándor 162
Radó Antal 182
Radó György dr. 32, 260
Rainer M. János 18, 264
Rajk László 23, 32–34, 256, 266
Rajkovics Márk 277, 280
Rajnai Edit 127
Rajnai Sándor 27, 256
Rákóczi Ferenc, II. (fejedelem) 46
Rákosi Mátyás 27, 28, 34, 254, 255, 257, 258, 261, 262, 310, 313, 317
Rákosi Viktor 170
Ranke, Leopold von 48, 51, 52
Ránki György 196, 205, 206, 208–212
Ráth Mór 236
Recsky Bandi 158, 161, 168
Rédei József 220–223
Reiner Józsefné Goldberger Róza 287, 295
Reinke, Friedrich 184
Rémay Károly 133
Renan, Ernest 40
Renkei Györgyné Szaberszky Katalin 314
Rényi György őrnagy 146
Resch Mária *lásd* Groman Eduardné Resch Mária
Ress Imre 124
Revel, Jacques 38, 376
Révai József 24–26, 35, 254, 255, 266, 310
Révész Géza 26
Révész Imre 50, 252
Richardson, Gordon William Humphreys lord 321
Ricoeur, Paul 35, 39, 48, 49, 53, 101
Riedel, Josef Gottfried 281, 282
Riehl, Wilhelm Heinrich 70
Riemens, Leo 127
Rincolini, Ernst 223
Robert, Karl 46
Rollebon márki 54
Romanelli, Guido 334
Romsics Ignác 18, 46, 78
Rónay család, osgyáni
  Dalma Karolina Stefánia 366, 368
  Deli Franciska Izabella *lásd* Paikert Alajosné (ifj.) Rónay Deli
  Károly 366, 367, 370
  Károlyné Sztipán Izabella 366
  Kinga Kunigunda Hermina 366, 368
  Tibor Károly Adolf Mihály 366
Roquentin, Antoine 54
Rosenthal, Gabriele 304
Rostow, W. W. 205, 214
Roth, Alvin E. 369
Roth Ferenc 271, 289
Rothschild család 282
Rott dr. 288, 289
Rozsos Tamás László 363, 371
Röckelein, Hedwig 20
Röszler Adolf 286
Rudas László 255
Rumbold család
  Carrie (Rumboldné) 136–138
  Horace 136
Runyan, William M. 20, 21
Rusznyák István 265

Sabean, David Warren 352, 353
Saint-Simon, Claude Henri de Rouvroy de gr. 263, 309

Salgó Jakab dr. 272–274, 297
Salvendy, John T. 20
Samstag *lásd* Szombat(h)i (Samstag)
Sándor, Nagy (makedón király) *lásd* Alexandrosz, III.
Sándor Iván 159
Sándor Tamás 381
Sárközi Mátyás 197
Sartre, Jean-Paul 54
Sasfi Csaba 88
Sasku István 234
Sasku Károly 233–238, 243–251
Scharf család
József 158, 161, 163, 164, 166–168, 172
Józsefné Feuermann Borbála 163, 164
Józsefné Miller Leni 166
Móric 11, 12, 157–175
Schedel Ferenc 225
Scherer Vilmos 46
Schiller, Friedrich 122, 229
Schiszler Károly 11, 39, 78
Schlager, Ludwig 282, 285
Schleiminger, Günter 319–323
Schlesinger Vilmos/Wilhelm dr. 281, 282
Schlumbohm, Jürgen 39
Schmidt Frigyes 183
Schmidt, Helmut 317–320, 322–325
Schmidtné, Helmut (Loki asszony) 318, 320, 324
Schmorl, Georg 184
Schnirch Emil 292
Schnürmacher család
György 331, 332
Lipót 331
Pál *lásd* Tárai (Schnürmacher) Pál
Schopenhauer, Arthur 181
Schosberger család 86
Schőnstein Sándorné 31
Schöpflin Aladár 182
Schreiber D. 329
Schumpeter, Joseph 377
Schwab Löw 340
Schwartzer Ferenc, babarczi 226, 249, 250, 271, 273–276, 289, 294
Schwartzer Ottó *lásd* Babarczi Schwartzer Ottó
Schweiger Márton 344
Schweitzer Gábor 42, 55
Scull, Andrew 272
Sedlnitzky, Josef von gr. 221
Semmelweis Ignác dr. 277
Semsey Lajos 126
Sewell, William H. Jr. 67
Shaen, Samuel 352
Shapley, Lloyd S. 369
Shorter, Edward 270, 272
Sieder, Reinhard 143, 351
Silber, Michael 170
Simonffy Emil 61
Singer család
Ede 342
Edéné Szterényi Eugenia/Jenny *lásd* Szterényi (Stern) Eugenia/Jenny
Skolimowszky Tádé gr. 116
Slachta Etelka, zadjeli 98, 111–120, 122, 353–355
Soboul, Albert 203
Solly, Rebecca 352
Solti Gyöngyi 270
Solymosi család
Eszter 11, 12, 159, 161
Gáborné 161
Jánosné özv. (Eszter anyja) 158, 161
Sonnenfeld Zsigmond 181, 182
Sonnenschein Solomo 341
Soós István 209, 214
Sóvágó Lajos 183
Spiekermann, Kai 379
Spira György 235
Steinberger család 242
Stern *lásd* Szterényi (Stern)
Stone, Lawrence 125, 132, 144, 351, 352, 373, 374
Stubbs, William 48
Sulyok Béla 309–313
Süssmann Jakab fia 173

Szaberszky/Szaberszki család
Ernő 314
Ernőné Grünfeld Klára 314
József 307–317
Józsefné Weisz Ibolya 314
Katalin *lásd* Renkei Györgyné Szaberszky Katalin
Zsigmond 314
Zsigmondné Kunstädter Borbála 314
Szabó András 182

Szabó Árpád 202
Szabó Dezső 61
Szabó G. Zoltán 306
Szabó Imre 183
Szabó Imre (jogász) 308
Szabó István (történész) 56, 59–64
Szabó István *lásd még* Aradi Szabó István
Szabó Lajos 237
Szabó Lajosné Pellionis Julianna 237
Szabó Mária 334
Szabó P. István *lásd* Aradi Szabó István
Szabó Sámuel 285
Szabó Zoltán (történész) 37
Szabó Zoltán (író) 60
Szabolcsi Lajos 158–160, 162, 169
Szacsvay Imre 217
Szakály Ferenc 49
Szalay Czilli 360
Szalay László 47
Szapáry Gyula gr. 147
Szász Béla 198
Szász Zoltán 209
Szávai Ferenc 339
Szebeni Géza *lásd* M. Szebeni Géza
Szeberényi Gábor 69
Széchenyi gr. család
  Alice 360
  Béla 56, 360
  István 21, 229, 231
Székely Artur 182, 183
Székely Miksa 171
Szekeres András 191
Szekfű Gyula 18, 19, 62, 70
Szekrényessy család
  József 112–118, 120, 122, 123
  Józsefné Slachta Etelka *lásd* Slachta Etelka
Szekulics Ilma 271, 296
Szemere család
  Bertalan 141
  Mária 141
Szende Pál 185
Szép Ernő 181
Szerdahelyi Erzsébet 104
Szeremlei testvérek
  Mihály 44
  Sámuel 41, 44, 45, 49, 50
Szijártó M. István 39, 375
Szilágyi Márton 14
Szilágyi Sándor 44, 46
Szilárdy Károly 237
Szinnyei József 146, 232–235, 237, 250, 271, 272, 274, 275, 277, 347, 362
Szirtes Gyula 290
Szívós Erika 95
Szmuk Gábor 176
Szófer Mózes 340
Szombat(h)i (Samstag) család 350
  Adolf 342, 343, 347
  Adolfné Stern Zelma 342, 343
  Béla 343
  Béláné Pilászy Mária 343
  Etelka 343
  Mária *lásd* Balázs Károlyné Szombathi Mária
  Sándor 343
  Sándorné Szűz Józsa 343
Szomory Károly 182
Szőgyény László 133
Szörényi László 306
Sztálin, Joszif Visszarionovics 253, 264, 266, 268, 308
Szterényi (Stern) család 350
  Stern, Jakob Löw 340
  Stern, Selma *lásd* Szombat(h)i Adolfné Stern Zelma
  Szterényi (Stern) Albert 340–342, 344, 348
  Szterényi (Stern) Albertné Fassel Júlia 341, 342
  Szterényi (Stern) Berthold/Bertalan 340–342, 345, 346, 348, 349
  Szterényi (Stern) Eugenia/Jenny 341, 342, 349
  Szterényi (Stern) Hugó 341, 342, 345, 349
  Szterényi (Stern) József br. 339–343, 345, 347–350
  Szterényi (Stern) Leó 341, 343, 346, 347, 349
  Szterényi Bertalanné Vuk Jolán 342
  Szterényi József br.-né Makoldy Ida 342, 343, 350
  Szterényi Sándor br. (szül. Lupini Sándor) 343, 349
  Szterényi Sándor br.-né Dobál Margit 343

Szterényi Sándor ifj. br. 343, 349
Szterényi Sándor ifj. br.-né Gyurkovich Margit 343
Sztipán Izabella *lásd* Rónay Károlyné Sztipán Izabella
Szűcs Sándor 232
Szűrös Mátyás 197
Szűz Józsa *lásd* Szombathi Sándorné Szűz Józsa

Tabéry Géza 225, 226
Tagányi Károly 56–59
Tahy Jakab 371
Takács Péter 103, 107
Takáts József 139
Takáts Rózsa 356
Takáts Sándor 58, 59
Tamáska Mária *lásd* Kádár Jánosné Tamáska Mária
Tapasztó Miklós 12
Tárai (Schnürmacher) Pál 328–332, 335, 336
Tarczaly Sámuel 151
Tariska István 28, 255
Taub Emánuel 161
Teleki Géza gr. 143
Teleki gr. család
Tibor 360
Tibor gr.-né Széchenyi Alice gr. *lásd* Széchenyi Alice gr.
Tellinger József 203
Tellyesniczky Kálmán 187
Tengelyi László 101
Teodorovics Szvetozar 135
Thaisz Elek 12, 380, 382
Thallóczy Lajos 124, 126, 130, 133, 139, 141, 144, 145
Theodorovics *lásd* Teodorovics Szvetozar
Thompson, E. P. 68
Thököly Imre 46
Tímár Lajos 69
Tiroch József *lásd* Tyroch József
Tisza Kálmán 12
Tito, Josip Broz 259
Toldy Ferenc 43, 47, 237
Tormássy János 226, 229
Tormay család
Béla 360
Béláné Barkassy Hermin 361
Cécile 360, 361
Tornik Antal 382
Tóth Árpád 95
Tóth Lőrinc 223
Tóth Pál Péter 32
Tóth Zoltán 11, 39, 72, 77, 78, 269, 280, 284, 296
Tömlő Gyula 12
Török Flórián 149
Trajanovits Lajos 309, 313–316
Trattner Károly 152, 244
Trefort Ágoston 70, 344
Treitschke, Heinrich Gotthard von 45
Trencsényi Balázs 95
Trubeckoj hgnő 137
Turzó család
János 220, 225
Jetta 225
Salome 220, 224
Tyroch család
József 361
Margit 358, 361, 365

Udehn, Lars 378
Udvari István 207
Ujhelyi család
Szilárd 28, 255, 256, 261, 262, 268
Szilárdné Haraszti Mária dr. *lásd* Haraszti Mária dr.
Ujváry Gábor 46
Ullmann Sándor 287
Uray család
Ambrus 109
Johana *lásd* Krasznay Ádámné Uray Johana
Urban, Karl von br. 108
Uzonyi György 179

V. Tibor 94
Vajda Júlia 101
Vajda Mihály 185
Vajna János 268
Valentine, Elizabeth R. 379
Varga Gyula 60
Varga István 341

Varga László 24, 36, 339
Varga Sándor 254
Vári András 95, 362
Vári Sándor 271, 296
Varjasi Imre 198, 334
Vásárhelyi Miklós 33, 260, 264
Vásárhelyi Pál 309
Végh főhadnagy 332
Vekerdi Béla 182, 183
Velkey Pál 175
Venetianer Lajos 344
Verboven, Koenraad 373, 374
Veres Péter 60–62, 195, 333
Verhovay Gyula 345, 386
Veszely Józsefné Nagy Gizella, özv. *lásd* Krasznay Gáborné Nagy Gizella
Vetter Antal 153
Viczián Zsófia 104
Vigtor Klára *lásd* Figdor Klára
Villon, François 268
Virág Teréz 171
Vogel, Amsel 161
Vojnits Teréz 115–117
Vörös Antal 63
Vörösmarty Mihály 111, 177
Vuk Jolán *lásd* Szterényi Bertalanné Vuk Jolán

W. Winifred 358
Wagner Adolf 46
Wahrmann család 86
Wallerstein, Immanuel 211
Walter Vince 356
Waltherr Imre 217, 226
Watson (belgrádi angol vicekonzul) 135, 137
Watson, Ms. 135
Wattenbach, Wilhelm 45
Weber, Max 84, 351, 369, 377
Weisz Ibolya *lásd* Szaberszky Józsefné Weisz Ibolya
Weisz Ignác 347, 348
Weiszstein Lázár 169
Welker Árpád 339
Wertheimer Ede 217–221
Wesselényi Miklós br. 218, 225–228, 230, 231
Whilen család
  Elsie 358
  Laura 358
White, Hayden 323
Wilde, Oscar 181–183
Wilder, Thornton 387
Wolfner Józsefné Goldberger Anna 286, 287

Zacharias János 127
Zahoray Ede 154
Zeldin, Theodore 365
Zichy gr. család
  Rafael 361
  Rafaelné *lásd* Pallavicini Edina gr.
Zilahy Sámuel 150
Zimmermann dr. 282, 283
Zinn Ida *lásd* Kollmann Antalné Zinn Ida
Zolnai Béla 12
Zoványi Jenő 347
Zöld Sándor 255
Zrínyi Péter 227

Zsakó István 230, 272, 292
Zsigmond Gábor 133
Zsille család
  Lajos 342
  Lajosné Szterényi Eugenia/Jenny *lásd* Szterényi (Stern) Eugenia/Jenny

4480 Ft

ISBN 978 963 276 246 3

Amikor a rendszerváltás révén az archívumokkal együtt a családi iratok is hozzáférhetővé váltak, Losonczy Gézáról nem a nálunk divatos „politikai életrajzot" próbáltam írni. Hiszen egy politikus cselekedetei nem értelmezhetők a karaktervonások és a karriermotívumok felderítése nélkül. Innen fakadt a pszichobiográfia és az oral history iránti kíváncsiságom. Eredeti struktúrakutató társadalom- és gazdaságtörténeti munkáim során is érdekelt, vajon be tudom-e népesíteni élő emberekkel például a piaci intézmények világát. A társadalomtörténet hiába hirdette a történelem „demokratizálását", ha a korábban elhanyagolt névtelen szereplők nem foglalták el helyüket a Történelem színpadán. De tud a társadalomtörténész individualizálni? Hogyan lehet a csoportoknak arcot adni? Miként lesz a tömegből identitással bíró cselekvő csoport? Megannyi izgalmas kérdés, megéri sorra szemügyre vennünk a válaszlehetőségeket.